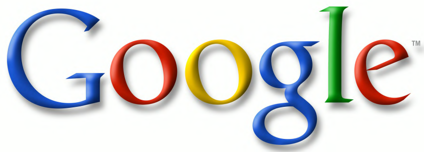

TIJDSCHRIFT

VAN HET

Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap,

gevestigd te Amsterdam,

ONDER REDACTIE VAN

Prof. C. M. KAN en J. Æ. C. A. TIMMERMAN,

Vice-President en Secretaris van het Genootschap.

TWEEDE SERIE

DEEL II.

Pt. 2

Afdeeling: Meer uitgebreide artikelen.

AMSTERDAM, C. L. BRINKMAN. | UTRECHT, J. L. BEIJERS.

1885.

INHOUD

VAN HET

EERSTE STUK.

INHOUD

VAN HET

TWEEDE STUK.

IN HET LAND DER NIJL-CATARACTEN

Februari—Maart 1883,

DOOR

J. H. INSINGER.

Nubië noemt men de streek lands van Assoean tot Khartoem, langs den Nijl. Beled-el-Barabra wordt het in Egypte genoemd, soms er-Rief, welke benaming omgekeerd de Nubiërs aan Egypte geven. Wat niet door Nijlwater besproeid wordt, de woestijn rechts en links, is een ander land, waarin andere menschen wonen. Oostelijk heeft men de Ababdee en Biesjarie; westelijk meer zuidelijk, de Kababiesj en diergelijke, zich Arabieren noemende herdersstammen, die de voortdurende of tijdelijke oases bewonen, welke in die streken door 't regenwater ontstaan. Van Assoean tot Wadi-Halfa is 't land volgens de politieke indeeling nog Egyptisch; de nazer van Wadi-Kenoes en die van Wadi-Halfa staan onder den moedier van Esnee, die weer direct onder 't Egyptische gouvernement staat; van Wadi-Halfa tot Marauwi ('t oude Napata) is de moederieë van Dongola, vandaar begint die van Berber en deze moediers releveeren van den hoekoemdaar van Khartoem, die daar ongeveer dezelfde functie heeft als onze Gouverneur Generaal in Batavia. Boven Wadi-Halfa begint de Soedaan. Maar geographisch en ethnographisch is de geheele streek van Assoean tot Khartoem een sterk gecaracteriseerd land, dat eenerzijds niets met Egypte, anderzijds niets met den eigenlijken Soedaan, het land der zwarten, gemeen heeft.

Tusschen Gebel Silsilee en Assoean wonen reeds eenige Nubiërs, en het land heeft daar reeds veel overeenkomst met dat bezuiden den cataract.

Men komt in Nubië 't makkelijkst langs den Nijl, (de andere weg is de Roode zee door per stoomboot tot Sau-aakim of Massaua en dan met kameelen naar den Nijl). De eene manier is: per spoor tot Sioet, per postboot tot Assoean, vandaar naar de zuidzijden van den cataract per spoor, ezel of kameel, vandaar per Barbarijnsche schuit tot Wadi-Halfa,

en verder met kameelen. De andere manier, veel gemakkelijker, veel aangenamer en niet veel duurder, daar men van alles mee moet nemen en de vrachtprijzen op spoor en boot ontzettend hoog zijn, is, te Kairo een schuit (dahabië) te huren, daar met kok, knecht en alle bagage aan boord te gaan, met die schuit den cataract van Assoean te passeeren, op te zeilen tot Wadi-Halfa en daar kameelen te nemen. Men heeft dan o.a. op weg gelegenheid Gebeleen (de twee bergen) te zien, een plaats, waar vroeger blijkbaar een cataract was (zie o. a. de kaart van Linant Bey), Gebel Silsilee (de kettingberg), waar waarschijnlijk ook een cataract was, terwijl de Nijl achter om den oostelijken berg liep (zie de geschriften van den Graaf de la Motte), den weg van Assoean naar Philae, evenzeer klaarblijkelijk een oud Nijlbed, tevens cataract, en hooger dan de tegenwoordige; men kan zien dat bij Kalabsjee, bij el Hoor, bij Tosjko en iets beneden Farras nu nog gedeeltelijke stroomversperringen zijn, die vroeger waarschijnlijk hooger waren en ten slotte kan men in geheel beneden-Nubië zien, hoe overal langs de rivier afzetsels van Nijlklei zijn, soms 6 en meer meter boven den hoogsten stand, dien de Nijl nu bereikt; hoe men overal de oude stroombedden gelooft te zien van beekjes, die uit de woestijn kwamen, en hoe er nu behalve 't land, dat kunstmatig door sakieës besproeid wordt, geen gecultiveerd land in beneden-Nubië is, en er absoluut niets groeit, er zich geen enkel sprietje in de woestijn vertoont; eindelijk, men bereist het land als een mensch en niet als een Cooks-toerist of een Engelschman, en al duurt de reis wat langer, men leert er land en menschen des te beter door kennen.

Men kan Korosko, halverwege Assoean en Wadi-Halfa, aannemen als de grensscheiding tusschen de winterregens, meer of min behoorende tot het gebied der Middellandsche zee, en de zomerregens, die zich van den Indischen Oceaan uit over Abessynië en den Egyptischen Soedaan ontlasten. In Assoean heb ik zelf soms 's winsters een enkelen regendroppel opgemerkt, in Wadi-Halfa regent het soms des zomers, en voor het spoorlijntje, dat van daar tot Sarras gebouwd is, heeft men een menigte bruggen en brugjes moeten bouwen over de menigvuldige bergstroomen, die daar soms met groot geweld uit de oostelijke granietbergen komen.

Dat men van alles mee moet nemen voor zulk een tocht, spreekt van zelf. Men kan, behalve in den Batn-el-Haggar, waar in 't geheel niets te krijgen is, onderweg koopen: schapen, eene enkele keer kippen en eieren, soms een kalf, melk, maar niet eens overal en alleen des ochtends, dadels, doerra (kafferkoren, sorgho), in sommige plaatsen tarwe en in grootere vlekken, zooals Derr, Wadi-Halfa en el-Orde een beetje groente,

als men op een goeden voet weet te komen met de hoogwaardigheidsbekleeders, die tuinen hebben. Zelfs uien, die in Egypte de armste man eet, kan men slechts hier en daar vinden. Men moet alle kleinigheden zelf nagaan, b. v. 't kameelzadel eens probeeren, de tent een paar maal opslaan en wat dies meer zij. Ik heb een marquise met 2 tentstokken makkelijker, lichter en goedkooper gevonden dan de in Egypte gebruikelijke hooge, ronde op hooimijten gelijkende tenten, die opgerold, door de stokken die in 't onderdeel vastgenaaid zijn, vrij groote pakken maken, zwaar zijn, zeer moeielijk netjes te zetten en een massa touwen noodig hebben, een der lastigste dingen zoowel bij 't opzetten, als opgezet zijnde, daar men er dan elk oogenblik over valt. Geweren ter verdediging zijn volstrekt onnoodig; toch is een geweer, vooral een achterlader, een zeker porte respect, daar de inlanders zeer goed weten dat een Europeaan er des noods gebruik van zou maken en niet als zij zelven op den loop gaan; bovendien is 't zeer aangenaam van tijd tot tijd voor de keuken wat tortelduiven en ander gevogelte te hebben, en Nubië wemelt van vogels. Reisapotheek, papier, potlooden, inkt, gereedschappen, stopnaalden, touw, eigenlijk van alles wat denkbaar is een beetje, moet men meenemen; maar het meest onmisbare voorwerp, dat niemand vergeten mag, is een pool, ulster of menschikoff. Er is geen dag geweest dat ik den mijnen op de heenreis niet een of twee uren aan had, en soms trok ik hem den geheelen dag niet uit.

Evenals paardrijden is kameelrijden in den eersten tijd vermoeiend. Zeer aangenaam is het om gedurende de eerste dagen van tijd tot tijd op een ezeltje te gaan zitten, als men 't wandelen niet prefereert. Gelukkig had ik een Egyptisch ezelzadel meêgenomen; de beweging van 't kameel is door zijn schommelingen vermoeiend voor de borst, en menschen met slechte longen kunnen last krijgen van bloed opgeven.

Maar niettegenstaande alles wat men tegen kameelen gezegd heeft, vind ik op den duur kameelrijden minder vermoeiend dan paardrijden. Iedereen begrijpt dat men in 24 uur niet een volkomen onvermoeibaar ruiter wordt, maar om op een kameel te kunnen rijden, gelooft men niet dat oefening noodig is. Het rijkameelzadel bestaat uit vier planken, die 2 aan 2 een dak vormen, voor en achter de bult, van boven versmald zijn, en stevig vastgebonden met leeren banden. 2 andere plankjes, horizontaal, maar uitgehold, zijn daaraan, op de hoogte waar de eerste planken zich versmallen, vastgebonden, een rechts, een links, zoodat men tot zitplaats een stoeltje met uitgeholde zitting krijgt, met van achteren een steunsel voor den rug, en om zich aan vast te houden bij 't opstaan

of 't nederknielen van 't beest, van voren een dito steunsel, rechts en links waarvan men een been heeft. Gewoonlijk kruist men de beenen om den voorsten steun, over den nek van 't kameel, maar men kan zeer veel verschillende houdingen, beide beenen meer of min rechts of wel links, aannemen. Van stijgbeugels geen spoor.

Alexandre Dumas, die nooit in Egypte is geweest, maar toch een reis beschrijft, die hij er gemaakt zou hebben, vindt het erg verschrikkelijk dat een kameelzadel wel kussens van binnen, voor den rug van 't kameel heeft, maar niet van boven op de zitplaats voor den rijder. Dit is weer een zijner vele onjuistheden, want elk zadel heeft wel die kussens van boven, maar men laat ze er gemeenlijk af, men hangt namelijk over 't zadel den khoerg, een breede, lange leeren of docken lap, waarvan de uiteinden teruggevouwen en aan de kanten vastgenaaid zijn, zoodat men rechts en links een grooten, breeden zak heeft, en legt daarboven nog een samengevouwen deken; de inlander hangt onder de zitplanken, en boven die, welke op 't kameel rusten aan de eene zijde een girbe (zak van geprepareerde geitenhuid) met water, aan de andere een met koren of doerra, en heeft dan al 't noodige bij zich. Om den achtersteun hangt men 't geweer aan den draagriem, (wanneer dit niet in een goed foedraal zit; anders moet 't slot met een lap omwonden worden en in de loopen proppen zitten, of 't is na een dag door ingestoven zand onbruikbaar) een bijltje in foedraal (de gereedschappen gaan natuurlijk in een kist of koffer, en 't is zeer makkelijk een bijltje bij de hand te hebben), om den voorsten steun hangt men patroontasch, veldflesch, kijker enz.; kortom, men heeft alles onder zijn bereik, bij de hand, en zonder last of hinder voor den ruiter, geheel anders dan bij paardrijden.

De bepakking der lastdieren gaat hier eenigszins anders dan ik in de boekjes gelezen had. Vier stevige, breede stokken zijn met riempjes van onbereid leder tot twee groote, omgekeerde V's gebonden. Aan hun ondereinde zijn zij rechts en links door een stokje verbonden, zoodat één V voor, de andere achter den bult komt (de bult is bij de Nubische kameelen zeer weinig ontwikkeld en niet puntig); van binnen zijn ruwe kussens van losgeplozen palmbladtouw. Wanneer een beest gedrukt is (de arme dieren zijn het met deze lompe zadels bijna voortdurend) dan wordt er een waled (jongen) gemaakt, een klein extra kussentje, dat door palmstengels zóó uitgehouden wordt, dat de gedrukte plaats meer of min vrij blijft. De bagage wordt zóó verdeeld, dat men eenige paren pakken maakt, voor elk kameel een paar; met kisten of koffers, een zeer eenvoudig werk; kleinere voorwerpen, tent en beddengoed, wor-

den met palmbladtouwen tot een geheel vastgebonden: van elk paar maakt men de twee pakken zooveel mogelijk even zwaar; in de touwen maakt men van boven voor elk pak twee lussen, men tilt de pakken rechts en links van 't beest tegelijk op, steekt een stokje door de voorste lussen, een door de achterste, draait ze zóó dat zij niet losgaan, en steekt ze vast achter de zadelknoppen. De bagage met 't zadel balanceert dus op 't beest, van cingels is geen sprake, zeldzaam een staart- en een borsttouw, en valt dus een beest, dan is 't dadelijk vrij van den last.

Door tusschenkomst van onzen Consul-Generaal in Alexandrië, den Heer Anslijn, had ik een' specialen aanbevelingsbrief aan alle inlandsche autoriteiten gekregen, met order mij alles, menschen en dieren, die ik noodig mocht hebben, tegen betaling te leveren. Toen ik dat papier dan ook te Wadi-Halfa vertoonde, kreeg ik onmiddellijk de noodige kameelen en drijvers tegen denzelfden prijs, dien 't gouvernement betaalt, en had niet 't oneindige geharrewar en geschacher dat men anders met kameeldrijvers en eigenaars heeft. Bovendien zou 't mij moeielijk gevallen zijn zonder dit papier kameelen te krijgen, daar de moedier van el Orde (alle inlanders noemen de plaats zoo, hoewel de officieele naam is: Dongola el Gedied, nieuw Dongola) beslag legde op alle mogelijke kameelen om ze naar den Soedaan te sturen voor 't leger, dat den Mahdi Mohammed Achmed bevocht, en dan slechts de halve waarde betaalde. Nu behoefde ik den menschen slechts te beloven dat zij weer naar Wadi-Halfa terug zouden keeren, onverschillig of ik ze voor de terugreis ook gebruikte, of andere kameelen te el Orde wilde nemen. Onderweg zag ik dan ook zoo goed als geen kameelen, slechts eens, den tweeden dag 5, wier drijvers uit Daar Soekkoot dadels hadden willen halen, maar halverwege terugkeerden, toen zij hoorden dat hun beesten kans liepen naar den Soedaan gestuurd te worden, en eenige dagen later den Sjēch der kameeldrijvers van el Orde, die op weg was om de kameelen te zoeken welke hun eigenaars in de woestijn mochten verborgen hebben.

De kameeldrijvers van Wadi Halfa, even als die van Korosko en Assoean, zijn allen Ababdee, d. w. z. zij noemen zich zoo, maar er zijn zuivere Ababdee, en andere, wier bet-oud-overgrootvader een Ababdee was, terwijl al de aangetrouwde vrouwen Nubisch waren. Mijn drijvers hadden voor 't meerendeel zeker $^7/_8$ Barbarijnsch bloed in de aderen. Geen ochtend, of ik moest ze aanjagen om toch wat voort te maken met opladen, geen dag, of minstens één kameel was slecht geladen en moest onderweg verladen worden. Daarbij onbegrijpelijk stom in hun vak en zorgeloos. 't Is waar, met echte Ababdee, met trouwens alle kameeldrijvers,

moet de reiziger zelf altijd goed toezien, vooral op den watervoorraad letten; maar hoewel ik nooit langer op dezen tocht dan 12 uur van de rivier af was, hebben mijn drijvers meer dan eens door eigen schuld dorst geleden. Toch, gelukkig hij, die met een echte Ababdee te doen heeft, alles gaat dan veel vlugger en beter. In heel Egypte bindt men de kameelen achter elkander, telkens 't hoofdtouw aan 't zadel van den voorganger, en een man en een jongen zijn dan voldoende voor 10 kameelen. Mijn Ababdee (sic) bonden niet eens een geladen kameel om de knie vast, om het te beletten op te staan. 't Gevolg was dan ook, dat elk oogenblik, terwijl zij de bagage op een beest pakten, een paar die reeds geladen waren opstonden, hier of daar aan een boom gingen eten, en met de bagage tegen takken en steenen liepen. Op weg, terwijl de heeren met elkander keuvelden, ging de eene helft der beesten rechts, de andere links, en niet dan met geweld heb ik de menschen er toe gedwongen de beesten bij 't laden om de knie, op weg achter elkander vast te binden. Met dat al, behalve deze en diergelijke zaken waren 't vrij gewillige, tamelijk gehoorzame, zeer frugale en doodeerlijke menschen. Zonder morren liepen zij met hun beesten soms marschen van 16 uur met geen 10 uren rusten tusschenbeiden.

Mijn knecht, een Galla, en mijn kok, een Nuba-neger, spraken geen van beide Nubisch (ik hoorde de taal Rotaan noemen, werkwoord 't Oerton; niemand weet wat Nubisch, de oude Egyptische benaming, goudland, van noeb, goud is, en Berberi, meerv. Barabra, Arabisch voor Nubiër, Barbarijn, is eigenlijk een scheldnaam, overeenkomende met 't Grieksche barbaar) en ik nam dus nog den Nubischen loods van den cataract van Assoean mede, om als tolk te dienen. De meeste Barbarijnen spreken wel een weinig Arabisch, maar de vrouwen, van wie men eten moet koopen, veel minder, en met al de oproer- en oorlogsgeruchten vond ik het verstandiger iemand mee te nemen, dien ik vertrouwen kon en die de landstaal verstond, om niet achter mijn rug verkocht en verraden te worden. Hoewel ik veel gemak van den man had, en hoewel hij eerlijk bij zijn inkoopen was, bleek de voorzorg uit een veiligheidsoogpunt toch volkomen overbodig.

Donderdag 8 Febr. 1883 om 10 uur ging ik van Wadi-Halfa weg. Hoewel mijn bagage reeds sedert den vorigen avond gepakt stond, en ik den drijvers order gegeven had voor zonsopgang met hun kameelen bij de dahabië te zijn, mocht ik van geluk spreken nog zoo vroeg weg

te komen. 't Is mij wel gebeurd dat de menschen en beesten eerst na den middag, of eerst den volgenden dag kwamen.

Ik was van plan den oostoever tot el Orde te volgen, misschien nog even per schuit tot oud Dongola te gaan, langs den westoever terug te komen, en zoo mogelijk op den terugweg een uitstapje naar den Waag-Seliem (Oase-seliem) te maken.

Van Wadi-Halfa af gaat men een paar uur over een groote vlakte, vroeger klaarblijkelijk door de overstrooming bereikt; behalve een 30 ot 50 M. breede streek, door sakië's 1) besproeid, is er nu geen spoor van plantengroei. Men volgt altijd door het smalsporige lijntje, dat tot Sarraas gaat. Daarna, iets voor den berg van Aboe Sier (westoever) komt men in de granietheuvels, lage, ronde, verweerde steenbrokken, met hier en daar een droog stroombed er tusschen, waarin groote rolblokken liggen, en aan wier kanten overal dammen van granietslib zijn. Tegenover Aboesier is een groote brug, maar elk oogenblik passeert men kleinere bruggen en duikers. Na door deze heuvels het slingerende, tamelijk goed aangelegde en onderhouden lijntje gevolgd te hebben, komt men iets voorbij Aboesier weer aan den Nijl, bij den cataract: grootere en kleinere eilanden, van 20 hectaren tot enkele steenklompen, waartusschen de rivier zich in nauwe kanaaltjes heenwringt, sterke rapides, maar nergens een eigenlijke val. Trouwens, sedert Mohammed-Ali in alle cataracten rotsen heeft laten springen, kan men met hoogen Nijl met een middelmatige schuit van de Middellandsche Zee tot Khartoem varen, maar er wordt ook sedert dien tijd nog minder land in Nubië bebouwd dan vroeger. Ik zal nog op Mohammed-Ali terugkomen. De meeste menschen weten alleen, dat hij een troep Mameloeken ('t welk is overgezet zijnde: roovers of moordenaars) liet doodschieten (hoe jammer dat hij niet meer rapaille in eens afmaakte) noemen hem barbaar en wat niet al. 2) Maar van Alexandrette in Syrië

---

1) Twee koeien loopen in de rondte, brengen een verticale as in beweging, met van onderen een houten tandrad; dit grijpt in een dito verticaal op een horizontale as, op wier verlengde een wiel met horizontaal uitstekende spaken zit, waarover een lang band, tot in 't water af hangende gaat, bestaande uit twee touwen, waarop aarden potten gebonden. Deze storten, op hun hoogste punt gekomen, hun water in een houten geultje uit, waaruit dat water verder in de irrigatiegeultjes loopt.

2) De Engelschen, die kunstmatig de paniek en troebelen kweeken, daarna ongestraft onder hun oogen de moorden van 11 Juni gedoogen, en een maand later in vollen vrede een stad als Alexandrië bombardeeren, noemt men niet moordenaars, maar dragers der beschaving.

tot voorbij Khartoem vindt men de sporen van zijn onverpoosde werkzaamheid voor 't welzijn en den vooruitgang van land en volk; misschien was hij niet altijd even verstandig, misschien wilde hij soms te vlug te werk gaan, maar ware zijn macht niet door Engeland en Frankrijk samen geknuikt, of ware Ibrahiem een twintig jaar langer in leven gebleven, dan zouden de Europeesche Staten nu meer naar Egypte moeten luisteren dan naar Rusland of Oostenrijk, Egypte zou een rijk en gelukkig land geworden zijn, en de lijdensgeschiedenis van de laatste kwart eeuw, een volk geknecht en vernietigd door en om vuile bankiers en schacheraars, zou de wereldgeschiedenis niet bezoedelen.

Te Abke, 4 uur van Wadi-Halfa, wilden de drijvers ophouden om hun meegenomen koren te malen. Ik bracht hen onder 't oog, dat zij allen tijd hadden gehad om in Wadi-Halfa te malen, inspecteerde de hoeveelheid, vond dat die ongeveer een kameellast was, over de dieren verdeeld die ik betalen moest, liet $^{3}/_{4}$ afladen, en toen natuurlijk doorgaan. 's Avonds halt te Abdoem, iets boven 't zuideinde der cataract.

Den volgenden dag, altijd nog 't spoorlijntje volgende, ging de weg den geheelen tijd langs den Nijl. 't Landschap is eenigszins anders dan den eersten dag, rechts en links granietbergen van 50 tot 75 M.; maar een curieus verschijnsel is, dat terwijl de oostoever altijd zwart schijnt, de algemeene kleur der verweerde, soms gepolijste granietblokken, de westoever altijd witgeel is door 't zand dat in de dalen waait. Dit zand, afkomstig van de zandsteenplateau's die de groote woestijn vormen, komt dus van een betrekkelijk grooten afstand, en verricht, met den wind, eenigermate dezelfde physische verweering, verbrokkelen en polijsten, als in andere streken 't water op de rotsen werkt, als deze bloot liggen. Bovendien 't slorpt het regenwater als een spons op, beschermt het eenigszins tegen verdampen, en is daardoor waarschijnlijk oorzaak van 't groot aantal putten en oases, die men volgens zeggen aller gidsen en drijvers die ik spreek, in zeer grooten getale westelijk van den Nijl op deze breedte vindt. Ten slotte waait het in den Nijl, en is, naar ik meen, de eenige oorzaak (uit Abessynië komt slechts klei en de overige zijtakken voeren noch klei noch zand in eenige hoeveelheid aan) van al 't zand dat men in den beneden-Nijl vindt, dat zulk een hinderlijk, veranderend aantal banken in den Nijl vormt, maar tevens oorzaak, dat de Nijl en zijn boorden altijd door hooger zijn dan 't land, oost en west in 't Nijldal gelegen, en door welk verschijnsel de Nijloverstrooming 't goede heeft van, eenmaal tot een zekere hoogte gekomen, het geheele land, en wel 't verste het meeste te besproeien.

Er zijn eenige pittoreske punten onderweg, o. a. een breed diep dal, waarover een flinke spoorbrug geslagen is, en waarin slechts het water in 't drooge rivierbed ontbreekt, en verder op bij Sarraas, 't eindstation van 't spoorlijntje, waar men 't gezicht heeft op een rotseiland, gekroond door een Barbarijnsch kasteel van kleimuren, dat er in de verte uitziet als een middeleeuwsch Rijnslot. Een paar kilometer verder sloeg ik mijn tent op te el Aroesa, nadat de kok eerst een groote scorpioen gedood had.

Langs de rivier is hier soms tot 10 meter breed bebouwd land, maar ik schat de bevolking op niet veel meer dan 1½ à 2 per strekkende kilometer. De huizen zijn geen twee meter hoog, de muren van gestapelde steenbrokken, 't dak is een paar sont-takken, waarover een halfverteerde stroomat ligt; deuren zijn er niet, slechts een gat in den muur zonder afsluiting; vensters en schoorsteenen schitteren door hun afwezigheid.

Den volgenden ochtend, Zaterdags, terwijl de bagage reeds lang gepakt was, waren de heeren drijvers nog niet klaar met hun dieren. Den vorigen dag waren de kameelen ook slecht gepakt geweest, er was een gevallen, en ik nam daarom mijn koerbaag en gaf elk een paar flinke striemen er mee.

Een Engelschman, die veel in het Oosten had gereisd, schreef, dat hij een ieder aanried om, reden of geen reden, voor 't vertrek alle kameeldrijvers af te ranselen, daar dit den reiziger veel moeite en last, den drijvers veel slaag zou besparen. Ik geloof haast dat de man gelijk had. Die menschen zijn er nu eenmaal aan gewend, en hebben daardoor geen respect voor wie ze niet behandelt, zooals zij 't van hun meerderen gewend zijn. Meer dan iemand misschien, vind ik dezen toestand treurig, maar tenzij men geheel naar de pijpen van die menschen wil dansen, geloof ik dat men soms moet slaan. Weten ze eenmaal, dat men niet met zich laat spotten, dan is het daarna zeer gemakkelijk ze verder met woorden, en van tijd tot tijd een kleine baksjiesj te regeeren; maar meer dan dwaas, die met baksjiesj begint, hij zal niets dan verdriet hebben en eindigen met veel meer te moeten slaan.

Eindelijk kwam ik weg; wij gingen nu de Akaba 1) el Aroesa of Akaba el Gemaal in, heuveltje op, heuveltje af, over 't algemeen weer

1) Akaba is hier niet zooals Lady Blunt, „a pilgrimmage to Nedjed" opgeeft een montée, een steile weg, maar een weg, van een punt aan den Nijl door de woestijn naar een anderaan den Nijl, omdat de weg langs de rivier te steil of te lang zou zijn.

de aarden baan van 't spoorlijntje volgende, dat hier echter nog niet van kunstwerken voorzien is; en door de afwezigheid van steenen glooiingen heeft het dan ook op sommige plaatsen erg geleden van de bergstroomen.

In elk dal was eenige plantengroei, voornamelijk halfa-gras en een kleine kalebas-soort, hamdal; overal waren groote rolsteenen, banken klei en steentjes afgezet, en daarna door 't water weer afgevreten. Om 9.20 zag ik den eersten boom in de woestijn, maar 't was een doode; daarna 's middags, op een kruispunt van 2 valleien, een menigte groene, tierende syaalboomen, veel lijkende op den sont. (Nijl-accacia.)

Tusschen den Nijl en de Wadi is een hoogere bergrug, p. m. 150 M. hooger dan 't dal, dat zacht naar 't zuiden oploopt.

Maar 't was mij niet om de woestijn te doen, ik wilde den Nijl, de cataracten en de menschen zien; de kaart gaf aan, dat de weg bij Atier weer aan den Nijl kwam, maar de gids vond goed den geheelen dag door de woestijn te gaan, en mij pas te Ambigool aan den Nijl te brengen. Ware ik in den beginne flinker opgetreden, hij zou 't niet gewaagd hebben ongehoorzaam te zijn, nu moest hij een tweede vaderlijke vermaning hebben, maar van toen af was hij gehoorzaam, beleefd, kreeg een flinken baksjiesj bij 't afscheid, en wij zijn als de beste vrienden gescheiden, met veel wenschen van zijn kant, dat ik 't volgende jaar weer terug zou komen.

De woestijn was eentonig en vervelend; rechts de keten bij den Nijl, soms tot 200 M., 't dal zelf, dat een vlakte was. geworden met lage heuveltjes, waar wij tusschen trokken en heel ver in 't Oosten ook hooge bergen. Om 3.30 wees de barometer 747.5 39° C. ('s ochtends, 8 uur, 15 M. boven-Nijl 756 17°,5 C.) en hield de spoorbaan op; om 4.10 passeerde ik 't hoogste punt, door den keten bij den Nijl, waar nog een diepe ingraving voor de spoor was (746,5 39° C.) en daarna was het dalen tot half zeven, toen ik tot mijn groote vreugde 't water in den cataract van Ambigool hoorde ruischen. Dank zij den gids Abd-es-Salaam, die mij niet eerder aan 't water had gebracht, volgden nu al de onaangenaamheden van licht maken in den wind en kamp opslaan in het donker.

Den volgenden dag zag ik den cataract; door een lang eiland is de stroom in tweeën gesplitst en vloeit nu rechts en links als een snelvlietende bergstroom kabbelend over een bed van rotsen en keiën naar beneden. Van een eigenlijken val is ook hier, evenmin als in Assoean, Wadi-Halfa of Semnee (waar ik later op terugkom) sprake.

Om 8 uur ging ik den 11den op weg, maar terwijl ik den vorigen dag

elk oogenblik van 't kameel sprong en rechts en links te voet ging, kon ik dit dezen dag niet doen, daar ik bloed opgaf.

De weg ging nu den Nijl langs. 't Was nog een zeldzaamheid menschen te zien; bij 't kampement was evenmin iets van een huis of menschen te zien geweest. Hier en daar stond nu een verlaten woning, 2½ M. lang, 1½ breed, 1½ hoog. De muren zijn van gestapelde steenen, hier en daar is er wat klei tusschen; 't deurgat is er, maar de deur zelve ontbreekt, evenzoo vensters en daken. 't Landschap is 't zelfde als vroeger aan den Nijl; lage granietheuvels komen tot vlak aan 't water; op den rechteroever loopen er beekbedden tusschen, en op den westoever is elk gat opgevuld met geel zand. Die beekbedden, wier bodem uit verweerd graniet bestaat, zijn natuurlijk zeer vruchtbaar, en dit jaar b. v. was er zóóveel water doorgekomen, dat de Wadi bij Ambigool bezaaid was geweest met dohn (een graminée van ± 2 M., veel op doerra gelijkend) en loebia (sjhrengieh, een laag soort boonen, gelijkende op onze spersieboonen). Hoewel de oogst reeds lang binnen was, bleef er toch nog een groentje van zichtbaar; trouwens in alle wadi's is hier een groentje, en de sont begint hier in 't wild te groeien, en dat wel soms een goed stuk boven 't inundatie-vlak. Elk oogenblik zijn er in den Nijl kleine stroomversnellingen, en te Tángoer is weer een cataract, kort, klein, met weinig val.

Maandag, den 13den, gaf ik 's ochtends elk oogenblik bloed op, zooveel dat ik er niet aan denken kon om verder te gaan; na een paar dagen verder reizen zou er dan wel een bloedspuwing komen, en dan daar te liggen in een geheel onbewoond land, om, òf over 1 of 2 maanden, na wat opgekrabbeld te zijn, terug te keeren, mij terug te laten dragen, òf misschien in 't geheel niet terug te keeren? En aan den anderen kant, een tocht opgeven, waar ik reeds een half jaar plan op had? Ik besloot eindelijk op 't ezeltje te gaan zitten, 't schommelende kameel zou wel de oorzaak zijn, en zoo naar Wadi-Halfa en de schuit terug te keeren. Gelukkig was mijn knecht Nassiem bang, dat na zoo'n mislukten tocht mijn humeur zóó slecht zou worden, dat hij 't dan zóó hard te verantwoorden zou hebben, dat hij mij als zijn meening vertelde: als meneer op een ezel naar Wadi-Halfa kan gaan, kan hij ook wel op dien ezel naar el Orde komen. Ik geloofde hem gelukkig, want zooals 't later bleek had hij gelijk; half op den ezel, half op den hegien ben ik in el Orde aangekomen; in 't teruggaan verwisselde ik dezen hooggeroemden hegien met zijn onaangename, stootende beweging tegen een der lastkameelen, dat een alleraangenaamste, zacht schommelende beweging had, en ik kwam

in Wadi-Halfa sterker, dikker en gezonder aan dan ik in de laatste jaren geweest was. O teringlijders volgt toch mijn voorbeeld.

Dinsdag om 8 uur ging ik weer op weg, na 's Maandags niets gedaan te hebben dan rusten. Rechts en links van den cataract heeten de bergen Lamoela. Oostelijk is 't een lange keten, westelijk slechts een vereeniging van een paar toppen.

Even voorbij 't kampement was een kerkhof (ik had den vorigen dag 2 menschen gezien, en er was eenige bebouwde grond) en er bij lagen veel potscherven, waarvan sommigen mij oud toeschenen.

Daarna ging de weg dwars door 't Lamoela-gebergte, waarvan de hoogste toppen 100 M. boven Nijl waren, (mijn hoogste punt op weg was 60 M.). Om 9.25 zag ik een paar stukken brokkeligen zandsteen; waren zij met den stroom van 't Oosten aangevoerd, of resten van den zandsteen, die vroeger boven het graniet lag, of op de plaats zelve in later tijden ontstaan? Tot nu toe had ik van Wadi-Halfa af slechts graniet in al zijn vormen gezien: soms poddingsteen, zelfs tamelijk fijne, die van de bergen afgevallen was; de bovenste lagen der hoogste bergen waren wel horizontaal, maar de veldspaath ligt hier dikwijls aldus, en nergens zag ik een stuk echten zandsteen, dat naar beneden had kunnen vallen, meegesleept door 't regenwater.

Om 10.15 kwam ik dicht bij den Nijl bij Serke (W. O.) De smalle Nijlvallei gaat hier door een laag plateau, oost breeder dan west, waarop verder de bergen volgen. Om 10.45 voorbij Okme (W. O.), waarbij een tamelijk groote Deer · (Deer, klooster, hier de naam aan alles gegeven, pharaonischen tempel, christelijke kerk en muzelmansch fort, zooals in Egypte alles Birbe heet.) De oostelijke bergen zijn tamelijk pittoresk, van boven loodrecht, van onderen ook nog steil, van 150 tot 200 M. boven den Nijl, maar er was geen denken aan photographeeren, door den harden wind, die bovendien zooveel stof in beweging bracht, dat de atmospheer geheel beneveld was; en toen wij te Okolenge, een paar ellendige huizen, ophielden, werd zelfs daarin 't eten vol stof en zand. Om 12.30 voorbij Kamdsjana aan een stroomversnelling, die nog tot den Sjellaal van Okme hoort; de heele Sjellaal van Okme is al zeer onbeduidend. 't Land werd nu iets meer bewoond, en 't was niet meer een zeldzaamheid menschen te zien; ik kon merken, dat ik de grens van den Batn-el-Haggar (steenen buik; of buik van steenen) naderde; er werd hoe langer hoe meer vee zichtbaar, maar nergens liep het los; trouwens een weiland is in Nubië even onbekend als in Egypte. Men had voor 't vee hutten van sonttakken gebouwd, aan de Noord- en West-

kanten en van boven waren tamelijk goede stroomatten, gewoonlijk van doerra-stroo, soms van Halfa-gras, om 't vee tegen wind en zon te beschermen, en in die hutten stonden dan telkens een of twee roode of rood-bonte koeien, voor 't meerendeel vrij mager, met een touw om een poot aan een paaltje vastgebonden, aan wat doerra-stroo te knabbelen. Ik merkte op dat de stieren niet gesneden waren, dat zij dikwijls vlak bij of tusschen de koeien stonden, en dat de koeien even goed als de stieren voor de sakië gebruikt werden.

Kerkhoven werden ook menigvuldiger. Vroeger had ik reeds in beneden-Nubië met bevreemding de geele kiezelsteenen opgemerkt, die op de graven lagen en er als dadels uitzagen. Ik hoorde nu, dat zij er door den fakier (letterlijk: arme; de schoolmeester, tegelijkertijd muzelmansch priester) gebracht worden, 't was een „goed werk." De potten, die bij sommige graven staan, worden eens in 't jaar, met den ied el kebier, zelden meermalen met water gevuld, en de doode komt die dan uitdrinken. (Denk hierbij aan de offerhanden, waarbij water een hoofdrol vervulden, der oude Egyptenaren, en de hedendaagsche Egyptische feesten met den grooten Beiram op de kerkhoven).

Om 1.05 passeerde ik een ruïne, een vierkante enceinte van ± 20 M. elken kant, van gestapelde steenen; op elken hoek resten van een ronden toren van 't zelfde materiaal, en van binnen eenige resten van kleihutten. Elk oogenblik kom ik over streken, waar de grond rood is door potscherven van verschillende soort, maar bijna altijd anders en fijner dan het tegenwoordige aardewerk der Nubiërs.

Om 1.15 voorbij Siebee, een groote, woeste rots in den Nijl, waar eenige huizen schilderachtig tusschen palmen en syaalboomen staan. Om 2.10 voorbij Akasjee waar een groot, wit gepleisterd sjech-graf stond, en een messaid (kleine moskee zonder minaret, messigit in Indië, wat bij ons de kapel is in verhouding tot de kerk) voor deze streek goed gebouwd, met een dak en nok, gevormd door een' palmstam, die in 't midden nog gesteund werd door een kleipilaar. 't Geheel krijgt een voor deze streek hoogst vriendelijk aanzien door een groep flinke syaalboomen, die er om heen staan. De cataract is van weinig beteekenis, eenvoudig een kleine stroomversnelling.

Tot hiertoe hadden de potscherven mij vervolgd; wij sneden nu een' hoek af, door de woestijn in te gaan, en kwamen bij 't eiland Koeloeb weer aan den Nijl, reden door tot Dakkee en maakten daar om 4.05 halt. Den geheelen dag door waren er wind- en zandhoozen, en den geheelen dag door had ik tegen de kou en den scherpen wind mijn pool aangehouden.

Woensdag's om 7.40 van Dakkee weg. De huizen zijn hier reeds iets beter, iets hooger van verdieping, er zijn deuren, die met een houten slot gesloten kunnen worden. In den Batn-el-Haggar worden een of twee huizen reeds een dorp genoemd en hebben een naam; hier aan de zuidgrens zijn de dorpen grooter, 20, 30 en meer huizen, maar zij zijn soms over een lengte van meer dan een uur gaans verspreid. 't Ging dadelijk de woestijn in, die hier vooral veldspaath en schiste was; eerst ging de weg tusschen heuvels door, maar na een uur kwam ik weer op een vlakte, doorsneden met een menigte waterloopen, waarin veel gerolde poddingsteenen en andere soorten lagen. Plantengroei was zoo goed als niet te bespeuren. De Gebel Dakkee en de Gebel Meeme, de hoogste bergen die ik in Nubië zag, van ± 300 M. boven Nijlpijl, zien er zwaar en log uit; het terrassen systeem, dat men overal in Nubië heeft, is zelfs in de enkele bergen zichtbaar. Zoodra men op een middelmatig verheven punt staat, ziet men, dat, niettegenstaande de diepe, scherpe, soms grillige insnijdingen, die door de waterloopen gevormd zijn, geheel Nubië gelijkt op een bord pannenkoeken, waaraan een kat aan 't snoepen is geweest. En zoo hebben ook alle bergen bijna òf een horizontale lijn, òf een horizontaal vlak tot top; in dit laatste geval verkeeren de Dakkee en de Meemel. De eerste hangt duidelijk met de overige bergen samen, terwijl de laatste zoo goed als op zich zelf staat.

De meesten der hoogere bergen hebben van boven duidelijk horizontale lagen. Tot mijn spijt was ik door mijn borst en den tijd gedwongen ze onbeklommen te laten, maar ik heb toch nergens aan den voet zandsteendébris gevonden, die op het graniet moet gelegen hebben; wel podding-steenen, soms tamelijk fijne.

Om 10 uur passeerde ik den cataract van Daal; de Nijl op haar volle breedte, schiet over 1½ kilometer iets sneller naar beneden, hier en daar steken een paar rotsen uit de rivier, een val is nergens te zien en 't verval is gering. Op 't eiland aan 't zuideinde van den cataract is een vervallen Deer. Hier en daar zag ik steendammen, zooals men ze tusschen Koom-Ombo en Korosko in den Nijl vindt, een' zelfs op een plaats, die nu niet meer door de inundatie bereikt wordt. Ik vind het hier de plaats om pertinent tegen te spreken wat de Gottberg en anderen beweren, dat deze dammen door de inboorlingen, nog wel met de meeste zorg, onderhouden worden.

Ten eerste worden ze niet onderhouden, maar vervallen, zooals iedereen die niet blind is zien kan, 2° heb ik gedurende 4 winters gevraagd, of de menschen ze onderhielden, of zij zelf, dan wel hun ouders ze

gemaakt hadden, of soms doodeenvoudig, waarom zij ze niet meer maakten? Het antwoord was overal en altijd: hoe zouden wij, zwakke menschen, zoo iets kunnen maken? zie op onze armen, zie op onze beenen? dat is werk van de Koffara (ongeloovigen) of van Pharaoen. Een dergelijk werk strookt trouwens volstrekt niet met den aard der Nubiërs.

Een half uur boven den cataract van Daal is die van Arrasaal; hij hoort eigenlijk tot dien van Daal, maar er is een stukje vlak water tusschen; hij is nog onbeduidender dan die van Daal.

Daarna begint de Waad-el-Heeder; de vlakte tusschen Nijl en berg of plateau wordt wijder, de bebouwde streek wordt breeder, tot 150 M. toe. De geheele weg, buiten 't bebouwde veld, is weer bezaaid met potscherven. De katoen was rijp en de laatste koppen werden door vrouwen en jongens geplukt, en in hun kleeren of een platten gevlochten mand naar huis gedragen.

Maar alle bebouwd land moet door een enkele sakië hier en daar besproeid worden, zeer zelden ziet men een sjadoef; nergens wordt 't land door de inundatie bereikt. De huizen worden grooter en beter, en dikwijls hebben zij een' hoogen toren in den vorm van een erg breede obelisk, of wel een zeer slanke, afgeknotte pyramide.

Bij Ferke waren eenige terpen (Koom) ik telde 4 groote en 5 kleine; bijna allen hadden een geheel of gedeeltelijk geconserveerde bekleeding van ruwe steenstukken. Waartoe zij gediend hadden, dat wist natuurlijk niemand.

't Heele land is vlakker geworden; slechts hier en daar steekt in de verte een hoogere berg uit; doem en dadel groeien half wild, buiten 't bebouwde veld, maar de laatsten zijn dan verre van weelderig; 't land is wel meer bevolkt dan noordelijk, er is een doorgaande rij huizen langs den Nijl, nu eens vlak bij elkander, dan meer verspreid, maar overal ziet men verlaten irrigatieleidingjes, en 't bebouwde land was vroeger minstens eens zoo breed.

Kisse is een soort fort, een Nubische burg, ten minste geweest; 't is een opeengebouwde massa huizen en torens, ronde en vierkante, naar boven allen spits toeloopend, van onderen soms van gestapelde steenen gebouwd, van boven van klei. Bij de laatste huizen van Mograkke hielden wij op na den geheelen dag wind gehad te hebben, die sedert 9 uur ondragelijk veel stof opwoei.

De huizen vertoonden hier soms vakken in hun muren, en schijnen gemaakt te zijn door een kist zonder deksel of bodem met natte klei te vullen en te laten opdrogen, dan de kist af te nemen en er naast of

er op door dezelfde bewerking weer een dergelijk blok te vormen; ik zag echter niet veel zulke muren, en zij waren allen oud, de meesten in verlaten huizen of kasteelen, en men wist er mij niets van te vertellen. Op mijn geheele reis in Nubië heb ik nergens een nieuw huis zien bouwen, wel een bewijs van den toestand waarin de bevolking verkeert.

De daken zijn gemaakt door een of meer palmboomstammen, natuurlijk geheel ruw, volgens de grootste lengte van de kamer te leggen, soms een balk van sont, maar daar men dan geen rechte stukken van voldoende lengte vindt, uit twee stukken, verbonden door een gewone lasch, met 1 of 2 groote spijkers bevestigd. Van deze 1 of 2 hoofdbalken gaan eenige stevige sont-takken naar den muur, eenvoudig neergelegd zonder eenige bevestiging, en over 't geheel wordt een rietmat van doerrastroo of halfa-gras gelegd.

De eigenaar van 't huis, waarbij ik mijn tent opsloeg, waarschuwde mij, dat eenige der slaven uit de buurt lange vingers hadden; ik kreeg dan ook voor den nacht een wachter; 't was de eerste keer, anders bleef alles staan, zooals 't van de kameelen afgeladen was; wat noodig was bleef open, tot den volgenden ochtend ingepakt werd.

Al deze dagen had ik mijn pool tegen den wind aan moeten hebben, en 's nachts daalde de thermometer gewoonlijk tot op 9°, eens zelfs tot op 4° C. Donderdag den 15e om 7.30 weer op weg. Eindelijk zal ik toch wel eens, zoo kilometerend, in el Orde komen. De dagmarschen werden ten minste hoe langer hoe langer op de kaart, 't op en afladen ging al veel vlugger, zoo ook 't tentopslaan. Maar de moeite die ik had, om zelfs Nassiem, die in Europa orde en netheid had gezien, te beduiden (ik geloof nauwelijks: te doen inzien) dat 't even veel of even weinig moeite kostte, om de tent goed vierkant op te zetten, dat het niet alleen veel netter en beter stond, maar dat zij dan veel meer ruimte gaf en veel vaster stond! Maar met geduld en tijd kan men zelfs dit volkje dresseeren. De kameeldrijvers zijn ook goed gehoorzaam geworden, zij zijn zeer verheugd met kop en ingewanden der schapen die ik slacht, zijn zeer dankbaar voor wat tabak, genoeg om een sigarette te rollen, en de gids vond zich een erg groot heer, ver verheven boven zijn medemenschen, toen ik hem eens een sigaar gaf. Die paar tikken in 't begin hebben wonderen gedaan, want zij durven nu in 't geheel niet om baksjiesj of zoo te vragen. 't Zijn nu eenmaal groote kinderen die, als men ze niet bederft, met kleinigheden en een vriendelijk woord gelukkig zijn te maken, maar, laat men den teugel schieten, eindelijk de zon en de maan verlangen zouden. Zij waren soms nog eenigszins bang dat, in el Orde gekomen,

de moedier beslag zou leggen op hun kameelen, hoewel ik hen verzekerde dat daar geen quaestie van kon zijn, aangezien ik met een gouvernements-aanbeveling reisde, waarop men mij ook de kameelen in Wadi-Halfa had gegeven, met belofte dat zij terug zouden komen. Sober waren zij in de hoogste mate: hun hoofdvoedsel was doerrameel, met wat water en natron, soms echter met zout aangelengd, en tot dunne, ongerezen koeken gebakken; soms, als zij geen tijd hadden tot bakken, werd de pap rauw gegeten. Van tijd tot tijd wat dadels, die bij 't deelen geteld werden, zoo weinig kreeg ieder; wat sjrengiek-bladeren tot een brei gekookt, die op spinazie leek, en uit een fijn gevlochten manden schotel gegeten werd. Tabak rooken deden zij zelden, veel meer pruimen, een eigenaardigheid van alle Nubiërs, zooals ik later merkte, zelfs van de vrouwen, (een aparte soort van tabak met natron; samen heet zoo'n pruim medga) en hun drank was water; slechts zelden permitteerden zij zich de luxe hier of daar wat melk te koopen, en koffie en boesa (waar ik later op terugkom) dronken zij slechts als ik ze hun gaf of betaalde. Hun kleeding was even eenvoudig als hun voedsel. Een broek van witte, grove katoenen stof, in den regel inlandsch fabricaat, een of twee hemden van 'tzelfde, soms 't bovenste blauw, dat dan uit Egypte of Europa is geïmporteerd; een kalotje van wit katoen, maar zwart van 't vuil, een groote, lange, witte katoenen lap, soms twee, waarvan de eigenaar nu eens een grooten tulband, dan eens een breeden gordel, dan weder een bedekking voor hoofd, hals en schouders van maakt, en waar hij zich 's nachts in oprolt; een klein tweesnijdend of liever tweebot recht mes, met een houten hecht in een leeren scheedje, dat met een koordje van gedraaid leder om den linkerarm boven den elleboog zit, aan een of beide armen, ook boven den elleboog, ook aan leeren koordjes, een paar amuletten, koranspreuken in een plat, vierkant of wel cilindervormig kokertje, en eindelijk een paar schoenen, meer gat dan leer, die slechts zelden gedragen, maar gewoonlijk tusschen de bagage gestoken werden. Ik zou 't essentieelste, 't kenmerk van den Nubiër, kameeldrijver of wat dan ook vergeten: den stok. De Nubiër loopt, werkt, eet, drinkt, slaapt met zijn stok, ik geloof dat hij er mee geboren wordt en sterft; en 't is niet een flinke, fatsoenlijke stok, zooals de Egyptische naboed, die een vrij gevaarlijk wapen is, neen, een klein misselijk ding, een kenmerk van 't heele volk; een stok die veel lijkt op dien van 't Engelsche leger, de helft te kort om zelfs als wandelstok dienst te doen, een ding enkel „voor den sieraad", om wat in de handen te hebben. Van boven (gewoonlijk wordt hij omhoog gehouden, of achter den nek om (ten einde de

beide handen er op te laten rusten) is hij eenigszins krom gebogen, en dient om de kameelen een zachte, volkomen ondoelmatige aansporing mede te geven, of, door een ezel rechts of links op den nek te tikken, dezen links of rechts te doen gaan.

De kameelen waren even sober; 's avonds kregen zij een bos doerrastroo, soms wat doerra-koren, dat hun dan op een hemd van den eigenaar gegeven werd om niet te morsen; maar daarentegen konden zij geen halmpje onderweg passeeren, zonder er even van te proeven. Soms dronken zij aan 't waterloopje eener sakië, maar na een' erg vermoeienden, stoffigen of warmen dag werden zij naar de rivier gebracht. De arme dieren hadden reeds drukwonden voor wij op weg gingen, zooals ongeveer alle kameelen hier, en zooals haast niet anders kan met hun fraaie pakzadels. Na twee of drie dagen waren sommigen dier wonden diepe gaten geworden, krioelende van maden, en lange vertoogen mijnerzijds, dat de doerra even hard door die gaten naar buiten liep, als zij door den mond naar binnen kwam, hielpen weinig: volgens de drijvers waren die maden nuttig en noodzakelijk, daar zij 't doode vleesch opaten. Eindelijk lieten de heeren zich door mij bepraten om de wonden met wat zout en cognac in te wrijven, en 't middel bleek uitstekend.

't Landschap was dezen dag 't zelfde als den voorgaanden; rechts en links van den Nijl een vlakte, zacht opstijgende, en heel in de verte steken eenige hooge koppen uit.

De gids, d. w. z. de kameeldrijver die dezen pompeuzen overvloedigen titel voerde, had in last bijna altijd bij mij te blijven, om mij alle dorpsnamen, enz. op te geven. Ik bleef zooveel mogelijk de achterste, om de geheele karavaan te kunnen overzien 1), maar daar de weg al-

1) Ik geloof dat die plaats van achteren de beste is voor den aanvoerder, die hier wel aandrijver mag heeten; men heeft de geheele karavaan in 't gezicht, en weet dan ook wat er gebeurt; altijd door omkijken is te lastig, dan dat men 't altijd doen zoude; men kan zoodoende de achterblijvers aanjagen; op een moeielijk punt, dat men zelf licht passeert, zou men allicht den troep achter zich laten. Daar men natuurlijk zelf 't beste beest heeft, is men toch in een oogenblik van voren. En in een land waar men vijandelijkheden te vreezen heeft, kan men wel makkelijk de achtersten opdrijven, moeielijk de achtersten naar zich toe laten komen als men zelve van voren is, en men zoude al spoedig in den steek gelaten worden. Evenwel, zulke avonturen had ik niet, hoewel men den westoever onveilig noemde door plunderende Bedoeïenen, en er allerlei verhalen van den Mahdi en zijn volk waren. Maar meer dan eens heb ik mijn bagage gered, die op 't punt was van een kameel te vallen, en waar de drijvers volstrekt geen acht op hadden gegeven.

tijd over een „beaten track" ging, weg of zelfs pad was er niet, viel er al weinig te gidsen; ik trachtte den man, of anders een der anderen, altijd door aan 't praten te krijgen, om zooveel mogelijk van land en menschen te weten te komen.

Zoo hoorde ik dat de gemiddelde leeftijd van besnijdenis was: voor jongens 15, voor meisjes 14 jaar; dat de jongens gewoonlijk eerst op hun 20ste jaar trouwden, de meisjes tusschen de 15 en 20, en dat dit late trouwen in tegenstelling tot 't vroege in Egypte, was omdat de menschen hier door 't slechte voedsel niet sterk genoeg waren. Verder dat van en met Daar Sukkoot, en hoe meer zuidelijk men ging, des te erger, de vrouwen zich prostitueerden voor een maximum bedrag van een medjiedi (16 zilveren piasters, vrij wel *f* 2) en toen ik vroeg wat de echtgenooten dan zeiden: o, men doet dat stilletjes, 's nachts, om de buren niet te veel te laten praten, en voornamelijk die vrouwen, wier mannen weg zijn (± een derde der mannelijke volwassen Nubiërs is in Egypte). Maar... de na een paar jaar terugkeerende echtgenoot kan dan wel eens zijn familie met eenige spruiten vermeerderd vinden? O neen, dat is heel eenvoudig; als een vrouw daarvoor bang is neemt zij wat zeep met kruit om af te drijven. De man was vriendelijk genoeg mij aan te bieden mij eenige vrouwen te leveren, als ik hier of daar een dag stil wilde houden, want in den eersten avond zouden zij nog te bang zijn voor mijn witte gezicht. Ik sloeg echter zijn aanbod af, maar moet bekennen dat er weinig deugd toe behoorde; wat ik tot nu toe van Nubische vrouwen had gezien behoorde tot de klasse, die men bij ons „middel tegen de liefde" pleegt te noemen. Zooals ik later ook nog merkte, sprak de man de zuivere waarheid.

Om 9.50, na 't eiland Guirgette, kwamen wij voorbij een stroomversnelling; de Nijl is in deze streek bezaaid met kleine eilandjes. Bij Amara was een groot sjechgraf; van hier ging de weg van de rivier af over een vlakte, afwisselende tusschen 10 en 20 M. boven 't Nijlvlak, halfweg de rivier en den Gebel-Abr. Den heelen tijd passeerden wij natuurlijk weer drooge stroombedden; in 't begin zag ik niet veel groen, maar later werd het weer flink. Om 1.20 kwam ik op de hoogte van Roosee, in den zandsteen; even voorbij de Noordpunt van 't eiland Say kwam de weg weer aan de rivier. Dit eiland, evenals alle andere die ik tot nu toe zag, heeft slechts een groenen rand, in 't midden een berg. De aangeslibde grond heeft zich om die rots vastgezet.

Bij Kooikkee, een vrij groot en welvarend dorp, was een witgepleisterd huis met, o wonder, vensteropeningen, de eerste, die ik na Wadi-Halfa

zag. Er was nog een groot sjechgraf van ± 12 M. hoogte, in 6 verdiepingen; de onderste was vierkant, de 4 volgende telkens kleiner wordende, hadden afgestompte hoeken, waren dus 8 kant; van de 5e verdieping waren de 8 kanten allen even lang, en de 6e, die 't geheel afsloot, was een koepel; in de onderste waren eenige vierkante openingen, in de andere hadden deze den vorm eener omgekeerde T, en 't geheel geleek veel op de trappenpyramide van Sakkara.

Er waren nog 2 sjechgraven, maar veel kleiner, eenvoudig rond, even als 't groote van gewone klei gemaakt.

Iets voorbij Sjeckaal was een enceinte van ± 60 M. in 't vierkant, van tamelijk netjes gestapelde steenen, met klei verbonden, en waarin eenige moderne huizen waren. Een Nubiër was aan zijn weefstoel aan 't werk; hij vorderde langzaam, maar werkte voor zijn doen tamelijk netjes. Zijn toestel, hoe primitief ook, was tamelijk compleet. De scheering was om een in den grond gedreven stok geslagen, en moest telkens losgeknoopt worden, als een zekere kwantiteit doek geweven was. 't Geweven doek werd gespannen en opgerold door een' dikken stok, in positie gehouden door kleine paaltjes en omgedraaid door een stokje, door gaten in den kop gestoken, en dat, tegen den grond aangedrukt, het doek belette los te schieten. Aan een juk van drie kleine sont-takken hing een touwtje, daaraan een stokje, in 't midden opgehangen, aan elk der einden een touwtje, en daaraan de volgende inrichting om de helft van de scheering op of neer te halen. Over een lang raam, iets breeder dan 't doek, is een lange katoenen draad zóó geslagen, dat hij, telkens van den bovensten achter de ondersten, voor den ondersten, achter den bovensten stok omgaat, dus van ter zijde gezien een massa langgerekte draden kruisen naast elkander vormt, even vele, als er draden zijn in de scheering; zoo zijn er twee; door elk dier ramen is de helft der draden zóó gespannen, dat zij door de kruisen in 't midden meegenomen wordt, terwijl de andere helft vrij blijft.

Van onderen heeft elk dezer ramen weer een touw, en dicht bij den grond is er een stok aan gebonden, wiens eene uiteinde op den grond rust; door afwisselend op een dier stokken te trappen gaat dus een raam, en daarmede de eene helft der scheering naar beneden, de andere naar boven. Het schuitje is van hard hout, zeer ruw gemaakt, en een helper, een jongen gewoonlijk, is voortdurend bezig draad op den klos in nieuwe schuitjes te winden. Om den inslag aan te slaan hangt vlak voor 't doek, aan twee touwen, aan de uiteinden van 't reeds genoemde juk, een kam of raam van twee stukken zwaar hard hout, een van

boven en een van onderen, waartusschen evenveel stukjes palmblad, in de richting van den aanslag, omdat zij vrij dun en toch stevig, geplaatst zijn, als er scheringdraden zijn. Die kammen schijnen een erfstuk te zijn, deze man had haar ten minste reeds van zijn grootvader, en wilde zijn inrichting niet verkoopen. De man zelf zit in een gat in den grond, waar ook de pedalen voor de scheering zijn, en het doek is aan zijn kant, de onafgewerkte scheering van hem af. Als Adam zijn vijgenblaadje door een lap vervangen heeft, zal hij waarschijnlijk wel een weefstoel als dezen gebruikt hebben.

In de sontboomen zag ik onnoemelijk veel rupsennesten, en tusschen de palmboomen waren millioenen kleine vliegjes, die tegen mijn' helm tikten als een hagelbui. Maar de palmboomen waren hier anders dan in 't noorden; 't waren niet de ignobele, goed gecultiveerde, lange ragebollen van Egypte met hun gladde stammen; zij waren laag, ruw, met halfdoode bladeren er aan, 3, 4 tot 10 kwamen uit een zelfden stronk op, en waren gebogen om elkander. niet te veel in den weg te zitten; zij waren bijna mooi; sont, syaal en een enkele tamariske maakten afwisseling in 't groen, en op den grond waren sjrengiek met hun paarsche bloemen, erwten, pas opkomende en 't frissche groen van de jonge gerst. Sedert drie dagen hoorde ik soms een vogel fluiten en hier waren er nu tamelijk veel. 't Was maar een smalle streek langs den Nijl, maar na den Batn-el-Haggar een half soort paradijs.

Bij de laatste huizen van Aboed, een dorp van een uur lengte, hielden wij om 4.15 op. Den volgenden ochtend, den 16e, gingen wij eerst om 8 uur weg, daar eerst een kameel met lading en al viel in de nauwe passage tusschen twee huizen. Ik was blij dat de dieren geen cingels aan hadden, want nu was er niets gebroken, anders zou er van die lading niet veel zijn terechtgekomen. Den vorigen avond was Nassiem, dien ik op den heggien had gezet, terwijl ik zelf op 't ezeltje reed, met beest en al gevallen, en had den zadelknop in zijn buik gekregen, gelukkig ook zonder ernstige gevolgen.

Mijn tent had ik den vorigen avond in de luwte van een huis laten opslaan, en dadelijk kwamen de bewoners met een angareebe 1), dadels enz. aanslepen. Trouwens, hoewel ik soms bokken ontmoette, als hun

1) Raam van vier stevige stokken, rustende op lage pooten, en waarover 't zij riemen van ongelooid leder vlak naast elkander zijn gespannen, 't zij de nerven van palmbladen zijn gelegd. 't Maakt een elastiek, insectenvrij, aangenaam rustbed, is in geheel Nubië algemeen, en precies zoo gemaakt als de oud-Egyptische bedden.

gastvrijheid ingeroepen werd, waren de menschen gewoonlijk zeer dienstvaardig. Natuurlijk betaalde ik bij 't weggaan voor alles, en gaf nog een fooi toe, en hoewel de Nubiër een der meest inhaligste wezens is, die geschapen zijn, waren zij dan op een enkele uitzondering na zeer dankbaar. Die uitzonderingen waren bereisde menschen, die in Egypte of el Orde geweest waren.

Na Aboed begon de graniet weer; in den Nijl groeiden op sommige lage rotsen struiken, die er in de verte als wilgen uitzagen, maar 't landschap was hetzelfde als den vorigen dag, een zacht opstijgende vlakte en in de verte hoogere bergen.

De wind is nog altijd scherp, en mijn gezicht vervelt, niettegenstaande ik elken dag gezicht en handen insmeer met glycerine. Ik begin te gelooven dat deze scherpe lucht de oorzaak is dat de Nubische vrouwen zich zoo dikwijls, de mannen met feestelijke gelegenheden of soms ook zonder aanleiding, insmeeren met vet. 't Is hier niet meer met ricinusolie, zooals in beneden-Nubië, in Daar Sukkoot wordt geen ricinus meer gebouwd; zij nemen een mengsel van riekende stoffen, sandal, sjoeksjaab en moeglab [1]), dat samengestampt, dolke of doelke heet, en dit wordt met het koeien- of schapenvet gemengd, waarmee zij zich insmeeren. Is 't erger dan pommade à la réséda of poudre de ris met violette? En als zij, met een lap katoen als eenig kleedingstuk, overdag aan de zon en den snerpenden wind, 's nachts aan de kou zijn blootgesteld, met temperatuurverschillen van 40° C. dan is er een gezondheidsreden voor; is er ook een voor rouge en pommades?

Bij Irau is een kleitegel- enceinte met massieve ronde torens, 't heet weer een Birbe, ziet er erg verweerd en verregend uit, en schijnt oud-Muzelmansch te zijn.

Bij Osje (Osje West-oever, Osjematte Oost-oever) op den linkeroever komt een berg tot aan de rivier, hier op den oost-oever ga ik over een lage vlakte, waar weer veel struiken en lage planten zijn. Zooals op de meeste vlakten is ook hier weer veel luchtspiegeling; 't is altijd door hetzelfde, men meent water te zien waar 't niet is; maar 't zij omdat de boorden nooit scherp waren, 't zij omdat ik er op voorbereid was, ik heb 't nooit duidelijk genoeg gevonden om er door misleid te worden; en iets anders dan dit, een blauw waas op den grond, waardoor soms 't onderste van een boom of berg onzichtbaar wordt, en men slechts 't bovendeel ziet, heb ik nooit gezien. Fata morgana, waarvan men in boeken leest, dat men tuinen, huizen, rivie-

[1]) Hiervan zijn monsters in het Ethnographisch Museum.

ren en wat niet al ziet, geloof ik dat minstens tot de groote zeldzaamheden behooren, waartoe misschien de voorwerpen zelve binnen een zeker aantal kilometers moeten liggen, om dan teruggekaatst te worden. Sedert 4 winters, die ik in luchtspiegelende streken doorbracht, heb ik nooit iets van dien aard gezien.

'sOchtends was er weinig wind, en toen hij ophield was het braaierig; spoedig kwamen toen de wervelwinden, merkbaar door 't stof, dat zij in beweging brachten; 't waren dunne, geslingerde kolommen, soms tot over de 100 M. hoog.

Ik heb deze wervelwinden ook in Egypte dikwijls genoeg gezien evenals hier, maar bijna nooit anders dan bij volkomen verdere windstilte, alleen in vlakten, en op 't warmste van den dag, tusschen 11 en 3 uur. Ongelukkig heb ik geen waarnemingen van eenig belang over gewone draaiingsrichting, met of tegen zon, kunnen maken.

Bij Wau, op de grens van Daar Mahas, waren weer de resten van tumuli, die met rolsteenen bekleed waren geweest. Spoedig daarna zag ik aan den westoever de pylonen van den tempel van Soelib, en de resten van een cataract in de rivier. Lage heuvels naderden hier hoe langer hoe meer den Nijl, de cultivatie werd hoe langer hoe slechter en de bevolking hoe langer hoe dunner. Iets verder op waren een paar vervallen steendammen, kribben, en om 4.15 hielden wij op te Koiematto.

Al dien tijd had ik geen kameelen of kameelsporen gezien; en hoewel men de beesten, zoo zij er waren, waarschijnlijk uit vrees voor de requisitie in de woestijn gebracht zou hebben, zou ik, niettegenstaande de stofwinden, toch hier of daar oude sporen of mest hebben moeten vinden. Terwijl de Egyptische Fellah wel degelijk kameelen, en zelfs zeer goede, heeft, om als transportbeesten te dienen (wegen en wagens heeft men nergens) schijnt de Nubiër die niet te hebben en alleen ezeltjes te gebruiken. Aan een stevigen stok als juk, dwars over den rug van den ezel, hangen twee manden van palmbladen, en daarin wordt van alles vervoerd. Maar die ezeltjes zijn bijna even onbeduidend en leelijk door hun slechte voeding als onze Europeesche langooren, en lijken op verre na niet op den gewonen Egyptischen ezel.

De Dongola-koeien, een niet zeer groot, eerder klein ras, rood of wit, met middelmatige horens, fijnen kop, intelligente oogen, zebu-bult, maar fijne pooten en gewoonlijk mooie vormen, niettegenstaande slechte behan-

1) Door hun roode kleur kon ik er geen instantanée photographiën van maken, en om zijn beest stil te laten staan, veel minder te houden, was niemand te bewegen; zij waren bang dat ik ze betooveren zou.

deling en magerheid, worden hoofdzakelijk gebruikt om de sakië altijd aan den gang en aan den piep te houden. De stieren worden evenmin gesneden als in Egypte, maar zijn bijna niet grover dan de koeien. Deze laatsten worden niettegenstaande hun werken soms gemolken, maar daar men geen dieren, 't allerminst kalveren slacht, en de kalveren laat zuigen, krijgt men zoo al heel weinig melk.

De meeste melk voor huishoudelijk gebruik krijgt men van de geiten, met de schapen de plaag van 't land. Men begint langzamerhand de overtuiging te krijgen, dat de herdersvolken met hun klein vee de oorzaak zijn van 't ontstaan der woestijnen in Arabië en Afrika. Bij ons te lande worden de heidevelden hoe langer hoe slechter door de schapen; de Europeesche bergen worden van bosschen ontbloot, daar geiten en schapen alle opkomende jonge boomen opeten, en de vlaktebewoners ondervinden er de gevolgen van in den vorm van overstroomingen. Zoo zijn, naar mijn bescheidene meening, de geiten en schapen der Nubiërs, die alles vreten wat groen is, oorzaak dat Nubië langzamerhand ontgroend is, dat het niet weder groen wordt, en dat het land, dat vroeger ten minste steppe was, nu een boom- en plantlooze woestijn is. Regen maakt planten, planten maken regen; liet men der natuur haar vrijen loop, nog liever, hielp men haar een beetje, geheel Nubië zou al spoedig vruchtbaar land worden in plaats van woestijn zooals nu.

De bevolking is nog voortdurend dezelfde; sommige menschen zijn vrij blank; geel van kleur, ongeveer als een Javaan die erg de leverziekte heeft; andere zijn bijna pikzwart, als negers. 't Is licht verklaarbaar, want ten allen tijde zijn in Nubië koloniën gevestigd door noordelijke volken, de laatsten door Turken en Mameloekken; en ten allen tijde hebben de Nubiërs negers en negerinnen gekocht. Terwijl men dan ook tamelijk makkelijk den Nubiër herkent, doordat hij niet is als de Egyptenaar, niet als de Arabier en niet als de Neger, dus negatief, is het moeielijk den Nubiër positief te schilderen, door te zeggen zijn schedel is zus, zijn beenen zijn zoo. Ik heb er mannen gezien die stuk voor stuk als model hadden kunnen dienen voor den Farnesischen Hercules, en andere van wie men zou gelooven dat zij 14 dagen vacantie van een Amsterdamsch bureautje hadden. Er zijn er, die bepaald een blauw waas over hun zwarte huid hebben, er zijn er licht en donkerbruin en geel; en bij zulk een kleine bevolking maakt dit 't karakteriseeren nog moeielijker. 't Eenige kenmerk, dat ik op zou kunnen geven, dat echter na Egypte niet eens in 't oog loopt, is het lange houterige voorkomen

van 't benedenbeen, en de afwezigheid van kuiten bij menschen die toch veel loopen.

Onder de vrouwen is in beneden-Nubië rasverschil op te merken; die van den cataract zijn kleine sierlijke poppetjes, met allerliefste handen en voeten, mooie, lange, groote oogen, en een niet onvriendelijk karakter; in den Wadi Kenoes, van den cataract tot Korosko, zijn de vrouwen gemoedelijke wezens, met platte, niet mooie, maar vriendelijke gezichten; armen zoo dik en vet als oliphantspooten en borsten als Geldersche minnen. In Derr, waar ook de vrouwenkleeding geheel anders is, en alle menschen, hoe zwart dan ook, er zich op pikeeren buitenbeentjes-afstammelingen te zijn van de Mameloeken die vroeger in Ibriem waren, zijn de vrouwen de onaangenaamste en leelijkste, die ik ooit zag; scherpe neus, scherpe kin, borsten als zwijnsblazen waar men een gat in heeft geprikt; lange sleepen, die door alles heengesleurd worden, en tongen, waartegen geen vischwijven bestand zijn; van daar tot Wadi-Halfa is de bevolking bijna nul. Wadi-Halfa, een gemaakte plaats, is quabevolking een samenraapsel; dan komt Batn-el-Haggar weer zonder menschen, en daarna de ethnologische poespas: Nubiërs. Er is eenig verschil op te merken; naarmate men zuidelijker komt worden de gezichtstrekken iets minder scherp en leelijk, er zijn er bij die aardig worden, hoewel dan ongelukkig 't gezicht altijd neiging tot platheid heeft; de borst en armen worden voller en de haartooi wordt meer gesoigneerd, is netter opgemaakt en zit dikker in 't vet. Maar hun kleeding wordt hoe langer hoe minder, d. w. z. de lap waarin zij zich wikkelen, in beneden-Nubië zóó lang dat zij er een soort hoofdbedekking van kunnen maken, terwijl nog 't geheele lichaam bedekt is, boven Wadi-Halfa alleen voldoende om 't lichaam, zonder 't hoofd te bedekken, is hier zoo kort geworden, dat alleen 't benedenlijf gedekt is, en de borst geheel vrij blijft. Ik heb er zelfs eenigen gezien, die met elkander op een afgelegen plekje op 't veld aan 't werk waren en niets aan hadden.

Zaterdag 17 om 7.40 weg; landschap vrij wel 't zelfde; lage granietheuvels komen tot aan den Nijl en in 't verschiet ziet men wat hooger bergen.

Dikwijls had ik aan den weg kleine steenhoopjes opgemerkt, 2, 3 of 10 steentjes zijn op elkander gestapeld, soms staan er honderden zulke hoopjes bij elkander. Eindelijk werd mij verteld, dat dit ada (gebruik, vrij wel 't zelfde als hadat in de Oost) was. Wanneer b. v. iemand ziek was en beter wordt gaat hij heen, neemt eenige steentjes en bouwt er de

hoopjes van. Ik vermoed het oorspronkelijk de gelofte was, een goed werk te doen als men herstelde, een stuk weg van steenen te zuiveren en meer begaanbaar te maken, en dat 't langzamerhand is geworden eenvoudig 't bouwen van hoopjes, nu soms midden op den weg geplaatst.

Van 8.50 tot 10.35 gingen wij door een Khoor (naam hier, voor wat wij Wadi noemen) Khoor Agger genoemd, naar de paar huizen, aan 't westeinde bij den Nijl. Van 't begin tot einde was hij groen door allerlei planten; in 't begin stonden de overgebleven stengels van dohn, waarvan veel gezaaid was, en bovendien groeide er veel hamdal, een kleine kalebas, die hier overal wild opslaat, maar toch een enkele keer gezaaid wordt. 't Is een plant die elken grond voor lief neemt, op bijna naakte rotsen, midden in 't stuifzand groeit, en ook al weinig water noodig schijnt te hebben, maar wier vrucht ijverig gezocht wordt; men laat haar in de zon drogen, haalt er de pitten uit en perst uit deze dan olie; zij moeten zeer veel olie bevatten, en deze is zeer gezocht, daar zij de beste is om de giraab (geitenleeren waterzakken) en ander lederwerk mee in te smeren. De Khoor Agger schijnt een oud rivierbed te zijn, zoodat de berg tusschen hem en den Nijl een eiland was. Overal is er klei; op den barometer kon ik geen rijzing bespeuren, en hoewel de waterloopen sporen van een verhang van 't oosten naar 't westen aanweren, kwamen wij bij den Nijl weer op de gewone hoogte, ± 7 M. uit. Een paar mannen, die er hun vee weidden, maakten de opmerking dat, als er maar een paar Europeanen kwamen, deze er spoedig genoeg een stoomgemaal zouden zetten, en de geheele Agger, een paar honderd bunders, spoedig genoeg bebouwd zou zijn. Ik geloof dat zij gelijk hadden.

Bij Saadien Benti zag ik voor 't eerst tabak en tarwe gebouwd; gerst was van Wadi-Halfa tot hiertoe tamelijk dikwijls op 't veld. Voor 't eerst zag ik hier ook de mooie honden, (sloegi genoemd) half hazenwinden, die men verder op dikwijls vindt en die zoo menigvuldig door de oud-Egyptische beeldhouwers werden afgebeeld.

Bij 't middagmaal werd het laatste kalfsvleesch gegeten; voor mijn vertrek uit Wadi-Halfa had ik een half kalf gekocht; nu, 10 dagen na 't slachten, smaakte het nog even goed en frisch, als ware het denzelfden dag geslacht geweest; wel een bewijs van de droogte der lucht, want 't was dikwijls warmer dan 35° C. geweest.

Van 11.45 tot 12.25 weer door een stukje Akaba, en na Sadeneg Korte aan den Nijl gezien te hebben, dadelijk weer de woestijn in en met een grooten bocht naar Absari gereden, waar wij om 2.25 waren. De rotsen, die tot aan den Nijl komen, maken dat men telkens zulke omwegen

moet maken, en toch is 't elk oogenblik heuvel op heuvel af. Te Absari was weer een groot Sjech-graf; om 3 uur gingen wij dwars door den Khon Absonoet, weer een breede groene streep, die volgens zeggen van heel ver zoo uit 't gebergte kwam. Daarna ging de weg weer langs den Nijl; een laag plateau komt tot vlak aan de rivier, en in de verte zijn eenige hoogere punten zichtbaar; op den westoever is een gebergte op eenigen afstand van de rivier. Hoewel de tocht niet heel lang was, had de moeielijke weg mij toch vermoeid, en ik was blijde, toen wij om 4.10 te Waad el Hassoenaab el Kebier ophielden, een kleine verzameling van huizen, palmen, halfnaakte vrouwen en heel naakte kinderen.

Zondag 18 reeds om 7.35 op weg. Den vorigen avond had ik de vrouw des huizes bezig aan 't katoen spinnen gezien. Onder den arm hield zij een mandje, waarin de katoenkoppen, met schillen en pitten, lagen, en terwijl zij den draad op de spindel wond, moest zij tevens de vezels lostrekken van die pitten en de doppen wegwerpen. De draad werd er niet fijner of gelijkmatiger door.

Er zijn hier soms alllerliefste kijkjes op den Nijl; men ziet hem nu eens tusschen een paar rotsen door, die een lijst voor 't schilderij maken, dan weer den geheelen stroom, terwijl hier of daar op een goed gekozen punt een oude kasre staat, met een klein bosch van palmen en sonten door elkander aan den oever.

De uksor (meerv. van kasre) hebben allen een zekere overeenkomst met elkander: een groote, vierkante omwalling, met minstens, of liever gewoonlijk twee torens op tegenovergestelde hoeken. De ingang is dan gewoonlijk in een der torens, en daar de torens half uit den muur steken, maakte de ingang dus een rechten hoek en kan men er niet door naar binnen schieten; of wel in den hoofdmuur, maar vlak bij een der torens.

Door deze inrichting kan een zeer klein aantal mannen met geweren (dat vroeger nog zeldzamer artikel), in elken toren minstens twee, alle muren bestrijken. Deze uksor werden vroeger gebouwd tegen de invallen der Sjekkieë; alle avonden werd 't vee, waar 't voornamelijk om te doen was, binnen de groote enceinte gedreven, en een paar man met geweren in de torens waren dan in staat een groote massa aanvallers, die echter ook slechts met enkele geweren, grootendeels met lansen gewapend waren, af te weren. Gewoonlijk zijn de uksor eenvoudig van klei, soms was de klei eerst tot tegels gevormd; men vindt meerdere torens, b.v. een speciaal voor de poort; 't onderste deel van muur en torens is van steenblokken, met klei samengevoegd, en een enkelen keer vond ik zelfs

een beginsel van gracht. Zoo sterk en knap als de oude Egyptenaren hun vestingen bouwden, en de Nubiërs behoefden daartoe slechts de aanwezige modellen te kopieeren, is evenwel de beste kasr bij lange na niet. Maar gelukkig, op een enkele uitzondering na, zijn alle uksor verlaten en vervallen, en er worden geen nieuwe gebouwd; sedert het land onder Egyptisch bewind kwam, zijn er orde en veiligheid gekomen.

Om 9.40, terwijl wij door een stukje akaba gingen, begonnen de gidsendrijvers op eens te springen, te schreeuwen en te dansen, kort en goed een soort van ongeregelden krijgsdans uit te voeren; zij deden als wilden zij mij en den knecht steken met hun stokken, die lansen moesten verbeelden, terwijl zij met beide beenen van den grond sprongen en een korte, hooge „a! — a!" deden hooren. 't Was maar de kwestie van ada of fooi, iedereen die naar el Orde ging moest hier offeren. Voor wie 't niet deed werd een quasi graf gebouwd, met de opstaande steenen, een aan 't hoofd en aan de voeten en de ongelukkige moest dan tot straf voor zijn gierigheid, nog 't zelfde jaar sterven. Er waren nogal graven. Met een medjiedie voor hun allen waren zij in de wolken en stortten allerlei zegenwenschen over mij uit, en toen ik hun beloofde ze in el Orde nog meer te geven als zij goed oppastten, kende de vreugde geen grenzen meer. O dat beetje koerbaag in 't begin! De weg ging niet vlak langs den Nijl, daar de rotsen tot aan 't water kwamen, het was een plateau met een beetje landinwaarts heuvels; op den linkeroever waren bergen en vlakten afwisselend. Goergit op den berg aan den rechteroever zag er imposant uit, daarna werd de streek weer lager, en meer bebouwd en meer bevolkt, zoodat men langs den Nijl bijna een doorloopend dorp had. Te 11.15 passeerde ik Gettari, de ruïne van een groot dorp, tegen den berg aan gebouwd, en dat gedeeltelijk verwoest was door rotsblokken, die van de helliag waren gevallen. Om 12.55 weer een geruïneerd dorp, Deer Naar, dat een omwalling van gestapelde steenen had.

Ik had reeds 's ochtends enkele zandsteenbrokken gezien; om 1.40 passeerde ik een zandsteenheuvel, en om 2.10 was ik geheel in den zandsteen.

De cataract van Kadsjebar (3.40) was in 't midden een kleine, eenvoudige rapide, terwijl rechts en links vele, maar lage, steenen in de rivier lagen. Op den oostoever naderde een berg tot vlak aan de rivier, nauwelijks ruimte latende voor een smal voetpad; in de noordzijde was een oud-Egyptische steengroef, aan de rivierzijde een vervallen fort van

gestapelde steenen met eenige klei samengevoegd. Er waren een menigte tortelduiven, en de kok was zeer blijde, toen ik hem een paar dozijn gaf en hij wat afwisseling in 't gewone menu van schapenvleesch kon brengen. Wij stopten te Sabo (west oever) tegenover Kadsjebar, weer bij zeer voorkomende menschen; zij waren juist bezig de kabels te maken, waaraan men de potten van de sakieë vastbindt. De bovenste deelen van palmbladeren werden afgesneden, in de rivier meer of min geroot, daarna opgescheurd en vervolgens, zonder eenige poging tot braken en heekelen, ineengedraaid.

Ook de menschen wonen hier dikwijls in stroohutten èn kleihuizen, in deze laatsten dan 's zomers voor de koelte. De dadels en 't graan worden altijd, zooals veelal ook in Egypte, bewaard in de hooge kleicilinders. Soms komen evenwel 's nachts vossen of jakhalzen en tasten den voorraad aan, zooals ik zelfs zag; vooral op de dadels zijn zij erg verzot.

Belasting wordt hier betaald niet naar de oppervlakte land, maar per sakieë en per palmboom; iets dat wel veel nadeelen heeft, maar 't voordeel dat de betalers er naar streven zoo intensief mogelijk te bouwen. De belasting is per sakieë 500 piaster, per palmboom 2; daar een sakieë hier zelden meer dan 3 feddaan besproeit, gewoonlijk maar twee, en 2½ feddaan ongeveer een bunder is, geeft dit dus een belasting van ongeveer ƒ 62½ op de gemiddelde 2½ feddaan of 1 bunder; men heeft bovendien minstens 1 paar koeien, om haar dag en nacht te laten loopen 3 paar, noodig, en deze beesten moeten ook van 't besproeide land leven, er blijft zoodoende niet veel over voor den bebouwer. Dit cijfer van 500 piasters is 't gene dat mij gewoonlijk werd opgegeven door de belastingbetalers; eens zeide men mij 300; de paar belastinginners die ik sprak beweerden, dat er voor de seakie niet betaald werd, wat zeer zeker een leugen was; ik denk dat 300 piasters 't officieele cijfer is, maar de 200 overige onderweg door dorpshoofden en belastinginners worden „gegeten," zooals de term hier is. De eerlijkheid gebied te vermelden dat volgens de Gottberg toen Saïd Pasja op aandringen der Nubiërs de belastingen verminderde, het eenig resultaat was dat er minder land gecultiveerd werd, daar 't gouvernement nu minder geld noodig had.

Maandag den 19den was ik reeds om 7.20 op weg; om 8 uur vulden wij bij Djeddi koellel en kiraab (poreuse potten en waterzakken van geitenleer) en togen de Akaba in. 't Was een zandsteenplateau, zeer laag, waaruit heuvels opstaken; spoedig kwamen wij echter in het graniet; de ondiepe khoor, waar wij eerst doorgingen, was weer geheel groen, en

op de vlakte, die daarop volgde, liepen verscheidene ondiepe, breede waterloopen, de eene al groener dan de andere. De vlakte was grootendeels verweerd graniet, soms van de plaats zelve, soms aangesleept door bergstroompjes; hier en daar staken banken en heuvels van de rots boven de vlakte uit. Halfweg kruisten wij de Akaba Arambie, een ondiepen waterloop, bijna gelijk met de vlakte; hier was een put van circa 10 M. diepte gegraven; een sjech, die reeds sedert 15 jaar dood was, had zooveel invloed gehad, dat hij werklieden uit alle streken wist te krijgen en aan den gang ging. Hoewel in een waterloop, was het echter toch nog een hoog punt, 't hoogste van mijn weg, ongeveer 35 M. boven Nijl. De grond was tot onderen toe aangeslibd verweerd graniet en kleinere steenstukken; of daarna rots kwam weet ik niet, evenmin als de gids het wist. Op den bodem was weer klei en steenbrokjes, evenals aan de kanten; de grond zelf? of er weer ingevallen aarde? De Sjech had over de geheele vlakte putten willen graven en deze geheele streek in cultuur brengen. Op deze diepte gekomen zonder water te vinden, gaf hij 't op, omdat 10 M. te hoog voor een sakiee zou zijn? of omdat hij op rots stuitte? Ik geloof 't eerste. Het verweerde aangeslibde graniet is poreus genoeg om te maken dat er niet lang een ondergrondsche waterloop blijft, nadat de regen opgehouden heeft.

Om 3 uur daalden wij af naar een lagere vlakte, tamelijk wel gelijk met 't land aan den Nijloever; bij den overgang waren een paar rotsen. Om 3.45 op de hoogte van Aboe Fatmee is hier in de woestijn, op ¾ uur afstand van de rivier, een sebiel, d. w. zeggen put met huis er om, gegraven door denzelfden wijzen Sjech; eenige palmen en andere boomen groeien er bij. Hier heeft men evenwel klaarblijkelijk met kwelwater van den Nijl te doen; met den barometer kan ik niet 't minste verschil in hoogte bespeuren tusschen 't land hier en 't bebouwde aan de rivier. Deze vlakte heeft trouwens geheel 't voorkomen van door den Nijl aangeslibd land; 't is alles Nijlklei met een uiterst dunne laag zand er over, op de meeste plaatsen nog geen centimeter dik.

Om 4.10 was ik te Asjkaane aan de rivier, de haltplaats van heden, maar moest, om in 't bebouwde land te komen, over een zandduinrij van ± 15 M. breedte en 5 à 6 M. hoogte gaan.

Gelukkig, 't ergste van de reis is nu achter den rug, ik had nu nog maar 1½ dagreis in 't verschiet door een dichtbebouwd land, en de gids en drijvers spiegelden mij el Orde voor als een groote plaats, waar men van alles kon krijgen, en waar de menschen een vroolijk leven leidden, in elk geval wist ik dat er een paar Grieksche bakkals waren. Ik zou

groen zien, boomen en frissche velden, in den Guide Isambert stond van lianen geschreven, die op 't eiland Argo van boom tot boom groeiden, en dat men er in de schaduw doorreed. Zou mijn zoolang gekoesterde hoop verwezenlijkt worden, en zou ik een tropisch bosch zien.

In elk geval, Asjkaan scheen een rijker dorp te zijn dan wij tot nu toe gezien hadden. De mannen droegen niet alleen de witte katoenen „homespun" kleeren, maar blauwe en zwarte bovenkleederen van geïmporteerde Europeesche of Egyptische stof.

Eerst begon weer 't gesjacher over een schaap; de menschen wilden zooals gewoonlijk de dubbele waarde hebben, en waren erg vervelend tot ik zeide den sjech-el-beled te zullen laten halen, hem mijn papier te vertoonen, en dan moest die maar zeggen wat een schaap kostte; toen werden zij fatsoenlijker. Ik aarzelde te minder aldus te handelen, omdat zulk een waardigheidsbekleeder natuurlijk niet om der wille van een doortrekkenden christen zijn dorpsgenooten benadeelen zoude, mij veeleer toch nog te veel zou laten betalen, om zelf een of twee piasters te verdienen.

Zelfs kon ik versche groenten krijgen in den vorm van uien en paardenboonen; kippeneieren waren ook te krijgen, evenals boter; ik had weer een menigte tortelduiven geschoten, en 't diner was uitstekend; zooals gewoonlijk liet ik niet veel anders op de borden dan de botjes. Trouwens, behalve de eerste week, toen ik ziek van Wadi-Halfa op weg ging, heb ik zelden zooveel gegeten; de gids en de drijvers aten steeds weinig, maar de menschen uit Egypte en de loods van Assoean aten niet, maar vraten. In Daar Sukkoot had ik wat dadels gekocht; de sukkooti hebben den roep van de besten te zijn, en zijn dan ook waarlijk uitstekend; elken ochtend voor wij op weg gingen vulde ieder er zijn zakken mee en peuzelde ze onderweg op; dikwijls nam ik nog een paar stukken chocolade, en dat niettegenstaande drie copieuse maaltijden dagelijks.

Er waren twee bruigoms in 't dorp, en ik had gelegenheid op te merken dat hun oogleden vol met kohl waren, terwijl hun haar wit was van 't koevet, waarmee 't ingesmeerd was. Natuurlijk smolt dit meer of min door de zon en hun hoofdwarmte (zij droegen voor deze gelegenheid geen kalotjes) en drenkte al hun kleederen. Toen mijn volk ze uitlachte, vonden zij dit maar half goed, maar wijdden uit over de mooiheid en het distingué van al dit vet. 't Zal een mooie trouwpartij zijn, daar de bruiden waarschijnlijk over haar geheele lichaam een dubbele laag vet hebben.

Den 20sten om 8 uur op weg. Half acht was de tijd waarop ik gewoonlijk trachtte weg te zijn. Daarvoor werd gewoonlijk de reveille op

een ouden ketel om half zes à zes uur geslagen; de zon kwam tegen half zeven op, en tot zoolang trachtte ik in de tent te blijven, terwijl ik mij aankleedde, wiesch en daarna ontbeet. De drijvers gooiden 't stroo, dat de kameelen te slecht gevonden hadden om te eten, op 't keukenvuur, en kwamen zich handen en voeten warmen, een der grootste genoegens van den Nubiër. Gelukkig was 't al dadelijk wat minder koud zoodra de zon maar een half uur geschenen had. Van een vroeg op weg gaan of 's nachts reizen, waartoe veel reizigers door de hitte gedrongen zijn, was in dit jaargetijde geen sprake.

In de rivier zag ik eenige schuiten liggen, grooter dan de weinige, die ik tot nu toe gezien had. De strook bebouwd land aan den oever was niet zeer breed, maar de rivier was vol bebouwde eilanden. Eerst gingen wij weer het duinstreepje over, en daarna ging de weg weer over de vlakte, die hier ten oosten van den Nijl is. Spoedig passeerden wij een sjechgraf op een kerkhof, waarin en waartegen een menigte sakieë-potten waren. Ik vroeg natuurlijk waarvoor men die daar had gezet, en hoorde dat, als men deze potten daar eenigen tijd liet staan, zij onbreekbaar werden (hoe jammer wij thuis niet zulk een' sjech hebben). In de vlakte zijn veel struiken, en slechts heel in de verte oostwaarts ziet men een kleine verhevenheid. Om 9.10 passeerden wij twee groote sjechgraven vlak bij een verwoesten kasr; eenige lage heuvels of liever grondverheffingen waren elk met een sakië gekroond; met de jonge tarwe, die er op groeide, maakten zij groene eilandjes, want de sont en andere struiken, evenals alle andere woestijnplanten, zijn meer grijs dan groen; 't was wel een bewijs dat de vlakte niet hoog was, en dat de Nubiërs stommerts zijn om hun sakië op de hoogte te zetten en de vlakte niet te bebouwen.

Om 9.35 op de hoogte van el Karmen bevond zich een groote puinhoop, met een menigte potscherven en zandsteenbrokken en eenige groote stukken bewerkt graniet (van een' naos of een deurstijl) met oud-Egyptische lijnen en ornamenten. Vlak daarbij was een hooge, steile heuvel van ongebakken tegels, van 't formaat zooals men ze alleen in Pharaonische tijden maakte. Was 't een fort of een pyramide geweest? Waren de groote gaten er in ontstaan door den regen en 't wegsleepen der tegels, of waren zij er oorspronkelijk in geweest? Oppervlakkig zou ik 't niet durven zeggen. De grond rondom heen was wit van beensplinters en er lagen weer eenige groote bewerkte steenstukken bij, echter zoo stukgeslagen, dat ik niet kan zeggen wat het waren. De overlevering geeft aan, dat hier een groote veldslag had plaats gehad, maar ik

vermoed dat het doodeenvoudig een oude begraafplaats was. 't Is een kwart uur oost van den Nijl, en een half uur verder de vlakte in staat een diergelijke hoop, voor zoover ik door den kijker zag in denzelfden toestand.

De duinstreek tusschen vlakte en bebouwd land bleef ons altijd door vergezellen, maar om elf uur passeerden wij toch 2 groote sjechgraven, eenige huizen en een paar stukjes bebouwd land, die op de vlakte aan onze zijde der duinen stonden. Om half een stopten wij, maar gingen eerst over 't duin om even buiten den windstorm, die reeds twee uur lang woei, te rusten en vonden een schuilplaats in een strooien huis.

's Ochtends had ik den gids gevraagd welke weg de beste en aangenaamste was, op dezen oever blijven, of wel overzetten naar 't eiland Argo, (waarvan zulk een mooie beschrijving was in den Guide Joanne-Isambert). Hij beweerde dat de oostoeverweg veel beter was, en ik ongelukkige, die niet wist dat tegen dezen tijd de oostelijke Nijlarm geheel droog was, en dat men dus al de moeite van overzetten met schuiten en de annexe last van op- en afladen niet had (de man zei er geen woord van toen ik hem vroeg of er schuiten waren, hij vertelde alleen dat de schuiten er wel zouden zijn) ik stemde toe, hoewel ik veel liever over 't eiland zou zijn gegaan. O reiziger, doe toch altijd wat gij zelf 't beste en aangenaamste gelooft, vertrouw nooit wat de menschen u zeggen aangaande weg en pleisterplaatsen, de ergste, slechtste kaart is beter dan de beste gids, en geloof nooit, dat iemand iets beter weet dan gij zelf.

De lastkameelen waren vooruit over de eentonige vlakte, en wij moesten ze in den windstorm volgen; soms probeerden wij, over de duinen gaande, door 't bebouwde land in de luwte te trekken, maar de Nijl kwam elke vijf minuten tot aan de duinen, en dan stond er nog wat water in zoo'n hoek; er was geen ruimte om met de kameelen door te komen; soms, verblind door het stof en 't zand, dat als een hagelbui tegen mijn' helm tikte, reden wij door de holten tusschen de duinen, maar ten slotte moesten wij weer naar die ellendige vlakte terugkeeren. Hadden wij den weg over 't eiland genomen, dan waren wij in de luwte van de boomen geweest die er groeien en die, hoe dun dan ook geplaatst, toch de kracht van den wind braken. Eindelijk stuurde ik iemand in draf vooruit om de lastdieren op te houden, waar zij ook waren, maar toen wij om 6 uur bij ze kwamen was 't aan de afgesproken plaats. Zelden heb ik zoo'n vermoeienden dag gehad, maar toen de tent opgeslagen was, vlak bij eenige huizen, wier bewoners familie waren van den eigenaar van den hegien en zeer hulpvaardig, en de wind ook wat was gaan liggen, toen

werden vermoeidheid en stof snel genoeg vergeten. 't Was de laatste dag voor wij in el Orde zouden komen. Ik moet nog een woord zeggen over deze merkwaardige duinen. De reeks wordt hoe langer hoe breeder naarmate men zuidelijker komt, maar niet hooger, en in alle dalen die diep genoeg waren, zag ik dat zij op Nijlklei rusten en dat die klei weer bezaaid was met potscherven, en hier en daar vond ik ruïnen van kleiwoningen. Daar de vlakte ook overal klei is, met eenig zand op de oppervlakte, is mijn verklaring aldus:

Toen de Nijl nog hooger was en Nubië een land van melk en honig, was de geheele vlakte hier tot aan de zandsteenheuvels bebouwd, aangeslibd land, dat kunstmatig of natuurlijk door de inundatie besproeid werd. Toen de Nijl zakte, bebouwing en bevolking meer en meer verminderden en zich evenals de overstrooming naar den Nijl terugkrompen, waaide er eenig zand van 't noord- en oostelijke zandsteenplateau met de heerschende winden naar den Nijl toe, maar werd opgehouden door planten op 't bebouwde land, en hoogde zich dus daar langzamerhand op. Dit ophoogen in plaats van overwaaien komt grootendeels daardoor, dat het zand hier zwaarder is dan op andere plaatsen (ik zag juist bij dezen zandstorm dat het zand niet hoog opwoei, en west van de duinen, in de luwte, betrekkelijk weinig stof was) en dat verscheidene der hier groeiende planten zich niet door 't zand laten bedekken, maar hoe langer hoe hooger opgroeien, nieuwe wortels in 't zand schieten, die daar al langer en langer worden om tot op 't water te komen, en zoo met hun oude, afgestorven takken en nieuwe wortels een steunpunt voor 't zand maken. Naarmate 't duin hooger wordt waait het zand minder over, hoopt zich aan de windzijde op, en zoo wordt de duinstreep wel breeder, niet hooger. Juist dit, dat de kruin overal op dezelfde hoogte van ± 10 M. was, houd ik voor 't beste bewijs voor de juistheid mijner hypothese. 't Is duidelijk dat deze geheele enorme vlakte, waar overal struiken en boompjes opschieten (om spoedig door kameelen, geiten en schapen opgegeten te worden) slechts een irrigatie-kanaaltje, iets boven el Orde beginnende, of anders een stoomgemaal noodig heeft, om weer onmiddellijk zonder eenigen verderen arbeid de rijkste oogsten op te kunnen leveren.

Woensdag den 21sten gingen wij door den drogen Nijlarm, vlak bij 't huis waarnaast wij geslapen hadden 't eiland op. Ik had, afgaande op den Guide, voor twee dagen reeds gevraagd of er geen witte mieren waren, 't antwoord was altijd ontkennend, maar bij 't opbreken van 't kamp bleek dat de lap, die aan een paar stokken geslagen de keuken

vormde, erg aangevreten was, en onder elke mat reeds massa's dier dieren lagen; een nieuwe liefelijkheid.

't Eiland Argo dat wij nu overtrokken, was, hoewel geheel vlak, echter slechts voor de helft aan de randen bebouwd; binnen in was alles wildernis, halfa-gras, lage sont, syaal- en tamariskestruiken. Ongeveer juist in 't midden was wat men bij ons een droge sloot zou noemen; 't bleek het irrigatie-kanaal te zijn, waarmee 's zomers bij hoogen Nijl het noordelijke deel van 't eiland besproeid wordt; van lianen, tropische bosschen, of ook maar schaduw, geen spoor. Na een uur, om 8.35, kwamen wij aan den tweeden Nijlarm, de kameelen werden afgeladen, alles en allen werden in 3 schuiten gepakt en overgezet, en een uur en 10 minuten nadat wij aan den oostoever kwamen, gingen wij gepakt en al weer van den westoever weg. Innerlijk was ik er wel een weinig trotsch op, dat de lui nu toch zooveel dressuur hadden, dat afladen, in schuiten laden van beesten, bagage en menschen, overzetten, uitladen en oppakken zoo vlug was gegaan.

De westvlakte aan den Nijl geleek niet veel op de oostvlakte; zij was buiten 't bebouwde land, ook nog wel laag, maar rees dan langzamerhand genoeg om op 1 à 1½ kilometer niet door 't Nijlwater bereikt te zijn geweest. Ook was er geen duinrug; hier en daar kwam de onderliggende zandsteen door 't zand en 't grint te voorschijn; een enkel stroomloopje was te bespeuren, maar door de losheid van zand en rots scheen 't meeste water wel dadelijk doorgezakt te zijn.

Een kanaaltje, weer niet meer dan een ondiepe, droge sloot, werd zichtbaar toen wij de zuidpunt van 't eiland voorbij reden; 't heeft zijn opening aan de noordzijde van el Orde. Wij hielden nog even stil om wat te eten, ten einde niet te hongerig aan te komen; spoedig werd een groote groep boomen zichtbaar, wij volgden de ijzeren telegraafpalen, en om 2 uur trokken wij door de verlaten straten, tusschen de kleihuizen van el Orde in. Ik was blijde dat ik niemand zag, want men had mij verteld dat de menschen lastig waren, liet halt houden op 't eerste pleintje, ging te voet met den gids en den knecht naar een huis zoeken, en spoedig waren wij op de binnenplaats van 't huis van een Griekschen Bakkal 1) Evenwel, de markt was niet ver uit de buurt, een paar menschen hadden ons toch gezien, en 't eerste kameel was nog niet afgeladen, of meer dan duizend menschen stonden zich in 't steegje te verdringen. Op een ge-

1) Komenijsman, van alles wat verkoopende, gemaakte kleeren, goedkoope katoentjes, schoenen, odeurs, blikjes, parasols, muziekdoozen, maar vooral alle soorten van sterken drank.

geven oogenblik wilde een vlegel den schoen van den kok afnemen en hem laten vallen (n. b. mijn kok, een Nubaneger, was veel zwarter dan eenige Nubiër) deze sloeg er natuurlijk op, en toen ik kwam kijken was een geregelde vechtpartij aan den gang. Evenwel, ook in hun vechten zijn de Nubiërs dom; hun taktiek is den tegenstander al worstelende op den grond te gooien, dan zijn keel toe te houden, en daarna zijn gezicht tot gelei te stompen. En hoewel ik waarschijnlijk de zwakste van hun allen was; 't idee dat een blanke er op los sloeg, gevoegd bij een trap tegen een zwarten scheen hier, en een stomp op een gelen neus daar, maakten al spoedig ruimte genoeg om de kameelen te laten afladen. Intusschen hadden de Grieken naar de Moederieë gestuurd, en al spoedig kwamen 6 kawassen met bullepeezen opzetten, en hielden ruim baan. Evenwel, de menigte dreef eerst met zonsondergang af, en toen mijn gastheer mij laat in den namiddag de sphinxen wilde vertoonen, die iets benoorden de stad aan de rivier staan, moesten 4 der rustbewaarders als geleide dienen, terwijl de 2 overigen 't huis bleven bewaken. Toen wij thuis kwamen was 't reeds donker, en zooals in elke Oostersche stad, iedereen binnen's huis. 't Was niet kwaadwilligheid, die de menschen zoo indringerig had gemaakt, alleen domme nieuwsgierigheid. De paar Grieken, maar halve Europeanen, en al lang in de plaats, die den tarboesj in plaats van hoed droegen en dikwijls geheel als Egyptenaren gekleed gingen, maakten van zelve veel minder opzien dan ik met mijn witten helm; toch ging de vrouw van een hunner, een Triëstiensche, slechts een enkelen keer 's avonds buiten de deur en dan nog gehuld in den grooten lap, zooals de vrouwen des lands.

Na een paar dagen was 't nieuwtje er af en liet men mij ongemolesteerd door de straten gaan. Zou 't echter een Nubiër in nationaal costuum te Amsterdam beter gegaan zijn, dan mij in el Orde, en zou de commissaris des Konings hem 6 rijksveldwachters als lijfwacht gegeven hebben?

Ik maakte mijn visite aan den moedier eerst den dag dat wij wegzeilden, en ik begon eerst te gelooven dat hij onzichtbaar zou blijven. Nu eens heette het dat hij aan 't vasten was, dan weer had hij zoo ontzettend veel bezigheid, enz. enz.; evenwel, hij had mij reeds den mamoer zaptië (commissaris van politie) gestuurd om mij te helpen een schuit te huren, een schotel met versche vijgen laten aanbieden (voorwaar een zeldzaamheid hier) en toen ik hem eindelijk te zien kreeg, was hij de beleefdheid zelve, en gaf mij allerlei introductiebrieven voor de menschen hooger op. 't Was een halve derwisj, hij droeg nog altijd een

sooit van tulband, deed veel moeite uit eenige oude boeken wat cosmographie en astronomie te leeren, en had volgens 't zeggen der menschen daardoor weinig tijd zich met zijn veelvuldige zaken als moedier te bemoeien. En toch, er was juist nu nog al wat te doen. De vrees voor den Mahdi had allen om 't hart geslagen. De eigenlijke requisitie voor kameelen had opgehouden, maar alle twee huizen moesten een kameel of 't equivalent in geld leveren. Elke sakië moest 3½ ardeb doerra leveren, echter tegen betaling, zelfs iets boven den marktprijs, 4 medjiedie vast, terwijl de markt tusschen 3½ en 4 varieert, en er zijn nu reeds meer dan 6000 ardeb in de magazijnen (geen wonder, want men verzekerde mij, dat alleen op 't eiland Argo meer dan 1000 dier machines stonden). Aan de westzijde der kazerne is een ronde, lage toren gemaakt, die het fort moet verbeelden, en men heeft er een oud ijzeren kanon boven opgezet. 200 man geregelde troepen zijn naar Dongola, 200 man naar Dabbe gestuurd om den weg vrij te houden. Maar de Nijl zelf is nog zonder gevaar 1) en de weg naar Khartoem nog altijd open. Er worden vrijwilligers geworven (Basj-boezoek); zij kleeden en wapenen zich zelven, maar krijgen soldij. De vrijwilligers, de geregelde troepen, de artillerie worden ongeveer dagelijksch geoefend. De artillerie heeft 2 kleine oude bronzen berghouwitsers; elken dag gaat er een van mee uit exerceeren, voortgetrokken door de artilleristen. De infanterie heeft grootendeels vuursteengeweren, daar de remmingtons zijn meegegeven aan de troepen die in Dongola en Dabbe liggen; de vrijwilligers hebben tweeloops jachtgeweren met vuursteen of percussiesloten, anderen hebben de lange plompe dingen van Egyptisch of Luiksch maaksel, een langen, gladden loop met vuursteenslot, met touwtjes of katoenvodden aan den kolf vastgebonden, en een is in 't bezit van een' Oostenrijkschen stutzer.

Ik ging eens naar de oefening kijken; deze bestond voor de infanterie alleen uit schijfschieten, en voor de artillerie alleen in een paar handgrepen met het stukje; met dit laatste werd niet gevuurd, 't zij om 't niet vuil te maken, 't zij om niet te veel kruid in eens te vermorsen.

Er waren echter nog eenige remmingtongeweren, en slechts deze werden gebruikt bij 't schijfschieten. Vele der patronengingen den eersten

1) Ik vond in el Orde een vriendelijk schrijven van den Heer Anslijn, onzen Consul-Generaal, in Egypte die mij aanraadde toch vooral voorzichtig te zijn, daar de berichten (telegrafisch) uit den Soedan zeer verontrustend waren. Ik had gelegenheid over de juistheid hiervan te oordeelen; bovendien, terwijl ik in el Orde was liepen herhaaldelijk geruchten in Egypte, dat die stad door den Mahdi geplunderd en verbrand was.

keer niet af, men moest eerst nog eens den haan overhalen en aftrekken. De schijf, op ± 100 M., was minstens 3 M. hoog en 1½ M. breed; er waren geen roos of kringen op, 't eenige doel was de heele schijf te raken. Evenwel, slechts bij de helft dier schoten ongeveer, vertoonde de man bij de schijf zijn roode vlaggetje, en dikwijls zag ik het vlaggetje zonder klank in de schijf te hooren; soms zag ik den kogel in 't zand slaan, en toch werd het roode vlaggetje vertoond; eenige der beste schutters gingen toen op den buik liggen, en toen sloegen de kogels eindelijk geregeld in de schijf. 't Was er klaarblijkelijk om te doen mij een hoogen dunk van de goede dressuur der troepen te geven. Twee verloopen Egyptische officieren met groote sjaals om den tarboesj en cigaretten in den mond, leidden de exercitie, pakten van tijd tot tijd 't geweer dat een vent in de hand had, en vertelden hem op den meest geënnuyeerden toon dat hij de zoon van een hond, van een varken, van een jood en dergelijke was. De negersoldaten zelven stonden fideel met elkander te praten, voor zoover zij niet schoten, en ik geloof dat men bij een troep straatjongens thuis, die soldaatje spelen, meer discipline zou gevonden hebben.

Er is één goed ding te zien, de geweren glimmen als spiegels, maar... van buiten. Ik geloof niet dat zij ooit schoongemaakt worden; roesten doen zij van zelf niet in dit klimaat, maar die ik zag waren van binnen zeer vuil; 't idee om er een prop in te steken en ze tegen zand en stof te beschermen, wezenlijk geen kleinigheid, schijnt niet bij de aanvoerders op te komen, evenmin als dat van een lap in 't slot, en toch windt elke barbarijn een of ander vod om 't slot van zijn roestig, leelijk, krom ding. Voor mijn geweren had ik ook de voorzorg genomen houten proppen te snijden, een touwtje er aan te binden, ten einde ze niet te verliezen, en in Assoean leeren lappen te laten maken, die om de sloten pasten en gemakkelijk af te nemen waren. Ik vond dit veel practischer dan de geweren in foudralen te doen. Wilde men ze gebruiken, dan was 't lapje in een oogwenk van 't slot genomen, en de prop schoot men er des noods uit.

Bovendien werd er een kanaal gegraven, dat boven el Orde begon, met 't tweeledig doel van 't lager gelegen land te besproeien en de plaats tegen een coup de main te vrijwaren.

Iedereen sprak nog van 800 bereden Basj-Boezoek, Arnauten, die verwacht werden om plunderaars in de woestijn te vervolgen, maar de menschen waren al even bang voor die troepen als voor de volgelingen van den Mahdi.

Ten slotte zijn die troepen met hun paarden over de Roode zee, via Sauwakin gegaan, niettegenstaande men een groot aantal schuiten bij Philae had gehouden om ze tot Wadi-Halfa te brengen. Zij zouden op die route echter alle fourage en voedsel uit Egypte hebben moeten meebrengen voor 't stuk Assoean-el Orde, daar in Nubië niet genoeg voor al die menschen en paarden te eten was. Wel een bewijs hoe ijdel de vrees van velen is dat de Mahdi tot in Egypte zoude komen. Plunderaars kunnen tot aan den Nijl komen, maar een troep van 1000 man of meer van Kordofaan of Darfoer tot aan den Nijl? Dat nooit.

Langzamerhand werden de inwoners minder lastig en er kwam zelfs toenadering. Ik had gehoopt nu in el Orde allerlei snuisterijen te vinden, als matjes, lansen en speren, zwaarden en vooral zilverwerk, allerhande zaken die men Soedanproducten noemt, en die uit of via el Orde heeten te komen, maar na mijn teleurstellingen in Korosko, Derr en Wadi-Halfa dienaangaande, moest ik hier 't zelfde ondervinden; in gewone jaren kwam er niet veel, en nu, met den oorlog, nu er heel geen karavanen kwamen, was er niets; zelfs een goede koerbaag was niet te vinden, en een middelmatige kostte evenveel als in Assoean. 't Eenige wat ik kocht waren eenige eierdopjes, zarf, waar men de kleine koffiekopjes in zet, en twee braceletten van zilver.

El Orde is niet wat men een groote stad zou kunnen noemen; de huizen zijn allen van klei en hebben op één na slechts één verdieping; de straten zijn nauwe steegjes, op één uitzondering bij de moederië na, en 't pleintje waar de markt gehouden wordt, en hoogst zelden ziet men een lichtopening in de muren; behalve de deur, ruw uit een paar stukken hout samengevoegd, is er niets te zien; door die deur komt men op een opene plaats, waar de kamers op uitkomen, en soms zijn er verscheidene zulke binnenplaatsen, alle omringd door kamers en hokken; niet eers altijd hebben deze kamers nog een lichtopening naast hun respectieve deuren; wil men licht hebben, dan laat men de deur open. De enkele vensters hebben een houten traliewerk, soms nog luiken van een paar ruwe plankjes. De daken zijn beter dan in de dorpen, gewoonlijk met een nok, en over de palmstammen zijn palmbladsteelen naast elkander gelegd en 't geheel is bedekt met vastgestampte klei; maar alle stukken hout rusten niet op den muur zelven, maar op eenige losgestapelde steenen om den wind door te laten spelen, die eenigszins belet, dat de termieten haar gangen over de steenen bouwen en de palmboomen opvreten. Alle voorwerpen van plantaardigen of dierlijken oorsprong moeten zoo beschermd worden tegen deze allerlastigste insecten, men

zet de zäken op steenen of op een angareebe, of hangt ze aan banden aan de balken van den zolder, of aan spijkers in den muur. 's Winters zijn de termieten (arde heeten zij hier) gelukkig minder lastig, maar verleden zomer sliep mijn gastheer een half uur à ¾ uur in zijn binnenplaats, liet bij vergissing zijn muilen op den grond naast zich staan, in plaats van ze op de mat te zetten waar hij op sliep, en toen hij wakker werd was de helft van zijn muilen opgegeten.

Behalve het huis van twee verdiepingen, dat een rijk koopman liet bouwen, de moederieë en 't telegraafkantoor, die gewit zijn, prijken alle huizen met de kleur van de klei, waarvan zij gebouwd zijn.

't Aantal inwoners is zeker moeielijk te schatten, maar 't zou mij verwonderen zoo er meer dan 5000 waren; 't is 't eenige eigenlijke dorp in al deze streken, anders zou men den naam er van zeker niet aan de schoolkinderen bij ons te lande leeren.

De bewoners zijn ongeveer uit alle streken der wereld samengevloeid. Grieken, Arnauten, Koerden, Egyptenaren, Mohammedanen en Kopten, Barbarijnen, Sjekkieë, eenige soorten negers, en Arab.

Deze zich Arab noemende menschen, waarvan er echter zeer weinige in de stad zijn, en deze gewoonlijk slechts tijdelijk, hebben een geelbruine huidkleur, een gezicht dat eenigszins op een' vogelprofiel lijkt, wegloopend voorhoofd, dat bovendien smal is, een rechten neus in 't verlengde van 't voorhoofd, breede lippen, negerachtig, en een naar achterloopende kin met twee, drie baardhaartjes. Hun haar dragen de mannen gevlochten (bij de Nubiërs slechts de vrouwen) en wel aldus: een worst (want men neemt telkens achterliggende haar mee, zoodat het geen losse vlecht is, maar 't haar stijf op 't hoofd ligt), begint midden over 't voorhoofd, gaat over 't midden van den schedel en eindigt in den nek. Rechts en links liggen worsten, elk 3 à 4 Mc. breed, telkens vlak naast zijn voorganger, halverwege dubbel zoo breed als aan de uiteinden, en vlak naast den middensten in den nek eindigende. Daar zijn zij allen samengetrokken tot een klein staartje, dat loshangt, en 't hoofd krijgt daardoor de grootste overeenkomst met een meloen, overlangs doorgesneden, en waar 't steeltje nog aan zit. De vrouwen dragen hun haar op dezelfde wijze als de Nubische en gaan evenzoo gekleed; de mannen hebben niet een gesneden en genaaid hemd of zoo, maar hullen zich evenzoo in den grooten met vet gedrenkten lap.

De Arab bij el Orde zijn Kababiesj, een tamelijk groote stam, die gewoonlijk gehoorzaam is aan de Egyptische regeering, maar nu had een deel de partij van den Mahdi gekozen, ten einde de Nijlbewoners en de negers vrijelijk te kunnen plunderen.

Verstaat men nu onder Arab dat soort van menschen dat wij Bedoeïnen noemen, dan is de naam zekerlijk toepasselijk. Maar moet men er de nauwere beteekenis van Arabier aan hechten, zooals die menschen zelven en eenige reizigers willen hebben, dan geloof ik dat die naam niet op zijne plaats is. Die Kababiesj, die ik zag, hadden niet de allerminste overeenkomst met Semieten. Dat zij Arabisch spreken bewijst zeker wel 't allerminst; er zijn genoeg volkeren in Azië, vooral in Afrika, die volstrekt geen Arabieren, zelfs geen Semieten zijn, en die toch uitsluitend Arabisch spreken, en genoeg andere waar 't Arabisch de rol vervult, maar veel algemeener, dan 't Fransch in Europa. Ik wil gaarne genoeg toegeven, dat hun voorouders indertijd uit Arabië zijn gekomen, ik geloof zelfs dat dit vrij wel bewezen is, maar die goede menschen maakten en maken elk oogenblik strooptochten, soms in Nubië, maar vooral in de Negerlanden, pakken alles mee wat vervoerbaar is, slaan de mannen en oude vrouwen dood, nemen de jongens mee om ze te verkoopen, de meisjes en vrouwen om ze gedeeltelijk voor zich zelven te houden, gedeeltelijk ook te verkoopen, en steken daarna de dorpen in brand; soms sluiten zij meer zachtzinnige huwelijken met Nubische vrouwen, maar de Koran geeft aan alle kinderen gelijke rechten, en de zoon der slavin staat volstrekt niet lager dan die der vrije; onechte kinderen is iets onbekends. De vrouwen der Kababiesch schijnen even los van zeden te zijn als die der Nubiërs; zoude het bij zulke toestanden niet een wonder zijn, wanneer die menschen nu nog op echte Arabieren geleken? 't Is mogelijk dat er eenige overeenkomst tusschen de Arabieren van Mekka en Jemen en de Kababiesch is, ik heb nooit exemplaren uit die streken gezien, maar zij moeten dan al heel weinig overeenkomst hebben met wat wij Semieten noemen. 't Zou zoo'n groot wonder niet zijn, want in Zuid-Arabië, ten minste in 't land Poent, woonden eertijds Phoeniciërs; de Koesjieten, laken van één wol, woonden in Nubië en Aethiopië. Overeenkomst met de Bedoeïnen van Sinaï, zooals men ze in Kaïro dikwijls genoeg ziet, evenals andere echte Arabische bedoeïnen, of met de zwervers die men in Syrië, met name Damascus te zien krijgt, is er niet de allerminste.

Maar de naam Arab is een soort eerenaam, vooral hier in Egypte, dien iedereen, die een halven druppel Arabisch bloed heeft, zich toeëigent. 't Is de zwerver, die maar half aan 't gouvernement onderworpen is, en waarvoor de gevestigde bevolking bang is. De vader was Arab, dus noemt de zoon zich ook zoo, al was zijn moeder een negerin, en de kleinzoon, op dezelfde wijze geteeld, noemt zich ook Arab, al is hij ook zwart als een negerin, of bruin als een Nubische.

Wat ik van echte Arabieren zag had in alle opzichten, lichamelijke zoowel als geestelijke, veel overeenkomst met onze Jordaanbewoners. Een paar bedoeïnen, die ik in Damascus drie dagen lang voor 't hotel op straat zag liggen, waren trek voor trek een zuurverkooper, dien ik mij uit Amsterdam herinner, alleen x maal vuiler, en de Kababiesch leken in geen enkel opzicht, zeker 't minst met den neus, op dien braven man.

Den Sjech der onderworpen Kababiesj laat de regeering zeer wijselijk in el Orde wonen, om hen altijd bij de hand te bebben, daar hij verantwoordelijk is voor de handelingen van zijn stam, evenals de Sjech der Ababdee in Esnee woont.

De negers zijn slaven; er zijn er natuurlijk van verschillende soorten; de negerinnen, hoewel voornamelijk gebruikt voor huiselijke diensten, zijn echter dikwijls tevens de bijzitten hunner meesters; soms heeft de zoon des huizes een slavin zijns vaders tot bijzit, tot hij trouwt met deze of gene bloedverwante, die b. v. nog te jong was. Zij apprecieeren deze positie zeer, daar zij, zoodra zij zwanger zijn van hun meester, niet meer verkocht kunnen worden en hun kinderen, de wettige kinderen des meesters, evenmin. De mannen doen veldarbeid, of zijn sjouwers of diergelijke.

Sjekkieë-mannen zijn er weinig, meer vrouwen, en zij vormen 't meerendeel der lichtekooien. Een roodbruine huidkleur, vuil roodkoper, ontzettend groote, ronde oogen, mooi ovaal gezicht en face, dat alleen eenigszins ontsierd wordt door den neus, die plat is en zeer breede vleugels heeft, en een prachtig lichaam met goed gevulde armen en beenen, een zeldzaamheid, vooral wat de beenen betreft, onder al deze volken. Haar haartooi is geheel die der overige Nubische vrouwen, de meisjes dragen den Nubischen gordel, de volwassen vrouwen een grooten katoenen lap met een sierlijk gewerkten rooden band. De kleur van dezen lap, die misschien oorspronkelijk wit was, is echter steeds grijs door 't vet, waarmee deze vrouwen zich insmeren en 't stof dat er zich aanhecht. Zij drapeeren er zich zeer sierlijk mede; in el Orde is gewoonlijk ook 't hoofd er mede bedekt, maar slechts zelden halen zij een slip er van voor 't onderdeel van 't gezicht. Ik heb nooit vrouwen ontmoet die zoo ongegeneerd wellustig uit de oogen keken, zonder er blijkbaar iets kwaads of ongewoons in te vinden. De Nubiërs maken ongeveer de helft der bevolking uit; behalve de paar ambachtslieden in den soek is het mij een raadsel waarmede zij zich bezighouden; voor 't meerendeel zegt men dat het kooplui zijn, maar er valt al bitter weinig te handelen. De Muzulmansche Egyptenaren zijn kooplui of ambachtslui in

den Soek, geëmploieerden aan de moederieë; de Kopten schrijvers aan de moederieë, postbeambte; de Arnauten en Koerden zijn Kawas of Basjboezoek, en de Grieken hebben kommenijswinkels, doen zaken in alles wat mogelijk is, gom, sennemekke, veeren, enz. en leenen geld tegen interest.

Onderweg had ik de menschen reeds dikwijls gevraagd waar zij hun slaven kochten en 't heette dan altijd in el Orde, 30 à 40 medsjiedie voor een zwarte jongen of meisje, 60 tot 80 en hooger, soms 150, voor Abessynische of roode meisjes, waren de prijzen die men mij opgaf. Toen wij dan ook in el Orde waren, en de gemoederen eenigszins tot rust waren gekomen, hoefde ik slechts mijn mond open te doen, en men bracht mij exemplaren van alle soort, kleur en geslacht, maar ik vertelde den menschen nu eens dat 't specimen te groot, dan te klein, te duur of te leelijk was. Evenwel, dit ging geheel vrij en open zonder dat er eenige doekjes omgewonden werden, en wat men ook moge zeggen, slavenhandel is even weinig opgeheven als slavernij. Het treurige is, dat bij 't slaven maken steeds een massa menschen vermoord worden, in den laatsten tijd meer dan vroeger, dorpen verbrand en streken ontvolkt worden; maar de slavernij op zichzelve en 't verkoopen van slaven op de manier zooals 't hier gebeurt, is iets dat ik volstrekt niet kwaad kan vinden. Sommige Engelschen, die zagen hoe hun landen stamgenooten, vooral in Amerika, de slaven mishandelden, werden met gerechten toorn vervuld, maar 't mishandelen van slaven is in al deze streken volkomen onbekend. 't Is waar, is een slaaf eens heel erg lui geweest, 't werk dat men hun opgeeft is waarlijk niet te zwaar, dan geeft zijn meester hem eens een flink pak slaag, en daarmee is 't dan uit. Een werkman bij ons wordt in zijn loon gekort of weggejaagd; niet alleen hij, zijn geheele gezin lijdt er onder. 't Eten dat de slaven hier krijgen is niet heel goed en lekker, maar 't is precies 't zelfde als dat hunner meesters; eet bij ons zelfs bij een klein, arm boerengezin, de meid gelijk op en precies zoo als de vrouw? De slavinnen zijn dikwijls de bijzitten van haar heer; à qui la faute? zij doen er haar best toe dit te worden. De heer zorgt er anders voor dat de slavinnen even als de slaven, op den gebruikelijken tijd trouwen. Zij worden niet bij elkander gestopt, zooals de Engelschen bij hun kinderfokkerijen deden, maar trouwen volgens denzelfden ritus als hun heeren, en bovendien moet men niet vergeten, dat bijzit hier een wettige positie is, dat de bijzit, zoodra zij zwanger is van den meester, niet verkocht kan worden, evenmin als haar kinderen, die de wettige kinderen van hun vader zijn, in alles volkomen gelijk gesteld met de kinderen der

vrije, dat het tot de allergrootste zeldzaamheden behoort zoo kinderen, wier vader en moeder slaven waren, verkocht worden, en dan alleen wanneer vader en moeder dood zijn. Trouwens, men vraagt bijna altijd aan den slaaf of hij verkocht wil worden; is de slaaf niet tevreden met zijn meester, dan kan hij verlangen dat men hem verkoopt, maar als regel blijven zij in een en dezelfde familie, nadat de handelaar ze verkocht; zij maken deel uit van die familie, en werken met en naast den heer des huizes; de slaaf zit dikwijls op de sakië, in de schaduw van een paar boomen, alleen de koeien aan te jagen, terwijl de vrouw en dochter des huizes gekromd op 't veld in de brandende zon aan 't werk staan. 't Is mijn innige overtuiging, dat er in Europa geen socialist of communard met een lantaarn te vinden zou zijn, wanneer de verhouding tusschen werkgever en arbeider dezelfde ware als in deze landen die tusschen heer en slaaf. 't Beste bewijs is wel de groote zeldzaamheid van 't wegloopen van slaven. In Egypte trouwens zijn de slaven troetelkinderen en personnes de confiance.

Dit alles neemt het wreede en onmenschelijke niet weg van de wijze waarop vooral tegenwoordig, de slaven verkregen en getransporteerd worden, en dit voornamelijk ten gevolge van de bemoeiingen der Engelschen in deze. De gewone gang van zaken was vroeger aldus: de negers vochten met elkander, en de gevangenen werden opgegeten of verkocht; bovendien verkochten de ouders dikwijls hun kinderen, de vorsten hun onderdanen, gelijk tot voor kort vooral Duitsche vorsten dit deden. Nu evenwel kunnen de handelaars alleen kinderen gebruiken, de mannen en vrouwen zijn moeielijk stilletjes te vervoeren en te plaatsen, de noodige fooien aan ambtenaren die tegen den slavenhandel moeten waken, zijn zooveel hooger geworden, 't vervoer door de woestijn is zooveel duurder dan langs den Nijl, ook al door de meerdere sterfte, dat de handelaren geen inkoopsprijs meer kunnen betalen, maar eenvoudig zelven op de jacht gaan, en dan worden natuurlijk alle volwassenen doodgeslagen. Men tijgt dan door de woestijn tot aan de plaats waar men de koopwaar van de hand wil zetten; de arme kinderen moeten een groot deel van dien weg te voet afleggen; ze kameelen te geven zou te duur zijn; er komt gebrek aan water en voedsel, en velen sterven onderweg; komt men b. v. tot bij Kaïro, dan houdt doodeenvoudig de karavaan in de buurt der pyramiden op; een gesloten leeg rijtuig met de stores op, als zaten er de vrouwen van een' pasja in, gaat naar buiten, men laadt het vol jongens en meisjes, rijdt eenvoudig over de brug Kaïro weer binnen et le coup est fait.

Eunuken worden zeldzamer, omdat de voornaamste fabrikanten Kopten, Christenen, in Sioet, of monniken uit de kloosters waren; men houdt deze nu goed in 't oog, of heeft die kooplui consuls van Europeesche staten gemaakt. Daarmee verdienen zij meer dan met snijden.

De half-onderworpen Kababiesj o. a. zijn erge slavenhalers, zij doen een' inval hier of daar, liefst nog al in een district dat onder 't bestuur van den Khedieve staat, moorden en plunderen, en nemen de kinderen mee, en terwijl de andere slavenhalers, Nubiërs en Egyptenaren, eigen gebied en mohammedaansche negers ontzien, maken de bedoeïnen geen onderscheid, zelfs tegen den Koran in, die verbiedt geloovigen tot slaven te maken, en rooven soms zelfs Nubiërs, Barbarijnen of Sjekhieë, om ze eenige kilometer zuidelijker of noordelijker weer te verkoopen. Hoe meer ik van bedoeïnen zie en lees, zelfs na 't boek van lady Anne Blunt gelezen te hebben, des te meer vestigt zich bij mij de opinie dat men elken bedoeïen, van welk ras dan ook, moest neerschieten waar men hem ook ontmoet, zooals men een dollen hond neerschiet. Zij behooren tot het soort van schadelijk gedierte, waarvoor geen gesloten jachttijd moest zijn.

En de slavernij? Ik geloof niet, dat men haar in de eerste honderd jaar zal afgeschaft hebben. Tenzij geheel Afrika een Europeesche kolonie zij, zal er slavernij zijn, en daar de Europeaan in Afrika geen handenarbeid kan verrichten, en de neger, tenzij gedwongen, er eenvoudig voor bedankt, (waarom heeft hij tot nu toe niet gewerkt, terwijl de andere rassen het deden) zoo zal men dus òf niet kunnen koloniseeren, en er zal slavernij zijn (men zal Afrika toch niet voor den slavenhandel alleen met soldaten gaan bezetten) òf de Europeesche kolonisten zullen de negers tot werken dringen, dus er slaven van maken; òf men zal Indiërs of Chineezen invoeren en de negers terugdringen, en dan zullen deze even snel en even zeker door kogels, brandewijn, pokken en syphilis verdelgd worden, als de Amerikaansche Indianen en de bewoners van Australië. Maar Engeland „must put its finger into every pie", de zaak zou zich waarschijnlijk veel gelijdelijker, natuurlijker en dus duurzamer oplossen, wanneer men Afrika geheel aan zich zelve overliet wat het staatkundige aangaat; laat de fatsoenlijke kooplieden of maatschappijen er intrekken, en houd de zendelingen er uit, vooral de bedilzieke protestanten, de catholieken doen soms nog wat goeds, en de menschen daar ginder zullen gaan inzien, dat het misschien wel voordeelig is slaven te hebben, zeker niet ze te verkoopen, of om ze te maken heele districten uit te moorden. De handel te el Orde beperkte zich toen ik er was tot een zeer kleinen omzet in sennemekke, waarvan men

in Europa 't drankje maakte dat mij zooveel weerzin inboezemde, aftreksel van sennebladeren (de menschen in el Orde gebruiken de sennemekke voor 't zelfde doel als wij, maar mengen haar dan met tamar hindi); de plant groeit in de woestijn, wordt door de bedoeïnen geplukt en door de Grieken opgekocht, die er naar hun eigen zeggen een goede verdienste op hebben; 't mag ook wel, want aangenaam is een verblijf in el Orde niet; het profijt zou nog veel grooter zijn, indien de transportkosten niet zoo hoog waren, en soms in deze of gene sjellaal een schuit met lading en al verloren ging.

De bedoeïnen knoeien daarbij met de sennemekke zoo hard zij kunnen; de prijs wordt bepaald per gewicht, maar zij stoppen soms midden in de balen dikke stukken hout of kleibonken, en ik was getuige hoe een man en vrouw een partijtje brachten, waarvan de eerste baal in orde was, maar de andere balen waren van binnen versch geplukte, nog vochtige bladeren, omgeven door een laagje gedroogde bladeren.

Mijn preparatieven waren gemaakt, en de bagage werd den 24 Feb. aan boord gebracht. De heer Maspero, directeur van 't museum van Egyptische antiquiteiten had gehoord, dat men te Dongola onlangs twee steenen met inscripties gevonden had, hij verzocht mij zoo ik daar kwam, die zoo mogelijk mee te brengen; trouwens alles wat eenigszins de moeite waard en vervoerbaar was, waarvoor de kosten mij zouden vergoed worden, en had mij de noodige machtigingen gegeven. Maar Dabbe was niet veel verder, 't zuidpunt van de groote Nijlbocht, 't station van den weg naar Khartoem, en ik besloot dus tot die plaats te gaan. Terwijl de bagage aan boord gebracht werd ging ik mijn visite aan den moedier maken, die toen eindelijk zichtbaar was. Hij was zelfs zoo vriendelijk mij zijn paard te vertoonen, toen ik er naar vroeg, een echte Dongolauwi (van Dongola). 't Was een mooi paard, eerder iets kort dan lang, laag dan hoog, hoewel volstrekt niet ponyachtig, mooie fijne kop, droge beenen en zeer lange staart, goed ingeplant en lange manen. 't Arme beest wilde een beetje springen, maar een voorpoot was aan een achterpoot gekluisterd, en men zag hoe weinig beweging hem werd gegeven; zijn hoeven, die geen ijzers schenen te hebben gekend, waren langer dan die eener koe, die den geheelen winter door op stal heeft gestaan.

In Egypte had ik veel van dit ras hooren spreken, men schreef de groote paardenziekte, die in de laatste jaren van Ismaïl Pasja woedde, aan deze dieren toe, daar de Khedieve veel paarden uit Dongola zou hebben geïmporteerd. Tot nu toe had ik, van Esnee af, geen enkel

paard, zelfs geen paardensporen, gezien. Ik vroeg daarom voortdurend naar de paarden; ja, die waren er vroeger wel geweest, maar toen hadden Europeanen met hun paarden een ziekte uit Egypte gebracht, en waren de inlandsche paarden allen gestorven, wel vijftig. Op mijn verdere peregrinaties in Nubië zag ik evenmin paarden, hoorde evenmin van ze, maar hoorde wel dat men juist bereden basj-boezoek wilde laten komen om de plunderaars na te zetten, daar er in 't land noch cavaleristen, noch paarden waren. Er moet nog ergens een paard zijn, in 't bezit van een man te Merauwie, maar de streek waar men veel paarden heeft is òf verder op, bij de Sjekkieë, òf.... zijn de Dongola-paarden ook weer een mythe, evenals zooveel andere dingen?

Om 12 uur zeilden wij weg. Voor wie in Egypte nieuw aankomt, zijn de schuiten daar vrij vreemd, maar in Nubië zijn zij nog vreemder. Zij lijken sprekend op reusachtige halve notendoppen, zijn rond, plat van onderen, hebben soms een voor- en achtersteven, maar geen kiel en geen inhouten. De stukken plank grijpen met een eenvoudige liplasch over elkander, en die dikke planken, allen van sont, zijn dan door de lasch gespijkerd. Ik noem 't lasch, 't is er dik genoeg voor; een Europeaan zou er een sponningje aangeschaafd hebben, maar hier is alles met de bijl of soms den beitel bewerkt. Natuurlijk zijn geen twee stukken plank even breed of even lang, en zijn er dus nergens doorgaande lijnen, maar bij deze bouwerij is dit eerder goed dan af te keuren. Tusschen Koom Ombo en hier worden gewoonlijk geen spijkers, maar houten pennen gebruikt, om 't gevaarte in elkander te zetten; van onderen zit een uitstekend plankje, waar 't roer op draait, van boven hangt het in een paar touwen. Onze noegga, in Khartoem gebouwd, had stevige ijzeren spijkers, en 't roer draaide ook op ijzeren pennen. Van voren en van achteren is een soort dek, eenige half behakte sonttakken, die echter, daar zij natuurlijk krom zijn, groote gaten openlaten, waar men leelijk door kan vallen. In 't midden ligt een balk, dwars over 't schip vastgespijkerd, en daaraan is de mast, een lange spar, uit Europa geïmporteerd, vastgebonden. Deze mast, tamelijk hoog, heeft rechts en links eenige als want dienende touwen van half gerotte palmbladeren en van palmlief (de vezels die de bladstelen omgeven dáár, waar zij uit den stam komen). Al die touwen zijn dik, stijf, bros en onsterk, wat men noemt verbrand. Van boven zijn twee gaten in den mast, waardoor twee dikke touwen gaan, die de bovenste ra in 't midden ophouden; maar terwijl in Egypte 't zeil voor den mast zit, is 't hier van achteren. 't Zeil zelf is een lang vierkant, waarvan de lange kanten aan de boven- en onderra zijn vastge-

maakt, de smalle kanten zijn vrij. De onderra heeft aan 't ondereinde een gat, dwars doorgeboord, daardoor is een stok gestoken, en dit einde wordt aan den mast bij den dwarsbalk of aan den kant der schuit gebonden; 't zeil wordt daardoor eenigszins tot een paralellogram gewrongen; draait men nu met de wrong de onderste ra, dan rolt het zeil zich daarom op, en men kan, door dit meer of min te doen, de zeiloppervlakte meer of min verkleinen, met andere woorden reeven of zeil innemen. De wrong wordt daarna vastgebonden. Een touw aan de punt van de bovenra, en een aan de onderra (dat dan mee op- of afgewonden wordt) dienen als schoten. Zooals men ziet, de inrichting is vrij snugger, en ik moet zeggen, de schuiten loopen met wind van achteren en met halven wind als kiewieten. De boomen zijn sonttakken, door vuur eenigszins rechtgebogen, zeer onhandelbaar. De riemen zijn een paar aaneengespijkerde kromme balken. Elke riem heeft eigenlijk twee man noodig.

Van voren naar achteren is geen andere communicatie dan voor katten, over 't smalle boord; men moet door een gat zonder trap in 't vooronder afdalen, een paar keer zijn hoofd stooten, en door een gat van achteren weer opkruipen. Wij maakten trappen van koffers en een beschut plekje met een tapijt, dekens en twee kisten van voren. In 't vooronder maakte de kok ook zijn keuken.

Vlak voor el Orde is een groote zandbank, die slechts een smal, ondiep kanaaltje aan den westoever vrijlaat, en waar wij met moeite doorkwamen, hoe weinig diepgang de schuit ook had. De noegga vertoonde allerlei rare eigenschappen; soms gaan wij over een zandbank, maar zij gaat dan iets de lucht in, en wandelt er kalm over heen, zonder erg te schokken, tot zij weer in dieper water komt; 't hout is uitgedroogd, en nu zij een paar centimeter dieper ligt, en de golfjes er tegen aanspoelen, loopt het water door de voegen met stralen naar binnen. Evenwel, er zijn een soort breeuwijzer en een houten hamer aan boord, benevens een hoop vodden, en een van 't volk scheurt een lap tot vodden en hamert die in 't lek, natuurlijk van binnen, maar doordat het eene lasch is, geen doorgaande voeg, kan men dit breeuwsel noch diep, noch stevig inslaan.

't Land was rechts en links weinig bebouwd, hoewel tamelijk laag en vlak; maar toch dikwijls te hoog voor de sakieë; bovendien komt er veel zand, soms tot in de rivier. De overstrooming komt nergens hoog genoeg om 't land te inundeeren. Vlak bij el Orde zag ik een paar maal de menschen aan de sjadoef, maar hier is weer alles sakië, altijd met koeien (de buffel is boven Gebel Silsilee niet te zien) De westoever is zeer lage zandsteenrots, iets van de rivier af de oostoever; zandvlakte.

Een berg of heuvel is niet zichtbaar, en 't landschap zoo eentonig mogelijk; de lage oeverstreepen, de halfbewolkte lucht en 't water zijn alles wat men ziet; hier en daar een schuit aan den oever gemeerd, maar geen zeil in beweging, geen waterwild, geen menschen zijn zichtbaar. Om 2 uur komen wij voorbij een oude fortruïne, Genmaak; en om halfvier had ik 't genoegen twee krokodillen te zien, maar..... zij waren al even schuw als in beneden-Nubië; toen zij met den kijker goed zichtbaar waren, lieten zij zich zachtkens van de zandbank, waarop zij zich lagen te zonnen, in 't water glijden. Om kwart voor 8 hielden wij op te Gendek, sloegen in 't donker de tent op, zonder natuurlijk verder kamp te maken, en ik sliep te geruster, omdat ik hoorde dat hier op 't zand geen termieten waren. Toen ik den volgenden dag met zonsopgang uit mijn tent stapte, was ik aangenaam verrast door 't gezicht op 't stadje: 's avonds had ik reeds torens gezien en huizen in de hoogte, die ik meende dat op een' heuvel stonden, en 't bleek nu ook wel een heuveltje te zijn, maar zeer laag, en de meeste huizen hadden twee, drie verdiepingen; vlak naast mij, leunende tegen de ruïnen van 't fort, stond een huis met arcades en groengeverfde jaloeziën; verscheidene huizen hadden luiken en veranda's, een paar minarets staken naast een groote moskee in de lucht; van binnen was 't plaatsje ook netjes, er was een kleine soek en na een wandeling er door gemaakt te hebben, moest ik naar 't groote huis; de eigenaar had natuurlijk gevraagd wie de Europeaan was, had mijn knecht herkend en deze hem; 't bleek dat ik 't jaar te voren een paar struisveeren van hem had gekocht, toen hij ergens tusschen Wadi-Halfa en Assoean met zijn schuit afzakte, en met alle geweld moest ik koffie komen drinken; goede koffie, goede sjerbaat, goede tabak werden aangeboden, 't huis was van binnen even netjes als van buiten, alleen nog niet geheel af; men was hier en daar nog aan 't verven en timmeren; de eigenaar had ijzeren tralies, kozijnen, jaloeziën, luiken, tafels, taboeretten, kleeden, kasten, planken en balken en verf uit Kaïro meegebracht en laten komen; een doortrekkend Egyptisch handwerksman had hem met 't een en ander geholpen en hij had zich bepaald comfortabel, voor hier ontzettend weelderig, ingericht; 't huis stond op de beste plaats van de stad, waar 't mooie uitzichten had en 't beste effect maakte. Toen ik aan de schuit terugkwam stonden daar twee schapen vastgebonden, en met de meeste moeite beduidde ik hem dat één zeker meer dan voldoende was. 't Eenige wat mij speet was dat ik niets fatsoenlijks bij mij had om hem ook een cadeau te maken; de man heet Sjech Abdalla en is een van de groote

Nubische kooplui, die waren uit den Soedaan halen, veeren, ivoor, gom en wat dies meer zij, en naar Kaïro brengen. 't Scheen dat hier 't lievelingsplekje van deze kooplui is, waar zij hun domicilies hebben, omdat er hier op den zandgrond geen termieten zijn.

Wij zeilden niet zoo hard als den vorigen dag, maar toch goed; op den oostoever waren lage zandduintjes, op den westoever palmen en bebouwde velden, maar niet heel breed; na twaalven, bij Sjergue Nauwi, begonnen beide oevers bebouwd te worden; maar de palmen werden hoe langer hoe zeldzamer, sontboomen waren er daarentegen veel.

's Ochtends zagen wij een schuit volgeladen met vrouwen, die over wilden zetten, maar daar de veerman zeil noch riemen had, zou hij eerst zijn last tegen stroom op moeten sleepen en dan overzetten door den vat van den wind op de schuit, geen vlugge manier. Zij vroegen om een lijntje, en goedgunstig stond ik hun dat toe. 't Was een bruilofts-troep, en hoewel iets bruiner, was 't verschil met onze boerinnetjes zoo groot niet. Er waren ouden en jongen, mooie en leelijke, en dezelfde platte aardigheden, die bij ons de eene boerenmeid beteuterd maken, omdat zij door een heer aangesproken wordt, die de andere hartelijk doet lachen, en de derde een antwoord in den mond legt met meer dan attisch zout gekruid, hadden hier 'tzelfde resultaat. 't Was een vroolijke troep, en sommigen keken allerondeugendst uit haar ontzaglijk groote kijkers. Zij hadden natuurlijk haar beste pakje aan, d. w. z. een versche laag welriekend vet, want de lap om 't lichaam en half over 't hoofd was en bleef het eenige kleedingstuk. Daarentegen hadden zij een menigte gouden sieraden; bijna allen hadden den gouden neusring, allicht *f* 24 à 36 waard; de meesten hadden gouden oorringen, van een model zooals men ze ook in Pompeï vond, een grooten ring, dun dáár waar hij door 't oor gaat, zich langzamerhand naar onderen verdikkende, maar dan op 't dikker deel, dat wel 1 à 1½ Mc. diameter had, hol; een paar figuurtjes er in gedreven. Vele hadden ook midden op 't voorhoofd een rond stuk goud, iets grooter dan een gulden en haute bosse bewerkt. Zelfs braceletten en enkelringen zag ik van goud, dikke, holle ringen met een groote opening, zonder scharnier; er was zeker wel voor 50 à 60 £ goud in die schuit. Natuurlijk hadden eenige der bruine dames haar zwarte slavinnen meegenomen, ook op haar Zondagsch, met versch vet en glazen kralen, om mee feest te vieren.

Ik mag aangaande de bruiloften één zaak niet onvermeld laten, die mij door te veel inboorlingen verteld werd, dan dat ik deze niet zou gelooven. De kwantiteiten boesa (doerra-bier) en nebiet (beteekent eigen-

lijk wijn, hier dadelbrandewijn) die bij bruiloften verbruikt worden, zijn ontzettend, trouwens, hoe zuidelijker, des te erger zuipers zijn de Nubiërs. Tegen 't einde dezer orgieën, 's avonds, wanneer 't huwelijk staat voltrokken te worden, verzamelen zich alle deelgenooten in eene groote ruimte, de mannen gaan aan één zijde zitten, de vrouwen aan de andere daartegenover, de bruigom bij de mannen, de bruid tusschen de vrouwen. Wanneer de opwinding door zingen en drinken haar hoogste punt heeft bereikt, blaast plotseling iemand 't licht uit, en wat dan volgt moet alles overtreffen van wat wij ontucht en bloedschande plegen te noemen. Zooals een Duitsch dichter zegt, menigeen is zeer goed bekend met de paden in 't paradijs van den bruidegom, voor deze zelf er kennis mede maakt.

De wind verminderde, en daarentegen namen de kleine vliegjes, die ik 't eerste bij Koolkke ontmoet had, in aantal toe. Toen ik aan land ging om wat te wandelen, tikten zij tegen mijn helm als 't zand voor eenige dagen in den storm. Zij kropen in mijn nek, ooren, oogen, neus, en 't eenige dat iets hielp was een zakdoek onder den hoed van achteren en een brandende sigaar van voren.

Ik had mijn geweer meegenomen, en gelukkig, want het wemelde van tortelduiven; sommige waren zoo groot of grooter dan onze houtduiven, en men kan ze gemakkelijk in de palmen vinden, daar zij zich steeds door hun kirrr, kirrr, tokk verrieden. Vier verschillende soorten schoot ik dien dag, maar toen ik eenmaal van het groote soort had geproefd, schoot ik de kleinen nog wel, maar gaf ze aan de bemanning. Maar bovendien waren er andere vogeltjes in menigte, sommigen met allerliefste veeren, anderen vroolijke zangers. Hoe smal de strook bebouwd land ook is, ik heb verbaasd gestaan over 't aantal en de vele soorten die men in Nubië vindt; bijna elken dag vertoonde zich een onbekende. Zoowel de ornitholoog als de eenvoudige liefhebber konden hier waarschijnlijk 't een en ander van hun gading vinden. De Nubiërs, wijzer dan onze schoolkinderen, schijnen de vogels ongestoord te laten: ik heb nergens een vogelkooitje gezien, of vogeltjes met een touwtje aan den poot.

Toen ik aan boord terugkwam, was de vliegenplaag daar al even erg als aan den wal. Knecht en kok zaten met 't gezicht tegen den wind, een zakdoek over hoofd en nek, en de schipper en zijn volk hadden smeulende stukken palmtouw in de hand, om zich door den rook eenigszins tegen de dieren te vrijwaren.

Deze vliegjes, niemitta of ba-oeta genaamd, zijn niet groot, 1 à 2 mM., zeer licht zeegroen van kleur, en half doorschijnend. Percentsgewijze bijten er weinige, maar die weinige die 't doen, en die dan nog een

bloeddruppel te voorschijn roepen, zijn voldoende om spoedig alle ontbloote lichaamsdeelen met jeukende builtjes te overdekken. Alle soorten van menschen, inboorlingen zoowel als negers en Europeanen, al of niet geacclimatiseerden, 't vee, vooral de koeien en kameelen, hebben van deze dieren te lijden. Soms klaagden de menschen bij 't opsommen hunner wederwarigheden dat 't vee in den tijd der niemitta door deze zoo geplaagd werd, dat er geen melk was; een man ontmoette ik, die in een dorp tegenover 't eiland Argo bleef hangen, omdat zijn kameel, zijn eenige bezitting, daar bezweken was door de niemitta. Zoolang de zon aan den hemel staat, en nog een uur na zonsondergang hebben zij 't heft in handen; niets helpt er tegen dan absolute duisternis of harde wind, maar zelfs bij harden wind vormen zij dichte drommen in den stilstaanden luchtkegel, die zich achter mensch of dier vormt; keert men 't gezicht naar den wind, dan wordt men in den nek gebeten, en omgekeerd. Ik had zeer fijn zijden gaas voor voiles meegenomen; maar dubbel om 't hoofd gewonden (meer ging niet, of ik kon niet zien of ademhalen) en mijn hoed er boven opgezet, gaf het geen bescherming; de beesten wisten zich tusschen de plooien door naar binnen te werken. Rook helpt iets, maar zit men er niet geheel in, niet veel; een sigaar helpt eenigszins, maar men kan toch onmogelijk den geheelen dag door rooken. Naast elke sakieë is een smeulend vuur van doerrastroo en onkruid, en de drijver zit onder den wind, met 't gezicht naar 't vuur, zoodat de oogen hem overloopen, slechts nu en dan de koeien door geschreeuw aanjagend; wie op 't veld werken moet, bindt een stuk oud palmtouw om 't hoofd, met de beide uitstekende einden van voren, en laat ze langzaam smeulen; de lui zien er zoodoende vrij wel uit als echte duiveltjes, maar.... de nimietta bijt ze toch. Wie eenigszins kan blijft thuis, sluit de deur en legt een flink rookend vuur aan, natuurlijk ten koste zijner oogen. De plaag duurt 4 maanden, en dit was de eerste van de vier. Men zegt dat zij noordelijk niet verder dan tot Hannek gaat, helaas, ik heb haar nog wel verder gevonden. Bovendien beweert men dat zij in hevigheid toeneemt, en langzamerhand meer noordwaarts gaat. De dieren zijn alleen bij besproeid land; een paar uur de woestijn in vindt men ze niet, en vlak bij veel bewaterde stukken, zooals tarwe en sjrengiek zijn zij veel talrijker dan op andere stukken. Wie in dezen tijd door Nubië reizen moet, zal weldoen voorzorgsmaatregelen te nemen, die kleine dieren zijn in staat den meest phlegmatieken mensch dol te maken.

's Avonds was er weinig wind; hij ging na donker geheel liggen, een lange zandbank belette ons aan wal te gaan en de tent op te slaan, en

dus moest ik wel aan boord slapen. Zoo goed en kwaad het ging maakte ik een soort beschutting met het tapijt en een paar dekens, maar 't was toch een bitter koude nacht.

's Ochtends den 26sten gingen wij reeds om 5 uur onder zeil, en ik had na 't ontbijt de aangename gewaarwording van een der thermometers van den hypsometer gesprongen te vinden, ofschoon hij aan den kameeltocht weerstand had geboden. Om 9 uur waren wij in Dongola, en ik liet dadelijk naar den Kasjef 1) vragen; hier moesten de steenen zijn, en voor hier had ik brieven. Dongola staat op een lage zandsteenrots, die bijna loodrecht in de rivier valt; van 't noorden komende ziet men eerst een gat in die rots, dat volgens den schipper de mond was van een grooten onderaardschen gang, waardoor de menschen vroeger kwamen om water te halen; nu is hij zoo goed als verstopt. Daarna komt de toegang tot de stad, men klimt over een helling naar boven, die nu dik met zand bewaaid is, maar vroeger waarschijnlijk de groote en eenige toegang tot de stad van de rivierzijde was, evenals nu, en vindt dan boven.... een der ellendigste dorpen van Nubië. Eenige verstrooide kleihutten, soms gebouwd van oude gevormde tegels, soms met brokstukken steen er in. Overal is 't zand in de steeg en buiten de huizen hooger dan de vloer der hutten; hier en daar is een hut verlaten, omdat 't zand te hoog rees, zoodat men niet anders dan gebukt in de woning kon staan; overal steken brokstukken muur uit den grond, maar deze zijn bijna allen van gevormde tegels, pharaonisch model.

De Kasjef was echter niet in Dongola, hij was op tournée in de dorpen, een paar uur weg, om belasting te innen. Bij de groote liefde tot liegen, den Nubiër eigen, wilde ik dit eerst niet gelooven, daar de menschen ook beweerden dat er geen plaatsvervanger was, iets ongehoords. 't Bleek evenwel toch waar te zijn, en ik vond het maar goed dadelijk een hoogen toon aan te slaan, en liet de boodschap dus achter, dat ik over eenige dagen terug zou komen, daar ik nu naar Dabbe ging, en de Kasjef dan maar zorgen moest dat hij er was. Sjoegle mierie (zaken van 't gouvernement).

't Is al dezen menschen onmogelijk te begrijpen wat wij met een' steen

---

1) Kasjef (meerv. Kosjafa) was vroeger zoo goed als onafhankelijk prins, van eenigszins Turksche of Albanesche afkomst, over een grooter of kleiner district. Nu is het iemand wiens functie vrij wel overeen komen met die van sjech el beled in Egypte, dorpshoofd, die door 't gouvernement naar welgevallen benoemd en afgezet wordt, gewoonlijk echter uit een der oude families genomen.

willen doen, waar wat op geschreven staat, dat zij niet lezen kunnen; hun innige overtuiging is òf dat de steen zelf vol goud zit, òf 't goud er onder in den grond zit, òf er op staat waar men 't goud kan vinden. Goud, goud en nog eens goud. Dat willen zij dan natuurlijk voor zich zelven houden, vandaar dat zij zoo zelden een nieuwe vondst aan Europeanen willen vertoonen, en vandaar de last die men heeft als men steenen wil transporteeren. Ik ging nog naar de Kaniessa kijken, want van steenen met inscripties wisten de menschen niets. 't Is een groote, vierkante massa; 't onderdeel is van kleitegels, behalve een paar kleine muurstukken in den noordmuur van kleine gehouwen steenen; 't bovendeel, een moskee, en van veel later datum, van gestapelde brokken zandsteen met wat klei er tusschen. De deur aan de westzijde ingaande staat men vlak voor een trap, die ook van kleitegels gemaakt is, vrij wel als in de pylonen der tempels: een zware, vierkante pijler in 't midden, tusschen welken en den muur gewelfjes geslagen zijn; de trapstukken zijn telkens zoolang als de pijlerzijde, dan volgt een bordesje, weer een trap enz. Links onder den trap is een toegemaakte opening; de sage gaat, dat hier een onderaardsche gang begint, die bij Merauwi uitkomt; dat eens een kalf van hier bij toeval in den gang kwam en te Merauwi weer uitkwam, en dat men daarna de opening toemetselde. Den trap opgaande komt men in de moskee; 't is een eenigszins langwerpig vierkant, aan alle kanten omgeven door een' breeden gang, die door eenige vensteropeningen licht ontvangt. De vloer van den gang is van rotte palmstammen met meer of min stroo en klei en hier en daar een steen gedekt; door de gaten naar beneden ziende zag ik dat de distributie van onderen dezelfde scheen als van boven, twee vierkanten in elkander, maar door den moskeevloer, 't binnenste vierkant, kon ik niet naar beneden zien. Wat is daar binnen in? en waarheen voert de toegestopte deur? twee vragen die ik niet kan beantwoorden; om in 't middenstuk te komen zou ik veel hebben moeten wegbreken, en in den gang zou de lucht wel geheel bedorven zijn. Naar Merauwi gaat de gang zeker niet, zoo hij er is, daar dit ± 95 kilometer ver weg is. Inscripties, behalve een paar arabische krabbelingen zag ik niet.

Uit de ramen had men een onbelemmerd uitzicht. Zuidelijk de heuvel van Dongola, waarachter eenig groen uitstak, maar 't vreemde was dat die heuvel verzandde, terwijl 't land ten oosten plotseling daalde, en eerst weder hooger werd, ongeveer tot op gelijk niveau met Dongola, minstens 2 kilometer verder. Ten oosten der woestijn, lage zandsteen, met zand in de depressies. Op eenigen afstand van de hutten hier en daar een koebbe

(koepelvormig graf). Noordelijk is op den oostoever langs de rivier een tamelijk bebouwde streek, en verder oostwaarts, in de woestijn, een breede streep, bijna paralel met de rivier, groen en gespikt met boomen. Op den westoever is evenzoo een breede bebouwde streek land langs de rivier, soms wel 500 M. en daar achter de vlakke woestijn met slechts onbeduidende terreingolvingen.

Aan de noordzijde van den heuvel van Dongola stonden nog een paar granietkolommetjes, geheel verweerd door 't zand, dat er al die eeuwen tegenwaaide; zij waren van de afmetingen zooals de oude christenen ze maakten, en ik meende resten van bandornamenten boven aan te zien.

Aan de noordzijde van den heuvel, aan de rivierzijde, waren nog eenige resten van den ringmuur uit de Muzelmansche tijden, ruwe steenblokken met wat klei verbonden, hier en daar een plomp stuk van een ronden toren, en bij den voet dikwijls netgevormde oude muurstukken van Pharaonische kleitegels.

Na een goed uurtje gingen wij weer onder zeil, gevolgd door de niemitta. Van Aboe Goessi af was al heel weinig cultivatie; op een zandbank zagen wij een troep kraanvogels en een salvo van drie kogels bezorgde ons drie stuks. Ik liet den voor mij bestemden villen, niet alleen plukken; de dikke borststukken, malsch en vet, hadden veel overeenkomst met wilde eend, alleen een meer geprononceerde smaak. Ik was eerst bang dat het vleesch tranig zou smaken, maar 't was een uitstekende schotel. Krokodillen werden menigvuldiger en niet zoo schuw; er kwam een onder schot, maar ik kon niet zien wat plant, wat beest was, de loods schoot en miste; ik had gaarne ook eens van dat beest geproefd, daar 't vleesch zoo geroemd wordt door allen die er van proefden.

Een beetje tobben, een beetje boomen, een beetje zeilen, en te 3.45 kwamen wij te Dabbe, waar een goede 25 schuiten aan den wal lagen. Er werd een net plekje opgezocht en de tent opgeslagen, en spoedig kwamen de Kasjef en Joes-basja (luitenant) commandant der troepen, mij complimenteeren.

De Nijl is een vreemde rivier, toen ik vroeger te Wadi-Halfa omkeerde, wilde ik tot Semnee gaan, toen ik verleden jaar tot Semnee kwam, dachten Schelling, mijn toenmalige reisgenoot en ik er over om minstens tot den eerstvolgenden tempel te gaan, en nu ik in Dabbe was, had ik ontzettenden lust nog even tot Khartoem, maar 8 dagen, door te gaan. Evenwel, niet alleen bij ons te land kost reizen veel geld, want toen ik mijn

specie natelde, bleek er niet al te veel speling te zijn om terug te keeren. Een bankier of zoo is er noch in Dabbe noch in el Orde, de moedier zou mij misschien wel geleend hebben, maar 't was niet aangenaam hem te gaan vragen; de huur van de dahabië die in Wadi-Halfa lag, en 't loon van de bemanning ging al dien tijd door; ik had voor 5 weken proviand meegenomen, maar in el Orde was er niet veel gelegenheid geweest om aan te vullen, hier in Dabbe volstrekt niet, dus, hoewel met een zwaar hart, besloot ik verstandig te zijn, een of twee dagen in Dabbe te blijven en dan om te keeren.

Dabbe is een klein plaatsje van misschien 150 à 200 inwoners; er was op 't oogenblik wat meer te doen door 't garnizoen, dat echter waarschijnlijk ook geen 200 man, in elk geval geen 200 man geregelde troepen, sterk was. Karavanen schenen er niet te komen, kooplui waren er niet, en struisvogelveeren of andere Soedaanproducten waren er niet te vinden.

De Kasjef had een oogziekte, en wilde dauwa (medicijn) hebben. Van Assoean af heeft men tot Hannek toe weinig oogziekten, vergeleken met Egypte; daarna worden zij weder menigvuldiger. Mijn manier van handelen was bij de menschen die mij om hulp vroegen aldus: ik begon met den man te vertellen dat ik geen docter was, desniettegenstaande wilden zij toch altijd hebben dat ik ten minste hun oogen bekeek. Ik nam dan heel gewichtig mijn oogspiegeltje, en, als 't een eenvoudige ontsteking was, vertelde ik den patient dat hij niet in den rook moest zitten, oppassen voor snelle overgangen van temperatuur, zijn oogen schoon houden (wat de vuilikken, niettegenstaande 't voorschrift van Mohammed om zich 5 maal daags voor 't gebed te wasschen, nooit deden) en gaf hem wat zinksulphaat of loodsuiker naar omstandigheden. Was 't eene ziekte die mij te moeielijk was, dan gaf ik den man ten eerste den raad zich in acht te nemen, ten tweede zoo spoedig mogelijk een docter te spreken (zij trekken genoeg heen en weer naar Kaïro) en ten derde een zóó zwakke zinkoplossing, dat zij geen kind kwaad zou hebben gedaan.

Maar, evenals de Egyptenaren, wil de Nubiër gaarne genoeg raad en geneesmiddelen hebben, als hij er niets voor uit hoeft te geven, maar naar een' docter gaan, als hij daartoe in de gelegenheid is en betalen...? Dat nooit. Hij gelooft altijd dat, evenals in de historietjes, op een mooien dag iemand zal komen, die hem in eens en voor niet van al zijn kwalen zal verlossen.

'tIs geen wonder dat er zooveel oogzieken zijn, als men weet wat het grootste genoegen voor den Nubiër is. 's Ochtends vroeg, om dat het

doen een vuur van doerra-stroo aan, laat zich eerst berooken om van de insecten bevrijd te worden, en houdt daarna voeten en handen niet alleen bij 't vuur, neen, soms in de vlam. De oogen loopen door den rook over; 't vel der handen, nog meer der voeten, wordt een onoogelijke dikke, doode massa, vol barsten en scheuren.

Toen ik eenmaal den Kasjef aan 't docteren was, kwamen alle zieken opzetten, en er waren nog al kwalen; rhumatiek, maag- en ingewandsziekten, zaadvloed, syphylis, zeker meer op dit kleine hoopje menschen dan men in een erg geciviliseerd land zou vinden. Het eenvoudige leven, zonder docters en apothekers, maakt volstrekt niet zulke gezonde menschenrassen als eenige poëetasters, die altijd in hun kamer bleven, ons willen wijs maken. En even als op de geheele wereld wierpen ook hier weder de menschen de oorzaak der syphilis op anderen. Zij heette hier aia frengi frankische of Europeesche ziekte.

Eindelijk kwam een soldaat wiens arm door de Arab was stuk gehakt. De man die hem behandeld had, de chirurgijn van 't garnizoen, dat hier nu in oorlogstijd lag, had eenvoudig met een paknaald en een blauw-katoenen draad 't gat toegenaaid, en er toen een kleipap op gedaan. De botte sabel was waarschijnlijk ook nog roestig geweest, en de klei in de wond gekomen, zoodat de arm ontzettend gezwollen was en de arme man harde koorts had, hoewel 't oorspronkelijk een eenvoudige, hoewel diepe vleeschwond was. Met losknippen, schoonwasschen en carbolzuur werd de wond in eenige dagen allerprachtigst, en toen ik weg-ging wilde de vent mijn voeten kussen. Hij was trouwens de eenige, die zich ooit dankbaar heeft betoond voor moeite, die ik mij gegeven heb.

Deze held was met 4 makkers, allen basj-boezoek, op weg naar Aboe Goessi nog niet ver van Dabbe; plotseling kwamen eenige Arab met stokken, messen en sabels gewapend, takelden de soldaten tamelijk toe, namen hun geweren, kleeren, alles mee, en toen men de roovers van Dabbe uit vervolgde, kon men ze niet achterhalen, daar de kameelen dezer Kababiesj minstens even goed waren als die van 't gouvernement. De bereden basj-boezoek werden verwacht om voor zulke gevallen te dienen, maar zouden dan altijd door kameelen vergezeld moeten worden die voor fourage en water zorgden.

De soldaten en officieren klaagden, en terecht, dat zij geen geneeskundige hulp hadden; in el Orde was een docter, een hupsch jong mensch, die van tijd tot tijd tournée deed; er waren in el Orde tegenwoordig zelfs eenige medicamenten, maar de stakkers hier hadden zelfs geene verbandkist. Voor hun kleeding had men broeken, hemden en jassen

geknipt van 't in Nubië geweven katoen, daar 't goedkooper was dan andere stof, nog zoo slecht niet. Tenten hadden zij niet, en deze waren toch noodig, zoo niet tegen de nachtkou, dan tegen de middaghitte; men was daarom bezig kleihutten te bouwen. Het voedsel was niet veel anders dan doerra-brood; de dorpen moesten de doerra leveren, dit ging natuurlijk met tegenstribbelen, en soms was er geen voorraad; kwam de doerra eindelijk, dan moest deze door de soldatenvrouwen gemalen en gebakken worden. Er waren ongeveer evenveel negerinnen als soldaten, (waarschijnlijk niet de officieele 200, maar zoowat de helft) een luidruchtige troep, die zich de hariem van Effendiena (de vrouwen van onzen heer, den vice-koning) noemden; zij volgden den troep in 't veld, en bij de totale afwezigheid van intendance was dit ook wel noodig. Mannen en vrouwen waren allen van tusschen de 18 en 25 jaar; werden de slaven van een handelaar verbeurd verklaard, dan maakte men van de jongens soldaten en van de meisjes de vrouwen der soldaten.

Ook in Dabbe waren eenige slaven en slavinnen te koop, maar niet veel; handel was er niet; één koopman, reeds lang geleden uit Khartoem hier aangekomen met gom. De schuiten, die ik zag, waren allen leeg, alles door den opstand van den Mahdi. Ik wil hierbij niet verzwijgen dat bijna alle menschen die ik sprak meer of min aan zijn bovennatuurlijke zending geloofden, en dat vele van de Nubiërs, o. a. ook mijn gids en drijvers, mij met een zeer ernstig gezicht vertelden, dat Mohammed Achmed om de Egyptische troepen te verslaan soms eenvoudig een hand zand opnam en naar ze toe wierp; zij gingen dan of op de vlucht of vielen dood neer. Zooals ik op de geheele reis merkte, nog meer in 't terugkomen op den Westoever, die meer blootgesteld is, zullen de Nubiërs geen schot lossen tegen den Mahdi; [1]) niet alleen echter omdat zij gelooven dat hij waarlijk de Mahdi is, maar voornamelijk om hun verregaande lafheid. „Wij zullen hem belasting betalen, zooals wij nu aan Egypte belasting betalen; wij willen niets als in vrede leven" was 't gewone gezegde.

De overlevering beweert dat de Mahdi van 't Oosten moet komen, dus, zeggen de Egyptenaren, kan hij, die vlak tegenover Dongola geboren werd, op den Westoever, de Mahdi niet zijn. Ja, maar, zeggen de menschen van Darfoer en Kordofaan, Dongola is ten Oosten van ons, dus is hij de Mahdi wel; en de menschen van Dongola zelf, evenals van geheel Nubië, zeggen 't hun na.

---

1) De Mahdi is voor de Mohammedanen vrij wel wat de Messias voor de Joden is.

Vroeger kon men een beurs met goud verliezen, men was zeker haar terug te vinden of terug bezorgd te krijgen; vroeger kon een man alleen gerust naar Khartoem gaan, sedert de laatste jaren is dat alles veranderd.

De Noordenwind hield mij in Dabbe gevangen, en ik besloot dus eens naar Aboe Goessi te gaan. Men raadde mij goed gewapend te gaan (de eerste keer sedert 4 jaar zwervens in Egypte en beneden-Nubië), en dus nam ik den knecht en den loods mee, elk met een remmington, terwijl ik zelf mijn revolver meenam.

Men kon langs de rivier gaan, haar bochten volgend, of recht door, grootendeels door de woestijn. Deze laatste weg was de vermaarde, waarop de soldaat gewond was en de menschen zoo dikwijls uitgeplunderd werden, en men vertelde 't mij altijd zóó positief, altijd met naam en toenaam van de slachtoffers, de autoriteiten erkenden 't zoo volmondig, dat ik er wel aan gelooven moest. De menschen lieten zich dan altijd heel gewillig alles afnemen op een' na, die een geweer bij zich had en, toen hij door twee Arab aangevallen werd, den eenen neerschoot, den anderen dwong 't lijk van zijn makker op te nemen en naar de rivier te brengen, en toen hij er tot zijn middel in stond ook dezen neêrschoot en de lijken stroomaf liet drijven. 't Beste bewijs had ik 's avonds, halfweg, toen wij met schemerdonker terugkeerden; een der ezeljongens droeg een der geweren, en toen wij tusschen de struiken doorgingen begon hij in eens te schreeuwen; 't gevolg was dat eene menigte vrouwen en meisjes, die waarschijnlijk aan 't sprokkelen of zoo waren, alles, sommigen tot zelfs hun kleeren wegwierpen, en aan den haal gingen, gillende en schreeuwende: de Arab vallen ons aan, de Arab vallen ons aan.

Meermalen zagen wij menschen in de verte met kameelen, die de ezeldrijvers onmiddellijk voor Arab verklaarden, maar hoewel zij ons geruimen tijd begeleidden, bleven zij toch altijd op meer dan eerbiedigen afstand. Toen ik, ook in Dabbe, vroeg, waarom zij mij dan niet aangevallen hadden, heette het steeds, o! zij weten zeer goed dat gij niet alleen geweren mee hebt, maar er ook mee zoudt schieten. Veel grooter helden dan de Barbarijnen schijnen 't ook niet te zijn.

De weg ging over een groote vlakte met zachte, nauw merkbare golvingen. Zooals ik aan de rivier bij 't opzeilen had gezien, waren er van onderen, op de hoogte van 't water, zand en rolsteentjes; ook hier kwamen die lagen soms te voorschijn; alles was klaarblijkelijk aangespoeld land, klei en leemachtig, en afkomstig uit 't Zuiden en Westen, zooals de waterloopjes ook aanduidden; van boven was de grond niet slecht, er waren

zeer veel struiken, en op de meeste plaatsen gras- en andere lage plantjes; natuurlijk werd alles weer ten zeerste door de schapen bedorven.

Met een beetje moeite zou de heele streek, een paar kilometer breed en de hemel weet hoe lang, irrigeerbaar zijn. In den Kharief (den tijd van de Nijl-inundatie) stond soms deze geheele vlakte blank, maar dan door 't regenwater. De gewone opgave van 't aantal regendagen was 14, zeker wel niet bijster veel, maar meer dan voldoende om een' doera-, dohn-, of gerstenbouw te hebben.

Bij Aboe Goessi was weer een duin tusschen rivier en vlakte; 't dorp zelf is niet van veel beteekenis, ofschoon het evenzeer als Dabbe 't eindpunt is der Khartoem-route. Midden in 't dorp had de Sjech een huisje laten zetten, waar de gaande en komende man zich ongevraagd in neer kon zetten en des noods overnachten. Toen ik er mijn middagmaal ging gebruiken, kreeg ik eerst water, daarna meriesi, toen koffie, tapijten, en eindelijk kwam de Sjech zelf en wilde mij een diner geven; maar daartoe zou 't te laat worden, en ik bedankte er dus voor.

De slavenquaestie interesseerde mij, hoewel volstrekt niet met 't idée om de zaak tegen te werken. In Dabbe vertelde men dat er in Aboe Goessi een menigte te koop waren, maar toen ik er kwam, beweerde men dat er op 't oogenblik geen enkele in voorraad was. Vrees voor mijn qualiteit van Europeaan? of vrees voor den korporaal met twee man, die hier toevallig ook was om doera te verzamelen? De Kababiesj plachten hun vangsten hier in menigte van de hand te zetten, maar een dag of 10 geleden werd een Arab, die een jonge slavin bij zich had en verkoopen wilde, door een' soldaat ingerekend; wel is waar was hij later door de bemoeiingen der inwoners weer losgelaten, maar de Kababiesj waren door 't gebeurde toch schuw geworden, en brachten geen nieuwe waar aan. Bij de rivier zag ik een koopman naast eenige koffers en balen liggende, hij was hier reeds 8 maanden, altijd door wachtende op een gelegenheid om naar Darfoer of Kordofaan te komen.

Toen ik 's avonds laat terugkwam was de schuit ± 100 M. afgezakt; eerst Zaterdags den 2den Maart gingen wij om 4 uur weg.

's Ochtends was er Soek in Dabbe, m. a. w. 't was marktdag; een slager begon zijn ambacht uit te oefenen, o. a. op een beest dat aan een ziekte gestorven was, en waarvan 't vleesch er infaam uitzag; niettegenstaande sommige protesten werd het toch verkocht; eenige kooplui hadden tijdelijke hutjes gebouwd, maar de meesten zaten eenvoudig op den grond achter hunne waar; de quantiteiten, die aangevoerd en verkocht werden, waren steeds microscopisch; meer dan de helft der menschen die

kwamen markten hadden niet meer dan een stroomandje vol katoen, gepluisd of ongepluisd, of vol sjrengiek meegebracht. Glazen kralen, dito armbanden, een paar kilo tabak, eenige kalebassen, een paar lappen katoen, zoowel van 't inlandsche fabricaat als gedrukte Europeesche van 't allergemeenste soort, doemvruchten, natron, de ingrediënten voor de dolke waren met de koeien, schapen en geiten zoowat de eenige artikelen. De hoofdbezigheid, nog meer dan op andere markten was hier wel: kletsen. Ik moet echter bekennen dat de menschen hier veel minder hinderlijk nieuwsgierig waren dan in el Orde.

't Interessantste voor mij was een hoed, inlandsch fabricaat, en gedragen door een Sjekkieë. 't Was de eerste en eenigste die ik in Afrika zag, gedragen en gemaakt door inlanders, en ik mocht er in slagen hem na lang handelen te koopen om hem als een trophée van mijn verste punt mee te brengen. 't Is een vreemd product, maar practisch; een dubbele ring van stroo, ter grootte van 't hoofd, draagt vier dubbele stevige stroopijlers, die van boven aan elkander verbonden zijn, en 't geraamte van een spitsen kegel vormen; van dezen top gaat een gevlochten stompe strookegel naar beneden, iets dieper dan de strooringen. Zet men dus de strooringen op 't hoofd, dan is dit geheel in de schaduw, terwijl de wind vrijelijk over 't hoofd kan waaien. Boven op den kegel is nog tot versiering een klein steeltje, met een strooplaatje, terwijl in den hoed eenige gekleurde banden zijn gevlochten.

Wij sliepen te Aboe Goessi, en den volgenden ochtend hoorde ik dat de Sjech, die mij ten eten had willen houden, aan kok en knecht, die hem een avondvisite brachten, zijn lieve dochters had aangeboden voor een medsjiedie 't stuk, maar dat zij 't geld niet bij zich hadden gehad. De vader prostitueert zijn eigene dochters.

De schuit laveerde wel stroom af, d. w. z. deed als liep zij in den wind, maar dreef daarbij zoo geweldig af, dat zij, ware de stroom er niet geweest, zeker niet veel vooruit zou zijn gekomen; daarbij was de stroom smal, en elk oogenblik moest dus de schuit voor den wind omgaan; in den wind was bijna altijd een te sterk stuk voor haar, en toen dan ook Dongola om 10 uur niet al te ver meer was, ging ik er uit. Na een goed uurtje wandelens klom ik den zanderigen heuvel op, en ditmaal was de Kasjef present. Hij zag er uit als een schooier (trouwens zijn tractement was maar *f* 36, in de maand ofschoon hij er natuurlijk een paar honderd gulden bijstal) b.v. als een schoenpoetser uit Kaïro; de man kon lezen noch schrijven, en dus kreeg zijn secretaris, een Egyptische Kopt met een Chineesche tronie, al mijn brieven te lezen. De Kasjef stelde zich

daarop tot mijn dienst, maar noch hij noch iemand anders wist iets van steenen in Dongola. Wel moest er een ontzettend groote steenen kist in den Khoor Latte, de groene streep die ik van de keniessa af gezien had, zijn. De Kasjef van Dabbe had er mij ook reeds van gesproken, en de man hier verklaarde zich bereid mij den weg te wijzen. Ik zoude met de schuit afzakken en hij op zijn ezeltje komen, en den volgenden ochtend zouden wij samen naar den steen gaan. Hij was zoo groot, dat geen duizend man of vijfhonderd paarden hem konden vervoeren!!!

Met dat al, geen koffie, geen sigaret. Eindelijk stak ik een sigaar aan en gaf den Kasjef er een, die haar dankbaar aannam. Om 12 uur was de schuit niet veel gevorderd, en ik begon ontzettenden honger te krijgen, en daar de Kasjef zoo weinig gastvrij was, gaf ik zeer ostentieus geld aan den knecht, om wat eten te koopen, en vroeg aan den Kasjef waar men dat vinden kon. Dat was toch wat al te erg, en hij vertelde toen dat zijn huis niet hier was, maar in een ander dorp, maar dat hij mij toch wat eten zou bezorgen; 1 uur, half twee, twee uur, nog altijd geen eten, eindelijk, om half drie komt de schuit aan, ik vlieg den heuvel af en de schuit in, en verslind een grooten schotel macaroni en een dito ragout, die de kok zoo verstandig geweest was voor mij klaar te houden, en vul aan met een half kilo droge dadels. Om drie uur liet de Kasjef weten dat het eten klaar was, ik ging pro forma naar boven, maar liet het door den man zelven en zijn schrijver opeten. Daarna zakten wij met de schuit af, maar o! de niemietta!

Er waren noch in Dongola, noch aan de overzijde soldaten, maar de Kasjef vertelde mij ongevraagd dat er aan de overzijde weinig geïrrigeerd werd, daar de meeste menschen hun koeien uit vrees voor de Arab, niet aan de sakië durfden zetten.

Zondag den 4den was de Kasjef 's ochtends bijtijds te Latte (of Lette); na eenig getalm bezorgde hij ezeltjes, en wij gingen met ons tienen, volgelingen en volgers van volgelingen op weg. Eerst tien minuten door bebouwd land, toen over een zeer laag duin, en daarna over een vlakte, klei met een weinig zand, en tamelijk begroeid; hoe oostelijker wij gingen, des te meer struiken waren er, men zeide mij dat in gewone jaren, met niet al te weinig regen, men hier groote stukken bezaaide met doerra, die dan genoeg aan dit beetje water had om te rijpen. Op een kleine $^3/_4$ uur van de rivier af kwamen wij bij een zandheuveltje bij een stuk grijs graniet, van $\pm$ 75 cM. in 't vierkant. Dit was de ontzettende kist! 't Zag er uit als een naos, maar van holte was niets te bespeuren; 't onderstuk was afgebroken en 't bovendeel, dat een pyramidenvorm scheen

gehad te hebben, grootendeels ook. Zonder hefboom kon ik den steen met de zwakke Nubiërs niet kantelen, en dus niet zien wat er aan de op den grond liggende zijde was; op een der kanten was een zeer slecht uitgevoerde hieroglyplische inscriptie, die ik estampeerde en photographeerde. Op 25 pas verder was de ruïne van een gebouw van kleitegels; er lagen veel potscherven. Iets verder kwam de bebouwde streek, in menschen heugen kwam de rivier in den kharief door dezen khoor, nu kwam er slechts eenig water met behulp van een kanaaltje, voor den overigen tijd waren er een menigte putten en op elken put een sakië; ongeveer $^3/_4$ uur verder begon het zandsteenplateau. De grondverheffing bij de rivier was dus vroeger een eiland geweest.

Terwijl wij nog in Zette waren, wachtende tot het den Noordenwind zou behagen wat te bedaren, kwam een man vertellen dat hij nog een steen met inscriptie wist; spoedig daarop vertelde de Kasjef dat hij den man gestuurd had, maar toen de kapitein nu ook verklaarde de plaats te weten, gaf ik den kennisgevers een fooitje zonder ze mee te nemen en 'savonds kwamen wij te Heeleewe. Ik ging even aan wal, zag een langen steen met inscriptie, maar werd onmiddelijk door de niemitta weer naar 't rookende vuur aan boord gedreven. Wij moesten wachten tot een goed uur na zonsondergang. Gelukkig lag de steen op de helling van een puinhoop, wij brachten de schuit aan den voet er van; al de riemen enz. werden van de schuit tot op den wal gelegen, eenige touwen onder den steen doorgetrokken, 't ondereinde aan andere steenbrokken vastgebonden, 't boveneinde vastgehouden door de bemanning, toen schoven wij met een paar hefboomen den steen langzaam vooruit, en daarna rolde hij, tegengehouden door de touwen, bijna zonder verdere hulp naar beneden en de schuit in.

Er waren nog meer granietblokken en kolommen zichtbaar, echter allen zonder inscripties; aan den voet van den heuvel waren zware fundeeringen van bak- en kalksteen met cement, nog tamelijk geconserveerd. De schipper en de menschen van den wal beweerden dat de heuvel vroeger veel grooter geweest was, maar door de rivier afgevreten, en er op den bodem der rivier nu veel steenen met inscripties lagen, die vroeger boven waren. De steen bleek 2.86 M. lang, was vroeger vierkant, van onderen 0.37 × 0.37, van boven 0.32 × 0.32, daarna onvolkomen afgerond tot eene kolom met afwisselende stukken van 2 cM. meer of minder diameter. Klaarblijkelijk was 't eene kleine obelisk geweest, ik kon er genoeg van ontcijferen om te zien dat een pharao, wiens cartouches ook leesbaar waren, er twee van te Napata had gezet, maar toen ik in Kaïro den Heer Maspero sprak, vonden wij de cartouches reeds opgegeven in

't Koningsboek van Lepsius als een der Aethiopische Pharao's. Ruwe kapiteelen waren ook over den puinhoop verspreid, en ik kwam tot de slotsom, dat hier vroeger een zeer groote kerk gestaan had, voor welke de bouwers het oude Napata als een goedkoope steengroef hadden gebruikt. 't Is wel jammer dat niet iemand geld en lust heeft om hier te gaan graven; de heuvel, niettegenstaande er veel van is weggevreten, is nog zeer aanzienlijk, en wie weet welke onverwachte dingen men nog vinden zou.

Den 5den Maart 's avonds waren wij weer in Gendek en ik besloot om van de gelegenheid te profiteeren en hier eens een Nubische fantasia te hebben. Evenals in Egypte is de hoofdschotel zingen en dansen van vrouwen, maar terwijl men er in Egypte altijd muziekinstrumenten bij heeft, minstens een daraboeka, mistte ik die hier, maar werd er verwacht dat ik als gastheer een onbeperkte hoeveelheid meriezie en nebied zou laten aanrukken, terwijl in Egypte sterke drank tot de uitzonderingen behoort.

Nebied is eenvoudig dadelbrandewijn; hoe hij precies gestookt wordt kwam ik niet te weten, 't gebeurt niet lang na den pluk der dadels; in beneden-Nubië is 't een afschuwelijke drank, hier is hij lang niet te versmaden, maar heeft 't nadeel nog sterker dan cognac te zijn, en toch.... ik zag in el Orde een' man met twee vrouwen een flesch binnen de twintig minuten leegdrinken, zonder er iets bijzonders in te vinden. De boesse of meriezie wordt aldus gemaakt: van grof gemalen doerra bakt men broodkoeken, verbrokkelt deze, doet ze met water in een grooten pot (n. b. al 't aardewerk der Nubiërs is onverglaasd, dus meer of min poreus) van 40 à 50 liter inhoud, en zet deze op eene tamelijk warme plaats, zoo 't koud is bij 't vuur; na eenigen tijd gaat de boel aan 't gisten, en men neemt nu een' zeer langen trechter, of liever zeef, van palmblad, en vult hem met het mengsel; wat er door lekt is omm-boelboel (moeder der nachtegaal); het eenmaal afgezeefde goed wordt nu voor de 2e en 3e, soms zelfs voor de 4e maal met water aangelengd en gegist, en men krijgt dan de gewone meriezie. De omm-boelboel is een eenigszins drabbig, vuil-wit vocht, zeer licht moeseerend, ietwat meer prikkelend, maar anders zeer veel gelijkende op prima qualiteit even gezuurde karnemelk; afgezien van de haren en verdere vuiligheden, die er soms in drijven, moet ik zeggen dat, als er gelegenheid toe was, ik steeds met 't grootste genoegen er een flinken teug van dronk. De meriezie is bruiner, en tweede meriezie is reeds bitter, maar niet aangenaam bitter, zooals ons bier. Ik kan zeer goed begrijpen dat de Nubiërs verzot zijn op hun nationalen drank; zij, die niets beters kennen, apprecieeren hem natuur-

lijk nog meer dan wij Europeanen, maar ik begrijp niet hoe zij er dronken van worden, de dronkenmakende kracht der meriezie is zóó gering, dat men er haast vatwijze van zou moeten drinken; toch gebeurde het mij eens op den terugrit dat wij een kwartier op een deur moesten bonzen en eindelijk over den muur klimmen om in een huis nachtkwartier te krijgen. De Kasjef van 't dorp, voor wiens huis ik stond, was op reis, en zooals later bleek was de vrouw des huizes, met al de kinderen, bijwijven en slavinnen, van vóór den middag af, stomdronken.

Een madam van een jaar of 40, nog wel een Abessynische, met scherpe gelaatstrekken, erg lijkende op de prententypen van de aarde en haar volken, haartooi en kleeding vrij wel zooals al de inlandsche hier, nam de honneurs waar in een kamer van ± 4 bij 7 M. Voor de verlichting was een vierkant schaaltje, gemaakt door de kanten van een stukje blik op te buigen, gevuld met olie, waarin een gedraaide aangestoken katoenpit tegen een kant leunde, 't geheel geplaatst in een vierkant nisje in den muur; drie angareebe met stroomatten er over, en twee vuile kussens voor mij. De walm was echter ondragelijk, en men zag bijna geen hand voor oogen, ik vond dat er wel een beetje al te veel couleur lokale was, en liet een van de reislantaarns 1), tapijt en kussens van de schuit halen. De dames artisten, ten getale van 5 of 6, allen meer of min chocolade-kleurig door de versche vetlaag, waren eerst zeer schuw, bij de gedachte van voor een bleek gezicht te verschijnen, maar eenige flinke teugen uit de nebiedflesch en ettelijke sigaretten overwonnen spoedig haar bedeesdheid, en zij lieten zich bewegen te zingen; 't waren unisone koren, eigenlijk haast recitatieven, zacht opgezegd, over niet veel meer dan 3 à 4 tonen zich bewegende, maar, hoewel hoog, met haar natuurlijke stem, niet het fausset en keelgeluid, door den neus naar buiten komende, van Egypte, en hoewel 't alles erotische liederen waren, die de schoonheid eener jonge maagd of de kloekheid van een fieren jongeling tot onderwerp hadden, klonken zij meer als echte wiegeliederen. Daarbij klapten al de uitvoerenden zachtkens op de maat in de handen.

Na eenig tegenstribbelen lieten de schoonen zich overreden te dansen. 't Was bij allen, ook bij de oude Habesjieë, precies 't zelfde, en ik moest denken aan Maxime de Camp hoe hij 't dansen eener Nubische te Assoean beschrijft; met korte stappen, stootwijze, gaat de danseres voorwaarts,

1) Groote samenklapbare lantaarns, van blik en groote glazen, die in een' blikken doos passen van geen 4 cM. dikte; zeer practisch.

terwijl de andere vrouwen zingen. Zij gooit den kop in den nek, hoe langer hoe meer, zet de borst vooruit, hoe langer en meer, tot de ruggegraat zich geheel tot een halve cirkel naar binnen gekromd heeft, erger dan bij den gomelastiken man in 't paardenspel, de borsten zetten zich op, soms houdt zij ze met de handen vast, dan laat zij de armen weer los hangen, zoodat zij geheel achter het lichaam komen; zij draait 't hoofd naar rechts, naar links, naar voren, terwijl de hals in den nek blijft liggen, en laat daarbij een tokk! tokk! diep in de keel, hooren dat veel lijkt op 't geluid der groote tortelduiven. Eindelijk is zij tot voor een persoon gekomen, hem, die de fantasia geeft, die haar 't meest bevalt, of wien zij deze eer wil aandoen, roept toeb! en omhelst hem, de man staat op, zegt marhababik asjera (wees welkom voor tien keer), en 't is uit.

Na eenigen tijd had ik er genoeg van, maar liet het volk hun gang gaan: 't bleek den volgenden ochtend dat men er een nacht van had gemaakt, en allen, de mannen zoowel als de danseressen, meer dan rijkelijk aan Bacchus geofferd hadden. Zij moeten zeker een hectoliter boesa gedronken hebben, daar zij bij de weinig benevelende eigenschappen der boesa er anders zoo niet uit konden gezien hebben; maar daar allen tot nu toe meer dan hun plicht gedaan hadden, maakte ik natuurlijk geen aanmerkingen. De geheel rekening van 't feest was *f* 4.

Den 6den was de wind te hard om af te zakken, en ik verschanste mij in de tent die ik aan boord had opgehangen, vlak achter den mast. Heel sierlijk hing zij er natuurlijk niet, maar 't was beter dan niets tegen de nimietta overdag en de kou 's nachts. Ik had een paar angareebe uit el Orde meegenomen, en kon mijn bed daar uitstekend op spreiden.

Al dezen tijd had ik uitstekend gelegenheid het doen en laten van den schipper en zijn volk na te gaan. De schipper was een mooie, breed gebouwde man, hij had een' flinken knevel en een niet al te dun baardje, gewoonlijk is anders de Nubiër bijna haarloos in 't gezicht. Hij droeg een broek, hemd en gordel en een' zeer grooten lap om zijn Calotje als tulband, alles van wit inlandsch katoen. Zijn kleeren waren tamelijk heel, die van zijn volk allen gescheurd. Hij commandeerde met aplomb, een zeldzaamheid, schold de kerels, die 't dan gewoonlijk verdiend hadden, soms flink uit, en gaf een enkelen keer een ergen luiwammes een flinken oppeuter. Tegenover mij betoonde hij zich zeer fatsoenlijk, bedelde niet, hield zich bij de afbetaling aan den vastgestelden prijs, ook weer een zeldzaamheid, en bestuurde zijn vaartuig niet al te slecht. Van zijn ondergeschikten heb ik weinig te vertellen, hun geestvermogens waren

bepaald tamelijk beperkt, en een voerde den bijnaam tembel, 't welk is overgezet zijnde: botterik.

't Grootste genoegen van allen was zich bij 't koksvuur te zetten of, als dit niet brandde, op eigen handje een vuurtje te maken, en daaraan hun handen en voeten te warmen, midden op den dag zoowel als 's avonds en 's morgens, en vooral de voeten vlak bij 't vuur, soms in de vlam te houden. 't Vel hunner voeten leek dan ook eenigszins op rhinoceroshuid, was uitgedroogd en half afgestorven, en er waren scheuren en groeven in van meer dan $^{1}/_{2}$ cM. diepte. Hoe eenvoudig hun eigenlijk eten ook was, er waren nog al voorbereidende werkzaamheden noodig, vooral voor 't brood, dat dien naam al weinig verdiende. Voor elken maaltijd moest 't noodige meel eerst gemalen worden van de meegenomen doerra. Een ronde, niet te fijn korrellige zandsteen van ± $^{1}/_{2}$ M. in doorsnee, werd hier aan boord op een schapenvel ('t haar van onderen) gezet; in de huizen zit deze onderste steen gewoonlijk in een kleibank. Van onderen af wordt er om steen en vel een touw gestroopt, waarvan de einden samengesplitst zijn, en dat dus een' ring vormt; dit vel, zoo vastgezet, dient om 't meel op te vangen. De onderste steen heeft in 't midden een gat, waarin een kleine spitse houten kegel zit, de bovensteen, de looper, van dezelfde grootte als de onderste, heeft in 't midden ook een gat, grooter dan de kegel die uit den ondersten opsteekt, zoodat de molenaar met één hand 't graan in dit gat kan werpen, terwijl hij met de andere hand een opstaand houten handvat in den looper grijpt en dezen ronddraait; het graan komt dan meer of min fijngemalen aan den omtrek der steenen te voorschijn. Er is natuurlijk geen spoor van groeven op de maalvlakte; 't koren wordt gemalen door 't gewicht van den looper en de zandkorrels van den zandsteen. In de granietstreek heeft men dikwijls een stuk graniet, dat een kleine holte had, voor of in 't huis in een kleibank vastgezet; de vrouw neemt een glad stuk graniet van de grootte van een klein kinderhoofd, en kneust daarmee 't graan in de holte, die n. b. hoe langer hoe grooter wordt door 't gebruik. Van Assoean tot Khartoem is geen molen te vinden; 't gouvernement heeft in de laatste plaats een stoommolen gezet, verwachtende dat de inboorlingen zoo verstandig zouden zijn tot tijdbesparing daar te laten malen, maar de molen heeft zoo goed als geen ander werk dan voor 't garnizoen. Hier op de schuit was 't natuurlijk de jongste van de bemanning, die tevens altijd kok is, die maalde, maar aan wal is 't malen en kneuzen steeds het werk der vrouwen en meisjes. De werkkracht, die aldus verspild wordt, is ontzettend,

en ik geloof dat van elke 6 à 7 zielen al den tijd van ééne noodig is om voor zich zelve en de overige 5 à 6 te malen.

Het meel wordt na 't malen met eenig water, wat zout of soda gemengd, een klodder met de hand op een warme ijzeren plaat plat gespreid, soms, zelden, nog eens omgekeerd en deze dunne koeken, dooke, vormden dan 't hoofdvoedsel.

De verdere kokerij, vleesch slechts voor zoover zij van mij geschoten vogels of afval van geslachte schapen kregen, had plaats in een onverglaasden ouden sakiëpot, 't was een soort van pap of soep, sjrengiekvruchten of bladeren, loebië, olie, dikwijls nog zwarte en roode peper (sjetta) waren de ingrediënten. Natuurlijk was deze pot vrij goor.

Rooken deden de lui ook niet dikwijls; en dan nog gewoonlijk sigaretten, zelden pijpen; pruimen zooveel te meer.

De Nubiërs zijn een armzalig troepje; betrekkelijk vlijtig, betrekkelijk lui; maar zeer zeker dom. 't Bebouwde land is bepaald tamelijk goed gecultiveerd; de bouw staat er in den regel flink op, en wordt bijna zonder uitzondering zeer schoon van onkruid gehouden. Maar er kan, zelfs met de manier van besproeien met de sakië, veel meer land bebouwd worden; men kon 't land verlagen; elke voet lager maakt zooveel minder besproeiings-last, dat 't wel de moeite waard zou zijn; men kon de rivier bekribben en land krijgen dat natuurlijk geïnundeerd werd; men kon de rivier opstuwen, de er in te gooien rotsblokken liggen voor 't grijpen; men kon op zeer veel plaatsen kanaaltjes graven; men kon meer in de woestijn zaaien na den regen, men kon op oneindig veel plaatsen boomen planten, of liever ze van zelf laten groeien, vooral den sont, een uitstekend hout voor scheepsbouw, dat in Egypte bijna tegen goud opweegt en dat prachtige houtskool geeft; lieve hemel, wat kon de Nubiër niet al doen, en wat doet hij? Een groot deel der mannen brengt eenige jaren in Egypte door. Zoo deze menschen al meerendeels daar huisknecht, kok, portier, wachter, enz. worden, zoo zien zij toch in elk geval een massa dingen, die zij in hun land zouden kunnen toepassen. Maar diezelfde kerels, die men in Kaïro of Alexandrië in mooie pakjes ziet herumstolzieren, gaan in hun vaderland weer enkel met een gescheurd hemd gekleed; en de man, die in Egypte misschien bij een handwerksman werkte, schijnt thuis gekomen weer alles verleerd te hebben. De ruïnen uit den Koptischen tijd hebben allen gewelven van ongebakken tegels; de cataract-dorpen bij Assoean op 't oogenblik nog. De zoo overwelfde kamers zijn misschien nog breeder dan die welke men thans bouwt met balken voor de daken, en vroeger, even als nu in de

sjellaaldorpen, zette men meer dan een verdieping op elkander. 1) Toch maakt de stomme, tegenwoordige Nubiër, onsterke, zeer leelijke daken, die stof, wind, regen, warmte en kou doorlaten, en elke twee en drie jaar vernieuwd moeten worden, omdat de termieten ze opvraten. De Nubiër heeft zijn bestaan daaraan te danken, dat door de armzaligheid van zijn land, grootendeels zijn eigene schuld, er zich vooreerst niemand anders vestigt; wanneer eenmaal de groote communicatie-weg van binnen-Afrika langs den Nijl zal gaan, en 't land, na veel werk, weer wordt een „land van melk en honig" zooals 't heette ten tijde der Pharao's, dan zal de Nubiër verdwijnen als kaf voor den wind. Zijn hoofddeugd is eerlijkheid, misschien wel voornamelijk in vergelijking met de Egyptenaren, de Bedoeïnen en de Semieten; een deugd misschien voortspruitende uit zijn overgroote lafheid, maar naar ik geloof is hij zonder verdere deugden, zonder energie, en met een massa gebreken.

Bij voortduring wordt de schuit opgehouden door den Noordenwind. De Oostoever is hier de zandoever; 't zand komt gewoonlijk tot aan de rivier en er onder kan men dan een kleilaag zien liggen: 't vormt lage duinen, waarschijnlijk op dezelfde wijze gevormd als die hooger en lager op; de heerschende wind werkt niet altijd aan een' oever der rivier, nu eens rechts, dan links tengevolge van de verschillende richtingen van den stroom; de duinen zijn ook hier min of meer begroeid. De Westoever is rots en steentjes, met hier en daar eenig bebouwd land.

Hoe lang nog tot el Orde, is de vraag die elk oogenblik tot den schipper gericht wordt, want overdag zijn de hitte in de tent of de baoete er buiten ondragelijk; en 't antwoord is dan steeds: zoo of zooveel boste; genoeg om iemand dol te maken, want boste (posta, post) is de afstand van de eene sjona (bergplaats) tot de andere; deze sjona's werden opgericht door Mohammed Als om tot nachtverblijf te strekken aan de vee-transporten die hij uit den Soedaan liet komen, en boste is dus een koe-dagmarsch; natuurlijk is de eene niet precies gelijk aan de andere, en de aanduiding zooveel boste vrij vaag. Maar de Nubiër heeft een bewonderenswaardige verachting voor alle soorten van maten. De grootste helft weet niet eens wat een uur is, sommigen hebben er wel eens van hooren spreken, maar weten volstrekt niet hoe lang het is, en hun tijdrekening is naar die der gebeden: sobh: zonsopgang, dohr: middag, asr: 1½ uur vóór zonsondergang, megerib: zonsondergang, asje: 1½ uur na zonsondergang; maar zelfs die tijdsbepalingen veroorloven zich bij hen

1) Zie vooral de indrukwekkende kloosterruïne ten westen van Assoean.

spelingen van 1½ à 2 uur. De kameeldrijvers hadden evenmin eenige notie van den afstand van plaatsen op den weg; wanneer zullen wij daar en daar zijn, als wij doorgaan zooals nu en zooals alle dagen? Insjalla met zonsondergang. Soms kwamen wij er twee uur vroeger, soms waren wij er met zonsondergang nog 2 uur van daan. De Nubiërs zijn zeer zeker vroeger oneindig veel beschaafder geweest dan nu, maar ten gevolge van Egyptische invloeden. Toen de Egyptenaren geen ambtenaren, soldaten en kolonisten naar Nubië zonden, ging 't land weer kwijnen, 't Christelijke tijdperk was 't laatste tijdperk, en nu is 't een dood volk in een uitgestorven land.

Eindelijk, den 8sten Maart om 2 uur kwam ik weer in el Orde; 't water was iets gezakt, wij hadden bovendien den steen aan boord, en daardoor kon de schuit niet tot vlak voor de stad komen, maar moesten wij eerst overladen in een kleinere schuit. 't Was een uitkomst de schuit te verlaten, en ik verlangde weer naar de kameelenreis om wat minder last van de niemietta te hebben De gewoonte is in het Oosten, dat een nieuw aangekomene verwelkomd wordt door de menschen ter plaatse aanwezig. De moedier had mij wel den commissaris van politie gestuurd, maar was zelf niet bij mij geweest, hoewel ik hem een visite gemaakt had; ik liet hem dus onder de hand weten, dat in elk geval de beurt nu aan hem was, en zijn excellentie mij niet zou zien, tenzij hij eerst bij mij kwam. 't Gevolg was dan ook dat hij Vrijdag 's middags, niettegenstaande den Vrijdag, en niettegenstaande ik in een huis was, waar wijn gedronken en misschien gedobbeld werd, onrein dus voor een zoo ijverig Moeslim als hij, een statievistite kwam brengen en mij een schaap en kippen stuurde. Vervolgens werd in zake 't obeliskje, dat zelfs te zwaar bleek voor twee kameelen achter elkander, bepaald, dat het in de moederië gedeponeerd zou worden en dan verzonden met de eerste schepen, die gedurende den was van den Nijl de cataracten passeerden. Den dag voor mijn vertrek vertoonde de goede man mij nog in zijn privaatwoning een granietstèle, volkomen geconserveerd, van boven een' Aethiopischen koning in vol ornaat voor een triade offerend, van onderen een lange inscriptie, die ik mij haastte te estampeeren en een' zonderling granietstuk, een spitsen, afgeknotten kegel, waarin van onderen een stompe kegel uitgehold was, en aan den voet in bandvorm een inscriptie, echter vrij wel afgesleten, maar ik kon toch dezelfde cartouche er op lezen als op 't obeliskje.

Ik was nu een groot heer in el Orde, als ik de moederieë passeerde presenteerde de schildwacht 't geweer, en toen ik mijn afscheidsvisite afstak, kwam de heele post onder de wapenen.

Zondag den 11den ging ik om 2 uur weer met dezelfde kameelen weg, die mij gebracht hadden; na een uurtje waren slechts de palmboomen van el Orde zichtbaar en daarna verdwenen ook deze in de luchtspiegeling. Wij reden langs de ijzeren telegraafpalen (houten zouden onmiddellijk door de termieten worden opgegeten); de weg was mij in 't begin bekend, maar ook na de plaats gepasseerd te zijn, waar ik 't eerst op den westoever kwam, bleef 't land hetzelfde: een streek bebouwd land langs de rivier, daarna zeer zacht opstijgend, niet veel hooger de woestijn, waar overal struiken groeiden.

Toen ik 's avonds stopte vond ik 't niet de moeite waard de tent op te slaan; de nachten waren nu zooveel warmer geworden en 't waaide zoo zelden, dat de inlandsche huizen mij voldoende beschutting beloofden. Ik kwam bij een gedienstigen ouden heer terecht, die dapper meriezi schonk, maar zijn vrouwen uit de buurt joeg; de eerste keer in Nubië. Voor wij gingen slapen was er een klein opstootje; een kerel wilde bij de keuken insluipen, de kok kreeg hem nog bijtijds in 't oog, zette hem na, maar kreeg een' doorn in den voet, en hoewel ik, den kok ziende wegloopen, met de anderen hem ook nazette, had hij genoeg voorsprong om ons in den pikdonkeren nacht te ontkomen. Huiszoeking in de naburige hutten leidde tot niets, en 't bleef bij verwenschingen tegen den dief. 't Gevolg was dat ik al de bagage in huis liet brengen, maar den volgenden ochtend bij 't opladen bleek dat de man toch geen tijd had gehad om iets mee te nemen. Eerste en laatste geval van dien aard.

Den volgenden dag altijd weer vlakte. Slechts heel in de verte is een enkele lage heuvel zichtbaar; hier en daar spoor van waterloopjes, maar 't meeste regenwater wordt wel door 't zand en den zandsteen opgeslorpt, en er blijft dan genoeg in om de struiken en planten 't geheele jaar te laten groeien.

Van 10½ tot 2½ uur liet ik de karavaan halt houden, en verspilde al dien tijd in vruchtelooze pogingen om naar 't eiland Argo over te zetten, en de kolossen, die daar liggen moesten, te gaan photographeeren. 't Hout van de meegenomen schuitjes was door de felle zon zóó gekrompen, dat alle stoppen niet geholpen had; gedeeltelijk door dit krimpen, ook al door 't vervoer op de kameelen, hadden de blikken omkleedsels zóó geleden, dat ook die op zeven geleken; en de veerschuit lag aan een eilandje in de rivier. Eindelijk kon de loods toch met 't minst lekke schuitje tot aan de veerschuit komen; met zeer veel moeite werd die met touwen naar den wal gehaald (van den schipper geen spoor) terwijl wij gemarteld werden door de niemitta (hier was 't kameel be-

zweken), er was ook geen zuchtje in de lucht om ze te verdrijven; en toen de schuit eindelijk na ontzettend veel tobben aan den wal was, bleek al onze moeite toch nog vergeefsch te zijn geweest, want er waren riemen noch boomen in, en daar er nog altijd geen idée van wind was, konden wij onmogelijk overzetten. Dus na wat gegeten te hebben maar weer voorwaarts. De westvlakte schijnt hier een goede 2 uur breed, alles aangeslibde klei en besproeibaar; maar slechts 4 à 500 M. breed zijn in caltuur. Vijf à zes uur westelijk komt men aan een groote Khoor, paralel met de rivier, vol putten, boomen en huizen, en bewoond door Kababiesj wier Sjech te el Orde woont; waarschijnlijk de vermaarde terreinzakking, van welke men vroeger meende dat de Nijl er eertijds doorging.

Om 4½ uur halte om te eten en om 8 uur weer weg met een maneschijntje, ten einde wat op te schieten en wat minder last van de niemitta te hebben. Evenwel, voor wij op weg waren viel een kameel, nog wel dat waar de koksboel op was; een pot met semne (gesmolten en geklaarde boter, gewone boter houdt zich geen 2 dagen goed) brak en maakte groote verwoesting. 't Was doodeenvoudig door de achteloosheid van den drijver gebeurd, die zijn beest weer niet vastgebonden had, en terwijl dit dier opgeholpen werd gingen eenige der andere, ook weer niet vastgebonden, er van door, zoodat de verwarring nog grooter werd. Zeer terecht werd mijn knecht boos, de kok niet minder, want 't was volstrekt niet zeker dat wij nieuwen voorraad zouden vinden, en waarmee dan 't eten klaar te maken? 't Gevolg was dan ook dat de nalatigen eenige wel geappliceerde striemen van hen kregen, waar ik nog een paar bij meende te moeten voegen, en dat op de verdere reis geen kameel meer viel. Men schaamt zich half dat men zulke groote menschen af moet ranselen, terwijl men weet dat zij niet terug willen slaan; maar schaamt zich de vader, die zijn kind een flink pak op zijn b..... geeft? Woorden alleen helpen niet; die mij niet gelooft, ga heen en ondervinde het; wegsturen en een ander in de plaats nemen, terwijl de afspraak voor de heele reis is? en waar een ander vinden? of moest ik de menschen in hun loon korten? arme stakkers, die 't waarlijk toch al niet te breed hadden? En vraag 't ze zelven, ieder hunner krijgt liever honderd slagen dan dat hij een piaster zou moeten missen. Trouwens, toen ik te Wadi Halfa afbetaald en gefooid had, was, behalve de gebruikelijke zegenwenschen, deze speciaal voor mij: God brenge je in vrede naar je land terug, late je geheele familie in welstand zien, en brenge je aanstaanden winter weer in vrede hier terug;

zoo God wil reizen wij dan naar Khartoem, o geluk (voor ons) dat wij altijd een heer hadden als gij, en door 't heele dorp bazuinden zij mijn lof uit.

Om 10 1/4 uur maakten wij halt, en moesten toen zoo lang op de deur bonzen, daar, zooals ik reeds vroeger zeide, de heer des huizes weg was, en al de vrouwen dronken waren. 't Huis was enorm, vol gangen, hoven en kamers, maar modern, d. w. z. zonder torens.

Den volgenden ochtend reeds om 7 uur weg, links nog altijd een groote vlakte, niet zoo laag als den vorigen dag, maar op ± 1 uur gaans van de rivier af, was een inzakking zichtbaar, waarin veel boomen groeiden. Is dit soms ook weer een oud Nijlbed? Om 9 uur kwamen wij voorbij een menigte potscherven, en om 9 1/2 hielden wij te Hafier op. De drijvers hadden gebedeld om hier op te houden om koren te koopen, hier goedkooper dan elders, mij een avondmarsch beloofd, en ik was niet rouwig zoodoende wat van de niemitta te missen. 't Gemiddelde aantal regendagen is hier met hoogen Nijl 6 à 7; niet achtereen, maar met tusschenpoozen van 8 tot 14 dagen.

In de huizen wordt de graan- en dadelvoorraad, weer even als in Egypte, in de groote kleicilinders bewaard, die 't zij in den hof, 't zij in 't huis zelve staan. Binnen's huis is ook nog alles opgehangen aan twee gekruiste banden van gevlochten stroo of leer, soms aan touwen; daarin hangt de rijke zijn vertinde koperen schotels, met eten, katoen enz., de arme mandjes van gevlochten halfa. Ik zag hier de laatste roode vrouw (roode mannen had ik bijna niet gezien): steeds vertelde men mij dat het kruisingsproducten van Barbarijnen met negerinnen of Abessynische waren.

Er was mist gekomen, eerst was de lucht grijs, stoffig, ondoorzichtig geworden, eindelijk kwam er een zuchtje, en toen wij tegen 5 uur weer weggingen, waren er geen niemitta. Men moet ze gekend hebben om te weten wat hun afwezigheid waard is. Iets voor Hannek kwam de graniet reeds opsteken, en van daar af was ik weer geheel in 't sjellaalland; lage granietrotsen, van onderen glad gepolijst, toen ze nog door 't water bereikt werden, en er tusschen kleiafzetsels. De gids wilde hier reeds te Hannek halt maken, maar wij hadden dien dag nog zoo weinig gekilometerd, dat ik nog wat door wilde gaan; er waren geen huizen voor Amanda volgens zijn zeggen, maar des noods had ik de tent toch bij mij. Tegen 10 uur hielden wij op bij een hoop stroohutten, en waarlijk de nacht, dien ik er in doorbracht, was zoo slecht niet. De beste was zoo doorzichtig als een vogelkooi,

en niettegenstaande den harden wind buiten kon de kaars binnen toch zonder erg flikkeren buiten de lantaarn branden; maar de ingang, zonder deur, was zóó laag, dat men er op handen en voeten in moest kruipen, en bij de minste beweging tegen een der wanden kwam een massa stof naar beneden. 1)

Den 14den accentueerde zich de terreinsverandering nog meer; overal granietbonken, maar zelden hooger dan 20 M. boven den Nijl, overal klei er tusschen afgezet, en overal droge stroombeddingen. Verlaten maalsteenen, verlaten huizen, verlaten land.

Bij Kababa is een groote vlakte, waarin slechts de Gebel Ali- Bersi zichtbaar was (± 200 M.), terwijl een lagere (geen 150 M.) op 't eiland er tegenover was. Om 11.35 stopten wij voor de middaghalte bij de groote Kasr Ali- Bersi, ten zuiden van den berg, weer even als de meeste anderen van onderen gestapelde steenen, van boven klei; eten en drinken, pas uitgepakt, raakte vol stof, niettegenstaande ik in de luwte zat; maar wat was wind en stof? een weldaad, nu er daardoor geen niemitta waren, al kon ik slechts nu en dan mijn gepijnigde oogen open doen. Brillen met ijzerdraadgaas aan de kanten bleken volkomen nutteloos.

De Gottberg geeft hier een blauw gekleurd riviertje; 't was droog, even als alle andere; in den regentijd geeft elk dal een beetje aan den Nijl, en anders valt er geen droppel in.

Te Fakier-fent, om 3.40, was een kleiruïne met gewelven, en van onderen gestapelde steenen. Iets voor Jaukel werd om 4.45 halt gehouden, zoo vroeg, omdat wij weer eens een schaap moesten koopen; een middelgroot kostte gewoonlijk van *f* 5 tot *f* 6 en werd in 2 à 3 dagen door ons opgegeten.

Van Hannek af was ik weer in de streek der traditioneele 3 Meter bebouwden grond gekomen, maar in elke terreinverdieping was eenig groen in de woestijn. Op den linkeroever, nog meer dan op den rechter, zijn genoeg planten, gras en struiken, om den pot te kooken, maar om niet den extra last en 't oponthoud van verzamelen en hakken te hebben, had ik houtskool meegenomen, en den voorraad in el Orde vernieuwd. Met kookt er trouwens wel zoo snel en gemakkelijk mee in 't veld, en

1) De rijke inwoners van Damiette, Mansoera enz., die 's zomers de zeebaden willen gaan gebruiken, maken aan 't strand evenzoo vrij groote tijdelijke woningen, bestaande uit een geraamte van palen, bedekt met stroomatten, en men heeft het daarbinnen tamelijk goed, hoe primitief die dingen er ook uit mogen zien.

't is heel wat waard als 1½, uur nadat men van 't kameel klom, de soep klaar is. 1)

Nubische kijvende wijven zijn verschrikkelijk om te hooren, maar 't viel mij van avond weer op, hoe zacht en vriendelijk de stem dier zelfde vrouwen is, geholpen door 't zoetvloeiende van 't Barbarijnsch, als zij niet boos zijn, en hoe vriendelijk zij glimlachen kunnen, al is hun gezicht soms bepaald erg leelijk. De vrouw des huizes was met een dochter bezig katoen door een katoenpitkneuzer te werken. Zij zaten tegenover elkander op den grond, 't instrument was een raam, waarin twee ronde stokken konden draaien; elke stok had van buiten een handvat, en de werksters draaiden elk met de rechterhand aan een stok deze tegen elkander in, met de linker duwde de eene katoen er tusschen en trok de andere ze er tusschen uit. 2)

Den 15den eerst om 8 uur op weg. Den vorigen dag was de lucht vol stof, heden was 't prachtig weer; een zacht windje, genoeg om de hitte niet te voelbaar te maken, en eene heldere atmospheer. Om 8.30 voorbij Deer Jaukel, een groote enceinte van gestapelde steenen met vierkante en ronde torens, natuurlijk verwoest zooals alle uksor in Nubië, en spoedig daarna gingen wij van de rivier af, de woestijn in. 't Was een groote vlakte ± 20 M. boven den Nijl, met hier en daar een uitstekenden heuvel, en voor mij uit een bergketentje. Toen ik er inkwam, bleken zij niet veel meer dan 100 M. hoog te zijn, de weg klom eenigszins, en toen ik er uitkwam zag ik dat de zandsteen tegen den Oostkant aanlag; er was een groote, zacht naar den Nijl afdalende, vlakte voor mij. Ook hier op den zandsteen, was plantengroei; hoewel niet zooveel als op 't graniet. Om 5 uur kwam ik aan den Nijl, bij verlaten dorpen en verlaten land, en te 5.50 te Seesee.

Den 16den halt, ook al omdat ik 's ochtends en den vorigen dag bloed had opgegeven, waarschijnlijk een gevolg van den stofstorm, en om de ruïnes te bezien.

't Tempeltje, ten zuiden van 't dorp, staat in een groote omwalling;

---

1) Tusschen twee haakjes, de foutieve benaming van Buffon en anderen, 1 bult: dromedaris, 2 bulten: kameel, moet zoo zij blijven wil, omgekeerd worden 1 bult; kameel, 2 bulten: dromedaris. De 2 bult is in Afrika onbekend, de 1 bult heet geemel, syrisch dsjeemel, generieke naam van alle kameelen hier. Het rijkameel, slanker en edeler ook in afstamming dan 't lastdier, heet hegien, syrisch hedsjien, sommige Franschen noemen dit nu dromédaire.

2) Deze katoenpitkneuzer is nu met nog eenige andere voorwerpen in 't ethnographisch museum te Leijden.

er is niet veel meer van over dan eenige kolommen, maar er bij en in de omwalling liggen een menigte stukken behakten steen. Binnen de omwalling zijn nog muurstukken van gevormde tegels, waarschijnlijk van huizen, en 't geheel schijnt mij een vesting geweest te zijn; de weg tusschen den Nijl en den berg, west van 't dorp, noord van den tempel, is zeer smal, en deze vesting diende daar om tegen den van 't zuiden komenden vijand, den Koesjiet, den achter haar liggenden pas te verdedigen. Op de pilaren zijn plaats- en volksnamen, in gecreneleerde cartouches, in vrij slechte hieroglyphen, en verscheidene er van zijn reeds onleesbaar geworden. Zij bedekken 't onderlijf van gevangenen, en waarschijnlijk zijn dus tempel en vesting (van andere inscripties is zoo goed als niets leesbaar) een triomftempel door den Pharao (men geeft Seti op, de cartouche, die ik zag, was te verweerd voor mij om haar te ontcijferen) na een veldtocht hier opgericht, of zijn deze namen die der onderworpen volken, welke onder 't ressort der autoriteiten hier vielen.

's Middags ging ik op de citadel. Ik had den berg eerst geschat, 40 M. boven den grond ; mat hem toen met den barometer, en vond hem 58 M. boven den Nijl; de Nijl was ongeveer 10 M. beneden den beganen grond, en ik vond dit weer een bevestiging van de schattingswijze, waarnaar ik mijn kaart maakte. In Egypte en beneden-Nubië had ik 'tzelfde reeds eenige malen gedaan. Op elken berg klimmen was vooral voor mij ondoenlijk.

De berg laat slechts een nauw pad aan de rivier over, maar staat geïsoleerd, zoodat men hem westelijk omtrekken kan, hierom bouwden de oude Egyptenaren hun stelling waarschijnlijk iets zuidwaarts. Hun vijanden hadden geen geweren of kanonnen, zooals later ten tijde der Turken wel 't geval was. De verdedigingswerken, allen van den Muzelmanschen tijd, zijn een opeenvolging van muren, allen boven elkander gelegen, van drooggestapelde steenen. Een klein werk liep tot aan de rivier, om 't waterhalen mogelijk te maken; van boven zijn huizen en op 't hoogste punt is een kasr met een hoogen toren. Een pad gaat nu dwars door al die ringmuren, maar aan de noordzijde draait een breede weg om den berg naar boven, waarover men met paarden, haast met rijtuigen zou kunnen komen. Er waren veel stukken bewerkten zandsteen, blijkbaar afkomstig van den vernielden tempel, en op een stuk, dat tot een fries scheen gehoord te hebben, waren twee Koptische kruisen in rosetten gehakt. Eenige der huizen hadden nog de sporen hunner daken van palmboomen, een was zelfs bijna ongeschonden, maar 't vreemde was, dat sommige muren omgevallen waren als kaastapels, die men van on-

deren een stoot gegeven heeft en zeer regelmatig op den grond lagen. De man, die mij naar boven bracht, vertelde mij 't volgende: Er is ergens in den berg een steen, de Haggar Moesa of Haggar Saada genoemd; wie op hem kan komen te staan, dus de plaats vindt waar hij is, heeft veel geluk in alles en krijgt veel kinderen en veel geld; maar slechts zij, die de Thoera en de Evangeliën, de heilige boeken der Joden en Christenen kunnen lezen, weten den steen te vinden. De Sultan van Darfoer had hem wel met 1000 kameelen willen halen, maar.... hij wist zijn plaats niet.

Deze steen heeft nog de eigenschap van soms te schieten, zoo hard als een kanon; alle menschen in de heele buurt hooren hem dan; 't gebeurt soms 3 à 4 keer in 't jaar, gewoonlijk in den nacht van een Vrijdag of Woensdag, maar ook weleens andere nachten of midden op den dag; mijn zegsman o. a. had hem dikwijfs gehoord, en alle menschen konden er van getuigen. Ik vroeg den man daarop natuurlijk of er soms aardbevingen waren: o ja wel, dikwijls kleine. De sage van 't schieten van den Haggar Moesa zou dan allicht verklaarbaar zijn, evenals het netjes omvallen der muren. Trouwens, tot in beneden-Egypte, in de jongste jaren komen soms aardbevingen voor. Van af den Romeinschen tijd weten wij van de aardbeving in boven-Egpyte, die 't noordelijke beeld van Amenhotep III (Memnon) vernielde; de vernielde kolos te Aboe Simbel is misschien reeds ten tijde van Ramses II in tweeën gebroken (zie Miss Edwards, a thousand miles up the Nile, en de ontdekking van een kamertje naast den tempel: bibliotheek?); Kalabsjee in Nubië en sommige gedeelten van den tempel van Karnak zien er uit, als waren zij door aardbevingen verwoest; ik kom later terug op den ontzettenden invloed, dien een aardbeving misschien op Egypte en Nubië heeft gehad.

Natuurlijk vroeg de man mij of ik ook niet geloofde dat er veel goud in den berg onder de ruïne verborgen was. Hoewel deze ruïne niet veel bijzonders was deed ik toch als altijd mijn best om ze gespaard te laten blijven, en hield de volgende redeneering met de vragers. Er hebben hier vroeger menschen gewoond, niet waar? ja. Gesteld gij waart in hun plaats, en hadt zeer veel geld, zouden dan bij je overlijden niet je kinderen of nabestaanden 't geld nemen? ja! En gesteld ge moest, als ge in leven waart, of na je overlijden je kinderen, deze plaats verlaten, omdat het land slecht was geworden, of om een oorlog, zou dan 't eerste wat ge meënaamt niet 't goud en zilver zijn, en zoudt ge niet desnoods koperen en ijzeren schalen hebben laten liggen? Natuurlijk. Maar als ge nu zelf geen koper of ijzer vindt, dan hebben die menschen van

vroeger immers tijd gehad om alles mee te nemen? 't Is waar, en de wijsheid der Franken is groot.

't Aantal regendagen is hier gemiddeld 7; eens, ten tijde van Saïd Pasja had men 14 regendagen gehad, maar er waren ook wel jaren met slechts 3 à 4. In den regentijd stond dan de geheele vlakte zuid en west van Seesee blank van 't regenwater. Overal, zoowel op den Oost- als op den Westoever, in 't gaan zoowel als in 't komen, heeft men mij telkens gezegd dat men met een hoogen Nijl veel, met een lagen Nijl weinig regendagen had. Ik geloof bepaald dat de in de breedte tusschen Khartoem en Wadi-Halfa vallende regen van invloed op den Nijlwas is, dat de soms plotseling groote sprongen die men in den was in Egypte opmerkt hierdoor veroorzaakt worden, en zooals ik reeds zeide, dat het Nubische zand in de rivier gestoven, misschien nog meer gespoeld door 't regenwater, de oorzaak is der Nijlzandbanken, en van 't feit, dat het Nijldal bij de rivieroevers in Egypte hooger is, dan aan de bergzijden.

Niettegenstaande alle beweren van kameeldrijvers was de weg op den Westoever slechter, met meer scherpe steenen bezaaid dan op den Oostoever, een paar kameelen hadden dan ook diepe sneden in de voetzolen, en de drijvers lapten die nu heden, vrij wel zooals men een ouden schoen lapt. Een langwerpig stuk leer, van 18 à 20 cM. lengte, kreeg in de korte zijden eenige sneden in de lengte, tot op bijna een derde, men kreeg dus een bijna vierkant stuk met een 8tal riempjes aan twee kanten; 't leer werd geweekt, 't heel gebleven stuk daarna op de wond gelegd, met een ijzeren priem werden gaten in de zool van 't kameel gestoken, de riempjes een voor een gevat in een stuk palmnerf, dat voor naald diende, van voren puntig, van achteren gespleten om 't riempje te vatten, en nu werd met die riempjes 't stuk leer bepaald aan den zool genaaid zonder dat het kameel er eenige pijn van scheen te hebben.

Den tweeden nacht in Seesee (of Seesebi; de inlanders beweren dat 't laatst de oorspronkelijke, Seesee de nu gebruikelijke naam is) kon ik geen oogenblik slapen door de muggen en niemitta, niettegenstaande ik binnen in een huis was; drie keer stond ik op, en stak een hoop nat stroo in brand; de rook liet mijn oogen tranen, maar de niemitta bleven.

Den 13den vroeg op weg, voorbij eenige goedgebouwde maar verlaten uksor, tot Goerget; hier werden 20 minuten zoek gebracht met 't vullen der waterzakken en potten, en 't terugsturen van een drijver naar Seesee.

De knecht en de kok hadden ieder een ezeltje gekocht in de hoop die in Egypte met voordeel van de hand te doen; de last van het kameel was natuurlijk zeer veel minder dan in 't begin, daar al 't eten en de wijn en houtskool o. a. zoo goed als op waren; toch wilde geen der drijvers het houten ezelzadeltje, dat telkens afviel, wanneer langoor een galopje nam, op zijn kameel laden, die extra last van 1$^{1}/_{2}$ kilo was te zwaar. Ik veroordeelde daarom den onwilligen om terug te wandelen, en 't ding te halen (hij kwam eerst 3 uur na ons op de halteplaats Koyee.)

Te Goerget zijn de bergen 100 à 150 M. hoog, en men zou zeggen dat er hier en daar versche bergstortingen zichtbaar zijn; natuurlijk moeielijk te constateeren in een streek zonder vegetatie, en waar de oppervlakte, die 4000 jaar blootlag, nog al erg lijkt op de pas gisteren gevormde.

Van Goerget af verliet ik de rivier, en ging een soort van pas, altijd door zacht stijgende, in; vegetatie is er zoo goed als niet, alles is granietbonken, en de weg voor kameelen infaam. Overal zijn massa's verweeringsproducten van het graniet, van fijne klei af tot rotsblokken, samengespoeld, en een Duitscher zou van een wild zerworfene Gegend spreken. Langs den weg, soms er midden in, liggen groote steenhoopen; zij dateeren uit den tijd van Mohammed Ali, toen deze den koe-weg in orde liet brengen, en had men niet een beetje den weg van steenen gezuiverd, dan zou de helft der beesten 't volgende station niet hebben kunnen bereiken. Tegen den middag $^{1}/_{2}$ uur halt, in de barre zon, zonder één tochtje om ons op te frisschen; om 12.30 't hoogste punt gepasseerd (746 M. en 36° C.; 's ochtends 8 uur te Seesee 753 mM. 24° C., 's avonds 8 uur te Koyee 752,5 mM. 30° C.); de bergen links waren nog een 75 M. hooger. Na 1.39 ging de weg weer langzamerhand naar beneden, overal waren zich vereenigende stroombedden, allen begroeid, en om 4.15 waren wij weer aan de rivier en in de niemitta. Om 5.10 passeerde ik de ruïne van een gebouwtje van gevormde kleitegels met gewelven en om 5.40 werd te Koyee halt gehouden bij een groote Kasr. De ligging was prachtig, juist in de bocht der rivier en vlak aan 't water. 't Gebouw zelf was zeer groot en vrij goed onderhouden, verscheidene hoven, omringd door kamer aan kamer, en men gaf mij een flinke kamer in den poorttoren. O wonder, een kleine toren, iets verder in den muur staande, en in welks bovenkamer men kwam door van mijn kamer over den buitenmuur te loopen, was ingericht tot bestekamer. 't Was de eerste en eenigste keer dat ik zoo iets in Nubië zag; de Nubiër gaat anders eenvoudig even 't veld in. Angareebe, tapijten, dadels, tot zelfs, ongehoorde luxe, een kolossale lantaarn met een kaars er in, werden mij

gebracht; maar de gelukkige bezitter van dit alles, een fatsoenlijk man van middelbaren leeftijd, vroeg mij den volgenden ochtend om geneesmiddelen; ik kon hem ongelukkig niet helpen, hij had de tering, opgedaan terwijl hij te Kaïro diende.

's Avonds ging ik buiten mijn sigaar rooken. Er was geen tochtje in de lucht, zelfs de niemitta waren gaan slapen, en ik hoorde niets dan 't zachte ruischen van de rivier, en van tijd tot tijd 't gebulk van een kameel. Er was een mooi maantje en 't was een echte nacht om te genieten. Maar die zuivere lucht was ook zoo zuiver, dat men niets rook van een bloempje, van versch gemaaid gras, van gevallen bladeren, van die duizend en een verschillende geuren die men bij ons in 't voor- en in 't najaar, 's zomers en 's winters, 's nachts en overdag heeft, als men even buiten stad of dorp gaat. De breede stroom was vlak bij mij, maar geen enkel zeil, zelfs geen roeibootje was zichtbaar. Och, dat ik eenige millioenen had, dat ik dien Nijl, die alles voor zijn aanwoners deed, en voor wien de menschen nog niets deden, dat ik hem eens op kon zetten, een paar meter maar, en ik zou hier groote schepen en stoombooten voorbij zien komen en de hartader van Afrika, nu nauwelijks voelbaar, zou weer gaan kloppen, en ik zou bosschen zien, waar nu dorre steenwoestijnen zijn; och, 't is zoo prettig te droomen. Anderen dan Europeanen kunnen zulk een werk toch niet doen, en dien zal men 't wel niet toestaan.

Zondags den 18den om halfacht op weg; rechts en links van den Nijl zijn heuveltjes van 20 à 25 M.; om 10 uur kwamen wij op een vlakte een kwartier daarna voorbij Agoema, en om 10½ uur waren wij aan den tempel van Soelb.

't Is een erge ruïne. De tempel is gebouwd van zeer fijnen, bijna witten zandsteen, zooals ik hem nergens in de bergen had gezien; de blokken zijn veel kleiner dan zij gewoonlijk in Egypte gemaakt werden; op eenige plaatsen zijn door Christenen of Mohammedanen restauraties uitgevoerd, d. w. z. onder anderen op de pylonen stukken vernielde muur weer zoo goed en kwaad als 't ging met ruwe steenen, natuurlijk zonder versieringen, weer opgebouwd, waarschijnlijk omdat men van den tempel een soort kasr had gemaakt, en dan was hij zeker wel de sterkste in Nubië.

't Is de grootste tempel boven Wadi-Halfa, en in Italië of Griekenland zou hij toeristen genoeg trekken, maar als men de Egyptische tempels gezien heeft, draait men dezen spoedig genoeg den rug toe.

't Schijnt weer een soort van Victorietempel te zijn; de meeste voor-

stellingen op de muren zijn het aanbieden door den Farao, steeds Amenhotep III, van gevangenen aan verschillende godheden. Op de kolommen staan overal weer stads- of lands-cartouches, terwijl 't bovenlichaam van een gevangene er boven uitsteekt. De figuren, even als de inscripties, zijn meestal van goeden stijl, maar sommige der laatsten erg slordig uitgevoerd. Behalve eenige granieten ramsphinxen zag ik nog een grooten granieten valk voor den tempel liggen.

De tempel is iets, maar niet veel hooger gebouwd dan de vlakte, maar toont hooger, doordat men de vloeren onder de gevallen steenbrokken niet ziet; de vlakte is weer iets hooger dan 't bebouwde land; veel hooger dan nu kan de Nijl hier evenwel niet geweest zijn in den tijd dat deze tempel gebouwd werd, ± 1500 v. C. De vlakte is bezaaid met potscherven; natuurlijk, bij zulk een grooten tempel moet indertijd een groote stad geweest zijn.

Om half een ging ik weer verder; er was een weinig bebouwing aan de rivier, en daarna klom de vlakte onmerkbaar westwaarts tot een 15 meter. Om 1,15 werd de weg langs de rivier versperd door rotsen, die tot aan 't water kwamen; de weg voor de kameelen ging met een boog westwaarts de woestijn in, maar er was een pad, begaanbaar voor menschen en voor ezels langs de rivier, en ik ging dezen weg dus om de grot en verderop de tempeltjes te zien.

De grot in de zandsteenrots, ± 20 M. boven 't water, gehakt, is een lange kamer, evenwijdig met de rivier, met een deur in 't midden der voorzijde, en tegenover de deur is een tweede, kleinere kamer; zij heeft dus den vorm van een dik maltheesch kruis, waaraan een arm, n.l. die aan de rivierzijde ontbreekt; tegenwoordig zijn een groot deel der zoldering, van den zuider zijwand, en 't zuidelijk deel van den voorwand der lange kamer weggevallen of vernield. Een mummieput of diergelijke zag ik niet. Al de wanden dragen sporen van inschriften, maar alles is nu verwoest en verweerd, behalve gelukkig twee paar cartouchen: Ramen-kheper, Tahoetmes (Thotmes III) en Usor-tasen (de n tamelijk onleesbaar) Kha-kaoe, zonder de gewone Ra boven de Kha (Usor-tasen III). 't Is dus wel jammer dat die inscripties zoo onleesbaar zijn, want waarschijnlijk vertelde de schrijver van den tijd van Thotmes III 't een en ander over Usor-tasen III, die hier in de omstreken waarschijnlijk vroeger gebouwd of gevochten had, evenals in Semnee Thotmes III zelf over Usor-tasen III spreekt.

Eenige meter hooger op, na eenig moeielijk en gevaarlijk klimmen, komt men bij een in de rots gehakte stèle. De hieroglyphen zijn nog zeer

scherp (niet, zooals in Joanne en Isambert staat, verweerd) maar de positie is zóó, dat men, zich met twee handen vasthoudende, kon zien dat de Pharao Ra-ma-neb voor eene triade offert, waar 't mij onmogelijk was iets anders te noteeren; wil men de stèle estampeeren of photographeeren, dan zou men een kleine stellage er voor moeten bouwen.

Iets verder waren eenige onbeduidende antieke steengroeven in den zandsteen.

Ik ging met mijn ezeltje en een paar man verder, en na eenigen tijd voegde zich een Barbarijn bij ons, die denzelfden kant uitging. Ik hoorde nog al 't een en ander van hem. Voor 8 dagen kwamen 4 van de onderworpen Kababiesch, die met 25 kameelen goederen van el Orde naar Wadi-Halfa hadden gebracht, op deze hoogte met hun onbeladen beesten op den terugtocht; zij kampeerden 's nachts in een Khon op eenigen afstand van de rivier, waar veel plantengroei was om hun beesten te laten grazen, werden overvallen door plunderende opstandelingen, ook Kababiesch, de kameelen werden meegenomen, en toen de 4 geleiders weerstand boden, zij zelven gewond, en nu lagen zij in een huis dat mij aangewezen werd. 's Nachts was deze heele streek onveilig, en durfde niemand buiten zijn deur gaan uit vrees voor deze plunderaars.

Ik had gehoord dat er twee hypopotamussen hier in de buurt gezien waren; hij zeide dat 't best mogelijk was; dat men verleden jaar bij Berber zelfs twee levende jongen had gevangen, en dat met de damiera hier en nog meer stroomafwaarts zeer veel van deze dieren kwamen en den oogst opaten.

Toen wij over reizen kwamen te spreken, vertelde hij mij dat hij eens in 24 dagen van hier naar Boelak Dakroez, een spoorwegstation, halfweg de groote pyramides van Gizee en den Nijl, was gewandeld. O. a. 't marschvermogen der kameeldrijvers, vooral de laatste dagen na de terugkomst in Wadi-Halfa, in aanmerking nemende, houd ik het niet voor onmogelijk, ofschoon 't zeker vrij kras is.

Om sommige palmboomen waren van onderen doornhekken gemaakt; mijn spraakzame metgezel legde mij uit dat dit de dekker (mannetje, nestaie = vrouwtje) waren; en dat men er deze dorens omdeed, en 's nachts nog wachters de ronde deden om te beletten dat de mannetjesbloemen gestolen werden. Zij worden hier uit Daan Sukkoot door zuidelijker wonenden gehaald, en hij zelf was op weg om bloemen te koopen. De dadels van Daan Sukkoot hebben terecht den roep v. n zoowat de beste te zijn, en de qualiteit der vruchten van andere palmen wordt door dit bevruchten met Sukkoot-pitten veel beter; men kan de bloem gerust 2 à 3 dagen afgesneden laten, zonder dat zij bederft.

Als een zeldzaamheid merkte ik op, dat de huizen hier met een roode soort aarde waren bepleisterd; zij wordt ergens uit de bergen gehaald, maar waar vandaan precies, kan ik niet begrijpen.

De ruïne van 't zuidelijke tempeltje van Nielwa (of Nieloewa) bestaat uit eenige fundeeringen en een paar kolommen. Er bij lag een groot stuk zwart graniet, dat er uitzag als de stok, waar de Ibis in de hieroglyphen op staat. 't Wonderlijke tempeltje bestaat thans uit een enkele kolom, opstekende uit 't midden van een grooten steenhoop. Die eene kolom schijnt half Grieksch, is ten minste gecanneleerd, en heeft in tegenstelling met de proto-dorische een composite-bladcapiteel. Er bij lag een stuk van een fries, een flink motief, samengesteld uit ureaüs-slangen en cartouches, op den grond.

Om vijf uur, een uurtje gaans voorbij Koebbet Seliem, werd halt gemaakt. Wij riepen de gastvrijheid in van een sjech, een heilig man, die, zooals ik hoorde, na zijn dood wel de eer zou hebben dat de menschen hem een koebbe bouwden, en op zijn graf gingen bidden. Deze eigenschap van Muzelmansche heiligen belette echter niet, dat de man zeer vriendelijk en gastvrij was. Hij gaf mij een menigte dadels, genoeg voor eenige dagen, zoo als zij alleen in de huizen der rijken klaar gemaakt worden. De beste dadels, geplukt, gesorteerd en schoongemaakt door de vrouwen, worden in een bollaare (dikbuikige, nauwhalzige en verglaasde aarden pot) gedaan, die eerst gebruikt was om gesmolten boter te bewaren; er werd wat vet opgedaan en als de dadels er na eenigen tijd ten verbruike uitgehaald worden, zien zij er uit als hadden zij in de stroop gezeten. C'est à s'en lècher les doigts in werkelijke en overdrachtelijke beteekenis.

In de woning van dezen sjech zag ik een stoel staan, nog wel inlandsch maaksel, zeer veel gelijkende op de ongemakkelijke leuningstoelen zooals men ze veel bij onze boeren vindt, recht en vierkant, iets breeder dan een gewone stoel, van niet te dikke stokken en met matten zitting. Toen ik vroeg waar deze toe diende, vertelde mij de eigenaar dat bij gelegenheid een respectabel mensch, zooals mijn dienaar (d. w. z. hij zelf), er op zat, b. v. als hij de jeugd onderwees; gewoonlijk dan met de beenen eenigszins opgetrokken, en de voeten op een der voorsporten. In 't huis waar ik zoo lang op de deur moest bonzen, tegenover 't eiland Boenardi, had ik reeds een dergelijken stoel gezien.

's Maandags den 19den om 7.50 op weg; er waren veel potscherven op den grond, even als den vorigen dag, evenwel op dezen oever niet in vergelijking met den anderen. Om 8.30 was ik weer goed en wel in

het graniet, maar rechts en links was 't toch een vlakte, 20 M boven den Nijl. Om 9.50 voorbij Hamied, bij de zuidpunt van 't eiland el Say, om 10 uur voorbij Daan-Hamied, een vierkanten toren, van onderen gestapelde steenen, van boven klei, zonder ingang bij den grond, te midden van een puinhoop staande; in de nabijheid waren eenige graven zooals bij Kalat-Addee, iets ten zuiden van Aboe Simbil, vier kleipijlers, door boogjes verbonden, daarboven een spitsen kleikoepel, zoowat 1 1/2 M. in 't vierkant, 3 à 3 1/2 M. hoog.

Om 11.35 gestopt bij Toschke; overal waren zeer hooge oude klei-dépots: om 12.15 weer verder, daar men zeide dat de veerschuit verder op lag; om 1.15 halt, geen veerschuit om naar Say over te zetten, daarom getracht met een der lekke schuitjes. Een parasol opgezet, als zeil, een kalabas-schaal als hoosvat meegenomen voor 't erge lekken, den loods achteraan, zwemmende, en zoo, niettegenstaande de golven, heel goed overgekomen. Onmiddellijk liep natuurlijk 't heele dorp leeg, om naar den gekken ghawagha te kijken, die zoo over kwam zetten. (N.B. zonder kousen of schoenen, met opgestroopte broek, 't schuitje lekte als een zeef, kleeren die hier en daar te veel met 't zadel of de dorens kennis hadden gemaakt, een gekleurd hemd van 8 dagen, een baard van 4 maanden, een helm, die eens wit was, photographenransel op den rug en een geweer dwars over de knieën, moet ik zeker wel meer op een bandiet dan op een drager der beschaving hebben geleken).

Een vent die een paar woorden Italiaansch radbraakte, drong zich voor; later vertelde hij mij dat hij bij den Nederlandschen Consul-Generaal twee jaren lang kok geweest was, en na de Alexandrijnsche troebelen naar zijn land terug gevlucht was. 1) De man stelde zich zelf onmiddellijk tot mijn gids aan.

Een half uur gaans van de noordpunt van 't eiland af is de ruïne eener koptische kerk; vier staande granietkolommen met haar kapiteelen, waarvan een paar er afgevallen, nog eenige extra kapiteelen, op den grond liggende, en een massa gebakken tegels.

De Kasr, aan de noordoostzijde van 't eiland, is een groote warboel van half staande, half gevallen muren; sommige dier muren, bijna alleen de omwallingsmuren, zijn hol, en een massa menschen- en dierenbeenderen, dikwijls bijna tot gruis gestampt, liggen er om en in. De steenen

1) Gedurende de geheele reis vroeg men mij of er nog oorlog was, en de Nubiërs waren allen in den waan dat men al hun landslui in Alexandrië en Kaïro ophing of doodsloeg: zeer weinigen durfden toen nog terug te keeren.

van een' pharaonischen tempel, tamelijk groote blokken, met groote hieroglyphen en figuren versierd, liggen op den grond over en door elkander, op menige plaats ziet men de cartouche van Amen-hotep III, geen andere; op een kleine zandsteen-statue, met afgebroken bovenlijf, was een inscriptie, de eene kant verweerd, wel jammer, daar de andere de titels van een erpa (erfelijk prins, lezing van den Heer Maspero) gaf. De grootvader van mijn rondleider lag in een gat, door kleitegels bedekt, vermoord toen hij aan 't schatgraven was. De man zelf vertelde dat hij een grot op 't eiland wist, waar een groote voorraad kruit, geweren en zelfs kanonnen waren, dat iemand anders er van geweten had, eenige geweren verkocht, en toen onmiddellijk door 't gouvernement in de doos was gestopt; onmogelijk is 't niet, want nadat eenige der Mamelukenhoofden in der tijd (hoe jammer niet allen in eens) door Mohammed-Ali zonder vorm van proces gefusileerd werden, trok de rest dezer bandieten, naarmate dat orde en regelmaat ze vervolgden, hoe langer hoe zuidelijker, hier en daar stations makende, die soms stormenderhand genomen moesten worden, zooals Ibriem, tot voorbij Dongola. Waarschijnlijk was toen deze versterking, waar na de Pharao's Sultan Seliem aan werkte, in beter toestand dan nu, en maakten de vluchtelingen hier een depôt.

Van krenelages, waar Isambert van spreekt, zag ik geen spoor.

Er waren eenige antiquiteiten te koop, de meesten niet veel waard, maar na lang dingen kocht ik een scarabie met een cartouche, die bleek die van koningin Taïa te zijn, de vrouw van Amen-hotep III, moeder van Amen-hotep IV.

Niettegenstaande de kaart van de Gottberg 't geheele eiland groen aangeeft is slechts de zoom bebouwd, in 't midden is zelfs een 40 à 50 M. hooge zandsteenheuvel. De oude klei ligt op 't geheele eiland een meter of 5 hooger dan de hoogste Nijl nu komt; de bebouwing geschiedt dan ook door kunst-irrigatie; overal zijn putten, bekleed met gestapelde steenen, volgens de inboorlingen van ouden datum; zij zelven kunnen ze niet zoo maken.

Aan den oever zag ik voor 't eerst eenige krabben, kleine mossels had ik vroeger reeds op twee of drie plaatsen in beneden-Nubië gevonden.

De terugtocht werd even voorspoedig gedaan als de heenreis, 't schuitje weer op 't kameel gebonden, en de karavaan kwam weer in beweging. 't Ging niet heel vlug, want op sommige plaatsen was 't zand tot ware versperringen aangegroeid. Ik was hier weer in de zandsteenstreek, en tusschen de lage heuvels had de wind dammen opgewaaid van tot soms

20 M. hoogte, die onder hoeken van 40° stonden, en waar mensch noch kameel tegen op kon; men moest ze omtrekken; toen wij weer aan de rivier terugkwamen was er altijd nog veel hoog zand en geen spoor van bebouwing; hier en daar stak een groen spiertje echter tusschen 't zand uit. Sakiet-el-abd was het doel van heden; eerst kwam ik voorbij een antieke kleiruïne, waar ik in 't schemerdonker niet veel van zag, toen aan de twee huizen en de geheel vervallen sjoona, die 't gehucht vormden. 't Eene huis was ingenomen door inlandsche kooplui, de eenige karavaan die ik op de geheele reis had gezien; 't andere was al te slecht, en ik liet dus de tent tusschen de muurstukken der sjoona opslaan.

Van deze kooplui hoorde ik dat er een slavenkaravaan met 50 jonge meisjes, volgens hun beweren de eene al mooier dan de andere, mij 2 dagen vooruit was; zij kwamen uit Dabbee, en toen men mij daar dus verteld had, dat de voorraad pas opgekocht en vertrokken was, had men mij de waarheid gezegd. Zij zou de woestijn doorgaan, op ongeveer een dagmarsch van den Nijl blijvende, maar waarschijnlijk niet erg Noordelijk, hoogstens tot Soehaag gaan, daar zij dan onderweg al langzamerhand haar waar van de hand zou hebben gezet.

Een oogenblik dacht ik er over, met de, bij den Egypte bewonenden Europeaan steeds aangroeiende bemoei- en bedilzucht, om van Wadi-Halfa uit naar Assoeaan, Esnee en Kaïro aan de autoriteiten te telegrapheeren, ten einde die karavaan te laten opvangen; 't zou op mijn aanwijzing niet heel moeielijk vallen. Maar gelukkig was ik nog niet in Wadi-Halfa, en had dus vijf minuten bedenktijd. Overwegende dat die meisjes dan of regeeringsslavinnen, en aan soldaten toebedeeld zouden worden, of publieke vrouwen, als men ze misschien werkelijk vrijliet, of, in 't voor haar gunstigste geval, dat deze of gene oneerlijke ambtenaar ze zich zelven toeëigende; dat haar toestand dus in geen geval verbeteren zou, terwijl zij bij den gewonen loop der zaken door haar toekomstige eigenaars als kinderen des huizes zouden behandeld worden, besloot ik wijselijk niemand kennis te geven. Een Engelschman, wiens vader b. v. in Jamaïca vrouwen had verkocht, die van hem zelven zwanger waren, die misschien zelf in achter-Indië koelies (sic) had ge- en verkocht en geranseld, of die zijn Iersche pachters van honger liet omkomen, terwijl hij zijn schatten aan 't verzamelen van allerlei vodden verspilde, zou hier natuurlijk een specialen vinger van Onzen lieven Heer gezien hebben, die hem gebood deze ongelukkigen (?) nog ongelukkiger te maken. De Engelschen gelooven maar altijd dat iedereen zijn slavin behandelt zoo als zij zelven dat gewoon waren.

Dinsdag den 20sten om 7½ op weg, over een tamelijk lage vlakte van stuifzand, waaronder overal de oude klei zich vertoont; aan den rivierkant waren lage, vooral op den kop begroeide duintjes. Om 8½ verdween de zandsteen, om weer voor het graniet plaats te maken. Wij reden daarna door een soort wadi, klaarblijkelijk een oude rivierarm; de grondverheffing aan de rivierzijde, 't oude eiland, was op de meeste plaatsen nog met oude klei bedekt.

Daarna gingen wij langzamerhand noordwaarts, maar in de bocht van den weg zag ik de duidelijkste sporen van de sikket-el-agle, of sikket-el-hadied (kalveren, of ijzeren weg) zooals de inboorlingen 't noemen, de oude Egyptische heirbaan; in deze buurt waren ook weer aanzienlijke hoeveelheden potscherven.

Om 2.40 passeerden ik 't hoogste punt van den weg (746.5 Mm 33° C.; om 8 uur a. n. te Sakiët-el-abd 752.5 Mm. 21° C). Om 6.10 was ik te Daal na eerst weer een flink stuk sikket-el-agl gezien te hebben, en te kunnen constateeren dat de cataract van Daal vroeger, toen de Nijl zooveel hooger was, 3 à 4 maal zoo breed was; het gladgeslagen graniet, zooals de wind en 't zand 't hier nooit kunnen doen, maar vooral de cylindervormige gaten, zooals men ze alleen in cataracten en sommige gletschers vindt, op plaatsen die nu nooit meer overstroomd worden, waren bewijzen te over. Een karakteristiek iets voor een gewezen cataract is bij den Nijl, waar hij door graniet breekt: steenen, die op elkander gestapeld schijnen, en veel overeenkomst hebben met een oude kolom, die in de voegen erg verweerd zou zijn; 't spiegelglad zijn van bijna alle steenbanken, behalve aan de Noordzijde waar 't zand, door den heerschenden Noordenwind er tegen gesleept, de oppervlakte weer ruw heeft gemaakt, terwijl de schilfers er dan gewoonlijk onder liggen.

In den cataract, een lange stroomversnelling, zonder eenig pittoresk karakter, bij 't gezicht waarvan slechts 't leedgevoel opkomt dat de mooie rivier zoo in kleine, onbruikbare kanaaltjes wordt verknoeid, zijn eenige resten van oude steendammen; de oude klei ligt minstens 6 M. hooger, dan de rivier tegenwoordig komt.

Op den rechteroever lag de Geebel Meemel met zijne vertakkingen, noordelijk waren lagere heuvels, op den linkeroever een vlakte met groote granietbonken, terwijl verder op lage heuvels lagen. Voorbij den cataract gingen wij de woestijn in, een Akaba met veel zwaar zand, eerst klimmende (hoogste punt 749. — Mm. 39°; 8 uur a. m. Daal 752,5 Mm. 22°. —) toen dalende; om 12.30 waren wij op de hoogte van Akasje,

klommen weer tot 1.30 (747,5 Mm 37°) en stopten om 3 uur te Okme. 't Was erg warm, wij naderden langzaam, en ik besloot daarna eenigen tijd te rusten, dan van de nachtkoelte te profiteeren, en zoo mogelijk in een zet tot Semnee door te gaan. De kameelen hadden ook last van de hitte, brulden voortdurend, en schudden op de alleronaangenaamste wijze hals en kop, volgens zeggen der drijvers, omdat zij, zooals de meeste dier dieren, wormen in den kop hadden, die ze met de warmte erg plaagden. Er waren ontzettend veel vliegen, meer dan ik in Egypte gezien had, maar van de niemitta waren wij nu toch voor goed verlost, zoodat ik de vliegen met de hooghartigste onverschilligheid behandelde.

Natuurlijk wilden de menschen te Okme weer hebben dat ik voor docter zou spelen. Twee oude wijven waren aan 't vechten geweest, zooals de man der eene mij zeide, waarschijnlijk om een piaster of zoo, en daarbij was die eene door de andere in den vinger gebeten, en had er een leelijken uitwas gekregen; na lang bidden leende ik den echtgenoot een mesje, 't aan hem overlatende of hij snijden wilde of niet; hij sneed 't uitwas af, en dat met veel koelbloedigheid. In 't zelfde huis was een week geleden een zoon gestorven. Twee mannen kwamen een visite van rouwbeklag maken: in den pas en vrij snel liepen zij den heuvel op, hun gezicht grootendeels bedekkende met een stuk van den grooten lap, die voor hoofdbedekking dient, en gingen toen beurt om beurt elk der familieleden omhelzen, en er hardop een deuntje mee huilen (zonder natuurlijk een enkelen traan te storten). Toen zij eindelijk gingen zitten, keerden zij altijd zorgvuldig den rug naar 't sterfhuis. Na het eten liet ik een angareebe voor mij buiten de deur zetten, en probeerde eenigszins te slapen, wat mij bij 't lauwe weer en den prachtigen sterrenhemel maar half gelukte. Om 1.35 's nachts was ik weer opweg, de Akaba in. Om 4.30 kwamen wij weer aan den Nijl bij den Geebel Lamoela, om de waterzakken en potten te vullen, waar een half uur mee heenging, maakte door 't domme gepraat van den gids om 6 uur weer halt om te ontbijten, en na de kou der laatste uren was toen een kop warme thee onbetaalbaar. Daarna weer voorwaarts; om 8½ weer een stuk sikkel-el-agl; behalve in de oude waterloopen, en hier en daar in 't stuifzand was er al heel weinig vegetatie; 's middags een half uur halt, om den innerlijken mensch wat te versterken, om 12.50 over 't hoogste punt van dezen dag (749.— Mm. 36°). Tot 1½ uur was er tusschen Nijl en weg een lage heuvelrij geweest, daarna werd alles gelijk, een golvend terrein waar men onophoudelijk 5 tot 10 M. moest klimmen of dalen door gewezen waterloopjes. Vooral 's ochtends, hoewel ook nog genoeg daarna,

hadden wij stukken zwaar zand gehad, die den weg der kameelen erg belemmerden. De geheele weg was bezaaid met kameel- en koeskeletten; ik geloof dat de domste boerenjongen hier niet zou verdwalen. Eindelijk, eindelijk kwam de Nijl, iets daarna de oude vesting van Semnee in 't gezicht; langs een steilen weg daalden wij af van 't plateau, waar wij over gemarcheerd hadden, erg dorstig, want 't water was reeds sedert een paar uren op, en om 5 1/4 werd halt gemaakt.

Evenwel, hoewel rammelende van den honger, zou ik vooreerst toch nog geen eten krijgen. 't Vleesch was weer eens op, en er moest dus eèn schaap geslacht worden; maar de bewoners van den Westoever bleken even zoo lastig en inhalig te zijn als verleden jaar die van den Oostoever. Een lam, dat hoogstens 2 medjidie waard was, maar waarvoor ik 3 bood, wilden zij niet onder de 6 laten. Dat was te gek, en ik vroeg naar den Sjech. Die was er niet. Dan zijn plaatsvervanger; die was er ook niet. Dit nu was klaarblijkelijk een leugen, een geval, dat zich niet voor kon doen; is de Sjech er zelf niet of ziek, dan springt van rechtswege een aangewezen persoon voor hem in en zoo vervolgens, terwijl gehuchten zonder Sjech een voortdurenden plaatsvervanger, zoon, broer, neef, oom of zoo van den Sjech hebben. Den volgenden ochtend bleek dan ook, dat de broer van den Sjech, zijn plaatsvervanger hier, wel degelijk aanwezig was, n.b. mijn eigen gastheer. Intusschen, ik had honger; een lange speech, waarin ik den menschen hun plicht als Mohammedanen voorhield, om den reiziger, den gast, zelfs om niet te geven, baatte niet, en ik verklaarde daarop, dat ik mij zelf dan maar als Sjech zou installeeren, beginnen met 't lam te laten slachten en op te eten, en mijn sjechschap op zou geven, zoodra de echte functionaris zich kwam melden. Die moest dan maar scheidsrechter zijn en den prijs bepalen. En ziet, de man deed zich den volgenden dag kennen, ik betaalde 3 medjidie, en de eigenaar van 't schaap was blij zoo voordeelig verkocht te hebben. Ik had een geweldmaatregel gepleegd, maar was er wel toe gedwongen geworden door 't liegen der inwoners en van mijn gastheer incluis, die allen maar beweerden, dat er geen autoriteit was. De rust was zoet na den langen rit.

Zooals ik reeds op weg hierheen opgemerkt had, zag ik den volgenden ochtend, op weg naar de groote vesting op een heuvel klimmend, dat zoowel Oost- als Westoever een golvend plateau van gelijke hoogte vormden, volgens den barometer ± 50 M. boven Nijl. Verderop in 't Oosten verhieven zich dan bergen, die nog een 50 tot 100 M hooger opsteken, terwijl even als gisteren gebleken was, op den linkeroever minder, en

niet zoo hooge verheffingen waren, op een enkelen berg, iets ten zuiden, na.

De forten, indertijd uitvoerig beschreven door M. de Vogné (bulletin Archeologique de l'athaeneum français 1855, pag. 81 en verder) zijn twee in getal; een grooter, sterker, op den Westoever, een kleiner op den Oostoever, enkel met den hier ineengeperstem Nijl, geen 200 M. breed, tusschen zich; zij zijn tamelijk goed bewaard, en meer dan de moeite van 't uitstapje van Wadi-Halfa af waard voor hem die in zulke zaken belang stelt. Vooral het westelijke moet door een Egyptischen Coehoorn zijn gebouwd. Muren, van 15 tot 25 M. hoog, 8 M. dik van onderen, 4 van boven; een aantal massieve uitspringende deelen, meer bastions dan torens, even hoog als de muur, alles van flinke zuiver gevormde, ongebakken tegels, een gekreneleerde, vooruitspringende houten borstwering; een breede gracht; escarp, contrescarp, bedekte weg; van onderen alles bekleed met droog saamgevoegde steenen; een zwaar versterkte ingang; een speciale gelegenheid om water te halen. Er is meer overleg, meer uiting van krijgskunst en ingénieurswetenschap in dit fort van 't jaar 3000 v. C. dan in de meeste Europeesche fortificaties van voor de 17e eeuw. Het oostelijke, kleinere fort is zooveel minder sterk, daar volgens de inschriften, vooral op de rotsen waar 't op staat, de Nijl zooveel hooger kwam dat 't fort bijna 't heele jaar door op een eiland stond. De eer der ontdekking dezer inscripties en hunner vertaling komt Lepsius toe, maar het schijnt dat hij zijn naam hier op een andere manier bezoedeld heeft. Op den Westoever, op de helling van den berg waar 't fort op staat, liggen twee stèles van Usortasen. Verleden jaar hebben meegènomen menschen van den Oostoever, van 't jaar oude bewoners van den Westoever, mij precies 't zelfde verhaald: een groote dertig jaar geleden, tegen 't einde der regeering van Mohammed Ali, kwam hier van 't Zuiden af een groote troep Europeanen; er waren teekenaars en ingenieurs bij, en hun dragoman heette Aboe Neboed. Zij bleven eenige dagen, teekenden enz. en wilden deze stèles, die oorspronkelijk boven op den berg, ten Zuiden van den kleipiloon (?) lagen, meenemen. Maar zij waren te zwaar; zij trachtten toen ze dunner te maken door er van achteren af te hakken, maar dat ging te langzaam; eindelijk sloegen zij den eenen steen stuk, namen de kleine brokken, 't onderdeel, mee, en lieten 't groote bovenstuk liggen. Ik geef mijn woord van eer, dat het mij aldus verteld is zonder listige vragen mijnerzijds; de menschen vertelden 't begin ongevraagd; ik vroeg hoe de Europeaan heette; dat wisten zij niet. Hoe heette de dragoman? Aboe Neboed. Iedereen die

't een of ander van antiquiteiten meeneemt, en 't aan een museum geeft, doet in dit land eene goede daad; de inboorlingen, meer nog de toeristen, vernielen ontzettend veel; maar Lepsius schijnt hier, even als op veel andere plaatsen naar men beweert, eenvoudig te hebben vernield.

De steenen waren ook mij te zwaar, vooral daar ik ze den bijna onbegaanbaren berg op zou hebben moeten slepen eer ik ze op de kameelen kon laden en tot mijn spijt liggen zij nog te Semnee. 1)

Semne (of Semnee) is een van de niet veelvuldige mooie punten in Nubië, hoewel er niets is dan de lucht, de kale rotsen en de rivier. De forten, hoewel van klei, hebben slechts in de nabijheid een andere kleur. Maar de cataract is hier mooier dan ergens anders: door een hoofdkanaal van geen 40 M. breed, de kleine kanaaltjes rechts en links nemen hem slechts weinig water af, schiet de Nijl ineens een paar meter naar beneden (variabele hoogte naar gelang van den tijd van 't jaar); hier is een uiting van kracht in de rivier, al de andere cataracten zijn niets dan eene opeenvolging van kleine versnellingen, tot vervelens toe naast en achter elkander, en de eene al minimer dan de andere. Eén ding is hier ook duidelijk; toen de Nijl zooveel hooger kwam als ten tijde van de Usortesen's 't geval was, toen 't profiel ook zooveel breeder was, en ook achter 't oostelijke fort om water ging, was waarschijnlijk de hoeveelheid doorkomend water ook veel grooter.

Met vollen Nijl schieten de inlandsche schuiten, die van el Orde en Khartoem komen, dezen cataract wel af, om dan aan 't spoorwegstation te Sarraas te lossen (de cataract van Wadi-Halfa is voor kleine schepen wel passeerbaar, maar te lang en te lastig, zoodat het voordeeliger is de goederen over te laden) maar....op een der eilandjes naast de „groote deur" zat hoog en droog een Noegga, die er een half jaar geleden op gestrand was.

Van Semne tot Wadi-Halfa is hemelsbreedte ± 60 kilometer. Zoo dicht bij de dahabië met al haar gemakken, voorraden en fatsoenlijke bedden werd de lust om zoo spoedig mogelijk weer aan boord terug te zijn machtig, niet alleen in mij; toen ik alle man samen had geroepen en mijn plan meegedeeld om 's avonds op te breken en in eens door te gaan tot Wadi-Halfa schenen allen ten hoogste daarmee ingenomen. Om 7 40 gingen wij 's avonds, Vrijdags den 23 op weg. Vooreerst volgden wij den ouden sikket-el-agl; 't was hier een rechte, breede heirbaan, minstens 10, dikwijls 15 M. breed; er lag 1/2 cM. zand op, maar rechts en links lag

1) Volgens een gerucht zijn zij toch eindelijk, dank zij mijn aandringen en de bemoeiingen van den Heer Maspero, met 't obeliskje op weg naar 't Museum te Boelak.

een steenrij; de losse brokken, die op den weg gelegen hadden, of de afgehakte uitstekende bonken. 't Vreemde is dat de inboorlingen, waarvan de meesten nooit een' wagen, laat staan een rijtuig gezien hebben, altijd beweren dat deze wegen voor de wagens der ouden aangelegd werden. Waar ik een stuk sikket-el-agl gezien heb, zou hij altijd tot vervoer per as hebben kunnen dienen. Ik geloof niet dat het bekend was dat deze wegen zuidelijker gingen dan 't oude Hiera Sycaminos, tegenwoordig Hoffedoenie, de zuidgrens van den Dodecaschoenos, aan beide oevers van den Nijl. De zuidelijkste overblijfselen, die ik zag, waren in de bocht, halfweg tusschen Daal en Sakiet-el-abd, iets ten zuiden van den Geebel Zoeb-el-Kelb, maar 't zou mij niet verwonderen zoo de weg minstens tot Napata (Merauwi) ging. Jagers en diergelijk soort menschen die in de Libysche woestijn zwerven, hebben mij herhaaldelijk verzekerd dat zij zulke wegen verscheidene dagmarschen ver westelijk gezien hebben, komende van den Nijl. Waarheen voerende? 't Zij naar den karavanenweg van den Soedaan via de oases naar Egypte, 't zij nog verder westwaarts, maar òf moesten zij dan terugkeeren door gebrek aan eten en drinken, òf de weg werd bedekt door stuifzand, dat zich eindeloos ver westwaarts uitstrekte. Wanneer het de moeite loonde daar wegen aan te leggen, komt men tot de onderstelling dat òf de handel toen boven alle vergelijking levendiger was dan nu, òf dat de woestijn veel minder woest en onbewoonbaar was dan nu; ik vermoed het laatste.

Wij waren soms wat van de rivier afgegaan, nooit ver; hier en daar waren lange dammen gestapelde steenen, altijd daar, waar stuifzand was; de langste, die ons ongeveer $^1/_2$ uur begeleidde, was bij 't eiland Kadjien djerra, waarvan ik de noordpunt om 10.05 passeerde. Hoewel 't nacht was, en ik er slechts voorbij trok, twijfel ik er geen oogenblik aan of deze steendammen zijn indertijd juist aangelegd om den weg van zandverstuivingen te vrijwaren, en zij schijnen aan hun doel beantwoord te hebben. Om $10^1/_4$ uur vulden wij de waterzakken en potten, en nu ging 't de akaba in, gelukkig meest over tamelijk hard zand. Waar 't aan ligt weet ik niet; ik heb grof korrelig en fijn korrelig zand soms zoo hard gevonden, zoo pleizierig om over te loopen als de beste asphalt, en ander zand, soms fijn, soms grof korrelig was zóó, dat de kameelpooten er minstens een voet diep in wegzonken; misschien waren de eerste soorten meer of min met klei gemengd. Natuurlijk altijd door weer over stukken der oude heirbaan.

De weg was tot nu toe tusschen heuvels geweest; na 11 uur gingen wij over eene vlakte (barometer voortdurend 753,0 mM.) om 12.30 dicht

bij den eenigen sont dien ik dezen nacht in de woestijn zag, kwamen wij aan de Ada-plaats; de drijvers klopten met steenen op een rotsblok, dat een metaalklank, bijna als een klok, deed hooren. De kerels hadden wel wat verdiend, vooral de laatste dagen waren vermoeiend voor menschen en dieren geweest, en ik beloofde hun dan ook een goede fooi voor Wadi-Halfa.

Kalm maar stevig marcheerden wij den heelen nacht zonder ophouden door, tot wij, weer bij den Nijl komende, iets afdaalden en te 7½ halt maakten bij de Sjonet-es-silk, 't gewezen depôt voor de telegraaflijn. Hier moesten wij een kameel achterlaten. 't Was het zwakste beest van den troep, dat eigenlijk vóór 't vertrek van Wadi-Halfa had moeten afgekeurd worden. De lange rust in el Orde had het weer heel wat opgeknapt, maar de geforceerde marschen der laatste dagen gingen boven zijn krachten, hoewel 't bijna geen last te dragen had. Om 9 uur stuurde ik reis Achmed op den hegien vooruit, om de dahabië, die te Wadi-Halfa aan den Oostoever lag op den Westoever te laten komen en in orde brengen voor mijn aankomst, en om 10.30 ging ik zelf weer verder.

't Heele land is hier zacht golvende vlakte, iets meer geaccentueerd vlak bij den Nijl. Iets ten zuiden van Wadi-Matoega zag ik de ruïne van een ontzettend groot oud fort, veel grooter, hoewel niet zóó kunstig, als dat te Semnee, maar daar 't een steile rots, vlak boven den Nijl, kroonde, was de positie toch sterk genoeg. 't Was een langwerpig vierkant, de langste zijden, evenwijdig met de rivier, ongeveer 500 M., de kortere ± 200; door een dwarsmuur in een klein, zuidelijk, en een groot, noordelijk deel gescheiden. Op verscheidene punten van den grooten buitenmuur waren de hooge, uitspringende bastions, evenals te Semnee, nog overgebleven, en in 't noordelijk deel, te midden der ruïnen van een menigte woningen lagen eenige stukken kalksteen, gedeelten der kolommen van een tempeltje. Bij de inlanders heet de plaats Murgis. De sikkit-el-agl van Semnee naar 't Noorden, op eenige honderd meter westelijk hiervoor bijgaande, heeft een embranchement naar dit fort. Ik had het in geen boek opgegeven gevonden. Er tegenover op 't eiland Dabe in den cataract, en op een ander eilandje er naast waren nog veel grooter ruïnen zichtbaar; door den kijker schenen zij ook oude Egyptische forten te zijn.

Noordelijk van Wadi-Halfa vond ik voor een paar jaar aan den Nijl twee kleine forten op den Oostoever. 't Schijnt alles éen geheel gevormd te hebben, waarschijnlijk tot Semnee toe: een reeks forten aan de Nijllinie allen onder elkander verbonden door goede wegen, waarschijnlijk

desnoods met vuursignalen de gemeenschap onderhoudende, en samen de niet licht te vernietigen operatiebasis uitmakende voor de Soedaanoorlogen van de XII tot de XX dynastie. De tegenwoordige Egyptische regeering zou slechts letterlijk 'tzelfde te doen hebben als de Pharao's van 't jaar 3000 v. C. om succes te hebben, maar men is in Egypte te volkomen onbekend met de geschiedenis van 't land om er iets van te kunnen leeren.

Bij Aboesier werd halt gehouden om nog wat teeten, voor den laatsten keer naast de kameelen zittende; wij gingen verder over 't plateau (3½ Mm. barometerverschil met den Nijl bij Wadi-Halfa) de palmen, later enkele huizen van Wadi-Halfa kwamen in 't gezicht, en om 3½ uur de oude goede vlag, lustig wapperende op de schuit; ieder, dien ik een geweer of revolver had gegeven, deed minstens 5 minuten lang niets dan laden en weer afschieten; de reis was uit, ik was blij, dol blij haar gemaakt te hebben, maar zeker even zoo blij, dat ik haar niet nog eens behoefde te maken.

Lieve, schilderachtige plekjes of imposante natuurtafereelen, prachtige kleureffecten, alles zaken, die men in Egypte en beneden-Nubië elk oogenblik ontmoet, waren groote zeldzaamheden, om niet te zeggen geheel afwezig in 't stuk dat ik doorgetrokken ben. 't Land is woest, natuurlijk meer dan dun bevolkt; er zijn in vergelijking met Egypte bijna geen antiquiteiten; behalve voor den ethnograaf van beroep, die lichaamsstudiën wil maken, is er niets, op den Nijl na, dat iemand kan interesseeren. Al die kleine dingen, die 't reizen zooveel aangenamer maken, 't vinden van curieuse dingen, die nergens anders gemaakt worden, 't zien van karakteristieke gebruiken; vreemde plechtigheden; ontvangsten bij echt rijke lui, dat alles ontbreekt in Nubië. Ik kan voor 't heele land, voor zijn bewoners, zijn handel, zijn industrie, zijn administratie, zelfs zijn Nijl zooals hij nu is, geen ander woord vinden dan misselijk, meer dan misselijk.

Over de bewoners, hun karakter en hun zeden heb ik hier en daar reeds gesproken. 1) 't Is een volk dat voortvegeteert, omdat niemand het de moeite waard vindt in 't land te komen. Voor de kleinste immigratie zouden de Nubiërs moeten wijken, ⅓ à ½ der mannelijke bevolking brengt eenige jaren in Egypte door; hoewel de meesten wachters, knechts, koks, koetsiers enz. worden, leeren sommigen toch een handwerk, allen

---

1) Bij 't hoe langer hoe losser worden der zeden, naarmate men zuidelijk gaat, is 't merkwaardig het beweren der Grieksche schrijvers te vergelijken, dat bij de Ethiopiërs de erfopvolging door de vrouw, niet door den man ging, en dat dit volkomen bevestigd is door een der te Napata (Merauwee) gevonden stèles, nu te Boelak.

zien zij van nabij een tamelijk gevorderde beschaving bij Egyptenaren en Europeanen; teruggekeerd in zijn eigen land kleedt de Nubiër zich onmiddellijk weer zooals hij 't voor zijn vertrek deed, en schijnt met de kleeding ook absoluut al 't geleerde vergeten te hebben. Zelfs een' molen kan hij niet bouwen, ofschoon hij norias (sakië) heeft. Zijn huizen zijn beneden 't middelmatige; de daken, van slecht hout en stroo, worden voortdurend door de termieten opgevreten; toch volgt niemand 't voorbeeld der bewoners van Assoeaan en de cataracten-eilanden, waar men huizen van twee verdiepingen vindt, zonder houten zolderingen, maar overal met zeer nette tongewelven van tegels van ongebakken klei, evenals vroeger de oude Egyptenaren en de eerste Christenen ze maakten.

De Nubiër wordt nooit Egyptenaar (er is trouwens een zekere haat tusschen beide volken); hij blijft nooit in Egypte, vestigt zich er niet, maar wil altijd naar zijn vaderland terugkeeren. Hij trouwt ook niet in Egypte, ofschoon hij een vrouw thuis, een in Egypte zou kunnen hebben, en van deze scheiden zoodra hij terugkeerde: slechs een enkel geval is mij bekend dat een Nubiër, nog wel van Derr (waar de bewoners zich Turken (sic) noemen) met een Egyptische trouwde, en haar bovendien na de Alexandrijnsche troebelen ook naar zijn vaderland mee heeft genomen. Een Nubische vrouw verlaat nooit haar land.

De Nubiër wil nu eenmaal niet beschaafd worden, en een eigene beschaving heeft hij niet. Naarmate de Nijl daalt, neemt ook de bevolking af. Muzelmannen zijn allen; maar men merkt niet veel meer van hun geloof dan de gebruiken. De 5 dagelijksche gebeden zeggen zij gewoonlijk trouw op, en zorgen dat er dan wat stof op hun voorhoofd blijft, opdat iedereen toch vooral zien zou, dat zij gebeden hebben. Fanatiek zijn zij even weinig als de Egyptenaren, maar hun geloof is nog meer verbasterd dan in Egypte 't geval is; zij zijn ontzettend bijgeloovig, amuletten enz. spelen een groote rol en zij gelooven dat de duivel en de geniën nog elk oogenblik hun spel drijven. In Nubië groette ik iedereen, en iedereen mij, met salaam aleikum, vrede zij met u; daarvoor is de Egyptische Muzelman nog te trotsch, hij geeft dien groet slechts aan geloofsgenooten, aan Christenen en anderen neharak said, uw dag zij gezegend. De kunst van lezen en schrijven, vrij algemeen verspreid in Egypte, wordt in Nubië slechts bij zeer enkele menschen, kooplui of godsdienstleeraars gevonden. Zelfs magistraatspersonen kunnen 't niet altijd, maar hebben dan een koptischen secretaris.

De rasverdeeling is zeker 't moeielijkste in dit land. Van Esnee af zuidelijk vindt men reeds hier en daar Barbarijnen (berberi enk., barabra

meerv.) De Ababdee hebben hier ook tot Assoeaan verscheidene nederzettingen aan den Nijl. Van de mannen kan ik bijna geen kenmerkende verschillen opgeven; 't meest karakteristiek zijn de vrouwen. Deze barabra lijken 't meest op die van Derr (die zich *niet* barabra noemen) maar de gezichtstrekken zijn niet zoo hoekig; de lichaamsbouw is zwakker, kleiner dan van de fellaha, kleur gewoonlijk geel-bruin, maar door heel Nubië vindt men alle kleuren van den regenboog naast elkander. Assoeaan, mengelmoes van fellahien, barabra en mameloeken (Turken, Kurden, Tsjerkessen, Arnauten, Bosniaken) zij *noemen* zich Turken, maar zijn 't natuurlijk niet in de verste verte, predomineerende typen fellah en barbarijn. Elephantine, vlak er tegen over, zuiver Barabra, scherpe, leelijke trekken, middelmatige grootte, jukbeenderen prominent. In den cataract heeft men een apart ras. Ook hier zijn de mannen moeielijk te definieeren; 't is mij nooit mogelijk geweest van een man te kunnen zeggen: hij is van benoorden Assoeaan of van ten zuiden Dongola. Moreel zijn zij zeer verschillend. Eenigszins turbulent, bijna allen goede schippers, waaghalzen in den cataract ('t is waarlijk geen kleinigheid een dahabië naar beneden te schieten) onovertreffelijke zwemmers, zij gaan de cataracten zwemmende af, bijna niet landbouwers (er is geen land) natuurlijk inhalig als de rest. Zij zijn zeker veel minder bang dan de overigen. Ook zij maken natuurlijk aanspraak op den naam van Turken, hoewel velen afstammen van negerinnen. De vrouwen zijn klein, tenger, sierlijk, hebben fijne voeten, dragen een pantalon (overal elders ten Noorden van Kaïro voor vrouwen uit 't volk onbekend), hebben niet zulke hangborsten als de zuidelijke fellahien, een rond hoofd, laag voorhoofd, en zeer groote oogen; de neus is meer of min plat. Men kan deze menschen 't best bestempelen als Sjellalië, cataractenvolk; een naam dien zij zich zelven dikwijls geven.

Daarna volgen de Kenoesi. Van Philae tot Korosko heet het land Wadi Kenoes, maar bij Wadi-Seboa houden eigenlijk bebouwing en bevolking op. Terwijl de vrouwen tot Elephantine blauw of zwartgeverfde kleeren dragen, gewoonlijk geen, anders een witte broek, [1]) weinig zichtbaar door de lange kleeren, gewoonlijk een blauwen of zwarten lap voor hoofdbedekking, zijn de kleeren der sjellaalvrouwen korter, valt de broekspijp tot op den voet af, en is de hoofddoek bijna altijd gekleurd; van de soort van kleur is niet veel zichtbaar na eenige dagen gebruik door 't vet dat op 't haar gedaan wordt; de kenoesische kleedt zich met een langen, vrij dikken katoenen lap, gewoonlijk homespun (voor de vorigen

[1]) Niet de wijde pofbroek van Kaïro en ten Noorden, maar een zak met twee pijpen.

wordt geïmporteerd uit 't Noorden), zij hebben geen specialen hoofddoek, maar slaan een pand van den lap over 't hoofd, en dragen geen broek; de jonge meisjes dragen hier even als soms te Elephantine als eenig kleedingstuk, den rakhat, een geolieden riem, om 't lijf gebonden, soms met cowries enz. versierd, en waarvan een menigte smalle riempjes afhangen. Hoe vreemd, de dracht is zeer kuisch, pas als zij trouwen, leggen meisjes den rakhat af.

De kenoesivrouwen zijn zwaar gebouwd, haar armen, dijen en kuiten zijn zonder uitzondering flink, meer dan flink ontwikkelt, de borst is ook goed gevormd, alles in tegenstelling met de overige rassen en de Egyptenaren; n'en déplaise Champollion ,ook 't tegenovergestelde van de oude Egyptenaren, voorhoofd laag, en neus weer plat en breed, gewoonlijk de gezichten leelijk, hoewel de jukbeenderen niet zoo uitsteken.

Korosko zelf heeft bijna geen bewoners; die er zijn, zijn een mengelmoes van Egyptenaren, negers, Kenoesi enz.

Wat dan volgt heet tot Wadi-Halfa toe Wadi-el-arab. Soms geeft men den naam Wadi-el-arab alleen aan 't stuk Seboa-Korosko, daar hier enkele Ababdee hun hutten hebben. De officieele indeeling is: Philae tot en met Derr Gism-Kenoes, boven Derr tot en met Ankas (de inlandsche naam voor Wadi-Halfa) Gism Halfa. Van Derr tot Ibriem is weer een ander ras. De menschen noemen zich afstammelingen van de bezetting die door sultan Seliem in Ibrien gelegd werd; de vrouwen zijn tamelijk lang, mager en hoekig; de neus is meer prominent dan in Kenoes; de onderkleederen zijn eens wit geweest, o. a. de broek; de bovenkleederen zijn blauw of zwart en slepen 1/2 M. door 't zand; hoofdbedekking is gewoonlijk afwezig; hiertoe dient het met meer zorg getreste en gesmeerde haar, de punten voorzien van gele oker.

Van Ibriem tot voorbij den Batn-el-Haggar, met uitzondering van Wadi-Halfa, is weer zoo bitter weinig bevolking, dat men er geen oordeel over vellen kan. In Wadi-Halfa heeft men weer veel vermenging met Egyptisch bloed; van de oudste tijden af is dit een strategisch en commercieel belangrijk punt geweest; 't gevolg is, naast eenige Egyptenaren, een kruisras dat veel overeenkomst heeft met dat van Assoeaan; in den Batn-el-Haggar gelijken de menschen daarentegen weer meer op die van Derr. In al deze plaatsen, waar karavanen komen, heeft men natuurlijk ook kruisingen van de Ababdee en Bisjári. Hoe meer men nu echter van den Batn-el-Haggar naar 't zuiden gaat, des te lichter wordt over 't algemeen 't ras, geel en rood predomineeren meer, hoewel pikzwart, blauw en chocoladebruin natuurlijk niet uitgesloten zijn; maar de zwarte

en blauwe mannen (de vrouwen zijn altijd lichter van kleur) vindt men veel meer b. v. in Assoeaan, enz.; er komt weer meer vleesch op armen en beenen, de neus wordt echter weer platter, breeder, met zeer sterk ontwikkelde vleugels, maar.... de mannenneus is altijd grooter dan de vrouwenneus, en terwijl men in el Orde en zuidelijker prachtstukken van vrouwen vindt, op 't hoofd na, zijn de mannen in 't noorden beter en krachtiger ontwikkeld.

De Bisjári en de Ababdee, verwante stammen trouwens, zal men misschien, niettegenstaande zij geen geschriften, geen monumenten hebben, nog eens kunnen rangschikken als behoorende tot een zekere volkenfamilie. Voor de Nubiërs geloof ik dat het een hopeloos werk is hiernaar te trachten. 't Is zeker moeielijk een andere plek op aarde te vinden waar en waarom zooveel gevochten is, en waar zooveel entingen op een anders nu reeds lang verdwenen stam plaats hadden. De Nubiër hangt dan ook als ras vrij wel in de lucht.

Ten tijde der VI dynastie schijnen vlak bij en ten zuiden van Assoeaan negers gewoond te hebben. „Sa sainteté fit une armée de plusieurs fois dix mille soldats, pris dans le pays tout entier, depuis Eléphantine jusqu'à la terre du Nord, dans.... dans le pays d'Aarethet, parmi les nègres du pays d'Amam, parmi les nègres du pays de Ouacnat, parmi les nègres de Kaaon, parmi les nègres du pays de Tanam, et sa sainteté..."1) „C'étaient d'abord, au delà de la première cataracte, et jusqu'à mi chemin de la seconde, les Ouaouaï.... Plus au sud auprès de la seconde cataracte, on trouvait le pays de Heh et celui de Shaad,.... Dans le désert et au delà de la seconde cataracte erraient cent tribus aux noms étranges, Shernik, Khesa, Ses, Kaäs, Arqiu, Anon." 2)

„Amenemhat I avait battu les Ouaouaï, son fils, Ousortesen I vainquit sept peuples nègres confédérés et porta ses armes jusqu'à Wadi-Halfa." 3) Men lette er op dat de Egyptenaren goede ethnographen waren, en nooit een neger met een koesjiet verwisselden. Eerst met de XIXde komt de naam Barabra op; voortdurend hadden de kolonisaties van uit Egypte plaats; van Arabië uit kwamen de Koesjieten, in den tijd van de wording van 't koninkrijk van Napata; men heeft massa's negers ten allen tijde als slaven uit 't zuiden gehaald, en de bevolking mengde zich weer met deze; de 240,000 man Egyptenaren, die ten tijde van Psammetischus uit-

1) Maspero, histoire ancienne de peuples d'Orient, Paris, Hachette, 3e ed. pag 90.

2) Maspero, pag. 111.

3) Maspero, pag. 111—112.

trokken, vestigden zich in Nubië, hoewel grootendeels waarschijnlijk bij Khartoem, en deze vermenging gaat nog altijd daar voort. Daarbij verhuizen de mannen elk oogenblik, reizen zeer veel, hoe wil men dan in zulk een' poespas den weg vinden? En ik sprak nu nog niet eens van de Blemmyen, waar men niet van weet waar zij van daan kwamen, nog waar zij na hun verblijf in beneden-Nubië heen gingen; 't eenige is een zeer zwak vermoeden, dat het misschien de Bisjaries zijn.

De industrie, als men 't zoo noemen mag, bestaat alleen in 't spinnen door de vrouwen, 't weven door de mannen van 't beetje katoen dat gekweekt wordt, uitsluitend voor inlandsch gebruik. In el Orde zijn drie schoenmakers, die leelijke marakieb vervaardigen (puntschoenen); ook zijn daar een blikslager en een zilversmid, van Egyptische afkomst. Hiermede is 't chapiter industrie afgehandeld.

Handel: een zeer kleine export van dadels door inboorlingen, sennemekkee, uit de woestijn gebracht door Bedoeïnen, opgekocht en stroomaf gestuurd door de Grieken. Import door diezelfden van: slechte spiritualiën, een beetje heel goedkoope katoentjes, blikjes en pacotille. Naar ik hoorde waren er zeven in Nubië van boven Wadi-Halfa tot en met Berber; zij hadden vroeger hun dagelijksch brood, ook al door een beetje woeker; in de laatste jaren is er zoo weinig te verdienen, dat zelfs zij weggaan; er is nog maar één over.

De transitohandel, weinig van Khartoem, iets meer van Kordofan en Darfoer, voornamelijk gedreven door de menschen uit die streken zelven of door Egyptenaren, Grieken en Syriërs, altijd van weinig belang, de laatste jaren nog minder, heeft weinig voor de Nubiërs te beteekenen. De kameelen worden door de woestijnbewoners geleverd; de enkele schuiten komen van Khartoem, maar wat van Khartoem langs den Nijl gaat, komt via Aboe Hammed-Korosko door de woestijn of gaat via Berber-Sau-akiem, Roode zee, terwijl Darfoer en Kordofan hun gom en veeren, vroeger ook hun slaven, per kameel langs de oases naar Sioet sturen. Vroeger, toen de slavenhandel nog geoorloofd was, ging de groote slavenweg, vooral voor de negers van de Boven-Nijllanden, die 't grootste contingent leverden, geheel langs den Nijl.

Dit geheel terneder liggen van den handel, komt 1e door de moeielijkheden die de slavenhandel ondervindt; de slaven waren wat voor ons de suiker was; men kon geen schip alleen met suiker laden, er kwamen altijd een massa andere lichte artikelen mee, wier bewerking brood aan duizenden verschafte; de alleen zaligmakende liberale politiek heeft dat alles laten verloopen en niets in de plaats gegeven. Een slavenkaravaan

nam een massa zaken mee, huiden, slechter veeren, houtsoorten, enz., waarvoor men alleen geen karavanen kon afzenden. 2e door 't zich toeëigenen van 't monopolie van den ivoor- en struisveerenhandel door de regeering. Nu kunnen de menschen uit die streken niets verkoopen; graan b. v. is te zwaar om te exporteeren, zij kunnen dus geen klinkende munt krijgen, kunnen dus niet, zooals zij in den laatsten tijd gewend waren, katoentjes, ijzerwaren, kaarsen, spiritualiën en kruit koopen, en dit, gevoegd bij de vexaties van ambtenaren in een pas onderworpen land zijn eigenlijk de oorzaken van den Mahdi-opstand; 't fanatisme heeft hierbij slechts een zeer geringe rol, de man zou geen aanhang gevonden hebben wanneer men het terrein niet met zorg voor hem bereid had.

Dit ondoordachte afschaffen van den slavenhandel, zonder er iets voor in de plaats te stellen, zooals b.v. verbeterde communicatiemiddelen 't werk van eenige canting ministers en hysterische Misses is oorzaak dat er nu veel meer bloed in den Soedaan vloeit en nog vloeien zal dan de ergste slavenhandel ooit of te immer in de verste verte eischte. Niemand liever dan ik zou overal vrijen arbeid willen zien, ook al uit utiliteitsgronden; vrije arbeid is goedkooper dan slavenarbeid, maar men heeft alles weer in eens willen doen, en 't resultaat is dan ook schitterend.

Over landbouw en veeteelt sprak ik reeds terloops; gewoonlijk is de landbouw voldoende voor de geringe behoeften; soms wordt een beetje graan geïmporteerd, dan weer geëxporteerd, maar toch weinig; want is de oogst niet voldoende, dan lijdt de Nubiër eenvoudig een beetje honger. De koeien, (buffels zijn er niet boven Esnee) dienen voor de sakië, de ezeltjes en kameelen tot lastdieren, de geiten worden voor de melk gehouden, en ook gegeten, de schapen waarschijnlijk ook gegeten, hoewel ik nooit iemand vleesch heb zien eten, en wat er van de wol wordt is mij tot heden een raadsel; niettegenstaande al mijn vragen heb ik slechts eens 't antwoord gekregen, dat de Arab ze kochten; ik heb nooit iemand een wollen kleed zien dragen.

De administratie en gouvernementsbemoeiingen bepalen zich, behalve 't slootje op 't eiland Argo, 't dito op den Westoever van el Orde tot bij de Zuidpunt van dat eiland, en 't nieuwe geultje dat men graven zou, natuurlijk bijna alles in corvée, hoewel soms nominaal 3 piasters (*f* 0,37[5]) per dag betaald wordt; 't aanleggen van den telegraaf en 't doen loopen der post per kameel, eens per week, twee zaken, die men nu eenmaal wel voor de regeeringscommunicaties met den Soedaan doen moest; tot het innen van belastingen, 'tzij regelmatige in geld, 'tzij bui-

tengewone in natura. De vorige moedier, Osman-Bey (thans Pasja), tegenwoordig moedier van Esnee, is er rijk geworden, door o. a. die menschen Kasjef te maken, die hem 300 à 400 Medjidie gaven. Hij was erg hongerig en at veel, zooals men verbloemenderwijs hier te lande zegt; de tegenwoordige functionaris schijnt niet te stelen en een eerlijk man te zijn, is daarom ook tamelijk bemind, maar de goede man is zóó godsdienstig, (niet fanatiek) bidt zóó veel, dat hij geen tijd heeft om zich met de zaken zijner provincie te bemoeien.

De wegen zijn op de kaart van de Gottberg aangegeven. De gewone route is op den Westoever van Wadi-Halfa tot el Orde, zooveel mogelijk de hoeken afsnijdende, waardoor men weinig aan den Nijl komt; handelscaravanen doen 't in 10 dagen; de post, die echter onderweg van hegien wisselt, gaat in 6 dagen, maar daar de hegien dan behalve den rijder slechts de lichte brievenpaketten te dragen heeft, dag en nacht door, en bijna voortdurend in draf. De inboorlingen, zonder bagage reizende, met niets dan een zakje water en een zakje doerra en dadels, doen 't zonder van dier te wisselen, soms ook in denzelfden tijd.

De weg op den Oostoever is, daar men de Nijlpunten om moet gaan, daardoor iets langer, maar verreweg te verkiezen boven dien op den linkeroever. Men heeft er bijna geen stuifzand, bijna altijd gaat de weg over effen rots, of over klei, door de bergstroomen aangespoeld; en de Oostoever is tusschen Wadi-Halfa en Hannek veel meer bebouwd dan de Westoever.

De communicatie is zeer zeker gemakkelijk te verbeteren.

Van de Middellandsche zee af, waar per slot van rekening 't begin of 't einde der Nijlroute is, heeft men voor reizigers en goederen: spoor, stoom- of zeilschip tot Sioet; voor de reizigers postbooten tot Assoeaân, tot waar de zeilschepen (de stoomschepen, als zij er waren) ook door kunnen varen; voor goederen om den eersten cataract heen spoor; reizigers rijden of wandelen; met hoogen Nijl kunnen zelfs raderstoombooten door den cataract komen,1) gewone schepen gaan hem dan op en af als een gewoon stuk rivier; des noods gaan deze hem 't geheele jaar op en af, maar met lagen Nijl, als men veel extra volk moet hebben, is het te duur; bovendien gebeuren er jaarlijksch ongelukken; in den winter 1881—82 zag ik vlak naast elkander 3 gestrande dahabië's, waarvan 2 van Europeesche toeristen in den cataract zitten; persoonlijke ongelukken

1) 18 Dec. 1883, dus nadat de rivier reeds een paar maanden aan 't vallen was, heeft men een raderstoomboot naar boven gesleept.

komen hier bij echter nooit vóor. Tot Wadi-Halfa, zeilschip; men kan zeer goed des noods geregelde stoombootdienst organiseren; voor Cook's toeristen is er een stoomboot tusschen Philae en Wadi-Halfa. Van daar spoor tot Sarraas, loopt echter slechts ten tijde der overstrooming, en als er goederen te transporteeren zijn.

Gordon Pasja wilde de lijn doortrekken tot Hannek, des noods tot el Orde; al 't noodige materiaal ligt te Wadi-Halfa, Kaïro en Alexandrië opgestapeld, volkomen nutteloos, evenals nu nutteloos zijn de groote onvoltooide gebouwen (remisen, reparatiewinkel, enz. met eenige machineriën) te Wadi-Halfa. Tot op 1½ uur gaans van Ambigool is de aarden baan gereed, men moet slechts eenige bruggetjes en duikers bouwen, hier en daar steenbeschoeiingen aanbrengen, de begonnen tranchée bij Ambigool voleindigen en de rails leggen, alles mogelijk in 6 maanden. De lijn is smal spoor, en in boven-Egypte staan bij de verlaten suikerfabrieken meer dan 6 maal 't aantal noodige locomotieven en wagens. Gesteld dat men de baan niet verder dan tot Ambigool brengt, 1) dan zou dit altijd zooveel gewonnen zijn, daar dan 't ergste gedeelte van den Batn-el-Haggar, 't dorste stuk, gepasseerd is; dan beweer ik, dat men voor een maximum van ƒ 30.000 van daar tot Hannek (verder hoeft niet, daar dan 1e de Nijl bevaarbaar is, of, wil men doorrijden, de weg over de vlakke klei gaat), een' weg kan maken volkomen geschikt om met vrachtwagens bereden te worden. Ik zeg voor vrachtwagens, die des noods een steenblokje onder de wielen verbrijzelen, zooals b. v. onze stamgenooten in de Transvaal ze gebruiken, niet voor berlines à huit ressorts. Hier en daar een stuk te steile rots met wat dynamiet laten springen, op een andere plaats wat van de steenen die voor de hand liggen bijeen slepen en met klei vermengen en bedekken, om een oprit te maken; of een steunmuurtje bouwen, waar de weg te smal zou zijn; wat palmstengels tot matten ineen vlechten, dáár leggen, waar 't zand al te rul zou zijn (een minimum aantal plaatsen) en er gestampte steenen met klei over gooien, terwijl men gewoonlijk kilometer na kilometer in een stroombed over klei, of over de harde effen rots, volkomen kan laten zooals hij is; hoe meer zoo'n weg bereden wordt, des te beter wordt hij; bruggen hoeft men niet te bouwen, want komt in den regentijd eens

---

1) De geheele lijn Wadi-Halfa-el Orde was op £ 1.000.000 geraamd; zeker bespottelijk weinig in vergelijking met het strategische nut en de te verwachten diensten. De ingenieur Baird te Wadi-Halfa vertelde mij, dat hij met de verkregen ondervinding kans zag daarvoor de lijn tot Sjendy te bouwen.

een bergstroom al te hard naar beneden, komt er zooveel water, dat men er niet door kan gaan, dan wacht men een paar uur; maar bovendien is dan de Nijl bruikbaar. Zooals ik zeide, zandverstuivingen heeft men op dien oever, behalve vlak bij Semnee, niet, maar dit stuk ligt tusschen Sarraas-Ambigool, de spoor gaat met een groote bocht oostelijk van dit zand.

En de bespanning? Zij is in 't land aanwezig. Gesteld dat er niet genoeg trekstieren en koeien in 't land zouden zijn om op de noodige stations te plaatsen, aangezien men ze voor de besproeiing noodig zou hebben, dan zou men de kameelen hebben. Op de oude overlandroute gingen de reizigers in rijtuigen tusschen Kaïro en Suez met kameelen in draf; in Egypte wordt zeer dikwijls geploegd met een buffel en een kameel of met twee kameelen. Ik heb er dikwijls genoeg naar staan kijken, 't ging altijd vlugger dan met de stieren, en nog onlangs zag ik te Luksor een kameel.... in den molen; ook hier ging 't werk vlugger dan met een paard. Op zijn expeditie in Kordofaan gebruikte Colston kameelen om zijn kanonnen te trekken, en was er zeer over tevreden.

Als minimum trekt elk dier 2½ maal netto meer dan het draagt, ik geloof deze verhouding voor een kameel allicht 3 à 3½ zou worden als maximum 1). De vracht van een kameel is maar 150 kilo; 't gemiddelde 90. Rekenschap houdende, met wat b. v. onze paarden over slechte mulle zandwegen aan hooi slepen, geloof ik dat men, met 2 of meer kameelen over een weg als ik aanduidde, allicht per kameel 450 à 500 kilo zonder den wagen. kan rekenen; 't verschil met 90 kilo, dat in deze streken zeker wel nooit overschreden wordt, is de moeite waard. Bovendien heeft men met wagens 't voordeel van niet elken dag eens op, eens af te moeten laden, samen minstens 1 uur, en dat uur is zeker even vermoeiend voor mensch en dier sls een uur goed marcheeren. Met relais zou men van Ambigool tot Hannek (250 kil. langs de rivier) gemakkelijk in 6 dagen komen, na verloop van tijd waarschijnlijk in minder.

Gordon Pasja ofschoon hij misschen te voortvarend was en mogelijk fouten heeft begaan, was een man die 't eerlijk meende, en wiens plan voor de communicatie langs den Nijl voor zijn helder inzicht pleit. Hij had de, vooral in 't oog der Egyptenaren onvergeeflijke fout, niet alleen Europeaan, maar zelfs Engelschman te zijn; toch was zijn trachten om den weg langs den Nijl, niet via Sau-ákiem te maken, zeer zeker in

1) Hoe vreemd het moge klinken, ik houd het kameel niet voor een goed lastdier, d. w. z. dat men van zijn kracht evenveel percent gebruikt als bij een paard of muilezel in die capaciteit; 't kameel is wel een looper, minder een drager.

't belang van Egypte, in 't nadeel van Engeland. Hadde men hem een paar jaar lang eenvoudig laten begaan, in plaats van hem zoo hard mogelijk tegen te werken, dan zou de Egyptische Soedaan en daarmee geheel binnen-Afrika reeds voor den handel geopend zijn, en een opstand als nu van den Mahdi tot de onmogelijkheden behoord hebben. Dat hij ten minste indruk maakte op de inlanders en men hem nog niet vergeten heeft, blijkt daaruit dat 't meest gezongen liedje dat ik hoorde begon: „Gordon Basja fi Khartoem.'' 1) Hij wilde de spoor Wadi-Halfa-el Orde bouwen, vandaar tot Khartoem 5 stoombooten plaatsen in even zooveel riviervakken, telkens van elkander gescheiden door korte cataracten, terwijl hij er terecht op rekende, dat de inboorlingen van zelve naar die 4 cataracten met hun kameelen zouden komen, om 't transportloon van de eene boot naar de andere te verdienen. Het mocht niet zijn.

Natuurlijk is een spoor oneindig veel verkieslijker dan een gewone weg, maar.... 't kost geld van aanleg, al heeft men ook 't materieel; men moet ingenieurs hebben: inlanders zijn dom en stelen; eerlijke Europeanen zijn erg duur; 't werkvolk moet uit Egypte komen, er is niet genoeg in 't land; gesteld dat de kosten van voltooiing nu maar £ 4 à 500.000 zouden zijn, waar wil Egypte ze nu van daan halen?

Misschien zou de vraag naar trekdieren de cultivatie eenigszins bevorderen, de natuur is willig genoeg, de groote, of liever de eenige quaestie is: 't water. 't Is een bewezen iets dat Nubië vroeger vruchtbaar was ('t heet in een oude inscriptie 't land van melk en honig) even als 't bewezen is, dat de Nijl zooveel hooger was. Zijn die twee zaken onafscheidelijk aan elkander verbonden? Ik geloof 't vast, niettegenstaande b.v. in den Batn-el-Haggar bijna geen land meer overstroomd zou worden dan nu. De woestijn wordt hoe langer hoe armer aan planten en water.

In lang vervlogen tijden was waarschijnlijk de woestijn steppe, zoo niet bosch; de versteende bosschen, om alleen van die bij Kairo te spreken, doen 't vermoeden. De ontzettende massa vee die de oude Egyptenaren volgens de opgaven in de graven van den pyramidentijd bezeten hebben 2) wettigen 't vermoeden, dat al die dieren, waarvoor ten tijde

---

1) Als een bewijs van zijn ernstig trachten, om zelf geheel op de hoogte van alles te komen, moge dienen dat hij, spoedig na zijn aankomst te Khartoem, zijn tolken wegzond, hoewel hij slechts gebrekkig Arabisch sprak, van de stelling uitgaande: beter een half begrepen waarheid, dan een leugenachtige vertaling.

2) Mariette had de vrij onhoudbare theorie op dit punt, dat de voorstellingen in de graven van 't oude rijk niet op het werkelijke aardsche, maar op het leven hiernamaals betrekking hadden, en de overledene er afgebeeld was in de Elyseesche velden;

der overstrooming in 't Nijldal geen voedsel kon zijn, ten minste 't een en ander bij elkander knabbelden in de woestijn.

Men heeft de meening geuit dat de groote zee in 't westen in de Amenti (de onderwereld) waarvan in funeraire texten zoo dikwijls sprake is, berust op de overlevering van groote rivieren of meren, die in de Libysche woestijn waren. Van den Atlantischen oceaan hadden de oudste Egyptenaren zeker geen kennis; al gingen zij ver westwaarts, de sporen van Egyptische bouwkunst die men te Rhadames gevonden heeft, zijn waarschijnlijk van betrekkelijk jongen datum.

Hoewel tegenwoordig de bronnen der oases allicht door samengevloeid regenwater gevoed worden, de depressie, waar zij in liggen, is onmogelijk anders ontstaan dan door loopend water; er moet een groote rivier geweest zijn.

De Soedaan-expedities der Pharao's gingen langs den Nijl; de route Roode zee-Sau-akiem was hun onbekend, bovendien voor hen, zonder stoombooten, onbruikbaar. Men ondervindt het nu onophoudelijk, dat meer dan 100 of 200 man tegelijk den Nijl niet langs kunnen trekken, er is geen eten voor hen; zouden de Pharao's al 't eten voor 4 à 5 weken op zijn minst, dat de tocht van Assoeaan tot Hannek duurde, voor een leger plus zijn volgelingen hebben kunnen meenemen?

Langzamerhand slijten de cataracten, of er worden rotsen uit weggeruimd of.... kan soms een aardbeving er iets aan gedaan hebben? Wat ik hoorde en zag te Seeseebi, wat men vermoedt van den colossus te Aboe-Simbee, van den tempel te Kalabsjee, wat men weet van den kolossus te Theben van Amenhotep III (Memnon) en van Karnak maken 't beweren niet gewaagd, dat aardbevingen in Egypte en Nubië volstrekt geen zeldzaamheden zijn. Er behoefde zich maar een spleet te vormen, en 't water schuurde die breeder.

De geschiedenis van den Nijl is, na de vorming van Egypte, ongeveer de volgende: de cataracten van Gebeleen en Gebel Silsile verdwijnen 't eerst, die van Semnee daalt, na de XIIde, waarschijnlijk langzamerhand, en de gevolgen zijn merkbaar waarschijnlijk tot Dongola; Aboe Hor en el Bab el Kalabsjee houden op cataracten te zijn, en worden eenvoudige engpassen; Assoeaan slijt

---

dat het geheel een doodenboek vormde, verschillende van 't doodenboek dat wij later, vooral op de papyrussen vinden. Dat bovendien de geheele godsdienst anders was. Maar zijn eigen opgravingen gedeeltelijk hebben bewezen, dat de godsdienst volkomen dezelfde was te Memphis ten tijde van Cheops als ten tijde van Ramses, en dat de oorsprong van 't doodenboek tot in 't oude rijk gaat.

zooveel, dat Ramses II Aboe-Simbel kan bouwen, en 't water daar toen niet veel hooger kwam dan nu; Assoeaan slijt voortdurend. Nectanebo kan reeds op 't lage eiland Philae bouwen, terwijl 't oude eerwaardige, nu spoorloos verdwenen heiligdom aan den ingang der cataracten, op de zuidgrens van Egypte, vroeger op 't zooveel hoogere Bigee stond.

Maar alle cataracten slijten tegelijkertijd meer of min. In beneden-Nubië waren tal van steden en dorpen; rekenende naar wat nu nog over is, moet 't land dicht bevolkt geweest zijn; overal vindt men nu verlatene steden en dorpen; 't eene heiligdom staat nu nog naast het andere; alleen voor deze overgeblevene zou waarschijnlijk, als men let op 't zeer groote personeel dat elke tempel had, de halve tegenwoordige bevolking noodig zijn. 1) Maar Dongola, Napata, de groote steden tusschen Aboe Hammed en Khartoem, rijke steden in een rijk land, vervallen; de groote alluviale vlakten boven Hannek, vroeger dicht bevolkt, worden verlaten, de oorspronkelijke bevolkingen verdwijnen, de Koesjieten, de Barbarijnen, de negers, de Egyptische kolonisten worden naar 't Noorden en naar 't Zuiden uiteengedrongen, ten minste hun overblijfselen, door een nieuw ras; vroeger zwierven er reeds eenige kleine stammen van in de woestijn tusschen den Nijl en de Roode zee, nu komt een voortdurende stroom nomaden uit 't oosten (de vorige bewoners waren landbouwers) en brak zich als een wig in Afrika. 't Is een slecht ras; lui, trouweloos, plunderachtig, niet bij machte een geregelden staat te vormen, zonder eenige beschaving; onmachtig, voornamelijk onwillig een vreemde beschaving aan te nemen, een zwervend leven leidende met hun kameelen, schapen geiten en ezels, vuiler dan deze, en een groote desolatie, een blijvende, over 't land brengende; een ware plaag, erger dan hun voorloopers en halve stamgenooten de Hyksos. 2) Zij noemen zich Arab, maar voor

---

1) 't Is niet van belang ontbloot hierbij na te gaan, dat de tempel van Gerf-Hosseen, oogenschijnlijk van Ramses II zeer licht, zoo niet zeker, veel vroeger gebouwd is, en Ramses II er behalve eenige versieringen en kleine werken alleen zijn naam op heeft gezet, en dat deze tempel zeer hoog boven 't tegenwoordige Nijlniveau ligt, terwijl alle andere Nubische tempels van 't Nieuwe rijk en later weinig, de meeste slechts een paar meter boven 't inundatiepeil komen.

2) Maspero en de Rougé noemen de Hyksos Poeniërs, Koesjieten. Evenals deze en de meest Kanaänieten trekkende nomaden werden, waarschijnlijk door invasies, zijn de stammen in den Soedaan die uit Zuid-Arabië komen, waarschijnlijk de nomaden geworden afstammelingen der oude bewoners der Koesjieten-rijken Saba, Mareb enz. enz. van Jemen dat, met de Somalikust en 't land bij de Perzische Golf, bij de oude Egyptenaren Pount heette.

zoover ik ze hier ken zijn zij 't niet in onze beteekenis van 't woord, noch de Ababdee, noch de Bisjári, noch de Kababiesj, noch de Sjekkië. De meeste reizigers zijn het er trouwens over eens dat het geen Semieten zijn, al komen zij uit zuidelijk Arabië.

De plantengroei vermindert waar zij zijn, 't water evenzeer. 't Is waar dat Mohammed Ali in alle cataracten steenen heeft weggeruimd, en ze allen iets minder ongeschikt voor de scheepvaart heeft gemaakt, en dat de Nijl er natuurlijk weer iets door gedaald is in zijn middenloop; maar 't is een feit dat ook in deze eeuw weer minder water valt in de Arabische woestijn dan vroeger (zie dienaangaande de reisbeschrijving van Linant de Bellefonds, die in 't land der Bisjári overal vond dat de putten opdroogden volgens 't getuigen der inlanders.)

De opdroging van 't land, de vermindering van regenval en van water in de rivier gaan langzaam, regelmatig maar zeker. De oude goudmijnen der Egyptenaren in wadi Ollaki, wier exploitatie weer opgenomen werd door den Syriër Aboe Abdelhamen el Omary ten tijde van Ahmed Ibn Toeloen (870—884) zou onmogelijk geweest zijn zelfs op beperkte schaal zonder veel meer water dan er nu is, en de exploitatie was, hoewel niet zoo grootsch als ten tijde der Pharao's, getuigen de ruïnes en de geschriften van Makriezie, van zeer veel beteekenis (60.000 lastdieren werden gebruikt om in de behoeften der arbeiders van Assoeaan uit te voorzien). De zeer belangrijke exploitatie werd opgegeven niet om gebrek aan water, niet omdat zij niet rendeerde, maar omdat de talrijke werkbevolking niet opgewassen was tegen de veel talrijker inboorlingen; de woestijn moet dus toen tamelijk dicht bevolkt geweest zijn. Die woestijnbevolking bewerkt nu wel gelukkig door haar nomadiseeren haar eigen ondergang, maar laat niets dan zand en rots na. De Ollaki, waaruit Linant gedurende 1½ dag een krachtige rivier zag komen, was vroeger wat de Atbara nu is; de laatste groote zijtak van den Nijl soms droog, soms sterk gezwollen; terwijl honderden en honderden beekjes den grooten stroom voedden in streken waar hij nu slechts water verliest.

Zeer toevallig, maar tot mijn groote genoegen, kreeg ik 't boek van V. Largeau: le Sahara Algérien, les déserts de l'Erg. Paris Hachette 2e Ed. in handen. Wat hij schrijft aangaande den Ighanghar en andere groote rivieren is vrij wel 't zelfde als wat met den Nijl geschiedt. Dezelfde oorzaak: ontwouding en ontvolking van 't land door Bedoeïnen heeft hier ook weer 't zelfde gevolg: verminderde regenval, opdrogen der rivieren, verandering van 't land in woestijn.

Hoewel zeer in 't klein heb ik toch in Nubië bijna dezelfde vorming

gezien van duinen (oughroud zooals zij in Algiers heeten) bij Dabbe en Aboe Goes, bij Hannek, bij Sakiet el Abd en zelfs iets Noord van Wadi-Halfa bij Farraas op den Westoever. Ook hier is dat zelfde zand. van denzelfden Nubischen zandsteen afkomstig, zeer vruchtbaar, vindt men er meer plantengroei op dan elders, maar de planten worden langzamerhand begraven, of liever zij groeien even hard als de duinen en toonen dus nooit zeer hoog.

Maar 't is juist een bewijs van 't slechte feit, dat de duintjes groeien. De zaak zou voor den Nijl niet zoo gevaarlijk zijn, wanneer hij in zijn middenloop meer land kon overstroomen, meer verdampen, gevolgd door meer regen; nu loopt het water veel te snel weg, met de overstrooming is er te veel, 's winters veel te weinig, en de Nijl lijkt hoe langer hoe meer op een bergstroom, hoewel 't water, gelijkmatig verdeeld, meer dan voldoende zou zijn. Napoleon had gelijk; 't is zonde één droppel Nijlwater in zee te laten komen. 't Bed wordt door 't wegslijten der cataracten hoe langer hoe lager, hoe langer hoe meer een hellend vlak in plaats van een trap; en in Nubië, zelfs tot Gebel Sibsilee, gewoonlijk tot Esnee treedt de Nijl niet buiten zijn oevers.

't Zal nog wel lang duren, allicht een duizend jaar of meer, maar blijft de toestand dezelfde, dan moet eindelijk de Nijl opdrogen evenals de rivieren der Noordelijke Sahara.

Men zou meenen dat Egypte, den Soedaan willende bezitten, alles deed om de Nijlroute, 't zij te land 't zij te water zoo goed mogelijk in orde te brengen. Voor den Nijl is, noch voor zijn bevaarbaarheid, noch voor zijn meerdere of mindere geschiktheid om te irrigeeren, van de Middellandsche zee af tot aan zijn oorsprong, iets gedaan, behalve het laten springen van rotsen in de cataracten door Mohammed Ali; waardoor tijdelijk de scheepvaart wel eenigszins geholpen werd, maar 't opdrogen der rivier natuurlijk weer eenigszins bevorderd werd.

't Was goed na te gaan wat de oorzaak was dat Nubië woestijn werd, dat de Nijl minder water afvoert, en zijn zijtakken van 't Noorden af opdrogen om de middelen tot herstel aan te kunnen geven.

De Egyptische regeering is volstrekt geen model, 't lijkt er niets naar, en zij begaat bovendien flater op flater (als dit gedrukt is zal men misschien, o schande voor Europa! Engeland moeten lezen), maar toch is een regeering als deze een onbetaalbare, niet hoog genoeg te schatten weldaad in vergelijk met de vroegere toestanden Zuid van Assoeaan. Een hoofdstreven, van af Mohammed Ali, is altijd geweest de nomaden tot landbouwers, minstens tot veehouders (heel wat anders dan nomaden)

te maken. In boven-Egypte zijn reeds zeer veel Bedoeïnen landeigenaars geworden, de meeste Sjechs der Ababdee en Bisjarië, vele hunner stamgenooten, hebben huizen aan den Nijl; ik hoop dat de regeering in Kordofaan en Darfoer slagen moge Mocht het niet gebeuren, dan zou men vroeger of later genoodzaakt zijn al die bandieten en slavenjagers, die heusch niets ridderlijks maar wel veel luizen hebben, als dolle honden neer te schieten. Deze bedoeïnen zijn zeker een hoofdoorzaak van 't woestijn worden van Afrika. Zijn zij eenmaal huisvast of uitgeroeid, dan zal na verloop van tijd de natuur wel weer herstellen, wat dezen, onze broeders, vernield hebben.

Maar dit is indirect voor den Nijl werken, direct heeft men eigenlijk niets gedaan dan plannen maken.

't Eerste plan was van Linant-Mohammed Ali. Men zou een barrage beneden Kaïro bouwen, met laag water zou 't land ten zuiden door 't sluiten der barrage lichter irrigeerbaar zijn, 't gestuwde water zou door speciale irrigatiekanalen de geheele Delta door zelfbevloeiing zonder machines besproeien; en de scheepvaart zou tevens gebaat zijn. Linant wilde de barrages in 't droge bouwen, en dan den Nijl er door leiden: zijn mededinger Mougel zette 't door dat hij de leiding kreeg, bouwde ze, zooveel goedkooper (namelijk voor minder geld) in de rivier; en de dingen zijn zóó slecht, zóó ondermijnd, dat zij geen centimeter water kunnen stuwen; zijn een groot gevaar en een groote last voor de scheepvaart, en toch laat men de schepen een ontzettend hoogen tol betalen. 't Beste zou zijn ze met dynamiet op te ruimen en nieuwe te bouwen, want repareeren zou volgens vrij betrouwbare berekeningen meer kosten dan nieuwe, maar.... 't geld?

't Tweede plan was ook van Linant: bij Geebel Silsilee een stuw bouwen, met sluizen voor de schepen, en dan een kanaal, langs den woestijnrand, op den Westoever; geheel boven-Egypte (op den rechteroever is bijna geen land) tot Kaïro toe, zou 't geheele jaar door zelfbevloeiing hebben; tevens zouden de schuiten de gevaarlooze sluizen te Geebel Silsilee op- of afgaan en daar tol betalen; de gevaarlijke cataract, waar nu jaarlijks ongelukken gebeuren, zou, door den hoogeren waterstand in 't pand Geebel Silsilee-Assoeaan veel gemakkelijker, gedurende meer maanden zonder extra hulp, passeerbaar zijn.

Waren deze plannen doorgegaan, geen land ter wereld zou in de verste verte met Egypte op landbouwgebied hebben kunnen wedijveren. 't Zou zijn alsof men 't bij ons kon laten regenen of niet op commando, zonder den last van de wolken te hebben. Nu moet men 't land zien om een

denkbeeld te krijgen van de schatten die aan stoommachines en kolen, menschen en dierenarbeid verknoeid worden, om maar half bevredigende resultaten te krijgen.

't Laatste plan is van de la Motte. Hij wil ook te Geebel Silsilee een stuw bouwen, maar hooger dan Linant, zoo hoog, dat 't land tot bij Derau, voorbij Koom-Ombo, een meer wordt, wat het klaarblijkelijk reeds geweest is, en hier dus een tweede Moeris-meer maken. De gevolgen zouden natuurlijk nog veel heilzamer zijn dan met 't plan van Linant; te zwakke, te sterke was van de rivier, alles zou men met dit reservoir kunnen regelen; er zou geen verschil van waterstand tusschen Assoeaan en Philae zijn. En hier houdt het plan niet op; een tweede stuw bij Aboe Simbel zou een tweede meer vormen tot Wadi-Halfa en den grooten cataract bijna geheel bevaarbaar maken.

En zoo vervolgens. 1)

't Plan is te mooi en te grootsch dan dat men 't uit zou voeren; vooreerst ten minste. De regeering, alweer, heeft geen geld, en 't werk door een maatschappij te laten doen, wier president meer in Egypte zou te zeggen hebben dan ooit een autocraat in eenig rijk.... Anders, zelfs al zou 't werk heel veel geld kosten, al stalen de aannemers en commissarissen heel veel, konden de aandeelhouders allicht overgaan tot 't aanschaffen van meer luxepaarden en diergelijke kostbare liefhebberijen. Geen geld zou zulke interesten brengen als dit.

Men ziet het, de mannen van 't vak willen niet hindernissen wegruimen door 't laten springen van steenen in de cataracten (ook de Gottberg is er tegen) zooals eenige dolzinnige Engelsche toeristen begeeren, die 't gesleep te Assoeaan vervelend vonden, en den Nijl even weinig kenden toen zij in hun land terugkeerden als toen zij 't verlieten en een beetje onzinnig courantengeschrijf veroorzaakten.

Er is evenwel, vóór men tot de verwezentlijking van zulke groote plannen overgaat, in 't belang der scheepvaart alleen, veel verbetering mogelijk.

---

1) Niettegenstaande zijn mooie plannen heeft de Graaf de la Motte over 't plotseling doorbreken van een cataract, waarschijnlijk die van Assoeaan, in den Romeinschen tijd theoriën, die niet steek houden zoodra men de positie der tempels en hun bouwdatums nagaat. Hij neemt bovendien aan, dat de grootste hoeveelheid klei, die boven Assoeaan afgezet was, naar 't Noorden zou zijn gekomen bij die gelegenheid. 't Is moeielijk aan te nemen dat van zulk een' moddervloed, die 't geheele land verwoest moet hebben, geenerlei berichten tot ons zouden zijn gekomen.

Men heeft in Egypte en Nubië geen idée van kribben bouwen of diergelijke. Vroeger had men 't wel; getuige de steenen dammen die men, in kleinen getale tusschen Derau en Assoeaan, in menigte tusschen Philae en Seboa, daarna weer minder in getale, maar tot zoo ver als ik cataracten zag, vindt. 't Zijn dunne, smalle, steile dammen, soms van een honderd meter lengte, gewoonlijk minder, van gestapelde steenbrokken, waarschijnlijk alleen gemaakt met 't oog op landaanwinning, daar men ze anders stroomafwaarts, niet ook stroomopwaarts van den cataract van Assoeaan zou vinden. Zij moeten dus gebouwd zijn, nadat de Nijl zooveel lager was geworden, maar waarschijnlijk toch lang geleden, in den Griekschen en Romeinschen tijd. De inboorlingen hebben zelfs geen overlevering aangaande deze dammen, en laten ze langzamerhand vervallen: niemand steekt een hand tot hun onderhoud uit. 1) Dikwijls heb ik gezien hoe bij de punt van zulk een steendam een verschil in waterstand was van 20 à 25 Mc. De localiteit leent zich uitstekend tot zulk werk; in de geheele cataractenstreek is 't rivierbed rots, de boorden evenzoo, slechts zijn hier en daar afzetsels, aan de kanten de bebouwde streek, in de rivier banken. Voor onderspoelen behoeft men niet te vreezen. De banken zijn een bewijs van 't feit, dat men beneden elken cataract duidelijk waar kan nemen, dat 't bed veel te breed is voor de kwantiteit water die in den niet-overstroomingstijd doorkomt; tevens kan men zien dat in 't pand, volgende op een cataract, zooals b. v. Assoeaan Derau de stroom veel langzamer is dan de gemiddelde stroomsnelheid (1.50 M. per sec. bij vollen, 0.5 M. per sec. met lagen Nijl). Juist waar men steenen noodig heeft, in de cataractenstreken, liggen de bonken, groote en kleine, eigenlijk voor 't uitzoeken; men behoeft bijna nergens den berg te laten springen om materiaal te hebben. Vernauwt men nu 't bed met lage dammen, laag genoeg om 't water van den vollen Nijl niet te veel te stuwen, dan vermeerdert men eigenlijk 't getal rapides, en maakt een soort zalmladder. 20 zulke dammen, op goed gekozen punten, zijn meer dan voldoende voor Assoeaan. Reeds nu is de zaak zoo formidabel niet, als men zich dikwijls voorstelt. Met een goeden wind gaan zeilschepen zulk een opeenvolging van rapides zeer goed op. Ik ondervond het dikwijls zelf in Assoeaan, o. a. den 12 Jan. 1882 met Schelling. De afstand Assoeaan Philae is onge-

---

1) Wat de Gottberg zegt, als zouden de Nubiërs ze onderhouden, is niet juist; ik spreek na vijf jaar zien en vragen. 't Antwoord is altijd: hoe zouden wij, zwakke menschen, zoo iets kunnen doen?

veer 12 kilometer, 't verval tusschen die twee plaatsen 3 M. Maar op den weg dien de schuiten gewoonlijk volgen, dien ook wij toen gingen, beginnen de rapides eerst ongeveer 6 kil. na Assoeaan en houden 1 kil. voor Philae op. Op den Westoever is de cataract veel langer, begint ± 3 kil. bezuiden Assoeaan en houdt pas 3 kil. boven Philae op. Dit verval dus van 3 M. op hoogstens 5 kil. zijn wij, door telkens kleine rapides op te zeilen, doorgekomen zonder behulp van extra volk aan de lijnen, op de twee laatsten na. Als maximum kon men op deze twee samen een niveauverschil van 1.25 schatten. In 7 uur, 9 a. m. tot 4 p. m. kwamen wij van Assoeaan naar Philae. Vermeerdert men dus 't aantal rapides, door den stroom te vernauwen (om weer uit te schuren zou hij weer minstens 3000 jaar noodig hebben) dan zou men ten allen tijde zonder groot gevaar dezen cataract passeeren.

Bekribt men ten Noorden van Wadi-Halfa, dan moet men 't zooveel meer doen, omdat de Wadi-Halfa-cataract zooveel hooger en langer is, en er geen eigenlijk goed kanaal is, zooals te Assoeaan en Semnee. Toch heeft men zelfs stoombooten (o. a. voor Baker en Gordon) hier naar boven gesleept, en 't verval is veel minder dan men gewoonlijk meent; volgens opgeven van den spoorweg-ingenieur te Wadi-Halfa (men heeft voor den spoor genivelleerd) maar 5 M. 't Lastige is dat zoo spoedig daarop Semnee volgt, en wat men voor Semnee werkt ten nadeele van Wadi-Halfa geschiedt.

Van alle andere cataracten, tot Hannek toe, zou 't mogelijk zijn ze een veel grooter aantal maanden, zoo niet 't heele jaar door, bevaarbaar te maken. Ook de kosten behoeven niet hoog te zijn, men heeft alleen voor een beetje leiding te zorgen. Men laat hier toch altijd in corvée werken (nominaal kregen de menschen aan den spoor 3 piasters ƒ 0.37[5] per dag, maar in werkelijkheid niet veel meer dan 1½ piaster, de rest bleef onderweg kleven), als de menschen maar eens zagen dat 't water hooger kwam, en er meer land tusschen de kribben disponibel kwam, dat zij het ware danaïdenwerk aan sakië en sjadoef konden opgeven, zouden zij wel niet naar kribben vragen, dit ligt niet in hun aard, maar er toch voor uitkomen, dat het gouvernement voor iets deugt. Niemand zou 't onbillijk vinden wanneer men dan tol van de schepen ging heffen, en spoedig zouden zelfs lage tollen meer dan fatsoenlijke interesten geven.

Dat de cataract van Assoeaan aldus door steendammen bevaarbaar te maken was, daarvan was ik reeds lang overtuigd. Of het met de anderen 't geval was wilde ik zien, want in vijf minuten ziet men soms meer in loco dan in een jaar op kaarten in een bureau. En met alle

bescheidenheid, n'en déplaise de Gottberg, geloof ik *'t wel.* Mijn eigenlijk doel van deze reis was den Nijl in 't cataractenland te zien. Want hier moet men de oplossing van 't Soedaan-vraagstuk zoeken. Khartoem is nu te ver van Kaïro. Daardoor gebeuren er soms allerlei ongerechtigheden, die onmogelijk zouden zijn als de communicatie korter en menigvuldiger is, en als door een levendiger handel vraag en aanbod komt in de plaats van geweld.

Nog een enkel woord: men begint tegenwoordig, sprekende over 't een of ander land buiten Europa dat weinig bekend is gewoonlijk met de vraag: is het vatbaar voor kolonisatie? 't is eigenlijk haast overbodig deze vraag te beantwoorden; zooals de toestand nu is, natuurlijk niet, tenzij men over genoeg kapitaal beschikke om òf den Nijl te stuwen, òf minstens in de vlakten van Dongola irrigatie-kanalen aan te leggen of er stoommachines te plaatsen; en dan blijft men thuis liever rentenieren. 't Klimaat, bijna altijd anders de groote moeielijkheid, is hier zeer gunstig, vooral voor menschen die in 't najaar komen en zich dus acclimatiseeren. De Grieken in el Orde, dat den naam heeft ongezond te zijn (waarom weet ik niet; de bevolking zag er zeer gezond uit en geen enkelen keer in den tijd dat ik er was zag ik een begrafenis of hoorde den zagariet der vrouwen bij een sterfgeval) zagen er blakende van gezondheid uit, en verklaarden dat zelfs de zomerhitte, hoe hoog ook, bijna nooit drukkend was. De khamsien, waarvan men in Egypte zulken last heeft, is reeds in Wadi-Halfa bijna onbekend. Een Nederlander zou zeker in zijn huis een kachel zetten voor de koude winterdagen. Dat de lucht gezond en opwekkend is heb ik genoeg ondervonden, en 't pleit zeker voor 't klimaat dat marschen zooals die der laatste dagen mogelijk waren voor een halven teringlijder, die eenigszins overeenstemt met de beschrijving van 't nageslacht door den Schoolmeester.

Korosko, 9 Jan. 1884.

NIEUW-GUINEA

IN 'T BIJZONDER

ONIN EN KOWIAI,

DOOR

W. F. VERSTEEG.

Nieuw-Guinea, het groote eiland, dat in het verre oosten onzen zoo uitgestrekten Indischen archipel van de overige wereld afscheidt en in omvang met Borneo om den voorrang dingt; Nieuw-Guinea behoort tot die deelen der aarde van welke in de vorige eeuwen dan eens de eene dan weder de andere kuststrook werd ontdekt en aangedaan; welks geheel eigen menschenras en merkwaardige dier- vooral vogelenwereld ook toen reeds zeer de aandacht trokken en dat dan ook meer het onderwerp was van behandeling in wetenschappelijke werken, dan wel een terrein, welks bezit Europeesche natiën elkander betwistten.

Laat men verouderde of nominale inbezitnemingen buiten rekening, dan kan men zeggen, dat daarin eerst in de latere jaren verandering is gekomen en dat thans de tijd niet verre meer af schijnt, waarin vreemde invloeden zich aldaar krachtig zullen doen gevoelen.

Na de Portugeezen, die het in 1526 schijnen ontdekt te hebben en de Spanjaarden, die in de 16e eeuw de noord- en zuidkust nu en dan hebben bezocht en in 1545 aan het eiland den naam van Nieuw-Guinea moeten gegeven hebben, wegens de zwarte kleur der bewoners, welke aan die der kust van Guinea in Afrika deed denken 1), waren het vooral

1) Zie o. a. Dr. E. T. Hamy. Commentaires. Bulletin de la Soc. de Géogr. de Paris. Novembre 1877.

ook Nederlandsche zeevaarders, uitgezonden door de Oost-indische Compagnie, die verschillende punten der zoo uitgestrekte kust aanliepen en in hunne journalen daarvan veel wetenswaardigs opteekenden.

Onder de voornaamsten noem ik hier enkel Schouten en Lemaire 1616, Tasman 1643 en Weyland en van Geyn 1705 voor de noordkust; Vinck 1663 en Keyts 1678 voor de westkust; Carstensz 1623 en Tasman 1644 wat betreft de zuidkust.

Mogen nu al hunne ontdekkingen door de kaarten, waarin die werden opgenomen eenigszins, hoezeer dan ook aanvankelijk minder onder den naam van N.-Guinea, dan wel onder den, van ouds reeds gebruikelijken, van Papoealand, meer algemeen zijn bekend geworden; het schijnt dat de reisjournalen meestal werden geheim gehouden — zooals trouwens met vele zaken de O. I. Compagnie betreffende het geval was — wellicht uit vrees dat andere natiën daaruit voordeel zouden trekken.

Eerst in onze dagen was het verdienstelijken navorschers als Tiele, Leupe, de Jonge, van Dijk, Major en anderen gegeven, wat daarvan in de archieven te vinden was, wereldkundig te maken.

Nederland beleefde toen een tijd, waarin het onder de natiën die ontdekkingstochten deden een eersten rang bekleedde; doch tot het uitzenden van de evenbedoelde expeditiën naar Nieuw-Guinea zagen de gezaghebbenden der Compagnie zich bovendien in het bijzonder genoopt door hetgeen ter zake reeds door Engelsche zeevaarders, o. a. door Dampier in 1699—1701, was verricht en dat onverwijld door den druk algemeen was bekend gemaakt.

Die gezaghebbenden toch verkeerden in de meening dat hunne beruchte monopoliën gevaar liepen, zoo zij niet door daden toonden, dat de kusten van Nieuw-Guinea — toen, even als thans nog, als Tidoreesche onderhoorigheden aangemerkt — onder hunne bescherming stonden. En die prikkel bleef geruimen tijd bestaan, daar de vaart der Engelschen naar deze streken eer toe- dan afnam, vooral sedert dat William Wilson in 1759 door de Papoesche eilanden heen — door de Pitt-straat — den veiligsten winterweg naar China had aangewezen.

In 1771 verbonden zich dan ook de vier rechtstreeks onder Tidor ressorteerende Papoea-radja's (Salawatti, Misool, Waigama en Waigeoe) tegenover de Compagnie om die monopolie-bepalingen te handhaven.

In het laatst der 18e eeuw verminderden, tegelijk met den bloei der Compagnie, echter ook die reizen en alleen tochten, om specerijboomen

uit te roeien en tevens om zeerooverijen tegen te gaan, bleven voortduren; zeker niet ten voordeele van Nieuw-Guinea en zijne, steeds van beschaving verstoken, van roof en plundering levende, doch daaraan op hunne beurt evenzeer bloot staande, bewoners.

Nadat de beroemde Cook in 1770 op de westkust op ongeveer 6° zuiderbreedte was geland, Forrest in 1775 zijne bekende reis deed en de Engelsche zee-officier Maccluer in 1790 en 1791 met de oorlogschepen Panther en Endeavour een zeer belangrijken ontdekkingstocht op de westkust had gedaan, wonnen de bemoeiingen der Engelschen met Nieuw-Guinea meer en meer veld; zoo zelfs, dat zij — ter ondersteuning van een weerspannig Tidoreesch prins — zich voor korten tijd in 1793 op een der eilanden benoorden de Geelvinksbaai hebben gevestigd en zich met het land in voldoende mate hadden bekend gemaakt, om in 1814, bij het contract dat het Engelsch tusschenbestuur met den sultan van Tidor sloot, de verschillende landschappen met name te kunnen aanduiden, wáár op Nieuw-Guinea diens gezag werd erkend. Een overeenkomst die zeker later ook ten grondslag moet hebben gestrekt aan de bepaling, tot hoeverre het Nederlandsch gezag zich over het eiland zoude gaan uitstrekken.

In het laatst der vorige eeuw was het de Franschman d'Entrecasteaux (1792—93) en in het begin dezer eeuw zijne landslieden Freycinet in 1819, Duperrey in 1823 en Dumont d'Urville in 1827, die deze gedeelten van Nieuw-Guinea bezochten en door hunne beschrijvingen meer en meer het belang dier streken deden uitkomen.

Maar vooral moest van andere zijde de aandacht op het land der Papoea's vallen sedert Engeland zich van lieverlede in Australië begon uit te breiden.

Van af 1840 werd dientengevolge de Zuid- en Zuid-Oostkust door deze natie herhaaldelijk bezocht; ik bepaal mij tot het noemen van Blackwood, Yule, Aird, Owen Stanley en Moresby, die zooveel bijbrachten, om dit deel beter te leeren kennen; terwijl van af 1871 ook zendelingen zich daar vestigden en vooral de onderzoekingen van Macfarlaine in de Baxter-, Fly- en andere rivieren den doorslag hebben gegeven tot de annexatie van Zuid-Oostelijk Nieuw-Guinea door Engeland, die onlangs heeft plaats gehad.

Maar, reeds herinnerde ik dat Nederland de Westerhelft van Nieuw-Guinea had in bezit genomen. Dit geschiedde bij de proclamatie van den kommissaris van Delden den 24sten Augustus 1828, waarbij Kaap Bonpland in het Noorden en de 141e lengtegraad op de Zuidkust als limieten werden aangenomen; terwijl de sterkte Fort du Bus in de Tritonbaai bij dezelfde gelegenheid werd opgericht, die echter reeds weder in 1836 moest worden verlaten.

De heer Robidé van der Aa heeft bij de door hem in 1879 bewerkte „reisbeschrijvingen naar Nieuw-Guinea", uitgegeveven door onze zusterinstelling „het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde", in een afzonderlijke bijlage een chronologisch overzicht gegeven van de reizen gedurende eene halve eeuw, van 1817 af tot 1877 toe, naar Nieuw-Guinea gedaan, naar welken hoogst verdienstelijken arbeid ik den belangstellende meen te mogen verwijzen.

Omstreeks het laatstgenoemde jaar (1875—76) begon de Egeron — het bekende Bandasche stoomschip — zijne reizen in het Oostelijk deel van den Archipel en deed daarbij herhaaldelijk de Westkust aan, hetgeen de Indische regeering aanleiding heeft gegeven tot het sluiten eener overeenkomst met de Ned. Ind. Stoomvaartmaatschappij, om vier malen 's jaars een paar punten van die kust te bezoeken.

Men mag aannemen, dat zulks de aanraking voor handelsaangelegenheden van uit de Molukken met die kust zeer bevorderlijk is geworden; eene aanraking, die echter sedert eeuwen van de zijde der Cerammers en andere Oosterlingen bestaan heeft, doch naar 't schijnt in latere jaren ook Europeesche ondernemers, zoo te Ternate als te Makassar, heeft aanleiding gegeven, derwaarts Europeesch getuigde vaartuigen te zenden en zoowel op eenige punten van de Noord- als van de Westkust meer of min blijvende handelsposten te vestigen. Zoo vond de Etna-expeditie in 1858 den schoener Jupiter van den heer Weijergang te Makassar voor de Argoeni-baai; Dr. Meyer in 1873 in de bocht van Nappan op de Z.W. kust der Geelvinksbaai een handelsschoener van Ternate; de controleur van Oldenborgh met de Bromo in 1880 een brik van den heer Weijergang in de Kapauerbaai. Zoo moeten zoowel in de eerstgenoemde baai als te Kapitoear in de Maccluersgolf, te Dorei, te Ansoes en op Jamna aan de N.kust reeds handelsagenten van Europeesche ondernemers gevestigd zijn.

Die tochten zijn daarentegen slechts zeer zelden dienstbaar gemaakt aan de vermeerdering onzer kennis van land en volk. De reizen van de oorlogschepen „de Anjer" in 1876, „de Tagal" in het volgende jaar, „de Havik" die in 1879 tot driemalen toe het eiland bezocht, „de Bromo" in 1880, „de Batavia" in 1881 en 1882 en wederom „de Havik" in 1883 en 1884 hebben te dien opzichte vrij wat meer opgeleverd; waarbij zich in 't bijzonder de controleur van Oldenburgh en in den jongsten tijd de resident van Ternate van Braam Morris in hooge mate verdienstelijk hebben gemaakt.

Ook de openbaarmaking der uitkomsten van vele dier reizen danken we weer aan onze reeds genoemde zusterinstelling en den onvermoeiden ijver van ons beider bestuurslid van der Aa, die zich, wat de verspreiding van kennis over Nieuw-Guinea aangaat, onder onze landgenooten zeker de grootste verdiensten heeft weten te verwerven en het voorrecht heeft daarvan reeds zulke practische gevolgen te ondervinden, daarin gesteund door den chef der Indische hydrographie.

Vooral het bezoeken der Zuidkust — Kokoskust — en van het Vleêrmuizen- of St. Bartholomeus-eiland in het laatst van 1880, dat sedert Carstensz, dus in twee en een halve eeuw niet gebeurd was, en op de terugreize van waar het zoo zeldzaam voorkomend vrije gezicht op het Sneeuwgebergte werd genoten; de reizen in het zuidelijk deel der Geelvinksbaai, sedert Weyland enkel in 1873 nog slechts door Dr. Meyer bezocht; de aanraking met de bevolking der Sadipi- en Walkenaersbaaien op de noordkust bij diezelfde gelegenheid, en, last not least, de ontdekking der vaargeul in en het opstoomen der groote Amberno- of Rochussenrivier, in de beide laatste jaren, mogen worden genoemd onder de merkwaardige op die reizen verkregen resultaten.

Terwijl in het buitenland de gewoonte bestaat de meest mogelijke openbaarheid te geven aan hetgeen op zoodanige reizen, met name ook op die naar Nieuw-Guinea, wordt waargenomen en vooral de berichten, als in eene meer algemeen bekende taal dan het Hollandsch geschreven, spoediger het gemeen goed van de gansche wetenschappelijke wereld worden; blijft men aldaar over het algemeen met de door Nederland aangewende krachtsinspanningen onvoldoende bekend. Daarom verdienen pogingen, als onlangs van ons eerelid Prins Roland Bonaparte, grooten dank, toen hij zulk een helder en degelijk overzicht gaf dier jongste Nederlandsche reizen in het bulletin der Parijsche Societé de Géographie 4e Semestre 1884.

Hoevele reizen nu ook reeds naar Nederlandsch Nieuw-Guinea mogen gedaan zijn, in hoevele geschriften het ook reeds moge zijn behandeld en beschreven, en dat aantal is waarlijk niet gering, waarvan men zich het best een denkbeeld kan vormen door de inzage van de onlangs verschenen „New-Guinea Bibliography" in de Supplementary papers of the Royal Geographical Society; toch weten wij van het land zelve nog maar zeer weinig.

Het bezit van het Fort du Bus heeft weinig of niets bijgedragen om de daaromheen gelegen landstreek nader te doen kennen. Van af 1855 mogen zich zendelingen te Dorei aan de Geelvinksbaai hebben gevestigd; behalve betere kennis van enkele eilanden in die baai en de vestiging te Andai een weinig bezuiden Dorei, is het hun slechts enkele malen in 1858, 1863 en 1868 gelukt om Amberbaken en eenmaal in 1877 om het Arfak-gebergte te bezoeken. Charles Allen, de reisgenoot van den beroemden Wallace, moge zich in 1860 een weinig in de bergstreek op den noord-westhoek van het eiland hebben kunnen bewegen; waar ook Bernstein in 1865 zijne laatste levensdagen doorbracht en Beccari in 1872 eerst met d'Albertis en in 1875 alleen vertoefde en bij welke laatste gelegenheid hij eenen eenigszins meer belangrijken binnenlandschen tocht maakte. Leon Laglaize en later vooral A. Raffray mogen de gelegenheid gehad hebben om de landstreek, die aan de noordkust bewesten de Geelvinksbaai grenst en de daar wonende stammen, eenigszins nader te leeren kennen; Dr. Adolf Bernard Meijer in 1873 met de bewoners der zuidkust van de Geelvinksbaai verkeer hebben gehad, aldaar kleine excursiën in het binnenland hebben kunnen maken en de eerste — tot dusverre de eenige — Europeaan geweest zijn, die de landengte tusschen de evengenoemde baai en de Maccluersgolf overtrok. In het daarop volgende jaar moge het den beroemden Russischen reiziger Von Miklucho Maclay gegeven zijn geweest, om zich eenigen tijd in de baaijen op de Zuidwestkust op te houden en op eenen tocht achter de Tritonsbaai het merkwaardige bergmeer Kamaka Wallar te ontdekken. Dietrich eindelijk moge ons over zijn verblijf in de Kapaur-baai, even als Beccari, d'Albertis, Cerrutti en de Lenna enkele bijzonderheden hebben doen kennen.

Doch dan vermeen ik daarmede ook de voornaamste — ja bijna de eenige — gelegenheden te hebben opgesomd, bij welke men zich, bij bezoeken aan Nederlandsch Nieuw-Guinea, niet enkel tot kust- en vaarwater-onderzoek heeft bepaald.

Wat wij overigens van land en volk, van de politieke verdeeling, enz. weten, danken wij voornamelijk de rapporten der hooger of lager ge-

plaatste ambtenaren, die, hetzij op gewone dienstreizen, hetzij opzettelijk daartoe in Commissie vereenigd, de verschillende reizen onzer oorlogschepen hebben medegemaakt.

Was het dus, uit aardrijkskundig oogpunt beschouwd vooral, sedert lange wenschelijk om het Nederlandsch deel van Nieuw-Guinea beter te leeren kennen; werd van meer dan eene zijde o. a. in 1880 door Dr. ten Brink, de voorzitter van het Indisch Aardrijkskundig Genootschap, daarop aangedrongen en heeft dat Genootschap daartoe ook aanvankelijk officiëel stappen bij de Indische regeering gedaan, gelijk ook onlangs door onzen eerevoorzitter — Prof. Veth — zijn aangewend; van de zijde van ons Genootschap moesten die nog achterwege blijven, in verband met andere onderzoekingsplannen, die bij hooger hand aanhangig waren gemaakt. Toen echter de regeering deze voorshands minder aangewezen achtte om daarvoor subsidiën te verleenen, was het ons bestuur dubbel aangenaam dat daarvoor van officieele zijde het onderzoek van Nieuw-Guinea werd op den voorgrond gesteld; dat Z. E. de Minister van Koloniën in overeenstemming met den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië de meening uitsprak, dat in de tegenwoordige omstandigheden — nu de algemeene aandacht meer dan ooit te voren op N. Guinea is gevestigd — geen deel van onze Oost-Indische bezittingen zoo zeer in aanmerking komt voor een wetenschappelijk onderzoek door Nederlanders, dan de westelijke helft van dat eiland en dat het Z. E. daarom bijzonder aangenaam zoude zijn, in dien zin een voorstel van ons genootschap te ontvangen.

Ik behoef zeker niet te zeggen dat aan dien wensch terstond het noodige gevolg is gegeven. Wel moesten aanvankelijk die voorstellen in algemeene trekken worden geformuleerd, wijl alles te veel van omstandigheden in Indië afhangt; toch konden zij tevens zoodanig worden ingericht, dat — zoodra bekend zoude zijn geworden dat de regeering daarmede instemde — de onderzoekingen als het ware terstond eenen aanvang kunnen nemen.

Dankbaar gebruik makende van de zoo deskundige voorlichting van ons bestuurslid de heer Robidé van der Aa, is dan aan de regeering medegedeeld, dat buiten de toegezegde geldelijke ondersteuning ook nog verdere materieele en politieke hulp niet ontbeerd kan worden, terwijl het te volgen plan in hooge mate afhankelijk is van de mate, waarin die hulp kan verleend worden.

Ons bestuur toch stelde op den voorgrond, dat een wetenschappelijk

onderzoek van het uitgestrekte Nederlandsche deel van N.-Guinea, voortgezet gedurende eenige jaren, tot uitgangspunt zal moeten hebben een dier deelen van dat groote geheel, alwaar reeds geregelde handelsverbindingen met de overige deelen van den Indischen Archipel bestaan, opdat de onderzoekers in hunne eerste aanrakingen met de Papoea's gesteund kunnen worden door aldaar gevestigde Europeanen, dan wel meer beschaafde inlanders uit den archipel.

Daarvoor meende het dat in aanmerking kwamen:

1°. Dorei, met de aldaar woonachtige zendelingen, van waaruit men zich Oostwaarts kan wenden naar de eilanden Jappen of Jamna in en beoosten de Geelvinkbaai, waar Ternataansche handelsfirma's reeds vaste nederzettingen moeten hebben.

2°. Onin, dat viermalen 's jaars bezocht wordt door de N.-Guinea-lijn der Ned. Ind. Stoomvaartmaatschappij.

Dorei, dat geen vaste stoomverbinding met het overige Indië bezit en bovendien verre van Ternate verwijderd ligt, kwam ons bestuur daarom — aanvankelijk althans — minder aanbevelenswaardig voor dan Onin, waarbij nog komt dat personen, die laatstbedoeld gewest meermalen bezochten, het klimaat in de Kapauer-baai geenszins als ongezond aanmerken.

Voorts werd gewezen op het vele dat van de kusten van lieverlede reeds bekend is geworden, waarom hier vooral het onderzoek van het binnenland het meest op den voorgrond zoude moeten treden. Aangezien dit echter — hoe belangrijk overigens uit aardrijkskundig oogpunt beschouwd — op punten, waar men geene bevaarbare rivieren aantreft, slechts zeer langzaam zoude kunnen vorderen en dus naar buiten af weinig of geen indruk zoude maken, hetgeen toch uit een politiek oogpunt beschouwd zoo wenschelijk voorkomt, zoo meende ons bestuur hier vooral den nadruk te moeten leggen op het onderzoek van eenig groot riviergebied, en besprak in zijn voorstel daarom, behalve het gebied der Amberno- of Rochussen-rivier, waarover sedert meer licht is opgegaan, nu de jongste hoogstbelangrijke ontdekkingstocht van den resident van Braam Morris in het afgeloopen jaar gedaan, is bekend geworden 1), in 't bijzonder het onderzoek der Oetanata en naburige rivieren tusschen Lakahia en den 6e breedtegraad. Vooral werd daarop de aandacht gevestigd wegens de nabijheid van het zoo raadselachtige

1) Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde, uitgegeven door het Kon. Instituut, Deel X, 1e stuk 1885.

Sneeuwgebergte en de daarvoor liggende hoogplateaux, waarvan reeds door Salomon Muller wordt gewag gemaakt.

Voor zoodanig onderzoek echter zoude zeer nadrukkelijke hulp van de zijde der regeering door middel van een oorlogs- of gouvernements-stoomschip onvermijdelijk zijn, ter opsporing van vaargeulen, of, zoo die, ten gevolge van voor den mond liggende banken, niet aanwezig zijn, ter vestiging van tijdelijke stations in de nabijheid van zoodanigen riviermond en het over de baar brengen van vaartuigen, geschikt voor het verder rivieronderzoek door de expeditieleden te volvoeren.

Bij de onzekerheid of zoodanige nadrukkelijke regeeringshulp reeds al aanstonds kan verleend worden, hetgeen minder waarschijnlijk voorkwam, meende ons bestuur dat de expeditie zich niettemin terstond naar de Kapauer-haai zoude kunnen begeven en, in afwachting van een op bovenbedoelde wijze ondersteunde rivier-opneming, zich zoude kunnen bezig houden met een onderzoek naar het vele dat nog niet of nog weinig bekend is geworden van de landstreken, die onder de namen Onin en Kowiai bekend staan en gerekend worden te liggen van af de Maccluers-golf in het noorden tot aan Kaap Boeroe in het zuiden.

Dit onderzoek, waartoe naar 't schijnt slechts eene gewapende en goed bemande kruisprauw ter beschikking der expeditieleden gesteld behoeft te worden, en waaraan ons genootschap verdere hulpmiddelen zoude unnen toevoegen, kan niet alleen zonder verwijl aanvangen, maar ook gemakkelijk worden afgebroken — mocht inmiddels het grootere plan tot uitvoering komen — om later geregeld te worden hervat. Het zal, gelijk in het voorstel werd uiteengezet, stellig hoogst belangrijke bijdragen tot de kennis van N.-Guinea kunnen opleveren en dus op zich zelve reeds in hooge mate kunnen beantwoorden aan hetgeen zoowel de Regeering als de Genootschappen verlangen.

Tot voldoening van ons bestuur vonden die voorstellen bij den Minister gereeden ingang. Z. Ex. vereenigde zich daarmede ten volle en deelde die aan den Gouverneur-Generaal mede met verzoek tevens, om, zoo hij die insgelijks beaamde, daarvan spoedig — door middel van een telegram — te doen blijken, opdat de onderneming daarna weldra eenen aanvang zoude kunnen maken; de voorbereiding daarvan werd inmiddels aan ons bestuur opgedragen.

Bij het doen der voorstellen moest — gelijk de regeering al aanstonds

op den voorgrond had gesteld — intusschen rekening gehouden worden met de omstandigheid, dat de jaarlijksche subsidieering van rijkswege de *f* 10,000 niet mag overschrijden. Aangezien zulks zeer belangrijken invloed uitoefent op den omvang der expeditie en het aantal personen, die daaraan kunnen gaan deelnemen, evenwel minder op den aard der te verrichten werkzaamheden, zoo zij daarvan hier enkel vermeld, dat ons genootschap uit den aard zijner roeping in de eerste plaats bij de keuze der expeditieleden op het aardrijkskundig onderzoek bedacht moet wezen en dat het natuurhistorisch onderzoek — hoe belangrijk vooral ook op Nieuw-Guinea — hier eerst in de tweede plaats mag in aanmerking komen.

Hoe ons bestuur de expeditie verder denkt in te richten kan eerst worden vermeld, nadat de ter zake met spanning verwachte beslissing uit Indië zal zijn bekend geworden.

Nu is het geenzins mijne bedoeling verder over de ontdekkingsgeschiedenis van N.-Guinea uit te weiden, wat trouwens geheel overbodig geworden is sedert de kolonel A. Haga te Batavia zich daarmede op zoo meesterlijke wijze schijnt te hebben bezig gehouden 1); evenmin wilde ik een geheel leveren van al hetgeen op wetenschappelijk gebied van het Nederlandsch deel van dit eiland tot dusverre is bekend geworden. De taak, die ik mij oplegde, is van vrij wat bescheidener aard; deze regelen hebben enkel hun ontstaan te danken aan het denkbeeld, dat het onzen reizigers gemakkelijk konde zijn, in een klein bestek, dus enkel in hoofdtrekken, datgene te zien bijeengebracht wat, op zuiver aardrijkskundig gebied, van het hun volgens ons plan aanvankelijk aan te wijzen arbeidsveld tot dusverre bekend werd.

Schetskaart. Ik wil nl. trachten van de onder de namen Onin en Kowiai bekende gedeelten een overzicht te geven van hetgeen aldaar vóór hen reeds gedaan is, waaruit zij dan als van zelf kunnen opmaken, wat hun als geheel nieuwen arbeid te doen staat en waar herziening van het reeds verrichtte dringend noodig is.

Daartoe verzamelde ik in een bijlage in de eerste plaats alle de geographische plaatsbepalingen, die ik van die gedeelten geboekt vond, en noteerde daarachter wanneer en bij welke gelegenheid die zijn verricht.

1) Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden. Historische bijdrage 1500—1883 in 2 dln., uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, welk werk mij te laat ter hand kwam, om daarvan nog het noodige gebruik te kunnen maken.

Bedrieg ik mij niet, dan moet daarbij almede de meeste waarde worden gehecht aan de plaatsbepaling door wijlen den kapt.-luit. Swaan in 1875 verricht 1) van Onin-laut (Saboeda), wijl dit punt vastgelegd werd den dag nadat het astronomisch door Oudemans op Misool bepaalde punt was verkend, zoomede aan de daarvan door hem afgeleide punten en zijne bepalingen op Fauer, Adie en Lakahia.

Die bijeenbrenging, waardoor soms niet onbelangrijke verschillen aan den dag kwamen, bijv. met de kaartjes van Guido Cora in den Cosmos, brachten van zelve op het denkbeeld, om een schetskaart zamen te stellen van het beloop der kusten van de genoemde landstreken, die zeer zeker nog veel te wenschen zal overlaten, doch waarbij getracht is, zooveel doenlijk partij te trekken van de beste bestaande gegevens.

Vooreerst is daarbij gebruikt het tweede blad van den Molukschen archipel op het hydrographisch bureau te Batavia uitgegeven en dit te eerder, wijl daarbij blijkbaar nota is genomen van de detail-opnemingen van von Schleinitz, 2) de Lenna 3) en anderen, die Swaan voor zooverre de eerste betreft nog niet konde kennen, terwijl hij de overigen vermoedelijk evenmin had gezien, hetgeen althans mag worden opgemaakt uit de vormen door hem gegeven aan den zuidwesthoek der Maccluers-golf, aan de Kapauer-baai en aan de kustlijn voor de Karas-groep.

Verder is voor het oostelijk deel der Maccluers-golf de ook door van der Aa in karton uitgegeven opneming der Gazelle gevolgd, als zijnde het eenige betrouwbare moderne gegeven voor dat deel der kust. Wel stemt dat op het meest oostelijke deel niet bijzonder met Dr. A. B. Meijer's schets van zijnen tocht over de landengte 4), daar deze de delta ettelijke minuten meer westelijk laat aanvangen en ook een andere richting geeft aan de uiteenloopende takken van de rivier, die Jeschke of Jakati genoemd wordt, doch naar 't schijnt slechts een zeearm is, waarin eenige riviertjes uitwateren, wijl Meijer het punt Sumbapo aangeeft als de plaats waar bij de afvaart het water zout werd.

Nader onderzoek is hier geenszins overbodig; reeds van der Aa heeft aangetoond, dat indien men de zeearmen, die hij den benedenloop der Jakati noemt, volgens de opnemingen der Gazelle aanneemt, men eene meer

---

1) Reizen naar Ned. Nieuw-Guinea door Robidé van der Aa, uitgegeven door het K. I. voor T. L. en V. 1870 en Tijdschrift Ned. Aardr. Genootschap, D. III.

2) Annalen der Hydrographie und Maritimen Meteorologie 1876.

3) Cosmos di Guido Cora, vol. 1, 1873.

4) Auszüge aus den auf einer Neu-Guinea-Reise im Jahre 1873 geführten Tagebüchern. Dresden 1875.

waarschijnlijke breedte voor de landengte bekomt, die dan ongeveer 3 uren hemelsbreed wordt, in stede van slechts één uur als op de kaart van Swaan.

Voor het oostelijk deel en de noordkust dezer golf heeft laatstgenoemde gebruik gemaakt van eene in het archief van het Marine-station der Molukken gevonden manuscriptkaart, getiteld: „Chart of the Traksand Discoveries of the East India Company's Cruizers „Panther and Endeavour" under the command of Lieut. John Maccluer, 1790 and 1791"; het zoude geenszins onbelangrijk zijn, de gelegenheid te hebben, die kaart te vergelijken met de Engelsche admiraliteitskaart en met die van Dalrymple in 1793, waarvan o. a. de heer van der Aa gewaagt.

Wat nu verder onze schetskaart betreft: van af het punt waar de zeekaart der Molukken ons verder in den steek laat, zijn de plaatsbepalingen volgens de „Soerabaija" met die volgens de „Etna" welke Swaan achtte een zeer voldoenden graad van nauwkeurigheid te bezitten, zooveel doenlijk in verband gebracht en is daarbij tevens gebruik gemaakt van het kaartje gevoegd bij het artikel van „von Micklucho Maclay, „Meine zweite Excursion nach Neu-Guinea" 1) en te zamengesteld door den Luit. ter zee Waldeck.

Moge de juiste onderlinge ligging der hoofdpunten meer vertrouwen verdienen, wanneer die worden gevolgd naar bepalingen gedaan op groote oorlogschepen van de beste instrumenten voorzien; wat sommige details betreft, schijnt ons toe, dat een scherpzinnig onderzoeker, als de beroemde Russische reiziger zeker is, wel mag worden geraadpleegd voor oorden, alwaar hij ettelijke maanden woonde en rondzwierf, gelijk ik dat voor de Kapaur-baai eveneens meende te mogen doen met de overigens ruwe schets van Dietrich 2).

Verdere uitweiding over onze schetskaart acht ik voor het oogenblik overbodig; van zelve zullen de daarop voorkomende en daarvan weggelaten namen ter sprake komen bij de beschrijving der kusten en eilanden, voor zoo verre die uit de beschikbare gegevens nu reeds doenlijk is en waartoe ik thans eene poging ga wagen.

Alleen zij nog opgemerkt dat zooveel eenigzins mogelijk uitsluitend de inlandsche namen, waar die bekend zijn, zijn gebruikt.

Kusten. Eilanden. Aanvangende bij den Noordwesthoek van de

1) Natuurkundig Tijdschrift voor Ned.-Indië, D. XXXVI, 1876.

2) Tijdschrift van het Indisch Aardrijkskundig Genootschap 1e Jaargang, afl. 1.

Maccluers-golf zal ik daarbij de kust geleidelijk tot Kaap Boeroe toe trachten te vervolgen.

Van het eerste gedeelte, van Kaap Oeinsop tot aan de Jeschke- of Jakati-rivier, vormende de noordkust der Maccluers-golf, weten wij zeer weinig en dan nog slechts van hooren zeggen; de eenige naam, die — behalve het door van der Crab bezochte Tambani of Tabini — aldaar op vele kaarten voorkomt en door ons ook is overgenomen, is „Assassination creek", denkelijk door Maccluer zoo genoemd als het oord alwaar zijn scheepsarts Nicholson zoude vermoord zijn, waarvan men bij van der Aa en ook bij Dr. Meyer bijzonderheden vindt. In de verschillende rapporten worden echter meerdere negorij namen genoemd: zoo spreekt van der Crab, die in 1871 met de Dassoon het binnendeel der golf bezocht en tot zeker punt Bintoeni, op de zuidkust gelegen, opstoomde, dat van daar uit westwaarts gaande op de noordkust gelegen zijn de dorpen Sabiar, Bigi-Bigi, Kaimara, Troi, Karkra, Essera, Tambani, Trop, Bira, Roemkai, Kais en Kaiboes. Dr. Meyers opgaven luiden weder anders; volgens hem zoude de kust onbewoond zijn van het Oosten uit tot zeker punt niet verre van Assassination creek, door hem Kawirisipei genoemd en eerst van daar af zouden de dorpen in westelijke richting elkander aldus opvolgen: Soidako, Siankate, Jamban en Pereperan, welke namen geen de minste overeenkomst bezitten met die door van der Crab opgegeven.

Liggen nu deze negorijen van Meyer nog oostelijker dan waar de lijst van van der Crab met Sabiar begint? Zeker is het dat, zooals ook van der Aa opmerkt, enkele der namen, door de laatstgenoemden opgegeven, reeds bij Vinck 1663 voorkomen, zooals Roemkai, Essera en Karkra, nabij welke laatste plaats vermoedelijk in 1872 een achttiental zeelieden vermoord zijn van de brigantine „Franz", Kapt. Redlich en wel, volgens de bijzonderheden die Dr. Meyer daarvan opgeeft, op aanstoken van den radja van Salawatti of Misool, wijl zij zich daar in zijne wateren met paarlvisscherij onledig hielden. Ook Bira, dat nabij Assassination creek moet gelegen zijn, wordt elders vermeld; Cerutti zoude in 1870 daar met de inlanders slaags zijn geweest, ten gevolge van baldadige handelingen zijner matrozen. Volgens van der Crab liggen die dorpen meerendeels aan het strand; doch nu geeft van Oldenborgh 1), die hier in 1879 was, weder enkele andere namen, waarop wij terugkomen bij de beschrijving der zuidkust. Waarlijk, de heer van der Aa heeft gelijk, dat het tijd wordt dat hier een nauwkeurig onderzoek plaats vindt.

1) Bijdragen tot de T. L. en V. kunde, uitgegeven door het Kon. Instituut 1883.

Meer overeenstemming bestaat er over het voorkomen dier noordkust; alle schrijvers noemen die laag en modderachtig, op 4 Eng. mijlen van de kust zoude men slechts 3 vadem water vinden en het hooge binnenland zoo verre verwijderd zijn, dat men van het gebergte aldaar in de golf niets ontwaart. Die geheele noordkust staat bekend onder den naam van Tanah Berau, waarnaar de geheele golf bij de Tidoreezen Telokh Berau wordt genoemd, terwijl de Ceramsche handelaren die ook wel Telokh Bintoeni noemen naar de negorij van dien naam, het verste punt door van der Crab bereikt.

Dr. Meyer, het oostelijkste onbewoonde deel der noordkust besprekende, noemt daar nog een paar landstreken: het reeds genoemde Kawirisipei, waarvoor het kleine eiland Marori zoude liggen, zoomede in het uiterste Oosten Oerako.

Overgaande tot het deltavormige oostelijk uiteinde der golf, voor een deel opgenomen met een stoomsloep der Gazelle en ook door Carl Gräf naar de opgaven van Dr. Meyer geconstrueerd, zoo vindt men in die voorstellingen schijnbaar alweder zeer weinig overeenkomst. Terwijl de Gazelle de golf doet eindigen op 133° 50' O. L. is zulks bij Meyer reeds 10' westelijker het geval; terwijl de Gazelle dat einde doet bestaan uit een in de richting van West naar Oost uitgestrekt 6' lang eiland, dat zelfs eenigzins heuvelachtig is en waarbij men Credner-baai vermeld vindt, ter wederzijde bespoeld door zeearmen, die een breed in loodrechte richting daarop loopend binnenlandsch water (Jeschke-rivier) met de golf in verbinding stellen, vindt men bij Meyer eene breede open geul eveneens 6' lang naar binnen loopende, waarna die zich in tweeën splitst nl. in een smalle noordelijke arm, Skroti genoemd, en een breedere die Jakati zoude heeten en tot voorbij het dorp Wasiami een zeearm schijnt te blijven en waarin van wederzijde een viertal riviertjes uitwateren, waarvan de beide oostelijkste Unter- en Oben-Jakati worden genoemd, die te zamen komen bij het dorp Jakati, juist aan het uiteinde van den zeearm; welke laatste dan, als men wil, beschouwd kan worden de voortzetting dier beide, overigens onbeduidende, riviertjes te zijn en daaraan eenig recht te ontleenen steeds Jakati te blijven heeten.

Men ziet het verschil in deze beide voorstellingen is niet onbelangrijk; sprekende over onze schetskaart werd daarop reeds gewezen en het kwam mij voor dat eene papillotte, Dr. Meyer's voorstelling bevattende, aan die schetskaart gehecht, hier niet misplaatst zoude zijn. Veronderstellingen, in hoeverre de door Meyer aangegevene rivieren of zeearmen beantwoorden

aan die, welke door de stoomsloep der Gazelle werden bevaren, zijn te maken; doch eenige de minste zekerheid kan daaruit moeielijk geboren worden, waarom wij dit beter aan later onderzoek overgelaten achten. Uit alles — ook uit berichten van ouden datum — blijkt intusschen dat, wanneer men het lage, denkelijk bij elken vloed onderloopende, terrein achter den rug heeft, de bodem heuvelachtig wordt tot aan de Geelvinksbaai; die terreinverheffingen schijnen golvend te zijn en zich weinig of niet boven de 1000 voet te verheffen: Meijer geeft een paar toppen aan, de Saripoen van 950 en de Mesmeri van 1250 voet, tusschen welke beide de waterscheiding zoude liggen.

Wat het verre Oostelijk deel der Zuidkust der Maccluersgolf betreft, daarover zijn de berichten zeer schaars, althans in vergelijking met het door handelaars druk bezochte meer Westelijk deel, dat hier de noordkust van Onin vormt. Dr. Meijer noemt van zijn standpunt uit gerekend — hij had in zijne prauw even bezuiden den zeearm Jakati overnacht — in Z. W. richting in de eerste plaats de vooruitstekende landtongen Witehauri, Koewansori en Jawisa; tusschen beide laatste zoude een diepen inham Inkeijomowar gelegen zijn en dit geheel zoude moerassig zijn en niet bewoond. Voorbij de punt Jawisa zoude de kust zich Z. W.waarts richten, van daar af bewoond zijn en de dorpen Sariroer, Tomori, Jarika, Kwas, Warangoei en Sasoera bevatten, wier bewoners mahomedanen zouden zijn en met de Cerammers handel drijven.

Laat ons zien hoe dit met de opgaven van andere zijde is overeen te brengen en daartoe van der Crab raadplegen, die, als in dienst zijnd ambtenaar, in de golf het verste punt bereikt hebbende, ook zeker als een onzer voornaamste bronnen moet worden aangemerkt.

Wel zegt hij daarvan weinig, doch men mag aannemen dat daardoor het door Dr. Meijer aangegevene niet zoo geheel en al wordt weêrsproken. In tegenstelling van het meer westelijk deel (Onin di Bawa) van de zuidkust, noemt hij het hier besproken oostelijk deel Onin di Atas, eene onderscheiding, die in de berichten van van Oldenborgh nadere bevestiging schijnt te vinden en waarbij de later te noemen negorij Sisir als grenspunt der beide Onins wordt aangemerkt. Jammer dat zoo weinig of eigenlijk volstrekt geen overeenkomst bestaat tusschen de namen der negorijen op de Zuidkust door de verschillende schrijvers genoemd, waardoor zoo moeijelijk aanrakingspunten zijn te vinden. Mogelijk is Meijer's Kwas het Goras van v. d. Crab en anderen en in dat geval

zoude Bintoeni identisch kunnen zijn met Jawisa, iets wat bij vergelijking der kaarten nog waarschijnlijker wordt.

Dit voor het oogenblik aannemende, dan is hetgeen v. d. Crab van de verder oostwaarts liggende streek meêdeelt, nl. dat, terwijl het terrein, van Dorimba in het westen af aan, reeds laag en modderachtig geworden is; de oevers der breede rivier, die bij Bintoeni in de golf uitmondt, wel is waar niet onbewoond zijn, doch slechts bezocht worden door nomadisch levende stammen, met Meijer's beweringen niet zoo zeer in strijd. Na 10 à 20 dagen opvarens, denkelijk in Z. O. richting — zegt v. d. Crab — zoude men aan steenachtig terrein komen en alsdan dicht genaderd zijn aan het hooge gebergte, dat aan de Geelvinksbaai grenst. Van dat gebergte was echter niets te zien, in het lage land zag men enkel hier en daar lage, geheel op zichzelven staande heuvels.

Op deze algeheele terreinverlaging tusschen Dorimba en de aan de Geelvinksbaai grenzende bergketens wordt, in verband tot het constateeren van den breeden riviermond bij Bintoeni en de later te bespreken op de Z. Westkust van N. Guinea gelegen Argoeni-baai, nadrukkelijk de aandacht gevestigd.

Verder westwaarts gaande geeft v. d. Crab, als nog tot Onin di Atas behoorende de navolgende negorijen op: Bombarai (Onombarai), *Goras*, *Dorimba*, *Fonin*, Argoeni (ook Argoeni Bintoen genoemd), Mandani, Pattiboera, *Kapitoear* en *Sisir*. De cursief aangegeven namen vermeldt ook Coorengel in 1872, ofschoon hij toen de golf niet is binnengegaan. De Soerabaya, die hier in den aanvang van 1876 was, kwam niet verder dan Dorimba; in de opnoeming van negorijen gaat de hier aan boord zijnde Commissie niet verder dan Onombarai, in welks nabijheid de rivier Badi in zee valt en zij noemt dan achtereenvolgens in westelijke richting, *Roeroeba*, Goras met *Arkwana* in de nabijheid, Dorimba, Foril (Fonin), *Bidoeana* of *Mabamba*, Argoeni, Ogir, Kapitoear en Sisir. De cursief aangegevene kent nu weder van der Crab niet, die daarentegen een paar andere in de westelijke helft opnoemt. Ogir ligt op een eilandje in; Pattiboera, Kapitoear en Sisir aan de baai van Sekaar. De overigen in de groote bocht, die N.Oostwaarts strekkende, nog voor dat Bintoeni bereikt wordt, haar hoogste tevens Oostelijkste en nabij Goras vermoedelijk haar diepst landwaarts ingaand punt heeft. Van Oldenborgh op zijne beurt zegt, dat op Onin's noordkust de navolgende negen negorijen onder het weldra te noemen Roembatti staan en wel van het Oosten naar het Westen: Mor, Werwa, Ajerkwanas, Bidoeana, Argoeni, Oegar, Wertoewar, Tobitoewa en Sisir, waarbij later nog Selat-leng wordt ge-

noemd. Dit nu heeft nog de meeste overeenkomst met hetgeen de Soerabaya-Commissie opgaf; doch v. Oldenborgh voegt er nog bij, dat in het moerassig deel der golf de tot bovengenoemde negorijen behoorende sagoplantsoenen de navolgende namen dragen: Goras, Bombrai, Bentoeni, Sambian, Tambani, Trap, Biora, Kais en Kaiboes; van welke ik met van der Aa de drie eerste op de zuid-, de overige op de noordkust zoude zoeken.

Men ziet, ook hier heerscht verscheidenheid van opvatting genoeg en hebben wij hier, gelijk ook elders, slechts enkele negorijen op onze schetskaart durven aangeven.

Bij Dorimba gaf van der Crab op, dat het terrein in westelijke richting eenigszins hooger gaat worden; tusschen Argoeni en Kapitoear is het tevens vlak, doch van daar af wordt het steil en bergachtig, ofschoon het hoogste punt niet veel meer dan 1000 voet zoude bereiken. Men ziet diepe ravijnen en dichte bosschen bijna onmiddellijk achter de huizen der strandnegorijen beginnen en het strand is met koraalsteenen bedekt; enkele kleine bergstroompjes vallen hier in zee. Van daar af vangt ook de reeks eilandjes aan, die, schijnbaar van de kust losgescheurd, zich tot het zuidwestuiteinde der golf voortzet; eilandjes, wier oevers door de zee onderwoeld — gelijk Teysman zegt — schip- of schotelvormig of, zooals Beccari zich uitdrukt, als paddestoelen, doch dicht begroeid uit zee oprijzen.

Onder de eilanden van eenig meerder belang, die men op de kaart vindt, behooren Argoeni en Tavamat, terwijl verder westwaarts ter hoogte van het eiland Ogir, de Soerega-groep met nog andere groepen ter wederzijde, Oost- en West-eilanden genoemd, door de Gazelle worden aangegeven. Met Ogir sluiten deze groepen de Sekaar-baai af, welke dientengevolge zeker een voor de meeste winden veilige ligplaats zal opleveren.

Die baai reeds in 1858 met een deel der meer westwaarts gelegen kust door den Luit. ter zee Dyserinck en later andermaal door het Etat-major der Gazelle in kaart gebracht, heeft in het zuidelijk deel een voor kleine prauwen bevaarbaar riviertje, door de Soerabaya-commissie Kajaoenie genoemd. Nadat men dat een dagreize ver is opgevaren bereikt men de verblijfplaats van den radja van Wartoewar, een landschap waaronder de navolgende negorijen gerekend worden te behooren: Mabonboeni, Mandani, Pattiboera, Karem, Tinaam, Pipiek, Kajonim, Kombemoer, Kaboerboer, Oberdaner, Bassadaner en Kawaskotin; naar 't schijnt nagenoeg alle binnenslands gelegen. Te Kapitoear, denkelijk het Tobitoewa van van Oldenborgh, heeft eene handelsonderneming van uit de Molukken

bestaan; of die nog in stand gehouden is bleef mij onbekend, doch denkelijk niet, wijl de handel zich van lieverlede meer naar de Kapaurbaai schijnt te verplaatsen. De toegang naar het binnenland van uit deze baai schijnt alles behalve gemakkelijk, althans van de bemanning der Gazelle moet een klein honderdtal eene vruchtelooze poging daartoe gedaan hebben; na verloop van weinige uren waren zij op de kust teruggekeerd.

Van de Sekaar-baai westwaarts gaande tot eene ver in zee uitstekende, uit tamelijk hoog land bestaande, landtong, die in Kaap Pattipi eindigt, wordt de ingang bereikt der ruime Pattipi-baai, ook Solotlenbaai genoemd; ook deze baai werd door de Gazelle opgenomen en daaraan danken wij de latere betere voorstelling van dit kustgedeelte, ook op onze zeekaarten. De Negorij Pattipi, die diep in het oostelijk uiteinde der baai wordt aangetroffen, bespreken wij nog wel nader bij de politieke indeeling dezer landstreken. Op den zuidelijken oever der baai bevinden zich meerdere inhammen; degene, die het diepst het land indringt, werd door de Gazelle Ahlefeld-haven genoemd en geroemd als voor alle winden veilig. De zeekust benoorden de baai en ook verder westwaarts heên, schijnt steil in zee af te dalen; in de onmiddelijke nabijheid treft men aanzienlijke diepten. Binnen de baai wisselt die diepte af van 6 tot 19 meter, terwijl de zuidelijke oever hier en daar met eilandjes omzoomd is.

Nagenoeg recht westelijk van den ingang van deze baai, doch op ongeveer een halven graad afstands, ligt het niet onaanzienlijke eiland Onin-loi of wellicht beter Onin-laut, op oudere kaarten ook onder den vermoedelijk eigenlijken inlandschen naam „Saboeda" bekend. Daarbij liggen eenige kleinere eilanden, Sentjan, Tarta-roega, Jiffoen en Jiflatas, welke beide laatste onder den naam van Pisangs bekend staan, een naam door Keyts, reeds aan de geheele groep gegeven. Tusschen Sentjan en het groote eiland ligt er nog een, waarvan den naam niet bekend is. Op Saboeda was het dat Cerrutti het oog geslagen had, om daar eene Italiaansche strafkolonie te vestigen.

Even voorbij den zuidelijken ingang der Pattipi-baai vormt de steeds hooge kust eenen nieuwen doch veel kleineren inham, waaraan de negorij Roembatti gelegen is, aan welks radja de vermelde negen negorijen en het genoemde landschap Wartoewar cijnsbaar zijn en die in het algemeen als de voornaamste der radja ampat Misool (Pattipi, Roembatti, Atti Atti en Fattaga), die rechtstreeks onder Misool en door deze onder Tidore

In die baai heeft de Lenna de havens Emilia, Ernesto en Maria benevens Kaap Hellwald.

De volgende baai, van de eerste afgescheiden door een voorgebergte, dat de Lenna C. Remé, Dietrich Saradpaoen noemt, heet bij laatstgenoemde Sapatoenam; dat is — gelijk van der Aa bewees — de door Dampier in 1700 gedoopte Freshwaterbay. Mij dunkt dat van der Aa's scherpzinnige kritiek hier door Dietrich ten volle wordt bevestigd; immers Cerrutti bezocht in 1870 in deze baai eene negorij Lipatnanam, die wel is waar aan den anderen kant geplaatst wordt, doch klaarblijkelijk dezelfde naam is, die Dietrich op zijne schets aan het voorgebergte gaf. Aan den westkant heeft deze baai een schoonen waterval nabij een punt door Cerrutti C. Finsch gedoopt en welke val wel de aanleiding tot den naam Freshwaterbay kan zijn geworden.

Tusschen de beide daaropvolgende kapen door Dietrich Kawoka en Soengsoeng genoemd, liggen de hooger genoemde eilandjes of klippen Anak Ega en weldra komt men aan het punt, waar dezelfde auteur Atti Atti Onin nabij een klein bergstroompje Deder plaatst; die plaatsing, evenals die van het een weinig meer oostelijk door hem aangegeven punt Skroe aan eene kleine ronde baai, waarin eveneens een riviertje uitloopt, komen mij juist voor.

Voorbij Skroe volgt dan nog een kleine inham Berem en dan komt men aan de Kapaurbaai in engen zin — de Kapaur binnenbaai zoude men kunnen zeggen —, de laatste voor dat men T. Kapaur bereikt. Die baai is ruim, daarvoor ligt een klein eilandje Serang of Tobiserang genaamd en daarin monden twee rivieren uit, die volgens Coorengel met groote sloepen niet zijn te naderen wegens de bank van modder en zand, die daarvoor ligt.

Uit zee doen zij zich niet onbelangrijk voor, doch de breede mondingen zijn zeearmen, waarin slechts bergstroompjes uitwateren, die bij laag water hoogstens een kwart mijl ver kunnen worden opgevaren. Noch Coorengel, noch Beccari en d'Albertis, die ze eenige maanden later een eind ver binnenslands hebben gevolgd, geven de namen op; Dietrich is hier weder de eerste en noemt de westelijke Tawen en andere Segaden, althans als ik goed lees, wat op zijne schets minder gemakkelijk is.

Coorengel noemt deze geheele landstreek Kapaur, waarvan Sakertemmin een niet door hem aangewezen onderdeel zoude zijn, terwijl hij ook de overige onderdeelen niet weet op te geven.

Dietrich onderscheidt weder meer; hij noemt Kapaur de streek gelegen om de binnenbaai met de rivieren, Skroe de streek daaraan westelijk grenzend en het verder westelijk deel Onin.

Van Oldenborgh eindelijk noemt die onderdeelen Weratin, Pakpak en Atti Onin. Als het meest recente gegeven hebben wij die op onze schetskaart aangenomen, doch onderzoek is hier in vele opzichten nog zeer gewenscht, want al weten wij er schijnbaar reeds het een en ander van, er is zeer veel bij, wat bevestiging vereischt.

Volgens Coorengel bestaat het strand van dit kustgedeelte uit koraalkalk en zandsteen; als rolsteenen vindt men er stukken vuursteen en het is omgeven door koraalriffen; op enkele plaatsen loopt de zandoever wel een eind in zee, doch ook daar hinderen koraalblokken aan de sloepen het naderen; bij ebgetijde gaat daarvan een zeer onaangename geur uit; dit alles belet Dietrich echter niet, het aldaar zeer gezond te noemen. Achter de kust stijgt het terrein al spoedig tot eene hoogte, die door hem op 500 voet wordt geschat.

Dat de kust, naarmate men verder zuidwaarts komt, zeer steil en hoog begint te worden blijkt, daar Coorengel die met den Chineschen muur vergelijkt, en dat zij ook verder door koraalriffen omzoomd is moet men wel opmaken uit de omstandigheid, dat de volgens de kaarten zeer ruime straat, die het eiland Samei van den vasten wal scheidt, luidens hetgeen denzelfden verslaggever mededeelt, slechts bevaarbaar zoude zijn voor kleine prauwtjes.

Dat eiland Samei, gelegen bij den noordelijken ingang der tweede bocht op de Kapaurbaai volgende, moet volgens van der Aa reeds op oude kaarten, als die van Keyts en van Jacob Borné worden aangetroffen; Dumont d'Urville noemt het Jacobs: Cora heeft beide de namen. Coorengel vond het onbewoond, ofschoon er in 1872 nog sporen van vroegere bewoning werden aangetroffen.

Aan het zuideinde dier tweede bocht bereikt men het voorgebergte door Swaan en op de zeekaart Patimoeni, door van Oldenborgh, denkelijk meer juist, Patiwonim genoemd, welk hoog land zich aan den zuidkant, alwaar het de Rijklof van Goensbaai ten noordgrens verstrekt, geheel landwaarts in schijnt terug te trekken.

-

De thans volgende aanzienlijke, van twee nog al diep landwaarts indringende inhammen voorziene, baai is eene van ouds bekende; door Keyts in 1678 ontdekt, gaf deze daaraan den naam van Rijklof van Goens. Rumphius noemde haar naar de in zijnen tijd vigerende inlandsche naam Zadak, doch reeds de kommissaris Weddik spreekt van Telokh Sebekor, een naam door Cora op zijn reiskaartje van Beccari en d'Albertis eveneens gevolgd en die van der Aa op vele gronden voor den juisten tegenwoordigen inlandschen naam aanneemt.

Ter loops zij herinnerd dat de naam, Rijklof v. Goensbaai, gedurende langen tijd abusievelijk op een punt der kust geprijkt heeft benoorden de Maccluersgolf gelegen.

Volgens Coorengel heeft de ingang der baai eene breedte van 16 en zoude de grootste diepte 15 Engelsche mijlen bedragen; hij teekent aan, dat de binnenbaai vol reven is en noemt het land om de baai laag: zeker niet hooger dan 50 voet, doch sterk heuvelachtig, welk karakter tot ver in het binnenland hetzelfde zoude blijven. Reeds door Keyts was dergelijke opmerking gemaakt en het kaartje van Guido Cora toont duidelijk aan, dat het hooge land, dat bij Kaap Patiwonim, gelijk wij zagen, zich landwaarts terugtrekt, eerst bij Kaap Baik, den zuidelijken hoek der baai, plotseling weder eenen aanvang neemt. Het rapport der commissie aan boord der Soerabaija noemt aldaar het land zelfs laag en moerassig. Hier is dus eene belangrijke gaping in den bergketen, of liever hier heeft men te doen met twee van elkander onafhankelijke terreinverheffingen, want ook in de verte schijnt tusschen die gaping geen hoog land zichtbaar. Men zoude intusschen kunnen meenen dat de eilanden, die voor de baai liggen en die door de bezoekers hoog worden genoemd en als zoodanig ook op Cora's kaart zijn aangegeven, hier den verbindingsschakel daarstellen. Beccari, die hier eene poging schijnt te hebben aangewend om het binnenland in te dringen, moet daarin zeer bemoeielijkt zijn wegens de onveiligheid die er heerscht, ontstaan uit rooftochten door de bewoners der eilanden op de vaste kust gehouden. Dat hierin veel waars kan gelegen zijn, mag worden afgeleid uit de omstandigheid, dat het bekend is, dat men in 1858 en 1863 in de Karoefarivier en ook nog later op het eiland Adie last had van dergelijke rooftochten.

Bedenkt men verder dat in vroeger tijd velen gemeend hebben, dat het meer zuidelijk gelegen gebergte Koemawa (Oranje Nassau) een eiland was, dat er dus volledige watercommunicatie van uit de van Goens-baai langs de Karoefarivier naar de Kamraubaai bestond, hetgeen, zooals wij later zien zullen in waarheid niet het geval is, al moet die rivier tot dicht aan de Westkust kunnen worden opgevaren, en wel zoo dicht dat de vaartuigen overgedragen of gesleept kunnen worden; dan laat het zich hooren, dat dergelijke strooptochten, waarvan zelfs Salomon Muller reeds gewaagt en waarbij het vooral om menschenroof te doen schijnt, meermalen in die richting hebben plaats gehad. Dit bespaarde die stroopers, meestal Karassers en Patiwonnimmers tevens het gevaar, om met hunne ranke vaartuigen de soms onstuimige zee rondom Kaap van den Bosch te trotseeren. Zoude het ook niet kunnen zijn, dat met het groote binnenmeer, waarvan

Rumphius hier spreekt, vanwaar de bewoners van Ceramlaut de massooi in zijnen tijd verkregen, de Kamrau-baai bedoeld is, die van uit de Rijklof van Goensbaai over land werd bezocht?

Wij zagen reeds dat er eilanden voor de baai liggen; deze zijn drie in getal en wel twee kleinere: Toeboeroeassa in het noorden en Fauer in het zuiden, het naast bij de kust en Karas het westelijkste en grootste, dwars voor de baai in de lengte uitgestrekt en dus de beide kleinere eilanden dekkende tegen den zwaren golfslag uit de open zee. De Dassoon en de Soerabaya ankerden in 1872 en 1876 aan de noordoostzijde van Fauer; het fregat Prins Hendrik der Nederlanden en de Vesuvius hadden in 1853 aan de oostzijde van Karas gelegen.

Sedert den compagnie's tijd, toen de vaart vooral van Banda daarop nog al druk moet zijn geweest, werden deze eilanden slechts zelden bezocht. Coorengel geeft op Toeboeroeasa of Toeboeriasa drie negorijen aan: een van gelijken naam als het eiland, liggende aan de zuidzijde, Dokopoenan, meer westwaarts op eene wel 100 voet boven zee gelegen kaap en Tarak op de westkust. Een beekje tusschen de beide eerstgenoemde plaatsen voorzag de Dassoon van goed drinkwater.

Op Fauer vond hij eveneens drie negorijen: Kaidba, door Swaan Kaiba genoemd, Patpadada en Fauer op een hoog en moeijelijk te bereiken punt. Ook de Soerabaya-commissie bezocht dit eiland en zegt o. a. dat het eiland ook Batoer zoude genoemd worden; dit stemt niet met Keyts, die dien naam eerder aan Toeboeriasa toekent, terwijl hij Fauer, Kani noemt, een naam door Swaan ook aan Karas gegeven. Ook voor dit groote eiland Karas vermeldt Coorengel slechts drie negorijen: Sila aan den oostkant, Bigoor benoorden Sila en Soewan daar bezuiden.

De Soerabaya-commissie, die hier juist den 19 Februari was, heeft, naar aanleiding van het feest van den dag, aan deze eilanden den gemeenschappelijken naam gegeven van Koning Willem III eilanden. De van ouds bekende naam van Karas-eilanden zal daardoor wel niet geheel verdwijnen, evenmin als door den naam Gudin, waarmede d'Urville die in 1839 uit de verte gedoopt heeft. Ook de algemeene naam Archipelago di Carlo Alberto aan de gezamenlijke, op dit deel der Westkust van N. Guinea gelegen, eilanden op Cora's kaart gegeven, schijnt mij toe minder levensvatbaarheid te hebben.

Van af Kaap Baik, Sapei noemt d'Urville die, zuidwaarts gaande, begint, zoo als reeds werd opgemerkt, het hooge land op nieuw.

Volgens Coorengel en meerdere schrijvers, die zelfs met groote diepgaande vaartuigen zich dicht langs de kust konden bewegen — zoo steil

valt het land hier in zee af — vormt dat gebergte, van Kaap van den Bosch in het zuiden tot Kaap Baik in het noorden, een doorloopend steil uit zee oprijzend geheel. Volgens velen verheft het zich tot 2000 voet, anderen geven bijna de dubbele hoogte aan, terwijl van even boven de zee tot aan de kruin alles met geboomte bedekt is; slechts bij het later te noemen eiland Katoemi, zoude het gebergte zich een weinig van het strand terugtrekken met ongeregeld heuvelland daarvoor. Aan het strand ontwaart men nu en dan eene onbeduidende strook zand, doch de gesloten bergrand, waarachter zich nog meerdere van die muren verheffen, schijnt ten eenemale ontoegankelijk; ook de Soerabaya-commissie hangt een gelijksoortig tafereel op van dat, uit zee zulk een trotsch gezicht opleverend, kustgedeelte.

Het wordt nogthans omzoomd door eenige onbewoonde eilanden: van noord naar zuid gaande ontmoet men het eerst Sangala en Katoemi, tusschen welke beide een kaap T. Katoemi of Katoemin uitsteekt; verder twee kleine eilandjes, die Coorengel niet noemt, ofschoon hij tusschen deze en den vasten wal konde doorstoomen.

Men ging daarbij rakelings langs den wal, waarin vele kalkholen zichtbaar waren. Daarop volgt het zeer in de lengte, evenwijdig aan de kust, zich uitstrekkend eiland Woelan; doch alvorens dat te bereiken geniet men van een allerprachtigst natuurtooneel: een vrij belangrijke waterval nl. stort zich van 50 voet hoogte in zee en wordt weldra door nog een tweede, echter van minder belang, gevolgd: de groote waterval, van ouds bekend, wordt door Rumphius Gitti Gitti genoemd.

Daarop volgt het eilandje Panikie, door anderen Fanikie genoemd, dat echter ook wel met het groote Woelan of Oelan wordt vereenzelvigd, en eindelijk de van ouds bekende Ruloffs-eilanden, van welke het eene Karawari bij sommigen genoemd wordt en die wel eens ten verzamelplaats der meer noordwaarts wonenden zouden hebben gediend, als zij op strooptochten naar Adie en verder uitgingen.

Doch inmiddels zijn wij reeds de zuidwestpunt van het vaste land omgegaan en bevinden ons in oostelijke richting, ofschoon de juiste vorm van het zuidwestelijk voorgebergte op dit schiereiland Koemawa (Oranje Nassau) nog onzeker is en op de meeste kaarten verschillend wordt voorgesteld.

Die Z. W. punt, voor dat men aan de Ruloffseilanden komt, heet bij velen Kaap Kaffoera, anderen laten haar onbenoemd of geven die niet eens op de kaart aan en vermelden alleen Kaap Oesan op den zuidoostpunt.

Ook benoorden de laatstvermelde doen zich aan de oostzijde nog enkele kapen voor, o. a. T. Koemawa.

Doch voor dat wij verder gaan, moeten wij nog even op het zuidelijk gedeelte der Westkust terugkomen. De meeste kaarten geven ten zuiden van T. Baik aan deze kust geen inbuigingen van voldoende grootte om te kunnen zeggen, dat aldaar nog baaijen van eenige beteekenis zouden zijn aan te wijzen, iets wat op de zuidzijde althans in eenigzins hoogere mate het geval schijnt. De vraag, waar dus de in 1678 door Keyts ontdekte Speelmans-baai moet worden gezocht, schijnt mij dan ook nog niet uitgemaakt. Aannemende dat Melvill van Carnbée 1) gedwaald heeft, toen hij die baai tusschen kaap Kaffoera en de Ruloffseilanden plaatste, zoo ook de Etna-commissie, die haar ten onrechte in de nader te behandelen Telokh Bitjaroe meende te vinden 2), zoo is het toch nog zeer onduidelijk, hoe die baai op het hier behandelde onherbergzaam kustgedeelte zoude zijn aan te wijzen, zooals van der Aa op grond van het door Leupe uitgegeven journaal met kaart van Keyts, 3) meende te kunnen doen.

De landstreken, van welke wij nu laatstelijk de kusten bespraken, schijnen de navolgende namen te dragen: benoorden de Karas-groep vooreerst Patiwonim, eindigende bij de Kaap van dien naam; tegenover evengenoemde eilandengroep Sopokoor of Sebekor, door Keyts Tatar genoemd, terwijl het hooge zuidelijk deel van oudsher Koemawa heet, zijnde de namen Baik en Oranje Nassau van jonger datum.

Niet verre voorbij de breede zuidpunt, bij ons onder den algemeenen naam van Kaap van den Bosch bekend, schijnt het hooge gebergte, ter hoogte van de Nautilus-straat, weder een einde te nemen en voor laag en moerassig terrein plaats te maken, waarin wij, na het verder noordwaarts ombuigen der kust, al spoedig de Karoefa-rivier zullen gaan aantreffen. Het juiste punt, waar dat gebergte zich aan de zuidoostzijde van het schiereiland voor het laatst tot in zee doet zien, wordt op de kaart van Swaan Kaap Karawawi genoemd. Met die kaap is tevens de zeestraat bereikt, die het eiland Adie van de vasten wal scheidt en waarvan de inlandsche naam onbekend is, zoodat die steeds Nautilus-straat heet naar het koloniale oorlogsvaartuig dat zich in 1833 aldaar bevond.

De Etna verwijlde in 1858 een paar dagen op de noordkust van Adie, dat op oudere kaarten o. a. bij Muller 4) ook Wezels-eiland wordt ge-

1) Algemeene Atlas van Ned. Indië.

2) Bijdragen tot de T. L. V. van Ned. Indië, V dl. 1862.

3) „ „ „ „ „ D. X Leupe, Journaal en kaart van Keyts.

4) Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Ned. Overzeesche bezittingen door Temminck. Leiden, 1839—1844.

noemd; bij die gelegenheid is de reede in kaart gebracht en werd het eiland zelve door eenige leden der commissie bezocht. Van Rosenberg 1) vermeldt de volgende bijzonderheden van dien tocht: het eiland is circa 25 palen lang en 5 palen breed en bestaat uit opgeheven terrein, hetwelk blijkt uit de koraalstukken, die men tot op de kruinen der weinige nog geen 100 voet hoogte bereikende heuvelen vindt. Die heuvelen rijzen vooral aan den noordkant van het eiland op, terwijl de verdere breedte en een groot deel van de lengte overigens plateauvormig is; weinige nauwelijks noemenswaardige beekjes ontlasten zich in de zee, die zeer vischrijk moet zijn tusschen het strand en het koraalrif, dat het eiland voor meer dan twee derden insluit.

Ook geeft hij aan de kleine onbewoonde eilandjes, die tusschen Adie en de vaste kust liggen, de namen Oerobi, Oenaga, Moestika, Kalimala en Karawatoe. Enkele dier namen vindt men bij Swaan terug; hij noemt Kalimala echter Ketimala. Vergelijkt men die echter met het kaartje van Waldeck (Papoea Kowiai), behoorende bij het verslag der tweede excursie van von Micklucho Maclay 2), dan ziet men daarop weder geheel andere namen als Semba en Rasadi. Ook laat deze laatste de Waardenburg-groep, zooals deze eilanden gewoonlijk genoemd worden, zich veel verder naar het Oosten uitbreiden, o. a. met twee niet onbelangrijke eilanden Toekarwatoe en Selimallam, die ook bij Salomon Muller voorkomen, doch op de meeste andere kaarten worden gemist en die volgens beider opgave oostelijk komen te liggen van de negorij Mangawitoe, voor welke zoowel de Etna als de Soerabaya ankerden

Ik acht het echter geenszins onmogelijk dat Toekarwatoe met Karawatoe en Selimallam met Ketimala identisch zijn, in welk geval een der beide paren ook van onze schetskaart zouden moeten verdwijnen.

Benoorden het eiland Adie wordt gewoonlijk gerekend dat de Kamrao- of Kamrau-baai begint, ofschoon sommigen die baai in engeren zin schijnen aan te nemen en niet dan benoorden den mond der Karoefa-rivier laten aanvangen.

Volgens de opgaaf der Etna-commissie voert het lage zeestrand der vaste kust benoorden de Nautilus-straat, den naam Tangiri, terwijl meer binnenslands langs de oevers der Karoefa-rivier het landschap denzelfden naam als de rivier zoude dragen en men diep binnenslands Sopokoor moet zoeken, welk laatste overeenstemt met de gegevens door Coorengel

1) Natuurkundig Tijdschrift voor Ned. Indië, D. XIX, 1859.
2) „ „ „ „ D. XXXVI, 1876.

in de Rijklof van Goens-baai verzameld en dat ik voor hetzelfde houd als Sebekor door van Rosenberg vermeld.

De Etna is, voor zooverre bekend, het eenige oorlogschip dat den mond der reeds meermalen genoemde Karoefa-rivier heeft bezocht. Geholpen door de zeer gebrekkige aanwijzing van het pas benoemde inlandsch hoofd — zegt de heer Royer 1), de kommandant van evengemelden bodem — zette ik koers derwaarts en met veel omzichtigheid kwam men over zeer ongelijke diepten tot de voor de monding liggende bank. In drie vaam water gekomen, op anderhalve mijl van den riviermond, werd voorloopig geankerd en de bank opgelood, totdat daarin eene geul van twee en een halven vadem diepte werd gevonden, waarvan de Etna gebruik maakte om binnen den mond te komen en in elf vaam water te ankeren. Na vooraf eene gewapende sloep de rivier ingezonden te hebben om drinkwater te zoeken, dat niet gevonden werd, werd een sloepentocht georganiseerd met het voornemen de rivier zoo mogelijk tot den oorsprong op te varen.

Staande dien tocht, die opwaarts twaalf uren, afwaarts met de eb korter tijd vorderde, heeft de zeeofficier Wolterbeek Muller de rivier in kaart gebracht, zooverre totdat ondiepte en groote steenblokken het verder doordringen beletten.

Een geruimen tijd behoudt de rivier hare breedte, ja boven den mond vond men die 1200 Meter, grooter dan aanvankelijk, toen die slechts 800 Meter was; hooger op versmalt die tot 500 Meter, doch behoudt die eenige uren ver stroomopwaarts. De oevers zijn laag en loopen bij vloed grootendeels onder. Van uit de ankerplaats te zien eindigde het hooge land in de richting noordwest ten westen en, aangezien de eerste bochten der rivier allen een richting daar benoorden hadden, aangezien geen zoet water gevonden werd en de inlanders beweerden, dat de rivier niet uit het gebergte ontspringt, maar langs den voet heenloopt, dacht Royer in de eerste dagen niet anders, dan dat hij hier te doen had met eene zeestraat in stede van eene rivier.

De groote daarna gemaakte sloepentocht bewees intusschen het tegendeel; toen werd wel zoet water gevonden en in de nabijheid van het gebergte nam de rivier eene meer zuidelijke richting aan. Dat punt zoude echter al zeer dicht bij de zee aan de Westkust gelegen zijn.

Zeer enkele dorpen werden aangetroffen. Waar de rivier beneden de 500 Meter breed gaat worden, ontmoet men enkele uit het water oprijzende

---

1) Swart, Verh. en ber. Zeewezen, D. XXI en XXII, 1862.

zandsteenrotsen van 30 tot 60 voet hoog; de rivier blijft dan echter nog 250 à 200 meter breed. De diepte die op het breedste deel 2½ à 3 vadem is, wordt verder ongelijkmatig tusschen één en vijf vaam, totdat die hooger op onbeduidend wordt. Na ruim 9 uren opvarens verandert plotseling het tooneel; de rivier krijgt zoet water, kronkelt sterk, de breedte vermindert tot op 20 meter en de oevers worden steil. Na nog 3 uren voortvaren moest de tocht worden gestaakt wegens groote steenen in de bedding; nog slechts kleine prauwtjes kunnen verder en die worden, waar noodig, gedragen.

Van Rosenberg vermeldt nog, dat de rivier zich met vijf monden in zee ontlast, welke echter, behalve de hoofdmond, niet noemenswaard zijn.

De van den mond dezer rivier verder naar 't schijnt in een groote van noord naar oost overgaande bocht doorloopende kust is, meen ik, nog nooit onderzocht en schijnt wegens voorliggende koraalriffen moeielijk te naderen. Alleen verneemt men, dat het land overal laag en moerassig zoude wezen en dit sluit zich zeer goed aan de beschrijving van de westelijke oevers der zonderlinge Argoeni-baai, die nu volgt.

De kommandant der Etna, voor het nader aan te wijzen Kaimanie op 1700 Meter uit den wal in goeden grond ten anker liggende, vernam dat zich noordwaarts een nog veel belangrijker rivier moest bevinden dan de Karoefa, waarvan trouwens bij Salomon Muller ook reeds sprake was. Derwaarts stoomen met de Etna meende hij echter te moeten nalaten wegens de geheele onbekendheid doch zeer slechte reputatie van het vaarwater, dat ook later vol riffen bleek te zijn, ofschoon tot verbazing der bezoekers aldaar een Macassaarsche handelsschoener werd aangetroffen. Voor die expeditie werd dus wederom een sloepentocht uitgerust; met drie goed gewapende en bemande sloepen vertrokken, kwam zij eerst een volle week daarna bij de Etna terug.

Wij zouden te veel van het geduld vergen, indien wij dien tocht hier in alle zijne bijzonderheden gingen omschrijven; het rapport der Etna-commissie verdient alleszins, even als ook von Rosenberg, daarop te worden nagelezen, terwijl de zeeofficier Bogaert eene schets van den afgelegden weg vervaardigde. Bepalen wij ons tot het navolgende: tegen den middag van den eersten dag werd het eiland Sirotta, bestaande uit drie hoog uit zee oprijzende rotsen bereikt, waarbij men bij Waldeck nog twee andere eilanden, Dombia en Madaif een weinig meer westwaarts, vindt geteekend. Hier lag de bedoelde schoener en konde men in het verre noorden reeds den mond der rivier ontwaren, werwaarts men zich

nog denzelfden dag begaf. Die mond bleek circa 400 meters breed te zijn, doch — in stede van eene rivier te zijn — verleende hij toegang tot eene binnenbaai van aanzienlijke uitgestrektheid. Hier werd onder den wal op den moerassigen westoever overnacht en de reis in den vroegen ochtend van den volgenden dag met het opkomen van den vloed voortgezet. Die kom of binnenbaai leverde een trotsch gezicht op, o. a. in het N. Oosten op den bergtop Genofo; zij was op zijn wijdst één mijl breed, dubbel zoo lang, onpeilbaar diep en eindigde in een tweede zeer lange trechtervormige binnnenbaai, die zich van zuid naar noord uitstrekt en voor den ingang waarvan verscheidene kleine eilanden liggen. Alvorens deze binnen te gaan werd een bewoond, doch voor het oogenblik verlaten oord, aangetroffen. Deze tweede baai was weder één mijl lang, doch slechts 800 à 1000 meter breed en op den oostelijken oever werd eene kleine snelvlietende beek opgemerkt. Uit die kom kwam men in een derde veel grootere, die op een mijl afstands noordwaarts scheen te eindigen en waar dan eindelijk de mond der Argoeni-rivier werd verwacht, doch ook dit bleek onjuist.

Het waren slechts eenige eilandjes, alwaar Ceramsche kooplieden werden aangetroffen, welke eilanden de baai in twee helften verdeelden, aangezien deze zich nog twee mijlen noordwaarts voortzette ter breedte van een halve à een heele mijl en in het noordoosten halvemaansgewijs toeliep. Ook daarin lagen hier en daar eilandjes. De vaart was onbeschrijfelijk schoon, doch somber wegens de volslagen eenzaamheid; nergens vertoonde zich een levend wezen. Verder dan het einde dezer derde kom werd de tocht niet voortgezet, wegens gebrek aan leeftocht en de vermoeijenis der roeijers. Vóór dat de terugtocht langzaam werd aangenomen wees de radja van Namototte, die onze reizigers ten gids strekte, hun een vierde voor hen openliggende baai aan en deelde mede, dat die door nog andere wordt achtervolgd, om ten slotte te stuiten tegen het aan den horizon in het Noorden en Oosten zichtbare hooge gebergte.

Het terrein aan de oostzijde der baaijen was voortdurend hoog en steil bevonden, daarentegen aan de westzijde steeds laag en moerassig; dat deed den bezoekers tot het besluit komen, dat het geheele westwaarts gelegen terrein aangespoelde grond zoude zijn in eenen grooten ouden zeeboezem.

Ook von Rosenberg zegt, dat de circa 1000 voet hooge bergketen aan den oosteroever, die zich aan den berg Genofo aansluit, in noordoostelijke strekking binnenslands verloopt.

Aangezien nu de mond der nagenoeg recht noordwaarts loopende Argoemibaai bij deze gelegenheid op 133° 46' oosterlengte werd bepaald

en van der Crab met de Dassoon Bintoeni in de Maccluersgolf, alwaar eene groote rivier uit het Zuid-Oosten zoude uitwateren, op 133° 19' bepaalde, zoo liggen die punten in nagenoeg Z.O. en N.W. richting van elkander en zal het bereikte eindpunt in de Argoeni-baai van den Bintoeni-mond nog bijna 20 uren gaans verwijderd zijn, hetgeen echter zeer veel vermindert als men beoosten Bintoeni de zoowel door de Gazelle als door Dr. Meijer aangegeven, diepe inhammen der Maccluersgolf mag aannemen.

Om nu omtrent de ook door van de Aa besproken onderstelling, dat de Argoeni-baai met de Maccluersgolf in verbinding kan staan, tot eenige waarschijnlijkheid te kunnen komen, zoude althans eerst uitgemaakt moeten worden of het gebergte van Onin benoorden de Rijklof van Goensbaai ook samenhangt met dat, hetwelk den westeroever der Geelvinksbaai begrenst. Mocht dit niet het geval zijn, en daarvoor is wel wat te zeggen, wijl ook het oostelijk deel van den zuideroever der Maccluersgolf laag land is en men daar enkel in het zuidoosten hoog land zag, dan vermeerdert die kans zeer.

Maar men moet meer van het binnenland trachten te weten te komen; men weet zelfs nog niet eens of het gebergte, dat zich voor de Rijklof van Goensbaai zoo geheel opent, op eenigen afstand achter die baai niet weder verbonden is; dit wordt te minder zeker, nu van Rosenberg bij den mond der Karoefa-rivier van zoo verschillende bergketens gewag maakt.

De kans daarentegen, dat de Argoenibaai met de Geelvinksbaai gemeenschap zoude hebben, wordt dunkt mij al zeer gering; wel geven de onderzoekingen van Dr. Meijer en anderen in de diepe Wandammenbaai ter hoogte van Wasior eene breede strook moerassig terrein aan, terwijl hij het gebergte bij Roebi op de zuidkust van zeer bijzondere formatie vond, nl. met smalle, steile, evenwijdig loopende ribben met diepe, rivieren, soms zeearmen, bevattende, daar tusschen gelegen ravijnen; doch daar tegenover staan zijne eigene berichten over het meer noordelijk gelegen terrein, die van de Etna-expeditie en van den heer Micklucho Maclay, waaruit met groote zekerheid te constateeren is, dat het gebergte, dat bezuiden en bewesten de Geelvinksbaai loopt en waartoe toppen als de Genofo en de Lamantjeri behooren, over de landengte van Jakati met het in het verre noorden gelegen Arfak-gebergte samenhangt. De afstand tusschen de beide besproken wateren is hier intusschen niet grooter dan tot die der Maccluersgolf.

In ieder geval bevinden we ons in de Argoenibaai en ook in de nu

verder volgende in een terrein, waarvan het nauwkeurig onderzoek zeer interessante uitkomsten belooft.

Aan den oostelijken oever bij den ingang der Argoenibaai treft men eenen ver in zee vooruitspringenden uitlooper van het gebergte aan, die naar de punt toe van lieverlede in hoogte afneemt en den naam van T. Smora draagt, doch aan de oostzijde zich versmallend, nog verder zeewaarts doorloopt tot in een punt door van Rosenberg T. Bosweri genoemd, een naam dien ik elders niet herhaald vond; op die wijze wordt de bocht van Kaimani gevormd, waarin de Etna geankerd lag.

Aan den oostkant dier landtong dringt eene baai diep landwaarts in; dit is de Telokh Bitjaroe, die gelijk reeds is opgemerkt door de Etna-commissie ten onrechte geïdentifieerd werd met de Speelmansbaai, terwijl het meer dan waarschijnlijk is dat het de door Keyts bedoelde Quaelbergsbaai is. De westelijke toegang tot die baai is een en een kwart geographische mijl breed en aan de oostzijde wordt zij begrensd, ja gedeeltelijk afgesloten, door het aanzienlijke eiland Namototte. De ongeveer een halve mijl breede straat, waardoor men van de zuid-oost komende tusschen dat eiland en den vasten wal door de Tel. Bitjaroe kan bereiken en in welke passage de Soerabaya in 1876 eene goede ankerplaats vond, is door v. Micklucho Maclay, naar onze overleden Koningin „Koningin Sophiastraat" genoemd, waartoe die geleerde en beroemde reiziger echter niet overging zonder zich vooraf overtuigd te hebben, dat daarvoor geen inlandsche naam bestond.

De baai, die in N.N.W. richting drie mijlen diep en over hare geheele lengte ongeveer half zoo breed is, heeft bijna overal steil uit zee oploopende hooge oevers uit kalkrotsen bestaande; hier en daar echter met een zandstrand van ongeveer 100 meters breedte daarvoor. De juiste grenzen zijn eerst sedert de reis der Etna met eenige zekerheid op de kaarten kunnen worden aangegeven; de baai is toen tevens nog al onzuiver door riffen bevonden, ofschoon zij in haar midden goeden ankergrond heeft: ver in het noorden ziet men van daar uit hoog gebergte, dat in den Genofo, die zich van hier als een tafelberg voordoet, zijn hoogste punt bereikt. Het gebergte rondom de baai moet goed bevolkt zijn en ook werd aan den waterkant een goed gebouwd huis van een hoofd aangetroffen.

Het eiland Namototte is volgens von Rosenberg niets anders dan eene langwerpige boven water uitstekende bergrug van dolomiet, die eene hoogte van circa 1000 voet bereikt en nagenoeg overal steil in zee afdaalt. Op de oostkust, ter hoogte waar de Soerabaya ankerde, moet voorheen eene negorij hebben gestaan van gelijken naam als het eiland,

vroeger schijnt dit op eenig nabij gelegen punt eveneens bewoond te zijn bevonden, althans Maclay geeft aldaar eene negorij aan, die hij Waitemnomoe noemt. Aan de zuidpunt van Namototte ligt nog een klein eiland dat Sagil heet.

De vaste kust evenwijdig aan die eilanden buigt zich zuidwaarts een weinig in en eindigt ter hoogte van Sagil in een kaap, die op de kaart van Waldeck Aiwa genoemd is; aldaar was het dat von Micklucho Maclay de hut opsloeg, waarin hij in 1874 gedurende eenigen tijd verblijf hield. Juist voor die kaap ligt nog het eilandje Tawarwesi en gaat men de kaap rond, dan komt men in de Tritonsbaai, sinds 1828 wel bekend, wegens het Fort du Bus, dat in een der diepe inhammen aan den voet van den berg Lamantjeri werd opgericht, doch acht jaren later wegens den slechten gezondheidstoestand weder moest worden verlaten.

Volgens de jongste onderzoekingen van Maclay bestaan er, behalve de bekende ruime zuidwestelijke toegang, die de zee naar die baai verleent, nog twee meer noordelijk gelegen ingangen en wel tusschen den vasten wal en het niet onbelangrijke eiland Mawara, welke ingang hij „Doorvaart der Grootvorstin Helena" noemde, doch die aan d'Urville ook reeds bekend was en tusschen Mawara en Semeew, een veel kleiner eiland.

Salomon Muller, het verdienstelijk lid der wetenschappelijke Commissie die in 1828 daar vertoefde, geeft van de Tritonsbaai de navolgende beschrijving.

„De baai bestaat uit een bekken hetwelk omstreeks 2 geogr. mijlen diep en één mijl breed is; geheel naar binnen wordt het iets nauwer. Op den achtergrond van deze, ten oosten en westen door rotsige en steile hoogten bezoomde kom, verheft zich den berg Lamantjeri, waarvan de zuidoostelijke hoek in eene zacht glooijende vlakte uitloopt, welke den noordwestelijken oever der baai vormt. Dit is de eenige geregelde vlakte door ons in die streek gevonden, waarom dan ook aldaar aan den zeekant de sterkte gebouwd werd.

„Daar waar deze ligt bestaat de oever uit eene strook wit zand, waarin men bij het delven van eenen kuil reeds op eene diepte van 1$^1/_2$ à 2 voet goed drinkwater vond. Niet verre oostelijk vandaar ontlast zich eene rivier in de baai Walar Timbona genaamd. Dezelve komt uit een diepe kloof tusschen de bergen Lamantjeri en Ori ori gelegen; bij haren mond zijn de oevers laag en moerassig. Dit lagere strandgedeelte is van een groote ondiepe bank omgeven, uit zachten kleigrond hier en daar met kalkzand vermengd bestaande. Deze bank neemt meer dan de helft der binnenbaai in en laat alleen aan den westkant derzelve een smal maar zuiver

en diep vaarwater voor schepen over. Midden in de wijde bocht liggen onderscheidene kleine eilandjes en boven het water uitstekende klippen.

„De diepte der baai, van den ingang af langs den westkant der eilandjes tot aan hoek Koemoeroe toe, bedraagt tusschen de 50 en 30 vademen, terwijl van het laatstgenoemde punt langs den zuidwestwal tot op ongeveer drie vierde kabellengte van den oever vóór het fort dezelve langzaam afneemt van 30 tot 5 vademen."

Ongetwijfeld is de Tritonbaai gedurende de jaren dat Fort du Bus bezet was herhaaldelijk door onze oorlogschepen bezocht, zoo tot provi-andering als tot aflossing van de vooral wegens den slechten gezondsheid-toestand beklagenswaardige bezetting. Ook zal het in dien tijd niet aan pogingen ontbroken hebben, om te trachten van daar het binnenland in te dringen, waartoe o. a. het door Muller reeds vermelde riviertje beter dan elders de gelegenheid aanbood.

Enkele dier pogingen, als die door Boudijk Bastiaanse met den Graaf de Vidua in 1830, waarbij de rivier Kawassa wordt genoemd; door de officieren der Diana in 1836, die het weder alleen Timbona noemen en wegens den moerassigen bodem de moeielijkheid om van daar binnen te dringen doen uitkomen, en eindelijk de poging van d'Urville zijn bekend geworden.

De Etnaexpeditie in 1858 heeft deze baai niet bezocht op hare reis van Kaimani naar Lakahia, doch belangstellend liet zij in 't voorbijgaan het oog daarover gaan, gedachtig aan hetgeen eenmaal door Nederlanders aldaar was verricht en geleden.

De Soerabaya daarentegen liet in Februari 1876 het anker vallen voor de overblijfselen van het fort; in het verslag dier reis wordt de hoogte van den berg Lamantjeri op 1000 meter gesteld, waarvoor Salomon Muller slechts 750 had opgegeven. Even als deze geeft het voor den inlandschen naam der baai „Oeroe Langoeroe" op. Maclay, die er een paar jaren vroeger was, past dien naam echter slechts toe op den ingang der baai bij de aldaar liggende en hooger genoemde eilanden. De Soerabaya-commissie noemt dicht bij de ankerplaats het dorpje Oewamaroem; Maclay spreekt daar van Naugauroe. Het verblijf van Maclay aldaar is vooral merkwaardig door den landtocht dien hij daaraan verbond; daartoe begaf hij zich naar het diepst landwaarts in gelegen punt der oostkust Varika tegenover een paar eilandjes, die hij Koira noemt en trok vandaar over de eerste 1200 voet hooge bergketen Warika, waarachter hij het groote bergmeer Kamaka Wallar ontdekte, dat zelfs de Cerammers, gewoon deze kust te bezoeken, ten eenemale onbekend was. Dat meer ligt 500 voet boven zee en is allerwege door bergen omringd, die alleen in het

zuidoosten wat lager zijn. Door de bewoners — Waoussirau — werd hij vriendelijk ontvangen. Het meer is langwerpig, daarin zijn meerdere eilanden en het is zoo groot dat, indien er een goeden weg omheen liep, een voetganger 15 à 20 uren zoude noodig hebben om dien af te leggen. De waterstand moet zeer aan afwisseling onderhevig zijn; Maclay vond kenmerken, dat het water wel 3½ meter hooger, en op andere tijden 4 à 5 meter lager moet hebben gestaan en, volgens hetgeen men hem mededeelde, zouden zulke dalingen plotseling zonder bekende oorzaken plaats hebben gehad o. a. een 14 à 15 jaar geleden.

Het meerwater was goed drinkbaar, al had het geen aangenamen smaak. Benoorden het meer ligt de bergrug Majomoetoe, in het N.O. in het Oosten eene andere Kambekiaroe, terwijl in het zuiden twee toppen Arora en Owoea, door een lagen rug verbonden, de grens uitmaken: of het meer afvoerkanalen heeft bleef onbekend.

Volgt men de schets van Waldeck, dan ligt het eiland Mawara, waarop het dorp Ambauloe is aangegeven, in eenen vrij diepe inham op den noordoever der Tritonbaai, welke inham wordt gevolgd door een langs den zuidkant van dat eiland vooruitspringend voorgebergte, waarna de binnenbaai komt, waar eenmaal Fort du Bus lag, en ook nog de negorij Lobo, van oudsher, wordt aangegeven. Gaat men langs de oostzijde, dan komt men spoedig aan Varika, boven reeds genoemd en eindelijk te Lonara in den zuidoosthoek. De zuidkust loopt nagenoeg recht met een paar daarvoor liggende onbenoemde eilandjes.

De Tritonsbaai verlatende en in zuid-oostelijke richting eene tot dusverre onbenoemde Kaap omgaande, komt men in de Iris-straat, reeds in Muller's tijd Saraweri woerat of enkel Saraweri genoemd, een naam, die volgens Maclay echter tegenwoordig niet meer bekend is. Die zeker vijf uren lange straat scheidt het eiland Aidoema van den vasten wal, langs welke het zich in evenwijdige richting uitstrekt en wordt in het zuidoosten als het ware afgesloten door een ander, kleiner en meer ronden vorm hebbend, eiland: Dramai.

Van Aidoema, dat door Maclay bezocht werd en aan den noordkant waarvan ook de Soerabaya ankerde, zijn aan die zijde twee en in de Iris-straat slechts een enkele onbeduidende negorij bekend, de namen dragende van Aidoema, Oemboermata en Waikala.

Van Dramai vond ik niets aangeteekend, doch de zeer hooge landtong of kaap, die daarop volgt en aan de andere zijde waarvan het eiland Kajoemera ligt, zoude in oude tijden door Pool reeds Noord-Oosthoek zijn genoemd. d'Urville zag die voor een eiland aan, terwijl Maclay die, ter eere van den toenmaligen Goeverneur-Generaal, Kaap Loudon noemde.

Voordat wij eindelijk Kaap Boeroe bereiken — het punt tot waar wij ons voorstelden deze omschrijving voort te zetten — volgen nog twee aanzienlijke baaien de Telokh Kajoemera en de zoo diep landwaarts inloopende Etnabaai.

Dwars voor eerstgenoemde Telokh ligt een eiland van denzelfden naam, alwaar de Soerabaya in den avond van den 24sten Februari 1876 aankwam met het voornemen de baai in te stoomen, waarvan echter door onbekendheid van den loods met het vaarwater, door ongunstig weder en sterke zeestroomen niets is gekomen. Zulks is te meer te bejammeren, wijl van die baai, die een paar jaren te voren vermoedelijk het eerst door een Europeaan — v. Mickluсho Maclay — bezocht werd, nog nagenoeg niets bekend was en ook nog niet is. De vorm, daaraan op het kaartje van Waldeck gegeven, moet dan ook als geheel figuratief worden aangemerkt; alleen mag men als zeker aannemen, dat de westelijke ingang tusschen Kaap Loudon en het eiland zeer nauw, daarentegen aan de oostzijde van Kajoemera zeer ruim is. Die groote opening in de kust maakt het te vreemder, dat die baai niet reeds veel vroeger is opgemerkt.

De kaap, die de baai van Kajoemera van de Etnabaai scheidt, heet bij onze Hollandsche zeevaarders T. Awoera; d'Urville had die kaap Baudin genoemd; Maclay noemt haar Boi en ter wederzijde van die kaap spreekt van Rosenberg van kleine inhammen, als van die van Oeariboe en Limawa.

Tusschen die kaap en eene meer zuidoostelijk gelegene, die T. Bohia heet, vormt zich de zoogenaamde bocht van Lakahia, aldus genoemd naar een eilandje, dat benoorden de laatstgenoemde kaap door eene zeestraat van ongeveer een halve mijl breedte van den vasten wal is gescheiden.

Van die groote bocht loopen de kusten ter wederzijde trechtervormig landwaarts in, volgens von Rosenberg de inhammen Borra Borra aan de noordzijde en Oeimata en Besaroeaka aan den zuidkant vertoonende; die kusten naderen elkander tot op een kwart mijl afstands in twee rotspunten bij Maclay Tiamba en Bavia, de laatste door de Etna Goenoeng Baik genoemd en door von Rosenberg als een eiland Bawia voorgesteld. Op dat punt wordt de Etnabaai geacht aan te vangen.

Aan de noordzijde en ook bij Bavia wordt het land als bergachtig beschreven; van Bavia af schijnt het echter in de richting naar T. Bohia snel af te dalen en aldaar zelfs laag en moerassig te worden met een bank in zee daarvoor, waarmede hetgeen Maclay zegt vrij goed overeenstemt, daar deze zelfs nauwe kanalen veronderstelt, die van dat deel der kust tot achter in de diepe Etnabaai voeren.

De Commissie der Etna ontdekte die baai en bezocht haar in drie sloepen; het traject langs den wal tot aan den ingang leverde een prachtig gezicht op de bijna overal steil uit zee oprijzende kalkrotsen met krachtige vegetatie bezet; de hoogste aan den noordkant gelegen bergtoppen werden op 2000 voet geschat en de beide genoemde punten bij den ingang zijn weinig minder hoog. Nauwelijks is men de baai binnen of men wordt getroffen door een waterval op den rechteroever; moeijelijk — zegt het rapport — kan men zich een indrukwekkender schouwspel voorstellen dan het gezicht op dezen val, die nagenoeg 300 voet met donderend geweld over de kalkrotsen naar omlaag stort en ter breedte van 50 voet zijn kristalhelder water, in kokend schuim veranderd, in het ziltc nat der baai uitstort, na alvorens den vloed eenige ellen te hebben teruggedrongen.

De Etnabaai heeft over de geheele uitgestrektheid meestal 3000, op enkele plaatsen 4000 meters breedte; rondom met steil oprijzend gebergte bezet, dat vooral op den rechteroever hoog is, doch op den linkeroever door voorliggend modderstrand wordt afgewisseld. Maclay, die het eindpunt der baai bezocht, meent nauwe kanalen te hebben ontwaard, die, gelijk reeds gezegd is, zuidwaarts tot de kust zouden leiden.

De Etna-commissie telde achtereenvolgens minstens drie steile bergketenen achter het randgebergte, die het binnentrekken van het land alles behalve gemakkelijk schijnen te maken. Vergelijkt men hiermede de berichten van Dr. Meijer, die van uit Roebi op de tegenoverliggende zuidkust der Geelvinksbaai het 2260 voet hooge gebergte Karobi beklom, van daar de zee — naar hij vermeent omstreeks kaap Boeroe — duidelijk waarnam en daarbij van een in zuidelijke richting gelegen meer Jamoor gewaagt, dan ziet men, dat ook deze reiziger van paralel loopende bergketens spreekt.

De sloepen-expeditie der Etna overnachtte op zeker punt der baai niet verre van eene kleine Papoea-nederzetting en zette den volgenden dag de reis voort naar een diep in de baai gelegen punt Timbona, waarna het ongunstige weder dwong terug te keeren.

Ook Maclay schijnt op dat punt geweest te zijn en van daaruit nog een eindweegs binnenslands te zijn gegaan; hij noemt de baai Telokh Kiroeroe, dat ook de ware inlandsche naam schijnt te zijn, en wijst nog een paar dorpen Ilona en Goera Goera aan, achter welke laatste het gebergte Bamana zoude liggen.

Buiten de baai op de zuidkust tegenover het eiland Lakahia treft men nog een inham aan T. Tarera, of zoo als Maclay zegt Tererra, die o. a.

door de Etna-commissie werd onderzocht en na een paar mijlen opwaarts voor sloepen bevaarbaar te zijn bevonden, zich in verscheidene kleine armen, alleen voor inlandsche kano's geschikt, oplost. Kunnen dat ook de door Maclay bedoelde kanalen zijn, die achterom met de Etnabaai in verband staan?

Van de kust van Kaap Bohia tot kaap Boeroe is weinig bekend, ofschoon het aldaar sterk bewoond moet zijn; alleen weet men, dat het terrein in de nabijheid der laatstgenoemde kaap weder bergachtig begint te worden.

Salomon Muller, van de hier het laatstbehandelde kustgedeelten sprekende, had in algemeenen zin reeds gezegd, dat deze bijna overal zeer ruwe klippige gestalten hebben, die zich niet zelden als steile torenspitsen en hoekige uiteengescheurde wanden verheffen; de verhevenheden zijn echter slechts matig, schijnen met uitzondering van de Lamantjeri nergens de 1000 voet te boven te gaan; ook de eilanden, veelal door nauwe straten van de kust gescheiden, hebben hetzelfde karakter.

Ons rest nog een woord te zeggen van het eiland Lakahia. Dit eerste eiland dat de zeeman ontwaart als hij van om de zuid de westkust van N.-Guinea langs vaart en dus bij hem reeds van oudsher bekend is, moet één mijl lang en een kwart mijl breed zijn.

Er is getwist of het al dan niet bewoond is geweest; bij de laatste bezoeken onzer oorlogschepen Etna, Soerabaya en Bromo was dit niet het geval en men ontving toen ook de verzekering, dat dit nimmer zoo was. De overvalling, waaraan het scheepsvolk der Doerga in 1826 onder Kolff hier blootgesteld was, kan even goed door de talrijke bewoners der oostkust zijn geschied, van welke het bekend is, dat zij dikwijls op en nabij het eiland komen om te jagen en te visschen. Het eiland heeft echter eene merkwaardigheid, die herhaaldelijk daarop de aandacht deed vestigen; reeds de Commissaris van Delden in 1828 berichtte, dat het aldaar was, dat de steenkolen aanwezig waren over welke in de oude compagnie's berichten reeds gehandeld was, en dit is door de Etna-commissie — met name door het lid Croockewit — onderzocht en ook bewaarheid bevonden; even als hij die ook aanwees op enkele punten der vaste kust daar tegenover liggende. Dit onderzoek heeft een geologisch kaartje ten gevolge gehad, wellicht het eenige dat van dit of eenig ander deel van Ned. N.-Guinea tot nog toe bestaat.

Doch besluiten wij hiermede onze kustbeschrijving, die onwillekeurig

uitvoeriger is geworden, dan zich aanvankelijk liet aanzien, doch die wij hopen, dat aan latere onderzoekers eenig gemak moge aanbrengen.

Luchtgestel, Temperatuur, Heerschende winden. Salomon Muller, het luchtgestel der zuidwestkust besprekende, zegt dat van Mei tot September het weder meer winderig en regenachtig was dan stil en droog; vooral was dat het geval in Augustus en September. De lucht was veelal dik, mistig en daardoor onaangenaam vochtig; de bergen bijna altijd meer of min met wolken bedekt: enkele fraaie heldere dagen waren als uitzonderingen te beschouwen. De temperatuur over dag meestal gematigd, werd 's nachts gemeenlijk koel, ja somtijds zelfs gevoelig koud.

Alleen bij zeer heldere dagen konde de warmte hinderlijk en drukkend worden genoemd. In Juli 1828 zijn eene reeks waarnemingen gedaan in de Tritonsbaai en bleek de gemiddelde thermometerstand in de voormiddaguren 27°. 4, in den namiddag 28° en na het ondergaan der zon 26°. 6. Op den 14den Augustus werd des namiddags ten één ure de hoogste stand 31°, 2 waargenomen, nadat op den 3den dier maand juist op den middag de laagste stand 25° was opgeteekend.

Onweders verzeld van zware regenbuien waren niet zeldzaam; bijna elken avond werd boven het land weerlicht waargenomen. Aard- en zeebevingen zouden in deze streek tot de zeldzaamheden behooren.

Volgens Modera woei de wind in de eerste helft van Mei gestadig uit het zuidoosten, daarna werd die veranderlijk en kwam tot 7 Juni uit het westen met zware deining uit het Z.O., terwijl het vooral 's nachts veel regende. Daarop volgden eenige stille dagen, loopende de wind weder naar het oosten, alwaar hij langen tijd met afwisselende streken staan bleef, om eerst in de tweede helft van Augustus weder veranderlijk te worden en van Z.O. tot Z.W. af te wisselen met slechts nu en dan enkele achtereenvolgende dagen droog weder.

Muller komt tot het besluit, dat de Z.O. moesson met afnemende maan zuidelijker tot Z.W. zelfs W.Z.W. loopt, doch met wassende maan zich meer N.O. en N. wendt. Evenals in de Molukken zoude de Z.O. moesson hier de kwade of regen-moesson, daarentegen de N.W. moesson de drooge zijn; juiste omgekeerd als op de Sunda-eilanden.

Gregory zegt hetzelfde in zijn zeemansgids, op grond der ondervinding aan boord van de Dourga, de Triton en de Iris opgedaan, terwijl Royer niet anders spreekt, wijl hij in 't laatst van April zijn vertrek van Lakahia meende te moeten verhaasten, o. a. wijl de moesson (goede) voorbij was en de zware regens begonnen in te vallen; reeds 31 Maart werd

toen het begin der kentering opgemerkt, nemende de land- en zeewind meer eene bepaald oostelijke strekking aan, variërende tusschen N.O. en Z.Z.O.; van toen af werden dagelijks regenbuien ondervonden. Ook de commissie hier aan boord gewaagt van het belangrijk verschil in temperatuur over dag en gedurende den nacht; de hoogst waargenomen thermometerstand bedroeg 35° in de schaduw. Von Rosenberg noemde de weersgesteldheid gedurende het verblijf van eenige weken tamelijk gunstig; zelden konde men de warmte drukkend noemen en nu en dan kwamen regenbuien opzetten als de voorloopers van de ophanden regenmoesson, die van April tot September heerscht, terwijl men dan — voegt hij er bij — op de N.O. kust juist drooge moesson heeft.

Het aarbevingbericht van Muller wordt door de Etna-commissie weersproken; ontvangen inlichtingen had deze geleerd, dat aardbevingen veelvuldig en soms zeer sterk worden gevoeld; dat die ook elders op N.-Guinea niet zeldzaam zijn is bekend. De meeste rapporten spreken in den westmoesson van een moeielijke en lastige zee op de Z.W. kust, vooral als men zuidelijker komt, hetgeen wordt toegeschreven aan de diepe wateren der Banda-zee; latere ondervindingen leerden, dat dit in den oostmoesson niet minder het geval was, zoodat Medembach de kentering nog als het meest bruikbare tijdstip aanmerkte.

Het verschil tusschen eb en vloed wordt in de Tritonbaai opgegeven als 2.24 meter en tijdens het bezoek der Etna was dat in de Karoefa-rivier bij volle maan 7 voet; op beide die punten liep tweemaal in het etmaal eb en vloed.

De berichten die wij ten aanzien dezer aangelegenheden voor het meer noordelijk deel der westkust aantreffen zijn bijzonder schaars. Van der Crab vermelde alleen dat men hem in de Maccluersgolf had gezegd, dat de meeste regens aldaar zouden vallen met het begin der westelijke winden, hetgeen omstreeks de maand November zoude wezen. Is die opgaaf juist, dan zoude de moesson hier gelijk aan die op Java zijn en juist het omgekeerde van in de Kamrau-baai en meer zuidelijk.

In het laatst van Augustus — de tijd dat van der Crab zich daar onthield — noemt hij de temperatuur vrij matig. Over dag steeg de thermometer, in de schaduw op het dek van het schip, zelden tot 30° en daalde niet beneden de 29°; des avonds en des nachts was het echter zeer koel en vond men bij observatie eens 26°.

Meerdere berichten, die eenig licht over deze aangelegenheid verspreiden, trof ik niet aan; in die richting is dus stellig nog heel wat te doen. Dat de sterke afwisseling van temperatuur tusschen dag en nacht zorg noodig

maakt voor de gezondheid, vooral van Europeanen, zal wel niet behoeven te worden gezegd, doch in hooger mate is zulks het geval, tengevolge van het op vele plaatsen aanwezig moerassig terrein en de droogvallende koraalbanken.

Op de noordkust der Maccluersgolf vooral vond van der Crab, dat het lage land eene onaangename modderlucht uitwasemde; terwijl over den stank van het droogvallend koraal in de Kapaur-baai door Coorengel wordt geklaagd en het is ook der Etna-commissie, die daartoe eene bepaalde opdracht had, niet goed gelukt, eenig geschikt oord tot vestiging aan de Kamrau-baai aan te wijzen.

De westkust — in 't bijzonder de Kapaur-baai — wordt voor het minst ongezond gehouden, ofschoon Maclay — voor zoo verre bekend — geene nadeelige gevolgen ondervond van zijn verblijf op de zuidwestkust en zulks niettegenstaande zijne herhaalde tochten; trouwens hij had zijne tenten ook opgeslagen op Aiwa, een meer hooggelegen punt der kust; ware zulks met het fort du Bus indertijd ook geschied, wie weet of de uitslag niet geheel anders zoude zijn geweest.

Politieke indeeling. De verschillende berichtgevers zijn het over den juisten politieken toestand op de Westkust van N.-Guinea niet geheel eens. Dat de sultan van Tidore van oudsher, althans van af het midden der 17de eeuw, het oppergezag in handen heeft, is tot dusverre algemeen aangenomen; zoo ook dat deze dat gezag door een zijner voornaamste ondergeschikten, de radja van Misool, doet uitoefenen.

Nu zegt de Soerabaya-commissie dat, voor zooverre de Maccluersgolf betreft, aldaar vier radja's van minderen rang rechtstreeks onder Misool staan en dat aan deze verder de bevolking der golf zoude ondergeschikt zijn. Die radja's zijn: die van Fattaga, Atti Atti, Roembatti en Pattipi; onder hen zoude Roembatti de meest invloedrijke zijn, daar hij alleen over tien negorijen: Sisir, Kapitoear, Ogir, Argoeni, Bidoeana, Tonin, Dorimba, Goras, Roeroeba en Onombarai heerschappij zoude uitoefenen. Die opgaaf sluit geheel met hetgeen van Oldenborgh bekend stelt, terwijl de gouvernements-commissaris Coorengel aan die vier radja's akten van aanstelling uitreikte; doch van der Crab stelde de zaak eenigszins anders voor en noemde als de voornaamste hoofden in de golf, behalve de vier genoemden, nog de radja van Argoeni, die op voordracht van den sultan van Tidore door den resident van Ternate zoude zijn aangesteld. Hij zegt dat de hoofden der overige dorpen den titel van Majoor dragen, door het volk zelve worden verkozen en door Misool in des sultans naam worden bevestigd. Die Majoors zouden ten deele staan onder het gezag

van hoofden van berglandschappen, bijv. de negorijen Sisir, Kapitoear, Pattiboera en Mandani onder den radja van Wartoewar, terwijl Tonin, Dorimba, Goras en Onombarai den radja van Argoeni zouden gehoorzamen en Bintoeni geheel op zich zelve staan.

De juiste verhoudingen schijnen hier dus nog weinig met zekerheid bekend, terwijl het ook mogelijk is dat die niet standvastig zijn, maar afwisselen, naarmate de eene of andere der radja's grooter invloed heeft of zich meer macht aanmatigt dan hem toekomt.

Intusschen zijn allen eenstemmig dat de negorijen op de noordkust in zeker opzicht afhankelijk zijn van die op de zuidkust; wel zoude ieder dier negorijen een eigen hoofd hebben met den titel van Kapita, door de bevolking gekozen en door Misool bevestigd, doch hunne macht zoude weinig te beteekenen hebben en elke negorij op de zuidkust zoude in Tanah Berau haar eigen district hebben, waar zij alleen het recht heeft sago te koopen. Zoo zoude Fattaga en Atti Atti naar Kaiboes, Kais en Roemkai; Roembatti en Pattipi naar Bira en de overige negorijen allen naar meer oostwaarts gelegen oorden gaan. Geen vreemdelingen zouden op die noordkust toegelaten worden; zelfs, zegt van der Crab, de radja van Misool mag daar niet komen, noch iemand anders derwaarts zenden, dan hoofden of minderen van de zuidkust. Dit laatste is echter minder gemakkelijk te rijmen met v. d. Crab's eigen bezoek voor dienstzaken op Tambani.

Volgens Coorengel staat de landstreek aan de Kapaurbaai onder den radja van Fattaga, ofschoon hij er een, rechtstreeks door den sultan van Tidor uitgezonden Luitenant vond, om er belastingen te innen; ook dat laatste stemt weder minder goed overeen met hetgeen hij vroeger aangaf, dat de Kolano's van Misool hier des sultans bevelen hebben over te brengen, doch nog vrij wat minder met hetgeen Dietrich opgeeft, nl. dat de bewoners der Kapaurbaai schatting zouden opbrengen aan den radja van Kowiai (Namototte).

Coorengel noemt als de voornaamste hoofden hier de Kolano en Djamalaha van Sakertemmin, die tijdens zijn bezoek respectievelijk op het eiland Serang en op den vasten wal benoorden de rivieren van Kapaur — dus ter hoogte van Skroe — gevestigd waren; onder hen zouden een groot aantal mindere hoofden staan, o. a. te Atti Atti Onin een Sengadji met een Majoor als ondergeschikte.

Volgens in de Rijklof van Goensbaai verkregen inlichtingen zouden de bewoners der Karas-eilanden onder den radja van Atti Atti staan, die aldaar jaarlijks met een vaartuig zoude komen schatting heffen.

Alfoeren of bewoners der vaste kust zouden niet aan die van Karas zijn onderworpen. De titels der hoofden luiden hier: Radja, Singadji, Majoor, Kapita, Kapita laut, Orangkaja en Sabandar.

Coorengel en de Soerabaya zijn in het bovenstaande eenstemmig en men mag dus aannemen, dat in 1872 en 1875 de toestand ook werkelijk hier zoo was; doch, dat zulks niet altijd zoo is geweest, is op te maken uit het verslag der Etna-commissie, alwaar gezegd wordt, dat de radja van Adie naar de tot zijn gebied behoorende Karas-eilanden was vertrokken, welk bericht de heer Royer insgelijks mededeelt. Als bewijs dat de toestand sedert gewijzigd is, moge het feit herinnerd worden, dat de Soerabaya in 1876 bevond, dat de bewoners van Kapaur, Patiwonim en Karas gezamenlijk een rooftocht naar Adie hadden gedaan, ten gevolge waarvan de radja van dat eiland naar den vasten wal was gevlucht.

Ten aanzien der politieke indeeling op Adie, de Kamraubaai en verdere eilanden en landstreken tot Kaap Boeroe, blijkt uit de berichten der Etna-expeditie, dat op Adie, behalve den radja, een Kapita oetoessan en een Kapita laut aanwezig waren, die indertijd door een der Tidoresche prinsen namens den sultan waren aangesteld; voorts was er een radja van Karoefa op den vasten wal, wiens zoon bij die gelegenheid tot Sengadji werd verheven; zoo ook op Namototte en Aidoema, die gezamenlijk over de kustlanden tot kaap Boeroe gezag voerden. De heer Royer spreekt nog van een radja van Kiouw, die ik elders niet vermeld vindt.

Aan die radja's waren in 1852 door den ambtenaar C. Bosscher, namens den resident van Banda, aanstellingen uitgereikt, nevens degene die zij van Tidore reeds bezaten. Begrijp ik het wel, dan voerde Adie gezag over Karoefa en de Kamraubaai; Namototte over Argoeni en verder tot de helft der Tritonsbaai en Aidoema over het resterende deel. Voor 1848 moet Namottote de eerste persoon zijn geweest en, aangezien het noordelijk deel van dat eiland Eirani, het zuidelijk deel, waar de radja resideert, Kowiai heet, zoo is die laatste naam van ouds reeds op dat geheele deel der vaste kust overgegaan.

De Etna-expeditie vond den Kapita van Namottote in de Telokh Bitjaroe wonen.

Onder Aidoema is nog de radja van Lakahia in de bocht van dien naam bekend; de Soerabaya-expeditie plaatst dat hoofd echter onder Namototte, hetgeen mogelijk daardoor kan worden verklaard, dat op dat tijdstip de radja van Aidoema juist overleden was en hij in zijn gezag tijdelijk door zijn schoonzoon, den radja van Namototte, kan zijn opge-

volgd. Als mindere hoofden vindt men hier nog vermeld, Singadjis, Djoedjou's en Kapita's.

Dat het oppergezag van Tidor hier niet erkend zoude worden, zooals de Soerabaya-commissie opgeeft, verdient bevestiging; ofschoon het wegens den verren afstand stellig niet weinig verzwakt zal zijn.

Bevolking. De bevolking op de noordkust der Maccluersgolf wordt door van der Crab zeer talrijk en meest schuw en woest van aard genoemd.

Nog talrijker zoude de bevolking zijn in de vele kampongs die diep in het binnenland nabij de bergen liggen; deze zoude van menschenvleesch haar dagelijks voedsel maken en, om dit te verkrijgen, gedurig onder elkander en ook naar de strandnegorijen op menschenroof uitgaan.

Teekende reeds Salomon Muller die afschuwelijke gewoonte bij deze Papoea's aan; zij schijnt nadere bevestiging te vinden in hetgeen Leon Laglaize van de denkelijk nog meer noordwaarts wonende Karons en Kébars meêdeelt, alwaar dat eten van menschenvleesch zich echter tot dat van gedoode vijanden schijnt te bepalen.

Die gedurige menschenroof zoude de oorzaak zijn, dat het volk der strandnegorijen zoo moeielijk is in het toelaten van vreemdelingen; terwijl zij zelfs zouden vermijden naar elkanders negorijen of naar de overzijde der baai te gaan.

Van der Crab voegt daar echter aan toe, dat hem persoonlijk niets is gebleken van dien afkeer om vreemdelingen te ontvangen en dat hij niet kan aannemen, dat een vreedzaam bezoeker hier geweerd zoude worden, hetgeen hem ook door een Ceramsch handelaar werd bevestigd.

Wat Cerutti hier ondervonden heeft, moet dan ook aan eigen schuld worden geweten en de veronderstelling van van der Crab, dat de hoofden der dorpen op de zuidkust uit vrees voor winstderving, wanneer zij daar het monopolie verliezen, voedsel geven aan de meening dat de noordkust ontoegankelijk is, schijnt geenszins zonder grond.

Die moerassige noordkust toch is de groote voorraadschuur van sago niet alleen voor hen die de zuidkust en het daarachter gelegen binnenland bewonen, maar ook voor de bewoners der westkust, Kapaur en verder zuidwaarts; en die sago, die in de door hen bewoonde streken niet groeit, is het hoofdvoedsel ook van deze laatste. Lijnwaad en ijzerwerk, zijn daarbij de meest gebruikelijke en vooral het eerste de meest gewilde ruilmiddelen.

Volgens Dr. Meijer is het meer oostelijk deel der noordkust, evenals het daar tegenover liggende deel der zuidkust van de Maccluersgolf

onbewoond; meer waarschijnlijk is echter hier hetzelfde waar, wat van der Crab van dat deel der zuidkust zegt, dat de aldaar levende Papoea's geen vaste woonplaats hebben en een nomade-leven leiden.

Aan het oostelijk uiteinde der golf vond Meijer daarentegen, in 't bijzonder op de westelijke hellingen van het lage gebergte dat de landengte vormt, de streek goed bewoond; o. a. noemt hij de sterk bewoonde negorij Wiasammi en het niet minder bevolkte eiland Kemon. Noch hij, noch zijne begeleiding van uit de Geelvinksbaai, waren hier zeer op hun gemak, of er evenwel aanleiding tot beduchtheid bestond, schijnt onvoldoende gebleken.

De eerste bewoonde plaats, die men in het oosten der zuidkust aantreft, moet Bintoeni zijn. In 't algemeen geeft van der Crab op, dat de strandnegorijen hier slecht bevolkt zijn, dewijl de grootste nauwelijks 50 zielen zoude tellen; dit stemt niet met Beccari, die dit aantal gezamenlijk op 6000 schat, en evenmin met de Commissie der Soerabaya, die voor Omombarai 500, voor Roeroeba 30, voor Goras en Dorimba ieder 200, voor Bidoeana 50, voor Argoeni 200, voor Sisir ruim 150, voor Atti Atti 300 en voor Fattaga 60 zielen aangeeft.

Wel merkt van der Crab op, dat hier het binnenland sterker bevolkt is; trouwens daarvoor schat Beccari het aantal dan ook op 9000.

Hoe verder westwaarts men op de zuidkust der golf komt, hoe meer men eene gemengde bevolking schijnt te vinden. Kunnen de bewoners van Tanah Berou en die van Wartoewar, even als die op de landengte leven, als van genoegzaam zuiver ras worden beschouwd en mocht Dr. Meijer van deze laatsten zelfs als eene bijzonderheid vernemen, dat de op de zuidkust wonenden Mahomedanen zijn en van der Crab opmerken dat het algemeen voorkomen dezer menschen niet zoo wild is, als de Papoea's gewoonlijk worden beschreven; de Soerabaya-commissie noemt hen, vooral in het uiterste westen, eene vermenging van Boeginezen, Cerammers en Papoea's, die allen aan opiumschuiven verslaafd zijn. In de negorij Sisir werd zelfs geen enkele Papoea van zuiver ras aangetroffen en de oorden waar reeds missigits bestaan worden aangewezen, die in later tijd, ook volgens van Oldenborgh, nog zijn toegenomen.

Hier wordt veel handel gedreven; Cerammers en Boeginezen brengen er wapenen, kruit, ijzer en koperwerk, lijnwaad en rijst en ruilen die in tegen massooi, muskaatnoten en gedroogde vogelhuiden, zaken die de kustbewoners van die uit het binnenland verkrijgen, in ruil tegen sago van de noordkust. Die kustbewoners zelve zouden maar zelden het binnenland ingaan; alleen dan, als het om gevangenen te maken en die als slaven te verkoopen te doen is, zouden zij daarheen wel rooftochten

ondernemen, ofschoon de bovenlanders zelve die laatste handelswaar ook wel eens zouden aanbrengen, als zij bij de menigvuldige onderlinge oorlogen der daar wonende stammen krijgsgevangenen hebben gemaakt.

De geaardheid der strandbevolking wordt overigens niet ongunstig afgeschilderd; wel zeggen de vreemde handelaren dat zij weinig te vertrouwen zijn, doch het is de vraag of deze zelve daartoe wel voldoende aanleiding hebben gegeven; immers in 1879 heeft zich te Partoepin — misschien het meermalen genoemde Pattipi — een europeesch handelspersoon opgehouden en had deze, zoowel daar, als in het aantal andere negorijen, die hij bezocht, steeds eene zeer welwillende ontvangst gevonden.

Van Atti Atti tot Goras wordt dezelfde taal gesproken, die volgens Coorengel groote overeenkomst heeft met de taal der Karas-eilanders; verder oostwaarts, met name te Argoeni, zoude eene andere taal heerschen, terwijl te dien opzichte van Bintoeni niets bekend is.

Van Oldenborgh deelt mede, dat de bevolking van Atti Atti met zijn radja aan het hoofd wegens handelsbelangen, grootendeels naar het eiland Ega zoude zijn verhuisd en ook uit andere berichten blijkt, dat de Kapaurbaai meer en meer het middenpunt van den handel op de westkust gaat worden. Ook de bewoners dier baai worden geenszins als kwaad voorgesteld; wel zagen velen er in Coorengel's tijd nog eenigszins vervaarlijk uit, daar zij zich beschilderden, tatoeerden en vogelvederen in het kroeshaar droegen; maar — zegt deze berichtgever — als men hunne gelaatstrekken en vooral hunne oogen goed opneemt, dan verkrijgt men terstond de overtuiging, dat zij zoo kwaad niet zijn: de bewering van Beccari, dat zij koppensnellers zouden zijn, staat daarin tusschen wel eenigszins tegenover.

De latere berichtgevers, als van Oldenborgh, die zoo groote handelsbeweging aldaar opmerkte, zeggen, dat ten gevolge van die veelvuldige omgang met vreemdelingen ook de Papoea's hier, hunne vroegere gewoonte om zich aan armen, hals, neus en ooren met sieraden te behangen, veelal hebben afgelegd en zij zich met katoenen stoffen beginnen te kleeden.

Notenmuscaat, massooi en paarlemoerschelpen zijn de voortbrengselen, die hier worden ingeruild tegen de hoogergenoemde aangevoerde handelsartikelen. De hooggelegen binnenlanden moeten hier geheele bosschen wilde notenmuscaatboomen van meer dan eene soort bevatten, terwijl ook de boomen, wier bast de massooi oplevert, veelvuldig voorkomen.

Van de bewoners van het meer zuidelijk gelegen Pattiwonim vond ik niets opgeteekend, alleen worden zij vermeld als met Kapaur en Karas te hebben deelgenomen aan strooptochten naar Adie en de Kamraubaai.

Nog slechts weinige jaren geleden werd het volk der Karas-eilanden, als het meest beschaafde van geheel N.-Guinea geschetst; trouwens de aanraking met de Cerammers, Bandanezen en andere vreemdelingen dateert daar reeds van eeuwen en schijnt voortdurend te zijn blijven bestaan, al heeft die in den loop der tijden ook wel eens aanleiding tot moeielijkheden gegeven: o. a. in 1748, toen Samuel Wagenaar van Banda daar vermoord werd. Men ontwaart die meerdere beschaving aan de betere kleeding en aan de wijze waarop Europeanen dáár worden ontvangen. Vrouwen en kinderen nemen hier niet — zoo als elders — de vlucht, ja kinderen dienden Coorengel als wegwijzers bij binnenlandsche jachttochten; de huizen zijn goed gebouwd, op Makassaarsche wijze ingericht, zindelijk en voldoende van huisraad voorzien, om daaraan een gezellig aanzien te geven: ook worden er sommige ambachten uitgeoefend en landbouw gedreven.

Lijnwaad, ijzerwerk, gemaakte kleederen vooral, zijn hier zeer gewild en cigaren vielen buitengemeen in den smaak; behalve muskaatnoten, die van den vasten wal komen, wordt hier tripang en een weinig schildpad uitgevoerd. Volgens de Soerabaya-commissie telt Fauer 300, Tobiroeassa 350 à 400 en Karas 250 zielen, die een eigen taal — althans eigen dialekt — spreken, dat echter, gelijk hooger is opgemerkt, door Coorengel ook elders is aangetroffen.

Overgaande tot bespreking der bewoners van de streken beoosten kaap van Bosch, zoo komt het eerst Adie aan de beurt.

Salomon Muller noemt aldaar een zestal negorijen op, waaronder Mangawitoe, een naam die men eerst veel later in het rapport der Soerabaya-commissie op nieuw aantreft. Tijdens het bezoek der Etna spreekt van Rosenberg enkel van eene kampong Adie, bewoond door een mengelmoes van afstammelingen van Tidorezen en Papoeas; Royer gaf toen het bevolkingscijfer van het eiland op 200 zielen aan, die zeer verspreid wonen.

Over de bewoners der tegenoverliggende vaste kust schijnen de Adiërs een soort van gezag uit te oefenen, gelijk dit langs de geheele verdere kust van de zijde der eilanders meer of min het geval is.

Toch wordt hun de toegang daarheen somtijds geweigerd, als gevolg van roofpartijen, die daar nu en dan plaats vinden en die ook tegenover onschuldigen soms argwaan opwekken, gelijk bij de komst der Etna het geval was. Op andere tijden weder zien de Adiërs zich zelve verplicht om de stranden van hun eiland te verlaten en hunne toevlucht tot het binnenland te nemen, als zij door roofzuchtige naburen worden overvallen, bijv. door de Karassers, Pattiwonimmers en anderen, zooals kort

voor de aankomst der Soerabaya was voorgevallen. Zulks heeft zich later op zoo ernstige wijze herhaald, dat in 1877 de hoofden van Adie en ook die van Aidoema de wijk naar de Aroe-eilanden moesten nemen; in 1879 vond van Oldenborgh hun echter teruggekeerd.

De bewoners der Karoefarivier waren bij het bezoek der Etna-commissie uit hunne negorijen boschwaarts gevlucht; eerst in de laatste dagen begon men eenige gemeenschap met hen te krijgen, ten gevolge van de bemoeiingen van den pas aangestelden Sengadji, de zoon van den radja, met wien men reeds op Adie had kennis gemaakt. De mannen begonnen zich onbevreesd aan boord te bewegen, doch de vrouwen — ofschoon zich in vaartuigen rondom het schip bevindende — weigerden om daarop te komen. Uit hetgeen hij van hen opmerkte, leidt Royer af, dat zij zeer bekrompen van verstand zijn en slechts acht slaan op die enkele verrichtingen, waarvan zij eenig begrip schenen te hebben. Intusschen gaven zij duidelijk te kennen, dat eene krachtdadige bescherming, bijv. door eene vestiging van gouvernementswege, hun bijzonder welgevallig zoude zijn; ja zelfs vroegen zij om met vrouwen en kinderen te worden medegenomen, ten einde op die wijze hunne belagers — de Patiwonimmers — te ontgaan.

In de Argoeni-baai, bij de aldaar gemaakte sloepentocht heeft men weinig of geen aanraking met de inlanders gehad; wel was men daarbij verzeld door den radja van Namottotte, maar van de nomadisch levende binnenlandsche bevolking werd alleen opgemerkt, dat zij met producten bij den Makassaarschen schoener, die buiten, en bij de Ceramsche handelaars, die verder vooruit in de derde binnenbaai zich bevonden, aankwamen. Voor zooverre daarbij opgemerkt konde worden, verschilden zij weinig of niet van de bewoners der Karoefa-rivier. Behalve de reeds meermalen genoemde land- en zeeproducten werden hier parelen ten ruil aangeboden, die de Papoea's wel niet opduiken, doch bij laag water op de koraal klippen zoeken en waaronder nu en dan zeer schoone moeten voorkomen.

Voor de enkele uren, dat de sloepen zich nabij de Ceramsche handelaars ophielden, toonden de Papoea's zich geheel onbevreesd tegenover de Europeanen en namen zelfs deel aan het maal der matrozen. Bij die gelegenheid werd de opmerking gemaakt dat de verraderlijkheid en bloeddorstigheid, waarvan zij zoo algemeen beschuldigd worden, voor deze streken althans, bezijden de waarheid zijn en dat, wanneer men zonder kwade bedoelingen, trouw en eerlijk met hen te werk gaat, geen leed van hen is te duchten; de gezagvoerder van de Makassaarsche schoener, die deze oorden herhaaldelijk had bezocht, was die meening ook zeer bepaaldelijk toegedaan.

Meerdere aanraking werd verkregen met de bewoners der bocht van Kaimani, ofschoon die zich op het eerste gezicht van het stoomschip ook nagenoeg allen hadden verwijderd, waarvoor later als aanleiding werd opgegeven, dat zij destijds met die van Argoeni in oorlog waren. Zij betoonden zich zacht van inborst en waren bij ontmoetingen aan den wal steeds bereid kleine diensten te bewijzen en brachten ook vruchten aan, om die tegen andere zaken te verruilen. Royer meent dat de beschavende invloed, die de Moluksche en andere handelaren op hen had uitgeoefend, duidelijk merkbaar was. Van de niet minder dan 27 negorijnamen, die Salomon Muller in deze streek aangeeft, waren er bij het bezoek der Etna nog maar een paar bij de hoofden bekend.

Ook in de Telokh Bitjaroe, waar overigens enkele betere woningen werden aangetroffen, waren alle pogingen om de bewoners te ontmoeten vergeefsch; zoo valt ook van die van Namototte weinig mede te deelen; veel overeenkomst moeten zij met de Adiërs hebben, doch zij zijn weinig talrijk, niettegenstaande de radja, die in deze streken een groote macht schijnt te hebben, op het zuidelijk deel — Kowiai — vroeger althans zijn verblijf hield en de naam Kowiai van daar op een groot deel der omliggende kuststreek is overgegaan.

In de Tritonbaai was het weder hetzelfde als in de Telokh Bitjaroe; de weinige aldaar door de Soerabaya-commissie geziene Papoea's maakten zich zoo snel zij konden uit de voeten. Maclay, die de bewoners dezer baai voor nomaden houdt, meent intusschen dat zij van tamelijk zuiver ras zijn, nog geene vreemde bestanddeelen in zich hebben opgenomen; zij ontvingen hem vriendelijk en dat veranderde niet, nadat zij bemerkt hadden, dat hij zich onder hen ging vestigen. Binnen weinig tijd werd zijn hut het middelpunt, waar omheen zich velen kwamen nederzetten, terwijl hij dikwijls vriendschapsbezoeken van de radja's ontving.

Gedurende zijne afwezigheid, terwijl hij andere deelen der kust bezocht, waren de lieden echter, zoo het heette, door bergbewoners uit de Bitjaroebaai bestookt, waarbij dooden en gewonden waren gevallen. Maclay's Ceramsche bedienden verhaalden, dat bij die gelegenheid zijne hut geplunderd was en zij het overschot zijner goederen aan boord van een daar vertoevend Makassaarsch vaartuig in veiligheid hadden gebracht. Vooral wegens de vrees zijner volgelingen zag hij zich daarop verplicht om Aiwa te verlaten en zich op het eiland Aidoema terug te trekken; doch ook daar vond hij geen rust en weldra ontdekte hij, dat de geheele zaak een ondergestoken werk was en dat althans de Cerammers aan het plunderen druk deel hadden genomen. Door verrassing gelukte het hem

ten slotte, zich van den hoofdaanlegger der geheele zaak meester te maken, dien hij daarop aan de autoriteiten in de Molukken overleverde.

Met de bergbewoners aan het meer Kamaka Wallar had Maclay insgelijks verkeering; ook deze schildert hij als weinig beschaafde nomaden af, die hem echter goed ontvingen en, voor zoo verre zij dit konden, inlichtingen gaven. Talrijk schijnt de bevolking niet te zijn en dieper landwaarts in zoude het land zelfs onbewoond zijn. Hij noemt die bergbewoners Waoussirau; Salomon Muller noemde hen Mairassis, hetwelk daarentegen door de Etna-commissie wordt bestreden, die het bergvolk Woeka noemt, zijnde Mairassi de naam van het gebergte, waar de Woeka wonen.

Voor de niet gemakkelijke aanraking met de bevolking van de bocht van Lakahia had deze commissie eenigen dienst van de radja van Aidoema, eene hulp die door de Soerabaya-commissie te vergeefs werd gezocht. Slechts een enkele maal kwam de radja aan boord van de Etna en hoezeer hij goed ontvangen werd en geschenken ontving, waagde hij, noch een zijner onderdanen dit andermaal. Wel is opgemerkt dat er nog al handel werd gedreven met Cerammers, Makassaren en Bandanezen en door tusschenkomst van deze konde men, in de bocht geland, meerdere bewoners ontmoeten en opmerken, dat zij veel forscher van gestalte waren dan de Kaimaniërs, doch dat zij het openhartig, goedhartig gelaat van deze misten, terwijl alles aanduidde dat zij ook op lageren trap van beschaving stonden. Toen van Oldenborgh in 1880 Lakahia bezocht was het met den handel met de Cerammers gedaan en waren het nog maar alleen de Kapaurezen, die hier met dat doel kwamen.

In de Etnabaai waren weder alle bewoners op het zien der Europeanen gevlucht, terwijl Maclay aldaar — ten minste naar de meening zijner volgelingen — aan eene vervolging door die inboorlingen moet hebben blootgestaan. In de bocht wordt de negorij Olla, ook wel Lakahia genoemd, als de voornaamste vermeld, waar de radja zijn verblijf houdt; diverse bezoekers noemen meerdere negorijen, doch hun aantal en namen loopen te zeer uiteen, om daarvan iets bepaalds te kunnen aangeven. Het moet daar tamelijk wel bevolkt zijn en de Etna-commissie meende, dat hier het minst ongeschikte punt voor eene vestiging zoude zijn aan te wijzen.

In algemeenen zin kan men dus zeggen dat de strandbewoners, in 't bijzonder die van de zuidkust der Maccluersgolf, van de Kapaur- en Rijklof van Goens-baaien, door veelvuldige aanraking met andere oosterlingen een zekeren — zij het dan ook nog geringen — graad van beschaving zijn deelachtig geworden. Zooals gewoonlijk hebben zij daarbij

niet in de eerste plaats de deugden van de bezoekende handelaren overgenomen, en al zijn velen hunner, in naam althans, tot de leer van Mahomed overgegaan, zoo is het nog zeer de vraag, of die aanvankelijke beschaving hun ook in alle opzichten tot hun voordeel heeft veranderd.

Wel zijn zij zich zelven hooger gaan achten, dan de arme zwervelingen op de bergen en in de bosschen van het binnenland, en daar zij de tusschenpersonen zijn van deze met de vreemde handelaren ter bekoming der door de laatsten zoo gewenschte boschprodukten, zoo hebben zij geleerd om hen op alle mogelijke wijze te exploiteeren, gelijk zij zelve op hunne beurt van die handelaren zeker niet zelden hebben ondervonden.

Vooral de schandelijke menschenhandel, die nog steeds niet geheel uitgeroeid schijnt, verleent daaraan een hatelijk karakter en voert tot gruwelijke uitersten.

Doch ook die bewoners van het binnenland schijnen zelden onderling in vrede te kunnen leven en beoorlogen en berooven elkander om strijd; van daar dat elk oogenblik van woonplaats wordt veranderd en het ellendige nomadenleven in de plaats treedt van welvaart in oorden, alwaar deze anders door de vruchtbaarheid van den bodem snel zoude kunnen ontwikkelen. Dat zij zelve dien onzekeren toestand geducht moede zijn, is meermalen gebleken; aan de Etna-commissie is op verschillende plaatsen den uitdrukkelijken wensch door hen kenbaar gemaakt, dat toch in hunne nabijheid Nederlandsche vestigingen mochten ontstaan en de belofte gedaan, dat zij zich voortaan onder bescherming daarvan voor goed zouden nederzetten.

Leest men de ondervinding door meerdere reizigers der latere jaren, door Dr. Meijer, door van Oldenborgh, door van Braam Morris opgedaan, dan ontwaart men dat zoodanige stammen, die nog weinig of niet met vreemde handelaren in aanraking kwamen, hun de beste ontvangst bereidden.

Is de commissie in 1828 door de bewoners der Oetanata-rivier slecht ontvangen? Werd Meijer niet op de zuidkust der Geelvinksbaai door de bewoners van Roebi uitmuntend bejegend? Getuigt hij niet van hen, dat het duidelijk was, dat zij nog niet door Maleische en andere handelaren waren bedorven? Is van Oldenborgh op de zuidkust nabij den 141° lengtegraad; in het noorden op Merkus-eiland en in de groote baaien aldaar niet welwillend ontvangen, even als van Braam Morris eenige jaren later en ook bij zijnen merkwaardigen, in 't vorig jaar op de Amberno-rivier volbrachten tocht?

Daar staat intusschen tegenover, dat het in de Humboldt-baai niet altijd even gastvrij was, welks bewoners trouwens ook door hunne eigen

westelijke naburen als woest werden geschetst, even als de Taroengaré's, die aan de Geelvinksbaai beoosten de Roebiers moeten leven, door deze aan Dr. Meijer als gevaarlijk werden voorgesteld, als eene aan antropophagie geheel verslaafde stam.

Van dat laatstgenoemde kwaad kan het bestaan, na de onderzoekingen van Laglaize, ook bij de Karoners en verdere bewoners van Onin Nottan, moeielijk meer geloochend worden, al had hij zelve van bedoelde stammen gedurende zijn verblijf onder hen geen overlast.

Een en ander maant echter ook toekomstige reizigers tot voorzichtigheid; ontmoeten zij niet de altijd kwade kans, zich te moeten ophouden op punten, alwaar op dat oogenblik tusschen de verschillende bewoners verwikkeling, ja strijd bestaat, in welk geval men dubbel waakzaam moet zijn tegen onverhoedsche overvallingen, dan zijn blijkens veler ondervinding de Papoea's geenszins ongevoelig voor een zachte, doch eerlijke en rechtvaardige behandeling.

De grootste moeielijkheid in den omgang met hen bestaat daarin, dat men elkander niet verstaat en die moeijelijkheid schijnt vooreerst nog weinig kans te hebben van te worden opgeheven.

Had men hier met een enkele taal te doen, dan was die misschien spoedig in voldoende mate aangeleerd; maar er bestaan zoo vele talen — althans dialecten — dat dikwijls niet eens ver van elkander wonende Papoea's elkander volstrekt niet verstaan. Op de westkust moet men in 't algemeen van de Oost-Cerammers als tolken de meeste dienst hebben, doch het blijft steeds lastig zich van zoodanig middel te moeten bedienen, vooral ook wijl die tolken bij lange na niet altijd te vertrouwen zijn.

Het mag jammer genoemd worden, dat de eerste poging om zich hier voor goed te vestigen zoo treurig mislukt is. Daarlatende of dit aan minder doelmatige inrichting, slecht gekozen punt of aan andere oorzaken te wijten is, zóó, dat de gezondsheidstoestand der bezetting een langer verblijf in het Fort du Bus verbood; zoo laat het zich aanzien, dat de toestand nu geheel anders zoude zijn, indien die post had kunnen worden gehandhaafd, of wel naar een hooger, minder aan moeras- en koraal-dampen blootgesteld, oord ware verplaatst.

Te recht merkt de heer Royer op dat, indien men zijne gedachten laat gaan over de aanhoudende onderlinge oorlogen, het wederzijdsch rooven en moorden dat plaats vindt; indien men bedenkt dat de bevolking wegens dien onzekeren toestand voortdurend in vrees leeft en gedoemd is, veelal een zwervend leven te leiden met alle daaraan ver-

bonden ellende; het geen verwondering behoeft te baren, dat deze vruchtbare streken zoo schaars bewoond en bijna in het geheel niet bebouwd zijn. Naar aanleiding daarvan wijst ook hij op de zedelijke verplichting van de regeering, om zich het lot dezer menschen aan te trekken door de oprichting van eenige posten, zij het dan ook, dat die aanvankelijk slechts lastposten mochten blijken te zijn.

Trouwens de opdracht der Etna-commissie hield o. a. in, omtezien naar een geschikt punt daarvoor, in de aanwijzing waarvan zij echter weinig slaagde en dat sedert niet ernstig meer te sprake schijnt te zijn gekomen. Royer meent, en wij zeggen het hem na, dat het niet te betwijfelen is of de bewoners, zoodra zij de bewustheid hebben beschermd te worden tegen hunne naburen, maar vooral tegen de knevelarijen waaraan vreemde Oosterlingen, die daar ten handel komen, zich schuldig maken; zoodra de vruchten van hunnen landbouw niet meer worden weggeroofd of vernield: zij zich daarvoor ook meer moeite zouden geven, het vertier zouden aanwakkeren, vaste woonplaatsen niet meer worden verlaten, vrede en beschaving en daärmede ook het bevolkingscijfer toenemen.

Indien het de nu van wege ons Genootschap uit te zenden expeditie gelukken mag, deze streken in verschillende richtingen beter te doen kennen; het bekende gezegde van Beccari, „c'est un pays très intéressant pour un naturaliste, mais pour le reste... rien" te logenstraffen; daarentegen de door Salomon Muller reeds gedane ontboezeming „welke uitkomsten laten zich niet verwachten van eene wetenschappelijke zending naar die merkwaardige oorden, naar dat groote witte veld op onze kaarten!" tot waarheid te maken en als gevolg daarvan o. a. ook de aandacht beter te leeren bepalen op de voor zoodanige vestiging meest geschikte punten: dan mag vertrouwd worden, dat de omstandigheden ook zullen gedoogen, dat de regeering daartoe op niet al te lang verwijderd tijdstip overgaat.

Behalve vermeerdering van aardrijkskundige en andere wetenschappelijke kennis, zal dan tevens een zoo hooggewenscht onderwerp van humaniteit zijne oplossing eene belangrijke schrede zijn nader gebracht. Dit is onze innige wensch.

AMSTERDAM, Februari 1885.

BIJLAGE.

Opgaaf van bekende plaatsbepalingen op de Westkust van Nieuw Guinea van af den Noord-Westhoek der Maccluersgolf tot Kaap Boeroe.

Naam of bepaling van het punt.	Bij welke gelegenheid of door wien bepaald.	Z. Breedte.	O. Lengte v. Gr.	Opmerkingen.
Noord-Westhoek Maccluersgolf...	van der Crab met de Dassoon.	1° 54′	131° 54	
Tambani (Tabini) op de Noord-kust der Maccluersgolf........	Idem.	2° 15′ 6″	132° 28′ 4″	denkelijk de ankerplaats 3 mijlen uit den wal.
Binneneinde der Maccluersgolf...	Idem.	2° 26′	134° 3′	approximatief.
Bintoeni op de Z. kust der golf, het verste punt door de Dassoon bereikt.....................	Idem.	2° 21′	133° 19′	de ankerplaats ongeveer 3 mijlen uit den wal.
Kapitoear op de Z.kust der golf.	Dyserinck op de Phoenix.		132° 34′	
Noordhoek eiland Onin loi (laut) of Saboeda.................	Swaan op de Soerabaya.	2° 33′ 30″	131° 43′	
Idem.	Zeemansgids van Gregory.	2° 30′	131° 40′	
Zuidhoek van idem............	Idem.	2° 39′	131° 36′	
Ankerplaats van Atti Atti, beoosten het eiland Waas............	Swaan op de Soerabaya.	2° 41′	132° 4′	
Hoek Fatingar Z. W. hoek Maccluersgolf.............. ...	Idem.	2° 43′	132° 1′ 20″	

Naam of bepaling van het punt.	Bij welke gelegenheid of door wien bepaald.	Z. Breedte.	O. Lengte v. Gr.	Opmerkingen.
Hoek Fatingar Z. W. hoek Maccluersgolf	van der Crab met de Dassoon.	2° 42′	132°	
Freshwaterbay, de tweede baai voorbij het eiland	Engelsche Zeekaart.	2° 54′ 30″	132°	Ankerplaats in den Z. W. hoek.
Idem.	Dumont d'Urville.	2° 54′ 30″	131° 56′	Idem.
Idem.	Cerrutti en de Lenna.	2° 53′ 48″	132° 3′	Idem.
Kapauer	Guido Cora volgens Beccari.	2° 50′	132° 18′	
Paal met wapen op het eiland Fauer (Rijklof v. Goensbaai)	Dassoon reis van Coorengel.	3° 28′ 6″	132° 44′ 7″	
Ankerplaats beoosten Fauer	Swaan met de Soerabaya.	3° 29′	132° 46′ 15″	
Kaap Katoemon	Fregat de Zwaan.		132° 45′ 33″	
Idem.	Horsburgh.	4°	133° 3′	
Idem.	Norie.		132° 45′	
Idem.	Zeemansgids Gregory.	4° 2′	132° 45′ 30″	
Idem.	Pylades in 1849.		132° 45′ 30″	
Twee eilandjes op den Z. W. hoek van Kaap van den Bosch	Zeemansgids Gregory.	4° 7′	132° 48′	
Kaap Kaffoera, Zuidelijkst punt van Kaap van den Bosch	Idem.	4° 9′	133° 0′	
Oostelijkste der Ruloffseilanden	Idem.	4° 10′	133° 4′	

Rif. 1½ mijl O. van de Ruloffs-eilanden....................	Idem.		133° 7′ 15″
Ondiepte 1½ mijl uit den wal...	Lt. de Boer in 1832.	4° 14′	132° 6′
Kaap Oesau meer Oostelijk punt van Kaap van den Bosch....	Zeemansgids Gregory.	4° 8′	133° 10′
Kaap Oemawa, Oostelijkste punt van Kaap van den Bosch.....	Fregat de Zaan.		133° 12′ 20″
Idem.	Lt. de Boer.		133° 14′ 40″
Idem.	Zeemansgids Gregory.	4° 5′	133° 12′
Kaap Kaynara N. W. hoek van het eiland Adie..............	Lt. de Boer.	4° 9′	133° 22′
Idem.	a/b. der Vliegende Visch.		133° 25′
Idem.	Zeemansgids Gregory.	4° 8′	133° 21′
Idem.	Swaan met de Soerabaya.	4° 0′	133° 18′ 30″
Z. O. hoek van het eiland Adie.	Lt. de Boer.	4° 20′ 20″	133° 48′ 30″
Idem.	Lt. Brennwald.	4° 19′ 40″	133° 47′ 50″
Idem.	a/b. der Diana.	4° 18′	133° 49′ 30″
Idem.	Zeemansgids Gregory.	4° 20′	133° 48′
Het eiland Adie bepaald door het	Fregat de Zaan.		133° 33′
Idem.	de Diana.	4° 22′	133° 37′ 30″
Idem.	Lt. Brennwald.	4° 23′	133° 38′ 3″
Idem.	Lt. de Boer.	4° 24′	133° 39′ 40″
Idem.	Horsburgh.	4° 20′	133° 34′
Idem.	Norie.	4° 22′	133° 32′

Naam of bepaling van het punt.	Bij welke gelegenheid of door wien bepaald.	Z. Breedte.	O. Lengte v. Gr.	Opmerkingen.
Het Vogeleiland	Zeemansgids Gregory.	4° 24′	133° 38′	
Mond der Karoefarivier	a/b. van de Etna.	3° 48′	133° 28′	
Westhoek Argoeni-baai	Zeemansgids Gregory.	4° 0′	133° 38′	onzeker welk punt daarmede wordt bedoeld.
Mond Argoeni-baai	a/b. van de Etna.	3° 30′	133° 46′	
Eiland Toekarwatoe, het N.O.lijkste van de Waardenburgsgroep.	Zeemansgids Gregory.	4° 4′ 36″	133° 41′ 20″	
Sarotta N.ingang van de Bitjaroe-baai	Idem.	3° 44′	133° 55′	
De Bitjaroe-baai	a/b. van de Etna.	3° 50′	133° 56′	
Voormalig fort du Bus in de Tritonbaai	Lt. de Boer.	3° 40′ 40″	134° 17′ 45″	
Idem.	Idem.		134° 16′ 20″	
Idem.	Idem.	3° 42′ 40″	134° 21′ 20″	
Idem.	Idem.		134° 17′ 50″	
Idem.	Idem.		134° 18′ 10″	
Idem.	Idem.		134° 16′	
Idem.	Idem.		134° 17′ 30″	
Idem.	Lt. Brennwald.	3° 41′ 50″	134° 17′ 50″	ook door Gregory aangenomen.

Berg Lamantjerie	a/b. der Triton.	3° 39′		
Idem.	Zeemansgids Gregory.	3° 42′	134° 12′	
De derde berg beoosten de Tritonbaai	Idem.		134° 26′	
Oosthoek eiland Semeeuw	Idem.	3° 48′	134° 12′	
Eiland Semeeuw	Fregat de Zaan.		134° 4′ 54″	
Idem.	a/b. Diana.	3° 49′	134° 11′ 40″	
Westhoek eiland Aidoema	Zeemansgids Gregory.	3° 51′	134° 14′	
Oosthoek idem	Idem.	3° 54′	134° 21′	
Westhoek eiland Dramai	Idem.	3° 54′	134° 23′	
Oosthoek idem	Idem.	3° 55′	134° 27′	
Idem.	Swaan met de Soerabaya.		134° 15′	
Eiland Kajoemerah	Zeemansgids Gregory.	3° 56′	134° 33′	
Ingang der Etnabaai	a/b. der Etna.	3° 55′	134° 45′	tusschen de twee bergen.
Westelijke grens der bocht, waarin het eiland Lakahia ligt	Zeemansgids Gregory.	3° 57′	134° 37′	
Het midden van het eiland Lakahia	Kolff a/b. Doerga.	4° 4′	134° 47′ 30″	
Idem.	Zeemansgids Gregory.	4° 2′	134° 53′	
Idem.	a/b. der Etna.	4° 3′	134° 41′	
N.O.hoek eiland Lakahia	Swaan a/b. Soerabaya.	4° 2′ 30″	134° 34′	
Kaap Boeroe	Zeemansgids Gregory.	4° 7′	135° 9′	

Nabij Nieuw-Guinea astronomisch bepaalde punten.

Naam of bepaling van het punt.	Bij welke gelegenheid of door wien bepaald.	Z. Breedte.	O. Lengte van Gr.	Opmerkingen.
Ambon (fort)	Dr. J. A. C. Oudemans.	3° 41′ 28″	128° 9′ 35″	
Eil Gesser (Kolenloods)	Idem.	3° 52′ 29″	130° 52′ 16″	
Kolakat op het eiland Goram (middelste Moskee)	Idem.	4° 3′ 5″	131° 24′ 47″	
Key-Doela (Moskee)	Idem.	5° 33′ 53″	132° 43′ 55″	
Waigamma (Eil. Misool)	Idem.	1° 49′ 47″	129° 48′ 40″	

Achter de Duinen in Z.-Afrika.

DOOR

J. H. JUNIUS.

Als het u evenals mij gegaan is, waarde lezer, dan heeft op een zeereis u de kust van boord af gezien meestal doodsch en verlaten toegeschenen. Ik spreek hier niet van het Kanaal en dergelijke uitzonderingen, waar men een onafgebroken reeks van sterke oorlogshavens, vroolijke badplaatsen, nijvere visschersdorpen en lachende villa's zoo dicht onder den wal voorbijvaart, dat men in de verzoeking komt de onder de veranda's staande schoonen een „Good by Sweetheart" toe te roepen, maar ik bedoel hier die kusten die men soms op een reis over den Oceaan in 't gezicht krijgt. Zelfs dichtbevolkte en met rijken plantengroei pronkende eilanden, als Palma en Madera, zien er, als ons schip zich niet juist tegenover de havenplaats bevindt, als onbewoond en verstorven uit. Nog veel meer is dit het geval met de Z. W. kust der Kaap-Kolonie, waar het eeuwige gele zand der duinen slechts door een paar hooge punten van in zee doodloopende bergreeksen wordt afgebroken. Reeds tweemalen had ik de reis van Kaapstad naar Lambertsbaai over zee gemaakt, eens met een ellendige kotter van omstreeks vijftig ton, die, tot zinkens toe, vol graan geladen was en waarin ik mij als passagier 1ste klasse met een hangmat behelpen moest; de tweede reis in een vlugge driemastschoener, waarmede ik, zoo de finantiën het slechts toelieten, met genoegen een reisje om de wereld zou willen maken, maar hoe verschillend de beide reizen ook geweest waren, de indruk, dien de schijnbaar onbewoonde en verlaten kust op mij gemaakt had, was dezelfde geweest. Toen nu onlangs bezigheden mij noopten dat traject voor de derdemaal af te leggen,

besloot ik, ten einde eens te weten te komen hoe die kust en haar bewoners werkelijk waren, de reis thans eens te paard te doen, mij voornemende, altijd zooveel slechts doenlijk zou zijn, in de onmiddellijke nabijheid van het strand te blijven. De rechte afstand tusschen Tafel- en Lambertsbaai zal omstreeks 50 uren gaans bedragen, ofschoon die, wanneer men de kustlijn volgt, veel grooter is. Ik verliet dus op zekeren fraaien morgen in September ll. na nog eerst een blik op de ruime, maar voor groote schepen te vlakke baai, die als een reusachtige zilveren spiegel in de lentezon schitterde, geslagen te hebben, de gastvrije woning van mijn vriend, den heer van Z., eigenaar van Lambertsbaai, die aldaar een winkel en visscherij heeft. Juist gingen de visschersbooten in zee, hopende op een betere vangst dan den vorigen dag, daar wij aan het souper de eenige snoek hadden opgepeuzeld, die de vrucht van den arbeid van een man of zestien en drie booten geweest was. Gelukkig dat dit een uitzondering was, daar dikwijls de vangst zoo overvloedig is, dat de booten die nauwlijks kunnen bergen. Deze visch wordt in de zon gedroogd en de boeren uit de afdeeling Clan William, waarin de Lambertsbaai gelegen is, komen dien gretig koopen om hem in plaats van vleesch met smaak bij het ontbijt te gebruiken, hoewel ik twijfel of de Heer van Laar ze gaarne aan zijn clientèle zou aanbevelen. Op omstreeks 200 meter van het strand, ligt een eiland dat als het ware overdekt is met duizenden en nogmaals duizenden zeevogels, zoodat wanneer het grooter deel dezer eilandbewoners tegen zonsondergang van hun dagelijksche uitvlucht naar de open zee terugkeert, zij soms een donkere schaduw als van een voorbijtrekkende wolk op den omtrek werpen. Toch blijft den ganschen dag het eiland er zoo mee overdekt, dat men de afwezigen niet eens mist. Daar het Kaapsche gouvernement alle eilanden langs de kust aan zich heeft voorbehouden, en de daarop aanwezige guano en eieren jaarlijks verpacht, is het niemand dan den pachter en zijn helpers veroorloofd op het eiland te gaan. Den vorigen dag echter, hadden de visschers van den heer v. Z. aangeboden mij op het eiland te landen, doch daar ik er dan op moest blijven tot de booten des avonds zouden terugkeeren, en ik weinig lust had een ganschen dag in gezelschap van Pinguinen, duikers en flamingo's door te brengen, had ik voor de invitatie beleefdelijk bedankt. Tusschen het eiland en de daartegenover gelegen woning van den heer v. Z. is de zee meestal zeer kalm en loopt de zandige bodem langzaam glooiend af, zoodat er een uitmuntende gelegenheid is om te baden. Hij heeft daarom een lange rij kamers laten bouwen, die hij in de maanden Januari en Februari, den tijd van

het Z.-Afrikaansch badsaizoen, verhuurt, waarvan dan ook een druk gebruik gemaakt wordt. Daar de badgasten op hun wagens hun eigen beddegoed en andere benoodigdheden, benevens provisiën medebrengen, en ieder zijn eigen potje kookt, komt het gebruik der zeebaden hier wel wat goedkooper uit dan te Scheveningen of Brighton. Doch reeds begint mijn paard ongeduldig te worden, en na nogmaals mijn gastheer en zijn lieve vrouw de hand gedrukt te hebben, zit ik in den zadel. „Mr. J. vergeet toch niet het hek goed dicht te maken," roept mijn gastheer mij nog na, en deze woorden hebben betrekking op de sluiting van een ruim vogelstruiskamp, dat hij op eenigen afstand van zijn woning heeft aangelegd en dat ik moet doorrijden. Na het bewuste hek gepasseerd te zijn, de wijde zee aan mijn rechterhand hebbende, kom ik weldra bij een plaats waar een aantal alleenstaande rotsen een ruimen kring, die zich een paar honderd meters in zee uitstrekt, vormen. Hoe kalm de zee ook wezen moge, hier kookt, bruischt en stroomt zij voortdurend in verschillende richtingen en wanneer er slechts een weinig wind is, wordt het geraas der branding donderend, om welke reden de boeren in den omtrek deze plek den weinig dichterlijken naam van „de koffiemeulen" gegeven hebben. — Een rit van twintig minuten brengt mij bij een tweede hek en ik verlaat hier het kamp, blijde dat niet een of ander kwaadaardig struisvogelmannetje, vertoornd over de inbreuk op zijn domein, een aanval op mij heeft gewaagd. Een goed half uur later kom ik op de plaats Steenboksfontein. De eigenaar is van huis, en ik verzuim dus slechts even om mijn paard water te geven, doch zijn goede vrouw wil mij niet laten vertrekken dan nadat zij haar dochtertje een half dozijn zoetlemoenen (sina'sappelen) in mijn zadelzak heeft laten steken, die bij de reeds toenemende warmte niet te versmaden zijn. Een lage met heesters en heidekruiden begroeide duinenrij, scheidde de woning van den Oceaan, die hier zijn lange door geen rotsen gebroken golven voortdurend met zulk een kracht op het strand stuwt, dat aan geen visscherij te denken valt, om een half uur verder een lagune te vormen, die mij tot een omweg van minstens een uur rijdens dwingt. Bij den heer S. te Wagendrift bevindt ik mij aan het uiteinde der lagune en na hier het middagmaal gebruikt en wat geslapen te hebben, waarop een verkwikkende kop koffie gevolgd is, wordt de koers weder strandwaarts gericht. Hoewel eerst in 't begin der lente is de zon nu brandend heet, terwijl het zware zand hard rijden onmogelijk maakt. Ook ben ik met den weg onbekend, ofschoon ik weet, dat dien morgen een rijtuig in dezelfde richting is gegaan en ik dus slechts dat spoor behoef te volgen, om nabij de plaats, waar ik den

nacht wil doorbrengen, uit te komen. Een groote zwarte slang kruipt, eenige schreden vóór mij, langzaam over het pad en verschuilt zich in een langs den weg staand heestergewas. Ofschoon het anders mijn gewoonte niet is, deze vrienden ongehinderd te laten vertrekken, maar ik mij veeleer strikt aan het bijbelsche gebod houdt (ik wenschte dat ik al de geboden zoo goed nakwam) om ze bij een eventueele ontmoeting den kop te vermorselen, voel ik mij te traag om van het paard te stijgen en laat dus de verleidster van moeder Eva deze maal rustig in haar koele schuilplaats liggen. Steeds het spoor van het rijtuig volgende, brengt het mij over een steil duin, eensklaps in de onmiddellijke nabijheid der zee, en wel aan het N.W. uiteinde der Elandsbaai. Hier bemerk ik dat mijn voorganger zijn reis over het vochtige zeestrand vervolgd heeft. Wat echter eenige uren geleden een goed berijdbaar strand was, is nu bij vloed door de branding overdekt, terwijl de afstand tusschen de duinen en de branders, hoe verder ik voortga, steeds smaller word, zoodat mijn paard bij elke aanrollende golf duidelijker kenteekenen van een onpleizierig gevoel begint te geven.

Eindelijk kom ik bij een plaats, waar een vooruitspringend duin mij dwingt om door het water te rijden of mijn weg door het blinkende zand te vervolgen. Ik verkies het laatste en bevind mij weldra in een duinenmassa, die veel gelijkt op een eensklaps in zand veranderde woedende zee, zoo grillig en fantastisch zijn de hoogten en laagten, dan eens loodrecht, dan weer zacht glooiend, terwijl haar richting naar alle streken van het kompas loopt. Sommige zijn van boven vlak, andere loopen in een scherpen rand uit, terwijl weder andere evenals schuimende golven haar kruin met een kuif versierd hebben. Maar het ergste moet nog komen. Nog heb ik geen honderd meter gereden, of reeds begint het schitterend witte zand, door een gloeiende zon beschenen, mijn oogen te verblinden, zoodat het nu niet meer wit maar donkergrijs en in voortdurende beweging schijnt. Ik ondervind dezelfde gewaarwording, als men krijgt bij het doorrijden van een breede snelstroomende rivier, mijn paard schijnt stil te staan, terwijl alles om mij heen als wegdrijft, ook is het mij langer onmogelijk te onderscheiden of wij een hoogte beklimmen of in een laagte afdalen, terwijl er geen enkel plantje of rotsbrok is, waarop het oog kan rusten. Gelukkig wijst de hooge nabijgelegen Baboonspoint (Baviaanspunt) mij den koers, dien ik nemen moet, en is het zand tamelijk hard, zoodat ik ten laatste, mij niet meer aan hoogten of laagten storende, mijn paard in een korten galop zet, en na een moeielijke twintig minuten de eerste heestergewassen, die het einde der zandzee aan-

wijzen, bereik. Nog zijn mijn moeielijkheden niet ten einde, de grond blijft even gebroken en een voortdurende afwisseling van ruggen en kloven, terwijl de heesters zoo dicht en hoog worden dat ik, waren mijn kleederen niet van het sterkste Albertkoord geweest, er zeker verscheurd en verflenterd zou zijn uitgekomen. Thans echter werk ik er mij met uitzondering van een paar lichte schrammen op de handen onbeschadigd door, en zie weldra de witte gevels der woning van mijn vriend, den heer C., vriendelijk boven het groen uitsteken. Een half uur later zit ik onder het genot eener fijne cigaar en uitmuntende kop thee de laatste Illustrated London News met de daarbij gevoegde kaart van den Soedan en den voorgestelden spoorweg naar Soeakim, van vogelvlucht gezien, te beschouwen, en kan mij maar niet begrijpen, waarom niet de meeste kaarten op deze wijze vervaardigd worden, vooral die van kleiner oppervlakten, als provinciën, enz. De heer C. is een dier persoonlijkheden zooals men ze alleen in koloniën aantreft. Zijn leven begon vijf en zeventig jaren geleden in de City van Londen, waar hij tot zijn 24ste jaar in den handel werkzaam was. Toen als klerk op een handelskantoor naar Z.-Afrika gekomen, vertoefde hij eenige jaren in Kaapstad, doch besloot daarop zijn geluk in het binnenland te beproeven. Door rechtschapenheid, kennis en vlijt, gelukte hem dit zoo uitermate, dat hij nu 25 jaar geleden zijn zaken als eigenaar van een kolossaal vermogen aan kant deed, zich zijn tegenwoordige woonplaats kocht, en daar in stille rust, en voor zoover dit in Z.-Afrika noodig is, weldoende, bijv. door de schoolgelden voor minvermogenden te betalen, zijn dagen doorbrengt Iederen morgen als de zon nauwelijks boven de kim is, stijgt de grijsaard, die nog zoo rechtop is als een kaars, te paard en maakt een korten wandelrit, daarna een koud bad en ontbijt, dan in zijn kantoor, want 9/10 der boeren uit een verren omtrek hebben nog altijd transacties met den heer C., die de eenige bankier van die streken is, en vervolgens tot aan etenstijd wat lezen, waartoe hem een fraaie bibliotheek en al de laatste nieuwsbladen en tijdschriften (Eng.) ten dienste staan. Na den eten een ritje per rijtuig naar het een halfuur verwijderde zeestrand, en des avonds lectuur, of zoo hij een partner kan krijgen, zooals heden het geval was, een partijtje cribbage. Daar de heer C. nooit gehuwd was, en ook geene betrekkingen in Z.-Afrika heeft, is het in de omliggende streek een voortdurend onderwerp van discours „wie of toch oue Mister C. al zijn goed en geld zal krijgen, as de oue man een dag doodgaat,” een onderwerp waarom de oude heer zich echter volstrekt niet bekommert of er zich zeker niet over uitlaat. Ik had dan ook nog nauwlijks een half

uur uitgerust toen de kar (de Kaapsche kar is een zeer gemakkelijk op veêren rustend en overdekt rijtuig) met zes sterke paarden bespannen, (het zware zand maakte dit aantal noodig) voorkwam om ons naar het „plankhuis" te brengen. Dit is een ruim houten gebouw, vandaar de naam, dat de heer C. voor zijn visschers heeft laten bouwen in de onmiddellijke nabijheid van de eenige plek in de Elandsbaai, waar het voor een boot mogelijk is te landen, en ook deze is zeer gevaarlijk, daar men juist tusschen twee rotsen, die slechts 4 of 5 meter van elkaar verwijderd zijn, moet binnenloopen. Slaat de boot in de branding om, zooals reeds gebeurd is, dan is er ook voor den besten zwemmer, al is hij vlak bij den wal, weinig of geen kans op redding, daar het zoogenoemde zeebamboes, dat langs de geheele kust in groote menigte gevonden wordt, alle zwemmen onmogelijk maakt en den ongelukkige als met duizend armen in de diepte wegtrekt. Het plankhuis ligt in de onmiddellijke nabijheid der reeds genoemde Baboon's Point, de uiterste en hooge spits van een in zee doodloopende bergreeks, waarom zij dan ook voor de kustvaarders, die zich niet met het nemen van lengte en breedte ophouden, een belangrijk punt is.

De inham, dien de zee tusschen Baboon's Point en den acht uren zuidelijker gelegen Stompneus, een soortgelijken berg, vormt, is de ruime St. Helenabaai die in de geschiedenis der vroegste Portugeesche ontdekkingen van Afrika's zuidpunt zulk een belangrijke rol heeft gespeeld. Ook hebben de „Sterrekijkers," zoo noemen de boeren de Eng. Koninklijke commissie van ingenieurs, die een twintigtal jaren geleden een groot deel der kolonie met een net van driehoeksmetingen overdekten, dit punt als een der punten van uitgang gekozen en op het hoogste gedeelte een baken van rotsblokken opgestapeld, dat daar nog heden ongeschonden staat. Doch op onzen rit naar het plankhuis zijn wij een andere merkwaardige plaats doorgereden, die ik niet onvermeld kan laten. Ik bedoel n.l. den mond der Verloren Vleivallei, die hier in zee loopt. Wellicht denkt de lezer hier aan een breeden stroom, maar dit is niet het geval. Slechts een weinig water, niet dieper dan een mans schoen, en een 100 voet breed, vloeit tusschen tal van rotsen en klippen langzaam in zee, en toch is dit de eenige uitwatering van twee rivieren en een binnenlandsch water, dat twaalf uren gaans lang op sommige plaatsen meer dan een mijl (Eng.) breed en naar evenredigheid diep is. Van de hoogste toppen van den Piquetberg komt, niet ver van het dorp, dat naar den berg genoemd is, de Wagenboomsrivier, die zich een uur of zes gaans verder met de Kraisrivier, die van den kant van Clan William

komt, vereenigt, waarop deze beide, geholpen door verscheidene stroomen van minder belang, den gemelden waterplas „de Verloren Vlei" (vallei) genoemd, vormen. Wie ooit deze rivieren na een winterregen heeft zien afkomen, zal zich met mij niet kunnen begrijpen waar de massa water blijft, en toch is er geen andere uitwatering dan de beschrevene, die het geheele jaar door zoowat in denzelfden toestand blijft. Ik kan het mij niet anders verklaren dan door te vooronderstellen, dat de bedding der vallei waar die het breedst is, lager ligt dan de zee, en dat het des winters aangevoerde water, na zich over een groote oppervlakte verspreid te hebben, des zomers, wanneer het hier weinig of niet regent, weder verdampt.

Toen wij den volgenden middag rustig zaten thee te drinken, kwam er een wagen met tien fraaie paarden bespannen, gevolgd door drie of vier karren en een aantal ruiters op de werf stilhouden. Het waren twee jonggehuwde paren, die van het 24 uren gaans gelegen Piquetberg, waar zij den knoop gelegd hadden, terugkeerden. De plaats van de ouders der bruiden was vlak tegenover die van den heer C. aan de overzijde der Vlei gelegen, en daar men hedenavond daar de dubbele bruiloft zou vieren, was het gevolg evenals dat van Burgers Lenore, onder het rijden steeds aangegroeid. Wijselijk hadden zij bij het verlaten van het dorp hun trouwkleederen met andere verwisseld, doch nu men de ouderlijke woning naderde moest er nog éénmaal in al den glans van een zwartlakenschen manel (jas), witte handschoenen, van zijden kleedje en kanten voile gepronkt worden. De beide jonge mans, gevolgd door hun strooijonkers, namen dus bezit van een der slaapkamers van den heer C., waaruit men door de openstaande deur weldra zulk een geplas, geproest en gesplutter vernam, dat een onbekende zou gemeend hebben, dat de oude heer daarin een speciale vijver en eenige jonge hippopotamussen op nahield, terwijl de jonge vrouwtjes met haar bruidsmeisjes in de woning van den plaats-opzichter, die gehuwd is en dochters heeft, wegraakten. Het gevolg van dit alles echter was, dat na een half uurtje de vermeende rivierpaarden in witte dassen en dito handschoenen te voorschijn kwamen, terwijl weldra uit de opzichterswoning het damespersoneel verscheen, de hoofdpersonen in zwarte zijde met kransen en tot op den grond hangende sluiers, en de bruidsmeisjes in 't wit met blauwe ceintures, zoodat het geheel mij deed denken aan een dubbele voorstelling van „La prière d'Anna Bolein" in de 4e akte van die opera. Moge hun huwelijk gelukkiger zijn dan dat van genoemde dame. Eindelijk zetten de rijtuigen ruiters zich in beweging, en was ik weder met mijn gastheer alleen, die, ware hij zelf achttien jaren geweest, niet meer belang in de zaak had.

kunnen stellen, noch den optocht met meerder welgevallen had kunnen nakijken, dan hij thans had gedaan. — Daar de door een eeuwige branding bespoelde rotsen aan den voet der Baboons Point, het onmogelijk maakten om te paard den weg langs het strand te vervolgen, was ik den anderen morgen blijde toen er een der bruiloftsgasten, aan de overzijde der vlei woonachtig, kwam om den heer C. te spreken, daar hij met de drift (doorwaadbare plaats) bekend zijnde, mij den kortsten weg kon wijzen, en ik anders op moest rijden tot aan den mond en dan weder recht tegenover de woning van den heer C. terugkomen. Na de drift tot aan zadelklap diepte te zijn doorgereden, kwamen wij spoedig op de plaats waar de bruiloft gevierd was. Het meerendeel der mannen lag, zooals te verwachten was, vrij katterig, onder een grooten Port Jacksonwilg de gebeurtenissen van den afgeloopen nacht te herkauwen. Het onvermijdelijke standje had natuurlijk niet ontbroken. Gelukkig komt het bij deze standjes, wanneer er geen uitlanders in gemengd zijn, en de partijen in lichaamskracht gelijk staan, zelden of ooit tot werkelijke slagen. Men zal elkaar morsdood slaan, fijn trappen en ik weet al niet wat voor akelige dingen meer, maar op het beslissend oogenblik is door een wonderlijk toeval altijd een der strijders absent. Intusschen gaat de ander aan als een brieschende leeuw, balt de vuisten, en verklaart op 't plechtigst, dat één slag van zijn „kleine pink" voldoende is om den ander „katzwenk" (bedwelmd) te slaan. Zijn vrienden trachten echter den woedenden man tot bedaren te brengen, waarin zij ten laatste slagen, door hem in alles gelijk te geven, en hem voor te stellen in een andere kamer „een dop te gaan steken" (een glas wijn te drinken). Nauwelijks is de deur achter hem toe, of evenals op het tooneel komt nu No. 2 te voorschijn, zijn doodsvijand met denzelfden ijver zoekende. Hetzelfde geneesmiddel wordt toegepast met dezelfde uitwerking, Nadat zich dit nog een paar malen herhaald heeft, valt een, of wel beiden der helden op een der op de werf staande wagens in slaap, en het standje dat over niets begon en in niets eindigde, maar waarover nog weken lang zal gesproken worden, is afgeloopen. De beide jonggehuwde mannen waren reeds des morgens ten vijf ure het veld ingegaan om wilde pauwen te schieten; dit vroeg opstaan bij zulk een gelegenheid behoort tot de etiquette der boeren, die zelfs in de „uren die men nooit vergeet," moeielijk het veinzen kunnen achterwege laten. Zoodra dan ook mijn paard zijn rog had opgegeten, reed ik in een Z.-W. richting weder strandwaarts en ontmoette op de eerste plaats waar ik aankwam een Hollander, die er als huisonderwijzer werkzaam was.

Wanneer een Engelschman hoort dat ge een Hollander zijt, dan is zijn eerste vraag „You come from Amsterdam?"; wordt dit ontkennend beantwoord, dan volgt er op „Then from Rotterdam?" en zoo ook hierop een „No Sir" volgt, blijft de man stil, denkende dat ge hem omtrent uw nationaliteit een kluitje verteld hebt, alsof er in Nederland geen andere plaatsen bestonden dan de beide genoemde. Hier zoude hij echter reeds de eerste maal den spijker op den kop slaan, daar de heer D. werkelijk uit de Amstelstad afkomstig was. Daar hij echter vijftien jaar oud die stad had verlaten, en reeds een twintigtal jaren in Z.-Afrika woonachtig was, kon hij er zich slechts weinig van herinneren, hetgeen hem met des te meer belangstelling deed luisteren naar hetgeen ik hem van de vergrooting der stad, de tentoonstelling, enz. kon meêdeelen, in ruil waarvoor hij mij een klein museum toonde, dat hij op zijn namiddagwandelingen bijeenverzameld had, bestaande uit fraaie schelpen, wonderbare zeeplanten en reliquien van vergane schepen, o. a. een naambord van een sloep waarop de woorden Carlisle, Mary Ann, en een reddingsboei met het opschrift Juanita — Valpar... het overige was onleesbaar geworden. Het samenkomen dezer beide voorwerpen uit zoo ver van elkaar verwijderde oorden in een boerenschoolkamer in Z.-Afrika wekte een wereld van gedachten in mij op, en juist was ik bezig mij een ontmoeting voor den geest te brengen tusschen de patronessen der beide tot ondergang gedoemde vaartuigen, de kalme blauwoogige Engelsche Mary en de vurige zwartgelokte Zuid-Amerikaansche schoone, zoo verschillend in uiterlijk, taal, godsdienst en gewoonten, maar toch door dezelfde hartstochten bestuurd, toen D. mij uit mijn dagdroom wakker schudde door mij dringend te verzoeken den dag daar over te blijven. Aan geen tijd gebonden, en hopende zoo niet van hem, dan toch van den boer, bij wien hij woonde, het een of ander belangwekkend verhaal van schipbreuk of iets dergelijks te hooren, nam ik zijn aanbod aan, en zaten wij een oogenblik later te vijfhonderden met een spel kaarten, dat door langdurig gebruik tot een ontzettende dikte was uitgedijd. Toen des avonds de boer te huis kwam werd ik dan ook niet in mijn verwachting teleurgesteld, en hoorde ik verscheidene interessante verhalen van rampen op het wijde blauwe diep in die buurt voorgevallen.

Een steile, niet zeer hooge met heesters begroeide duinenrij aan mijn rechter-, en een evenzoo dicht begroeide zware zandvlakte aan mijn linkerhand, met een streep kweekgras van een vijftig meter breedte tusschen die beide in, ziedaar lezer, het pad dat den volgenden dag vóór mij lag, en dat zonder eenige belangrijke afwisseling op die wijze zou

voortduren tot aan den mond der Bergrivier. Het kweekgras verschafte een goeden harden weg, zoodat ik fluksch aan kon rijden, maar met uitzondering van eenige in het duin grazende paarden, ontmoette ik geen enkel levend wezen en was het eentonig bruischen der zee mijn eenige afleiding. Ik wist echter, dat er op korten afstand van de kust tal van plaatsen waren, en toen na een harden rit van vier uren mijn maag mij aan haar aanzijn herinnerde, en mijn paard teekenen van vermoeidheid en eetlust begon te geven, wendde ik den teugel naar de plaats St. Helenafontein, en werd door den eigenaar, den heer R. vriendelijk ontvangen. Hier is een winkel en postkantoor, welk laatste ook bij den heer C. te Elandsbaai gevonden werd. Na mij aan een heerlijk gebraden speenvarkentje duchtig te goed gedaan en mijn paard een fluksch voer gegeven te hebben, reed ik verder, voor heden de gewone siësta achterwege latende, daar mijn plan was nog dien avond de Bergrivier te bereiken. Ik slaagde hierin echter niet. De zon daalde reeds meer en meer ter kimme, en ik was nog een heel eind rijdens van de plaats mijner bestemming, toen mij een jonge man inhaalde, die volgens de gewoonte van het land dadelijk kennis maakte. Hij was jaren lang kapitein eener visschersboot geweest en kende iederen hoek en gat der St. Helenabaai, die volgens hem geen enkele veilige landingplaats, de mond van Bergrivier uitgezonderd, bezat, maar was thans eigenaar eener kalkbranderij, welk artikel hier aan de kust van schelpen gebrand wordt, hoewel men meer binnenlandsch kalkklippen brandt, en scheen goede zaken te maken. Hij stelde mij voor hem naar een nabijgelegen plaats te vergezellen, aldaar den nacht door te brengen en dan den volgenden morgen onze reis tot aan de rivier te zamen te vervolgen. Het was een der fraaiste plaatsen die ik nog in dien omtrek gezien had. Nadat wij met behulp van een paar neven van den eigenaar, die zelf van huis was, onze paarden verzorgd hadden, begaven wij ons huiswaarts, waar wij behalve de nog jeugdige vrouw des huizes drie jonge dames vonden, die bij ons binnenkomen naast elkaar op de rustbank gezeten, opstonden om ons te groeten en de hand te geven. Het waren kuiergasten (logées) die onze gastvrouw, wier man eenige dagen afwezig zou blijven, gezelschap hielden.

De oudste der drie, die ik een twintigtal jaren gaf, had reeds dadelijk mijn aandacht getrokken door de half naïeve, half komieke wijze waarop zij ons de hand kwam geven en aan den kalkbrander, dien zij kende, een aardigheid had verkocht. Haar tint had dat marmerachtige wat aan familiën, die sints vele geslachten in Afrika wonen, eigen schijnt te wor-

den en hetgeen niet een gevolg van het branden der zon kan zijn, want daar passen de Afrikaansche schoonen van haar vroegste jeugd met de grootste zorg voor op, maar veeleer in den loop der eeuwen door de droge luchtgesteldheid veroorzaakt wordt. Haar groote schitterende oogen waren bijna verborgen onder haar midden op het hoofd gescheiden zwarte lokken, die zij eenigen tijd geleden a là pony scheen te hebben afgesneden doch nu weer liet groeien, hetgeen vereenigd met haar regelmatige gelaatstrekken, haar hoofd tot een uitmuntend model voor een Diana of Jeanne d'Arc maakte. Aan het kort daarop volgend souper toonde zij een schijnbaar onwederstaanbare neiging tot geeuwen, waarbij zij volstrekt de moeite niet nam, om de hand voor den mond te brengen, maar integendeel twee rijen tanden toonde, die in witheid door geen ivoor konden worden overtroffen. Echter moet ik er bijvoegen dat na iedere dergelijke ouverture, als werd zij daardoor geïnspireerd, de een of andere waarlijk geestige zet volgde, zoodat zij het geheele gezelschap voortdurend in een vroolijke stemming hield. Evenals Bellamy, scheen zij van het dragen van een keurslijf of iets wat daarnaar geleek, een bepaalden afkeer te hebben, zoodat haar volle en rijke vormen onder het ruime chitzen kleedje tamelijk de aandacht trokken. In één woord het geheel was wel wat slordig, maar toch liefelijk. Onmiddellijk na het souper bracht een der neven een concertina (een muziek-instrument, waarmede iedere boerenwoning in Z.-Afrika verpest is, daar het gewoonlijk, na acht dagen bespeeld te zijn, afgrijselijk valsch wordt) voor den dag, waarop de andere neef en de kalkbrander ieder een der jonge dames van haar zitplaatsen wegrukten en begonnen te walzen. Hoewel ik niets liever verlangde dan om naar kooi te gaan, schikte ik mij in het noodlot, stak mijn pijp aan, en was juist, na mij in een hoek der rustbank zoo gemakkelijk mogelijk nedergezet te hebben, een gesprek met de nabijgezetene gastvrouw begonnen, toen de jonge juffrouw hiervoren beschreven, naar mij toe kwam en met het onschuldigste gezicht ter wereld vroeg: „wat voor kwaad zij mij gedaan had, dat ik haar niet voor een wals vroeg?"

Aux grands maux les grandes remèdes, dacht ik en een paar seconden later was ik met mijn vroolijke partner, die ofschoon zij niet op slankheid bogen kon, de kunst meesterlijk verstond van 't ronddraaien op de maten eener wals, die, tijd en omstandigheden in aanmerking genomen, eens zoo snel gespeeld werd als noodig was. Daarop nog een scottish met dezelfde schoone, toen weer een wals met de gastvrouw, enfin, het was twee uren toen mijn vriend en ik het hoofd in de logeerkamer voor mannelijke gasten ter ruste legden, ieder op een uitmuntend, zelfs weelderig bed.

Dat ik na een rit van veertien uren gaans en het geïmproviseerd bal (de concertina pauseerde nooit langer dan één à twee minuten), gezond sliep, behoef ik den lezer niet te zeggen. Helaas! reeds te vijf ure maakte de kalkfabrikant, die van onrustigen aard scheen, mij wakker en nadat wij onze paarden voer gegeven en zelf koffie gedronken hadden, ging het weer in den zadel. De vrouw des huizes had ons de koffie geschonken, maar de logées waren, toen wij wegreden, nog onzichtbaar. — Reeds voor het ontbijt bevonden wij ons op de plaats „Velddrift", waar sinds eenige maanden een ruime pont de reizigers over de Bergrivier zet, hetgeen een groote verbetering mag heeten, daar men vroeger in een ellendig bakje moest worden overgezet, en de arme paarden achter dien bak moesten aanzwemmen, terwijl rijtuigen eerst eenige uren hooger de rivier op, konden doorkomen. De rivier is hier diep, vrij breed, en nog achttien Eng. mijlen hoogerop voor kotters en dergelijke kleine schepen bevaarbaar, terwijl de eb en de vloed die even ver landwaarts in merkbaar zijn, de scheepvaart te hulp komen, zoodat zij minder afhangt van den wind, dan gewoonlijk op rivieren het geval is. Daar ik een paâr brieven te verzenden had, besloot ik naar de handelsbezigheid van de Gebr. Stephan, waar een postkantoor is, te rijden. De uitgestrekte gebouwen dezer firma zijn omstreeks een half uur gaans van Velddrift gelegen en wel in de onmiddellijke nabijheid der plaats, waar de Bergrivier zich in zee of liever in de St. Helenabaai stort. Evenals in de „Gelaarsde kat" alles het eigendom van den Marquis van Carabas was, zoo behoort hier het geheele strand, een klein stukje uitgezonderd, over een lengte van drie uren gaans aan die heeren, die dan ook behalve aan Bergrivier-mond, in den genoemden afstand, nog twee andere winkels en visscherijen op nahouden, nam. aan Steenbergsbaai, en aan de reeds genoemde Stompneus, waar St. Helenabaai eindigt. Vier honderd visschers steken op hun bevel als het weder het toelaat, dagelijks in zee; en behalve millioenen harders en bokkings, die in de Z. W. distrikten der kolonie gebruikt worden, vangen zij in het daarvoor geschikte saisoen duizenden en nogmaals duizenden snoeken, die daarop, of aan mootjes gesneden en ingezouten, of gedroogd, met hun eigen schepen naar Mauritius, waar altijd een goede markt voor Kaapsche visch is, verzonden worden. En toch is dit niet de voornaamste tak hunner bezigheid. Deze bestaat veeleer in het opkoopen van al de granen, die op vele uren rijdens in den omtrek gewonnen worden, en wanneer ik zeg, dat verleden jaar over de 100,000 mud door de firma werd ingekocht, maak ik mij zeker niet aan overdrijving schuldig. Jammer is het, dat zij als 't ware een monopolie bezit en daardoor de markt

naar eigen goedvinden kan regelen, maar het zware zand maakt het voor de boeren bijna onmogelijk hunne producten naar eenige andere plaats te brengen. Na mijn brieven geschreven en gepost te hebben, keerde ik naar Velddrift terug, betaalde mijn shilling (60 ct.) voor het overzetten van mij en mijn paard, en bevond mij in de afdeeling Malmesbury, nadat wij een deel van Clan William en Piquetberg van N. tot Z. in zijn geheel zijn doorgereden.

De grootte dezer afdeelingen in de Kaapkolonie is „variable als een dame", de Paarlafdeeling is, denk ik, kleiner dan de provincie Utrecht, terwijl die van Calvinia de oppervlakte van een stuk of drie Europeesche koninkrijken van den tweeden rang beslaat. Het zware zand, dat mij in Piquetberg zoo geplaagd heeft, wordt nu eenigszins lichter, en een flinke galop brengt mij weldra op de plaats van den veldkornet P., waar ik het overige van den dag en den nacht denk door te brengen. Hier heb ik een prachtig gezicht op de ruime St. Helenabaai en den mond der Bergrivier, die met de in- en uitloopende kotters en visschersvaartuigen een levendig schouwspel vertoont, en mij doet denken aan den nieuwen waterweg naar Rotterdam, op een schoonen Julidag, wanneer ik mij ten minste de overal in het verschiet oprijzende lichtblauwe bergen wegdenk. Den volgenden morgen rijd ik langs een voetpad over een zijtak van den Patrijsberg, welks uiterste punt de Stompneus vormt, en daal weldra af in de streek, die door haar bewoners de Achterbaai genoemd wordt. Fraaie plaatsen liggen hier op korten afstand van de zee, en tusschen twee van deze vind ik op den top van een heuvel een aantal rotsblokken, zoo sprekend in plaatsing, grootte en iedere bijzonderheid gelijkende op het Hunnebed te Rolde, dat ik sinds dien tijd er ten zeerste aan twijfel of die Drentsche rariteiten wel ooit door menschenhanden zijn samengesteld, of anders tot de conclusie moet komen, dat eenige Hunnen een uitstapje naar de Achterbaai hebben gemaakt. Des middags passeer ik een dier wonderlijke zoutpannen, zooals er in Afrika zoovelen gevonden worden. Het zijn niet anders dan zeer ondiepe meertjes, meestal eenige bunders groot, welker bodem zoovele zouthoudende bestanddeelen bevat, dat het daarin verzamelde regenwater hoe langer hoe meer met zout verzadigd wordt, tot eindelijk de vaste stoffen de overhand krijgen, en het zoo even zich, door een sterken wind voortgestuwd, nog traag rimpelende water, in een vaste korst zout verandert. Men noemt dit het „zich zetten der pan." Na van de klei op den bodem gezuiverd te zijn, is het dadelijk bruikbaar. Niet ver van deze pan ligt een zich ver in zee uitstrekkend rif, waarop ik de schuimende branders zie breken, en waarop de overblijf-

selen van twee schepen dicht bij elkaar gevonden worden. Een troepenschip, dat in den laatsten Zoeloeoorlog met 500 man van Engeland was gezonden, leverde een der beide wrakken. De arme kerels werden allen gered en met een ander schip naar Natal gebracht, om helaas! slechts weinige weken later, bij Isandoela, een veel vreeselijker dood onder de assagaaien der Zoeloes te sterven. Tegen den avond rijd ik naar het niet ver van zee gelegen Vredenberg, dat den naam van Zevenhuizen moest voeren, daar een kerk met de woning van den zendeling, twee winkels, twee kroegen, die den weidschen naam van Victoria Hotel en Royal Hotel voeren, een wagenmakerij en een smederij met eenige hutten en varkenshokken het geheele dorp uitmaken. Ik begeef mij naar het Royal Hotel, dat mij als het beste is aanbevolen, doch alles is er duur en slecht. Ik verwonder mij hier echter niet over, want het is bijna de vaste regel, wanneer een Afrikaan een Hotel houdt. Hij kan namelijk het patent voor de veel meer winst gevende kantien of kroeg niet krijgen, zoo hij niet tevens zorgt accomodatie voor reizigers te hebben. Dit laatste rekent hij echter voor een zeker soort van schande, en dus moet de reiziger (*rara avis*) die onder zijn dak beschutting komt zoeken, niet slechts den hoogst mogelijken prijs betalen, maar wordt hij tevens verondersteld zijn grootste gelukzaligheid in den huiselijken kring van den herbergier te nemen, waar hij 't nemen moet zooals 't valt.

Als regel kan men aannemen, hoe kleiner en ellendiger het dorp is des te duurder en te slechter is het hotel, vindt men het een enkele maal anders, dan is dat slechts een nieuw bewijs, dat er geen regel zonder uitzondering gevonden wordt. Den volgenden morgen ging het weder langs het strand en passeerde ik verscheidene kleinere boerenplaatsen, die slechts door een duinenrij van de zee gescheiden waren.

Het drinkwater was hier overal zoo brak, dat het veel nader aan zee- dan aan zoetwater verwant was. Op een dier plaatsen had de oude Heer, die nog niet lang in die streken woonde, reeds vóór de negende ure tamelijk aan Bacchus geofferd. Hij scheen zich echter eenigszins over zijn toestand, die aan gang en spraak duidelijk merkbaar was, te schamen en verklaarde dit als volgt: Mijn liefste oû broêr die water is hier zoo banjang, ellendig en naar, dat een mensch zoo 's ik, wat al me leve die Woestersche (Worcestersche) water gewend bin gewees, nie voor hom kan drink nie, zoo drink ik nou maar wijn, al spook die oû vrouw ook daarover, maar pas tijkeen fop hij voor jou en dan trek hij in een mens zijn kop. Wil mijn oû broêr ook niet een dop steek? Daar

het water werkelijk voor een ieder ander dan een geboren Achterbaaibewoner ondrinkbaar was, en de oude vrouw, die niet best in haar humeur scheen, volstrekt geen aanstalten maakte om koffie te schenken, nam ik niettegenstaande het vroege uur, het aangeboden glas wijn in dank aan, zag nog even den lijder aan watervrees, die mij natuurlijk gezondheid had toegedronken, achter de gordijn die de slaapkamer van het voorhuis scheidde, verdwijnen, om, zoo hij zeide, een rukkie te rusten, en vervolgde daarop mijn weg. Tegen den middag kwam ik aan een groot huis, dat op den top van het duin gelegen en in den gewonen boerenstijl gebouwd, mij toch niet, ik wist zelf niet waarom, de woning van een boer toescheen. Mijn voorgevoel, van een dier zouden de geleerden zeggen instinct, had mij niet bedrogen, want nader komende, vond ik het bewoond door vier of vijf huisgezinnen, waarvan het grooter deel der leden kleurlingen waren. De directeur der inrichting, een Franschman, die echter door zijn reusachtigen lichaamsbouw, blonde haren en blauwe oogen weinig aan de gewone type van zijn natie deed denken, en met een prachtige kleurlinge gehuwd was, of wat in deze streken in dien stand op hetzelfde neerkomt, met haar leefde, ontving mij zeer vriendelijk en deelde mij mede, dat hier de robben-slaanderij van de Heeren Bensusan & Co. in Kaapstad was. Hij zelf was in het zonnig Marseille geboren, had zich het grootste deel zijns levens bij de Crozettseilanden en dergelijke in de buurt liggende plaatsen met de walvischvangst beziggehouden, en was nu „kapitein" van de gang manschappen die hier door genoemde firma geplaatst was, om op een eiland, dat op een halve mijl afstand van de woning was gelegen, robben te slaan. Daar het echter alleen met springtij mogelijk was op het eiland te landen, hielden zij zich het overige van den tijd met gewone visscherij bezig. Zoo er ooit een carrière is, die ik u niet raden zou uw oudsten lieveling als zijn toekomstig middel van bestaan te laten kiezen, dan is het de betrekking van robbenslager. Het eiland dat de Franschman, die met al zijn ruwheid, toch de aangeboren beleefdheid niet verloochende, door middel van een uitmuntenden kijker als voor mijn voeten bracht, is niets dan een verzameling van vrij dicht naast elkaar staande naaldscherpe rotsen, die in een vrij regelmatigen kring, rondom een kleine, met rotsbrokken bezaaide zandvlakte staan. Op deze kleine ruimte zijn de robben gewoon, als de zon warm is, hun siesta te nemen. De kunst is nu eerst het eiland zoo stil mogelijk te naderen, want op het minste vreemde geluid storten zich de dieren hals over kop naar alle richtingen in zee, vervolgens de poorten of openingen tusschen

de rotsen te bezetten en dan de opgeschrikte dieren met een zwaren knuppel dood te slaan. Dit moordtuig is gewoonlijk een zwaar stuk eikenhout, 5 à 6 voet lang, ter dikte van een mans arm, dus waarlijk geen kinderspeelgoed. Wordt de rob, die het eerst bij een der nauwe openingen komt met den eersten of tweeden slag gedood, dan gaat het met die welke hem blindelings volgen betrekkelijk gemakkelijk, daar zij zich dan als 't ware op het lijk van hun aanvoerder opdammen en ten laatste voor noch achterwaarts kunnen. Ontsnapt echter de eerste, dan ontkomen gewoonlijk allen die door dezelfde opening hun veiligheid gezocht hebben, terwijl de jager het grootste gevaar loopt om door een der verwoede dieren bij de broekspijp gegrepen en in het zijn prooi nimmer teruggevend zeebamboes gesleept te worden. Reeds heeft meer dan een op deze wijze den dood gevonden. Doch dit is niet het grootste gevaar. Zooals ik zeide, is het slechts bij springtij, en dat wel wanneer het water op het allerlaagst is, mogelijk op het eiland te komen. Ook dan kan de boot er niet bijkomen, daar duizenden scherpe klippen, die gewoonlijk onder water zijn, het naderen verhinderen. Zij blijft dus op een 50 meter afstand onder bewaking van een der sterkste mannen liggen aan het eiland verbonden door een lijn zonder einde, die om een der rotsen wordt bevestigd. De andere manschappen gaan van het eene spiegelgladde rotsblok op het andere, springen intusschen zoo stil mogelijk naar de hierboven beschreven uitgangen, en als alles goed gaat, neemt het moorden een aanvang. Intusschen begint het water te wassen en de gedoode robben moeten in de boot gesleept worden, en tegen den tijd dat men met het werk gereed is, zijn de klippen waarover men zoo straks op het eiland gekomen is, met een paar voet water bedekt, en onzichtbaar geworden. De manschappen moeten nu één voor één langs de lijn over de scherpe rotsen naar de boot worden getrokken, tot ten laatste de kapitein zich het eind van het touw om 't lijf bindt, en zich in de nu reeds kokende en schuimende branding werpt, om half zwemmende, half onder water voortgesleept, gekneusd en afgemat de boot te bereiken. Het is dan ook hoog tijd, want de branding is nu reeds zoo sterk, dat de gezamenlijke krachtsinspanning der manschappen noodig is om de boot van de rotsen en in diep water te houden. Een paar jaren geleden gebeurde het, dat de boot onder bewaring werd gelaten van een der mannen, die om zijn verbazende kracht door zijn gezellen Jack Olifant werd genaamd. Hoe het gekomen is weet niemand, maar de boot raakte los, en Jack, een uitmuntend zwemmer, moet wellicht bevreesd, om met de boot tegen de rotsen verpletterd te worden, getracht hebben al zwem-

mende het eiland te bereiken. Toen de mannen met hun werk gereed waren en naar de boot terug wilden gaan, was van deze noch van Jack het minste spoor te zien. Voor zulk een geval hebben ze op het eiland een stuk van een ouden mast opgezet, waaraan dan een hemd of buis als noodvlag geheschen wordt, terwijl een der vrouwen op een hoog duin nabij de woning op den uitkijk moet staan, zoolang de mannen op hun gevaarvollen tocht uit zijn. De dame echter, aan welke op dien dag die post was opgedragen, door de gewoonte zorgeloos geworden, had bedaard haar waschgoed genomen en zich den ganschen morgen in een naburige laagte met dat nuttig werk onledig gehouden. Toen zij nu tegen vier uren met den bundel schoon waschgoed op het hoofd al zingende terugkeerde naar den post van uitkijk, zag zij tot haar ontzetting de noodvlag waaien, terwijl het geheele eiland, eenige der hoogste rotsen uitgezonderd, reeds door de golven bedekt was, en niets dan een witte massa kokend schuim aan het oog vertoonde. Gelukkig bezat zij tegenwoordigheid van geest genoeg om naar de naastbijzijnde, een half uurtje van daar gelegen visscherij te snellen, waar men dadelijk met een boot in zee stak, en met het grootste gevaar de mannen die zich aan elkander en aan een stuk hout vastklemden, reeds tot aan den hals in 't water stonden, van een dreigenden dood redde.

De boot werd den volgenden dag onbeschadigd aan de kust van het vasteland gevonden, doch van Jack heeft men nooit weer iets vernomen, en zelfs zijn lijk, dat waarschijnlijk in 't zeebamboes is weggeraakt, is nooit gevonden. Toen de echtgenoot der ijverige waschvrouw, een Schot, des avonds met behulp van eenige glazen brandewijn wat van den schrik bekomen was, gaf hij haar als eene vermaning om den volgenden keer beter op te passen, een onbarmhartig pak met een eind kabel, waarop zij ondankbaar genoeg was om hem voor den Magistraat te gaan aanklagen, zoodat de arme drommel, buiten den uitgestanen angst nog twee pond sterling boete moest betalen, en tevens borg stellen om gedurende zes maanden den vrede te bewaren. Ten gevolge van dit alles werd kort daarop hun huwelijk ontbonden. Tot geruststelling mijner lieve lezeressen kan ik er bijvoegen, dat beiden zich spoedig getroost hebben, en thans met hun wederzijdschen nieuwkoop, hun leven vreedzaam onder hetzelfde dak doorbrengen. Op verzoek van de kapiteinsvrouw schreef ik den naam en geboortedag van haar man en twee kindertjes in een huisbijbel, dien zij bij haar vertrek van den zendingspost, waar zij was groot geworden, present had gekregen. De trouwdag was niet noodig in te vullen, daar zij elkaar, zooals zij het uitdrukte, maar gevat hadden, en den

juisten datum van dat vatten vergeten hadden, op te teekenen. Honderden paren onder de kleurlingen en de mindere klasse der blanken in Z.-Afrika leven op deze wijze, dus moet men niet denken dat het vrije huwelijk van v. Houten iets nieuws is, maar het gaat er mee als met de staanplaatsen voor den gemeenen man in het kermisspel, men moet er volgens de Kaapsche publieke opinie „al bizonder gemeen voor zijn." Daar ik mijn teekengereedschap bij mij had (ik reis nooit zonder dat), en lust gevoelde de vreemde kolonie nog wat nader te leeren kennen, maakte ik boven den naam van den kapitein „een haastige schets van de woning, de boot en het eiland, dit laatste overdekt met een menigte robben en robjes. Hoewel dit schilderstuk met alle mogelijke regelen der perspectief in strijd was, daar het onmogelijk was de drie genoemde voorwerpen uit één gezichtspunt te zien, en de zee van indigo, ik had geen lichter blauw bij mij, moest vervaardigd worden, wekte het zoodanig de bewondering der aanwezige heeren en dames op, dat men mij met allerlei attenties overlaadde en de kapitein mij tot aandenken een fraai stuk vel van een jonge rob present gaf, groot genoeg om een tabakszak en een half dozijn beursjes van te laten vervaardigen. Een uur later dronk ik koffie op de prachtige plaats Oranjevlei van den heer S., in een zitkamer of liever zaal, de gewone woonkamer werd juist schoongemaakt, die wat behang, tapijt en ameublement aanging, voor geen particulier vertrek van dien aard in Europa behoefde onder te doen. De heer S., die in zijn jeugd het ambacht geleerd heeft, was in den op de plaats aanwezigen smidswinkel bezig een wagenwiel te herstellen. Daar zijn vrouw echter uitmuntend een gesprek wist te voeren, en zijn eenige dochter op een kostbare Erard mij op eenige geliefkoosde opera-airs onthaalde, vloog de tijd spoedig om, en was de zon bijna onder, toen ik de plaats van een broeder van den heer S., waar ik den nacht zou doorbrengen, bereikte. Deze heer is zoowat de grootste korenboer uit de Achterbaai en zijn tarweoogst, buiten de garst, haver en rogge, beliep verleden jaar over de negen honderd mudden. Het Kaapsche mud wordt gerekend op 200 ℔ Engelsch gewicht.

Den volgenden morgen beklom ik de achter de woning gelegen hooge heuvelen of lage bergen en bereikte na een wandeling van een uur door zwaar zand en dichte heesters, de poort der Saldanhabaai, een der ruimste en veiligste baaien der wereld. Twee rotsachtige, steile heuvelen, de uiterste punt van een dier beiden had ik nu bereikt, staan als havenhoofden aan weerszijden van den ingang, die zonder rotsen en voor de grootste schepen bevaarbaar, naar mijn gissing een halve mijl breed

zal zijn. Aan de zeezijde was de branding hevig en stieten de wit schuimende golven, tegen de rotsen brekende, tot een hoogte van 25 à 30 voet, met donderend geraas op, maar landwaarts in was het water reeds op korten afstand van den ingang kalm als een meer. Tamelijk vermoeid, daar de zon vreeselijk warm was, kwam ik bij den heer S. terug en zadelde dadelijk mijn paard op, om naar de nabijzijnde Hoedjesbaai te rijden.

Zie Napels en sterf! zegt het spreekwoord en ik wil gelooven dat de Baai bij die stad wonderlijk mooi moet zijn, maar zeker kan het water er niet fraaier, blauwer, kalmer of liefelijker zijn dan in de Hoedjesbaai, die slechts een onderdeel der ruime Saldanhabaai en dus een baai in een baai is. Kleine golfjes, niet veel hooger dan een manshand, veroorzaakt door de eb en vloed en den Z.O. wind die hier in dit jaargetijde meestal waait, maar door de omringende heuvelen zijn kracht verloren heeft, kabbelen er welluidend en geregeld tegen het langzaam glooiend strand, als wilden zij slechts toonen, dat wij geen zoetwater voor ons hebben, terwijl een aantal nette huizen in een halven cirkel om het binnenste der baai gelegen zijn. Aan het einde der rij huizen heeft men achter een vooruitstekende rots nog weder een tamelijk ruimen en diepen inham, waar de visschersvaartuigen der plaats hun haven hebben, en hier ook bij den hevigsten orkaan zoo stil liggen, als waren zij op 't Vijverberg te 's Hage vastgemeerd. Bij mijn komst in Hoedjesbaai lag er een groote driemastschoener van de firma Stephan, bezig om een lading van 4000 mud rog in te nemen, die zooals men zeide voor Hamburg bestemd was. Een deel van het strand is zoo gelijk afloopend, dat een paar weken geleden een kapitein wiens schip lek was, het met hoog water op strand had gezet, de lekken had gerepareerd, en het vervolgens zonder eenige hulp, dan van zijn bemanning, die uit slechts acht koppen bestond, weder in diep water had gebracht. Ware het drinkwater hier niet zoo schaarsch en brak geweest (thans voorzien de inwoners in dit gebrek, door op hun woningen en andere gebouwen daken van gegalvaniseerd ijzer te plaatsen en het daarop gevallen regenwater in groote gemetselde bakken (tanks) te laten afloopen), dan had de Saldanhabaai, die met haar onderdeelen als Hoedjesbaai, Langbaai, Kleinzee en andere ruim genoeg is, om alle vloten der aarde te bevatten, de natuurlijke haven van Z.-Westelijk Afrika moeten zijn. — Werkelijk heeft men vóór het aanleggen der kostbare dokken, er een oogenblik aan gedacht de Kaapstad te verlaten en hier Zuid-Afrika's hoofdhaven aan te leggen, daar het met den tegenwoordigen stand der wetenschap wellicht niet ondoenlijk zou

geweest zijn om het water uit de Bergrivier hierheen te leiden, doch zooals het dikwijls met zulke plannen gaat, er werden tal van courantartikelen over geschreven, maar daar bleef het bij. Thans nu de meer dan een millioen Pond Sterl. kostende dokken de schepen in Tafelbaai ook bij den hevigsten Noordwester een veilige ligplaats verschaffen, wordt er natuurlijk niet meer aangedacht, en zal een der fraaiste baaien der wereld nog wel de eerste honderd jaren ongebruikt blijven liggen. Ik zeg daar ongebruikt, maar deze uitdrukking is niet geheel juist, want den volgenden morgen brengt een hard uur rijdens langs het strand, mij aan Langbaan. Op weg daarheen zie ik een versch aangespoelde zeebamboes liggen, die door haar lengte mijn aandacht trekt, waarom ik lust krijg haar te meten. Geen andere maat hebbende, leg ik de buigbare plant rechtuit en voet haar af. De lengte bedraagt zeven en twintig van mijn voeten, en ik moet hierbij opmerken dat mijn ruime met ijzers beslagen stevels, juist niet van de soort zijn, die men zoude uitzoeken om er mede naar een bal ten hove te gaan. De plant gelijkt op een lederen buis, die van boven wat wijder uitloopt; buiten het water wordt zij weldra hard, en levert dan een natuurlijken scheepsroeper, of wanneer zij buigbaar, eenige malen in elkaar is gedraaid, een goedkoopen, maar zeer bruikbaren waldhoorn. Aan Langbaan, waar men een winkel, visscherij en afschepingsplaats voor koorn vindt, wordt wellicht meer menschelijke ellende uitgestaan dan in een half dozijn distrikten der Kaap-kolonie te zamen genomen. Ontelbare slachtoffers zijn hier aan de diepe blauwe zee, of aan het gele oeverzand toevertrouwd. De in stormen vergrijsde zeerob, en het kajuitsjongetje dat voor de eerste maal „home, sweet home" verlaten had, de Nabob, die na jaren van harden arbeid meende van de schatten der Indiën in Europa te zullen gaan genieten, en de jeugdige gade die haar echtgenoot in vol vertrouwen op een blijde toekomst naar het verre Australië volgde, liggen hier van alle zorgen ontslagen, rustig naast elkander. Het waren echter noch de woedende orkaan, noch de vreeselijke scheepsbrand, noch verborgen klippen die in deze kalme baai een einde aan hun leven maakten, maar de snelle cholera, of de afschuwelijke pokken, de moordende typhus en de meedoogenlooze gele koorts hebben hen als hun offers geëischt. Langbaan is namelijk de quarantaineplaats voor de Kaap, en alle schepen die met besmettelijke ziekten aan boord, Tafelbaai binnenloopen, worden hierheen gezonden, om, òf hun zieken een laatste rustplaats te bezorgen, òf ze hersteld in Kaapstad terug te brengen. De gelegenheid is er uitmuntend voor: een lange steenachtige strook lands, die slechts eenige

meters breed is, en bij hoog water gedeeltelijk overstroomd wordt, strekt zich een heel eind in de baai uit, en op de uiterste punt worden nu de provisiën, versch water, enz. nedergezet, om vervolgens door de booten van de besmette schepen te worden afgehaald. Tusschen Langbaan en Oosterwal, een ander onderdeel der baai, komt het water zoo diep landwaarts in, en vormt het zoovele lagunen, dat ik het plan maak, daar het den volgenden dag Zondag is, naar mijn ouden vriend A., den eigenaar van den niet ver verwijderden Massenberg te rijden. Op weg daarheen klinkt mij gedurig het gebulder van grof geschut in de ooren, dat met regelmatige tusschenpoozen gelost wordt. Reeds toen ik van Hoedjesbaai wegreed, heb ik mij verbeeld kanonschoten te hooren, doch nu is het zoo nabij, dat ik mij niet langer vergissen kan. Natuurlijk verdiep ik mij in allerlei gissingen, de een al fantastischer dan de andere, bijv. dat Engeland met een of andere Europeesche natie in oorlog is geraakt, en een nieuwe Alabama haar verschijning aan deze kust heeft gemaakt, maar eerst toen ik bij den heer A. kwam, verneem ik de ware reden. Het oorlogschip de Bondicéa, het schip van den commodore (Schout bij nacht) te Simonsstad, waar het Engelsche marinestation voor den Zuid-Atlantischen en Indischen Oceaan is, bevindt zich reeds sinds eenige dagen in de baai, om de bemanning in het bedienen van het geschut en het werken met torpedo's te oefenen, doch ligt in een der diepe inhammen der Baai, achter een laag voorgebergte, vandaar dat ik het peetekind der Britsche koningin, die slechts voor Cesar moest buigen, niet in 't oog heb gekregen. Wie weet hoe spoedig de noodzakelijkheid dier oefeningen zal blijken, en wat nu slechts spel is, in vreesselijken ernst kan verkeeren. Reeds ligt de vlugge Möwe met den volhardenden Nachtigall aan boord, niet afgeschrikt door het zand van Angra-Pequena, in Tafelbaai, terwijl de Bismarck en de Gneisenau, de Olga en de Ariadne iederen dag onze kusten naderkomen. Wat Duitschland met Angra-Pequena wil doen, indien het niet maar is om een pied à terre in Z.-Afrika te hebben, zal zich niemand die ooit deze van God en menschen verlaten plek zag, kunnen begrijpen; de groote Karro, Groot-Namaqualand, en de Kalahari zijn bloeiende tuinen vergeleken bij deze zandwoestijn. Als het met de Transvalers en de schreeuwers om eigen vlag in de Kaapkolonie maar niet zal gaan als de kikvorschen die een koning wilden hebben. Echter schijnt de Britsche Leeuw de uitwerkselen van den slaapdrank, dien Gladstone hem ingaf, van zich afgeschud te hebben en niet te zullen toelaten dat

The flag that brased a thousand yaers
The battle and the breeze

zoo gemakkelijk uit Z.-A. zal verwijderd worden als de HH. Du Toit & Co. van „die Afrikaansche Patriot" misschien gemeend hebben. Maar ik dwaal geheel van Massenberg af. Daar wij elkaar in jaren niet ontmoet hebben, vliegt de Zaterdagavond in aangename soms ook weemoedige gesprekken over „the days of ould lang syn" voorbij, vooral daar het gezelschap nog vermeerderd wordt door de komst van een Hollander, die jaren provisor in een Apotheek is geweest, en nu aan de boeren en visschers der Saldanhabaai salappe en arnica verkoopt, hun tevens raad gevende hoe die te gebruiken. Volgens de Kaapsche wet mag hij, als ongepromoveerd, voor zijn raad geen geld aannemen, hoewel niemand hem kan beletten voor deze geleverde medicijnen te rekenen wat hem goeddunkt. De Massenberg, waarnaar ook de aan zijn voet gelegen boerenplaats van mijn vriend genoemd wordt, is een alleenstaande rotsachtige heuvel van 1000 tot 1200 voet hoog, die van zee uit op een goeden afstand zichtbaar is. Den volgenden middag gingen een zoon van mijn gastheer en diens knecht den berg op om wilden honig te zoeken en ik besloot hen te vergezellen, en den top te beklimmen. Na mijn gezellen halverwege den berg, waar zij een bijennest ontdekt hadden, te hebben achtergelaten, vond ik weldra een voetpad, dat mij zonder veel moeite op den top bracht, waar een prachtig vergezicht

Met bergen die van allen kant
Als reuzen rijzend in het land
Als schildwachts schijnen vastgeplant

mijn moeite ruim beloonde.

Mijn blik, als het doel mijner reis het eerst naar het Zuiden richtende, lag de Tafelberg (3582 vt.) met zijn beide trawanten, den Duivelspiek en den Leeuwenberg, hoewel nog op een afstand van 20 uur gaans, in al zijn trotsche schoonheid aan mijn linkerhand op den voorgrond. Riebeekskasteel (3200 vt.), naar den grondlegger der kolonie die tot aan dit punt het binnenland liet onderzoeken, genoemd. Ver naar het Z. Oosten de hooge bergen van Stellenbosch en Somerset, dan in dezelfde reeks maar wat nader bij op den kam van het gebergte de eenige Paarlsche klip, die aan het aan den voet van den berg gelegen dorp den naam geeft, daar hij, als na een regenbui de zon er op schijnt, als een parel schittert, en die wellicht het grootste geïsoleerd liggend brok graniet is,

dat op den aardbodem gevonden wordt, daar de omtrek der oppervlakte wellicht een mijl bedraagt, en eindelijk recht tegenover mij de bergen der vier en twintig rivieren, met den bijna 7000 voet hoogen Winterberg bij Tulbagh als hun koning. Mij omwendende, ligt de Piquetberg als een schildwacht of Riket vóór de bergen der Olifantsrivier en de daarachter gelegen Cederbergen, die meer dan 7000 voet hoog zijn, terwijl eindelijk ver in 't verschiet de nevelachtige omtrekken der gebergten aan de andere zijde van Clanwilliam zichtbaar zijn.

Aan mijn rechterhand eindelijk ligt de geheele prachtige baai, die in den vorm van een laars, waarvan de punt den ingang voorstelt, als een zilveren spiegel aan mijn voeten en daarachter, slechts door een rij heuvelen van elkaar gescheiden, de grenzenlooze oceaan, die door de namiddagzon beschenen een rustelooze massa van levend goud schijnt. Onwillekeurig richten zich mijn blikken en gedachten naar het verre, verre Noorden, als ware het mogelijk het onafzienbare te overzien en de vlakke kusten te ontdekken van „den grond die eens ons wiegje heeft gedragen", waaraan ook de meest rustelooze zwerver of hartstochtelijke reiziger immer met onbreekbare banden gebonden blijft. Om de sombere gedachten te verdrijven, steek ik mijn pijp op en begin den tocht, doch ben daarbij dwaas genoeg een korteren weg te willen nemen dan het voetpad, waarlangs ik opgekomen ben. Ik ben echter nog geen honderd voet naar beneden geklommen, of ik bevind mij tusschen zulk een chaos van rotsblokken, dat ik alle gedachten aan vaderland en magen moest laten varen en er slechts over denken moest, waar ik mijn voet moest nederzetten, zonder gevaar te loopen een 10 of 20 meter naar beneden te rollen, tot ik mij eindelijk op een groot stuk rots vastloop, en mij verplicht zie, wil ik niet den geheelen afstand teruggaan, wat even bezwaarlijk is, van de vrij hooge klip op een lager gelegene te springen. Op dit critieke oogenblik komt mij onwillekeurig de scene tusschen Fenella en Buckingham in Scott's Peveril of te Peak, waar zij hem toezingt:

„But a nek once broken
Can never be set"

voor den geest; de herinnering aan de malle positie van den trotschen gunsteling doet mij glimlachen en bij het veilig belanden op de lager gelegen rots zijn alle sombere gedachten als weggevaagd. „Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas", hoewel het hier in mijn geval een vrij steile was.

Daar mijn tabak, vuurhoutjes (lucifers) en dergelijke kleine zaken zoo goed als op waren, reed ik den volgenden morgen naar het een paar uren verwijderde Darling, ten einde mij van het noodige te voorzien en mijn linnengoed met ander te verwisselen. De groote of kleine wasch, zorgzame huismoeders! die dit geschrijf wellicht onder de oogen krijgt, geschiedt op zulk een reis te paard nog sneller dan met de beste waschmachine mogelijk is. Men koopt namelijk in den winkel, die zeer dikwijls aan het hotel verbonden, of anders in de onmiddellijke nabijheid is,. al wat men meent noodig te hebben, begeeft zich daarop in zijn kamer, waar men een bad heeft laten aanrichten, roept een kwartier later den jongen, die uw paard voer geeft en schoon maakt, benoemt hem tot eenige en universeele erfgenaam van al wat men heeft uitgetrokken en stapt zelf met droog, ja zelfs keurig gesteven linnengoed de gelagkamer weer binnen. Dat men de moeite niet neemt het goed eerst te laten letteren en merken behoef ik wel niet te zeggen. Bijna had ik gezegd Darling bezit geen enkele merkwaardigheid, doch daar iedere stad en dorp, hoe klein ook, per sé iets merkwaardigs moet hebben, zal ik liever zeggen, de eenige merkwaardigheid op het dorp is de predikant de Heer J. J. Kotzé Pzn. Deze toch verzette zich in 1862 met den meesten moed en grootste bekwaamheid tegen de priesterheerschappij en gewetensdwang, die de orthodoxe kliek, uit de voormannen der synode bestaande, in de Kaapsche kerk wilde invoeren.

Slechts sympathie vindende bij den overleden President Burgers, toen predikant te Hanover en den heer Nandé, predikant te Queenstown, had de toen jeugdige leeraar de geheele synode, die in de Kaap uit alle predikanten en een ouderling uit iedere gemeente bestaat, tegen zich, doch won zijn zaak glansrijk, eerst voor het hooge gerechtshof in de kolonie, en toen voor de Privy Council in Engeland, niettegenstaande de synode haar voornaamsten woordvoerder, den heer Andrew Murray, de verpersoonlijking der harde Schotsche orthodoxie naar Engeland had gezonden om haar zaak, die in het oog van ieder, die niet door vooroordeel willens verblind was, nimmer kon gewonnen worden, te bepleiten. Dat de arme gemeenteleden voor de stijfhoofdigheid en verblinding hunner zielverzorgers jammerlijk duur moesten betalen, zal ieder die het Verlaten huis van Dickens gelezen heeft, of op andere wijze slechts eenigszins met de Engelsche rechtspleging bekend is, zich kunnen begrijpen.

Den volgenden morgen was de koers weder strandwaarts, en wel naar het een paar uren van Darling gelegen IJzerfontein, waar een kleine baai is en zich drie visscherijen bevinden, „Didicesse fédeliter artis

emollit mores" enz. zegt het Lat. spreekwoord, hetgeen mijn Rector placht te vertalen met „een welopgevoed man zal geen buffel zijn," maar of het komt dat het *fideliter* over het hoofd gezien wordt, zeker is het dat in de Kaap het spreekwoord niet doorgaat, ja veeleer het tegenovergestelde plaats vindt, daar men naarmate men de stad nadert, ook des te meer hoogmoed en domme verwaandheid aantreft, die voor beschaving door moeten gaan, doch nergens op berusten dan dat de bezitter gedurende een of twee jaren op een Engelsche school in Stellenbosch of Kaapstad een oppervlakkige kennis van die taal heeft opgedaan, zoodat hij zich daarin over zaken het dagelijksch leven betreffende, kan uitdrukken, en tegelijk vele der ondeugden eener groote stad en een voorliefde voor handtastelijke scherts mede naar buiten heeft gebracht. Verder woont men in fraaie huizen, waarvan echter weinige niet zwaar belast zijn, zoodat zij soms, onder den hamer komende, niet eens de hypotheek opbrengen, en rijdt men met de fraaiste spannen muilezels, die ter wereld kunnen worden gevonden. „Les beaux esprits se rencontrent." In geen streek komen dan ook zoovele insolventiën onder den boerenstand voor als hier. Natuurlijk zijn er hierop gunstige uitzonderingen, maar deze zijn, als de bezoeken der engelen, zeldzaam en ver van elkaar. De algemeen heerschende geest is treurig. Dat dit ook op de zwarten een verderfelijken invloed uitoefent, laat zich hooren, en nergens in Z.-Afrika vindt men de negers dan ook zoo lui, brutaal en diefachtig, als in de Kaapsche afdeeling. Daar de MIJNHEER V., zoo noemde hij zich zelven, op mijn wedervraag naar zijn naam, en dus zal ik hem ook dien titel maar geven, met wien ik op IJzerfontein in aanraking kwam, hoewel een geboren Afrikaner, met een echt Hollandschen naam, veinsde zijn moedertaal niet te verstaan, in welk geval ik mij altijd houd of ik niet weet wat „Yes" of „No" beteekent, en buitendien vele der bovengenoemde aangename eigenschappen scheen te bezitten, vertoefde ik er niet langer dan mijn paard noodig had om zijn voer op te eten en zette mijn reis langs het strand, naar de omtrent 2 uren zuidelijker gelegen Bokrivier voort, waar even als op Lambertsbaai, maar op ruimer en grooter schaal, gelegenheid is tot het nemen van zeebaden, waarvan door de bewoners van den Koeberg, de naast bij de stad gelegen streek, druk gebruik wordt gemaakt. Heeft Starter gezongen dat in Friesland de mooiste meisjes zijn (sluit de Gelderschen daarom ook niet uit), zoo ge mooier Kreolen

Met oogen fonkelend in den nacht,
Met lippen die als bloedkoralen
Legenden van genot verhalen

wilt zien, vergezel mij dan, lezer! naar den niet ver van Bokrivier landwaarts in gelegen zendingspost Mamré. Het is een fraaie, waterrijke onder prachtige eiken verscholen plaats, wier talrijke bevolking door vier Duitsche zendelingen van de Moravische broederschap bestuurd wordt. Hoewel de gemeente enkel uit kleurlingen bestaat, meest afstammelingen der vroegere slaven, vindt men er slechts zeer weinigen, wien niet in meerdere of mindere mate blank bloed door d'aderen vloeit, en daar deze verbastering reeds sints eenige geslachten zoo voortgaat, ontmoet men er vooral onder de vrouwen en meisjes vele die zoo wit zijn, dat het bijna onmogelijk is ze van zuivere blanken te onderscheiden, terwijl ze de donkere oogen, rijke lokken, ivoorwitte tanden, en bovenal de aangeboren elegance van haar gekleurde moeders behouden hebben. Hoewel er vele tuinen zijn, is de bevolking te talrijk, dan dat de plaats ze allen zou kunnen onderhouden, zoodat de mannen bij de omwonende boeren en in Kaapstad werk moeten zoeken, terwijl de meisjes zich in de omliggende dorpen of op plaatsen als kindermeisjes moeten verhuren. Met deze arme schepseltjes gaat het dan maar al te vaak zooals Judels jaren geleden zong:

Na een jaar keert zij weder!
Laat het aanzien dat spreekt,
Want de kruik gaat te water
Zoo lang tot zij breekt.

Ofschoon de Eerwaarde Heeren de misleide kinderen nu wel niet levend in laten metselen, zooals met Marmions geliefde geschiedde, straffen zij ze toch met tweejarige verbanning van de statie, waar zij geboren zijn en al wat haar lief en dierbaar is woont, en ofschoon de rechtbank er reeds verscheidene malen op gewezen heeft, dat zulk een strenge straf aanleiding geeft tot kindermoord, blijven zij, zoover mij bekend is, er nog meê volhouden, het „Wie uwer zonder zonde is" van den grooten Meester geheel vergetende. Een andere straf, die zij uitgevonden hebben, is bijna belachelijk. Daar in Z.-Afrika het onderzoek naar het vaderschap niet verboden is, maar integendeel door predikanten en ouderlingen met een ijver wordt ter hand genomen, die een betere zaak waardig zou zijn, worden de afgedwaalde lammeren niet eerder in genade aangenomen, dan nadat zij bekend hebben wie haar medeboosdoener is geweest, waarop de vermetele wereldburger of burgeres, die het gewaagd heeft zonder permissie der Eerwaarden te voorschijn te komen, met den familienaam van den vader gedoopt wordt, zoodat men in de doopboeken van Mamré

een compleet album vindt van vele der voornaamste familiën uit den omtrek. Niettegenstaande deze strenge straffen schijnt de kwaal ongeneeslijk, daar zich met het toenemen der bevolking steeds meer gevallen voordoen. Arme zendeling!! Na bij een dezer, een vriendelijk man uit Silesië, het middagmaal gebruikt te hebben, wendde ik mij weder en nu voor de laatste maal strandwaarts, en kom, na op een paar tusschenliggende plaatsen slechts even verzuimd te hebben, na een langen en harden rit bij mijn vriend A. te Baas Andriesfontein aan. Eer ik mijn paard bezorgd heb, is het reeds geheel donker geworden en op de stoep der woning komende, zie ik aan de overzijde der Tafelbaai de duizenden gaslichten der Kaapstad, en de lantaarns der schepen in het dok als zoovele sterren en planeten, voor mij schitteren. Den volgenden morgen reed ik nog een eind langs het strand, waar men nog een visscherij, Melkbosch genaamd, vindt, doch daar de Tafelbaai steeds dieper landwaarts indrong, kwam ik weldra in de onmiddellijke nabijheid van den grooten weg, die van Darling en Mamrė naar de Kaapstad loopt, en besloot dien te volgen. Eenige kalkbranderijen en een verzameling gebouwen, geheel van gegalvaniseerd ijzer vervaardigd, zijn het eerste bewijs dat ik een groote stad nader, en te gelijk van de ellende, die aan groote steden meer dan aan het land eigen is. De ijzeren gebouwen vormen namelijk het hospitaal voor lijders aan de pokken en werden tijdens de epidemie, die voor een paar jaren de Kaapstad teisterde, opgericht. Het was voornamelijk onder de Mohammedanen en Koelies, dat de ziekte het ergste woedde, en geen wonder, daar deze lieden niet schijnen te kunnen slapen zoo er niet minstens een dozijn van elken leeftijd en sekse als haringen in een klein vertrek bij elkaar gepakt zijn. Rekent men hierbij het gebrek aan behoorlijke rioleering, en de verregaande vuilheid die op de meeste achterplaatsen dezer lieden heerscht, dan kan men zich slechts verbazen, dat er niet meer dan een vijfhonderd van dit lawaaimakend ras zijn opgestapt. Zij schijnen hun verlies echter spoedig weer te boven te komen, want het aantal jeugdige Maleiers met smerige blauwe of roode fes, wit boezeroen en bloote beenen, dat men op een schoonen avond op de straten, in de nabijheid der moskeeën, ziet spelen, en het geschreeuw en geraas dat ze daarbij maken zijn waarlijk ontzettend, en verplaatsen den ongelukkige, die hier zijn kamer heeft, geheel in den toestand van Hogarths wanhopigen muziekant. In de buitendistrikten heerschte de ziekte in veel minderen graad, hoewel zij ook daar haar offers eischte. De boeren die voor alles bang zijn, waren het natuurlijk voor de hun bijna onbekende ziekte niet minder, zoodat in het binnen-

land het reizen bijna onmogelijk werd, daar zij hun woningen voor iederen vreemdeling hermetisch sloten. Van de vele tragisch-komische voorvallen, waartoe deze abnormale toestand aanleiding gaf, wil ik hier slechts één mededeelen, voor de waarheid waarvan ik echter kan instaan, daar het mij door een der hoofdpersonen van het verhaal is medegedeeld. Men vindt namelijk sints de laatste vijftien jaren in Z.-Afrika een menigte Russische Joden, die er hun bestaan van maken om eerst te voet, later met een pakpaard en wanneer zij een tijdje voorspoedig gesjaggeld hebben met een kar bij de boeren rond te rijden, vogelstruisveeren op te koopen, en horlogies, gouden sieraden, gemaakte kleederen, enz. aan deze te verhandelen. Daar zij allen Duitsch spreken, leeren zij al spoedig zich in 't Afrikaansch uit te drukken. Een paar dezer Rothschilds „in spé" waren op zekeren dag reeds op drie achteréénvolgende plaatsen aangeweest, doch in stede van iets te verkoopen, hadden zij zelfs voor geld en goede woorden, noch voer voor hun vermoeide paarden, noch brood voor zich zelven kunnen krijgen. Mozes en Aäron besloten nu een ander plan te maken. Vóór zij bij de eerstvolgende plaats kwamen staken zij al hun zakken vol middelmatig groote keisteenen, en lieten, op de werf gekomen, (tegen de gewoonte) hun kar recht tegenover de voordeur, maar op een goeden afstand van de woning stilhouden. Zooals zij verwacht hadden, was er geen levend wezen te zien en scheen de plaats uitgestorven, hoewel er achter ieder venster een paar angstig loerende oogen naar de engelen des verderfs uitzagen. Thans was het de tijd om hun welberaamd plan te gaan uitvoeren, en toen ook op hun geroep niemand verscheen, begonnen zij de medegebrachte steenen tegen de pasgeverfde voordeur te werpen, eerst als bij een beleg langzaam en met geregelde tusschenpoozen, maar vervolgens al sneller en sneller, tot het ten laatste in een geregeld bombardement ontaarde. Dit was meer dan oom Koos kon uithouden, en na een kort consult met tante Sannie, die voor de „schrik en consternatie" reeds eenige droppels roode dulcis heeft ingenomen, rukt hij de bovendeur open en schreeuwt den belegeraars een vergramd: „Wat duivel! wat mot jullie?" toe. „Och, men lieve meneer," roept Mozes, door den toorn van den boer volstrekt niet van zijn stuk gebracht, „We zijn zoo banjang (erg bang) voor die pokkies, en daarom durf ons niet nader bij die huis te komen, ons is toch al te bang voor die naar ziekte."

„Nee! hier is nie pokkies nie, kom maar gerust nader," roept de boer met den noodigen trots, als ware het iets ondenkbaars dat de gevreesde ziekte den drempel der woning te Schurftfontein zou hebben overschreden.

Dit was juist wat de slimme vogels verlangd hadden, en toen zij maar eerst in het voorhuis op de rustbank gezeten waren, kregen zij niet slechts al wat zij noodig hadden, maar deden ook, daar men sints geruimen tijd hun voorgangers en collega's niet ontvangen of weggejaagd had, uitmuntende zaken in artikelen, die zij eenige dagen geleden bij de wekelijksche verkooping op de Parade in Kaapstad voor 100 pct. minder dan de Engelsche in koopprijs waren, hadden ingekocht. Doch reeds zijn wij de brug over de Zoutrivier, een onbeduidende stroom, in welks drijfzand in van Riebeekstijd eenmaal al de ossen der jeugdige kolonie wegzonken, overgereden, en vervolgen onzen weg gedurende een tien minuten tusschen de zee en de spoorbaan, die thans van hier tot aan de ver verwijderde Oranjerivier onafgebroken doorloopt. Bij het station te Zoutrivier, waar zich de werkplaatsen en magazijnen der Kaapsche spoorwegmaatschappij bevinden, steken wij de lijn over, en vervolgen onzen weg in een geregelde aan beide zijden bebouwde straat tot aan Papendorp, de naast aan de stad gelegene der vele voorsteden van Kaapstad. Een galop van eenige minuten brengt ons over de kasteelbrug, den ingang der eigenlijke stad; een kwartier later zitten wij op de stoep van het White House, in de drukke strandstraat, onder het genot van een „Sherry and Soda", de altijd opnieuw indrukwekkende granietmassa van den Tafelberg te bewonderen, terwijl het onophoudelijke gerij van hansome cabs en vrachtwagens, het gefluit der locomotieven in het naburig station, het geschreeuw der visschers en vruchtenverkoopers, benevens honderd andere geluiden, voor de eerste maal sinds geruimen tijd het bruischen der golven tegen het strand voor mij onhoorbaar maken.

Kaapstad, Nov. '84.

VERSLAG EENER REIS VAN SIAK NAAR PAIJA KOMBO.

DOOR

J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE.

(*Met een schetskaart*).

A. Van Siak naar Kwala Tapong.

A. *De Siak-rivier*. De Siak-rivier heeft te Siak een breedte van ± 217 meter bij een diepte van ± 12 vadem; haar breedte en diepte worden allengs minder, doch blijven die altijd voldoende voor zeeschepen, die te Pakan Baroe nog ± 8 meter en te Kwala Tapong ± 4 meter water vinden, terwijl de breedte der rivier bij eerstgenoemde plaats ± 80 en bij laatstgenoemde ± 100 meter bedraagt. Van Pakan Baroe af, vermindert echter de breedte langzamerhand, zoodat die hier en daar niet meer dan 60 meter bedraagt en is de meerdere breedte van het vaarwater te Kwala Tapong te wijten aan de omstandigheid, dat hier de Tapong-kanan en Tapong-kiri te samen vloeien. Voorbij Pakan Baroe is echter bij het bevaren van de rivier eenige omzichtigheid aanbevolen, daar de rivier dikwerf scherpe bochten (tandjong) vormt en hier en daar een boomstam oplettendheid vereischt; de verwijdering van die enkele boomstammen zoude geen bezwaren opleveren. 1)

Van de zijrivieren der Siak-rivier is de Soengei Mandau, aan den linkeroever verreweg de voornaamste; andere zijrivieren aan dezen rivieroever zijn geen vermelding waard, daar zij geen practisch nut opleveren en voor de communicatie daarvan geen gebruik wordt gemaakt. De rechter zijrivieren staan alle, wat bevaarbaarheid betreft, verre beneden de Soengei

---

1) Het gouvernements stoomschip „Koetei," dat een diepgang had van p. m. 7 voet, deed in 1874 de reis naar Kwala Tapong.

Mandau, doch zijn zij van belang omdat zij, voor kleine vaartuigen tot diep in het binnenland bevaarbaar, de natuurlijke wegen vormen, waarlangs de orang talong uit hun bosschen de Siak-rivier kunnen bereiken en omgekeerd. De voornaamste van die Soengei's zijn: De Soengei Mempoera, de Soengei Boewattan, de Soengei Gassip en de Soengei Tebing Tinggi. Tusschen Pakan Baroe en Kwala Tapong treft men geen Soengei's van eenig belang aan.

De vloed doet zich tot Kwala Tapong gevoelen, doch alleen bij springtij en bij lagen waterstand; meestentijds loopt dan ook het water af tot Pakan Baroe en is ook dàar weinig van oploopend water waar te nemen wanneer door vele regens in de bovenlanden de waterstand hoog is.

Over het algemeen genomen zijn de rivieroevers laag en dicht begroeid. Tusschen Siak en Pakan Baroe treft men hier en daar een of meer woningen, waarvan de bewoners zich met de teelt van rijst op droge velden (ladangs) bezighouden of wel eenige vlothuizen aan, doch hebben deze nederzettingen weinig te beteekenen. Overigens ontwaart het oog slechts hoog en laag geboomte of wel verlaten ladangs, doch neemt dit geenszins weg dat de vaart langs de rivier verre van vervelend is door de afwisseling van waarlijk schoone riviergezichten.

Voorbij Pakan Baroe loopen de rivieroevers bij eenigszins hoogen waterstand geheel onder, zoodat dan ook hier geen enkele woning of ladang wordt aangetroffen.

Ongeveer vier uur roeiens van Pakan Baroe loopen de rivierbochten (tandjong) in zandplaten (pasir) uit; de eerste dier platen draagt den naam van Pasir Sala en heeft een historische waarde, doordat deze plaats als grens werd aangewezen, waar beneden de eerste Hollanders in Siak geen handel mochten drijven 1). Hoe hooger men de rivier opvaart, des te uitgestrekter worden die pasirs, welke uitstekend zand opleveren; bij hoogen waterstand loopen zij geheel of gedeeltelijk onder water en de rivier is aan de kanten ondiep, zoodat dan ook schepen den overkant moeten houden.

De bosschen langs de rivier leveren goede houtsoorten en de gewone boschproducten op; langs den rivieroever zijn echter de bruikbare boomen van lieverlede omgekapt en naar Siak afgevoerd.

Het vertier langs de rivier is levendig door de vele stoomscheepjes, die tusschen Siak en Pakan Baroe op en neer varen; tot Kwala Tapong heeft de vaart van stoomscheepjes nog geen raison en reist men dan ook van Pakan Baroe verder met een prauw „blonkang" genaamd.

1) Zie Netscher, „de Nederlanders in Djohor en Siak," bijl. IV.

Aan den linker-oever van de Siak-rivier heeft men de „oelan tanah" van den panghoeloe van Betoeng, den panghoeloe van Mandau, den batin van Prawang, den batin van Senapalan en den batin van si Galas; aan den rechteroever dat van den panghoeloe van Betoeng, den batin van Gassip en den batin van Senapalan 1).

B. *De Kampongs aan de Siak-rivier*. Siak is de zetel van het Europeesch en Inlandsch bestuur; het eerste is daar vertegenwoordigd door een Controleur, die in 1873 in de plaats kwam van een Assistent-resident 2); het laatste door den Sultan en de rijksgrooten, waartoe de Rijksbestuurder of Mangkoe Boemi en de vier hoofden, de Soekoe's van Lima poeloeh, Tanah-Datar, Pasisir en Kampar worden gerekend.

Tusschen de weinig beduidende Soengeis Mempoera ketjil en Klakap ligt het gouvernements-établissement, waarop het fort, dat in 1860 werd voltooid, alsmede de woningen van de ambtenaren en den militairen kommandant. Aan gene zijde van de Soengei Klakap strekt zich de kampong over ongeveer drie kwart paal lengte langs den rivier-oever uit; aan den linker-oever van de Siak-rivier heeft men schuins tegenover het fort links, het Chineesche kamp en iets verder de woning van des Sultans tweede vrouw, omgeven door een geheelen kampong van woningen, toebehoorende aan familieleden en dienstbaren. Van deze woning loopt een weg naar het paleis (astana) van des Sultans eerste vrouw, eveneens aan den rivierkant gelegen en omgeven door vele kleinere huizen; weer verder treft men de woning van den Mangkoe Boemi met bijbehoorende huisjes aan.

Wegen zoekt men op Siak te vergeefs, slechts op het gouvernements-établissement loopt een weg langs de begraafplaats tot het schijfschietterrein en aan den overkant van de rivier van het Chineesche kamp tot het huis van den rijksbestuurder. De inlander heeft echter aan wegen geen behoefte, daar talrijke soengeis en kreekjes hem tot communicatie strekten.

1) Ter verduidelijking zij hier aangeteekend dat in Siak, de grond (oetan tanah) niet aan den Sultan of de rijksgrooten, maar aan de oorspronkelijke hoofden der bevolking toebehoort, hetgeen echter niet wegneemt dat de Sultan wel over dien grond kan beschikken, b. v. ten behoeve van ondernemingen enz. Het tiend op het rijstgewas (tapaklawang) en het recht op $^1/_{10}$ der boschproducten (pantjong alas), komt dan ook niet toe aan den Sultan, maar aan de eigenlijke hoofden des lands, als bezitters van de oetan tanah.

2) Voor 1873 was de tegenwoordige residentie Oostkust van Sumatra onder Riouw ressorteerende; te Siak was toen een Assistent-resident.

Levert van het établissement gezien, de kampong een behaaglijk aanzien op door de aanwezigheid van het vele groen, dat de levendigste kleurschakeeringen aan het oog vertoont, naderbij gekomen ontwaart men niet anders dan voor het meerendeel bouwvallige woningen of half vergane vlothuizen, voor badkamer en privaat ingericht, welke over bijna verteerde boomstammen van den vasten wal zijn te bereiken. De woningen van den sultan en van den rijksbestuurder maken evenwel hierop een uitzondering, zij het ook dat haar zonderlinge bouwtrant een vreemden indruk maakt.

Even voorbij het Chineesche kamp verdient de door een ± $2^1/_2$ meter hooge aarden wal omgeven en van steen opgetrokken begraafplaats (magam) der vorsten vermelding, het is de vroegere benting „Kotta Tinggi," welke echter reeds sedert een aantal jaren is geslecht.

De handel is grootendeels in handen van Chineezen, die onder een Wijkmeester in een afzonderlijke wijk wonen; de inlandsche bevolking legt wat ladangs aan en een heir van vorstentelgen en van hun verwanten vormen een even groot leger van nietsdoeners, die als plaaggeesten van den minderen man veel kwaad stichten en leven van hetgeen zij uit den vorstelijken buidel machtig kunnen worden of van inkomsten, waarvan de wettigheid dikwerf mag worden betwijfeld.

Na Siak is Pakan Baroe, aan den rechter rivier-oever gelegen, de eenige belangrijke kampong aan de Siak-rivier.

De Sultan wordt hier vertegenwoordigd door den Datoe Bandar, die het hoofd van de hamba radja 1) is. Evenals in Siak, zijn hier hoofden van de vier bovengenoemde soekoes, die den titel van Panghoeloe soekoe voeren en die met den Datoe Bandar het bestuur over de negorij vormen. Zij worden door den Sultan, op voordracht van de Soekoehoofden te Siak, aangesteld en moeten als vertegenwoordigers van deze laatsten worden beschouwd. Van daar dan ook dat deze hoofden een geheel ander karakter dragen dan de Soekoehoofden op Sumatra's Westkust en, zooals later zal blijken, in de Tapongs. Het zijn de hoofden van de leden hunner Soekoe die in Siak verblijf houden en tevens van doortrekkende soekoegenooten, aan wien zij de diensten van Consulair-agent bewijzen. Die doortrekkenden (orang menaroes) waren vroeger verplicht voor de hun verleende hulp en voorspraak, de „wang menaroes" op te brengen, doch deze belasting werd door de Regeering afgeschaft.

---

1) Hamba radja zijn lieden, die direct onder het gezag van den vorst of diens vertegenwoordigers staan.

De woningen, voor het meerendeel langs de rivier gebouwd, muntten ook hier niet door netheid en zindelijkheid uit, terwijl de bouwvalligheid van het grootste aantal weinig doet vermoeden, dat toch een zekere mate van welvaart onder de bevolking heerscht. Pakan Baroe toch is een hoofdstation voor den handel en het personenverkeer tusschen Sumatra's West- en Oostkust, terwijl de boschproducten uit de Siaksche bovenlanden daar worden verhandeld.

Het zijn ook hier weder voornamelijk de Chineezen, die uitvoerartikelen opkoopen en verschepen; invoer heeft plaats door inlanders, die van de Westkust en de V Kotta afkomstig, veelal zelve hun inkoopen te Malaka en Singapoer, of wat den bekenden gedroogden troeboek-visch betreft, ook te Bengkalis doen 1).

Van Pakan Baroe leidt een voetpad naar Taratah Boeloe, een kampong aan de Kampar-kanan gelegen; een groot moeras, „bantja lawas" geheeten, ongeveer $1^1/_2$ uur van Pakan Baroe, maakt de communicatie alles behalve gemakkelijk, aangezien hier de weg loopt over boomstammen, die tot dat doeleinde zijn gekapt 2).

Langs dezen ± 18 paal langen weg worden de verschillende goederen bestemd voor de Westkust en de V Kotta in zoogenaamde galas (op den rug gedragen korven) getransporteerd naar Taratah Boeloe, waar zij in prauwen worden geladen en verder langs de Kampar-kanan naar de negorijen in de V Kotta en Kotta Baroe worden overgevoerd. Dagelijks

1) Dat de uitvoer en invoer niet onbelangrijk is, kan blijken uit onderstaande opgaven betreffende uit- en invoer van de voornaamste producten te Siak, welke wat uitvoer en ook grootendeels wat invoer betreft ook voor Pakan Baroe kunnen worden aangenomen.

Uitvoer in 1883.	Invoer in 1883.
84297 kilo getah.	127528 kilo zout
11605 „ was.	52730 „ gedroogde visch.
34092 „ rottan.	ƒ 141,313.— waarde aan manufacturen.
23834 „ tabak.	„ 18,276.— „ „ kramerijen.
	„ 10,121.— „ „ kleederen.
	„ 23,660.— „ „ eetwaren.
	44892 liter petroleum.
	109316 kilo gepelde rijst.

2) Taratah Boeloe is aan de Kampar-rivier, wat Pakan Baroe is aan de Siak-rivier n. l. een transitoplaats. De bevolking daar is verdeeld in 4 soekoe's, die elk hun eigen hoofd hebben. Een dier hoofden, die men panghoeloe kapala zou kunnen noemen. is de voornaamste en wordt door den Sultan van Siak aangesteld. Hij wordt Toegedang geheeten, een verkorting van Datoe Gedang, doch ontvangt van den Sultan den titel (gelar) van panghoeloe gedang.

gaan ongeveer 30 personen dezen weg heen en weer, die ieder een gewicht van nagenoeg ³/₄ pikol overbrengen 1).

C. *De Kwala Tapong.* De Tapong-kiri vormt met de Tapong-kanan op de plaats waar zij samenvloeien en de Siak-rivier vormen, een zandplaat, Tandjong kwala Tapong genaamd. Volgens den inlander zoude het niet raadzaam zijn aan die tandjong te ankeren, daar aan de opvarenden allerlei kwaad zou geschieden en de prauw zou wegzinken. Zij beweren n. l., dat hier de verblijfplaats is van talrijke „orang boenjian", een soort van geesten, die men wel kan hooren maar niet zien. Daarbij moeten zich hier ettelijke krokodillen in de rivier bevinden, waarom eveneens het stilliggen aan de tandjong niet verkieselijk wordt geacht. Een en ander heeft de Tandjong kwala Tapong als een heilige plaats (kramat) doen beschouwen en eenige daar opgehangen witte vlaggetjes (pepandji) duiden voldoende aan dat de inlanders deze plaats als zoodanig in eere houden.

B. Van Kwala Tapong naar Batoe Gadjah.

A. *De Tapong-kiri.* 2) Kan bij het opvaren van de Siakrivier gebruik worden gemaakt van roeiriemen, bij het bevaren van de Tapong-kiri moet worden geboomd (bergala), daar de stroomsnelheid hier veel sterker is zoowel door de mindere breedte als door de mindere diepte der rivier. Bij lagen waterstand heeft men niet zooveel last van sterken stroom en kan men daartegen met voordeel opwerken, doch is het water in de rivier door veel regen gezwollen, dan komt men slechts weinig vooruit, daar het roeien tegen stroom niet mogelijk en het boomen even moeielijk is doordat de rivier dan te diep is. Een reis naar Batoe Gadjah, die anders niet langer dan 4 dagen vordert, duurt dan dikwerf het dubbele van dien tijd.

Tot Batoe Gadjah behoudt de rivier zelfs bij lagen waterstand vol-

1) Tusschen Pakan Baroe en Taratah Boeloe, heeft men de z. g. n. tiga loeak, een verzameling van woningen, bewoond door lieden behoorende tot de drie Soekoe's: Lima poeloeh, Tanah-Datar en Pasisir. Hun hoofd is de panghoeloe dagang, die uit de talrijkste Soekoe Lima poeloeh wordt aangesteld. Deze orang tiga loeak maakten weleer deze streek zeer onveilig, doordat zij zich niet ontzagen voorbijgangers te bestelen of op andere wijzen onrecht te doen.

2) D. i. de linker-Tapongrivier in inlandschen zin n.l. kiri moedik. De inlanders rekenen rechts en links met het gezicht naar den oorsprong gekeerd.

doende breedte om voor een kleine stoombarkas bevaarbaar te zijn; de diepte der rivier welke tot Petapahan geen bezwaar oplevert, neemt gestadig af, zoodat bij laag tij een vaartuig niet veel meer dan 2½ voet diepgang mag hebben om tot Batoe Gadjah te kunnen komen. De heer von Hedemann, die eenige jaren geleden tin exploiteerde in de bovenlanden, stoomde indertijd tot Batoe Gadjah met een stoombarkas, die ± 4 voet diepgang had. Echter niet bij lagen waterstand, doch mag men veilig aannemen dat een bootje, bij voorkeur raderboot, van 2½ voet diepgang te allen tijde Batoe Gadjah kan bereiken.

Een groot, doch niet onoverkomelijk bezwaar, leveren eenige boomstammen in de rivier, welke dikwijls boven het watervlak uitstekende, slechts weinig passage toelaten; een verwijdering van deze hinderpalen zal echter niet moeielijk vallen, even als de wegruiming van overblijfselen van vischfuiken, die hooger op de vaart langs de rivier belemmeren.

Het verval van water is in de Tapong-kiri zeer aanzienlijk. Mag men op de berichten van inlanders afgaan, dan moet men dat op 5 à 6 meter stellen, hetgeen bijvoorbeeld het geval is te Petapahan, waar dan bij hoogsten waterstand een gedeelte van de negorij onder water staat; dit heeft echter maar eens in de twee of drie jaar plaats, wanneer het water aan de monding der Siak-rivier wordt opgestuwd en vele regens in de bovenlanden het water doen stijgen. Op sommige plaatsen in de rivier treft men zoogenaamde loeboes aan, waar de rivier zich verbreedt en zeer diep is.

De Tapong-kiri kronkelt zich meer dan de Siak-rivier; waar zij een bocht maakt, wordt een zandplaat gevormd, die veelal met uitstekend grint is bedekt. Voorbij Pantei Tjermin treft men ook op de rivierbedding grint aan, dat grover wordt naarmate men de rivier hooger opvaart.

Zijrivieren van veel belang heeft de Tapong-kiri niet; de voornaamste is de Soengei Telanghar nabij Batoe Gadjah, die in den bovenloop zich verdeelt en waarvan één tak, Soengei Laoes geheeten, bij hoog water tot Kotta Rana bevaarbaar is. Van minder belang nog is de Soengei Kandis (aan den rechteroever evenals de Soengei Telanghar), welke bij laag water geheel droog loopt en bij hoog water gedeeltelijk voor kleine prauwen bevaarbaar is. Kleinere Soengei's als de Soengei Pantei, Tjermin en Soengei Petapahan, waaraan de kampongs van dien naam zijn gelegen, verdienen geen verdere vermelding.

De oevers van de rivier zijn over het geheel genomen laag en loopen, uitgezonderd eenige hooger gelegen gedeelten, bij hoog water onder; aan weerskanten heeft men uitgestrekt bosch, waartusschen hier en daar een

ladang is aangelegd. De rijkdom dier wouden aan goede houtsoorten is bijzonder groot, terwijl overvloed van boschproducten daar wordt ingezameld.

B. *De kampongs aan de Tapong-kiri.* Ofschoon langs den rivieroever hier en daar een kleine uit ruw hout opgetrokken woning, de aanwezigheid van een ladang verraadt, zoo heeft toch de aanleg van droge rijstvelden meer in het binnenland plaats. In de nabijheid van die woningen treft men veelal vruchtboomen als: mangga (mempelam), doerian, djeroek en pisang aan, terwijl suikerriet, sirihbladeren en peper voor eigen gebruik worden aangeplant.

Ongeveer vier uur varens van de kwala Tapong bereikt men de aan den linker rivieroever gelegen Bantja Kloebi, waar eenige huizen tot een kampong vereenigd zijn. Deze kampong, bestaande uit een tiental vrij bouwvallige huizen, waarvan de bewoners zich met den rijstbouw en de inzameling van de boschproducten bezig houden, wordt geoccupeerd door onderhoorigen (anak boewah) van den batin van Sigalas, wiens oetan tanah zich voorbij de Soengei Kandis uitstrekt. De batin heeft hier een woning, evenals te Pantei Tjermin, waar hij gewoonlijk verblijf houdt. Daar volgens de overlevering de Soekoe Sigalas, voortgesproten uit de soekoe Gassip, door den batin van Senapalan werd in het leven geroepen en de eerste batin van die Soekoe door laatstgenoemd hoofd werd gegalard, zoo spreekt het van zelve dat de batin van Sigalas door dien van Senapalan moet worden aangesteld met dien verstande dat de waardigheid overgaat op zusterskind (kamanakan).

Drie uren van Bantja Kloebi is aan den rechter rivieroever, een weinig landwaarts in, de onbeduidende kampong Pantei Tjermin gelegen. Evenals de meeste kampongs in deze streken is ook deze schraal bevolkt, vuil en morsig, terwijl de huizen, ongeveer 12 in getal, niet meer den naam van hecht verdienen, zoo zij dit al eens zijn geweest. Gelegen in het gebied van den Bandahara van Petapahan, was hier vroeger de verblijfplaats van wijlen Tongkoe Said, een oom van den sultan van Siak, die door dezen als zijn vertegenwoordiger in de Tapongsche districten was aangesteld.

Tongkoe Said is reeds langer dan een half jaar overleden, maar er is nog geen vervanger voor hem aangewezen; evenwel schijnt het dat zijn schoonzoon, de Bandahara van Petapahan in diens plaats is getreden of dat deze het ten minste zoo beschouwt. Zeker is het dat de Bandahara's der overige negorijen in de Tapongs, in den Bandahara van Petapahan

den opvolger van Tongkoe Said meenen te moeten zien en hem ook als zoodanig Tongkoe besar van Petapahan heeten.

Als vertegenwoordiger des sultans stelde Tongkoe Said de verschillende Bandahara's, in de Tapongsche districten, altijd volgens de adat, aan. Bij groote zaken werd de beslissing van Tongkoe Said ingeroepen, die dan als voorzitter optrad van een raad, waarin alle Bandahara's uit de laras zitting hadden en die werd bijeengeroepen in de negorij, waar het misdrijf plaats had. Tongkoe Said had veel invloed in de Tapongsche districten, waarvan men hem als larashoofd kon beschouwen. 1)

Des morgens van Pantei Tjermin vertrekkende, bereikt men in den namiddag Petapahan, aan den rechteroever van de rivier gelegen. Petapahan is de eerste belangrijke negorij en ofschoon ook hier evenals bij de meeste kampongs van de Tapongsche districten, te vergeefs naar eenige welvaart wordt gezocht, zoo heeft men hier toch te doen met de voornaamste plaats en schijnt de handel met de bovenlanden en met Pakan Baroe nog al levendig te zijn.

Ten tijde van de eerste vestiging der Oost-Indische Compagnie in Siak werd deze plaats uitgekozen voor het oprichten van een houten loge; van veel belang voor den handel moet Petapahan toen niet zijn geweest, daar die nederzetting weder spoedig werd verlaten (1690) 2).

De kampong, waaronder ook eenige huizen aan den linker-rivieroever worden gerekend te behooren, is op een hoogte gelegen aan de Soengei Petapahan. De reden daarvan is, dat het verval van water hier zeer aanzienlijk is, en dus de kampong minder hoog gelegen, telkens gevaar zou loopen van te worden overstroomd, hetgeen nu toch nog, bij hoogen waterstand met een gedeelte het geval is. — De woningen, die zeer wijd uit elkaar zijn gebouwd, zoodat de kampong een uitgestrekt terrein be-

---

1) De Tapongsche districten, een confederatie van op zich zelf staande hoofden, die zich in vroeger jaren bij elkaar aansloten, om krachtiger tegenover de buitenwereld te kunnen optreden, zijn verdeeld in twee afdeelingen (laras) Tapong-kiri en Tapong-kanan genaamd naar de rivieren, welke die landstreken doorstroomen. Elke dezer afdeelingen is verdeeld in een aantal negorijen; bijvoorbeeld bestaat de Tapong-kiri uit de negorijen Petapahan, Batoe Gadjah, Kassikan, Tandoen, Aliantan, Kebon en Kotta Rana; de Tapong-Kanan uit de negorijen Kotta Batak, si Kidjang, Danau Lantjang, si nama nenek en Lindei.

Aan het hoofd van die negorijen staan Bandahara's, behalve in Kotta Battak, Danan Lantjang en Lindei, waar die de titels van Panghoeloe besar, Maharadja en Terana hebben.

2) Netscher, „Nederlanders in Djohor en Siak," bl. 39.

slaat, zijn over het algemeen bouwvallig en maken slechts die van den Bandahara en de met gele en blauwe verf beschilderde misigit, daarop een gunstige uitzondering. Zij hebben een geheel ander type dan de woonhuizen in Siak en hoe verder men in de Tapong komt, hoe meer de inrichting en bouw beginnen overeen te komen met die der woningen op Sumatra's westkust. Een trap verleent toegang tot een soort van voorgalerij (selassa), die het middengedeelte uitmaakt van de voorste der twee roewangs (vak) waarin ieder huis is verdeeld. Links van de selassa is een klein kamertje en rechts een slaapplaats door een gordijn afgeschoten. Uit de voorgalerij komt men door een deur in de tweede of achterste roewang, die gebruikt wordt tot bergplaats van gereedschappen, kookplaats en dagelijksch verblijf van het gezin. Het dak loopt aan de kanten spits uit, doch bijbouwing van woningen aan het hoofdgebouw geschiedt niet. Wel wordt een geheele familie met aangetrouwde zoons zooveel mogelijk in één huis geherbergd, en worden daartoe in de achterste roewang verschillende gedeelten afgezonderd, maar als het huis te vol wordt, dan moeten de jongelieden zich een eigen woning bouwen. De huizen die hier met snijwerk, noch met beschildering zijn versierd, zijn allen omgeven door een heining (pagger) waar binnen vruchtboomen, vooral koffie, worden aangeplant; de koffie staat echter kwijnend en dienen alleen de bladeren voor de begeerde „koppi dahoen."

Een aantal voetpaden, smal en veelal door den regen uitgehold, doorkruisen de kampong, die door vele groote boomen en klapperboomen aangenaam tegen de zonnehitte is beschut; een kleine aanplant van bamboe breekt hier en daar het eentonige der wildernisnatuur.

Aan de zijde van de onafhankelijke V Kotta, treft men een met bamboe beplante en ± één meter hooge aarden omwalling aan, die vroeger diende om de negorij tegen aanvallen van buiten te kunnen verdedigen. Een opening, waarvoor een tweetal ijzeren kanonnen op den grond liggen te verroesten, verleent toegang tot den weg, die naar Bangkinang, de voornaamste negorij der V Kotta leidt. Langs dezen weg, welke niet meer is dan een voetpad, loopende door met resam (een soort van varen) begroeid, verlaten terrein, is Bangkinang in één dag gemakkelijk te bereiken.

De bevolking van Petapahan houdt zich bezig met landbouw en het inzamelen van boschproducten, terwijl ook eenige handel op Singapoer gedreven wordt. Zij is verdeeld in toekoes, die ieder hun panghoeloe hebben.

Petapahan is één van de zeven negorijen, waaruit de laras Tapong-

kiri is samengesteld en bekleedt onder die landschappen een eerste plaats. Zij is tevens de meest uitgestrekte. De Datoe Bandahara is het hoofd der negorij en tevens panhoeloe van zijn eigen soekoe 1); hij kan dus het best worden vergeleken met wat men op de westkust onder panghoeloe kapala eener negorij verstaat en is dit evenzoo het geval met de Bandahara's in de overige landschappen. Als eigenaar van den grond (oetan tanah) moeten aan den Bandahara, de tapaklawang en pantjong alas worden opgebracht en sedert het overlijden van Tongkoe Said eigent hij zich ook de barang larangan 2) toe.

Na Petapahan is de belangrijkste kampong Batoe Gadjah, welke plaats van daar ongeveer 1½ dag verwijderd is. Reeds op eenigen afstand heeft men een schilderachtig gezicht op de kampong die, aan den rechter-rivieroever gelegen, zich gedeeltelijk verschuilt achter hoog en laag geboomte; omgekeerd leveren de Tapong-kiri en de tegenover gelegen rivier-oever, waarop eenige woningen zijn gebouwd, uit de kampong gezien een heerlijk riviergezicht op, terwijl op de hoogere plaatsen van den oever, bij helder weder, de zich blauw tegen de wolken afteekenende Boekit-Seligi is waar te nemen.

Volgens de legende heeft deze kampong haar naam te danken aan een 25-tal groote blokken steen, die zich in haar nabijheid in de rivier bevinden. Wat het ontstaan dier steenen aangaat, vertelt men dat een kudde olifanten, de rivier willende overtrekken, plotseling in steenen veranderde.

Een voetpad leidt van de rivier naar de hooggelegen kampong, die uit een tiental bouwvallige woningen bestaat; evenals te Petapahan zijn ook hier de huizen omgeven door tuintjes en omheiningen, die vruchtboomen beschermen tegen losloopende karbouwen. In de teelt van rijst op droge velden vindt ook hier de bevolking haar bestaan.

Reeds ongeveer anderhalf jaar geleden is de Bandahara van Batoe Gadjah overleden en werd tot nog toe geen vervanger aangesteld. Een oom van den overledene heeft thans als gemachtigde (wakil) het gezag in handen; deze schijnt er niet op gesteld te zijn tot Bandahara te worden verheven, aangezien hij hadji is en aan dien titel geen anderen wenscht verbonden te hebben. Trouwens komt ook eigenlijk voor Bandahara in

---

1) Ook vreemdelingen ressorteeren onder de Bandahara.

2) De barang larangan, d. z. goeliga, tjosla, enz. zijn het eigendom van den souverein, in casu de sultan van Siak. Aan Tongkoe Said noch aan den Datoe Bandahara van Petapahan komen die dus rechtens toe.

aanmerking, de neef (kamanahan) en tongkat (helper en aanstaand opvolger) van den vorigen Bandahara, die den titel van Djoempahlawan draagt.

Buiten den Bandahara, die behalve het hoofd der negorij, ook hoofd van de soekoe Mandéling is, treft men nog drie Soekoehoofden aan, die respectievelijk de titels (gelar) van Datoe Laksamana, Panghoeloe bezar en Radja Pamoentjak dragen en hoofden van de Soekoes Tjeniaga, Melajoe en Ketapang zijn. Zij worden aangesteld volgens de hadat door den Bandahara, die ook zijn tongkat aanwijst.

Iedere Panghoeloe Soekoe heeft over zijn anak boewah een kleine rechtsmacht, bestaande in het opleggen van boeten tot een maximum van 10 mex. doll. Hooger beroep bestaat bij den Bandahara, die zijn eigen anak boewah en vreemdelingen in eerste instantie straft en wiens rechtspraak zich tot het opleggen van boeten tot een maximum van 20 mex. doll., ook tegenover leden van andere soekoes, uitstrekt. Geschillen tusschen de anakboewah van verschillende soekoes worden door de betrokken panghoeloe's soekoe uitgemaakt.

De tapak lawang en pantjong alas komen aan den Bandahara, als eigenaar van den grond, ten goede; wasboomen (sialangs) mogen door een ieder, die wil, worden uitgehaald, met dien verstande, dat omtrent de verdeeling van de verkregen honig en was tusschen vinder en uithaler der nesten, bepaalde regelen in acht moeten worden genomen.

Met kleine prauwen kan men van Batoe Gadjah langs de Tapong kiri Kassikan in ± 1½ en Tandoen in 2½ dag bereiken, dit gedeelte van de Tapong-rivier moet echter moeielijk bevaarbaar zijn, door sterken stroom, vele boomstammen en kronkelingen. Overland is gemeenschap met Bangkinang (V Kotta) en met Kebon, welke plaatsen ieder ongeveer een dagreis van Batoe Gadjah verwijderd zijn.

C. Van Batoe Gadjah naar Batoe Besoerat.

A. *De weg van Batoe Gadjah naar Batoe Besoerat.* Nadat de weg tusschen Batoe Gadjah en Palembasan eerst door verlaten ladangs (tanah boloeka), begroeid met de hoog opschietende en stekelige varensoort, die den naam van resam draagt, voert, loopt die verder door hoog gelegen en weinig geaccidenteerd terrein, waarop bijna ondoordringbaar bosch, slechts hier en daar wordt afgebroken door een weinig uitgestrekte ladang. Is het ook al aangenaam bij het doortrekken van dat dichte woud beschut te zijn tegen de felle zonnehitte, aan den anderen kant heeft men, — vooral bij vochtig weder, — zooveel te meer last van bloedzuigers

(padjat), die in een oogenblik zich op alle plaatsen van het lichaam neerzetten en niet dan met moeite zijn te verwijderen. Een middel om de beesten van 't lijf te houden is het lichaam van tijd tot tijd in te wrijven met zout of bladeren van tabak, hetgeen echter op een tocht ook wel zijn eigenaardige bezwaren oplevert.

't Behoeft nauwelijks te worden gezegd dat het loopen langs die voetpaden, welke dien naam nog te nauwernood verdienen, zeer vermoeiend is, vooral waar men nog niet lang geleden aangelegde ladangs moet passeeren en de omgekapte boomen den weg bijna geheel versperren, laat de begaanbaarheid van het terrein veel te wenschen over, en is het dikwerf halsbrekend werk om verder te komen.

Nabij Palembasan, een kampong ± 10 paal van Batoe Gadjah gelegen, moet men de Soengei Telangkar oversteken, waartoe een boomstam over de rivier gelegenheid aanbiedt. Deze ongeveer 20 meter breede Soengei is bij hoogen waterstand voor kleine vaartuigen bevaarbaar en heeft haar uitwatering in de Tapong kiri even boven Batoe Gadjah.

Tusschen Palembasan en Kebon 1) is het terrein moeielijker; ook hier loopt de weg bij afwisseling door verlaten of nieuw aangelegde ladangs (bandjar ladang) en dicht bosch; hier en daar is een moerassige plek, het gevolg van de omstandigheid dat het regenwater blijft staan en de zonnestralen niet door het dicht geboomte heen kunnen dringen, oorzaak dat een gedeelte van den weg over boomstammen moet worden afgelegd.

Op dit traject moet men driemaal de Soengei Laoe oversteken, een soengei die slechts weinig diepgang heeft en evenals de Soengei Telangkar, waarvan zij een zijtak is, voor kleine prauwen bevaarbaar (bij hoogen waterstand tot Kotta Rana).

Zijn ook al thans de moeielijkheden, welke de weg tusschen Batoe Gadjah en Kebon oplevert vele, en is zij voor transport van goederen nagenoeg geheel onbruikbaar, zoo zoude toch de aanleg van een voor transport geschikten weg geen bezwaren opleveren wat de gesteldheid van het terrein betreft. Men behoeft slechts den weg in het bosch uit te kappen en van boomstronken te zuiveren, terwijl waar verharding noodzakelijk is, het materiaal daarvoor in ruime mate wordt aangetroffen in verschillende kleine nabijgelegen beekjes.

De weg tusschen Kebon en Kotta Rana 2), loopt voor 't grootste gedeelte over heuvelachtig terrein, waarvan het hoogste punt de ± 300′

---

1) Deze afstand zal ± 11 paal bedragen.

2) Afstand ± 7 paal.

hooge Boekit Soengei Ongeh is. De heuvels zijn allen met zwaar bosch begroeid en treft men hier slechts weinig ladangs aan. Een ander geval is het met het terrein tusschen Kotta Rana en Kotta Tengah, 1) waar de weg in het begin geheel door tanah beloeka of bandjar ladang loopt over de ± 300′ hooge Boekit Soengei Berhala, waartegen het voetpad steil opklimt.

Het verdere gedeelte van den weg loopt door dicht bosch over den heuvelrug Seligi 2), die de grens tusschen Siak en Kampar en de waterscheiding tusschen de Tapong kiri- en Kampar-rivier vormt. Nabij de kampong Kotta Tengah wordt het terrein minder heuvelachtig en afloopend, totdat men eindelijk aan de lage oevers van de Kampar-rivier weder in vlak land komt. Van Kotta Tengah voert een pad langs de Kampar-rivier tot aan de overzijde van de kampong Batoe Besoerat, die men bereikt door de Kampar-rivier over te steken met een van de vele prauwtjes die aan den rivieroever gelegen zijn.

Alhoewel het voetpad tusschen Kebon en Kotta Tengah meer moeielijkheden oplevert dan dat tusschen Batoe Gadjah en eerstgenoemde plaats, hetgeen voornamelijk te wijten is aan de omstandigheid dat de inlander, in deze streken aan geaccidenteerd terrein gewoon, er niet tegen opziet om betrekkelijk steile heuvels te beklimmen en bij voorkeur de kortste, maar daarom nog niet de gemakkelijkste route volgt, zoo zoude toch de aanleg van een transportweg langs dit traject op geen onoverkomelijke bezwaren stuiten. De groote terrein-hellingen toch kunnen gemakkelijk worden vermeden, door den weg hier en daar een weinig om te leggen; de weg zal wel iets langer worden, maar daarentegen veel meer voldoen aan de eischen die aan een goede communicatie mogen worden gesteld.

B. *De kampongs gelegen tusschen Batoe Gadjah en Batoe Besoerat.* Ongeveer halverwege tusschen Batoe Gadjah en Kebon treft men de kampong Palembasan aan, die, uit een tiental huizen bestaande, voornamelijk door lieden uit de V Kotta is bevolkt. Ook de panghoeloe besar van Batoe Gadjah legt hier zijn ladangs aan, en wordt eenigszins als hoofd der kampong beschouwd. Verder houden zich nog in den omtrek in de ladangs een 50tal lieden op van Kotta Inten, die van daar zijn uitgeweken om het tiranniek bestuur van den rijksbestierder Djoemadilalam aldaar te ontgaan. De kampong ligt aan den linkeroever van

1) Afstand ± 8 paal.

2) De algemeene benaming der hier gelegen heuvels is Boekit Seligi.

de Soengei Telangkar en is ruim voorzien van allerlei vruchtboomen en bamboestruiken. Overigens valt van de kampong weinig te zeggen, dan dat hier overvloed van kippen en magere honden wordt aangetroffen en dat de zindelijkheid veel te wenschen overlaat. Van Palembasan loopt een weg naar Koewo een der 5 negorijen in de V Kotta, welke plaats in een dag te bereiken is.

Tusschen Palembasan en Kebon treft men hier en daar ladangs van lieden uit laatstgenoemde negorij aan. Behalve spaansche peper, pisang en ananas, wordt daar overal nog naast de ladanghuisjes suikerriet aangeplant, dat voor den inlander een aangename versnapering aanbiedt en waaruit ook door een eenvoudig ingericht perstoestel suiker wordt gewonnen. 1)

Kebon is een vrij uitgestrekte kampong met een twintigtal huizen waaronder een misigit (Nersa). De woningen nemen hier meer de type aan van de woningen in de Kampar-streken en zijn hier en daar ook met wat snijwerk versierd. Zij zijn omgeven door omheiningen, die ook hier mede dienen om de karbouwen van de vruchtboomen af te houden. De kampong zelve is alles behalve zindelijk; de voetpaden zijn slechts modderslooten, waarin boomstammen het pad vormen.

De bevolking vindt haar bestaan in de teelt van rijst op droge velden, die wel een overvloedigen oogst moeten leveren, daar de padi nog geen 2 mex. doll. de pikol kost. Met de inzameling van boschproducten laat men zich weinig in; de bevolking moet hier zeer lui zijn en al het werk aan de vrouwen overlaten. De mannen houden dan ook meer van een praatje dan van werken en zijn tevreden met hun sirihpruim, waarvoor zij de ingrediënten steeds bij zich dragen (de sirihbladeren in een dikwerf fraai uitgesneden karbouwhoorn).

Pandelingen worden hier onder de bevolking niet aangetroffen, gelijk wel het geval is te Petapahan, Batoe Gadjah, Kassikan en Tandoen, dat handelsplaatsen zijn. Kebon heeft dit gemeen met de negorijen Kotta Rana en Aliantan, waar ook geen pandelingen zijn.

Het hoofd der negorij is de Bandahara die tevens het hoofd is van de Soekoe Melaijoe bezar, die nog twee andere panghoeloe's heeft. De beide andere Soekoe's Ketapang en Peliang hebben ieder respectievelijk

1) In de bosschen van deze streken wordt aangetroffen de zoogenaamde akar kakai, een liaan, waarvan het eenigszins naar harst smakende water, dat daaruit verkregen wordt door een stuk er van te kappen en overeind te houden, door de inlanders gedronken wordt, wanneer geen beekje in het bosch zuiver water oplevert.

drie en één panghoeloe. Verschillend van de regels, die daaromtrent te Petapahan en Batoe Gadjah bestaan, heeft in Kebon iedere soekoe haar eigen oetan tanah en hebben de hoofden ook de voordeelen, die uit dat bezit van zelve voortvloeien.

In Aliantan, ook een der negorijen die de laras Tapongkiri uitmaken en tusschen Kebon en Tandoen gelegen, bezit de Bandahara in het geheel geen oetan tanah en wel om reden dat die negorij eerst van latere dagteekening dateert en gesticht is door lieden uit Pandalian, die zich op den grond, toebehoorende aan de sedert verdwenen negorijen si Koebin en Gitti, en aan Kebon en Kotta Rana hebben nedergezet. Van si Koebin is slechts de naam overgebleven, doch wat Gitti betreft vernemen wij uit Bijl. VI van Netschers „Nederlanders in Djohor en Siak," dat met den Bandahara van die negorij door de Oost-Indische Compagnie een contract voor de levering van tin werd gesloten.

Communicatie bestaat er van Kebon naar Alianten en Tandoen, welke laatste plaats in twee dagen langs een moeielijk te beganen weg is te bereiken en naar Koewo (V Kotta), dat één dag daarvan verwijderd is.

Hierboven werd reeds medegedeeld dat de weg van Kebon naar Kotta Rana grootendeels door dicht bosch loopt. Het is hier de verblijfplaats van allerlei soorten van wilde dieren, als olifanten, tijgers, tapirs en beren, van welke laatste men dikwijls onderweg het schrille geschreeuw van zeer nabij kan onderscheiden. Tapirs (djipan) zijn niet gevaarlijk, doch beren (piroewang) des te meer; vooral de inlander is zeer bevreesd voor die dieren, omdat het maken van geraas hen niet tegen een aanval vrijwaart, zooals bij een tijger wel het geval is. De tijgers schijnen in deze streek zeer brutaal te zijn; van tijd tot tijd verneemt men wel eens dat een inlander die in 't bosch aan 't houtkappen was, op klaarlichten dag door een tijger werd weggehaald.

Een buitengewoon onzindelijke negorij is Kotta Rana, tusschen de Soengei's Laoe en Pinggir gelegen. De woningen zijn hier alle bouwvallig en een modderig pad, dat door het vrij losloopen van karbouwen er niet beter op wordt, leidt door de kampong, die niets bekoorlijks aanbiedt. De bevolking leeft van den landbouw en is verdeeld in twee soekoe's, n.l. Melaijoe en Demo, aan 't hoofd waarvan de Bandahara en Toemaradja staan, ieder met één panghoeloe soekoe onder zich; ook hier heeft evenals in Kebon iedere soekoe haar eigen oetan tanah.

Te Kotta Rana treft men in naburige soengeis tin aan, waarvan de exploitatie nog steeds op zich laat wachten.

Op de tusschen Kotta Rana en Kotta Tengah aangelegde ladangs

worden ook allerlei gewassen voor eigen gebruik geteeld. Waar het terrein eenigszins open is, heeft men een heerlijk gezicht op den Goenoeng Seligi, die zich niet ver van daar met zijn dikwijls rookenden top in de wolken verheft.

Een aangename verrassing is het na steeds die sombere bosschen en droge rijstvelden te hebben aanschouwd, bij het verlaten van het woud waardoor de weg over den Boekit Seligi voert, het gezicht te krijgen op de geregeld aangelegde sawah's die de kampong Kotta Tengah omgeven en op de Kampar-rivier, die hier de kampongs Kotta Tengah en Batoe Besoerat scheidt. Een in de Siaksche bovenlanden ongekend aantal karbouwen ziet men daar grazen, en het geheel maakt den indruk alsof men in eens uit een arme, doodsche streek wordt verplaatst naar een oord, waar meerdere welvaart heerscht. En inderdaad is dit ook het geval. Ofschoon Kotta Tengah nog niet eens tot de welvarendste kampongs in deze Kampar-streken mag worden gerekend, zoo is toch het verschil in aanzien en omgeving van deze kampong met die in de Siaksche bovenlanden te opvallend, om niet aanstonds de aandacht te trekken.

Aan den rechteroever van de Kampar-rivier ligt tegenover Kotta Tengah, de kampong Batoe Besoerat, waar een gouvernementswoning, zoogenaamde „roemah post" aan reizende ambtenaren een goede gelegenheid tot verblijf aanbiedt, en waar de panghoeloe kapala ook van de kampong Tengah verblijf houdt. Deze panghoeloe kapala die in vroeger tijd en ook nog thans de gelar van Bandara Sati voert, is het hoofd der Soekoe Demo, welke daarenboven nog 7 panghoeloes heeft. De beide andere Soekoes Ketapang en Melaijoe hebben respectievelijk twee en één panghoeloe.

In de verschillende negorijen van de Kampar-streek vindt men dikwerf dezelfde namen terug van de Soekoes, die ook in de lara's Tapong-kiri voorkomen. Reeds uit het bovenstaande bleek, dat, zoowel wat de indeeling van het terrein als van de bevolking aangaat, de algemeene toestand in de Tapongs overeenkomt met die in Kampar, terwijl ook de hadat in de Tapongs slechts weinig en soms in 't geheel niet van die in Kampar afwijkende is. Men bemerkt dan ook dat wat Siak betreft, de van Djohor afkomstige „hadat Radja" landwaarts in, haar invloed niet veel verder heeft uitgestrekt dan tot de landschappen Petapahan en Batoe Gadjah. En dat die invloed nog weinig te beteekenen heeft gehad, blijkt uit het feit, dat vele der aloude instellingen ook daar nog van kracht zijn gebleven, evenals dit met bijna alle instellingen in de overige Tapongsche landschappen het geval is. Wel is waar hebben de hoofden in de Tapong-

sche districten van hun algeheele zelfstandigheid afstand moeten doen, door den sultan van Siak als hun souverein te erkennen, doch die souvereiniteit bestaat thans slechts in naam, vooral omdat de sultan zich maar weinig aan de zaken in de Tapongs laat gelegen leggen. Slechts bij feestelijke gelegenheden is elk der negorijen verplicht een karbouw als geschenk (persembahan) den sultan aan te bieden.

D. *Van Batoe Besoerat naar Kotta Baroe.* Van Batoe Besoerat kan men Kotta Baroe over land bereiken. De heer Michielsen, die destijds kontroleur op Sumatra's Westkust was, deelt in een verslag het volgende aangaande dien weg mede: „Een andere weg, die in belangrijkheid op „den pas beschrevenen volgt, is die van Kotta Baroe naar Batoe Besoerat „aan de Kampar-rivier. Deze mag echter te nauwernood den naam van „voetpad dragen. Hij loopt eerst in oostelijke richting tot de Bandjar „Koeboe Penawar en van daar recht noordelijk naar Batoe Besoerat. „Voortdurend klimmende en dalende in dit zeer heuvelachtige terrein, „heeft men wegens den uiterst verwaarloosden toestand van den weg „ongeveer vier uren noodig om de 7 à 8 palen afstand van Kotta Baroe „tot Koeboe Penawar af te leggen. Het andere gedeelte naar Batoe „Besoerat is wel iets beter, maar niet veel. De lengte daarvan kan op „16 à 18 palen gerekend worden, zoodat de geheele lengte van dien weg „± 23 à 26 paal bedraagt. De inlanders besteden er echter bijna altijd „1½ dag over en overnachten dan te Koeboe Penawar, daar dit de eenige „plaats is, waar men woningen aantreft. Voor het overige loopt de weg „door een dicht bosch, de zoogenaamde „rombo pandjang." Paarden „kunnen hier alleen onbereden langs gebracht worden en dan nog met „groote moeite. Volgens de in deze streek bekende inlanders zou echter „die weg zeer goed te verbeteren wezen. Men is in vroeger tijd ook al „eens van Batoe Besoerat uit daaraan begonnen, maar daar de bevolking „van Pangkalan haar aandeel niet bewerkte, heeft die van Kampar haar „arbeid ook weer gestaakt." Tot zoover de heer Michielsen.

Over het algemeen zij hier aangeteekend, dat van den boven beschreven weg maar weinig wordt gebruik gemaakt. Voornamelijk dient zij voor het overbrengen van karbouwen, die van Koewo uit de V Kotta naar Batoe Besoerat en van daar over Kotta Baroe naar de L Kotta worden overgevoerd. Moge deze weg ook al voor verbetering vatbaar wezen en ook al geschikt kunnen worden gemaakt voor bereden paarden, zoo schijnt het niet wel mogelijk, om een karrenweg daarvan te maken, daar men een drietal betrekkelijk hooge bergruggen noodzakelijk over moet

trekken en een omlegging van den weg niet doenlijk is. Eerder zou het uitvoerbaar zijn een goeden transportweg aan te leggen langs de Kampar- en Mahi-rivieren, doch ook de bezwaren daaraan verbonden zijn vele, zij het dan ook dat die niet onoverkomelijk zijn.

De Kampar-rivier, die bij Batoe Besoerat ongeveer 150 meter breed is, heeft een sterken stroom, die des te sneller wordt naarmate de met grint bedekte rivierbodem zich verheft. Op ondiepe plaatsen heeft men kleine stroomversnellingen, die het varen langs de rivier veel omzichtigheid doen vereischen en de uit steen samengestelde banken, die hier en daar in de rivier worden aangetroffen, vorderen groote oplettendheid, daar bij de minste afwijking allicht de prauw, door den stroom voortgestuwd, te pletteren geslagen zou worden. Gedeeltelijk loopt de rivier door laag, gedeeltelijk door hooger terrein, somtijds verheffen zich de oevers stijl en schijnt de rivier zich een weg te banen door een kloof, waarvan de wanden steenachtig en onbegroeid zijn.

Ongeveer twee uren van Batoe Besoerat is in de rivier een eiland Poelau Kintjong gevormd, dat de grens vormt tusschen deze negorij en Tandjong Alei, een kampong die ± 1½ uur verder van den rechteroever van de Kampar op een hoogte en zeer pittoresk gelegen is. Van Tandjong Alei tot Moeara Mahi levert de rivier weinig bijzonders op; de sterke kabbeling van het water op de ondiepe grintbanken, maakt dat kleine vaartuigen dikwijls water inkrijgen, doch de inlanders in deze streken zijn zoo gewoon met hun prauwtjes de rivier op en af te varen, dat men voor ongelukken weinig bevreesd behoeft te zijn. Slechts weinig ladangs vindt men langs de rivier aangelegd, terwijl de omtrek voor het meerendeel met dicht bosch begroeide heuvels vertoont, die met hun grillige gedaanten en breedgekruinde boomen dikwerf schoone boschpartijen te aanschouwen geven.

Moeara Mahi, de monding van Soengei Mahi, een rechter zijtak van de Kampar-rivier, ligt ongeveer één uur stroomafwaarts van Tandjong Alei; op den hoog gelegen rivieroever is een kleine kampong, de woonplaats van den Singah bena, die de prauwen welke de Kampar-rivier afzakken over een gevaarlijke stroomversnelling niet ver beneden Moeara Mahi heenbrengt.

De Soengei Mahi die voor het grootste gedeelte als het ware door een dal loopt, levert meer moeielijkheden op bij het bevaren dan de Kampar-rivier. Dit neemt echter niet weg, dat toch nog altijd prauwen ter grootte van ongeveer 30 pikols laadruimte tot Kotta Baroe opvaren en omgekeerd van daar naar de Kampar-rivier afzakken. De stroomver-

snellingen zijn hier echter van dien aard, dat het steeds groote zorg vereischt om de rivier te bevaren, zoowel stroom op- als afwaarts. Is het toch bij het opvaren van die zoogenaamde „kadjahatans" 1) waarbij het water met groote kracht tegen de prauw aanbeukt, de voornaamste kwestie om niet dwars te komen liggen, waardoor de prauw geen weerstand zou kunnen bieden aan den stroom en noodzakelijk zou omslaan, aan den anderen kant is het niet minder gevaarlijk de rivier af te varen, daar de prauw, met geweld voortgedreven, tegen een der vele rotsblokken en steenen in de rivier geheel verbrijzeld zou worden. Vooral is dit laatste het geval, wanneer de rivier door veel regen gezwollen is en slib met zich voert; de onder water zich bevindende steenen zijn dan niet zichtbaar en moet maar op goed geluk af worden gestuurd. Ongelukken komen dan ook wel eens voor, en hier en daar wijst men de nu heilig geworden plek aan, waar een opvarende het slachtoffer van den bruischenden stroom geworden is.

Met een kleine sampan (djaloer) bereikt men van Moeara Mahi in 2½ à 3 uur de kampong Tandjong Pau. Tusschen deze kampong en Tandjong Balik, ongeveer 4½ uur verder treft men de gevaarlijkste „kadjahatans" aan, waardoor groote voorzichtigheid het varen zeer vertraagt. De rivieroevers stijgen hoog uit de rivier op en waar men vrijer uitzicht heeft, ontwaart het oog slechts heuvels, waarop van bladeren ontdane en door elkaar gevallen boomen de sporen vertoonen van een verbazenden boschbrand, welke van Tandjong Balik tot in de L Kotta groote verwoestingen aanrichtte.

Van Tandjong Balik tot Kotta Baroe treft men geen „kadjahatans" meer aan, doch de stroomsnelheid vermindert er niet op; nabij Kotta Baroe, dat van Tandjong Balik in drie uren met een klein vaartuig is te bereiken, liggen in de rivier de zoogenaamde „batoe berdjoehoen," rotsblokken, waar het water, telkens in zijn woeste vaart gestuit, een zee van schuim vormt en sterk kabbelend zich met dof geraas een uitweg baant.

Waren de kampongs Tandjong Pau en Tandjong Balik van minder belang, zoo wat haar uitgestrektheid als wat haar handel aanbelangt, geenszins is dit het geval met Kotta Baroe, de voornaamste handelsplaats van Pangkalan en het centrum van de handelsbeweging tusschen de West- en Oostkust van Sumatra. Aan weerszijden van de rivier strekt zich de kampong over een lengte van ± 1½ paal uit en een bosch van

1) D. i. gevaarlijke plaatsen.

klapperboomen, waartusschen de woningen verspreid liggen, geeft aan de kampong een behaaglijk aanzien. Niet ver van den rivieroever ligt de kontroleurswoning, die als het ware in een kom gelegen, een prachtig uitzicht heeft op de omliggende bergen, waarvan de Boekit Sanggoel den hoogsten top heeft.

E. *Van Kotta Baroe naar Paija Kombo.* Van Kotta Baroe tot Paija Kombo loopt een voor ruiters alleszins bruikbare weg, die bewondering afdwingt voor de volharding, waarmede de vele hinderpalen bij zijn aanleg zijn overwonnen. Indrukwekkend zijn de vergezichten, die men op sommige punten over de omliggende landstreek heeft, terwijl het huiveringwekkend is wanneer men, langs die diepe en stijl afloopende ravijnen rijdende, het oog slaat op de hemelhooge rotswanden, die als 't ware ieder oogenblik dreigen neer te storten en alles onder zich te verpletteren.

Van Kotta Baroe klimt de weg voortdurend en bereikt men het eerst de kampong Kotta Alam, die ongeveer 900′ hoog gelegen is. Van daar stijgt men nog meer en heeft men nabij het hoogste punt van den weg (2600′ hoog) een heerlijk gezicht op de heuvels van de V Kotta, die golvend in een blauwachtig waas overgaan en op de Boekit Sanggoel, die men rechts laat liggen en die van deze zijde slechts een rotsachtige steile helling vertoont.

Ongeveer 18 paal afstand van Kotta Baroe heeft men de 2550′ hooge kampong Oeloe Ajer gelegen, die evenals Kotta Baroe door heuvels omgeven is en tot het gebied van de afdeeling L Kotta behoort. Van Oeloe Ajer loopt de weg langs een soengei, die men verscheidene malen over stevige wildhouten bruggetjes passeert, totdat men de kampong Ajer poetih nadert en langzamerhand in vlak terrein komt. Een aangename afwisseling biedt het gezicht aan op de vele sawah's, die langs het verdere gedeelte van den weg tot Sri Lama zijn aangelegd, terwijl de niet ver verwijderde bergen en heuvels, die nu eens steil en kaal, dan weder glooiend en begroeid het oog boeien, steeds blijven herinneren dat men zich hier in een bergland bij uitnemendheid bevindt.

Tot Sri Lama kan men slechts te paard komen, doch naar men verzekert zoude de verbetering van den weg tot een karrenweg niet veel moeite kosten, vooral wanneer door middel van dynamiet eenige moeielijk uit den weg te ruimen rotsblokken werden verwijderd. Van Sri Lama tot Paija Kombo heeft men den grooten postweg, waarlangs het transport van zelve per as geschiedt.

Siak,
Augustus 1884.

DE KAART VAN HET LANDSCHAP PESEMAH.

(Met twee Kaarten.)

Den jaargang 1881 van het Tijdschr. van het Ned. aardrijkskundig genootschap doorbladerende, vond ik daarin een artikel van den heer D. D. Veth, over de wegkaart in het zuidelijk deel van de Residentie Palembang. In dit artikel wordt o. a. gezegd, dat er zelfs geen schetskaart van de Pasoemahlanden bestaat, waarop men zich eenigszins kan verlaten. Het is naar aanleiding van het laatste, dat ik het volgende wensch mede te deelen:

In 1865 werd door den heer Gramberg, destijds secretaris der residentie Palembang, een brochure in het licht gegeven bij de firma H. M. van Dorp te Batavia, getiteld: „de inlijving van het landschap Pasoemah."

In deze brochure is gevoegd een schetskaartje, dat de heer G. vervaardigde naar gegevens, hem grootendeels verstrekt door inlandsche hoofden der afdeeling Lematang Oeloe, aan welke afdeeling het toen nog onafhankelijke landschap Pasoemah grensde. Dit kaartje werd door mij herhaaldelijk en met succes geraadpleegd gedurende de expeditie, die in de jaren 1866 en 67 tegen de Pasoemah ondernomen werd, en die met de inlijving van het landschap eindigde.

Zooveel de omstandigheden dit gedoogden, maakte ik destijds een kaartje van het land, dat ik in verschillende richtingen met colonnes doorkruiste, en completeerde dit met een schets van het landschap Semendo darat, dat ik later bezocht. Omdat kort daarna een opname van de Palembangsche bovenlanden, speciaal der afdeeling Lematang Oeloe werd ondernomen, dacht ik dat reeds lang een kaart dier streken het licht zou hebben gezien, toen ik het hierboven genoemde artikel van den

heer Veth onder de oogen kreeg. Het kan daarom zijn nut hebben ook thans nog mijn schetskaartje aan het aardrijkskundig genootschap aan te bieden.

Meer dan een figuratieve voorstelling van het land is het niet, de ligging der verschillende bergtoppen en doessoens (dorpen) is echter vrij juist bepaald ten opzichte van de overal zichtbare Goenoeng Dempo en de Boekit (heuvel) Serillo, de eerste gelegen in den keten van het Barisangebergte en de laatste oostwaarts van Lahat in de nabijheid van de Lamatang; daartusschen is de loop der rivieren ingeschetst en zijn deze lager af met enkele hoofdwegen overgenomen van de wegenkaart in de Meiaflevering van den jaargang 1881 van het Ned. aardrijkskundig gen. voorkomende. Ik heb getracht den aard van het terrein op het kaartje terug te geven; de verschillende landschappen in de Palembangsche bovenlanden gelegen zijn groote plateaux, afgebroken door de diepe ravijnen, op wier bodem de van het Barisangebergte afkomende rivieren stroomen; vele dier ravijnen bereiken een diepte van 4 tot 600 voet en zijn dus een groote belemmering in de communicatie; nog meer waren zij dat 18 jaar geleden, toen bij volslagen gebrek aan bruikbare wegen, de troepen, vaak misleid door hun gidsen, langs steile voetpaden deze ravijnen moesten overtrekken. Wie overigens iets meer van de Pasoemah verlangt te weten, zij het boekje van den heer Gramberg aanbevolen. In hoofdzaken zal het daarin neergeschrevene ook heden nog juist wezen, alleen zal de aanwezigheid van Europeesche bestuursambtenaren en een vrij sterk garnizoen te Bandar, niet zonder invloed zijn gebleven op de ontwikkeling van land en volk.

Hoewel ik in navolging van anderen den naam van het landschap in kwestie hierboven steeds schreef Pasoemah, is toch waarschijnlijk die op het kaartje voorkomende van Pesemah juister, niettegenstaande de eerste het burgerrecht heeft verkregen. De oorspronkelijke naam van de rivier, waarnaar het land werd genoemd, is hoogst waarschijnlijk afgeleid van het woord Semah, een vischsoort, die, zooals mij vroeger werd verzekerd, in deze rivier in grooten getale werd aangetroffen.

Amsterdam, Nov. 1884. W. DE BLOEME.

De verhouding der Papoes en Melanesiërs

TOT HET

MALEISCH-POLYNESISCHE RAS

DOOR

P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA.

Van oudsher, althans zoolang onze geschiedkundige kennis strekt, worden de bewoners van Nieuw-Guinea door hunne westelijke naburen uit den Indischen Archipel, meer bepaaldelijk door de zeevarende volkstammen der Moluksche eilanden, aangeduid met den naam Papoea. Wat de eigenlijke beteekenis van dit woord is, ja, aan welke taal het zijn oorsprong ontleent, is op dit oogenblik niet met zekerheid te bepalen. Trouwens dit is veelal het geval met de namen, waardoor groote volken of vereenigingen van talrijke stammen van andere worden onderscheiden. Hoelang is er bijvoorbeeld niet gestreden over de ware beteekenis van volksnamen zooals Germaan, Galliër of Kelt? Juist omdat de vorming van zulke benamingen zich gewoonlijk in de grijze oudheid verliest, valt het zoo moeilijk daarvan eene verklaring te geven, die algemeen door de geleerde wereld wordt aangenomen. Zoo is men het in ons Nederlandsch-Indië er vrij wel over eens, welke volkstammen men onder de algemeene namen Alfoer, Dajak en Batak moet rangschikken, al is er voor die woorden nog volstrekt geen elkeen bevredigende verklaring gevonden. Ja, eerst in den laatsten tijd wees Neubronner van der Tuuk aan, dat Orang Malajoe oorspronkelijk beteekent w e g l o o p e r, a f v a l l i g e. Dien naam verkregen de volkstammen van den Indischen

Archipel, die het vroegst den Islam aannamen, van hunne aan het oude geloof trouw gebleven stamverwanten. Van de bewoners van Midden-Sumatra en het Maleische Schiereiland, waar nog steeds het Maleisch de volkstaal is, breidde de naam Maleier zich uit, niet alleen tot de over den geheelen Archipel verspreide Maleische kolonisten, maar in den mond der Europeanen heeten al de volken van den Indischen Archipel in algemeenen zin Maleiers, terwijl Blumenbach, toen hij een eeuw geleden zijne destijds algemeen aangenomen rasindeeling der menschheid opstelde, de bewoners van dien Archipel en van al de in den Grooten Oceaan gelegen landen en eilanden onder het Maleische ras rangschikte.

Weten wij dus niet, wat het woord Papoea eigenlijk beteekent, in den aanvang der zestiende eeuw, toen de Europeesche zeevaarders zich het eerst in de Moluksche wateren vertoonden, vernamen zij daar, zoowel op Ambon en Banda, als van de Sultans der drie Moluksche rijken, van het groote oostwaarts liggende land Papoea. De bewoners, die wij voortaan Papoes zullen noemen, onderscheiden zich op den eersten aanblik van de meestal lichter getinte en sluikharige volkstammen van den Indischen Archipel door donkere huidkleur en gekroesden haardos — Engelsche schrijvers noemen ze dikwerf mopheads, dat is ragebollen. Dit onderscheid wordt reeds door de oudste Portugeesche en Spaansche schrijvers opgemerkt 1), terwijl de schijnbare overeenkomst tusschen de donkere huidkleur der Papoes en die der negers van Afrika's westkust de aanleiding was, dat het land Papoea door deze oude zeevaarders Nieuw-Guinea genoemd werd.

Oorspronkelijk werd de uit de Molukken afkomstige benaming Papoea alleen gegeven aan die volkstammen van dit uitgestrekte land, die met de bewoners der Molukken verkeerden, dus ongeveer aan de bevolking van het tegenwoordige Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche Eilanden. Daar het echter voldoende gebleken is, dat de verschillende volkstammen van oostelijk Nieuw-Guinea nauw overeenkomen met de bewoners der westelijke helft, bestaat er ethnografisch geen bezwaar den algemeenen naam Papoe toe te passen op de bevolking van geheel Nieuw-Guinea en van de in aardrijkskundigen zin tot dit groote land

1) Zoo zegt de beroemde Portugeesche goeverneur der Molukken, Antaõ de Galvaõ in zijn Tratado de todos os descobrimentos (uitgave der Hakluyt Society, Lond. 1862.) „Os Moluqueses chaman à estes homens os Papuas, por serem pretos de cabello „frizado, e assi lhes chaman os Portugueses, pello tomarem delles", waaruit men zou moeten opmaken, dat het woord Papoea zoowel zwart als kroesharig zou beteekenen.

behoorende eilanden, zooals de voor de westpunt gelegen Papoesche Eilanden en de aan den noordoost- en zuidoosthoek zich aansluitende groepen van Nieuw-Brittanje en de Louisiaden. Zelfs zoude men desnoods de benaming Papoe nog verder oostwaarts kunnen uitstrekken over de bewoners van den eilandgordel, die van Nieuw-Ierlands oostkaap in een halven cirkel tot den Steenbokskeerkring reikt en uit de Salomons-Eilanden, den Santa Cruz Archipel, de Nieuwe Hebrieden en Nieuw-Caledonië bestaat. De bevolking van al deze eilandengroepen is toch, evenals die van de nog verder oostwaarts omstreeks den 180sten breedtegraad gelegen Fidsji-Eilanden, voor het meerendeel donkerkleurig en kroesharig. Vandaar dat men in de aardrijkskunde veelal deze eilanden tusschen Nieuw-Guinea en het eigenlijke Polynesië, tusschen Nieuw-Zeeland en Mikronesië, onder den algemeenen naam Melanesië te zamen vat, terwijl andere geografen — ik noem slechts een der eerste autoriteiten op dit gebied, den voor weinige jaren overleden Prof. Meinicke — Nieuw-Guinea en de naburige eilanden ook nog tot Melanesië rekent.

In dien zin zou men dan ook de inlandsche bevolking van dit geheele gebied Papoes kunnen noemen. Op het standpunt onzer tegenwoordige kennis schijnt 't mij evenwel voorzichtiger, de Papoes van de Melanesiërs te scheiden. Onder den eersten naam versta ik dan de in tallooze kleine stammen verdeelde inboorlingen van Nieuw-Guinea en onderhoorigheden, onder den tweeden de bewoners der zoo straks opgenoemde eilanden, die men gewoonlijk tot Melanesië rekent. Maar ik gebruik die benamingen thans alleen in geografischen zin voor het complex der bewoners van een bepaald gebied, zonder daarmede nu reeds te willen beslissen, dat zij ethnografisch een afgerond geheel aanduiden, hetgeen de verschillende daartoe behoorende volkstammen onderling nauw vereenigt en scherp van de bewoners van naburige landen afscheidt. Nergens toch is generaliseeren zoo gevaarlijk als in de nog zoo jeugdige anthropologie.

Als wetenschap is het tot dusver der anthropologie niet gelukt, zich aan de luiers harer eerste kindsheid te ontworstelen; nog altijd ontbeert zij den vasten grondslag, waarop met zekerheid kan worden voortgebouwd. De waarschijnlijkheid pleit er voor, dat de tallooze volken en volkstammen van het menschdom onderling verder van elkander afstaan of nader verwant zijn, zoodat men de menschheid in eenige rassen zoude moeten kunnen verdeelen. Zoodra men dit echter beproefde en tot grondslag der rasindeeling een of ander sterk sprekend fyzisch kenmerk aannam, bijv. huidkleur, haargroei, schedelvorm of gelaatshoek, stuitte men bij de toepassing op allerlei bezwaren en moeielijkheden. Allereerst waren dit

de talrijke overgangs- en tusschenvormen, die veelvuldig onder omstandigheden voorkwamen, waarbij goedschiks niet aan kruising tusschen de aangenomen menschenrassen te denken viel. Weldra bleek het ook, dat de tot grondslag der verdeeling gekozen fyzische kenmerken niet constant en stabiel genoeg waren, ja dat er bij volken, die nog geheel in den natuurstaat leven, met andere volken weinig of niet verkeeren en met hunne naaste naburen voortdurend in oorlog zijn, wanneer men die volgens de huidkleur en haargroei van het meerendeel der stamgenooten tot een der aangenomen rassen rekende, telkens personen aantrof, die de kenmerken van ver afstaande rassen bezaten. Soms heeft men zelfs fyzische kenmerken als grondslag van indeeling aangenomen, die geheel uit de lucht gegrepen waren en in werkelijkheid bij nader onderzoek bleken niet te bestaan. De Papoes en Melanesiërs leverden daarvan een merkwaardig voorbeeld, weshalve het mij vergund zij dit hier eenigzins uitvoerig uiteen te zetten.

Ruim dertig jaar geleden wijdde de verdienstelijke Engelsche geograaf George Windsor Earl eene afzonderlijke studie aan de ethnologie van den Indischen Archipel 1). Terwijl hij daarin de Papoes als een bijzonder menschenras beschrijft, rekent hij tot dit ras niet alleen de bewoners van Nieuw-Guinea, maar ook de donkerkleurige en gekroesde wilde stammen, die men op verschillende punten der bergstreken van de Filippijnen en Mindanau aantreft, en daar Negrito's, dat is negertjes, genoemd worden. Inderdaad is sedert door betrouwbare ooggetuigen, zooals Dr. A. B. Meyer en von Miklucho Maclay, de groote uiterlijke overeenkomst tusschen de Papoes en Negrito's ten volle bevestigd 2). Earl betoogt verder, dat de Papoes de oorspronkelijke bevolking van den Indischen Archipel uitmaakten, vanwaar zij door de uit Azië overgekomen Maleiers zouden verdreven zijn. Dit vermoeden steunt vooral op de bewering, dat er over geheel Nederlandsch-Indië in de afgelegen binnenlanden, evenals in de Filippijnen, zulke donkere volkstammen als de Negrito's leven. Juist omdat onze kennis der bevolking van den Archipel in den laatsten tijd met reuzenschreden is vooruitgegaan, kan dit beweren volstrekt ontkend worden. Vooralsnog moge het eene kwestieuse zaak zijn, in hoever men de bewoners van de Aroe- en Kei-Eilanden, van Tenimber en van de tot

1) The native races of the Indian Archipelago, Lond. 1853, waarvan het eerste stukje uitsluitend de Papoes behandelt.

2) Zie onderanderen hunne merkwaardige getuigenissen in Petermanns Mittheilungen, 1875, S. 20 en 23.

tot de residentie Timor behoorende eilanden als een overgangsvorm tusschen Papoes en Maleiers kan beschouwen, nergens elders in Neerlandsch-Indië, noch op Halmahera of Ceram, noch op een der groote Soenda-Eilanden vindt men binnenlandsche stammen, die op Papoes of Negrito's gelijken. Wel wonen er bijvoorbeeld in de bergstreken van Borneo en Sumatra nagenoeg wilde stammen, die een zwervend leven leiden, geheel in den natuurstaat verkeeren, en daarom door bijzondere namen van de overige bevolking onderscheiden worden. Hun uiterlijk verschilt echter weinig van de Dajaks, Bataks en Maleiers, in wier midden zij wonen; eer zijn zij door hun voortdurend verblijf in de dichte bosschen iets lichter van kleur. Duidelijk blijkt dit uit de beschrijving en afbeeldingen, die Carl Bock van de Poenans op Borneo gegeven heeft.

Sloeg Earl reeds deerlijk den bal mis, door op grond van onvoldoende gegevens te beweren, dat er in het binnenland der groote Soenda-Eilanden overblijfsels eener oorspronkelijke zwarte bevolking bestonden, nog veel ongelukkiger was hij in het uitvinden van een fyzisch kenmerk, dat het Papoesche ras duidelijk van andere menschenrassen zou onderscheiden. Bedrieg ik mij toch niet ten eenenmale, dan heeft hij het eerst beweerd, dat het kroeshaar der Papoes bij bosjes, als ware het borstelvormig groeit, eene eigenaardigheid, die volgens de getuigenis van oudere schrijvers ook in Zuid-Afrika bij de Hottentotten zou voorkomen, terwijl het haar van alle andere menschenrassen, ook dat van Negers en Kaffers, dicht aaneengesloten den geheelen schedel bedekt. De beroemde Alfred Russel Wallace verklaart eveneens, dat het haar der Papoes in bosjes of tressen groeit, zonder dat hij echter aan die eigenaardigheid als raskenmerk buitengewone waarde toekent. Des te grooter rol daarentegen speelt de borstelharigheid in de rasindeeling des menschdoms, opgesteld door niemand minder dan Häckel in zijne vermaarde Natürliche Schöpfungsgeschichte. Terecht had deze groote natuurkenner ingezien, dat de kleur der huid, de vooruitgeschoven stand der onderkaak, ja zelfs de schedelvorm, zeer onvoldoende kenteekenen waren, om daarop eene rasindeeling te grondvesten 1). Op het voetspoor der onderzoekingen van den Oostenrijkschen linguïst Prof. Friedrich Müller, die in de reisbeschrijving der Novara de ethnografie behandelde, grondt hij zijne rasdeeling vooreerst op de taalverwantschap en daar-

1) Onderanderen verdient zijne verklaring de aandacht: „Man hat in den letzten „zehn Jahren sehr viel Mühe und Zeit an die genaueste Untersuchung und Messung „der Schädelformen gewendet, ohne dasz diese durch entsprechende Resultate belohnt „worden wären." Nat. Schöpfgesch., 3de druk, 1872, s. 602.

nevens op den haargroei. Naar die twee kenmerken onderscheidt hij het menschdom in twaalf soorten en zes en dertig rassen — als echte Darwinist noemt hij toch soort, wat in de ethnografie gewoonlijk ras heet.

Deze menschensoorten en rassen vereenigt hij tot twee hoofdgroepen, waarvan ieder weder uit twee onderafdeelingen bestaat. De eerste hoofdgroep omvat de Wolharige menschen (Ulotriches), vervallende in de beide afdeelingen der Borstel- of Maanharigen (Lophocomi) en der Vliesharigen (Eriocomi). Tot de Borstelharige menschen rekent Häckel twee soorten: 1. de Papoes, die bestaan uit de vier rassen der Negrito's, de Papoes van Nieuw-Guinea, de Melanesiërs en de voor eenige jaren geheel uitgestorven Tasmaniërs; 2. de Hottentotten, waartoe behooren de twee rassen der eigenlijke Hottentotten en der Boschjesmannen. De Vliesharige menschen bestaan eveneens uit twee soorten: 3. de Kaffers of Bantoe-Negers bezuiden den evenaar en 4. de eigenlijke Negers benoorden de evennachtslijn. Om niet al te uitvoerig te worden, zal ik, daar het minder tot ons onderwerp behoort, hier niet opnoemen de namen der drie rassen van Kaffers en der vier, waarin Häckel de Negers verdeelt.

Om echter een duidelijk beeld te geven van zijne indeeling der menschheid, moet ik de soorten opgeven zijner tweede hoofdgroep: de Gladharigen (Lissotriches). Ook deze bestaat uit twee onderafdeelingen: de Sluikharigen (Euthycomi) en de Krul- of Lokharigen (Euplocami). Sluikharig zijn volgens Häckel deze vijf menschensoorten: 5° de Australiërs; 6° de Maleiers, omvattende de drie rassen der Maleiers van den Archipel, der Polynesiers en der Madagassen; 7° de Mongolen; 8° de Poolmenschen (Eskimo's en Tsjoetsken) en 9° de Roodhuiden of Amerikanen. Ten laatste komen dan de drie Krulharige menschensoorten; 10° de Dravida's (de donkerkleurige bevolking van Britsch-Indië); 11° de Nubiërs, waartoe hij ook de Foela's rekent, dus dat bestanddeel der bevolking van Afrika, hetgeen zulk een eigenaardige tusschenvorm uitmaakt tusschen de negers en de blanke bewoners van Noord-Afrika; eindelijk op de hoogste sport van dezen stamboom des menschdoms hetgeen men vroeger het Kaukasische ras noemde, waaraan Häckel en Müller den mijns inziens min passenden naam Middellanders geven, en die ik liever eenvoudig 12° de Blanken zou noemen. Deze het meest ontwikkelde menschensoort splitst Häckel in vier rassen: de Kaukasiërs, waaronder hij uitsluitend de oorspronkelijke bewoners van den Kaukasus, zooals Cirkassiërs en Georgiërs, verstaat; de Basken, de Semieten en de Indo-Germanen, voor welke benaming men mijns inziens beter doet Indo-Europeanen te gebruiken.

Beschouwen wij nu deze indeeling van Häckel wat nader en de methode, waarop die berust. Blijven wij daarom een oogenblik staan bij de het laatst genoemde menschensoort, omdat het heden en het verleden der daartoe behoorende volken in elk opzicht het grondigst bekend zijn. Wanneer Häckel, zooals wij zagen, de blanken in vier rassen onderscheidt, dan is dit vooral op grond van de taalverwantschap, die de volken dezer afdeelingen ten nauwste vereenigt, en van het sterk sprekend taalverschil tusschen die afdeelingen onderling. Buitengewoon scherp geteekend is bijvoorbeeld het verschil tusschen de beide taalstammen der Indo-Europeanen en Semieten, tot wie men ook de zoogenoemde Hamieten, de blanke bevolking van Noord-Afrika (Egyptenaars en Berbers), moet rekenen. Niet minder groot daarnevens is het uiterlijk verschil tusschen Ariërs en Semieten, al laat zich dit beter zien en gevoelen — Prof. Jäger, de vurige apostel der wolkleeding, zou er ruiken bijvoegen — dan in korte trekken beschrijven. Nergens vertoont zich dit oorspronkelijk rasverschil duidelijker dan bij het zoo merkwaardige volk der Joden. Sedert ruim achttien eeuwen is het door de diaspora over geheel Europa verspreid; het leeft daar onder geheel andere klimatische en sociale invloeden dan in zijn Aziatisch vaderland. Daar echter godsdienstverschil rasvermenging met de andere Europeesche volken tegenging, zijn zij nog altijd bij den eersten aanblik te onderkennen van de Ariërs, in wier midden zij wonen. Geene andere hoofdafdeelingen der menschheid hebben in beschaving zulk eene hoogte bereikt als de Indo-Europeanen en Semieten. Sedert de ontdekking van Amerika beheerschen de eersten het geheele wereldrond, terwijl de kultuurstaten van Griekenland en Italië, van Iran en Hindostan reeds in oude tijden in hun midden ontsproten. De alleroudste staatkundige beschaving, die van Egypte en Assyrië, is daarentegen van Semietischen oorsprong; evenzoo ontstonden daar drie der merkwaardigste godsdienstvormen der menschheid: het Mozaïsme, het Christendom en de Islam. Bezitten dus Indo-Europeanen en Semieten gelijke vatbaarheid voor hoogere ontwikkeling; hebben deze beide hoofdafdeelingen der menschheid, met uitzondering slechts van twee der Mongoolsche volken in Oost-Azië (Chineezen en Japaneezen), om zoo te zeggen alleen de wereldgeschiedenis gemaakt; hoe groot is daarentegen het onderscheid in beider taal en denkwijze, karakter en zeden — een onderscheid, dat wij kunnen nagaan, zoover onze geschiedkundige kennis terugreikt. Zoo ooit, dan mogen wij deze beide afdeelingen als menschenrassen onderscheiden; medemenschen zijn zij, maar menschen van geheel andere bewegingen. Häckel, die als Darwinist het

gevoelen is toegedaan, dat de verschillende diersoorten, en eindelijk de mensch, zich in den loop van duizende eeuwen uit elkander ontwikkeld hebben, die het eerst een monophylitischen stamboom van het dierenrijk heeft opgesteld, komt zelfs tot de verklaring, dat Ariërs en Semieten ieder van eene bijzondere aapsoort zijn afgestamd 1).

Bestaat er nu een even kenmerkend, van oudsher naspeurbaar onderscheid tusschen de rassen, waarin Häckel zijne overige menschensoorten verdeelt? Dit mag betwijfeld worden bij die onbeschaafde volken, met wie wij nog zeer onvolledig bekend zijn, zooals bij de Hottentotten en Boschjesmannen, de beide rassen, die Häckel onder zijne Borstelharige menschen van Zuid-Afrika aanneemt. Ten stelligste kan het reeds nu ontkend worden van de rassen, waarin Häckel zijne Maleische menschensoort oplost, namelijk de bewoners van den Indischen Archipel, de Polynesiërs en de Madagassen. Hoeveel toch de talrijke Maleisch-Polynesische volken onderling ook mogen verschillen, zelfs binnen het aardrijkskundig gebied, waartoe ieder der drie door Häckel aangenomen Maleische rassen beperkt is, tusschen de Hova's van Madagaskar en de bewoners van het meer dan den halven omtrek der aarde oostwaarts gelegen Paascheiland, tusschen de oorspronkelijke bevolking van Formosa of van Hawai en die van Nieuw-Zeeland bestaan in taal, zeden en gewoonten zoo groote punten van overeenkomst, dat de onderlinge afwijkingen niet grooter zijn dan die tusschen de Arische volken in Noord-Indië en West-Europa. Mag men aannemen, dat Semieten en Indo-Europeanen zoo scherp onderscheiden zijn, om ze als afzonderlijke menschenrassen te beschouwen; bestaat er daarentegen voldoende grond, om al de Arische volken tot één ras te vereenigen, dan zal men ook de Maleisch-Polynesische volken slechts als één menschenras mogen aannemen. Volgt men bij eene ethnologische indeeling zulk eene historisch-linguïstische methode, en deze is mijns inziens de eenige juiste maatstaf, dan zullen er van de zes en dertig rassen, waarin Häckel de menschheid verdeelt, vooral wanneer wij nog nauwkeuriger met al de talen en volken der wereld bekend zijn, zeker vele moeten vervallen.

Veel grooter bezwaar bestaat er nog tegen de wijze, waarop Häckel zijne talrijke menschenrassen alleen op grond van hun haardos tot vier groote groepen vereenigt. Wij zagen reeds, dat volgens hem de Borstelharige menschen uitsluitend voorkomen in Nieuw-Guinea en sommige om-

1) Häckel, t. a., pl. s. 616. „Semiten und Indo-Germanen stammen von verschiedenen Affenmenschen ab."

gelegen eilanden en in Afrika bezuiden den Steenbokskeerkring. De beide door hunne borstelharigheid zoo nauw verwante menschensoorten der Papoes en Hottentotten zijn dus door de geweldige breedte van den Indischen Oceaan van elkander gescheiden, terwijl Häckel vermoedt, dat de Sluikharige menschensoorten der Australiërs en Maleiers eerst later zich van Zuidoost-Azië uit tusschen deze twee afdeelingen van het Borstelharige menschdom hebben ingedrongen. Hij heeft toch groote voorliefde voor de door twee Engelsche zoölogen, Sclater en Wallace, geopperde vooronderstelling, dat er in een lang verleden geologisch tijdperk der aarde in den Indischen Oceaan een groot continent lag, waarvan men Madagaskar, Ceilon en de groote Soenda-Eilanden als de laatste overblijfsels beschouwen moet. Dit verloren vasteland der voorwereld noemden deze dierkundigen Lemurië naar de lemures of halfapen, welke uit een zoölogisch oogpunt zoo interessante dierklasse, naar men weet, alleen voorkomt in Afrika, vooral op Madagaskar, voorts in Zuid-Indië en Ceilon, eindelijk in den geheelen Indischen Archipel. Hoezeer hij dit zelf slechts eene voorloopige hypothese noemt, plaatst Häckel in dit verdwenen Lemurië het verloren paradijs der menschheid. Daar moet de mensch zich het eerst uit den aap ontwikkeld hebben, daar lag zijn bakermat, en de menschensoort, die wij nog als de zuiverste type van den oermensch kunnen aanschouwen, is de Papoea. Mij dunkt reden genoeg, om het ethnologisch onderzoek der bewoners van Nieuw-Guinea bijzonder aantrekkelijk te maken.

De bijzondere kenteekenen, waardoor zich het fyzisch uiterlijk dezer zoo merkwaardige Papoes onderscheidt, beschrijft Häckel aldus (t. a. pl., bl. 607): „Alle Papoes hebben een zwarte huidkleur, die soms meer „bruinachtig, dan blauwachtig schijnt. Hun kroeshaar groeit in bosjes, is „spiraalvormig gedraaid en dikwijls meer dan een voet lang, zoodat het „een verbazende, ver uitstaande pruik vormt. Het gelaat bestaat uit een „smal ingedrukt voorhoofd, een groote bovenwaarts gekeerde wipneus „en dikke opgekrulde lippen. Door hunne eigenaardige haarvorming „en hunne talen onderscheiden de Papoes zich zoo bepaald van hunne „sluikharige buurvolken, zoowel Maleiers als Australiërs, dat men hen „als een geheel afzonderlijke menschensoort moet aanmerken." Straks bespreek ik nader de belangrijke vraag, of er inderdaad hoegenaamd geene oorspronkelijke taalverwantschap zou bestaan, tusschen de bewoners van den Grooten Oceaan, nu moeten wij nagaan, of die beweerde borstelharigheid, zoowel bij Hottentotten als bij Papoes, in werkelijkheid zulk een vaststaand fyziek kenmerk is, dat men daarop veilig

eene rasindeeling der menschheid kan bouwen. De oorspronkelijke bevolking van Zuid-Afrika, zoowel Hottentotten en Boschjesmannen als Kaffers en Beetsjoeanen, is door niemand uitvoeriger en wetenschappelijker beschreven dan door Gustaf Fritsch in zijn ethnografisch prachtwerk, Die Eingeborenen Süd-Afrika's, dat in 1872 te Berlijn is uitgegeven. Volgens dezen kundigen en nauwkeurigen opmerker bestaat die eigenaardige haargroei volstrekt niet uitsluitend bij de Hottentotten en Boschjesmans, de beide rassen, die Häckel tot zijne Borstelharige menschensoort van Zuid-Afrika rekent, maar ook bij enkele naburige Kafferstammen, bepaaldelijk bij de Beetsjoeanen. Zie onder anderen de daar voorkomende afbeelding van een man uit het laatstgenoemde volk, wiens haardos onwillekeurig doet denken aan een uit tallooze eindjes en strengetjes touw saamgestelden zwabber onzer zeeschepen. Op grond dezer waarnemingen van Fritsch laat dan ook Oscar Peschel in zijn vermaard handboek der ethnologie de borstelharigheid als raskenmerk der Hottentotten varen, om er daarentegen bij de Papoes des te strenger aan vast te houden 1).

Wat verklaart nu een als ethnograaf zoo zorgvuldig opmerker als von Miklucho Maclay, die onder de Papoes van Onin, Dorei en de Astrolabe-Baai heeft verkeerd, terwijl hij de bewoners van Nieuw-Ierland, de Nieuwe Hebrieden en de Salomons-Eilanden, evenals de Negrito's der Filippijnen als ooggetuige leerde kennen. Hij had van die borstelharigheid nooit iets bespeurd; het haar der Papoes is wollig en gekroesd, maar bedekt den schedel even gelijkmatig als bij ons 2). Bij vele Papoesche stammen is het mode, dat men van jongsaf de nabij staande haren met vet samenkleeft; door dit gebruik ontstaat bijvoorbeeld zulk een zonderlinge haardos als die der Karooners op Nieuw-Guinea's Noordkust. De daarvan door Achille Raffray medegebrachte fotografieën schijnen op de voorstellingen van de Eumenieden der klassieke oudheid te gelijken 3). Meer oostwaarts op de Noordkust en in de eilanden der Walckenaers-Baai werd ons door onze Nederlandsche reizigers een soortgelijk kapsel in tressen beschreven. Bij een en ander — en de meeste

1) Peschel, Völkerkunde, (1874) s. 99.

2) Anthropologische Bemerkungen über die Papoeas in Nat. Tijdschr. van Neerl.-Indië, D. XXXIII, bl. 430. Ook de arts van het Duitsche oorlogschip Gazelle, dat in 1875 den Archipel van Nieuw-Brittanje bezocht, ontkent bepaald dat de haarwortels in pollen over den schedel verdeeld zijn. Zie Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, Th. XII, s. 249.

3) Tour du monde, 1879, T. I, p. 269.

Papoesche stammen dragen blijkens de daarvan bestaande afbeeldingen hunne ragebollen weder geheel anders — kan echter aan geen aangeboren lichaamseigenschap gedacht worden. Zooveel is in ieder geval door nauwkeuriger waarneming en zorgvuldig onderzoek duidelijk gebleken, dat die zoogenaamde borstelharigheid als fyzisch kenmerk voor rasindeeling volkomen onbruikbaar is.

Evenmin nu als de borstelharigheid een vaste grondslag is, om Hottentotten en Papoes van alle andere menschenrassen af te zonderen, kan men op grond van donkere huidkleur en kroeshaar de Papoes als een geheel verschillend ras van hunne westelijke en oostelijke naburen, de Maleiers en Polynesiërs, onderscheiden. Al valt toch dit onderscheid zeer in het oog, als men, uit den Indischen Archipel komende, het eerst de Papoes van westelijk Nieuw-Guinea aanschouwt, bij nauwkeurig onderzoek blijkt ook hier, dat beide deze fyzische kenmerken niet algemeen en constant genoeg voorkomen, om daaruit met voldoende zekerheid tot verschil van ras te besluiten. Wat toch de Polynesiërs betreft, deze hebben meerendeels een lichtere kleur en lang sluik haar, maar toch vindt men op al de Polynesische eilanden enkele donkere personen met kroeshaar, welke afwijking, eigenaardig genoeg het meeste voorkomt in de oostelijkste en dus het verst van de eigenlijke Papoes verwijderde archipels zooals de Paumotoe, Marquesas en Sandwich-Eilanden. Aan vermenging met de tegenwoordige Papoes valt daar niet te denken, evenmin aan overblijfsels eener oorspronkelijke zwarte bevolking; daarvoor komen zulke donkere Polynesiërs te verspreid voor, soms terwijl al hunne bloedverwanten het gewone type vertoonen 1). Dit noopt ons dit verschijnsel aan atavisme toe te schrijven en aan te nemen, dat de Polynesiër onder bepaalde omstandigheden, zooals vochtig klimaat of gebrekkige voeding, een donkerder kleur verkrijgt dan het meerendeel zijner stamgenooten. Dat de verschillende Maleische volkstammen van den Indischen Archipel onderling nog al in kleur verschillen, is bekend genoeg; ook dat volgens verschillende berichtgevers kroeshaar op Timor, Flores en de kleinere nabijgelegen eilanden niet ongewoon is, waar men echter wegens de geografische ligging de bewoners voor een gemengd ras van Papoes en Maleiers zou kunnen houden.

Ook de Papoes van Nieuw-Guinea en de Melanesiërs zijn lang niet alle zoo zwart, als zij ons gewoonlijk worden afgeschilderd. Toen Moresby op zijne belangrijke reizen in 1873 en 1874 het eerst het onbe-

1) Zie over deze donkerkleurige Polynesiërs vooral Dr. George Gerland, de kundige voortzetter der groote Anthropologie van Waitz, V. 2, s. 25—36.

kende zuidelijke deel van Nieuw-Guinea's Oostkust opnam, meende hij dat men de bevolking der zuid- en noordzijde van het smalle gedeelte, waarin Nieuw-Guinea oostwaarts uitloopt, wegens hare lichtere kleur als Maleische kolonisten moest aanmerken. De Italiaansche reiziger d'Albertis was niet minder getroffen, toen hij het eerst in 1875 de bewoners van Zuidoostelijk Nieuw-Guinea in Hall Sound leerde kennen, dat deze uiterlijk zoo verschilden van de op zijne vorige reis in 1871—73 door hem op de kust van Onin en in de omstreken van Sorong en Dorei ontmoete Papoes. Hij beschouwde op grond daarvan de bewoners van oostelijk Nieuw-Guinea als de vermenging van een geel en zwart ras. 1) Houden wij nu in het oog, dat de bewoners van het westelijk deel van Nieuw-Guinea's Noordkust en van de Westkust, die, zoo als historisch vaststaat, sedert eeuwen met de Maleische volken van den Archipel verkeeren, zich juist door donkere huidkleur kenmerken, zoodat aan hun uiterlijk het eigenaardige Papoea-type der meeste ethnografische leerboeken ontleend is. Hoe vreemd ware het dan niet, dat er daarentegen in het oosten van Nieuw-Guinea, dat ten minste in het historische tijdperk geheel geïsoleerd bleef van elk geregeld verkeer met den Archipel of de eilandbewoners van den Grooten Oceaan, Maleische of Polynesische kolonisten zouden zijn, die in zoo grooten getale waren overgekomen, dat zij gedurende eeuwen hunne raseigenaardigheden hadden kunnen behouden. Deze vooronderstelling wordt te onverklaarbaarder, als men bedenkt, dat de donkere huidkleur in het verder oostwaarts liggende Melanesië weder sterker te voorschijn treedt.

Deze zonderlinge verhouding wordt ons opgehelderd door de nauwkeurige en langdurige waarnemingen van Maclay en Dr. A. B. Meyer. De eerstgenoemde verklaart toch uitdrukkelijk in het zooeven reeds aangehaald opstel. „De zwarte kleur der huid kan niet als vaststaand kenmerk „voor den geheelen Papoestam gelden. De Papoes der Astrolabe-Baai zijn over „het algemeen licht chocolade-bruin, maar vooral onder de bergbewoners „zijn vele bruinachtig geel, niets donkerder dan de lichtste bewoners van „den Samoa-Archipel; evenwel vindt men er ook even donker als de „Nieuw-Ierlanders en Doreiers." Volkomen in overeenstemming met dit getuigenis van den ondernemenden Russischen reiziger is dat van Adolf Bernhard Meyer, terwijl hij ons tevens den weg wijst, hoe het vraagstuk der schijnbaar zoo vreemde kleur afwijkingen moet worden opgelost. Hij zegt toch: „Overal in Nieuw-Guinea vindt men enkele lichtere, bruinachtige,

1) L. M. d'Albertis, New-Guinea, what I did and what I saw; Vol. I, p. 409—413.

„soms zelfs geelachtige personen, vooral onder de vrouwen, die meestal „in de hutten blijven. Ook kan men de Papoes in het algemeen niet „zwart noemen, maar alleen zwartbruin of dofzwart, dat in bruin over-„gaat. Zij zijn volstrekt zoo zwart niet als de Negers in Afrika, maar „slechts wat donkerder dan de Maleiers der Molukken." Bovendien verzekert hij, dat hij soms Papoes op den eersten aanblik niet van Maleiers kon onderscheiden, als zij als deze gekleed waren en hun kroeshaar door een hoofddoek bedekt was, terwijl een zijner Maleische jagers over het geheele lichaam veel donkerder was, zoodra hij eenige dagen achtereen in de bosschen gejaagd had, en eerst na eenigen tijd rust zijne gewone kleur terugkreeg. 1) Men ziet hieruit ten duidelijkste, hoezeer de huidkleur des menschen door levenswijze en kleeding gemodificeerd wordt — wijzigingen, die zich uit den aard der zaak te scherper en constanter zullen vertoonen, wanneer een volkstam gedurende verschillende generaties dezelfde daarop influenceerende levenswijs gevoerd heeft. Maar tevens bewijst dit, dat het in algemeenen zin niet te ontkennen verschil in kleur en uiterlijk tusschen Papoes en Maleiers geen voldoenden grond is, om hen als twee verschillende menschenrassen te beschouwen. Hoogstens wettigt dit verschil het vermoeden, dat deze twee groote families van volken, wanneer zij tot hetzelfde ras behooren, reeds sedert eeuwen van elkander gescheiden zijn.

Zoolang het in de ethnografie als een axioma vast stond, dat de Papoes een geheel ander menschenras waren dan de Maleio-Polynesiërs, lag de vooronderstelling voor de hand, dat er eveneens tusschen de wederzijdsche talen geen de minste verwantschap zou bestaan. Dienaangaande viel niets met zekerheid te beslissen, omdat men van de talen der Papoes vóór de tweede helft dezer eeuw nagenoeg niets wist. De oude von der Gabelentz, de eerste taalgeleerde, die op grond der door de Engelsche zendelingen verstrekte gegevens de Melanesische talen van Nieuw-Caledonië tot de Salomons-Eilanden vergelijkend onderzocht, kwam echter vijf en twintig jaar geleden reeds tot deze verrassende slotsom; „Zoowel in „enkele woorden, maar bovenal in vele grammatikale bijzonderheden heb-„ben de Melanesische talen een zoo in het oogvallende overeenkomst met „de Polynesische, dat dit aan oorspronkelijke verwantschap doet denken, „en niet eenvoudig door ontleening of overname bij onderling verkeer kan

1) Dr. A. B. Meyer, Anthropologische Mittheilungen über die Papuas von Neu-Guinea I, Aeusserer physischer Habitus, Separatabdruck aus den Mittheilungen der Anthropol. Geselsch. in Wien (1874).

„verklaard worden" 1). Wegens deze taalverwantschap rangschikt de hierboven aangehaalde Weener hoogleeraar Müller dan ook de Melanesiërs in zijne Allgemeine Ethnographie onder de Maleio-Polynesiërs. Hij noemt hen daar (s. 292) Papuas mit Malayischen Volksthum, en schijnt dus aan te nemen, dat zij oorspronkelijk tot het Papoe-ras behoorden, maar door latere vermenging met de Polynesiërs hunne taal zeden en gebruiken hebben overgenomen. De eigenlijke Papoes van Nieuw-Guinea en omliggende eilanden, wier talen in 1873 nagenoeg niet beoefend waren, beschouwt hij daarentegen — zooals reeds boven gezegd werd — als een geheel afzonderlijk menschenras. Drie jaar daarna verscheen van onzen landgenoot, den verdienstelijken zendeling J. L. van Hasselt, eene beknopte spraakkunst en een woordenboek van het Noefoorsch of Mefoorsch, de eerste wetenschappelijke bijdrage tot de taalkennis van Nieuw-Guinea. Ook nadat hij met dezen arbeid had kennis gemaakt, verklaarde Prof. Müller nog in zijn later werk: Grundriss der Sprachwissenschaft (I, 2, bl. 30): „Die Papua-Sprachen, sind (nach der Mafor-Sprache zu „urtheilen) von den malayo-polynesischen grundverschieden."

Hoe geheel anders luidde daarentegen het oordeel der taalgeleerden op het laatste Orientalisten-Congres te Leiden. Bij die gelegenheid plaatsten de jonge von der Gabelentz en de reeds herhaaldelijk door mij aangehaalde Dr. Meyer in de linguïstische feestgave van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië een kort opstel, waarin zij het Mefoorsch met het Maleisch vergeleken en de overeenstemming tusschen die beide talen zoo groot vonden, dat aan geene ontleening in den gewonen zin des woords kon gedacht worden. Veel grondiger en uitvoeriger werd toen dit zelfde onderwerp behandeld door onzen Leidschen hoogleeraar Dr. Kern in eene op het Congres gehouden voordracht. Hij toch vergeleek het Mefoorsch niet uitsluitend met het eigenlijke Maleisch, maar met nagenoeg al de bekende talen van den Indischen Archipel, Poly- en Melanesië. Daar het gezag van dezen geleerde op het gebied der vergelijkende linguïstiek zoo hoog staat, kan ik niet nalaten, zijn eindoordeel hier geheel weer te geven.

„In de voorgaande bladzijden is ongeveer een derde van den geheelen „woordenschat van het Mafoorsch, voorzoover die uit de werken der „zendelingen bekend is, ter sprake gekomen. Na aftrek van een aantal

1) H. C. von der Gabelentz, Die Melanesischen Sprachen nach ihrem grammatischen Bau und ihrer Verwantschaft unter sich und mit den Malaisch-Polynesischen Sprachen, Leipzig 1860.

„woorden, die op den eersten blik als ontleeningen uit het Maleisch, enz. „herkenbaar zijn, en van andere, wier vreemde oorsprong waarschijnlijk „is, blijft een overgroot getal over van stammen en afleidingen, welke „identisch of verwant zijn met echt Maleisch-Polynesische woorden. Daar- „toe behooren de allereenvoudigste begrippen, zooals de termen voor eten, „drinken, slapen, visch, vogel, vuur, de tel- en voornaamwoorden. Voorts „is het gebleken, dat het Mafoorsch met het Maleisch-Polynesisch de „meest gebruikelijke prefixen en verschillende in- en suffixen gemeen „heeft. Vermits nu bijna de gansche spraakkunst van 't Maleisch-Polyne- „sisch in de leer der pre-, in- en suffixen vervat is, zoo kan men zeggen, „dat het Mafoorsch, en voorzoover men thans kan nagaan, de Papoesche „taalstam in 't algemeen oorspronkelijk dezelfde grammatische vormen „had en deels nog heeft als de Maleisch-Polynesische taalfamilie. Hier- „mede is de juiste verhouding van het Papoesch tot het Maleisch-Polyne- „sisch nog niet nauwkeurig bepaald, maar zooveel mag men gerust bewe- „ren, dat het Mafoorsch niet verder van onverschillig welke Maleisch- „Polynesische taal afstaat, dan bijvoorbeeld het Engelsch van het Hindi „of het Zweedsch van het Nieuw-Perzisch. De genealogische verwantschap „van de taal der Papoes met die der Malaio-Polynesiërs is daarom mijns „inziens onloochenbaar" 1).

In dit doorwrochte stuk, waarvan wij hier het eindresultaat mededeelden, onderzocht de Leidsche hoogleeraar, evenals de beide Duitsche geleerden, hoofdzakelijk het Mefoorsch. Dit is toch de eenige taal van Nieuw-Guinea, waarvan wij eene spraakkunst en een eenigermate volledig woordenboek bezitten. Zooals algemeen bekend is, zijn de Meforeezen een eigenaardige stam, die op het westelijk deel van Nieuw-Guinea's Noordkust enkele punten, bepaaldelijk de Baai van Dorei, bewoont en tevens hier en daar in de voor den ingang der Geelvinkbaai liggende eilanden gevestigd is. Uit de bij dit volk bestaande overleveringen weten wij, dat hunne nederzettingen op de vaste kust van betrekkelijk jeugdige dagteekening zijn, en dat zij oorspronkelijk de eilanden bewoonden. Aan de noord- of buitenzijde van Nieuw-Guinea waren de Mefooreezen reeds van voor het begin der vorige eeuw de eerste bewoners van Nieuw-Guinea, die het gezag der Sultans van Tidor erkenden. Merkwaardig is vooral de onder hen verspreide mythe van Mangoendi, een toovenaar of waarzegger, afkomstig uit Soping van het eiland Biak, die zich levend verbrandde, verjeugdigd uit de asch verrees en naar Soep Kalinga ver-

1) Actes du sixième congrès international des Orientalistes, Partie IV, sect. 5, p. 271.

trok 1). Dit land Kalinga voert ons naar Dekhan, de verbranding getuigt van Hindoeïsme, terwijl Soping ons onwillekeurig aan het bekende Boegineesche rijkje van dien naam doet denken. Mogelijk ware het zeker, dat in overoude tijden Hindoe-kolonisten uit den Archipel zich in de eilanden voor de Geelvinkbaai hadden neergezet, en dat uit hunne vermenging met de oorspronkelijke bevolking de stam der Mefooreezen ontstaan was, die de taal en gewoonten dezer meer beschaafde kolonisten overnam, terwijl de afstammelingen der laatsten, die natuurlijk tegenover de eigenlijke inlanders in de minderheid waren, hoe langer hoe meer het uiterlijk van echte Papoes verkregen. Iets soortgelijks vindt men tegenwoordig bij de Franschen. Het ongeluksjaar 1870 heeft op nieuw doen zien, hoezeer deze dappere, maar wufte natie in elk opzicht de zelfde karaktertrekken heeft als de oude Galliërs. Destijds werd dit door den scherpzinnigen journalist Francisque Sarcy met tal van bewijsplaatsen uit Caesars Commentariën aangetoond. Niettemin is de hedendaagsche Fransche taal op uiterst geringe uitzonderingen na geheel ontsproten uit het indertijd door de Romeinsche kolonisten in Gallië overgebrachte Latijn. Op zich zelf ware dus de taalverwantschap van het Mefoorsch met de Maleisch-Polynesische talen geen voldoende grond, om te beweren, dat Papoes, Maleiers en Polynesiërs oorspronkelijk ook anthropologisch tot hetzelfde menschenras behooren.

Zooals echter reeds werd aangeduid, heeft Prof. Kern zijn vergelijkend onderzoek niet slechts bepaald tot het ons alleen iets beter bekende Mefoorsch, maar zulks ook uitgestrekt, voorzoover hem dit uit hoogst onvolledige woordenlijstjes mogelijk was, over allerlei Papoesche talen uit ver van elkaar gelegen streken van het uitgestrekte Nieuw-Guinea. Daaruit bleek nu, dat sporen van oorspronkelijke taalverwantschap met de Maleio-Polynesiërs eveneens werden aangetroffen, niet alleen bij talen van Strand-Papoes der Westkust, zooals die van Onin en Kowiai, waar men nog overneming door verkeer met Maleische volken kan vooronderstellen, maar ook bij die van bergstammen, zooals de Arfakkers bij Dorei en de Mairassis achter de Tritonsbaai; ja zelfs in oostelijk Nieuw-Guinea in talen van de Astrolabe-Baai en van de Zuidkust. Terecht zegt dan ook de hoogleeraar (t. a. pl., bl. 240). „Zij, die het bewezen „achten, dat de Papoesche talen niet met de Maleisch-Polynesische ver-

1) Ottow en Geissler, Kort overzigt van het land en de bewoners van Noordelijk Nieuw-Guinea in Bijblad bij de Christelijke Stemmen, D. VI, bl. 158—160; A. Goudswaard, De Papoewa's van de Geelvinksbaai, bl. 83—88.

„want zijn, moeten dus tevens aannemen, dat de Papoes hun woorden „voor eten en drinken, voor vuur en water, en dergelijke allereenvoudigste „begrippen meer, van elders ontleend hebben, en wel na onderlinge af„spraak, want anders zou er niet zulk eene eenstemmigheid onder de „dialekten heerschen.” Uit den aard der zaak, kan men in dit opzicht geene voldoende zekerheid verkrijgen, zoolang wij met de Papoesche talen der binnenlanden van Nieuw-Guinea niet in bijzonderheden bekend zijn. Mocht echter ook daar het nader onderzoek de taalverwantschap tusschen Papoes, Maleiers en Polynesiërs bevestigen, dan mag men, zoolang men met Häckel en Müller oorspronkelijke taaleenheid als een geschikten grondslag van rasindeeling aanneemt, ook al deze bewoners van den Grooten Oceaan tot hetzelfde menschenras rekenen. Enkele eigenaardigheden der Papoesche talen, zooals het voorkomen van aan de Maleiers en Polynesiërs vreemde medeklinkers, van bij deze laatsten ongebruikelijke verbindingen van consonanten, ja van een bepaalden geheel meervoudsuitgang, leiden zelfs tot het vermoeden, dat de talen der Papoes het meest tot den oudsten vorm dezer uitgebreide taalfamilie naderen.

Vormen de gewoonlijk veel te sterk vooropgezette anthropologische verschillen tusschen de Papoes en de Maleio-Polynesiërs mijns inziens geen bezwaar, om beide als verschillende afdeelingen van één menschenras te beschouwen; wijst het linguïstisch onderzoek, hoe meer onze taalkennis vooruitgaat, des te stelliger op oorspronkelijke raseenheid; oók ethnologisch vindt men in zeden en gewoonten tusschen al deze ver uiteengedreven eilandbewoners merkwaardige punten van overeenkomst. Daar ik reeds te lang van uwe welwillende aandacht misbruik maakte, zal ik kortheidshalve slechts op enkele wijzen. Vooreerst is het eigenaardige gebruik van het tatoeëeren evenzeer in zwang in Nieuw-Guinea en Melanesië als in Polynesië, terwijl het in den Indischen Archipel bij de Bisaja's der Filippijnen, de Dajaks van Borneo en bij de bewoners der Mentawei-Eilanden bewesten Sumatra wordt aangetroffen. De vreemdsoortige instelling van het taboe is in Nieuw-Guinea en Melanesië niet minder algemeen dan in Polynesië, terwijl het onder den naam van pamali of pomali bij de nog heidensche volkeren van den Archipel voorkomt. Het voor rust en welvaart der bevolking zoo verderfelijke koppesnellen is nergens zoo diep in het geheele volksleven ingeworteld als bij de Alfoeren en Niassers, vooral bij de Dajaks, maar ook bij de Papoes bestaat dit wreede gebruik, terwijl het bewaren van de schedels der gedoode vijanden in Polynesië er waarschijnlijk een overblijfsel van is. De anthropofagie eindelijk kwam in bijna alle wereldstreken hier

en daar bij enkele onbeschaafde volkstammen voor. Het woord kanibaal is zelfs in Amerika ontstaan en eene verbastering van den volksnaam der West-Indische Karaieben; etymologische geleerdheid der zestiende eeuw vond daarin eene aanwijzing der rabies canina of hondsdolheid, waarmede deze anthropofagen hunne medemenschen aanvielen. Ook gingen volgens het beweren der oude Romeinen hunne en onze rasverwanten, de Keltische bergstammen van Caledonië, evenzeer aan dit euvel mank, als de oorspronkelijke Iberische bevolking van het Spaansche schiereiland.

Nergens echter is of was volgens het standpunt onzer tegenwoordige ethnografische kennis het treurige verslinden van den nevenmensch zoo inheemsch, zelfs bij ten deele reeds zeer ontwikkelde volkstammen, als bij de verschillende afdeelingen der bewoners van den Grooten Oceaan. Beweerde Prof. Müller nog in 1873, dat anthropofagie bij de Papoes niet voldoende geconstateerd was, sedert is dit door de reizigers Laglaize en Raffray uitdrukkelijk verzekerd van den bergstam der Karooners op Nieuw-Guinea's Noordkust, door Powell en anderen van de bewoners van Nieuw-Brittanje en Nieuw-Ierland, door de Engelsche zendelingen van vele stammen op Nieuw-Guinea's Zuidkust, o. a. nog in het juist verschenen werk van Chalmers en Wyatt Gill 1). Het beweren van andere Papoes omtrent het kanibalisme van sommige stammen aan den Maccluersgolf en de Geelvinkbaai kan dus zeer goed op waarheid berusten 2).

In de oostwaarts van Nieuw-Guinea gelegen eilanden, de Louisiaden, de Salomons-Eilanden, de Nieuwe Hebrieden, in Nieuw-Caledonië en vooral in den Fidsji-Archipel is anthropofagie een algemeen heerschend gebruik, of was zulks althans, voordat Europeanen zich aldaar vestigden. Evenzeer is dit, wat Polynesië betreft, bekend genoeg van Nieuw-Zeeland, de Paumotoe- en Marquesas-Eilanden, ook van Hawai. Uit oude volksagen en nog in de taal gebruikelijke zegswijzen kan men zelfs opmaken, dat het kanibalisme in vroeger tijden ook in zwang was op Samoa, Tahiti en Tonga, maar dat de bevolking dezer archipels, reeds voor de komst der eerste Europeesche zeevaarders, uit eigen beter inzicht deze wreedheid had afgeschaft of door menschenoffers verving 3). Onder de volken van den Indischen Archipel bestaat nog steeds de anthropo-

1) Müller, Allg. Ethnographie, s. 109; Chalmers and Wyat Gill, Work and adventure in New-Guinea, 1877—1885, passim.

2) Verg. hierover nader mijn Kritisch overzicht der reizen naar Nederl. Nieuw-Guinea in de feestrede van het Kon. Instituut aan het Orientalisten Congres, bl. 200 en 201.

3) Gerland, aang. werk, Th. VI, s. 157—165.

fagie bij de Bataks in Sumatra en bij enkele, onbeschaafde Dajaksche en Alfoersche stammen in de binnenlanden van Borneo en Celebes. In de zes- en zeventiende eeuw werd zulks bovendien verzekerd van de Alfoeren in verschillende Moluksche eilanden, terwijl men uit de sagen van het boek Adji Saka en uit de berichten der alleroudste Europeesche reizigers vermoeden mag, dat dit afschuwelijke gebruik in vorige eeuwen ook op Java plaats had en eerst door den beschavenden invloed van Boeddhisten en Mohammedanen is uitgeroeid.

Al wat ik u tot dusver mededeelde, hetgeen ik hoop, dat u niet al te zeer mag hebben verveeld, geleidt, dunkt mij als van zelf tot de vooronderstelling, dat al de bewoners der eilanden tusschen de drie continenten Azië, Amerika en Australië behooren tot hetzelfde menschenras, hetgeen men passend het Insulaire of Oceanische ras kan noemen. Dit over zulk een groot deel der aarde in ver uit elkaar gelegen landstreken verspreide menschenras bestaat uit vijf hoofdafdeelingen of takken: 1 de Papoes, 2° de Melanesiërs, 3° de Maleiers van den Indischen Archipel, waartoe men mijns inziens ook de oorspronkelijke bevolking van Formosa en de Madagassen moet rekenen, 4° de Mikronesiërs en 5° de Polynesiërs. Nader onderzoek kan eerst leeren, of men misschien de Papoes en Melanesiërs tot ééne hoofdafdeeling moet vereenigen. De overige vier door mij gestelde groepen zijn zeker reeds van overoude tijden van elkander gescheiden en hebben in den loop der eeuwen door allerlei omstandigheden groote wijzigingen ondergaan. Hoezeer erkennende, dat ik mij daardoor op het gebied der ethnografische onderstellingen en dus op gevaarlijk glad ijs begeef, geloof ik, dat men zich het ontstaan, de ontwikkeling en verspreiding van dit Insulaire ras en tevens de oorsprong der onmiskenbaar tusschen de verschillende hoofdafdeelingen bestaande verschillen aldus moet voorstellen.

Nieuw-Guinea is het grootste der door het Insulaire ras bewoonde landen en ligt ongeveer in het midden van zijn verspreidingskring. Op grond der eigenaardige flora en fauna plaatsen vele plant- en dierkundigen daar een zelfstandig scheppingscentrum. Daar stond ook mijns inziens de bakermat van het Insulaire ras, dat zich oostwaarts over de Melanesische eilanden, westwaarts over den Indischen Archipel uitbreidde, terwijl de zooveel kleinere en verder afgelegen eilanden van Mikro- en Polynesië destijds nog onbewoond waren. Reeds in zeer ouden tijd, lang voor het begin der ons bekende geschiedenis, moet het Insulaire ras in den Indischen Archipel eene aanmerkelijke wijziging ondergaan hebben. De flora en fauna der groote Soenda-Eilanden wijst op een nauw ver-

band met het vaste land van Aziё. Om slechts bij de meer bekende zoogdieren te blijven, de talrijke aap-, hert- en katsoorten van Insulinde, de olifant, de neushoorn en het wilde rund (banting) schijnen alle van Aziatischen oorsprong, waar men of dezelfde of na verwante diersoorten aantreft. Zoo moet ook de oorspronkelijke bevolking van den Archipel van oudsher verkeerd hebben met de tot het Mongoolsche ras behoorende bewoners van Achter-Indiё. Door dit langdurig verkeer en de daarmede gepaarde bloedvermenging van het Mongoolsche ras met de Insulaire bevolking van den Archipel werd het fyziek uiterlijk der laatste geheel gewijzigd, waardoor de verschillende Maleische volken thans zoozeer van hunne oorspronkelijke stamverwanten de Papoes afwijken en daarentegen zoozeer op Chineezen gelijken, dat een scherp opmerker als Wallace Chineesche handelaars, die op Bali de inlandsche kleeding hadden aangenomen, niet van Balineezen kon onderscheiden, terwijl hij bij vele Javanen de bekende, eigenaardige gelaatsuitdrukking der Chineezen aantrof 1).

Op grond dezer overeenkomst kent Wallace dan ook aan de Maleische volken van den Archipel een Aziatischen oorsprong toe, en onderscheidt hij dit ras scherp van dat der Papoes, terwijl hij in de Polynesiërs eene vermenging van beide rassen ziet. Het feit echter, dat de eenlettergrepige talen van Oost-Aziё zoo geheel van die der Maleiers afwijken, deze laatste daarentegen zoo nauw aan de Polynesische verwant zijn, en beide te zamen oorspronkelijk weder zoozeer met de Papoesche talen overeenkomen, maakt deze vooronderstelling ten eenenmale onaannemelijk. Een weinig ontwikkeld volk neemt wel de taal zijner beschaafde overheerschers over, maar het tegenovergestelde geval deed zich nimmer voor, ten ware de beschaafde kolonisten door hun gering aantal geheel in de inheemsche bevolking opgingen. Daarentegen is het zeer waarschijnlijk, dat de talen der volken van den Indischen Archipel door de aanhoudende aanraking met de armoedige monosyllabische talen van Oost-Aziё den oorspronkelijken rijkdom aan medeklinkers en consonant-verbindingen verloren, dien men thans nog in de Papoesche talen aantreft. Evenzeer dat de huidkleur en haargroei der Maleische volken — zoo als wij reeds zagen geenszins standvastige kenmerken — door het langdurig verkeer met de meer beschaafde Indo-Chineesche volken, door betere huizing, voeding en kleeding en dientengevolge grootere beschutting tegen den invloed van het klimaat geheel gewijzigd werd. Onverklaarbaar ware

1) Wallace, Malay Archipelago, V. II, p. 453.

het daarentegen, dat een talrijk Aziatisch volk, zooals Wallace wil, over nagenoeg den geheelen Indischen Archipel de oorspronkelijke Papoesche bevolking voor zich uitdreef en niettemin van deze den innerlijken bouw der taal en de zooeven opgenoemde eigenaardigheden in zeden en gewoonten overnam.

Eerst nadat het Insulaire ras in den Archipel deze wijziging in een voorhistorisch tijdperk had ondergaan, moet het mijns inziens zich van Neerlandsch-Indië allengs over de verder afgelegen eilanden verspreid hebben, westwaarts naar Madagaskar, noordwaarts naar Formosa, noordoostwaarts naar Mikronesië en van daar allengs over al de Polynesische eilanden, totdat de het laatst uitgezwermde afdeeling eindelijk ook het ver zuidwaarts buiten den keerkring gelegen Nieuw-Zeeland bereikte. Nadat het Insulaire ras in den Archipel deze verre loten had afgezonderd, onderging het eene nieuwe belangrijke wijziging, toen omstreeks den aanvang onzer jaartelling de Hindoe-kolonisten uit Kalinga en Achter-Indië in Insulinde verschenen en daar vooral op Java en Sumatra zoo diepe sporen hunner hoogere beschaving achterlieten. Opmerkelijk is het toch, dat men in de talen en godsdienst der verst afgelegen en het minst ontwikkelde volkstammen van den Archipel overblijfsels van het Sanskriet en de eigenaardige Hindoe-beschaving aantreft, terwijl dit niet het geval schijnt in het Madagassisch en Favorlangsch, noch in de talen van Mikro- en Polynesië.

Nogmaals, mijne heeren, hetgeen ik hier uiteenzette, maakt op niets meer aanspraak dan op eene hypothese. Bij het standpunt onzer tegenwoordige kennis schijnt dit mij de geleidelijkste weg tot de verklaring van het ethnografische raadsel, dat er tusschen de Papoes en Maleio-Polynesiërs bij groote innerlijke overeenkomst uiterlijk zulke aanmerkelijke verschillen bestaan. Leert voortgezet wetenschappelijk onderzoek, dat ik mij hierin bedrogen heb, dan troost ik mij, gedachtig aan het schoone woord van Baco: Citius emergit veritas ex errore, quam ex confusione met de hoop, dat mijne dan onjuiste hypothese iets tot het vinden der waarheid moge hebben bijgedragen.

— — —

P. M. LESSAR.

ZUID-WEST-TOERKMENIË.

HET LAND DER SARYKS EN SALORS.

Uit het Russisch vertaald en met aanteekeningen voorzien

DOOR

F. G. KRAMP.

Met eene Kaart.

Weinig gedeelten van Midden-Azië waren tot voor korten tijd zoo slecht bekend als de onmetelijke vlakte, die zich van de Kaspische Zee oostwaarts uitstrekt tot aan de ketens van den Hindoe-Koech en den Thiansjan, en die den naam draagt van Toerkestan. Natuurlijke hinderpalen, als dorre woestijnen en gebrek aan water, maar vooral het ongeregeld bestuur en de onderlinge twisten tusschen de krijgshaftige, dweepzieke, jegens alle Westersche beschaving vijandige bewoners, maakten het voor Europeesche reizigers onmogelijk met wetenschappelijke doeleinden in die streken door te dringen. Men behoeft slechts het verhaal te lezen van den tocht, dien Arminius Vámbéry in 1863, als derwisj vermomd, van Perzië uit door het gebied der Toerkmenen naar Boechara en Samarkand en terug over Herat maakte, om te weten, welke bijna onoverkomelijke bezwaren aan zulk eene reis waren verbonden. Toch was het reeds in die dagen voor den opmerkzamen waarnemer niet moeielijk te voorspellen — en menige bladzijde in het werk van den Hongaarschen reiziger strekt daarvan ten bewijze — dat weldra ook voor die streken eene betere toekomst

zou aanbreken, dat de dagen van wetteloosheid en barbaarschheid ook daar hun einde zouden naderen. Uit het Noorden was met langzame doch vaste schreden een machtige nabuur in aantocht, die noodzakelijk vroeg of laat met deze onbeschaafde stammen in botsing moest komen: het was Rusland, dat, om rust en orde aan zijne grenzen te verzekeren, door den loop van omstandigheden gedrongen werd zijn gebied al verder en verder in Midden-Azië uit te breiden. De eerste stap op dezen weg was de kortstondige veldtocht tegen Chokand in den herfst van 1864, en nauwelijks had Prins Gortchakoff in zijne beroemd geworden circulaire van 21 Nov. van dat jaar Europa trachten in te lichten over de verdere gedragslijn, die zijne Regeering dacht te volgen, of bij Oekaze van 12 Febr. 1865 werd het nieuwe District Toerkestan georganiseerd, en reeds 3 jaren later was Samarkand, de oude hoofdstad van Timoer, in handen der Russen. Het behoeft hier niet nader te worden uiteengezet, hoe gunstig die uitbreiding van het Russische gezag in Azië gewerkt heeft voor de beschaving; hoe groot in weinig jaren de ontwikkeling is geweest van die streken, die tot dusverre van het wereldverkeer geheel waren afgesloten; er is nog dezer dagen daarop gewezen door den Parijschen Hoogleeraar Louis Leger, bij zijne openingsrede in het Collége de France: „Le monde slave au XIXe siècle." En van daar dat onze kennis van Toerkestan gelijken tred heeft gehouden met die toename van Rusland's macht. Waren de drie Chanaten Chokand, Boechara en Chiwa reeds sinds een tiental jaren voor wetenschappelijke onderzoekingen toegankelijk geworden, er bleef nog altijd een groot gebied over tusschen de Kaspische Zee en Afghanistan, waar rondzwervende Toerkmeensche stammen het doordringen van Europeanen beletten. Maar na de bestorming van Gök-tepe op 24 Januari 1881 door Generaal Skobeleff, en het bezetten van Merw in Maart van het vorige jaar, kwamen deze stammen een voor een in onderwerping, en ten slotte bleef nog slechts de streek tusschen de Merwsche oase en Herat over, die ook zeker spoedig onder Russisch bestuur zou zijn gekomen, had de tegenstand van Engeland niet tijdelijk daartegen een beletsel opgeworpen. Het is algemeen bekend uit de gebeurtenissen der laatste weken, hoe de naijver der beide Mogendheden op het punt stond, ter wille van dit gebied, eenen grooten Europeeschen oorlog te doen ontbranden, en hoe dus dit deel van Toerkmenië, dat tot voor korten tijd te nauwernood genoemd werd, noch door een Europeaan was onderzocht geweest, plotseling van het grootste gewicht begon te worden. Gelukkig echter voor onze kennis van het betrokken gewest, hadden de Russen, al spoedig na het onder-

werpen der Achal-Tekenzen, pogingen aangewend om in bizonderheden bekend te worden met de aangrenzende streken, en hadden verschillende ambtenaren en officieren die grenslanden bereisd. Onder degenen, die op dat gebied het meest verricht hebben, behoort in de eerste plaats de Ingenieur Paul Lessar. Een paar woorden over dezen merkwaardigen man mogen hier volgen.

Paul Michailowitsj Lessar, de zoon van een cavalerie-officier, die, uit Montenegro afkomstig, in Russischen dienst was overgegaan, ontving zijne eerste opleiding aan het Gymnasium Richelieu te Odessa, en studeerde vervolgens van 1869 tot 1873 aan het Instituut voor Ingenieurs. Na daarop werkzaam geweest te zijn bij het maken van de haven van Poti en het nieuwe dok te Kroonstad, bouwde hij in den laatsten Turkschen oorlog de brug over de Proeth en den spoorweg van Bender naar Galatz, waarover hij in 1878 eene beschrijving uitgaf, die ook in het Fransch werd vertaald. In April 1880 ging hij over naar het Ministerie van Oorlog en werd hij aangewezen door Generaal Skobeleff om den spoorweg te ontwerpen van de Michaël-baai naar Kizil-Arwat. Van toen af begint zijn wetenschappelijk onderzoek van Midden-Azië. In den herfst van 1881 deed hij opmetingen tusschen Aschabad en Serachs tot voortzetting van den Transkaspischen spoorweg, en vervolgens maakte hij verschillende onderzoekingstochten in de omringende streken. Zijnen grootsten triomf op geographisch gebied behaalde hij daarbij door aan te toonen, dat de ontoegankelijke gebergten, die men meende dat Herat ten Noorden begrensden en beschermden, in het geheel niet bestonden. Men kan begrijpen, hoezeer deze ontdekking vooral in Engeland de aandacht trok; het Londensche Aardrijkskundig Genootschap, dat door bemiddeling van Generaal Wenjoekoff zeer spoedig in het bezit was gekomen van eene schetskaart van Lessar's reis, hield opzettelijk daarover op 27 Nov. 1882 eene belangrijke vergadering, waarin de grootste kenners van Midden-Azië daar te lande, zooals Sir Henry Rawlinson, Sir Henry Norman en Sir Richard Temple, de gevolgen van die ontdekking bespraken 1). Had Lessar in 1881 de oase Atek, ten Noorden van Perzië, onderzocht, in April 1882 deed hij zijnen stouten tocht langs de Heri-roed tot aan Gorian in de buurt van Herat, waarbij hij de boven besproken gemakkelijke toegangswegen naar Afghanistan vond. Onmiddelijk na het bezetten van Merw ondernam hij in Maart 1884 eenen tocht langs de Moerg-ab naar de oase Pende in het land der Saryks,

1) Zie Proceedings of the Royal Geographical Society 1883, No. 1.

en voltooide daarmede zijn onderzoek van Zuid-Westelijk Toerkmenië, dat thans als twistappel tusschen Rusland en Engeland zooveel vermaardheid verkregen heeft. Vervolgens keerde hij in den afgeloopen herfst naar Petersburg terug, en is nu laatstelijk naar Londen afgevaardigd om wegens zijne uitgebreide kennis van het terrein deel te nemen aan de kwestie der grensregeling.

Lessar heeft herhaaldelijk van zijne reizen verslag gedaan in het Tijdschrift van het Russisch Aardrijkskundig Genootschap 1), van waar die berichten ook in andere wetenschappelijke tijdschriften zijn overgenomen 2). Bij het verhaal van zijnen laatsten tocht, hetwelk nu een paar weken geleden te St. Petersburg het licht heeft gezien 3), voegde hij tevens, als resultaat van al zijne vorige onderzoekingen, eene uitvoerige beschrijving van het geheele land tusschen de Heri-roed en de Moerg-ab, opgehelderd door eene kaart, de eerste die van die streken verschenen is. Deze beschrijving, uit het Russisch vertaald, laten wij alsnu hierachter volgen, waarbij de kaart zonder eenig bezwaar op ongeveer een vierde van de oorspronkelijke grootte kon teruggebracht worden 4). De vertaling bood nu en dan eenige moeielijkheden aan door het veelvuldig voorkomen van vreemde, soms Perzische, meerendeels Toerkmeensche woorden en uitdrukkingen uit aanverwante Turksche dialecten, die natuurlijk in een Russisch geschrift over Midden-Azië even gangbaar zijn als b. v. Maleische woorden in een Nederlandsch boek over Indië. Gelukkig kon ik voor de verschillende Turksche dialecten, behalve Pavet de Courteille's Dictionnaire Turk-Oriental, Paris 1870 en Vámbéry's Ćagataische Sprachstudien, Leipzig 1867, ook gebruik maken van een zeldzaam werkje van A. Startsjewski, indertijd door mij uit Moskou medegebracht: Spoetnik Roesskago tsjeloweka w Srednej Azii. S-Peterboerg 1878. (Gids voor den Russischen reiziger in Midden-Azië. St. Petersburg 1878), dat in vijf afdeelingen het Dsjagatai-Turksch (waarvan het Toerkmeensch een dialect is), het Kirgiesch, het Tataarsch en de talen der Sarten en der Tadsjiks behandelt.

1) Iswestija 1882, Deel XVIII, 2; Idem 1884, Deel XX, 1; Idem 1885, Deel XXI, 1.

2) Zie Proceedings R. G. S. 1883, No. 1; Petermann's Mittheiluugen 1884, VIII, en Tijdschrift Ned. Aardr. Genootschap VII, pag. 6, 46, 71, en Idem Tweede Serie, I, pag. 438.

3) Iswestija 1885, Deel XXI, 1.

4) Hoewel dit op de kaart uit gebrek aan ruimte niet verder kon aangegeven worden, loopt het gebergte ten Oosten van den Ardewan-pas natuurlijk in dezelfde richting verder.

De aanmerkingen aan den voet der bladzijden zijn, voor zoo verre ze van Lessar zelven afkomstig zijn, ter onderscheiding met L. geteekend; voorts worden de drie bovengenoemde taalkundige werken met P. de C., V. en St. aangeduid.

Amsterdam, 18 Mei 1885. F. G. KRAMP.

ZUID-WEST-TOERKMENIË.

Het land der Saryks en Salors.

Door mijnen tocht in de lente van 1884 door het oostelijk gedeelte van de landstreek tusschen de Moerg-ab en de Heri-roed, had ik mijn vroeger begonnen onderzoek van dat gebied voltooid, en ben ik thans in staat eene meer volledige beschrijving te geven van Zuid-West-Toerkmenië.

Deze landstreek heeft geene algemeene benaming bij de Toerkmenen, die den buitenrand er van bewonen, noch bij hunne naburen. In den laatsten tijd zijn eenige Engelsche geografen 1) begonnen haar Badchyz te noemen, om daardoor te bewijzen, dat ze tot Afghanistan behoort; het ongegronde van deze bewering is echter niet moeielijk aan te toonen uit Engelsche bronnen zelve: Badchyz heet het bergachtige deel tusschen de rivieren Koesjk en Kasj 2). De streek tusschen Moerg-ab en Heri-roed wordt het nauwkeurigst naar hare ethnografische kenteekenen aangeduid door den naam van Land der Saryks en Salors of door den meer algemeenen naam van Zuid-West-Toerkmenië.

Zooals ik reeds vermeldde in mijne vorige reisverhalen, bezat men vóór 1881 over deze streek bijna in het geheel geene berichten; in 1840 en 1841 trokken de Engelsche reizigers Shakespeare en Abbot langs den grooten karavaanweg uit Herat naar Merw; Generaal Grodekoff trok over het Paropamissus-gebergte ten Oosten van de rivier Koesjk; N. G. Petroesewitsj reisde, bij zijn onderzoek van Noordoostelijk Chorassan, langs de Heri-roed, maar het land tusschen de beide rivieren werd nog door geen enkel Europeesch reiziger bezocht, en zelfs onder de bewoners van

1) Sir H. Rawlinson. Kaart, behoorende bij Lessar 's Second Journey in the Turkoman Country. Proc. of the R. G. S. January 1883. L.

2) Zie de kaart: Turkestan, by Walker, fifth edition. L.

de omringende streken waren de wegen, die er doorheen liepen, slechts bekend aan de serdars, de aanvoerders der rooftochten.

Tot het onderzoek van Z. W. Toerkmenië ondernam ik twee reizen in 1882, en eene in het begin van dit jaar 1), terstond na het bezetten van Merw door onze troepen.

Bovendien reisden hier nog sedert den herfst van 1882 de volgende personen: volgens eene mededeeling van den Perzischen Chan te Serachs na mijnen eersten tocht van April 1882, trok de Overste Stewart, na het eindigen van zijnen arbeid in Seïstan, naar Mosyn-abad, vanwaar hij Besj-robat, Gurlen en Islim-tsjisjme bezocht, en langs denzelfden weg terugkeerde. Een verslag van zijne reis is tot dusverre niet in het licht verschenen.

In den herfst van 1882 werd nog een der wegen door twee Russische reizigers bezocht, den Kapitein Gladysjeff, die astronomische punten bepaalde, en den Tweeden Luitenant Chabaloff, die den weg opnam. Volgens eene mededeeling van laatstgenoemden officier, vertrokken de onderzoekers uit Mosyn-abad naar Bengi-keriz, en trokken langs eenen moeilijken weg over het Barchoet-gebergte bij de bron Jaki-toet (ten Westen van de Chombou- en Karoean-asjan-passen), en gingen daarop naar Kizil-boelak (door hunnen gids Toelan-tsjisjme geheeten) met het doel naar Ak-robat verder gaan, maar hun gids wist dit punt niet te vinden en voerde hen langs Adam-jelan naar Serachs. In de streek tusschen Moerg-ab en Heri-roed is één punt astronomisch bepaald geworden, namelijk Melek-Geiran-tsjisjme.

En eindelijk reisde in April van dit jaar de diplomatieke ambtenaar bij den Gouverneur-Generaal van Toerkestan, Tsjarykoff langs de Heri-roed; van Serachs trok hij langs de rivier tot 10 wersten ten Zuiden van Zoelfagar-derbend, en van daar langs Keriz-Ilias en den Soutli-pas naar Chorassan nabij de plaats, waar de Dsjam in de Heri-roed valt.

Grenzen. De grenzen van Z. W. Toerkmenie zijn: a) ten Noorden de oase van Merw, b) ten Oosten de Moerg-ab, het land der Dsjemsjids, de rivier Koesjk zuidwaarts van Tsjil-doechter en de heuvels, die deze rivier ten Oosten omzoomen, c) ten Zuiden het Borgoet-gebergte en d) ten Westen de Heri-roed, die Toerkmenië van Perzië scheidt. De geheele streek meet ongeveer 250 wersten van het Noorden naar het Zuiden, en gemiddeld ongeveer 100 wersten in dwarsche richting.

Plaatselijke gesteldheid. Het Borgoet-gebergte, dat eene voortzetting is van den Sefid-koech, wordt van de hoofdketen gescheiden door eene

---

1) 1884.

aanzienlijke lagere streek (tusschen de passen Ardewan en Karoean-asjan) waartusschen eigenlijk geen bergen zijn: hier vindt men slechts eene rij heuvels met zachten grond, waarover eenige wegen loopen, die zonder eenige tusschenruimte geen grootere helling hebben dan 0,02. Van dien aard is de Karoean-asjan-pas.

Verder westwaarts stijgt het gebergte weder naarmate het de rivier nadert, en bereikt eene hoogte van 3 à 4000 voeten; het bestaat uit vasten zandsteen; zijne hellingen zijn steiler, maar toch zijn er op zeer vele plaatsen bergpassen, die met zeer geringe moeite zouden in te richten zijn voor het verkeer per as. Door eene nauwe spleet van het Borgoet-gebergte, dat zich ook in Perzië voortzet, stroomt de Heri-roed; de bergen worden weder lager naar Mesjched toe; hunne verlenging verder westwaarts vormt de Alla-dag-keten.

Het Borgoet-gebergte is de voornaamste zijtak van den Paropamissus, die dezen met den Elboers verbindt; de meer zuidelijke takken het dichtst bij de Heri-roed, op enkele kaarten voorgesteld als de hoofdketen — zijn in werkelijkheid slechts eene rij heuvels, die reeds tusschen Karoean-asjan en Sjebesj zeer weinig te beduiden hebben, terwijl op den weg naar Koesan het land zelfs volkomen vlak is.

Nabij den 36sten graad N. B. verdeelt eene reeks leemachtige baïr's (heuvels) 1), de Elbirin-kyr, Z. W. Toerkmenië in twee deelen, die zeer van elkander onderscheiden zijn in plaatselijke gesteldheid, plantengroei en klimaat. Deze heuvels, zooals trouwens hun naam (kyr) aanwijst, bestaan uit leemachtige hoogten van ongeveer 2000 voeten boven den spiegel der zee; beginnende bij de hellingen aan de oevers van de Heri-roed gaan zij bijna in eene rechte lijn van het Westen naar het Oosten, buigen om de zoutmeeren Jer-oilan heen en gaan dan over in eene rij elk op zich zelf staande heuvels, die ordeloos verspreid zijn over de verdere streek tot aan de rivier Koesjk. Oostwaarts van Jer-oilan vormen deze hoogten bijna evenwijdige ketens, die 50 en meer sasjen 2) uitsteken boven het omringende land.

In dit gedeelte valt geen bepaalde helling van het terrein naar den eenen of anderen kant waar te nemen; integendeel maakt de driehoek, die gevormd wordt door het Borchoet-gebergte van chombou tot Ardewan

---

1) *Baïr* of *bajïr* beduidt in het Turksch een grond, die stijgt, oprijst; eene berghelling. Toch schijnt het ook voor eene kale hoogvlakte gebruikt te worden. P. de C. 155 vertaalt het door désert, plaine. St. 26 geeft beide: rawnina (vlakte) en kosogor (berghelling).

2) 1 Sasjen = 2,134 meter = 7 Russische voeten.

en de hoogte bij Tsjemen-i-bid, duidelijk een deel uit van het bassein der rivier de Kusjk; op mijnen tocht passeerde ik twee zijtakken van deze rivier, die tot dusverre onbekend waren, en die elk ongeveer 100 wersten lang zijn; de eene begint bij Chombou, de andere bij Gurlen; zij vereenigen zich en vallen dan, onder den naam van Jegry-gok bij Tsjemen-i-bid in de Koesjk. De geheele driehoek bestaat uit vlakten, die aan de helling van het Borchoet-gebergte beginnen, en die door deze riviertjes doorstroomd worden; de ruimte tusschen deze vlakten wordt gevormd door eene heuvelachtige streek, die trapsgewijze afdaalt van het Borchoet-gebergte naar het Noorden. De westzijde van de zuidelijke helft daalt af naar de Heri-roed; eenige diepe kloven strekken zich van de rivier 10—15 wersten naar het binnenland uit; de waterscheiding tusschen de basseins van de Heri-roed en de Moerg-ab wordt niet gevormd door de hoogte nabij den oever van eerstgenoemde rivier, maar door de daarachter gelegen vrij lage heuvels, die van het uiteinde der Borchoet-bergen langs Keriz-Ilias, de robat 1) Koengruëli, en Adam-jolan naar de ruïne van de brug Poel-i-chatoen loopen. Over het algemeen bestaat de geheele zuiderhelft uit een golvend terrein, vol valleien en hoogten; de bodem is overal zandachtig leem, begroeid met steppengras en doornstruiken; zand vindt men slechts hier en daar en dan nog in zeer geringe hoeveelheid, blijkbaar afkomstig van de kyr's of zandheuvels.

De noordelijke helling van den Elbirin-kyr heeft in den beginne hetzelfde aanzien als de zuidelijke; diepe kloven loopen van de hoogten voornamelijk in noordelijke richting naar beneden; daarop volgen rijen alleenstaande heuvels, die al lager en lager worden; bij de putten van Kojoen koeï treft men nog zelden afzonderlijke kyr's aan; het zand verkrijgt meer en meer de overhand en ten slotte gaat het land over in eene zandwoestijn van hetzelfde karakter als de Kara-koem; hare grenzen staan op de hierbij gevoegde kaart aangegeven; in het Zuiden wordt de zandstreek bepaald door eene kromme lijn, die van de baïr's bij Doulet-abad naar Kaleimor aan de Koesjk loopt; westwaarts reikt de grens tot aan den weg van Serachs naar Merw, overschrijdt dien op enkele plaatsen, loopt tot aan de wegen naar Karri-bend en Mamoer en vereenigt zich met de Kara-koem; in het Noorden loopt zij in eene gebogen lijn tot dicht bij de oase van Merw; oostwaarts blijft zij meerendeels van 400 tot 1000 sasjen van de oevers der Moerg-ab en Koesjk verwijderd en slechts hier en daar reiken uitloopers tot aan het water zelve.

1) Robat = eene versterkte plaats, ten behoeve van reizigers, karavanen, etc.

Badchyz heeft hetzelfde karakter als het land tusschen de Borchoetbergen en den Elbirin-kyr; van de oase der Saryks, Pende, rijst het land voortdurend en zeer zachtjes tot aan het gebergte Sefid-koech; de oneffenheden van het terrein zijn zeer onbeduidend; heuvels tusschen de Koesjk en de Kasj, van 20 tot 40 sasjen hoog, worden hier en daar gescheiden door ondiepe valleien, die door de beide zijtakken van de Moerg-ab besproeid worden; het eigenlijke bergachtige terrein begint eerst bij de keten van den Sefid-koech; hier zijn de hellingen zeer steil en volgens de beschrijving van Abbot en van Grodekoff leveren de passen groote moeielijkheden voor het verkeer op.

Rivieren. Twee groote rivieren met hare zijtakken bewateren het geheele land van Z. W. Toerkmenië. Dit zijn de Heri-roed en de Moerg-ab.

De Heri-roed ontspringt 350 wersten ten Oosten van Herat op de plaats waar de gebergten Sefid-koech en Sia-koech samentreffen. Haar bovenloop draagt den naam Dsjengel-ab en slechts na hare samenvloeiing met de Tingal-ab neemt zij den naam Heri-roed aan en treedt zij eene breede vallei binnen, waar het land overal voor bebouwing geschikt is.

Een zware dam, die even boven Herat in de rivier gelegd is, leidt een groot deel van het water in kanalen af ter besproeiing van het dal van Herat, dat ontegenzeggelijk het rijkste is in geheel Midden-Azië ten Zuiden van de Amoe-Darja. Tegenwoordig zijn de hoofdproducten asafoetida, saffraan, pistachenoten, allerlei vruchten, druiven in verschillende soorten, graan, gerst en klaver. De zijdeworm komt in tamelijk groote hoeveelheid voor. Maar hout en zelfs struikgewas treft men slechts hier en daar aan langs de oevers van de Heri-roed; de berghellingen zijn geheel kaal; elk dorp heeft rijke vruchtentuinen; als brandstof dient uitsluitend de doornstruik, die zelfs van zeer verre daartoe wordt aangevoerd. Langs de oevers strekken zich de weelderigste weiden uit, waarin groote kudden paarden grazen, volgens het beweren der Afghanen wel 40,000 stuks. Zij zijn een der hoofdartikelen van uitvoer uit de provincie Herat naar Perzië. De paarden zijn klein van stuk, niet van edel ras [jaboe 1)], maar sterk en taai. Bovendien hebben de bewoners ook ander vee in groote hoeveelheid.

Tien wersten vóór Tir-poel wordt het dal nauwer, de Heri-roed stroomt dicht langs de hoogten van den zuidelijken oever en de weg naar Kafyrkale zoowel als die naar Goerian is niet meer dan een smal pad, soms langs vrij sterke hellingen.

---

1) jaboe is eigenlijk eene veel sterkere uitdrukking en wordt alleen in minachtenden zin gebruikt. V. 11 vertaalt het door Schindmähre; P. de C. 517 door rosse; St. 271 door choedaja losjad, kljatsja (slecht paard, knol).

Bij Tir-poel is door Jar-Mahomed-chan 1) eene brug van 40 sasjen lengte over de rivier gebouwd. De pijlers en bogen zijn van baksteen; alleen de ijsbrekers zijn bekleed met bergsteen, daar het ijs in strenge winters zoo dik wordt, dat het een ruiter te paard kan dragen en er is dan sterke ijsgang. Bij hoogen waterstand loopt de weg van Herat naar Mesjched niet over Koesan, maar over Tir-poel en verder langs den zuideroever naar Kafyr-kale.

Dicht bij Koesan — de laatste Afghaansche plaats aan de Heri-roed, buigt deze bijna rechthoekig naar het Noorden om en stroomt langs zacht hellende en voor ontginning geschikte oevers slechts tot Pesj-robat. Verder gaat de rivier ongeveer 20 wersten door eene kloof, die het Borchoet-gebergte van de Kargala-bergen scheidt, welke eene voortzetting zijn van het eerstgenoemde op Perzisch gebied; daarna is de linkeroever meerendeels slechts weinig heuvelachtig tot aan de Peskemer-bergen, die tusschen Zoer-abad en Poel-i-chatoen de rivier naderen. De hoogten van den rechteroever tot aan Zoelfagar-derbend 2) staan soms 2 à 3 wersten van den waterspiegel af, maar verder noordwaarts naar Germ-ab-derbend komen zij nader met zeer sterke hellingen; hier zijn vlakten, waarin men aryk's 3) ter besproeiing zou kunnen aanleggen, zeer zeldzaam en van zeer weinig uitgestrektheid; op den linkeroever vindt men slechts bij Zoer-abad sporen van geringe bebouwing; aan de rechterzijde bij Zoelfagar en Germ-ab-derbend.

Ten Noorden van Poel-i-chatoen wordt de linkeroever begrensd door de lage, zeer zacht oploopende voorbergen van Chesar-Mesdsjid, waarop op vele plaatsen water ter besproeiing zou kunnen aangevoerd worden; de heuvels aan den rechteroever zijn iets hooger; slechts over eene kleine uitgestrektheid bij Sjir-tepe en Nouroez-abad vindt men sporen van bewerkte velden tusschen de rivier en den voet der heuvels; en alleen bij Kassab-kale gaan de heuvels over in eene effen vlakte, die geschikt is voor cultuur.

De Heri-roed stroomt van Koesan tot Poel-i-chatoen meestal in een enkelen arm ter breedte van 15 tot 20 sasjen. Van het begin van Januari tot aan het einde van Maart is het hoogwater; alsdan zijn de doorwaadbare plaatsen door de snelheid van den stroom zeer gevaarlijk, maar

1) De bekwame maar gewetenlooze minister van Sjach Kamran, die in 1838 Herat zoo dapper tegen de Perzen verdedigde; door Luitenant Pottinger eenmaal „the greatest scoundrel in Central Asia" genoemd. Marshman's History of India III, 136.

2) derbend = pas. 3) aryk = kanaal.

reeds in April kan men er op vele plaatsen doorheen trekken bij eene diepte van hoogstens 4 voeten. Naarmate de zomer nadert, neemt de waterstand in de rivier snel af, en in Juni en Juli kan men haar overal doorwaden, voor zooverre de steilheid van de oevers geen bezwaar oplevert. Toen Mac-Gregor in September tusschen Koesan en Kefyr-kale de rivier bij ongeveer 3 voeten diepte passeerde, nam hij bijna in het geheel geen strooming waar.

Meer noordwaarts is er reeds in Augustus in de bedding zelve geen strooming meer; slechts hier en daar blijven plassen water over, dat soms bijna zuiver, en dan weer zoo zout is, dat de paarden het ongaarne drinken. De bedding bestaat overal uit grof kiezel, en wanneer de hooge waterstand voorbij is, blijft, volgens de getuigenis der bewoners van het land, de strooming toch aanhouden, maar alleen onder den grond, en zij is slechts merkbaar op diepe plaatsen in de bedding; in elk geval bestaat er een ondergrondsche stroom, anders waren de kleine plassen niet te verklaren, die den geheelen herfst niet uitdrogen; water van die geringe diepte en op een leemachtigen bodem zou in twee, drie dagen opgedroogd zijn. De strooming houdt, zoo als boven gezegd is, tegen het einde van Juli of het begin van Augustus, iets noordelijker dan Kefir-kale op, en begint dan eerst weder bij Poel-i-chatoen, waar de Kara-soe in de Heri-roed valt, en wordt vooral sterk bij Nouroez-abad door rijke uit den bodem opstijgende wellen; hier is zoo veel water, dat het steeds door kanalen naar de woonplaatsen der Salors bij Oud Serachs kon geleid worden, en de toevoer onafgebroken het geheele jaar kon plaats hebben. Het water komt in November of December weder overal in de rivier te voorschijn.

Ten Zuiden van Poel-i-chatoen treft men overal bronnen aan langs de oevers van de rivier; plassen, waarin des zomers het water achterblijft, zijn zoo veelvuldig, dat men zeggen kan dat de weg langs de Heri-roed het geheele jaar door goed van water voorzien is; maar hier en daar is het niet altijd mogelijk de oevers te blijven volgen, omdat daar de bergen tot aan den waterspiegel afdalen. In den herfst kan men altijd langs den stroom houden; maar bij hoogwater niet: van Serachs tot Poel-i-chatoen loopt een goede weg langs beide oevers; van dit laatste punt naar het Zuiden heeft men op den westelijken oever een zeer moeielijken weg door de Peskemer-bergen naar Zoer-abad, maar aan den Toerkmeenschen kant kan men op effen grond oostwaarts om de bergen Kelet-koja heentrekken, die zich langs dezen oever afwisselend van Germ-ab-derbend tot de kloof van Zoelfagar uitstrekken. Daarna zijn op nieuw

beide oevers voor het verkeer geschikt. Waar vervolgens de bergen voor de tweede maal tot aan de rivier naderen (op 20 wersten ten Noorden van de rivier de Dsjam) wordt het verkeer er langs geheel onmogelijk. Te Serachs beweert men, dat er eertijds in de Heri-roed meer water was, maar er is geen grond om dit aan te nemen. Toen Burnes in September 1832 door Serachs kwam, vond hij de Heri-roed geheel droog liggen en van zoo weinig omvang, dat hij haar aanzag voor eenen arm van een afzonderlijk stroompje Tedsjen, dat, naar hij meende, uit de naburige heuvels ontsprong, zoodat hij ook ontkende dat dit met de rivier van Herat in verband zou staan. Het water van de Heri-roed is wel troebel, maar smakelijk en gezond.

Bij Poel-i-chatoen vindt men de overblijfsels van eene brug; over het tijdstip waarop zij gebouwd werd, is den Tekenzen niets bekend; de overlevering luidt alleen, dat eene vrouw haar deed bouwen. Thans staan er nog vier bogen van, de vijfde is door Medemi-chan vernield geworden op zijnen tocht tegen Merw. De geheele afstand tusschen de buitenkanten van de beide uiterste bogen bedraagt 28½ sasjen. Hiervan beslaan 4 pijlers, van ongelijke dikte, 9½ sasjen, zoodat er voor het doorlaten van het water door 5 bogen 19 sasjen overblijven. De eerste van den Toerkmeenschen kant, is 4 sasjen breed, dan volgen 2 elk van 5 sasjen, en vervolgens twee aan de Perzische zijde, elk van 2½ sasjen. De breedte der brug bedraagt iets meer dan 2 sasjen. De brug is tamelijk goed bewaard gebleven; nergens ziet men scheuren in de gewelven, en als de middenboog hersteld werd zou zij ook thans nog voor het verkeer met lastdieren kunnen dienen. Het water heeft de pijlers geheel onbeschadigd gelaten; alleen op enkele plaatsen heeft de stroom aan de waterlijn bij hoogen waterstand hun bekleedsel weggespoeld; het zou niet moeilijk vallen de brug te herstellen, daar zij van einde Juli tot December bijna op het droge staat; slechts onder een of twee openingen staat dan twee, drie wersjok 1) water.

De voortzetting van den Heri-roed ten Noorden en Noordwesten van Serachs is bekend onder den naam van Tedsjen; in dit deel van de rivier is alleen bij hoog water strooming; alsdan is het water hier zeer diep en op vele plaatsen de overtocht volstrekt onmogelijk. O'Donovan zwom haar over in Februari een weinig ten Noorden van Kangali-Goeser; in vroegeren tijd had de Tedsjen in het midden van diezelfde maand bij den dam van Karri-bend eene breedte van ongeveer 12 sasjen

---

1) 1 wersjok = 4,445 cm.

en eene diepte van $5^1/_2$ voet. Dikwijls stond er meer water, en dan was de overtocht voor de karavanen soms gedurende een à anderhalve maand alleen bij Alaman-Dsjoengoel mogelijk, omdat daar de Tedsjen zelf niet komt, maar slechts uit haar afgeleide, afzonderlijke kanalen. De rivier trad alleen buiten hare oevers, en het land werd dientengevolge overstroomd, indien de dam bij Herat was doorgebroken. In het begin van 1884 heeft men bij Karri-bend den dam vernieuwd, alsmede de kanalen tot besproeiing van de omliggende streek.

Des zomers staat het water in de Tedsjen stil; hier en daar droogt zij geheel op, maar bestaat overigens grootendeels uit lange meren, die naar de meening der bewoners door wellen gevoed worden en wellicht door eene voortzetting onder den grond van de riviertjes Tsjatsja, Meana en Doesjak, die 15—20 wersten van de Tedsjen in moerassen eindigen. Deze meening is hierop gegrond, dat het water in deze meren frisch is en in de warmste zomers niet opdroogt, wat moeilijk zou kunnen plaats vinden, indien zij slechts vergaarplaatsen van water waren uit den lentetijd in de diepere gedeelten van de bedding der Tedsjen.

De rivier de Moerg-ab, aan de noordelijke helling van den Sefid-koech ontspringende, loopt eerst door eene bergachtige streek, die bij Bala-Moerg-ab door den stam der Chazaré bewoond is, en komt dan in Zuidelijk Toerkmenië in de vlakte. Van hier af bestaat de rechteroever uit heuvels, die dicht langs den waterkant loopen; grond ter bebouwing geschikt, is er zeer weinig en akkers vindt men op den rechteroever alleen in de oase Pende. Overigens zijn de hellingen der heuvels meestal zachtglooiend en de wegen, die langs de Moerg-ab over hen heengeleiden, zeer gemakkelijk begaanbaar. Alleen tegenover Sary-jazy rijzen de heuvels van Koesjle-koja bijna loodrecht uit de rivier op; hier is bij hoogwater geen doortocht en de weg loopt met eenen omweg over de heuvels heen.

Bij het voorgebergte Kele-boeroen houden de leemachtige heuvels op en worden vervangen door zandachtige, die tot Iol-otan den stroom volgen op een afstand van een à twee wersten van den oever; verder noordwaarts loopt het zand langs de ruïnen van de oude steden in de buurt van Merw en komt uit aan den weg van deze oase naar Boechara.

De linkeroever is van Bala-Moerg-ab tot Meroetsjak door heuvels omzoomd, evenals de rechterzijde; daarop wordt de vallei breeder en vóór de samenvloeiing van Moerg-ab en Koesjk ligt een volkomen vlakke driehoek, die door de Saryks bewoond wordt en bekend is onder den naam van Pende.

Verder noordwaarts tot aan Iol-otan is de linkeroever begrensd door

zandachtige heuvels; hier stroomt de rivier voort in één of meerdere sterk kronkelende armen, van gemiddeld 10 tot 20 sasjen; de oevers zijn tamelijk steil en dikwijls afgebrokkeld, 4 en meer sasjen hoog; deze eerste vallei ligt in eene tweede, breedere, die slechts hier en daar bij hoogwater overstroomd wordt en 300 sasjen tot 5 en meer wersten breed is; de zandvlakten, die dit tweede dal ten Westen begrenzen, loopen nu eens als voorgebergten tot aan het water en dan weder verwijderen zij er zich van en vormen dan diepten als meren, die door de bewoners *keuw* worden geheeten; deze plaatsen zijn allen voor bebouwing geschikt en op vele van hen vond men nog sporen van vroegere irrigatie in meer rustige tijden; vooral de keuw's, die in de lente overstroomd werden, gaven goede oogsten.

Het dichtst nadert het zand de rivier tusschen de overgangsplaats Joengenly en Sary-jazy, en hier loopt de weg over eene lengte van ongeveer 10 wersten over zandheuvels heen. De bedding van de Moerg-ab bestaat grootendeels uit zeer gemakkelijk weg te spoelen, leemachtigen grond; bij sterke helling van het terrein, neemt de rivier talrijke krommingen aan en spoelt den meer laag gelegen linkeroever weg; op vele plaatsen toont de weg, die langs zulk eenen nieuw gevormden inham heenloopt en de groote omweg, die daarbij gemaakt moet worden, duidelijk aan, hoe krachtig en hoe snel dat afspoelen plaats heeft. Zulke omwegen zijn vooral talrijk tusschen Joengenly en Dasj-kepri: hier ziet men op vele plaatsen groote spleten aan den oeverkant; langs de Koesjk zijn de kanalen die het dichtst bij haren oever lagen, ten deele ingestort en ver westwaarts verplaatst.

De diepte van de rivier bedraagt bij laag water 3—4 voeten, maar bereikt bij hoogwater soms 14 voeten en meer. Dit laatste komt voor in de lente, bij het begin van den zomer en tijdelijk na zware, aanhoudende regens in het gebergte, waarbij de waterspiegel dan zeer snel rijst; in de lente van 1884 steeg het water aan de doorwaadbare plaats bij de aöel 1) Koerdsjoekli, na een stortregen, in minder dan 3 uren $1\frac{1}{2}$ voet.

Bij laag water zijn er overal in de rivier een aantal doorwaadbare plaatsen; daarentegen is er bij hoog water geen enkele, en het verkeer tusschen de beide oevers wordt dan bijna uitsluitend onderhouden met kajoeken (groote booten).

Behalve in de oase van Merw, waar, vóór deze door ons bezet werd, twee zeer slechte bruggen waren, bestaat er slechts één brug over de

1) Aöel = kamp.

Moerg-ab, bij Jol-otan. Deze is eveneens zeer slecht gebouwd: hare opening is ongeveer 6 sasjen, terwijl de rivier op deze hoogte 30 sasjen breed is; de rest is afgesloten door dammen uit aarde en takkenbossen. De ruimte tot doorlating van het water is onvoldoende en elk jaar wordt bij hoogen rivierstand een deel der dammen weggeslagen; de balken, die twee openingen van 3 sasjen afsluiten, worden, als de tijd van hoog water nadert, op den oever gehaald. In Maart van dit jaar trok ik over deze brug, maar in Mei was zij reeds vernield; niet voor den herfst zou zij hersteld worden. Het water is nabij de brug ongeveer 2 sasjen diep. Voor het passeeren van de brug wordt tol (*badsj*) gevorderd.

Kajoeken zijn er te Jol-otan en in Pende; op laatstgenoemde plaats zijn over den stroom, (die hier 14–15 sasjen breed is) touwen gespannen, waarlangs men de booten voorttrekt. De kajoeken zijn van korte stukken torrang of pistache-hout vervaardigd met houten pennen, en gekalfaterd met stukken van oude kleederen; ze zijn 2 sasjen lang en 1 sasjen breed, bij eene diepte van omstreeks 1 arsjine, en kunnen gelijktijdig 4 paarden of 20 man bevatten.

Zoowel in de Moerg-ab als in de Heri-roed is veel visch, maar de Toerkmenen eten dien niet, omdat ze beweren, dat hij koorts veroorzaakt.

Het land aan de Moerg-ab is meer dan dat aan de Heri-roed voor kultuur geschikt, en indien tegenwoordig langs de rivier door rondzwervende Toerkmenen slechts drie punten bezet zijn, en de rest geheel woest is, dan komt dit door de onveiligheid, die in de steppe heerscht; de ruïnen van versterkingen en karavan-sera's, die men langs den geheelen oever aantreft, bewijzen dat eertijds de oevers dicht bevolkt waren en dat een levendig handelsverkeer daarlangs plaats vond.

Van de zijtakken der Moerg-ab zijn de Koesjk, de Kasj en de Kajsor van gewicht voor de welvaart der Toerkmenen.

De Koesjk ontspringt op de noordelijke helling van den Sefid-koech en stroomt eerst door eene bergachtige, voor kultuur ongeschikte streek. Voorbij Tjsil-doechter wordt het dal breeder en bijna over den geheelen afstand tot aan de samenvloeiing met de Moerg-ab bij Dasj-kepri hebben de Saryks uit de rivier kanalen afgeleid, en houden zij zich met graanbouw bezig; de breedte van de ontgonnen strook gronds is zelden meer dan 300—400 sasjen en bereikt alleen bij Kalei-mor 6 wersten.

De bedding van de Koesjk is beneden Kalei-mor drassig en modderig, en, hoewel het grootste deel van het jaar het water nergens meer dan 1 arsjine 1) diep is, is het daardoor slechts op zeer enkele bepaalde punten

1) 1 arsjine of Russishe El = 0.711 meter.

mogelijk de rivier te doorwaden 1). Boven Kalei-mor bestaat de bedding der rivier uit grof zand en is de doortocht overal mogelijk.

De Koesjk heeft zoet water, maar na langdurige droogte wordt het eenigszins ziltig, en het gebeurt soms, dat de rivier geheel uitdroogt; heeft dit in den vroegen zomer plaats, dan gaat al het door de Toerkmenen uitgezaaide verloren. Aan de oevers van de Koesjk zijn bronnen van zoetwater en bij het opdrogen blijven in de rivier plassen achter van eenigszins zoutachtig water, voldoende voor de langstrekkende karavanen.

De beide zijtakken van de Koesjk (de Gurlen-soe en de Chombou-soe) hebben bijna in hunnen ganschen loop zeer zout water, dat ongeschikt is ter besproeiing; de bronnen van zoetwater, die men langs hare oevers aantreft, bevatten echter water genoeg voor de karavanen. Overigens heeft de Goerlen-soe bij haren oorsprong zoet water en bij de bouwvallen van dienzelfden naam vindt men nog de sporen van tamelijk uitgebreide bebouwing.

De Kasj verkeert in dezelfde omstandigheden als de Koesjk; drogen hare wateren vroegtijdig op, dan heeft dit hetzelfde slechte gevolg als langs de oevers van laatstgenoemde rivier.

Aan de rivier Kajsar zijn de ruïnen van Kalei-wali in den laatsten tijd door de Saryks in bezit genomen.

Bronnen en putten. De streek ten Zuiden van den Elbirin-kyr is, zoowel wat hoeveelheid als wat kwaliteit betreft, beter van water voorzien dan het land ten Noorden er van. Vooral rijk aan bronnen zijn de zacht glooiende hellingen, die de Heri-roed ten Oosten omzoomen; hier komen veelvuldig bronnen van zoetwater voer, ofschoon tegenwoordig alleen voldoende om de karavanen er mede te voorzien; sporen van ontginning vindt men zelden (Keriz-ilias). Hoogstwaarschijnlijk zou de hoeveelheid water in deze streek aanzienlijk kunnen vermeerderd worden door de bronnen te exploiteeren en door het maken van *kerissen* 2).

Verder oostwaarts loopt eene rij putten, meestal met zuiver water, of met een zeer onbeduidend zoutgehalte. Het Barchoet-gebergte en zijne

---

1) Deze omstandigheid was een der voornaamste oorzaken van het groote verlies aan manschappen, dat de Afghanen leden in het zoo bekend geworden gevecht tegen de Russen, op 30 Maart van dit jaar bij Dasj-kepri, de steenen brug over de Koesjk.

2) Een keriz is, volgens Lessar: Iswestija 1884 I, pag. 14, eene rij putten, die op geringen afstand van elkander gegraven en door eene onderaardsche leiding samen verbonden worden; zij dienen om het water op te zamelen en ter besproeiing op de velden te leiden. N. Witsen, Noord- en Oost-Tartarije, Eerste uitgave, pag. 211, zegt: *Kahriez* is een kanaal, dat van de lengte af onder d'aerde geleidt is.

hellingen is eveneens rijk aan bronnen en putten. De bronnen bevatten bijna alle goed water, maar de bodem bevat blijkbaar zout, daar de beekjes, die er uit voortspruiten, reeds op geringen afstand van het uitgangspunt geheel zout zijn en ongeschikt voor drinkwater.

Het noordelijk deel van het land gelijkt, wat de watervoorziening betreft, zeer veel op de Kara-koem; het bezit maar weinig bronnen, die soms 80 wersten van elkander verwijderd zijn; het water is steeds eenigzins ziltig, en om nu die bronnen in zoet- en zoutwater te verdeelen, is het verkieslijk dezelfde maatstaf te gebruiken als in de woestijn, en zoetwater te noemen, waarvan de Toerkmenen onder weg en bij hunne rondzwervingen voorraad opdoen, en daarentegen zoutwater, al wat ongeschikt is om door den mensch gedronken te worden; overigens dient hier vermeld te worden, dat men hier geen bronnen met bitter water aantreft, maar dat alle in de zandstreken voor het vee geschikt zijn; schapen en kameelen en zelfs paarden drinken dat ziltige water zeer gaarne.

Al het zand van Zuid-West-Toerkmenië ligt op een meer of min poreuzen ondergrond; echte *takyr's* 1) vindt men er nergens, en daarom ontstaan er ook, zelfs na de zwaarste regens geen *kak's* of plassen, waarin het regenwater staan blijft.

Klimaat. Hoe betrekkelijk onbeduidend de hoogte is van den Elbirin-kyr, zoo is zij toch voldoende om Zuid-West-Toerkmenië, wat het klimaat betreft, in twee van elkander zeer verschillende deelen te splitsen. De noordelijke helft komt in klimaat geheel overeen met de Kara-koem; wanneer men naar het Borchoet-gebergte trekt, komt men in het gebied van aanhoudende, krachtige, zuidelijke winden, zoodra men den pas van den Elbirin-kyr is doorgetrokken. Voor zoover ik er over kon oordeelen naar den tijd, dien ik op deze plaats doorbracht, (één week in April en één in Augustus) schijnt de bewering der Tekenzen, dat hier nooit goed weder is, volkomen juist. Hoewel het in de vlakte geheel stil was, woei de wind bij het Borchoet-gebergte met de kracht van eenen storm. Dikwijls trokken de wolken samen en aan de noordelijke helling viel de beide keeren van onzen doortocht regen, hoewel in zeer geringe hoeveelheid, zoodat de weg nauwelijks nat werd. Aan den zuidkant werd de wind steeds zwakker, hoe verder men zich van het gebergte

1) takyr = effen grond, met ondoordringbare onderlaag. In de Kirgiesch-Russische woordenlijst van N. I. Ilminski, in zijne Bijdragen tot de studie van het Kirgiesche dialect. Kazan 1861, pag. 107, wordt *takyr* vertaald door: kaal, naakt, bloot; land, waarop in het geheel geen gras is.

verwijderde, en halfweg Koesan bespeurde men er reeds niets meer van. In Perzië vertelde men mij, dat het land, dat aan dit deel van Zuid-West-Toerkmenië grenst en dat hetzelfde klimaat heeft, Badchyz geheeten wordt wegens deze gesteldheid van den dampkring: *bad* beteekent wind, en *chasten* (wortel *chyz*) zich verheffen. 1) Volgens de Toerkmenen heerscht dit weder hier het geheele jaar door; dezelfde plaatselijke winden, hoewel in eenigszins lichteren graad, maken het leven in Pende zeer onaangenaam.

Plantengroei. De plantengroei hangt voornamelijk af van de gesteldheid van den bodem en de overvloed van water. Zoowel langs de Heri-roed als langs de Moerg-ab vindt men (in de valleien) in groote hoeveelheid witte populieren, moerbezienboomen, wilgen (torrang's) en heesters van verschillenden aard, in zulke dichte massa's dat het op vele plaatsen bij de rivier onmogelijk is er door heen te rijden, of zelfs om te voet er doo'r te komen. Paarden vinden er overal overvloedig en uitstekend voedsel. De boomen bereiken hier tamelijk groote afmetingen en hierdoor laat zich de uitspraak van enkele reizigers verklaren, als zou men hier aan de oevers der rivieren timmerhout 2) aantreffen; alle soorten, die men hier vindt, zijn wel geschikt tot bedekking van kleine gebouwen, voor brugjes over de aryk's of kanalen enz., maar beantwoorden volstrekt niet aan het begrip van timmerhout, zooals men dit in Rusland had opgevat. Wilgen- en populierenhout is niet geschikt voor groote constructies of voor den schrijnwerker; voor alle werk van eenige beteekenis moet het hout van de Wolga of uit den Kaukasus worden aangevoerd; in het Transkaspisch gebied vindt men het nergens.

In het binnenland, ver van de rivieren, treft men op den zand-leemachtigen bodem den moerbezienboom alleen in de nabijheid der bronnen aan, terwijl de pistacheboom overal verspreid is langs de hellingen der heuvels, meestal in alleen staande exemplaren op grooteren of kleineren afstand van elkander.

Zoowel heesters als gras groeien slecht op de kyr's en daarom is het zuidelijk gedeelte daaraan veel armer dan de noordelijke helft, en alleen nabij de rivieren kan men er de weiden zeer goed noemen; heesters vindt

1) Vullers, Lexicon Persico-Latinum I. 164 heeft op gezag van de beide Perzische woordenboeken Borhâni qâtiu en Farhangi Shuûrî: Badghys pro Badkhyz, nomen compositum i. e. locus ventosus, nomen regionis, quae complectitur multos pagos ad ditionem Herat pertinentes, a multis, qui ibi spirant, ventis sic dictae.

2) Alichanoff spreekt zelfs over de aanwezigheid van timmerhout op den weg van Merw naar Chiwa. L.

men er over het algemeen zeer weinig. Geheel anders is het met het noordelijk gedeelte gesteld; zoodra de kyr's vervangen worden door effen bodem, waarbij het zand de overhand heeft — bedekt het prachtigste gras, dat de Toerkmenen kennen, de oppervlakte. Dit deel van het land was de bron van den rijkdom der Saryks en de oorzaak van de prachtige kwaliteit van hun vee. De Toerkmenen noemen het „Misir;" dit beduidt: Egypte, en wordt in dezelfde beteekenis gebruikt als bij ons het Beloofde Land. Hier wordt de plantengroei ook niet zoo verschroeid als in de Kara-Koem; zelfs het door de zomerhitte verdroogde gras blijft nog altijd uitstekend veevoeder. De beste weiden zijn rondom de bronnen Kojoen-koel gelegen.

Heesters zijn er in overvloed en hoe meer men van het midden der steppe de Moerg-ab nadert, hoe dichter en hooger zij worden, totdat zij in de nabijheid van de rivier bijna in bosch overgaan; alleen bij de bronnen en de bewoonde plaatsen zijn zij omgekapt; zoo is in de geheele oase Pende en in de toegangen ten Noorden en ten Zuiden er van geen enkele struik of boom blijven staan; de brandstof wordt uit de zandstreken en uit Tsjemen-i-bid 1) aangevoerd.

Delfstoffen. Over de aanwezigheid van mineralen in het Borchoet-gebergte weten de Toerkmenen niets af.

Daarentegen zijn de rijke zoutmeren Jer-oilan of Doez in al de naburige landen wijd en zijd bekend. Doez beduidt eenvoudig zout, en Jer-oilan opening van den bodem; er is eene legende dat hier oudtijds een fort stond, dat in den grond verzonk en waarvoor twee zoutmeren in de plaats kwamen. De kuil heeft eene diepte van 130 sasjen; de oevers, uit rood leem bestaande, zijn op enkele plaatsen loodrecht; op andere zacht glooiend; de beide meren worden van elkander gescheiden door eene verhooging (70 sasjen boven den waterspiegel) waarover de weg loopt van Kojoen-koel naar Ak-robat. Ten Zuiden van de meren zijn enkele afzonderlijk staande kyr's van verre zichtbaar. In de meren staat ongeveer $^1/_2$ arsjine water op het zout; om dit laatste te verkrijgen, wordt het er uit gehakt in stukken zoo groot als molensteenen; een jaar daarna is de opengemaakte plaats op nieuw met zout gevuld, dat, volgens de Toerkmenen, onuitputtelijk is. Het is van uitstekende hoedanigheid.

Van deze meren maakten alle Toerkmeensche stammen gebruik, die de omringende streken bewonen; de Merwers en Jol-otanners gebruikten het westelijke meer, en de Saryks uit Pende het oostelijke. De hoofdweg voor de karavanen uit Merw naar de zoutgroeven, liep door Kele-boeroen

1) Wilgenweide, van het Perzische *Tsjemen* = weide, en *bid* = wilg.

en Kojoen-koeï, maar om het gevaar konden daarvan alleen groote karavanen gebruik maken met een sterk geleide ter bescherming tegen de aanvallen der Saryks of Perzen; daarom kenden de serdars (of hoofden) behalve deze hoofdroute uit Merw naar Doez nog verschillende bijpaden, waarlangs zij de kleine karavanen voerden. In den afgeloopen winter 1), na de benoeming van den energieken Ali-Merdan-chan tot Perzisch bevelhebber te Serachs, die de Merwers voor hunne rooftochten tuchtigde door het plunderen van eene Tekenzische karavaan bij Kojoen-koeï, hield het verkeer van Merw en Jol-otan met Doez geheel op, en de Merwers waren gedwongen hun zout in Pende te koopen door tusschenkomst van de Jol-otanners; na onze bezetting van Merw en nadat ten gevolge daarvan de orde in het land hersteld was, werd het verkeer weder hervat.

De Saryks van Pende hebben ook hunne verschillende zijpaden en bovendien twee groote wegen: ten eerste langs de Koesjk en verder over Ak-robat, de langste, maar rijk van water voorzien; en voorts de kortste, waarbij men geen water aantreft, van Dasj-kepri rechtstreeks naar Doez.

Ook andere stammen gebruikten het zout van Jer-oilan, maar zij waagden het niet het zelve daar te gaan halen, doch kochten het voornamelijk bij de bewoners van Pende. De Dsjemsjids voorzagen er zich van niet alleen voor hun eigen gebruik, maar ook om het in Herat te verkoopen, waar het zeer gezocht is, daar het zout dat in Afghanistan nabij deze stad gewonnen wordt, van slechter hoedanigheid is; in Pende werd ook zout gekocht door de bewoners van Maimene.

Verkeer. Sedert de vestiging der Tekenzen in Merw en de daarop ontstaande onveiligheid in de steppe, hield het verkeer in Zuid-Westelijk Toerkmenië bijna geheel op; zelfs tusschen Jol-otan en Pende was het verkeer zeer stil; de weg van Pende naar Herat langs de Koesjk, eenmaal een groote karavaanweg, is thans een nauwelijks te onderkennen pad. In het binnenland reisden slechts goed gewapende karavanen naar de meren Jer-oilan, en voornamelijk roovers uit Merw en Pende, die elkander of nog liever Perzen en Afghanen gingen plunderen. Handelskaravanen konden zich in het geheel niet bewegen. Maar dit alles heeft slechts op den allerlaatsten tijd betrekking, en de meening van Rawlinson, dat hier nooit een groote weg bestaan heeft 2), kan niet juist zijn. De

1) van 1883.

2) Proceedings of the R. G. S. Jan. 1883 pag. 16. „I have stated that there never was a high road through Badgheis along the line of the Hari-rud." L.

overblijfsels van robat's bij Koengrueli en bij den Chombou-pas wijzen een der richtingen aan; een andere weg liep langs Ak-robat; bij Gurlen en nabij den Karoean-asjan-pas bestaan zelfs nog overblijfsels van versterkingen en sporen van bebouwing van den grond.

De wegen zijn thans niet anders als paden voor lastdieren; maar de algemeene gesteldheid van het land is bizonder gunstig voor het aanleggen van goede straatwegen en zelfs van spoorwegen.

Eene uitvoerige beschrijving der wegen heb ik in mijne dagboeken en reisverhalen gegeven.

Bevolking van Zuid-West-Toerkmenië. Het binnenland van Zuid-Westelijk-Toerkmenië bevat weinig gedeelten die voor landbouw geschikt zijn, en het heeft daarom alleen beteekenis voor de veeteelt; de Saryks en Salors, wier veefokkers het land voor hunne kudden gebruikten, wonen langs de Moerg-ab en de Heri-roed.

Saryks; hunne verdeeling in afdeelingen. De stam der Saryk-Toerkmenen, die aan de Moerg-ab de oasen Jol-otan en Pende in bezit heeft, wordt in de volgende onderdeelen onderscheiden: Bairadsj, Soekten, Alasja, Chorasallen en Herzeki. Overigens, wanneer men aan de Saryks vraagt, in hoeveel afdeelingen zij verdeeld zijn, geven zij altijd, niet vijf, maar zes op, daar de Herzeki steeds voor twee afdeelingen tellen bij het verdeelen van land en water, bij de verkiezing van oudsten, enz.

Het bestuur in de oasen was van denzelfden aard als in Merw, dat wil zeggen: in werkelijkheid was er in het geheel geen bestuur; ieder handelde naar goedvinden, en slechts in geval van de uiterste noodzakelijkheid om een besluit te nemen, dat op de geheele oase betrekking had, beslisten de Aksakals 1); de macht der Chans was even onbeduidend als in Merw; zoo was ook te Jol-otan Sary-chan eenvoudig de uitvoerder van de orders der Aksakals; aan niemand kon hij zelf iets bevelen. Thans is dit te Jol-otan van zelf veranderd. Sary-chan is nu Russisch ambtenaar geworden, en zijne bevelen worden opgevolgd, maar als komende van den Russischen bevelhebber en niet van den Toerkmeenschen Chan.

Talrijkheid van den stam. De Saryks zelve schatten de getalsterkte van hunnen stam op 20,000 kibitka's 2). Maar om sterker te schijnen, vergrooten de Toerkmenen steeds het werkelijk cijfer der bevolking en meer geloof verdient daarom het getal van 12,000 kibitka's,

1) Aksakal = Oudste, Aanvoerder.

2) kibitka = tent.

door Petroesewitsj aangegeven; het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat, bij onderzoek, ook dit nog zou blijken sterk vergroot te zijn.

Van deze 12,000 kibitka's, bevindt zich een derde, dat is ongeveer 4000 te Jol-otan; de overige zijn in Pende en langs de Koesjk, de Kasj en de Kaisor.

Onder de Saryks leeft een klein getal Joden; de meeste van deze kwamen uit Herat; ook thans nog zenden zij hunne kinderen ter opleiding naar de Medressen 1) van deze stad.

De Saryks vervolgen de Joden wel niet, maar zij onderdrukken hen toch en berooven hen van hun geld, wanneer deze rijk worden.

Zeden en gewoonten. In hunne zeden, gewoonten, bedrijf en levenswijze onderscheiden de Saryks zich weinig van de Tekenzen. Overigens zijn de bewoners van Pende de onrustigste stam onder al de Toerkmenen; reeds de Merwers beginnen zich te vestigen, al blijkt dit ook nog maar alleen uit de leemen hutten voor de gasten, en uit de muren voor hunne kale's 2) en sjechr's 3). De Saryk echter blijft er zich tot op den huidigen dag op beroemen, dat zijne woning en beschutting, zijn zadel en geweer zijn. De fortificaties van Taz- en Kegne-Pende 4) waren reeds puinhoopen vóór de komst der Saryks; zij werden niet vernieuwd, en in de geheele oase is geen enkele versterking, zelfs geen enkel gebouw, hoe eenvoudig ook; de geheele stam leeft in verzamelingen van 20, 30, soms tot 100 kibitka's, die op geheel open en door niets begrensde ruimten staan. De leemen hutten, die men te Jol-otan aantreft, dienen alleen tot bergplaatsen.

Door de groote ontwikkeling van de veeteelt, zijn de Saryks zeer welvarend; de aanzienlijken onder hen bezitten verscheidene kibitka's; waarvan het vilt aan beide kanten bekleed is met wit linnen, wat aan de tenten een net en helder uiterlijk geeft, waardoor ze zich zeer gunstig onderscheiden van de kibitka's der andere stammen. De waarde van een kibitka bedraagt van 300 tot 800 tenge's 5); van binnen vindt men er vele tapijten en verschillende andere huishoudelijke zaken, en zelfs aan de buitenzijde zijn vele kibitka's versierd met strepen 6) van

---

1) Medresse = school, waarin wet en godsdienst onderwezen wordt.

2) Kale = versterking, fort.

3) Sjechr = stad.

4) Taz — en Kegne-Pende = Nieuw- en Oud-Pende; Pende is de Toerkmeensche verbastering van de Perzische woorden: *pendsj dech* = vijf dorpen.

5) 1 tenge = *f* 0.30.

6) Deze strepen, zooals ik ze ook aangetroffen heb in de kibitka's der Orenburg-

verschillende stof en met zeer kostbare tapijten. De met leem bestreken rieten hutten, die tot woning voor de armen dienen, en die in Merw zoo veelvuldig zijn, ontmoet men in Pende bijna in het geheel niet.

Taal. Volgens de Toerkmenen kan men aan de taal eenen Saryk van eenen Salor of eenen Tekens onderkennen, om niet te spreken van de verder afwonende Jomoeden, Jersari's, enz. Dit is zeer waarschijnlijk. De afzondering, waarin elke stam, als gevolg van hunne aanhoudende onderlinge twisten verkeert, heeft ten slotte ten gevolge, dat elk niet in gelijke mate woorden aan zijne buren ontleent, en zelfs voor zich zelven een afzonderlijk dialect vormt. Zoo noemen de Saryks b. v. een kanaal *nou-chan*, en niet *aryk*, *dsjar*, *dsjoei* of *gab* zooals andere Toerkmenen. Vooral de eigennamen wijken af. De groote vesting van Merw heet bij de Saryks *Chan-getsjen*, een woord, dat bij de Tekenzen geheel onbekend is, die haar *Koĕesjoet-chan-kala* of *Mary-sjigar* (de stad Merw) noemen. Op deze plek bezaten de Saryks eene kleine versterking en hadden zij den grond bebouwd; Medemi-chan 1) voerde echter 12 jaren lang oorlog met de Toerkmenen, en verwoestte die plaats, waardoor deze den naam *Chan-gesjen* ontving, hetgeen besluidt: de Chan ging hier voorbij. De versterking, die bij de Tekenzen bekend is onder den naam van *Porsoe-kala*, werd door de Saryks aangelegd tijdens den oorlog met Chiwa tot bescherming van den dam Dsjenaali-bend (thans Koĕesjoet-chan-bend) en draagt bij de Saryks nog altijd den naam van *Dsjenaali-bend-kala* 2).

Kleeding. De kleeding der mannen onderscheidt zich zeer weinig van die van andere Toerkmeensche stammen. Alleen dragen zij dikwijls in plaats van laarzen, eene voetbekleeding van zacht leder, waarover zij dan de uit Boechara ingevoerde overschoenen met koperen hakken aantrekken. Te huis dragen zeer velen in stede van de Toerkmeensche wollen muts, de Boechaarsche lakensche tubeteika 3), omzet met eenen smallen rand bont.

sche Kirgiezen, zijn soms zeer fraai met zijde doorwerkt en hangen van het bovendeel der tent naar omlaag; zij dienen niet alleen tot sieraad, doch ook om het vilten bekleedsel beter aan het geraamte van riet of latwerk te bevestigen.

1) Chan van China, gesneuveld in 1855.

2) Verdere bizonderheden omtrent het dialect der Toerkmenen in het algemeen (*Türkmen tili*), dat de brug vormt tusschen het Oost- en het West-Turksch, en aan de eene zijde het Oezbegsch, aan de andere het dialect van Azer-baidsjan nadert, geeft Vámbéry in zijne Ćagataische Sprachstudien, pag. 6, 7, 15, enz.

3) De *tubeteika*, zooals ook de Kirgiezen dragen, is eene lage muts, in het midden in een punt oploopende.

Het kostuum der vrouwen wijkt iets meer af van het Tekenzische; hemden en pantalons zijn gelijk, maar bijna altijd blauw, terwijl de laatstgenoemde vrouwen aan rood de voorkeur geven. De hoofdtooi is zeer eigenaardig en bestaat uit een hooge, vilten muts, voor de helft omwonden met eenen fijnen tulband van gekleurde stof, die daarop van achteren als een breede sluier afhangt tot aan den gordel, maar van voren opgenomen is en de kin bedekt.

Bedrijf. Het hoofdbedrijf der Saryks is veeteelt en landbouw; handel en handwerken zijn zeer weinig ontwikkeld; de rooftochten hielden van Jol-otan uit geheel op, en die van Pende uit worden krachtig tegengegaan. Even als bij de overige Toerkmenen, heeten bij de Saryks de veefokkers *tsjorwa* en de landbouwers *tsjomoer*.

De veeteelt is bij de Saryks sterker ontwikkeld dan bij eenigen anderen Toerkmeenschen stam, ofschoon de onrustige toestand van het land tot dusverre niet gedoogde om gebruik te maken van de beste weiden, rondom Kojoen-koel, en hen noodzaakte zich te bepalen tot de plaatsen die het dichtst bij de oase gelegen zijn. De bewoners van Pende — de rijkste veefokkers — weidden hunne kudden op de heuvels langs de beide oevers der Koesjk en zelfs in het binnenland van Badchyz, waarvoor zij aan den Afghaanschen beheerscher eene belasting betaalden van 6 tenge's voor elke 100 schapen.

Noordwaarts van Dasj-kepri werden de kudden niet verder gedreven dan tot aan den rivierovergang bij Joengenly, wegens de moeilijkheid om ze tegen de Merwsche roovers te beveiligen. Verder op werden al de weiden tot aan Koerdsjoekli door iedereen ongebruikt gelaten; dit was de gevaarlijkste plaats in de gansche steppe, omdat hier roovers van al de omringende stammen rondzwierven.

In Jol-otan is weinig vee; hier wonen meest arme menschen, die uit Pende naar hier zijn getrokken uit gebrek aan vee en aan geschikt land nabij de samenvloeiing van de Moerg-ab en de Koesjk. De Jol-otanners weiden hunne niet zeer talrijke kudden in de nabijheid van hunne aoel's. 1)

Het zou te veel kosten om elke kudde te doen bewaken door afzonderlijk daarvoor gehuurde lieden; en daarom wordt een ander middel te baat genomen: op geschikte punten houden zich wachters verborgen, die de bewegingen der roovers moeten volgen; heeft er nu een overval plaats, dan deelen de wachters dit onmiddellijk in de oase mede, van waar een troep uittrekt, meer of min talrijk naar evenredigheid van de sterkte van

1) aoel = kamp.

den *alaman* 1); daar het vee niet snel kan voortgedreven worden, gelukt het maar zelden het weg te voeren, en daarom bepaalt zich de zaak gewoonlijk tot het rooven van paarden, wapenen, en enkele menschen.

De schapen der Saryks zijn van uitstekend ras; hunne weiden zijn de beste van de geheele steppe, en daarom zijn de Saryks, niettegenstaande de vroegere onrustige tijden, de rijkste van alle Toerkmeensche stammen; velen bezitten tot 1000 schapen; de rijkste — *bai* 2) — zelfs tot 2000 stuks en 60—70 kameelen.

Thans, nu de streek volkomen rustig is geworden, zullen de meeste kudden wel gaan grazen aan de noordelijke helling van den Elbirin-kyr; het geringe aantal bronnen is daarvoor geen beletsel; een poos vindt het vee drinkwater in de rivier, totdat de daaraangrenzende weiden zijn afgegraasd; daarna trekt het naar de bronnen; de schapen behoeven in de weide zelfs des zomers slechts eens in de 4—5 dagen te drinken; in den tusschentijd bevat het gras genoeg vocht.

Minder gunstig dan met de veeteelt, is het bij de Saryks met den landbouw gesteld. Even als in andere laaggelegen deelen van Midden-Azië, brengt de grond ook hier niets voort zonder besproeiing, en in Pende levert deze groote moeilijkheid op. Bijna overal zijn de dalen der Moerg-ab en van hare zijtakken smal; de omringende heuvels zijn wel is waar niet hoog, maar zonder uitgebreide werken zou men er toch geen kanalen door heen kunnen aanleggen, en daarom namen de Saryks, nadat ze de Salors er uit verdreven hadden, al de valleiën der rivieren in bezit.

De voornaamste kanalen tot besproeiing van Pende zijn uit de Moerg-ab afgeleid, maar hare oevers laten niet toe om dammen aan te brengen, en daarom vergenoegen zich de Saryks met kleine kanalen, die gevoed worden door den natuurlijken stroom der rivier; alleen maakt men bij zeer laag water, om den waterspiegel te doen rijzen, bij de monding van de westelijke kanalen een weinig beneden Meroetsjak uit steenen en rijshout tijdelijke versperringen, die in het voorjaar door het hooge water worden weggespoeld. Het begin van dit kanaal is van den rivierarm afgescheiden door eenen dam, Bend-i-Nadiri geheeten, die nog aangelegd is door de Jersari-Tsjorsjangi's, die hier vóór de Salors woonden.

Voorts is er nog eene reden, behalve de beletselen, die de plaatselijke gesteldheid aanbiedt, waarom de Saryks niet iets beters tot stand bren-

1) alaman = (eigenlijk cavalerie) rooverbende.

2) bai = een rijke, aanzienlijke.

gen tot het besproeien van Pende, en dat is, de onzekerheid van hunnen toestand, de vrees voor belemmeringen van den kant der Afghanen, die de Saryks zouden kunnen dwingen meer noordwaarts te trekken, en in de voornaamste plaats — het ontbreken bij dezen stam van iets wat op gezag of orde gelijkt.

Onder deze omstandigheden is alleen het allerlaagste gedeelte van de vlakte, ter breedte van 200—300 sasjen besproeid; plaatsen, die 2—3 sasjen hoog liggen, zijn voor het water reeds niet meer te bereiken.

De kanalen aan den rechteroever der Moerg-ab worden door de Bairadsj's en Alasja's gebruikt; die op den linkeroever door de Soekten, de Chorassal's en de Herseki.

Vroeger gebruikten de Saryks het water, dat uit de Moerg-ab werd afgeleid bij het fort Bala-Moerg-ab, waar jaarlijks eene tijdelijke versperring, Bend-i-dsjoukara, werd gemaakt; in den laatsten tijd hebben de Afghanen de Saryks uit Bala-Moerg-ab verdreven, en de akkers van deze laatste zijn tegenwoordig in bezit genomen door de Dsjemsjids en Chasare's.

Toen in 1878 Generaal Grodekoff langs Kalei-wali trok, lag deze versterking in puin en was zij door niemand bezet; thans hebben zich daar Charassal-Saryks gevestigd.

Uit de rivier de Kasj zijn ook kleine kanalen afgeleid door den stam der Herseki. Zooals reeds boven gezegd is, droogt de Kasj soms 's zomers geheel op, en daarom is het gewaagd op haar te rekenen, daar zij zelfs onder gunstige omstandigheden weinig water bevat.

Niettegenstaande dezelfde kans van opdrogen, is de rivier de Koesjk voor de oase van meer belang, omdat zij in de lente en na de regens in het gebergte veel water bevat; in de geheele vallei langs den stroom hebben de Soekten en Chorassal's kanalen gelegd, beginnende bij Tsjildoechter tot aan den ingang van de oase Pende (ongeveer 20 wersten ten zuiden van Dasj-kepri); bij deze aanplantingen wonen de Saryks niet het geheele jaar door; terwijl zij hunne gezinnen in Pende achterlaten, trekken alleen de Dechkan's (landbouwers) daarheen om te zaaien en den oogst binnen te halen; op enkele punten in de vlakte hebben zij kleine versterkingen opgericht.

Verder ten Noorden van de Herseki heeft de stam der Soekten eenige kanalen aangelegd, waarvan het voornaamste langs de waterleiding van Dasj-kepri naar den linkeroever der rivier oversteekt en het land besproeit tot aan den rivierovergang bij Joengenli.

Maar al de hier beschreven punten waren voor de Saryks nog niet

voldoende; zij zeggen, dat in Pende te weinig geschikt land is, en dat daar alleen rijke veefokkers en roovers kunnen wonen. De onrustige toestanden in de steppe lieten niet toe de vroeger bestaande besproeiingskanalen tusschen Joengenli en Jol-otan te vernieuwen, en daarom besloot, ongeveer 10 jaren vóor het bezetten van Pende, het armste deel der bevolking, dat geen vee bezat en daarom minder er bij waagde, met goedvinden van de Merwers, zich te vestigen bij de ruïnen der door de Salors verlaten versterking Jol-otan. 45 wersten boven dit punt bouwden zij den dam Bend-i-Kazachli, vanwaar een kanaal begint, dat de oase Jol-otan besproeit; tegenover de plaats, Tsjar-bag genaamd, verdeelt het zich in twee takken, die evenwijdig aan elkander bijna tot Merw loopen. Kleinere onderafdeelingen zijn slechts van tijdelijken aard; men leidt het water er in, naarmate er in de buurt gezaaid is. De breedte der groote kanalen bedraagt 3 sasjen, en van den enkelen arm, die tot Tsjar-bag gaat — 4 sasjen; de diepte is 1 tot 1½ arsjine. De geheele oase Jol-otan bestaat uit eene smalle strook, zelden breeder dan 2 wersten, die zich van Kazachli bijna tot Merw uitstrekt, dat is een afstand van ongeveer 60 wersten. Aan den rechterkant is zij begrensd door de rivier, aan de linkerzijde door het zand, dat onregelmatig nu eens tot dicht aan den stroom komt, en dan weder er zich ver van verwijdert; de kanalen gaan dicht langs het zand heen en doorsnijden het soms. Het eigenlijk bebouwde gedeelte van de oase Jol-otan begint eerst bij Tsjar-bag en loopt tot aan de ruïnen van Talchatan-baba, waar het onmiddellijk grenst aan de velden der Merwers.

Buiten het hoofdkanaal zijn er in de vlakte zelve bij Jol-otan kleine akkers, waarop, bij lagen rivierstand, het water aangevoerd wordt door tsjigir's (waterraderen), van dezelfde soort als in Chiwa gebruikt wordt.

Het lijdt geen twijfel, dat wanneer eenmaal de orde in het land voor goed zal zijn hersteld, de bewoners van Pende stroomafwaarts zullen trekken, en alle beschikbare plaatsen aan de Moerg-ab zullen bezetten, vooral bij Jol-otan, waar overvloed van uitstekend land is, te meer, daar hier ook voortreffelijke weiden in de nabijheid zijn.

(Op de hierbij gevoegde kaart zijn al deze kanalen aangeteekend; een deel er van, die bij Meroetsjak en Bala-Moerg-ab beginnen, volgens ontvangen inlichtingen; de overige onderzocht ik op mijnen tocht naar Pende in Maart 1884.)

In de oasen Pende en Jol-otan wordt hoofdzakelijk verbouwd: tarwe, dsjoegara (sorgo) 1), gerst (zeer weinig), rijst van uitstekende kwaliteit,

1) *Dsjoegara* of *dsjoegeri* is, volgens St. 57, de holcus sorghum, en wordt

koendsjoet 1), juroendsja 2) (lucerne), katoen (zeer weinig); groenten evenzeer in zeer geringe hoeveelheid. Tuinen vindt men er in het geheel niet, noch in Jol-otan, noch in Pende.

Hoewel, zooals hierboven gezegd is, het welslagen van den landbouw geheel van het besproeien afhangt, staat dit bij de Saryks, zoowel als bij de andere Toerkmenen, op den laagsten trap van ontwikkeling.

Bij andere volken van Midden-Azië ontbreekt op dit gebied alleen de theoretische kennis; maar de Toerkmenen hebben ook zeer weinig practische vaardigheid, zoowel in het maken van kanalen, als om ze te onderhouden. De bouwmeesters van irrigatiewerken, pendsjwars geheeten, zijn gewoonlijk zeer weinig in hun vak bedreven.

Als plaats voor het aanbrengen van eenen dam of monding van een kanaal kiest men eene kromming in de rivier, om gebruik te maken van de daarheen gerichte strooming; daarop worden de kanalen aangelegd, waarbij men de overblijfselen van vroegere, thans verwoeste gebouwen bezigt, die overal in overvloed aanwezig zijn; indien er die niet zijn, wordt de richting aan het toeval overgelaten; daar de Toerkmenen geen begrip hebben van nivelleeren, zijn ze er nimmer zeker van dat het water gaan zal waarheen ze het wenschen; daarom graven ze het kanaal, bij de rivier beginnende, in kleine afdeelingen, waarin ze terstond het water laten binnentreden; gaat dit dan niet verder voorwaarts, dan wordt het aangevangen werk verlaten, en begint men ergens anders op nieuw; overal treft men een aantal van die verlaten mislukte gedeelten aan, die soms eene aanzienlijke lengte hebben. Over het aanbrengen van verval in het water in overeenstemming met den aard van den grond hebben de Toekmenen geen begrip; dit doet ten slotte het water zelf door het afspoelen van de oevers en als de lengte van het kanaal door krommingen langer wordt; zelfs worden de oevers en de dammen in de kanalen niet onderhouden; eene aanzienlijke hoeveelheid water vloeit in kuilen weg, die vooral in de Merwsche oase eene groote oppervlakte beslaan; behalve het nuttelooze waterverlies, worden hierbij, zooal niet voor goed, dan toch voor zeer langen tijd, goede gronden bedorven;

---

in Toerkestan als paardevoeder gebruikt. P. de C. 296: plante à haute tige, semblable au roseau, portant des graines, comme celles du dourra, holcus saccharatus.

1) *Koendsjoet* is de sesamplant, uit welker olieachtige zaden de sesamolie bereid wordt, die in het Oosten veelvuldig gebruikt wordt. V. 332 en P. de C. 479 hebben beiden *kundsji*; St. 121 geeft echter *koendsjoet*, in Samarkand en in het Toerkmeensch: *koensjoet*.

2) St. 270 en P. de C. 546 hebben beiden *joeroentsjka* = klaver, lucerne.

het water verdampt en laat zout achter, dat den bodem verandert in voor bebouwing ongeschikte zoutgronden.

De afvoerkanalen zijn bijna nergens in voldoenden staat; bij het rijzen van het water, stroomt dit niet langer er doorheen, maar breekt den dam door; is deze zoo stevig, dat hij voldoenden weerstand biedt, dan gaat het water eenvoudig om de versperring heen, wat zelden moeilijk valt, daar de oevers bij de dammen niet versterkt worden. Als het water begint te stijgen, geeft de wacht bij den dam daarvan kennis in het kamp; eenige honderde, soms zelfs twee, drie duizend menschen komen aangesneld, om tegen het water te strijden; doch alles wordt zonder overleg gedaan, en er is haast geen dam, die niet elke 5 à 6 jaren vernield wordt.

Men kan hieruit gemakkelijk begrijpen, hoe onpraktisch het water gebruikt wordt, hoe slecht in het algemeen het stelsel van irrigatie is, en hoe onbeduidend meestal de resultaten zijn, die volstrekt niet in verhouding staan tot den ontzaglijken arbeid, die daaraan besteed wordt.

De besproeiingswerken zijn van den meest primitieven aard. Zooals reeds hierboven gezegd werd, zijn er in de oase Pende geen dammen: bij laag water worden bij Bend-i-dsjoukara en in de Koesjk telken jare tijdelijke versperringen uit steenen en rijshout aangebracht, om den rivierstand hoog te houden en het water naar de kanalen te leiden. 1)

De waterleiding Dasj-Kepri werd gebouwd tijdens de Arabieren hier gezag voerden; zij bestaat uit negen spitsbogen, elk met eene spanning van 1,8 sasjen; de dikte der pijlers bedraagt 1,15 sasjen en de geheele lengte der waterleiding 30 sasjen; de afstand van den waterspiegel tot aan den bovenrand der borstwering is 2,45 sasjen. Het kanaal dat boven over de brug heenloopt, heeft 5 arsj. breedte en 1 ½ arsj. diepte. De brug ziet er plomp en gedrukt uit; bij geringe hoogte beginnen hare spitsbogen bijna aan den waterspiegel en zijn zeer leelijk. Zij is gebouwd op de manier der Saryks, met een cementachtig mengsel, waarin vuil, asch, stroo en zelfs eieren gedaan worden, om het meer waterdicht te maken; toch behoedt dit de waterleiding niet voor vernieling; verscheidene bogen vielen geheel in, en andere ten deele; en de gewelven werden eene eenvoudige overdekking; het geheel houdt zich slechts staande door de massieve afmetingen van al de onderdeelen.

1) Eene uitvoerige beschrijving van de veel praktischer wijze, waarop de Kirgiezen irrigatiewerken in de steppe aanleggen, opgehelderd door teekeningen van den Russischen Ingenieur Lewsjin, is te vinden bij W. Radloff, Aus Sibirien. Leipzig 1884. Deel I, pag. 463 en verv.

De Saryks trachtten de waterleiding in eenen dam te veranderen, maar bij het ontbreken van afvoerkanalen, dreigde het water bij het stijgen er om heen te gaan of de brug mede te voeren en daarop werd de versperring der bogen weder weggenomen.

De dam Bend-i-kazachly, die het water in de kanalen van Jol-otan en Koerdsjoekli voert, is uit aarde en rijshout opgetrokken, en het afvoerkanaal tot doorlating van het hooge water, dat niet in het hoofdkanaal gaat, uit steenen en takkenbossen, en heeft daardoor aanhoudend herstelling noodig: onder de Saryks, dat is, in de laatste 17 jaren, werd de dam drie keeren door het water medegesleurd; eenmaal doordien de Merwers de takkenbossen hadden in brand gestoken.

Het kanaal van Kazagly naar Tsjar-bag werd reeds door de Salors gegraven; toenmaals ging de rivier daar ter plaatse door eenen anderen arm, die afgedamd was om het water in het kanaal te leiden; het hooge water ging om den dam heen en groef eenen zijarm, die zich bij Babakember met den hoofdstroom vereenigde; de waterkeering der Saryks is in dezen zijtak aangelegd. Het water stroomt eerst in de oude bedding der rivier tot aan den dam, die op de plaats van den ouden dam der Salors is aangebracht, en van daar door het oude kanaal; de helling van den bodem is zeer aanzienlijk, en als zij zoo over den geheelen loop bleef, zou men het zeer goed zonder dam kunnen stellen. Te dien einde trachtten de Saryks de monding van het kanaal nog hoogerop aan te leggen: er werd een groote aryk gegraven, maar de richting was slecht gekozen, zoodat hij doodliep in het zand en verlaten werd.

Handel. Daar de Saryks in bijna geene behoeften te voorzien hebben, zoowel door hunne armoede en weinige ontwikkeling, als door de bezwaren van het verkeer met naburige landen, is de handel bij hen van zeer weinig beteekenis.

De Saryks in Jol-otan koopen sitsen, kleedingstoffen, ijzer, ketels, thee en zijde, voornamelijk uit Boechara, chalaten 1) uit Chiwa. Uit Herat voeren zij eveneens thee aan, benevens zijde, kanaus 2), kandij, indigo (ter verzending naar Boechara en Chiwa).

In Pende zijn de handelsartikelen ongeveer van denzelfden aard, maar, wegens den hoogst gevaarlijken weg van Jol-otan naar Pende, handelt de eerstgenoemde streek voornamelijk met Boechara en de laatste met Herat.

Ook wordt uit Boechara aangevoerd meubilair en voorwerpen uit hout,

1) Deze chalaat is in Midden-Azië het gewone opperkleed, bijna tot op de hielen reikende, en met zeer lange mouwen. In het Russisch beteekent het eenvoudig slaaprok.

2) *Kanaus* is eene soort van zijden stof uit Perzië.

koffers, deuren voor de kibitka's etc.; uit Chiwa latwerk voor de tenten. Wanneer de Koesjk en de Kasj vroegtijdig zijn opgedroogd, of bij misoogsten, die in Pende niet zeldzaam zijn, en om andere redenen worden groote hoeveelheden koren in Merw of in Herat aangekocht.

De voornaamste artikelen van uitvoer uit de beiden oasen zijn: schapen naar Boechara, en paarden en kameelen naar Herat. De prijs van het grootste schaap is 20-25 tenge's. 1)

Het hout dat langs de Moerg-ab groeit, wordt gekapt om het in Merw ter markt te brengen, waar een goede boom 6-7 kran's 2) opbrengt. Bij Bend-i-kazachly worden de vlotten uit elkaar genomen, en naar de andere zijde van den dam gebracht; de wachters vorderen hiervan badsj (schatting) in natura; één stuk van elke bepaalde hoeveelheid, en gebruiken dit voor het onderhoud van den dam en de brug bij Jol-otan.

De rijst, die in Pende gekweekt wordt, is in al de omringende landen beroemd als de beste uit die streken, en wordt uitgevoerd naar Herat, Perzië en Merw.

Op de heuvels aan de oevers van de Moerg-ab en de Koesjk worden vossen gevangen, waarvan de vellen in Boechara verkocht worden voor 36-40 kran's per bundeltje.

Voorts bestaat de uitvoer nog uit eenige nijverheidsvoortbrengselen der Saryks, als:

1) In de eerste plaats tapijten; in teekening zijn zij eenigszins fraaier dan de Merwsche, maar in kwaliteit slechter dan deze, doordien er katoen, en geen zijde doorheen gewerkt is; daar in de oase geen moerbeziënboomen voorkomen, houdt men er zich met de zijdecultuur niet op. De prijs dezer tapijten is ongeveer gelijk aan die der Merwsche.

2) Kosjma (vilt) wordt tamelijk veel in Pende vervaardigd; een stuk van 5 arsjinen lengte en ruim 3 arsj. breedte kost 20 kran's.

3) Uit de wol van jonge kameelen (van een of twee jaren) wordt een zeer fraai weefsel voor chalaten gemaakt; eene vrouw kan per jaar een stuk van ongeveer 9 arsjinen lengte, bij 14 à 15 wersjok's 3) breedte daarvan afwerken. Dit weefsel wordt in Perzië en Herat zeer duur betaald; het stuk kost 200—300 kran's; de Saryks zelve zijn niet rijk genoeg, om zulke chalaten te dragen. Op dezelfde wijze wordt een goedkooper weefsel (dat 80 kran's per stuk kost) uit schapenwol gemaakt; dit is wit van kleur.

---

1) 1 tenge = *f* 0.30.

2) 1 kran = *f* 0.36.

3) 1 wersjok is het 1/16 van eene arsjine of el, dus = 4,445 cm.

De overige voortbrengselen der Sarykschen nijverheid dienen slechts voor plaatselijk gebruik.

Door de onrust, die voortdurend in het land heerschte, kon het handelsverkeer alleen met inachtneming van de grootste voorzorgen plaats hebben; ter bescherming van eene karavaan van 100 kameelen moesten 50—60 man gehuurd worden, tot een loon van 50 tenge's tot aan Tsjardsjoeï 1); dit konvooi bestond uit voetknechten (mergen's). Naar Boechara hadden zij 5—7 dagen noodig met kameelen, en 12 dagen met schapen, meestal langs den weg door Repetek, die voor den besten gold; men vindt er voldoende water en er is niet zooveel zand, maar de reis werd bemoeilijkt door de strooptochten der Merwers en Jerzari's.

Deze bezwaren van het verkeer hadden invloed op de prijzen der artikelen; een stuk koematsj 2), dat in Boechara 38 tenge's kost, werd te Jol-otan verkocht voor 60; een pond 3) suiker kostte 60 kopekken (= *f* 0.75).

Op de bazars, die twee keeren per week gehouden worden, vindt men voornamelijk plaatselijke produkten aangevoerd; de artikelen uit andere landen zijn in de kramen der Joden te koop, waarvan er te Jol-otan een twintigtal zijn; in hunne handen is ook de geheele transiethandel tusschen Herat en Boechara; Jol-otan was een zeer geschikt tusschenstation, omdat de bewoners met die van Pende bevriend waren, en met de Merwers min of meer in vrede leefden.

Tot dusverre was bij de Saryks hoofdzakelijk Boechaarsch geld in omloop: tenge's (4 tenge's staan gelijk met 1 kredietroebel = *f* 1.20), alsmede oude Perzische kran's (ongeveer 30 kopekken = *f* 0.36), nog in de lente van dit jaar kenden de Saryks geen nieuwe Perzische kran's (van 40 kopekken = *f* 0.48), noch papiergeld.

Salors. Volgens opgave van Generaal Petroesewitsj, worden de Salors in drie stammen verdeeld: de Kiptsjaks, de Dazardoe-chodsja en de Karaman-jalawatsj. Bij Oud-Serachs hebben zij ongeveer 3.000 kibitka's (de Salors zelve schatten dat getal op 4.000); en bovendien vindt men van hen aan de Moerg-ab (onder Merwers en Saryks) ongeveer 1.000 kibitka's, bij Tsjardsjoeï 400, Maimene 200, en in de buurt van Herat bij Poel-i-Salar ongeveer 100 woningen.

De Salors zijn de zwakste en armste van alle Toerkmeensche stammen;

---

1) In het Chanaat Boechara, aan de Amoe-darja gelegen.

2) *Koematsj* = eene soort roodgeverwde wollen stof uit Boechara.

3) Het Russische pond is = 0,409 Kg.

tenten bezitten zij bijna niet; maar allen wonen in hutten van stroo, met leem besmeerd; vee vindt men haast niet bij hen; paarden en kameelen zeer weinig; reeds sinds lang ondernemen de Salors geen rooftochten meer; landbouw is bijna uitsluitend hun bedrijf. Hunne woonplaatsen zijn deels nabij Oud-Serachs verspreid, deels bij de ruïnen van Koöesjoet-kale; ter besproeiing gebruiken de Salors kanalen, die bij Daulet-abad beginnen, en waarin zij het water leiden door tijdelijke dammen, die jaarlijks bij laagwater vernieuwd worden. Hunne irrigatiewerken zijn ook niet zoo uitgebreid als bij de Merwers en Saryks.

Historische schets. Omstreeks het jaar 1790, 1) nadat Merw verwoest was geworden door den Emir van Boechara Maasoem, en hare bewoners deels naar Boechara, deels naar Mesjched en Herat waren weggevoerd, namen de Saryk-Toerkmenen het land aan de Moerg-ab nabij Bairam-Ali-kala in bezit en behielden dit tot het jaar 1857; van hier uit deden zij hunne rooftochten naar al de naburige streken, zelfs naar het gebied van andere Toerkmeensche stammen.

Ter besproeiing van hunne gronden bouwden zij den dam Dsjenaali-bend, niet ver van den thans bestaanden; maar hij werd meermalen door het hooge water of door hunne vijanden verwoest.

Kort vóór 1830 onderwierpen de Saryks zich aan den Chan van Chiwa, en dit duurde nog minstens tot aan het jaar 1839, zooals Abbot in zijn reisverhaal getuigt. De Toerkmenen stonden meermalen tegen de Chiwenzen op, en de strijd was vooral verbitterd onder Medemi-chan, die bijna elk jaar tegen de opstandelingen te velde trok. Langs al de wegen van Chiwa naar Merw en Atek, en verder op langs de Moerg-ab tot Pende en vandaar naar Serachs vindt men thans nog sporen van deze tochten; in de woestijn is het eene onafgebroken reeks van beenderen van lastdieren; op andere plaatsen wordt elke tocht aangeduid door de chandek's van Medemi-chan, dat zijn de verschansingen, waarmede de Chiwenzen hun kamp omringden.

Tijdens deze oorlogen werd bij den dam Dsjenaali-bend eene versterking opgericht, waarvan de puinhoopen, zooals hierboven reeds vermeld werd, nog heden ten dage bij de Tekenzen bekend zijn onder den naam van Porsoe-kala.

In den beginne waren de tochten van Medemi voorspoedig, maar de laatste er van, in 1855, tegen de Tekenzen in de buurt van Oud-Serachs

1) Eenige bizonderheden uit de oudere geschiedenis van deze streken zijn door Sir H. Rawlinson medegedeeld in Proceedings of the R. Geographical Society. January 1883. L. Zie ook Bijlage II.

gericht, eindigde met eene volledige nederlaag; de Chan zelf werd gedood en de Chiwenzen vluchtten niet alleen uit Serachs, maar ook uit Merw.

Bijna terstond daarop trokken de Tekenzen, door de Perzen in het nauw gebracht, onder aanvoering van Koöesjoet-chan van Serachs naar Merw, en na eenen tweejarigen strijd verdrongen zij de Saryks naar Pende, waaruit deze laatsten weder op hunne beurt de hier wonende Salors verjoegen. Wegens het reeds vroeger vermelde gebrek aan geschikt land in Pende en de moeielijkheid om dit te besproeien, nam, tien jaren na de verovering van Pende, het armste deel der Saryks in 1867 Jol-otan in bezit.

Kort na 1830 vinden wij de Salors bij Oud-Serachs gevestigd. Dit punt gold voor zeer belangrijk; zoowel de Chan van Chiwa als de Emir van Boechara trachtten het in hunne macht te krijgen. Toen Abbas-Mirza besloten had het gezag van den Sjach uit te breiden van Chorassan tot aan den Oxus, achtte hij het daartoe in de eerste plaats noodig Serachs te bezetten.

Hoewel de hier wonende Salors zelve geen rooftochten ondernamen, verschaften zij toch wapens aan de vijanden van Perzië, en ontvingen in ruil daarvoor Perzische gevangenen, die zij deels als slaven hielden, deels in Chiwa en Bochara verkochten. In Serachs waren te samen genomen ruim 3000 sjiïtische slaven.

In 1832 eischte Abbas-Mirza de overgave van Serachs, en toen de inwoners weigerden, nam hij het stormenderhand in. De plaats werd uitgeplunderd, en het grootste deel der bewoners gedood. De overigen, ongeveer 5,000 man, werden voor 50,000 toemans 1) losgekocht door den Chan van Chiwa, en namen daarvoor de verplichting op zich de Perziche grens tegen de Tekenzen en Saryks te beschermen. Van dit laatste kwam natuurlijk echter niets.

Na dezen slag trokken de Salors van de oevers der Heri-roed naar den middenloop van de Moerg-ab en bouwden daar Taza-Pende en de uitgebreide versterking Jol-otan, waarvan de puinhoopen thans door de Saryks bezet zijn. Uit Pende verdreven zij de daar wonende Jersari's (van den stam der Tsjorsjang's,) die daarop naar Sjibirchan en Balch verhuisden.

De nederlaag der Salors was zoo gevoelig geweest, dat zij zich nimmer daarvan konden herstellen; toen 25 jaren later de Saryks hun gebied binnendrongen, boden zij bijna geen tegenstand, maar trokken, met toe-

---

1) 1 toeman, = ongeveer *f* 5.75.

stemming der Perzische autoriteiten, naar Zoer-abad; hier is in de bergen overvloed van water, maar de beekjes stroomen door smalle kloven, zoodat er geen ruimte voor akkers is; bij Zoer-abad zelf is de vlakte, die ter bebouwing geschikt is, van geringen omvang en zeer arm aan water, zoodat men gebruik moet maken van aryks (kanalen) uit kerizzen, 1) daar het aanbrengen van kanalen uit de Heri-roed te veel moeite zou vereischen. Daarom verzochten de Salors, na hier 12 jaren te hebben doorgebracht, zich op den rechteroever der Heri-roed, bij Oud-Serachs te mogen vestigen. De Perzen stonden dat toe, maar verlangden dat de Salors een cordon zouden onderhouden ter bescherming van de Perzische grenzen tegen de Saryks en Merwers. Laatstgenoemden, vertoornd over deze handelwijze der Salors, namen hun al hun vee af, en beloofden het alleen te zullen teruggeven, indien de gansche stam naar Merw verhuisde, wat ook geschiedde. Hier hielden de weinigen, die kudden bezaten, zich met veeteelt bezig; een deel legde zich op den akkerbouw toe en stond voor het gebruik van grond en water een vierde van den oogst aan de Merwers af; maar de meerderheid, uit arme lieden bestaande, kwam eenvoudig als arbeiders bij de Merwers in dienst.

In den zomer van 1881 besloten de Merwers, op raad van Tykma-serdar, niet langer de Salors bij zich te houden, maar hen naar hunne oude woonplaatsen te laten trekken. Met meer dan 2,000 kibitka's begaven deze zich naar Serachs en verzochten verlof van het Perzisch bestuur zich hier te mogen vestigen; doch het gelukte den Wali 2) van Chorassan, door omkooping van de stamhoofden, en door hulp te beloven, de meerderheid der Salors over te halen zich bij Zoer-abad neder te zetten, om daardoor langs de Heri-roed een cordon te vestigen tegen de rooverijen der Saryks en Merwers. De Salors namen van Poel-i-chatoen tot Zoer-abad en verder zuidwaarts langs de rivier alle gronden in bezit, die geschikt ter bebouwing waren. Een klein getal woningen bleef evenwel bij Oud-Serachs staan.

De betrekkingen tusschen de Salors en de Perzen bleven van hoogst vijandigen aard; de nomaden hielden niet, om dezelfde reden als vroeger vermeld werd, van de bergstreek bij Zoer-abad; de Perzen richtten hier een fort op en voorzagen het van een garnizoen en artillerie, en lieten niet na de kolonisten te onderdrukken.

Zoodra daarom Koŭesjoet-kala (bij Oud-Serachs) door Russische troepen was bezet geworden, véreenigden al de Salors, die bij Zoer-abad

---

1) Keriz. Zie de aanmerking op pag. 261.

2) Wali = Gouverneur.

woonden, zich weder met hunne op eerstgenoemde plaats vertoevende stamgenooten, en tegenwoordig zijn ongeveer 3,000 hunner kibitka's op den rechteroever der Heri-roed verspreid.

Betrekkingen van de Saryks met hunne buren. De door de Saryks in hun gebied ingevoerde regelingen en leefwijze, zijn van het begin van hunne vestiging af tot op den huidigen dag bijna onveranderd gebleven. Daarentegen is de verhouding der Saryks tot hunne buren, andere Toerkmeensche stammen, Perzen en Afghanen, in de laatste jaren aanmerkelijk gewijzigd, voornamelijk ten gevolge van twee gebeurtenissen: de verovering van Gok-tepe (12/24 Januari 1881) en het bezetten van Merw (3/15 Maart 1884).

De betrekkingen van de Saryks met de Tekenzen waren steeds vijandig; de strijd om het bezit van de Merwsche oase had hunnen wederkeerigen haat ten hoogste geprikkeld; en tot heden kunnen de Saryks zich nog niet met het denkbeeld verzoenen, dat zij de vruchtbare vlakten aan den benedenloop der Moerg-ab moesten verliezen. Bij mijnen tocht in de lente van 1884 door Pende, gaven velen mij te kennen, dat het thans, nu de Russen Merw genomen hadden, billijk zou wezen, indien de Tekenzen van daar teruggedreven werden naar het land dat zij vroeger in Atek en bij Serachs bezeten hadden, en Merw dan aan de Saryks werd teruggegeven.

Tijdens den veldtocht der Perzen tegen Merw in 1860, waren de Saryks op de hand der Perzen, en sedert heeft tot in den jongsten tijd tusschen de beide stammen eene diep ingewortelde veete geheerscht, die wel is waar zich niet lucht gaf in krijgstooneelen, maar, volgens Toerkmeensche gewoonte, door eene reeks strooptochten: de roovers van de beide stammen trokken langs verschillende wegen op, om elkander niet te ontmoeten, en vielen slechts aan op ongewapende lieden op de grenzen der oasen, op vee en op karavanen. De Merwen trokken ten alaman 1) langs den weg naar Serachs tot aan Kel-gouz of Niaz-abad, en stroopten bij Adam-jolan, Ak-robat en in Pende. De Saryks hielden gewoonlijk den weg langs de Moerg-ab.

In de Kara-koem kwamen zij zelden noordelijker dan den weg van Boechara naar Merw en Serachs, hoewel zij een enkele keer een aanval waagden in de buurt van Dert-koel en Karri-bend; op bovengenoemden weg was hunne verschijning zeer gewoon, en dit was het voornaamste beletsel voor het ontwikkelen der handelsbetrekkingen van Boechara met Merw en Perzië.

1) Alaman. Zie de aanmerking op pag. 270.

Met het oog hierop kan het gerucht, dat de Saryks van Pende de Tekenzen zouden geholpen hebben tijdens het beleg van Gok-tepe, moeilijk juist zijn; indien er Saryks deel namen aan de krijgsbedrijven, dan zijn dit waarschijnlijk mannen uit Jol-otan geweest.

Deze laatsten waren zeer afhankelijk van de Merwers; zij hadden zelfs zonder toestemming der Tekenzen, de noordelijke oase niet kunnen in bezit nemen. Nog tegenwoordig spreken velen in Merw met minachting van de Jol-otanners, en zeggen dat Jol-otan een geschenk is, dat Noerberdy-chan en Kooësjoet-chan aan de Saryks gegeven hebben. De landerijen der Saryks grensden aan die der Merwers; maar hunne wederzijdsche betrekkingen waren zeer onbepaald, zooals dit alleen in Azië mogelijk is: enkele bewoners bezochten elkander over en weder en dreven samen handel, terwijl andere elkander paarden, kameelen en schapen afstalen; dit kon natuurlijk niet geheim blijven, maar wekte de wraak op van de benadeelde partij en de strijd werd voortgezet, maar alleen bedektelijk. Tegenover andere buren waren Jol-otan en Pende steeds samen verbonden, en gezamenlijk trokken zij op tegen Jersare's, Perzen en Afghanen. De band tusschen Jol-otan en Merw kwam het duidelijkst aan het licht, toen laatstgenoemde plaats door de Russische troepen bezet werd; de Jol-otanners begrepen ten volle de onmogelijkheid voor hen, om afzonderlijk te blijven bestaan, en toen onze legerafdeeling uit Karri-bend optrok, wendden zij zich tot de Merwsche aanvoerders, met het doel de beide stammen hetzelfde lot te doen deelen; toen de oase eenmaal door ons bezet was, verzochten zij terstond onder Russisch gezag te worden gesteld.

Het bezetten van Merw had ook grooten invloed op de betrekkingen tusschen de Pendeërs en de Merwers; dezel aatsten staakten hunne rooftochten geheel, en de Pendeërs begrepen van hunnen kant, dat aanvallen op Russische onderdanen niet ongestraft zouden blijven, en daarom is het tegenwoordig langs de Moerg-ab tamelijk rustig.

De Jersare's strekten hunne strooptochten tot aan de Moerg-ab uit, vanwaar zij de kudden der Saryks wegroofden, en om die reden werd op den rechteroever geen vee gehouden, noch door de bewoners van Pende, noch door die van Jol-otan, en zelfs niet door de Toerkmenen, die meer oostwaarts wonen.

Jegens de Salors gedroegen de Saryks zich op dezelfde wijze als jegens de Merwers en Jersare's.

Waar de Saryks ook woonden, steeds verontrustten zij het oostelijk deel van Perzië; toen zij tusschen de jaren 1850 en '60 naar het Zuiden gedrongen werden, moesten zij een ander veld voor hunne rooverijen

kiezen, en hadden voornamelijk de Provinciën Dsjam, Bacharz en Seïstan van hen te lijden; in het noordelijk deel van Chorassan durfden zij niet te vallen, uit vrees van daar Merwers te ontmoeten. Over deze plunderingen wreekten de Perzen zich door bepaalde, soms zeer ernstige kruistochten, zooals b. v. die van het jaar 1877 uit Toerbet-Sjeich-i-Dsjam naar de oase Pende, waarbij zij den Saryks wel 100,000 schapen afnamen. (Bizonderheden zijn te vinden in een artikel van generaal Petroesewitsj in de Gedenkschriften van de Kaukasische Afdeeling van het K. Russisch Aardr. Genootschap, Deel XI, Afl. 1, pag. 40 en 41).

Nooit trachtten de Perzen echter afdoende maatregelen te nemen tot beteugeling der Saryks, en vasten voet te verkrijgen op den rechteroever der Heri-roed; zelfs op den linkeroever van die rivier tusschen Douletabad en Koesan bestaat hun gezag slechts in naam. Generaal Petroesewitsj bezocht deze streek kort vóór 1880, te weten juist vóór de onderwerping van Achal, en beschreef zeer uitvoerig den toenmaligen toestand van dit deel van Perzië (Idem pag. 91—93): „In den driehoek, die gevormd wordt door de rivier de Kesjaf-roed, eene rechte lijn van Mesjched tot aan de grens van Herat (hier langs gaat de weg van Mesjched naar Herat) en de rivier de Heri-roed, van hare vereeniging met de Kesjaf-roed tot aan de Heratsche grens, was vroeger, volgens de verhalen van oude bewoners, eene talrijke bevolking; alleen in het district Pjas-i-koech-i-Dsjam (gelegen in de bergachtige streek links van de Heri-roed, rondom Zoer-abad) telde men 460 dorpen, waarvan er thans geen 20 zijn overgebleven en zelfs deze houden zich slechts staande, doordien ze dicht bij Mesjched liggen; de overigen zijn te gronde gegaan door de invallen der Boecharen en Chiwenzen en vooral van de na hen komende Toerkmenen, die ook thans nog niet daarmede hebben opgehouden.

„Ik had gelegenheid den ganschen driehoek, binnen de bovengenoemde grenzen gelegen, te bezoeken en bespeurde, dat er niet alleen langs de Heri-roed geen bevolking meer is, maar ook zelfs niet in de buurt van deze rivier. Aan de Kesjaf-roed is de uiterste bewoonde plaats het dorp Sjaditsje, op 50 wersten afstand van Mesjched. Daarachter naar het Noorden is alles onbewoond, hoewel men er de puinhoopen van verschillende vroeger daar bestaan hebbende dorpen aantreft; maar om het land te beschermen tegen onverwachte, vijandige overvallen, staat bij den ingang van den pas Ak-derbend, waar de Kesjaf-roed doorheen breekt, nog 40 wersten verder dan het dorp Sjaditsje, het kleine fort Akderbend met een wachtpost van 14 man Sjamchaltsji's, en 20 wersten

eerder in eene half verwoeste verschansing van het dorp Bag-i-bagan een post van 4 Sjamchaltsji's. Op den rechten weg ten Zuiden van het dorp Sjaditsje, nabij de plaats, die den naam Olengi-sjachi draagt, liggen nog 6 dorpjes: Soeleimani, Arrau, Dsjelal-abad, Dsjiz-abad, Kelmesan en Gejamei, samen een honderdtal woningen tellende, en bevolkt door den stam der Sistani's en Merwli's. Deze zes dorpen vormen eene geheel afzonderlijke bevolking, die door hare vooruitgeschoven ligging van het overige Chorassan is afgescheiden, waardoor ze meer dan anderen blootstaat aan de invallen van Toerkmeensche horden. Dit is de oostelijkste bewoonde plaats in Chorassan, en ten Zuiden van Mesjched strekt de bevolking zich uit langs den weg naar Herat, maar ten Oosten van dezen weg is geen enkel dorp, zoodat men, hoewel de Perzen de Heri-roed als hunne grens aannemen, langs deze rivier niet alleen geen inwoners, maar zelfs geene grenswacht of eenige andere post aantreft, met uitzondering van de vesting Serachs en het 15 wersten stroomopwaarts daarvan gelegen fort Daulet-abad, waar eene bezetting moet wezen van 20 Sjamchaltsji's, maar in werkelijkheid slechts 6 man zijn. Men zegt wel, dat de Sertip 1) Ali-Merdan-chan-teimoeri verplicht is patrouilles te laten rijden langs den linker-oever der Heri-roed; maar op mijnen tocht langs diezelfde plaatsen, waar ik die patrouilles had moeten ontmoeten, zag ik er niet alleen geen enkele, maar kon ik zelfs geen spoor er van ontdekken, hoewel wij onderweg een kleine troep Tekenzen tegen kwamen, die geroofd hadden op de grenzen van Herat en Chorassan; en na ons viel aan de Kesjaf-roed eene aanzienlijke troep van hen op 30 Sjamchaltsji's aan, die op weg waren om hunne makkers in het fort Moezderan af te lossen, dat op den rechtstreekschen weg van Mesjched naar Serachs ligt.

„Daarom loopt in werkelijkheid de oostgrens van Perzië niet langs de Heri-roed, maar meer ten Westen daarvan, te weten van de vestingwerken van Serachs naar het fort Daulet-abad, buigt van hier een weinig naar het Zuid-Westen naar het verwoeste fort Sjoerdsje en vervolgens naar het fort Ak-derbend, gaat daarop door het dal van de Kesjaf-roed opwaarts naar het dorp Sjaditsje, en van hier in eene rechte lijn naar het Zuiden naar de groep der 6 dorpen bij Olengi-sjachi, van waar zij voortloopt naar den bovenloop der rivier de Dsjam, bij het dorp Feri-moen, daarna de Dsjam volgt tot aan het stadje Toerbet-i-sjeich-i-Dsjam, en vervolgens den grooten

1) Sertip = Hoofdofficier in het Perzische leger. Een kolonel heet derde Sertip; een brigade-generaal tweede Sertip en een divisie-generaal eerste Sertip. Zie over de verschillende rangen in het Perzische leger: A. Bergé, Dictionnaire Persan-Français, pag. 305.

karavaanweg naar het dorp Moechsyn-abad en Keriz, waarachter de bevolking aan de oostelijke grens op aanzienlijken afstand ophoudt. De bovengenoemde punten, onder het feitelijk gezag der Perzen, vormen de grens der uitbreiding van Chorassan's bevolking naar het Oosten."

Het is bekend hoe de verhouding van het Perzische bewind tot de Teke-Toerkmenen zich wijzigde na de inneming van Gök-tepe door onze troepen; reeds op het einde van 1881 begon eene serie van pogingen om plaatsen, die vroeger niet aan Perzië behoord hadden, te bemachtigen: te Baba-doermas werd een vroeger verwoest Toerkmeensch fort weder opgebouwd, daarop werd het land in de dalen van Atek in ontginning gebracht en op den rechter-oever van de Tedsjen het fort Roenk-abad aangelegd. Maar op plaatsen, die het dichtst bij de nederzettingen der Saryks gelegen waren, durfden de Perzen niet zoo stout op te treden: laatstgenoemde stam had door de bezetting van Gök-tepe niet geleden en zette zijn vroeger bedrijf voort. Nog in het beging van 1882 verzekerden de Perzen te Serachs mij, dat de rechter-oever der Heri-roed door de rooftochten der Saryks volkomen ontoegankelijk was; maar reeds in den herfst van dat jaar beweerde de kommandant van Zoer-abad, dat hij patrouilles uitzond van Zoelfagar tot aan Keriz-Ilias; toen ik hierover de Salors ondervroeg, die bij dat fort woonden, lachten zij om die grootspraak van den Chan: „zelfs wij gaan daar niet heen en de Perzen durven dat nooit te doen." De te Mochsyn-abad gestationeerde ruiters vertelden mij mede, dat hunne patrouilles zich bepaalden tot den linkeroever der rivier.

Na de benoeming van Ali-merdan-chan tot kommandant van Serachs, begonnen de Perzen wat krachtiger op te treden, en gebruik makende van den indruk, dien de tocht van eene Russische troepen-afdeeling naar Merw had teweeggebracht, begonnen zij ook naar den rechteroever der rivier patrouilles uit te zenden. Deze waren echter niet geregeld of bestendig: de Perzische ruiters trokken in het geheim uit, volgden de bewegingen der roovers, en indien deze naderden, waarschuwden zij de bevolking van den linkeroever, maar namen zelve gewoonlijk geen deel aan den strijd, daar de getalsterkte der patrouilles steeds zeer gering was, terwijl daarentegen aan den alaman minstens 10-20 mannen deelnamen. Hierbij moet opgemerkt worden, dat het geheele verdedigingssysteem der Perzen zich tot deze patrouilles bepaalt; niet alleen hebben zij in het geheel geene posten op den rechteroever der Heri-roed, maar zij kunnen die ook niet hebben zoolang het land niet geheel tot rust is gebracht (dat is tot aan de onderwerping van de Pendeërs aan Rusland), zonder

versterkte punten op te richten ter verdediging tegen de aanvallen der Saryks, en ter bewaring van proviand, daar anders een kleine post door de Nomaden onfeilbaar verwoest of minstens geplunderd wordt; de aanwezigheid der Russen in Jol-otan weerhoudt de Pendeërs niet van strooptochten in Seïstan en Bacharz, zooals zij nog ondernamen in de lente van 1884.

Wat over posten, enz. verteld wordt, is meestal het gevolg van pralerij van Perzische grensbesturen en is bovendien ontstaan uit misverstand, door ons begrip van posten, patrouilles en wachten te verwarren met hetgeen daaronder in Azië verstaan wordt.

Wat de verhouding der bewoners van Zuidelijk Toerkmenië tot het bestuur in Kaboel en Herat betreft, zoo onderhield eerst de stam der Jersari's (afdeeling der Tsjorsjangi's) die vóór de Saryks aan den middenloop der Moerg-ab gevestigd was en later de Salors die hen kort na 1830 van daar verdrongen, in het geheel geen verkeer met het Afghaansche bewind; in 1839 verhaalt Abbot, die langs de Koesjk en de Moerg-ab trok op den weg van Herat naar Chiwa, dat de Dsjemsjids zich niet beneden Kara-tepe durfden vestigen; daarentegen kwamen er herders uit Merw, om daar hunne kudden te weiden; bij Kalei-mor begon het gebied van den Chan van Charesm. 1)

De laatste Afghaansche plaatsen waren Koesan en Bala-Moerg-ab; bij enkele passen in het Borchoet-gebergte zijn nog heden ten dage sporen aanwezig van wachttorens (Karoean-asjan), die door de Afghanen verlaten werden tijdens de onlusten bij het beleg van Herat door de Perzen in 1839; sedert dien tijd zijn die torens niet hersteld en door niemand bezet geworden.

De Afghanen bemoeiden zich nooit met den gang van zaken aan de Moerg-ab. Hoewel Dost-Mohammed-chan reeds in 1850 de provincie Afghaansch Toerkestan voor goed aan zich onderwierp, liet hij toch in het geheel geene aanspraken gelden op de streek ten Westen 2) van Maimene. Deze was, even als Merw, aan Chiwa onderworpen. Medemichan van Chiwa begaf zich meermalen met zijn leger daarheen in den strijd met de tegen hem opgestane Toerkmenen, hield zich geruimen tijd in Pende op en trok van daar naar Serachs, zonder dat dit alles tot eenige aanmerkingen van de zijde der beheerschers van Kaboel of Herat aanleiding gaf 3).

1) Zie hierachter Bijlage I.

2) In den Russischen text staat: ten Oosten; maar dit is natuurlijk eene drukfout.

3) Herat werd door Dost-Mohammed-chan in 1863 veroverd; hij stierf in het zelfde jaar. L.

De Saryks, die zich in Pende hadden neergezet, bezaten zeer talrijke kudden; de onveiligheid van het land maakte het grootste deel der weiden voor hen ontoegankelijk, en daarom moesten de nieuwe bewoners met hunne buren in overleg treden; het was hun niet mogelijk de Dsjemsjids te bestrijden en naar het Zuiden te verdrijven, door den steun, dien het bestuur van Herat aan dezen stam verleende, en daarom dreven de Saryks hunne kudden op de weiden aan de noordelijke hellingen van den Paropamissus, waarvoor zij aan het bestuur te Herat tot 6 en zelfs 8 tenge's voor elke 100 schapen moesten betalen. Voor de akkers en wateren, die de Saryks in gebruik hadden, betaalden zij evenmin als vroeger iemand iets, daar dat land van oudsher als Toerkmeensch werd beschouwd. De betaling van dit weidegeld geschiedde zeer ongeregeld; als het gezag van den Emir in Afghanistan en vooral in het Tsjar-wilajet enHerat behoorlijk gevestigd was, brachten de Saryks prompt het verschuldigde op; maar niet zoodra braken hier of daar onlusten uit, of de Saryks maakten daarvan onmiddellijk gebruik om de betaling te weigeren; de Afghanen kwamen nooit bij hen om het geld in ontvangst te nemen, maar indien de Saryks in gebreke bleven, legden zij in de weiden beslag op een deel van het vee, totdat het verschuldigde was afbetaald.

Middelerwijl waren de rooftochten der Saryks in de vallei van Herat eene zeer alledaagsche zaak.

Niet hechter waren de betrekkingen der Saryks met Boechara. Er was eene aanzienlijke partij, zoowel in Pende als in Jol-otan, die het gezag van den Emir van Boechara erkende; maar hunne onderwerping bepaalde zich daartoe, dat de Chans der Saryks naar Boechara togen, van den Emir geschenken ontvingen, en indien deze door de rooverijen van den stam persoonlijk schade geleden had, zich beijverden het gestolene terug te bezorgen. Natuurlijk belette dit niet, dat de Saryks Boechaarsche karavanen bleven plunderen, en de Jersari's die der Saryks.

Zoodanig was de toestand van het land tijdens de bestorming van Gök-tepe en eenigen tijd daarna.

Alleen in den laatsten tijd liet de Emir Abdoel-Rachman aanspraken gelden op Pende, en om die te steunen vestigde hij op het einde van 1883 1000 ruiters met hunne gezinnen uit de stammen der Chazare's en Dsjemsjids bij Bala-Moerg-ab onder kommando van eenen Afghaanschen generaal (dsjerneil); de Saryks, die langs het kanaal woonden, dat bij Bend-i-dsjoukara begint, werden uit hunne nederzettingen verdreven en hunne landerijen aan de stammen geschonken, die hierheen waren gevoerd.

De dsjerneil heeft eenen bizonder daarvoor aangewezen ontvanger van

de belastingen bij zich, die thans, nu hij steun vindt in de nabijheid der Afghaansche troepen, rechtstreeks naar Pende gaat om het geld voor het weiden van het vee langs de berghellingen van den Paropamissus in ontvangst te nemen. In den herfst van 1883 begonnen de Afghanen nog eene nieuwe belasting van de Saryks te vorderen, namelijk 1/10 van den oogst; doch alleen de bewoners van Meroetsjak, dat het dichtst in de buurt van de Afghaansche versterkingen gelegen was, waren bereid die te betalen, daar de dsjerneil, in geval van verzet, hunnen oogst kon vernielen. In de overige nederzettingen wordt die nieuwe belasting door niemand erkend, terwijl de Afghanen in de oase zelve niet met kracht durven optreden wegens hunne onvoldoende getalsterkte.

In Mei 1884 berichtten Saryks, die Aschabad bezochten, dat te Bala-Moerg-ab nog drie foudsj's (bataljons) Afghaansche troepen waren aangekomen èn dat deze voornemens schenen bij Dasj-kepri eene versterking te bouwen; dit laatste heeft zich tot dusverre niet bewaarheid 1).

De Saryks gedragen zich zeer vijandig tegenover de bewegingen der Afghaansche troepen, doch durven dezen geen weerstand te bieden; zij staan tot hen in dezelfde verhouding als vroeger de bewoners van Atek tot de Chans van Kelat en Deregez: hun land en hun vee staan voortdurend bloot aan eenen plotselingen overval van Afghaansche soldaten.

De Saryks zijn er thans van overtuigd, dat onderwerping aan Afghanistan geen voordeel aanbrengt. Wel is waar belet het Afghaansche bewind hen niet om rooftochten in Perzië en tegen de Jersari's te ondernemen, maar de nabijheid der Russen maakt het moeilijk die te volvoeren, en daardoor is de eenige reden, die hen aanlokte, thans zoo goed als vervallen. Bovendien maakt de willekeur der bevelhebbers, en de schattingen en hooge belastingen bij de Saryks den wensch levendig om in gelijken toestand te geraken als de Merwers en Achal-tekenzen. Alleen de meest verstokte roovers kunnen de oude toestanden nog niet vergeten, en hopen dat die onder bescherming der Afghanen nog mogen voortduren; doch zulke lieden zijn weinig in getal, en als de Russen zich eenmaal in Pende vertoonen, zullen zij zeer zeker door de overgroote meerderheid der bevolking van de oase met de meeste sympathie ontvangen worden.

Bijlage I.

Uittreksel uit het werk van Capt. James Abbot: „Narrative of a journey from Herat to Khiva." Berichten aangaande Zuid-West-Toerkmenië

1) De gebeurtenissen der laatste maanden hebben echter de juistheid van die onderstelling ten duidelijkste aan het licht gebracht.

en Badchyz. (Kapitein Abbot werd in 1839 door den Engelschen agent d'Arcy Todd naar Chiwa gezonden om met Alla-koeli-chan te onderhandelen, naar aanleiding van den verwacht wordenden krijgstocht van Generaal Perowski).

„24 December 1839 vertrok ik uit Herat naar Chiwa en na herhaald oponthoud, veroorzaakt door het vallen der lastdieren met de bagage, bereikte ik Parwana, dat in een hoog dal ligt op 11 mijlen afstand van Herat. De weg loopt tusschen niet bizonder hooge heuvels en stijgt voortdurend tot aan Parwana. Deze plaats wordt herhaaldelijk verwoest door de invallen der Dsjemsjids — een volk van Turksche afkomst, maar dat aan Herat schatting betaalt. Deze lieden, aangemoedigd door de toegevendheid van den Vizir Jar-Mahomed-chan, vallen aanhoudend de ongelukkige onderhoorigen van Herat aan, om ze als slaven aan de Toerkmenen te verkoopen. Men vindt hier vele kerizzen en hier en daar ontgonnen velden. De bevolking bestaat uit Tadsjiks; zij ontvingen mij zeer gastvrij. Rondom de plaats zijn heuvels en hoogvlakten, die met alsemkruid 1) bedekt zijn, dat tot voedsel dient voor wilde antilopen. In de nabijheid zagen wij de graven van 5 heiligen, die deze plaats gesticht hadden. De meest rechtstreeksche en moeielijke passen van de bergketen Kaitoe mijdende, kwamen wij ongehinderd er over heen; langs den weg treft men geene enkele woning of kibitka aan, behalve twee verwoeste robats in de vallei; na eenige met groen bedekte heuvels gepasseerd te zijn, sloegen wij ons nachtleger op bij eene kloof, waarin een weinig water te vinden was. Wij volgden den weg naar Koesjk, de voornaamste plaats der Dsjemsjids, zooals Jar-Mahomed-chan ons had aangeraden, onder voorgeven, dat het hoofd van dezen stam mijn geleide nog met 10 ruiters zou vermeerderen. Koesjk ligt 2 dagmarschen van den grooten weg verwijderd, maar ik besloot toch het te bezoeken, daar ik door het gebied van haar aanvoerder moest trekken, die natuurlijk van mijne doorreis onderricht was, en dien het van belang was gunstig voor mij te stemmen, door elke beleefdheid die in mijne macht was.

„27 December. — 's Nachts werd de lucht bewolkt. De geheele keten van den Kaitoe was met sneeuw bedekt van den top tot aan den voet, en groot was onze vreugde, dat wij dezen hinderpaal reeds achter ons hadden, waar jaarlijks velen in de sneeuw omkomen. Een uiterst moeilijk pad over steile heuvels, die met gras bedekt waren, bracht ons naar de rivier de Koesjk, die wij volgden tot aan de plaats van denzelfden naam. Hier wordt het dal levendig en schilderachtig. De lage heuvels,

1) Van het geslacht Artemisia.

die het insluiten, zijn geheel kaal of alleen met gras bedekt. Nergens bespeurt men boomen. Maar het gezicht van de zwarte kibitka's der Dsjemsjids, en de aanblik van levende wezens vormt eene scherpe en aangename tegenstelling met de woestheid van de zoo pas doorgetrokken streek. Ook zijn er in Koesjk nog eenige hutten van klei en eene versterking, die veel gelijkt op eenen vervallen muur van leem. De Dsjemsjids zijn, volgens hunne eigen opgave, 15,000 gezinnen of 75,000 zielen sterk, maar dit cijfer is waarschijnlijk overdreven, want, hoewel ik ruim 50 mijlen hun land doortrok, zag ik bijna nergens een levend wezen.

Het dal van de Koesjk is gemiddeld ongeveer $^1/_2$ mijl breed en aan beide zijden begrensd door steile, met groen bedekte hellingen, waarop kudden schapen en geiten graasden. Aan den voet van de lage hellingen en heuvels was een groot aantal kibitka's der Dsjemsjids verspreid, en in de vlakte graasden honderden paarden. De vallei is zeer vruchtbaar en was vroeger goed bebouwd. Wij bleven overnachten in de oba 1) (dorp) en trokken den volgenden ochtend verder door het dal langs de rivier; het land zag er uit als den vorigen dag. Men wees mij eenige hutten van klei aan den linkerkant der vallei, waar eenmaal 40 Oezbeksche meisjes woonden; daar bevindt zich eveneens aan den zoom der heuvels een altaar (of grafstede) waarheen zij de vlucht namen, toen zij op het punt stonden door krijgslieden van den eenen of anderen naburigen stam gegrepen te worden. Op dit gevaarlijke oogenblik smeekten zij om den dood en terstond daarop verdwenen zij, maar of zij door menschen dan wel door geesten ontvoerd werden — bleef onopgehelderd. De plaats heet daarom Tsjil-doechter, hetgeen „de veertig meisjes" beduidt. Blijkbaar is deze sage, evenals de benaming, Perzisch.

„Kara-tepe (de Zwarte Heuvel) kwam nu in het gezicht; het is een kunstmatig opgehoogde heuvel van ongeveer 150 voeten; op den top zijn nog overblijfselen van eene versterking; hij ligt in eene breede kromming van het dal, die ten Westen door hooge heuvels beheerscht wordt.

„Nabij de versterking stonden vele kibitka's verspreid en waren ook karavanen gelegerd, die uit Merw graan naar Koesjk brachten.

„Beneden Kara-tepe ziet men nog maar zelden kibitka's, maar men ontmoet er nog dikwijls groote kudden schapen. In deze vruchtbare vlakte komen zelfs herders uit Merw. De bewoners van Kara-tepe erkennen het gezag niet van het tegenwoordige Hoofd van Koesjk en de aan dezen onderworpen Dsjemsjids durven zich ook niet verder dan deze grens vestigen. 's Avonds kwamen wij aan eene plek, die geschikt was voor

1) Oba = tent, legerplaats.

ons nachtleger, ongeveer twee mijlen boven Tsjemen-i-bid. In de nabijheid was eene kudde van ruim 1000 schapen, onder geleide van drie herders.

„Bij het krieken van den dag braken wij op en trokken op nieuw langs de Koesjk. Het land was van denzelfden aard als tot dusverre; maar het was niet meer bewoond. Groote kudden witte schapen zag men nog wel hier en daar op de heuvels, maar deze werden al meer en meer dor en zandachtig, naarmate wij verder kwamen. De versterking Tsjemen-i-bid is verwoest, en thans door niemand bezet. Eenige mijlen verderop liggen de puinhoopen van eene andere versterking, Chouz-i-chan geheeten, dat is: „de watervergaarplaats van den Chan."

„Thans verlieten wij het district Badchyz of „land des winds" geheeten; het woord wordt Bachyz uitgesproken en in een land, waar zooveel herinneringen aan Alexander den Groote zijn bewaard gebleven, is men terstond geneigd dezen naam af te leiden van den Griekschen God Bacchus of van den Bagyz der Indiërs. Verderop heet de streek Maöer en hier liggen de ruïnen van het fort Kale-i-mor; thans is nog slechts een kamertje overgebleven, waarin de reiziger kan uitrusten. Een groote keriz, in het midden van het dal, getuigt van uitgebreide bebouwing van den grond in vroegere tijden, en doet onderstellen, dat het rivierwater hoogerop ter besproeiïng gebruikt werd maar niet tot Kale-i-mor kwam; thans is het dal onbeheerd. Wij kwamen niet minder dan 6 of 7 karavanen tegen met koorn uit Merw. *Bij dit fort begint het rijk Charesm*.... Verder loopt de weg langs de Koesjk tot aan hare samenvloeiïng met de Moerg-ab of Ab-i-mor. Laatstgenoemde rivier volgende kwamen wij aan het grootste dorp Pendsj-dech, terwijl wij langs verlaten wijngaarden en velden trokken van een eertijds bewoond en ontgonnen land. In het dorp waren ongeveer 200 kibitka's van Jomoed-Turkmenen in den vorm van twee carrés gelegerd. Eene massa nieuwsgierigen omringde ons; hunne gelaatstrekken zijn sprekend Tataarsch; overigens waren niet allen leelijk.

„1 Januari 1840. Mijn weg voerde mij langs den linkeroever der rivier, en ik trok over eene brug over de drooge bedding der Koesjk, nabij de plaats waar deze in de Moerg-ab valt, die hier ongeveer 60 voeten breed is en wier bed ter diepte van 30 voeten in den kleibodem der vlakte is uitgegraven. De steile oevers zijn omzoomd met tamarisk 1) en riet. Het dal, dat bij Pendsj-dech ongeveer 9 mijlen breed is, vernauwt zich verder naar het Noorden tot drie kwart mijl. De oostelijke oever is begrensd door zacht glooiende zandheuvels die zich

1) Tamarix gallica.

ongeveer 600 voeten boven de vallei verheffen. Ten Westen van de rivier ligt de woestijn — eene zandachtige hoogvlakte, begroeid met lage heesters en doornstruiken, en zich uitstrekkende tot aan het plateau der Perzische grenzen. Het dal van de Moerg-ab was vroeger goed bebouwd, maar thans is het van Pendsj-dech tot Jol-otan onbewoond ten gevolge van den onrustigen toestand van het land, en slechts van tijd tot tijd zijn nog puinhoopen zichtbaar. Karavanen uit Merw met tarwe en gerst beladen, ontmoetten wij elke twee, drie mijlen. Op de terugreis brengen zij hoofdzakelijk slaven van beiderlei kunne, vooral uit Herat, mede.

„Toen wij Jol-otan naderden, zagen wij hier en daar land, dat pas bebouwd was, en daarop volgden muren van klei, waartusschen kibitka's verspreid stonden; de weg gaat herhaaldelijk over besproeiingskanalen heen; bewoonde plaatsen (oba's) worden veelvuldiger. Het dal zelve, allengs aan beide kanten zich verbreedende, gaat over in eene uitgestrekte vlakte, die door zandwoestijnen begrensd wordt. Door haar voorttrekkende kwamen wij, tegen het middaguur, nabij de versterkingen van Merw, aan de verblijfplaats van den beheerscher der oase — den Oezbek Mahomed-Emin-bek, een bloedverwant van den Chan van Chiwa."

L.

Bijlage II.

Badchyz.

De vraag, tot hoever in vroegere eeuwen de grenzen van de landstreek Badchyz zich hebben uitgestrekt, heeft tot eenen levendigen strijd tusschen Russische en Engelsche schrijvers aanleiding gegeven, omdat men van het antwoord op die vraag de rechtmatigheid der aanspraken van de Afghanen op een deel van Toerkmenië wilde doen afhangen. Ten onrechte echter, naar ik meen. Want het is zeer twijfelachtig of de politiek op dit oogenblik bereid zal worden gevonden om rekening te houden met den toestand van vele eeuwen geleden, en of men thans bij het bepalen der grenzen niet veeleer te rade zal gaan met de natuurlijke gesteldheid van het terrein en met de eigenaardige verhouding van de verschillende stammen tot elkander gedurende de laatste jaren. Intusschen heeft deze poging van Engelsche geleerden om de geschiedenis van het betwiste gebied nader te onderzoeken, reeds veel tot vermeerdering van onze kennis daarvan bijgedragen, even als men verwachten mag dat de gegevens, die door de Commissie tot Regeling der Grenzen (the Afghan Boundary Commission) verzameld worden, eene welkome aanvulling zullen zijn van hetgeen tot dusverre door Lessar is openbaar gemaakt.

Vooral merkwaardig in dit opzicht was de Vergadering van de Royal Geographical Society van 23 Maart l.l. 1), waarin een opstel werd voorgelezen van een lid van bovengenoemde Commissie, Majoor Holdich, over het gebied ten Noorden van Herat, welke lezing gevolgd werd door een belangrijk debat, waaraan twee der meest bevoegde beoordeelaars, Lessar en Sir Henry Rawlinson deelnamen. Holdich, die in den afgeloopen herfst het dal van de Koesjk en de oase Pende bezocht, vond, uit het Zuiden komende, de eerste sporen van bebouwing en het eerste Toerkmeensche kamp te Tsjemen-i-bid. Ongeveer 21 mijlen verder in het dal van de Koesjk ligt Kala (of Kila) Maur. Geen spoor van een fort is hier meer aanwezig, met uitzondering van de betrekkelijk nieuwe overblijfsels van aarden wallen, die zich op de plaats van het oude Baksjur verheffen. De stad Baksjur moet eene oppervlakte van ongeveer eene halve vierkante mijl of meer op den linkeroever der rivier beslagen hebben 2). Ruim een mijl verder noordwaarts waren aan denzelfden oever sporen van eene andere onder het zand bedolven stad van bijna gelijke uitgestrektheid zichtbaar. Baksjur lag min of meer in eene open vlakte, die in vroegere eeuwen rijk en vruchtbaar geweest kan zijn. Doch de steeds nader komende zandzee heeft het geheele district bedolven 3). Ten slotte meent Holdich het Merweroed van de oude Arabische geographen in het tegenwoordige Bala-Moergab te herkennen. Dit laatste wordt echter door Sir Henry] Rawlinson bestreden. Deze beweerde, in de bovengenoemde Vergadering van 23 Maart ll., dat Merweroed dicht bij Pende moet gelegen hebben, en eerder ten Zuiden dan ten Noorden er van; wellicht ongeveer 5 mijlen stroomafwaarts van den dam, bekend als Bend-i-Nadiri. Meroetsjak is, volgens hem, het oude Marsak, dat halfweg gelegen was tusschen Merweroed en Absjin (dat nu Bala-Moergab zou wezen), de oude hoofdstad van Gharsjistan. Langs de Koesjk identificeert Rawlinson Kala-i-mor met het vroegere Bagsjur, en Kara-tepe met Bavan of Baban, de toenmalige hoofdstad van Gandsj-Rustak, zooals een deel van Badchyz heette. Voorts betwijfelt hij de afleiding van den naam Badchyz van het Perzische „verheffen van den wind", maar brengt dien in verband met den stam der Vad-Kesjan of „aanbidders van den wind", waarvan in het bekende Pehlewi werk Boendehesj gesproken wordt 4). De westelijke grens van

1) Proceedings R. G. S. May 1885, pag. 273 en verv.

2) Idem, pag. 280.

3) Idem, pag. 281.

4) Idem, pag. 288.

dit gebied wil hij, in strijd met hetgeen Lessar en Abbot daarover mededeelen, en ofschoon de oude berichten omtrent de vruchtbaarheid van den bodem niet passen op het land ten westen van de Koesjk, langs de Heri-roed getrokken zien, ook op gezag van eenen schrijver uit het begin der 15de eeuw, Hafiz Abrú, die eene geschiedenis van Chorassan en Herat gegeven heeft, waarin hij vermeldt, dat Badchyz toen ten Westen begrensd werd door de Perzische districten Dsjam en Serachs, zoodat het zich tot laatstgenoemde plaats uitstrekte, of minstens tot voorbij Poel-i-chatoen.

Zooals ik reeds hierboven opmerkte, heeft het vraagstuk van de grenzen van Badchyz thans slechts geringe practische waarde. De verschillende berichten komen daarin overeen, dat het land aan de Moerg-ab reeds oudtijds beroemd was om zijne vruchtbaarheid. Strabo 3) prijst onder anderen de schoone wijngaarden en reusachtige druiventrossen van het oude Margiana. Doch een onherstelbare slag voor den bloei van die streken was de opkomst van het Rijk der Mongolen en de beruchte tocht van Dsjingiz-chan in 1221 tegen Merw en Herat. Wat van vroegere beschaving en talrijke bloeiende steden was overgebleven, werd bij die gelegenheid als door eenen stormwind weggevaagd. Eenigen tijd later, in de tweede helft der 13de eeuw, wordt het land door Al-Kazwini in zijne Cosmographie beschreven, waarbij hij onder de gewesten van Chorassan dat van Herat met Badgisj, dus de streek aan de Koesjk, en dat van Merw met Merweroed, Pendsj-dech, Maburz en Kaleh-Nai, derhalve het gebied aan de Moerg-ab en de Kasj, behandelt.

Al-Kazwini's beschrijving trok de aandacht van Nicolaas Witsen, die haar in het Hollandsch deed vertalen en opnam in zijn groot werk over Azië 1). Uitvoerig worden daarbij de afstanden tusschen de verschillende hoofdplaatsen in het Perzische Rijk met de tusschengelegen stations opgegeven, waarbij Witsen tevens gebruik maakt van verschillende berichten en mededeelingen, hem verstrekt door Herbert de Jager, indertijd opperhoofd der zaken van de Nederlandsche Maatschappij in Perzië. De Jager vertelt onder anderen, hoe in 1670 de oostgrens van Perzië tot Meroetsjak aan de Moerg-ab liep, „waer na men treet in het lantschap van Balch, dat onder een

---

1) Strabo, Lib. XI, Cap. 10. § 2.

2) Nic. Witsen, Noord- en Oost-Tartarije. Eerste Uitgave van 1692, pag. 290 „getogen uit de Lantbeschrijving van Persien, door Hhamdullah Mustaufi Khazwini beschreven; door ons bestel en zorgh uit het Persisch vertaelt."

Usbekkische Prins gehoort" 1). Tot besluit volge hier nu dit gedeelte van Al-Kazwini's beschrijving, dat op het dal van de Moerg-ab en hare zijtakken betrekking heeft, zooals het door Witsen wordt medegedeeld.

2) Het gewest van Heraat.

Bachirz is een lantschap, onder het vierde Clima, op de lengte van 94 graden en 30 minuten, en op de breete van 35 graden en 20 minuten. Onder het zelve zijn plaetzen van aenzien, overvloedigh van druiven en andere ſruytagien. Onder anderen is daer een vlek, Malaan geheten, de grootste van alle de dorpen, alwaer de beste meloenen van geheel Chorasaan vallen.

Baadgiesj, onder het vierde Clima, op de lengte van 94 graden en 30 minuten, en op de breete van 35 graden en 20 minuten. De grootste vlekken daer van zijn Koeh-Nokrah, dat is, de zilver-bergh, en Koeh-Nabaad, dat is, de candy-suiker-bergh.

3) Het gewest van Merw Sjahidzjaan.

Merweroed leght onder het vierde Clima, op de breete van 34 graden en 30 minuten.

Pendzj deh, dat is, vijf dorpen gezegt, is een van desselfs vlekken, het welk Sultaan Meliksjah gebouwt heeft, met een muur van vijf duizent treden in 't ronde. Het zelve is van een warm climaet; doch de lucht echter goet; en heeft goet smakelijk water. De meeste tijt zijn de levensmiddelen aldaer goet koop te bekomen; en zijn, onder de fruitagien, de druiven en meloenen daer zeer uitstekent. Daer onder gehooren ook ettelijke dorpen.

Maburz is een middelbaare stadt, onder het vierde Clima, op de lengte van 94 graden en 30 minuten, en op de breete van 34 graden en 30 minuten. In dit lant valt koorn in overvloet.

Kalah Nai, dat is, het kasteel Nai, alwaer eenen Mesoed Saäd Selmaan, een der vermaarste poëeten van Chorasaan, zijn verblijf gehad heeft.

4) De wegh van Serchas (Serachs) tot Merweroed 35 mijlen; als,

Van Serchas tot Rebaath Dsjaaferi	9	mijlen.
Tot Mili Omari	7	"
Tot Rebathi Noer Joäma	7	"
Tot Abi Sjoer	5	"

Tot hier toe heeft men heide en zant, zonder eenigh loopent water.

---

1) N. Witsen, Noord- en Oost-Tartarije. Eerste Uitgave, pag. 220; of Tweede Uitgave, pag. 425.

2) Idem, Eerste Uitgave, pag. 295.

3) Idem, Idem, pag. 297.

4) Idem, Idem, pag. 311.

Van Abi Sjoer tot Derbend (een enge straet tusschen hoogh geberghte).. 2 mijlen

Tot Merweroed.. 5 „

Dus van Serchas tot Merweroed (en zoo verder over Balch naar den Oxus).. 35 mijlen 1).

2) De wegh van Heraat tot Merw-Sjahidsjaan.

Volgens het boek van Mesalek Elmemalik, dat de deurtocht der landen is genaemt, zo bedraeght de tusschen-stant.. 80 mijlen.

Van Heraat tot Sek Abaad.. 5 „

Tot Baadgiesj.. 5 „

Tot Toen.. 5 mijlen.

Tot Mergozari-Derreh, dat is, de grasbeemden van een straet-wegh, tusschen bergen of heuvelen.. 5 „

Tot Nokhrah Sjoer.. 8 „

Tot Loedi Seroed.. 5 „

Tot Merweroed.. 4 „

Dus van Heraat tot Merweroed.. 37 mijlen.

Van Merweroed tot Merw.

Van Merweroed tot Khasabei Achnaff Kheis, dat is, het vlek van Achnaff Kheis.. 5 mijlen.

Tot Choeraab.. 4 „

Tot Ased-Abaad.. 6 „

Tot Sjehr Fersi of Fursi.. 7 „

Tot Jahhja Abaad.. 5 „

Tot Mehdi Abaad.. 7 „

Tot Dzjaar.. 6 „

Tot Merw.. 7 „

Dus van Merweroed tot Merw.. 47 mijlen.

En aldus van Heraat tot Merw.. 84 mijlen.

1) Rawlinson geeft de stations tusschen Serachs en Merweroed, mede volgens Kazwini, aldus op: Robát Jáaferi 9 Fars., Mil-i-Omari 7, Robát-i-Abu-Máima 7 en Diz Hindu of Kasari 7 Fars.; en voegt er bij dat de Arabische Geograaf Al-Mokaddasi dezelfde route met geringe wijzigingen aangeeft. Zie Proceedings R. G. S. Jan. 1883, pag. 16, en voorts pag. 348 en 349 van den Arabischen text van Al-Mokaddasi's Beschrijving van het Rijk der Moslims, uitgegeven door Prof. de Goeje als Derde Deel van de Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Lugd. Bat. 1870—1879.

2) N. Witsen, Noord- en Oost-Tartarije, Eerste Uitgave, pag. 313.

F. G. K.

HET

PANE- EN BILA-STROOMGEBIED

OP HET EILAND

SUMATRA

(Studiën over Bataks en Bataksche landen)

DOOR

J. B. NEUMANN

Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

INHOUD VAN HET EERSTE GEDEELTE.

VOORREDE.

Zoowel voor den landbezitter als voor den bestuurder van een land is het van het hoogste gewicht zijn land te kennen.

Blindelings in te grijpen in zijne toestanden kan niet anders dan tot schade leiden. Indië heeft helaas reeds veel geleden van die zucht tot blindelings ingrijpen!

Mogen de volgende bladen leiden tot de kennis van een deel onzer bezittingen, van welke zelfs de wetenschappelijke wereld weinig meer weet dan enkele namen, die daarbij dikwijls zeer onjuist zijn weêrgegeven.

De taak, die ik op mij genomen heb, is niet licht geweest. Is het in het algemeen geen gemakkelijk werk om een land en een volk met juistheid te beschrijven, aanmerkelijk wordt die arbeid verzwaard, wanneer over beide, en voornamelijk over het volk (het Batahsche in het algemeen), door geographische en ethnographische onderzoekers de meest tegenstrijdige oordeelvellingen zijn uitgesproken.

Er is in het Batahsche volkskarakter veel tegenstrijdigs; vele tegenstrijdigheden worden in zijne wetten aangetroffen. Dikwijls bestaan deze echter in werkelijkheid niet, wanneer men ze van het standpunt van den Batah beschouwt.

Ik heb mij bij de beoordeeling van dit volk op dat standpunt trachten te plaatsen, ten einde het zoo min mogelijk onrecht aan te doen, maar ook om zijne goede eigenschappen niet op te hemelen, wanneer zij een natuurlijk gevolg der zaken zijn.

Het is gemakkelijk deugdzaam te zijn, wanneer verleiding tot ondeugd niet bestaat of gering is!

Tot voor betrekkelijk korten tijd werden de Batahs steeds beschouwd als barbaren en kannibalen. Eerst in den allerlaatsten tijd mocht hun eene meer gunstige beoordeeling ten deel vallen. Toch bestaan over dit volk nog tal van verkeerde begrippen, tal van dwalingen.

Aan die verkeerde voorstellingen, althans voor zooverre ze de Batahs van het hier te behandelen stroomgebied betreffen, een einde te maken, is mede het doel van dit werk.

Het Batahsche volk is ethnographisch zoo homogeen, dat eene beschrijving en beoordeeling van een deel ook in vele opzichten van toepassing is op een groot deel van het geheele Batahland.

Ik zal niet beweren overal volledig en altijd nauwkeurig geweest te zijn. Daarvoor zoude ik steeds onder de bevolking moeten geleefd hebben. Ik had mij dan ook

niet boven hunnen adat moeten stellen, maar had mij daaraan moeten onderwerpen. Ik zou elk verschil van ras hebben moeten doen vergeten.

Zonder mijne positie prijs te geven kon ik dit niet doen. Voor vele zaken ontbrak het mij ook aan de noodige kennis om naar volledigheid en juistheid te kunnen streven.

Voor den weetgierigen lezer is het gegevene echter voldoende om het land en zijn volk te leeren kennen, en voor de ambtenaren, die met het bestuur dier streken worden belast, kan het tot leiddraad strekken om verder onderzoek te doen en in vele opzichten tot eene handleiding, die zij, waar noodig, kunnen aanvullen en verbeteren.

Een enkel woord over den vorm.

Het werk is verdeeld in vier afdeelingen, te weten: in een geographisch, historisch, ethnographisch en juridisch gedeelte of wel adat.

Het was oorspronkelijk niet mijn voornemen zulk eene uitgebreidheid aan mijn onderzoek te geven. Ik wilde slechts enkele zaken behandelen en die opstellen in het licht geven. Doch naarmate mijne aanteekeningen vermeerderden, erlangde ik te gelijkertijd zoovele gegevens voor andere onderwerpen, dat ik gemeend heb ze niet aan de wetenschappelijke wereld te mogen onthouden. Zoo zijn eenige hoofdstukken op andere wijze behandeld geworden. Want niet altijd trokken de verschillende onderwerpen mij evenzeer aan. Ook ontbrak mij de tijd om omtrent alles een deugdelijk onderzoek in te stellen. Van daar dat ook in den vorm van behandeling niet overal eene wellicht meer wenschelijke gelijkmatigheid is in het oog gehouden.

Weinige zijn de werken, die over dit gebied handelen. Die er bestaan, geven slechts gedeeltelijke verhandelingen.

De meest uitvoerige is ongetwijfeld die van T. J. Willer, opgenomen in den achtsten jaargang van het Tijdschrift van Ned. Indië onder den titel: „Verzameling der Battahsche wetten en instellingen in Mandheling en Pertibie; gevolgd door een overzigt „van land en volk in die streken." Het moge Mandheling, zoo niet in alle opzichten dan toch in het algemeen naar juistheid schetsen, wat van het Pane- en Baroemoenstroomgebied (door den schrijver onder Pertibie bedoeld) wordt gegeven, is zeer weinig en niet zelden zeer onjuist. Het kenschetsende van het volk van Mandheling is ongetwijfeld ook veelal van toepassing op het volk, dat door den Barisan of Sumatra's centraalgebergte van Mandheling is gescheiden. Doch alle gelijkvormigheid bijna houdt op, zoodra de wetten en instellingen tot in détails worden behandeld. Willer zou doen gelooven dat zij voor beide volken als het ware eensluidend zijn. Ik heb ze nagespoord, ook met het werk van Willer in de hand, en groote verschillen daarin opgemerkt, niet ontstaan in het laatste veertigtal jaren, maar verschillen, die van onheuglijke tijden dagteekenen.

Ook om onze geographische kennis van het door hem behandelde Pertibie te verrijken, zullen wij te vergeefs het boek in handen nemen.

Met het bovenstaande wordt geen afkeurend oordeel over dat werk beoogd. Ik

erken gaarne de verdiensten van den schrijver, die, terwijl onze kennismaking met de Batahs in zijn tijd (1844) nog van zoo kort dagteekende, zulk een goed inzicht had in hunne sociale verhoudingen en die zoo duidelijk heeft weten voor te stellen. Het werk moge verouderd zijn: voor de kennis van eene natie, die als de Batahsche, zoodra zij meer in aanraking komt met andere volken, zoo spoedig verbastert, blijft het van onschatbare waarde.

Bij mijn onderzoek heeft het mij vele diensten bewezen. Kon ik er ook al weinig uit overnemen als van toepassing op de bevolking van deze streken, het heeft niet zelden mijne aandacht gevestigd op punten, die ik anders zou zijn voorbijgegaan, zonder aan eenig onderzoek te denken. —

Een ander werk, dat over een deel van dit land handelt, is: „Die Battahländer auf Sumatra" van Franz Junghuhn.

Vóórdat ik zelf mij bezighield met de opname van dit topographisch zoo gewichtig land, bewees mij Junghuhn's kaart, als wegwijster in het bovenstroomgebied, belangrijke diensten. Het beeld van het land in zijn geheel is door Junghuhn tamelijk juist teruggegeven, maar de vele onjuistheden, welke op die kaart voorkomen, hebben mij niet alleen doen besluiten, verbeteringen daarop aan te brengen, maar een geheel nieuwe kaart van het boven-stroomgebied samen te stellen, die ik heb kunnen doen aansluiten aan eene vroeger reeds gedane opname in het benedenstroomgebied. Junghuhn's locale beschrijvingen van enkele deelen van dit gebied missen de waarde van eigen plaatselijk onderzoek. Verscheidene streken zijn door hem slechts per vogelvlucht opgenomen, d. w z. hij heeft ze van groote hoogten overzien en daaruit de gesteldheid van het land opgemaakt, zijne waarnemingen nader aanvullende met mededeelingen van inlanders. Op verscheidene plaatsen is dit door hem erkend, hoewel niet overal even duidelijk. Eigen onderzoek van het land doet de door hem begane onnauwkeurigheden ras ontdekken. Eene vergelijking van zijne kaarten met de kaart, door mij ontworpen, zal die onnauwkeurigheden voldoende in het oog doen springen.

De „Völkerkunde", of het 2e deel van bedoeld werk, staat in waarde ver achter bij het 1e deel. Junghuhn, die als het ware slechts ter sluips het volk, waarmede hij in aanraking kwam, kon gadeslaan, kan niet als een bevoegd beoordeelaar van het Batahsche volk worden beschouwd.

Uitvoeriger is het benedenstroomgebied door J. C. F. Vigelius behandeld in zijne „Memorie van overgave van het bestuur der afdeeling Panei en Bila in November 1866," opgenomen in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, deel XVII, terwijl hetzelfde gebied door mij later is beschreven. Deze beschrijving is onder den titel „Schets der afdeeling Laboean Batoe" in deel XXVI van genoemd tijdschrift opgenomen. Als ik thans andermaal dit gebied betreed, geschiedt dit met de bedoeling om het aan genoemde schets ontbrekende nader aan te vullen, verkeerde inzichten te herroepen en ingeslopen fouten te verbeteren.

Men vreeze derhalve niet eene herhaling te vinden van hetgeen vroeger reeds werd medegedeeld. Meer dan ooit is mij gebleken dat, om een land goed te leeren kennen, de kennis van de grenslanden dikwijls een belangrijk vereischte is, indien nl. het eene land vanwege de natuurlijke ligging door het andere wordt beheërscht, of wanneer zij invloed op elkander uitoefenen. Er bestaat tusschen het beneden- en het bovenstroomgebied van de Pane- en Bilarivieren zulk een nauw verband, dat ik niet geaarzeld heb, beide in een werk samen te vatten.

Nog andere geschriften zijn bij de samenstelling van dit werk gebezigd. Zij zullen ter plaatse worden aangehaald.

De bronnen, waaruit ik mijne kennis heb kunnen putten, zijn overigens zeer gering geweest. Geschriften bestaan bij het volk niet behalve eenige almanakken en hatika's, voorstellingen tot berekening van gunstige tijdstippen voor verschillende ondernemingen. Alleen de marga's Hasiboean, Dasopang en Harahap bezitten enkele geschriften, eene opsomming der hoofden van elk geslacht bevattende. Ik heb mij dus hoofdzakelijk moeten verlaten op eigen waarneming en eigen onderzoek. Dat onderzoek heeft zich niet alleen bepaald tot heth edendaagsche. Zoowel door verkregen inlichtingen als door gevolgtrekkingen en uit analogie heb ik dikwijls toestanden kunnen schetsen, zooals zij hebben moeten zijn, vóór dat invloeden van buiten ommekeer en verwarring teweeg brachten. Velen zullen de noodzakelijkheid daarvan niet inzien. Toch is de kennis van de oude feitelijke toestanden een onontbeerlijk iets om tot nieuwe te geraken, die het minst ingrijpen in het politieke en sociale leven van een volk.

Had men dit vroeger ten opzichte van dit gebied begrepen; had men toen niet enkel naar den staat van zaken van het oogenblik geoordeeld en gehandeld, veel ware ongedaan gebleven, wat later gebleken is op een valschen grondslag te rusten; vele noodelooze uitgaven hadden bespaard kunnen zijn en ook voor het vervolg uitgespaard kunnen worden.

Wat van vroegere tijden is gegeven, wat nl. tot de oudste geschiedenis van het tegenwoordige geslacht behoort en dus langzamerhand reeds vergeten wordt, heb ik kunnen opteekenen uit den mond van enkele ouden van dagen, van welke nog tot de levenden behooren Partoewan Koemala di atas en Soetan Noga, thans menschen van wellicht 80 à 90 jaar, wier hoofden nog helder genoeg waren om mij die inlichtingen te kunnen verschaffen, die ik bij anderen niet kon erlangen.

Zij zullen waarschijnlijk spoedig niet meer tot deze wereld behooren, en de laatste getuigen van vroegere welvaart in dit stroomgebied zullen niet meer bestaan. Zij zullen den eeuwigen slaap ingaan met de overtuiging dat het gemakkelijker is te verwoesten dan weder op te bouwen!

Maar even als zij mij van nut zijn geweest bij de bewerking van deze opstellen, zoo mogen deze wederkeerig eene bijdrage leveren tot verrijking der wetenschap ten bate van land en volk.

Soeliki 1885. De schrijver.

EERSTE AFDEELING.

GEOGRAPHISCH GEDEELTE.

Opname van het stroomgebied.

Ten einde de waarde van de bij deze studiën vervaardigde kaart te kunnen beoordeelen dient men te worden ingelicht, hoe ik bij de samenstelling daarvan ben te werk gegaan en dient te worden aangetoond, welke gedeelten daarvan op meerdere of mindere juistheid aanspraak kunnen maken.

Door de welwillende tusschenkomst van den Gouverneur van Sumatra's Westkust, *H. D. Canne*, was ik in het bezit gesteld van een patent boussole met kijker en statief, dat ik nauwkeurig heb kunnen doen verifieeren, en van welke de correctie (afwijking van den magnetischen meridiaan en onjuiste aanwijzing van de naald) — 2°30′ bedroeg. Voorts was mij nog een patent niveau verschaft, dat echter slechts kon dienen om hoogten van bergen, voor zoover dit ter voorkoming van al te groote abuizen bij het trekken van tranches voor de bergteekening noodig was, op te nemen. Konden daarmede wel is waar nog slechts relatieve hoogten worden verkregen, wat trouwens voor het beoogde doel voldoende was — ik kon verder gaan, dewijl de toppen van vele bergen als van den Maleja, Balanga, Patoenggoe, Si Lajang Lajang, Hoeraba Imbo, Tabola, enz. van Portibi uit zichtbaar zijn, en de hoogte dezer plaats (71 meter) in den regeeringsalmanak wordt opgegeven. Nog zijn de hoogten van de bergtoppen van den Loeboek Raja, van den Si Boewal boewali, van den Dolok Hadjoran en van den Dolok Saoet bekend, zoodat ik behalve van Portibi uit nog op verscheidene plaatsen trigonometrische hoogteberekeningen heb kunnen verrichten. De tranches zijn op deze kaart weggelaten, daar ik den tijd miste om die wijze van werken voort te zetten.

Nog was mij door een gewezen officier bij de topographische opname op Java, *V. Göts*, welwillend afgestaan een transporteur, die de proef der juistheid had doorstaan. Daarenboven had genoemde officier het geduld gehad, mijne aandacht op verschillende zaken, die bij eene opname van gewicht zijn, te vestigen, waardoor mij vele teleurstellingen bespaard werden.

Hoe onvolledig dus toegerust, heb ik toch eene opname kunnen bewerkstelligen, die, hoe onvolkomen zij ook moge wezen, zelfs plaatselijk de meeste diensten kan bewijzen. In allen gevalle doet zij dienst om de vele dwalingen, die omtrent dit deel van Sumatra heerschen (slechts van enkele deelen daarvan bestaan blijkens de resultaten zeer onvolkomene en haastig verrichte opnamen 1), te verbeteren.

De wijze, waarop ik te werk ben gegaan, laat zich met korte woorden beschrijven.

Een basis van 1000 meter werd met de meest mogelijke zuiverheid afgemeten. Om die zuiverheid te erlangen, werd een geheel open en bijna vlak terrein uitgekozen, dat bovendien nog op verscheidene plekken was genivelleerd. Na herhaalde metingen over en weer met houten maten, ieder van 2 meter lengte, expresselijk voor dat doel vervaardigd, kon ik de basis, als inderdaad 1000 meter lengte bedragende, aannemen. Van deze basis kon ik verder door azimuthsbepalingen opereeren, totdat eene vrij lange basis door trigonometrische berekeningen werd verkregen, van welker uiteinden, zonder veel gevaar voor grove onjuistheden, groote afstanden konden worden gemeten. Deze basis is de afstand van den top van den mijlen ver duidelijk zichtbaren heuvel Solotan Batoe, op welks kruin één enkele boom groeit, tot den oostelijken hoek van den Dolok Panjaboengan, beiden heuvels, gelegen in het gebied van Batang Pane. Die afstand bedraagt 8298.658 meter.

Waar de uitkomsten der met den transporteur uitgezette hoeken niet met de verschillende opnamen overeenstemden, ging ik tot berekening over. Niet altijd evenwel bezat ik den tijd om steeds die juistere methode te volgen.

Alle hulpmiddelen missende om lengte- en breedtebepalingen te verrichten, heb ik, om de juiste ligging van het in kaart gebrachte gebied op Sumatra te bepalen, gebruik gemaakt van de lengte- en breedtebepalingen van den Dolok Loeboek Raja in Angkola, den Dolok Saoet in Si Pirok en van den Dolok Hadjoran in Si Lantom, welker ligging door Junghuhn „möglichst genau bestimmt wurde," als voor den Dolok Loe-

1) Hier wordt niet gedoeld op de laatste topographische opname van het benedenstroomgebied.

boek Raja 1° 24′ 50″ N. B. en 99° 13′ 50″ O. L., voor den Dolok Saoet 1° 55′ N. B. en 99° 15′ O. L., en voor den Dolok Hadjoran 2° 1′ 25″ N. B. en 99° 29′ O. L. Ook Junghuhn's plaatsbepaling van Tandjong Bangsi is op de kaart gevolgd. 1)

De hiergenoemde bergen kon ik van verschillende punten uit peilen. Ik mocht in den regel een gewenscht resultaat verkrijgen.

Ondervond ik op de vlakte dikwijls bezwaren door de refractie van de zeer ongelijkmatig verhitte lucht daarboven, ik mag niet ontveinzen in de bergstreken nog met veel meer moeilijkheden te kampen gehad te hebben. Mijne opnamen aldaar moesten toch tegelijk met andere dienstaangelegenheden plaats hebben, zoodat ik ze niet altijd op de gunstigste tijden heb kunnen verrichten. Dikwijls waren de toppen der bergen, die mij tot signalen hadden gediend en waarop te viseeren was, in dichte nevels gehuld en niet altijd kon ik mij tijd genoeg geven tot wachten. Een andermaal waren alleen de toppen der bergen vrij, maar was herkenning zonder het verband onderling niet mogelijk. Daarbij kwam dat ik mij in het Tobasche gedeelte, waar de oorsprong van de Bilarivier gelegen is, geheel heb moeten verlaten op den Dolok Saoet en den Dolok Hadjoran, zoodat de denkbeeldige lijn tusschen die bergen mij als basis mijner operatiën in die streken heeft moeten dienen. Toch was het mogelijk met het overige gebied eene aansluiting te verkrijgen, die geen zoo groot verschil opleverde, dat het niet geëlimineerd kon worden. Dat het verschil niet grooter was, had ik te danken aan den Dolok Maroekpak, in het midden van het bergland van Padang Lawas gelegen, een berg, dien ik van de hoogvlakte van Garoga af kon peilen, en wiens ligging reeds vroeger bepaald was.

Kon de opname op de vlakte zorgvuldig geschieden, voor zoover mijne krachten reikten, het spreekt van zelf dat in de bergstreken betrekkelijk een gering aantal punten zijn getrianguleerd. Toch heeft het aantal standpunten aldaar ruim 140 bedragen.

Steeds had ik op mijne reizen een kleine boussole of een kompas bij de hand en nam daarmede de richtingen van verschillende punten, ook van het te nemen of genomen traject, waar, dat ik dan afmat op aanwijzing van mijn uurwijzer. De verkregen resultaten zijn daarna overgebracht op reeds vastgestelde punten. Andere plaatsen, welker richting door de kronkelende paden en het dichte bosch niet konden worden geobserveerd, teekende ik aan op gezag der inlanders, die in den regel op

1) Die Battaländer auf Sumatra, I, p. 57.

enkele uitzonderingen na zelden miswijzen. Zij zijn daarin merkwaardig ervaren en ik heb dikwijls verbaasd gestaan, hoe snel zij zich zelfs op eene vreemde plaats wisten te oriënteeren. Daarentegen hebben zij geen denkbeeld van afstanden en kan men op hunne schatting nooit staat maken.

Konden op die wijze leemten worden aangevuld, nimmer bracht ik plaatsen op de kaart, daarbij alleen steunende op het gezag der inlanders. Integendeel, er werden zelfs vele plaatsen niet opgebracht en vele namen zijn verzwegen, opdat de kaart niet door te groote duidelijkheid onduidelijk zou worden. Ik meen daardoor de waarde van mijn werk te hebben verhoogd.

Geldt het vorige uitsluitend voor het bovenstroomgebied, in de afdeeling Laboean Batoe, alwaar ik vroeger met het bestuur belast ben geweest, had ik mij ook reeds met opnamen beziggehouden. Gebrekkige hulpmiddelen, gemis aan landwegen, dichte ontoegankelijke wouden maakten eene op eenige juistheid aanspraak makende opname voor mij onmogelijk. Door echter herhaaldelijk een afgemeten afstand op de rivier af te varen en daarvan de gemiddelde snelheid te nemen, door die snelheid op dezelfde wijze te wijzigen, naar gelang het verval merkbaar grooter was, kon ik, zoo niet met nauwkeurigheid, dan toch met eene voor het doel voldoende juistheid de richting der groote rivieren bepalen. Ziet men op de kaart den afstand tusschen Portibi en de zee en weet men dat die kampong slechts 71 meter boven de oppervlakte van de zee is gelegen, dan begrijpt men ook dat het zelden noodig was, wat den Panestroom betrof, de snelheid te berekenen. Daarentegen leverde de opname van de Bila-rivier meerdere bezwaren op. De rivier verliest reeds even boven Negari lama hare breedte. De stroom wordt daar reeds zeer sterk. Hoe hooger men opvaart, hoe krachtiger de stroom wordt. Daar ik echter in één dag van Si Ringoe-ringoe, nabij de grens van Bila en Padang Lawas, tot Negari lama kon afvaren, zoo achtte ik de bepaling van de snelheid van de vaart over dat traject slechts eenmaal noodig. De loop der rivieren en hare kronkelingen werden door kompas en uurwerk zoo nauwkeurig mogelijk bepaald.

Een op die wijze ontworpen kaart kon plaatselijk nut hebben, maar ook niet meer. Zelf weinig vertrouwen in zoodanig werk bezittende, zou ik er de voorkeur aan gegeven hebben om den benedenloop der Pane- en Bilarivieren van de door de topographische opname in het jaar 1880 of 1881 vervaardigde kaart over te nemen. Doch ik vond zulke groote verschillen in de te geven aansluitingspunten, zooals Bandar aan de Bila en Raso aan de Baroemoen dat ik die kaart geheel uit haar verband zoude

hebben moeten rukken, wilde ik haar voor het beoogde doel gebruiken. Zoowel de zekerheid dat die plaatsbepalingen niet astronomisch waren verricht als het voldoende vertrouwen, dat ik in mijne opname van het boven-stroomgebied kon stellen, en voorts de begeerte om de oorspronkelijkheid van mijn werk te bewaren, deden mij van die kaart geen ander gebruik maken dan om de richting van een paar rivieren te volgen, tot welke mijne opname zich niet heeft uitgestrekt. De zijriviertjes in den benedenloop zijn willekeurig geteekend. Enkelen zijn gedeeltelijk door mij bevaren, doch er kon geen sprake van zijn om zulke tochten aan eene opname dienstbaar te maken. Vaartuigen worden er moeielijk in voortbewogen. Dikwijls moet men reeds na een paar honderd meter opvarens zijn tocht staken wegens gemis aan diepte, wegens het overhangend geboomte en wegens de vele stammen, die in het water liggen en de bedding vullen.

De kaarten van Junghuhn, Versteeg, Dornseiffen en de kaart van het Pane- en Bila-stroomgebied, door het topographisch bureau te Batavia uitgegeven, zijn mij van weinig nut geweest, niet enkel, omdat zij, wat dit stroomgebied aangaat, uitmunten door onjuistheid, maar ook, omdat het gedeelte, wat daarop wordt voorgesteld, door mij zelven is opgenomen, waardoor tevens die onjuistheden in het licht zullen treden.

Oorspronkelijk had ik gewerkt op eene schaal van 1 : 100.000. Het had in mijn plan gelegen daarmede verschillende doeleinden te bereiken. Doch daarvoor werd de schaal toch nog te klein bevonden, en ik bespeurde ook al ras te veel hooi op mijn vork te hebben genomen. Want voor zulk eene uitvoerige bewerking was veel tijd noodig en dien had ik niet. Vielen dus die plannen in duigen, dan was het verder ook van geen belang die uitgebreide schaal te behouden. Zij werd daarom tot op 1 : 200.000 teruggebracht, waarmede tevens de onnauwkeurigheden minder in het oog zullen vallen.

Ook profielen van bergen en bergreeksen zijn hierbij gegeven. Zij zijn zooveel mogelijk gebracht op de schaal, waarop de kaart is geteekend. Daar alle hoogten bij geene mogelijkheid konden worden berekend of zelfs eenigermate naar juistheid geschat, wensch ik die profielen voor niet meer te geven dan zij zijn, namelijk : eene aanschouwelijke voorstelling van enkele bergen en bergreeksen in het bovenstroomgebied.

Heb ik hiermede de wijze beschreven, waarop de kaart is tot stand gekomen, zoodat er geen misverstand kan heerschen omtrent de daaraan te hechten en door mij zelf gehechte waarde, thans blijft mij nog over het een en ander aan te teekenen omtrent de inlandsche namen.

De meeste namen zijn zuiver Batahsch. Slechts voor een klein aantal

in het benedenstroomgebied zijn zij Maleisch. Ik heb ze zoo juist mogelijk naar beste weten en na een dienaangaand ingesteld onderzoek geschreven. Men zal dan ook bespeuren dat bijna al de op de bestaande kaarten voorkomende namen foutief zijn weergegeven. Zoo zullen daarop worden aangetroffen: Soelampoe in plaats van Si Oelamboe; Si Oppo, Tambarandja, Rampeh, Pertibie in plaats van Si Hopoek, Tambak Rantjang, Rambe en Portibi. Doch daaruit zouden de ware benamingen nog te raden zijn. Bijna onherkenbaar zijn daarentegen de namen Lango Patjang voor Langka Pajoeng, Dor na kenjang voor Tor na Gindjang, Batoe Goreng voor Batoe Horing, Padang Binungang in plaats van Padang Bangoenan, enz. Deze dwalingen zijn op mijne kaart na te gaan. Die foutieve namen erlangen langzamerhand een burgerrecht, zeer ten nadeele van de taal-, land- en volkenkunde. Men achte het geene inconsequentie, zoo ik zoowel op de kaart als in den loop van dit werk heb geschreven Tapanoeli, Mandheling, Padang Sidempoean in plaats van Tapiian na oli, Mandailing, Padang Sidimpoewon. De eerstgenoemde schrijfwijze heeft door het menigvuldige gebruik reeds het burgerrecht verkregen.

Moge de waarde van het werk van een leek op het gebied der cartographie ook gering zijn, toch wordt door het bekendmaken der juiste namen eene belangrijke bijdrage geleverd tot de geographische kennis van Sumatra's binnenland.

Ligging, oppervlakte, grenzen.

Het stroomgebied der Pane- en Bilarivieren is gelegen tusschen 0° 50′ en 2° 45′ N. B. en tusschen 99° 25′ en 100° 20′ O. L. Gr.

Het noordelijkste punt is Tandjong Bangsi aan de straat van Malaka, terwijl het zuidelijkste punt gevonden wordt in het waterscheidend gebergte van de Baroemoen en van de Sosa.

De geheele oppervlakte zal ruim 500 □ g. m. bedragen.

Zijne grenzen zijn:

ten noorden — het landschap Kowalo (residentie Sumatra's Oostkust), de onafhankelijke Batahsche landschappen van het boven Kowalo (Hoewaloe) gebied met name Poldoeng, Djandji, Loemban Pinasa en Liptong;

ten westen — de onder de residentie Tapanoeli ressorteerende onderafdeelingen Toba, Si Lindoeng, Si Pirok, Angkola en Groot-Mandheling;

ten zuiden — Rau, behoorende tot de assistent-residentie Ajarbangis en Rau (residentie Padangsche benedenlanden), het gebied van de Sosa, behoorende tot de afdeeling Padang Lawas;

ten oosten — Koeboe en de straat van Malaka.

Staatkundige indeeling.

Slechts voor een deel kan dit gebied op eene staatkundige indeeling aanspraak maken.

De benedenlanden of de alluviale boschgronden van het benedenstroomgebied, met uitzondering van de Aek Marbo en het bovenstroomgebied van de Aek Balamingke en Aek Katejak, worden ingenomen door de afdeeling Laboean Batoe, ressorteerende onder de residentie Oostkust van Sumatra. Zij strekt zich uit van de monding der beide rivieren tot ongeveer daar, waar deze rivieren ophouden ten allen tijde bevaarbaar te zijn — de Bilarivier, zelfs voor zeer kleine vaartuigen, de Pane voor prauwen van meer dan 2½ voet diepgang. Als grenskampongs kunnen worden beschouwd: Si Bargot aan den rechteroever van de Bila en Sorik aan den linkeroever van de Pane of Baroemoen. Deze afdeeling bestaat uit drie landschappen met name 1. Kota Pinang en onderhoorigheden, te weten: Soengei Kanan, Raso en Kampong Radja 2. Pane en 3. Bila en onderhoorigheden, te weten: Si Roendi, Rantou Parapat, Si Ringoe Ringoe en Balimbing 1), benevens het gouvernementsgrondgebied Laboean Batoe, alwaar de besturende controleur zijn zetel heeft 2).

Het bovenstroomgebied wordt hoofdzakelijk ingenomen door een gedeelte der afdeeling Padang Lawas, ressorteerende onder de residentie Tapanoeli. Het brongebied van de Si Apas- en Siroemambe-rivieren, respectievelijk zijtakken van de Baroemoen en de Pane, die in de nabijheid harer mondingen samenvloeien, behoort tot de afdeeling Mandheling en Angkola (residentie Tapanoeli).

Het brongebied van de Bilarivier of de hoogvlakte van Garoga is nog onafhankelijk gebied. Deze streek, door mij in 1883 bezocht, zal wellicht eerlang bij de residentie Tapanoeli worden gevoegd.

Onafhankelijk zijn nog eenige kampongs aan de Aek Marbo, Aek Balamingke en Aek Katejak, die in de Bila uitwateren. Deze zullen wellicht bij Laboean Batoe worden getrokken.

Nog mag niet onvermeld worden gelaten, dat ook een klein deel van het landschap Pangariboean (onderafdeeling Si Lindoeng) tot dit stroomgebied behoort.

---

1) Wij zullen later zien hoe onjuist het is om in deze landen van onderhoorigheden te spreken. Si Roendi, bestaande uit een enkelen kampong, Si Bargot genoemd, is sedert het begin van dit jaar als deel van Bila erkend.

2) Zie mijne „Schets der afdeeling Laboean Batoe, residentie Sumatra's Oostkust".

De afdeelingen Laboean Batoe en Padang Lawas, respectievelijk in 1864 en 1879 in 't leven geroepen, worden door controleurs bij het binnenlandsch bestuur bestuurd. De hoofdplaats van Laboean Batoe is de kampong van dien naam, gelegen aan den rechteroever van de Pane. De standplaats van den controleur van Padang Lawas is Goenoeng Toewa, een kampong aan den rechteroever van den bovenloop van de zoo juist genoemde rivier gelegen, daar waar zij uit het bergland treedt 1).

De grenzen der politieke indeelingen zijn tusschen Laboean Batoe en Padang Lawas achtereenvolgens in 1878, 1881, 1883 en 1885 vastgesteld. De voornaamste grenspunten zijn:

Laoet na Pangga, Tor Si Oempat, de uitwatering van de Aek Sorik in de Baroemoen, het midden van den loop der Aek na danggol, een punt in de Aek na Panas, de uitwatering van de Aek Sampoeran, de vereeniging van de Aek Batoe nanggar en Aek Torop, de uitwatering van de Aek Paroebijan, het snijpunt van het noordoostelijke randgebergte der vlakte van Padang Bolak met de Galogarivier, de kam van dit gebergte, onder anderen bekend onder de namen Marombien, Tangga Omas, Djanggaraboet, Dolok Sombaön en Adijan Salak; verder de monding van de Soenge Datar, de Binanga Si Paoewang, zijnde het vereenigingspunt van de Aek Goelangan, Aek Hiloeng, Aek Asaän en Aek Parmeraän, die gezamenlijk de Soengei Kanan vormen; voorts Tor Sosopan, de rivier Sosopan, een punt in de Bintais rivier, Si Borangan, welke kampong tot Laboean Batoe behoort, Tor Dja Ginandangan, Tor Aramania, Si Oedjoeng na hilang, insgelijks tot Laboean Batoe behoorende, Tor na Loengoen, Adijan Alim, Tor Si Aropit, Adijan Konas, Tor Panjaboengan, een punt aan de Bilarivier beoosten Saroematinggi en de uitwatering van de Aek Tolang in de Pinarikrivier.

Overigens zijn de grenzen van de verschillende indeelingen zeer onvolkomen, vooral wat betreft die met de onafhankelijke landen.

Wel bestaan er aanwijzingen van grenzen, deels ook naar aanleiding van vroeger onderzoek, maar bij eene definitieve vaststelling zou wederom een onderzoek dienen vooraf te gaan. Die aanwijzingen worden op de kaart derhalve niet aangegeven. Zij behoeven ook hier niet vermeld te worden.

1) Het ressort van den controleur van Padang Lawas strekt zich mede uit tot het stroomgebied van de Sosa, de Si Oetam en een deel van de Batang Loeboe. Bij de behandeling van de geographie worden die streken buiten beschouwing gelaten. In de andere afdeelingen van dit werk wordt evenwel bij het behandelen der bevolking ook deze daaronder begrepen. Zij is toch van dezelfde afstamming, heeft dezelfde geschiedenis en bijna dezelfde zeden.

In 1881 is echter over een klein stukje grond, waarover eene grenskwestie was ontstaan, een grens getrokken tusschen een klein gedeelte van Padang Lawas en Angkola met de grenspunten Rantjaran, Si Taki Taki, Antoerboeng en Aek Naboendoeng. De hierover te trekken grenslijn is zoo kort, dat zij op de kaart achterwege is gelaten.

Padang Lawas.

Deze afdeeling bevat behalve het bovenstroomgebied van de Pane en Bila ook nog het gebied van de Sosa rivier of het noordelijkste brongebied van de Rokanrivier.

Zeer oneigenaardig is aan deze afdeeling de naam Padang Lawas gegeven. Dezen naam — juister Padang Bolak — draagt alleen de onvruchtbare, bijkans boomlooze vlakte, van welke Portibi ongeveer het midden inneemt. Slechts 30 □ g. m. groot, is zij derhalve maar een klein deel der afdeeling. De beteekenis van dien naam — uitgebreide vlakte — maakt het reeds duidelijk, dat de bergstreken hem nimmer hebben kunnen voeren. Voor Oeloe Baroemoen zou hij nog in toepassing kunnen worden gebracht, daar een groot deel van deze streek hetzelfde physiognomische karakter draagt.

De benaming berust dan ook op een misverstand, voortgesproten uit de onbekendheid, die met deze streken bestond, toen het verzoek om inlijving bij de gouvernementslanden werd gedaan, terwijl de ambtenaar, die, daartoe aangewezen, dit gebied bereisde om de stemming van het volk betreffende eene inlijving te polsen en een onderzoek in te stellen naar land en volk, het niet noodig heeft gevonden, de aandacht der Regeering op het oneigenaardige daarvan te vestigen. Hij toch had het beter kunnen weten, en het zal hem niet ontgaan zijn, dat de hoofden van Oeloe Baroemoen en Sosa, en niet minder die van den Dolok, zich ongaarne als hoofden van Padang Lawas laten betitelen.

Doch reeds in 1856 waren aan een groot deel van datzelfde gebied, naar aanleiding van de toen in Mandheling en Angkola opgedane kennis der verhoudingen van het land, door ons Bestuur drie namen gegeven. Die namen waren Sosa, Padang Lawas en Dolok. Schoon die verdeeling als politieke indeeling gebleken is niet in overeenstemming gebracht te kunnen worden met de feitelijke toestanden, gaven de namen toch een juister denkbeeld van wat dat gebied omvatte, voornamelijk omdat onder Dolok alle bergstreken kunnen worden begrepen, evenals onder Padang Lawas

alles wat vlak en bijna boomloos is. Sosa valt er dan van zelf buiten, wijl de vlakte wel bestaat, maar ingenomen wordt door zware bosschen.

Daar nog geene regeling van Padang Lawas is getroffen, is het ook moeilijk eene onderverdeeling er van op te geven, zonder deze te doen steunen op eene zeer individueele meening. Want de anarchistische toestand, waarin dit gebied gedurende meer dan eene halve eeuw verkeerde, heeft niet alleen vroeger bestaande toestanden vernietigd, maar zelfs de herinnering daaraan verloren doen gaan. Zoo laten sommige hoofden het recht van verovering gelden, terwijl de adat dit niet kent. Anderen willen bij eene vernieuwde vestiging na jaren uitlandigheid, en terwijl het land reeds tientallen van jaren eene nieuwe bezetting draagt, het occupatierecht doen gelden. Weer anderen hebben zich in de woelige tijden weten los te scheuren van den natuurlijken bond, terwijl zich later bondgenootschappen gevormd hebben, die eveneens weinig overeenkomst hebben met den vroegeren normalen staat. Dit alles heeft gemaakt dat van eene territoriale indeeling bijna geen sprake is.

Liever dan eene opsomming der verschillende zeer twijfelachtige landschappen te geven, waardoor een schijn van wettig bestaan zoude worden erkend, wordt hier slechts weergegeven, welke indeeling bij het volk bestaat. Die indeeling is de navolgende:

1. *Sosa.* Het stroomgebied van de Sosa is slechts door eene kleine smalle heuvelreeks van dat van de Baroemoen gescheiden. Daarentegen verheffen zich van ongeveer 600 tot 800 meter hooge bergreeksen tusschen de Sosarivier en hare zijtakken Si Oetam en Batang Loeboe, die mede tot dit gebied behooren: de eerstgenoemde in haar geheel, de Batang Loeboe in haar benedenloop.

2. *Oeloe Baroemoen*, of het bovenstroomgebied van de Baroemoen, benevens het gebergte dat het omringt.

3. *Baroemoen tonga*, of het middenstroomgebied van de Baroemoen tot aan het landschap Kota Pinang, ook wel Baroemoen djai of beneden Baroemoen geheeten.

4. *Padang Bolak*, of de kale vlakte, gelegen tusschen de Baroemoen, de bergen en de grenzen van Angkola, benevens de vallei van Batang Onang.

5. *Dolok* of alles wat berg is, onderscheiden in:

a. *Dolok*, of het westelijk en zuidelijk bergland;

b. *Tano Rambe*, of het middengedeelte van den Dolok;

c. *Goenoeng Tinggi*, een klein stukje grond aan de oevers van de Bila beoosten de Pintoe Bila en grenzende aan de afdeeling Laboean Batoe;

d. *Oeloe Bila*, of het ruwe gebergte bewesten de Pintoe Bila aan den linkeroever van de Bila;

e. *Toba*, waaronder behalve het onafhankelijke landschap Garoga ook Tano Hoeroeng wordt begrepen;

f. *Si Langge* aan de grenzen van Soengei Kanan, eerst sedert circa 40 jaren bestaande;

g. *Dolok Hajoe ara*, het bergland van den Balanga, die de grensscheiding maakt tusschen de kale onvruchtbare vlakte van Padang Bolak en de vruchtbare steppe van Oeloe Baroemoen.

Deze indeeling komt bijzonder goed met de natuurlijke overeen, zooals op de kaart voor een deel te zien is, en overigens later duidelijk zal blijken.

Eene andere indeeling, die ook bij de bevolking wordt aangetroffen en een meer politiek karakter draagt, is de volgende.

1. *Sosa*, bestaande uit de kleinere bondgenootschappen: *Sosa djoeloe*, het land aan den bovenloop der Sosa en *Sosa djaï* aan den benedenloop dier rivier; *Mondang*, aan de Aek Laboe, en *Pinarik* aan den benedenloop van de Batang Loeboe.

2. *Oeloe Baroemoen*, bestaande uit de kleinere bondgenootschappen: *Djandji Lobi*, *Oeta Nopan en Paringgonan*, *Hasahatan*.

3. *Si Pagaboe* aan den oostelijken voet van het Balangagebergte.

4. *Aek Hajoe ara* (uitgesproken Aek Karoeaja), bestaande uit *Aek Hajoe ara* en *Sosopan*.

5. *Batang Onang*, of de vallei, door welke de Batang Onang vloeit.

6. *Si Apas*, het land gelegen aan den benedenloop der rivier van denzelfden naam.

7. *Aek na bara* benoorden Si Pagaboe gelegen.

8. *Baroemoen Tonga*, onderverdeeld in *Binanga-Oenteroedang*, *Hoeristak*, *Si Mangambat*, *Oedjoeng Batoe*.

9. *Halonggonan*, of het gebied tusschen de Batang Galoga en het noordelijk randgebergte van de Padang Bolakvlakte.

10. *Poerba Si Nomba*, of het land gelegen tusschen de Batang Pane, daar waar deze rivier in de vlakte treedt, en de Batang Galoga.

11. *Batang Pane* of *Portibi*, bezuiden Poerba Si Nomba gelegen.

12. *Padang Bolak djoeloe*, of het midden stroomgebied van de Siroemambe.

13. *Hadjoran en Si Alang* of het stroomgebied van de Batang Si Ombal en Aek Hiloeng, dit laatste met uitzondering van het gebied aan den bovenloop, dat tot Si Pirok behoort. Voorts behoort hiertoe nog het land, gelegen tusschen de bergen Si Lajang-lajang en Batoe Toewa.

14. *Napa Gadoeng Laoet*, ook wel *Batang Pane* genoemd, benoorden Poerba di Nomba aan de oevers van de Batang Pane.

15. *Pangirkiran en Sandean*, of het bergland van den Tabola.

16. *Goelangan*, of het gebied van de rivier van denzelfden naam.

17. *Tano Rambe djaï*, het stroomgebied van de Aek Asaän, Aek. Hiloeng en Aek Parmeraän, en bestaande uit de kleine foederaties *Si Mataniari*, *Si Pijongot*, *Aek Soehat en Parmeraän*, *Pidjorkoling*.

18. *Tano Rambe djoeloe*, het stroomgebied van de Aek Pandjamaän tot aan de Aek Balimbing.

19. *Oeloe Batang Pane*, het bovenstroomgebied van de Panerivier.

20. *Tapoes*, het land gelegen tusschen de Aek Si Pange en Aek Balimbing.

21. *Tano Hoeroeng*, het bergland van Hoeroeng.

22. *Oeloe Bila*.

23. *Goenoeng Tinggi*.

24. *Pinarik*, of het stroomgebied van de Aek Pinarik tot aan de uitwatering van de Aek Tolang.

25. *Si Moendol*, beoosten Goenoeng Tinggi gelegen.

26. *Si Langge*.

Deze verdeeling doelt meer op de aandeelen, die elk deel ontving bij gemeenschappelijke handelingen, als bij oorlog, rechtspraak, publieke feesten, enz. Ten onrechte zijn de meeste dezer namen in het Indische Staatsblad 1879 n°. 22 opgegeven als behoorende aan landschappen.

Bergen, dalen, vlakten.

Bergen. In een gebied, waar stroomen zich ontwikkelen gelijk de Pane en de Bila, ontbreken natuurlijk de bergen niet. Zij bedekken ongeveer de helft van het gebied.

Ten einde het bergstelsel, dat uit reeksen van bergen bestaat, waarin somwijlen met moeite samenhang wordt gevonden, te leeren kennen, is het noodig om eene verdeeling van het gebied aan te nemen.

Denken wij ons echter vooraf een hoofdketen, die zich bijna onafgebroken van het zuiden af noordwestwaarts uitstrekt en samensmelt met den zich oogenschijnlijk als een enkelvoudigen bergwrong voordoenden Si Boewal boewali, die evenwel uit tal van bergketenen, paralel loopende met de lengteas van het eiland, bestaat. Stellen wij ons verder voor hoe een dier bergketenen van de algemeene strekking van het gebergte afwijkt en zich eerst noordoostwaarts en daarna zuiver noordwaarts ombuigt, om eerst

in Tano Hoeroeng weder eene noordwestelijke richting aan te nemen en plotseling te eindigen in den uitgedoofden vulkaan Dolok Hadjoran; hoe verder die keten zich weder vertoont en eene noordelijke richting aanneemt. Onderscheiden wij haar vervolgens daardoor, dat zij met enkele uitzonderingen eene gelijkmatige hoogte heeft, die gemiddeld de 1200 meter niet overschrijdt, — dan is de westelijke grens van dit gebied geteekend, die ingenomen wordt door een deel van Sumatra's centraalgebergte, ook wel Barisan genoemd. Vertoont zij zich voor het oog regelmatig van gedaante, in werkelijkheid is zij dat niet. In het zuiden vormt zij een steilen blauwen wand, met zware bosschen bedekt, die slechts door de nevellagen heen, welke in de kloven blijven hangen, de menigvuldige ribben doen ontdekken, waaruit deze bergmuur bestaat. Zij zijn te klein om als vertakkingen te worden beschouwd, doch door hunne ontzagwekkende steilte stellen zij als het ware steunpilaren voor van het geheele berggebouw. Statig verrijst deze keten plotseling uit de vlakte van Oeloe Baroemoen, drie à vierhonderd meter hoog, over eene lengte van niet minder dan 10′, terwijl enkele even boven den rand dier bergen uitstekende toppen de gelijkmatigheid verbreken en daardoor de bekoorlijkheid verhoogen. Zij staat bekend onder verscheidene inlandsche namen, als: Paja Laging, Pantjoeran Sanijasa, Dolok, Boewang anak, Si Bangoes, Bandjar Langit, Oroeon, Sopo Tanggal, Pangarongan, Simpang Gadja, Si Doewa doewa en andere, doch zij draagt tevens den algemeenen naam Maleja naar den stompen kegelberg, die zich daarachter verheft en aan welks voet Panjaboengan in Groot Mandheling gelegen is. De top van dezen berg, die nimmer van Oeloe Baroemoen, daarentegen wel van Baroemoen Tonga en Padang Bolak te zien is, is bijna altijd in wolken gehuld. Slechts bij helderen morgen, wanneer de zware nevelen nog in de diepe kloven en op de vlakte van Oeloe Baroemoen blijven hangen, teekent de kruin zich zuiver af op het lichtblauwe uitspansel. Van Portibi waargenomen, vertoont hij zich bijna zuid (6° ten westen) onder een gezichtshoek van 2°. Volgens de hoogtekaarten van Junghuhn 1) zou deze berg nog geen 4000 Parijsche voet hoog zijn.

Hoe verder naar het noorden, hoe meer het karakteristieke van dit deel der bergketen verdwijnt. Glooiender worden de berghellingen, terwijl de kloven meer en meer opgevuld raken met kleinere bergen en heuvels, zoodat slechts een smal dal vrij blijft, waardoor de Oeloe Ajar, een der bronnen van de Boeroemoen, stroomt. De oorsprong van deze rivier geeft ook de grens aan van het eerste berggedeelte. Daarna bereikt het

1) Zie zijn werk „Java", 1e deel.

geheele land een grootere hoogte. Een ander bergland ontstaat, gevormd door eene vertakking van de hoofdketen. Ik zal deze vorming die van den Balanga en Patoenggoe noemen naar de voornaamste bergen, die zich daarin bevinden. Slechts door eene smalle verbinding met de hoofdketen samenhangende, breidt deze vertakking zich zoowel naar het noorden als naar het zuiden uit, om zich dan meer en meer te concentreeren in den Balanga, die zijne ribben zacht naar het oosten in de vlakte doet overgaan.

In het westen en in het zuiden is deze vorming echter eene opeenhooping van steile bergkammen, alle zwaar begroeid met hoog bosch. — Hier is het voornamelijk dat de wilde kaneelboomen voorkomen, die reeds in de vorige eeuw de aandacht van den Europeeschen handel trokken 1).

De Balanga, aldus genoemd naar den vorm van den top, gelijkt van het noorden, maar vooral van het zuiden gezien, een omgekeerden pot en is een torenvormige berg met koepeldak. De cylindervormige gedaante, die hij hooger op aanneemt, maakt hem van drie zijden ongenaakbaar. Aan de oostelijke en zuidoostelijke zijden maken smalle bergdammen de vereeniging uit met het overige berggedeelte. Overigens is hij omgeven door diepe en steile kloven.

Minder ruw is de Patoenggoe-vorming, ook wel Dolok na toloe of „de drie bergen" geheeten. In werkelijkheid bestaat deze berg uit drie deelen, door groote ravijnen van elkander gescheiden. Den gemeenschappelijken naam dragen zij, dewijl zij zóó voor elkaar zijn geschoven, dat, uit het noorden gezien, slechts één berg te bespeuren valt met drie gebogen verheffingen, de eenige teekenen van zijn samenstelling. De middelste of hoogste wordt ook Dolok na godang of „de groote berg" geheeten. Hij strekt zijn voet geleidelijk naar de vallei van Batang Onang uit.

In een geheel andere phase treedt de Barisan, nadat de afscheiding, van de hierboven genoemde vertakking heeft plaats gehad. Lang uitgerekte bergketenen, meer bergwrongen voorstellende, scheiden Angkola's lengtedal van Batang Onang's vallei. Tor Soma, Adijan Balimbing, Soporoewang, Adijan na bolak, Damar na godang, Adijan ni Ogoengan, Pintoe Marala en Si Mientjak zijn evenveel namen, als er hoogere meer uitstekende bergvormen worden gevonden. Anders is het gezicht op deze bergen dan op de vorige. Gedeeltelijk met bosch, gedeeltelijk met gras bedekt, geven zij het oog eene aangename afwisseling — die bolvormige gedaanten, welke de liefelijke vallei begrenzen. Hoe meer zij echter het hooge gebergte

1) Zie William Marsden: „The history of Sumatra," 3e ed. pag. 369.

naderen, hoe schraler de plantengroei wordt, totdat de Si Mientjak niets is dan een grasberg, hier en daar zijn kalkgesteente ontblootend, hier wit, ginds zwart door verwering.

Ook het gebergte is lager geworden en vormt, vóórdat het overgaat in een der ribben van den Si Boewal-boewali, een plateau met tallooze ravijnen, die nu eens slechts 10 meter, dan weder meer dan 30 meter diep zijn.

Boven aan den rand van dit plateau is aan de westzijde een kampong, Oedjoeng Marisi, gebouwd, waaruit men neêrziet op het even bekoorlijke als vruchtbare dal van Pargaroetan. Naar het oosten daarentegen rust de blik op een eentonige grauwkleurige graszee, in welke bergspitsen en de begrenzende blauwe bergwanden de eenige afwisseling vormen.

Zooals gezegd is, bestaat de Si Boewal-boewali uit een aantal bergketenen. Als verlengde van den zuidelijk daarvan gelegen, reeds uitgedoofden vulkaan Dolok Loeboek Raja, vertoont hij aan zijne oostelijke hellingen nog solfataren, die op zijn vulkanisch karakter wijzen. Doch overigens zouden zijne vormen niet doen vermoeden, dat hij in eenig verband met vulkanen stond. Lange zachthellende ribben spreiden zich straalsgewijze van de flanken dezer bergketenen uit, slechts enkele malen dien dalenden gang afbrekende om lage ruwe bergklompeu te vormen. Zoo loopt een der ribben evenwijdig met de vroegergenoemde hoofdketen tusschen de Si Apas- en Siroemambe-rivieren. Op de grenzen van Padang Lawas gekomen, verheft deze arm zich plotseling een paar honderd meter boven het laagste punt, dat hij, steeds geleidelijk dalende, reeds bereikt had, om grillige toppen van zandsteen te vormen, die de bevolking Pintoe Marbela — poorten door geesten bewaakt — genoemd heeft.

In oostelijke richting vervolgt hij daarop zijn weg onder de namen Adijan ni Ogoengan en Si Palpal, die volgens L. Horner op den pas 1560 voet hoog is, en gaat alsdan onder den naam van Dolok Sobar en Gonting Gadja in de vlakte van Padang Bolak over.

Deze bergen begrenzen de vallei van Batang Onang ten noorden en noordoosten.

Nadat zij den Si Boewal boewali heeft losgelaten, verdwijnt de hoofdketen schier achter tal van parallelle en dwarsketens, achter verward dooreenliggende bergklompen en grillig gevormde berglanden, die een waar labyrinth vormen, waarin alleen een voortdurend en nauwlettend onderzoek en verschillende gezichten, op de keten genomen, een weg kunnen doen vinden. Hier is het begin van den Dolok, de zoo woeste bergen van het

stroomgebied, de schrik van den vlaktebewoner, het land nog kort geleden berucht door zijne menschenetende bevolking.

Steil en ruw steekt de Dolok Sordang zijn kruin omhoog op de grenzen van het laagland. Steeds wordt hij omgeven door nevel en mist, zoodat donkere schaduwen het dreigende van zijn uiterlijk nog verhoogen.

Een laag bergland omgeeft de oostzijde van zijn voet. Herhaaldelijk splitsen zich hier de bergen in kleine en groote ketenen, die door zich nog meer te splitsen het bestaan van vlakke terreinen onmogelijk maken. Tusschen die ketenen worden nauwe dalen aangetroffen, waarin kleine rivieren zich bewegen, of wel zij zijn opgevuld met plotselinge bodemverheffingen van dikwijls niet meer dan een paar honderd vierkante meter grondvlak en 100 à 150 meter hoogte. Door lompe vormen munten voornamelijk uit de Binoeboe en de Moendoem, de eerste nabij de Aek diroemambe, de andere aan den rechteroever van de Aek Hiloeng nabij Si Alang.

Naarmate men noordelijker komt, worden de bergen hooger. De vertakkingen, die eene algemeene strekking hebben van W. N. W. naar O. Z. O., verschillen in hoogte weinig meer van de hoofdketen, terwijl men door de lang uitgestrekte bergvormen geneigd zou zijn ook hier een afzonderlijk ketenstelsel aan te nemen.

Als het zuidelijkst komt het gebergte van Hadjoran het eerst in aanmerking. De Paspasan, die in hoogte weinig voor den Si Boewal-boewali 1) onderdoet, maakt de basis uit van dit wegens zijne dichte plantbedekking en steilte der wanden bijna ontoegankelijk gebergte. Van dit gedeelte van den Barisan af ontwikkelen zich lange, gestrekte, slechts met smalle kammen voorziene bergketenen, bijna parallel in oostelijke richting loopende, door smalle tusschen- en dwarsdalen van elkaar gescheiden. Zij hebben hunne grootste hoogte daar, waar zij door smalle bergdammen aan de hoofdketen zijn verbonden. Als muren vertoonen zich die bergen, slechts nu en dan terrassen vormend, die alleen door den wilden bok, hier zoo menigvuldig, te genaken zijn. Een geringe daling valt in de richting van het zuidoosten te bespeuren, totdat pieken, zooals de Si Lajang lajang plotseling een einde maken aan het hooggebergte van Hadjoran. Aan den zuidvoet van dezen berg, van Portibi bijna zuiver noordwest onder een gezichtshoek van nog geen 2° gezien, spreidt zich het lage bergland van Hadjoran uit, kaal en eenvormig, doorsneden door vele voren, waaruit de configuratie van het land is op te maken. Als hangende aan den steilen zandsteenwand van de voorste piek van den

1) Volgens Junghuhn ongeveer 4000 p. v. hoog. Zie zijne hoogtekaarten.

Si Lajang lajang ligt de kampong Si Mandiangin, voor eeuwen de eerste en eenige vestiging van den stam Si Regar in dit woeste gebied. Slechts een waar bergvolk kon zich op zulk eene plaats vestigen, maar ook een volk, dat steeds bedacht moest zijn op vijandelijke overvallen en niet minder een volk, dat gevoel had voor natuurschoon. Staat men getroffen door de onheilspellende wanden van Batoe na bontar, Batoe Bide en Hoeraba Imbo, bergen, die den Si Lajang lajang omgeven; — gevoelt men zich gedrukt in de nabijheid dier donkere gevaarten, die slechts zelden de nevelen loslaten, door de zware bosschen aangetrokken, dan wendt men den blik naar het westen, waar tusschen andere fantastische bergfiguren de schoon gevormde Si Dingding ari zich bevindt, of naar het oosten, waar de bergen langzaam dalen en door veelvuldige schakeering van groen het bewijs leveren dat menschenarbeid er gezeteld heeft. In het zuiden ziet men groene lijnen, die diep in de diepte den loop der rivieren aanduiden, terwijl overigens alles wat ons omringt wordt ingenomen door uitgestrekte grasheuvels. Verder op den achtergrond strekt zich de vlakte van Padang Bolak uit, met haar eentonig gewaad van armoede en wansmaak getuigend.

Weinig meer regelmaat vertoonen de andere bergen van het gebied van den Dolok. Toch laten zich daarin hoofdfiguren herkennen, waaruit zich bergstelsels hebben ontwikkeld. Deze hoofdfiguren doen aan afzonderlijke bergketenen denken, die nu eens paralel loopen met de hoofdketen, dan weder deze rechthoekig snijden, soms ook met deze hoeken vormen van nauwelijks 10° en 15° in de richting van Zuidoost. In het westen zijn zij weinig lager dan de hoofdketen. Bij het ombuigen naar de lage vlakten van dit stroomgebied ondergaan zij eene aanmerkelijke daling.

Zij het wellicht ook ten onrechte — tot goed verstand van het bergstelsel in dit gebied, is het aannemen van afzonderlijke ketenen, in geen rechtstreeksch verband staande met de in het geheele stelsel aangenomen hoofdketen, niet alleen wenschelijk, maar ook noodzakelijk. Licht is elk verband weg te cijferen wegens de gelijkvormigheid van het land, dat nabij den Barisan is gelegen, namelijk daar, waar Batang Toroe 1) en Batang Pane hunne bronnen hebben. Moge de hoofdketen zich aan de westzijde als eene opeenhooping van ruwe bergvormen voordoen, aan de oostzijde is hare gedaante eenvormig, haar uiterlijk eentonig.

Op de eenvormigheid van den Hawoe apan, zooals dit gedeelte van de hoofdketen heet, wordt weinig inbreuk gemaakt door enkele spitsen als de Dolok Sorloeng, wiens kruin zich suikerbroodvormig verheft. De eentonig-

1) De officieele naam is Batang Taro, wat foutief is.

heid wordt weinig afgewisseld, zij het ook dat genoemde berg op zijn kruin een groen bosch kleed draagt. De Hawoeapan doet slechts een tapijt zien van grauw gekleurde varens. Eerst dan, wanneer talrijke waterscheidingen zich vormen, treedt andermaal een keten te voorschijn, die, wijl zij aan de Pane verscheidene wateraanvoerende kanalen aflevert, de Paneketen zou kunnen genoemd worden. Zij heeft een zuid- zuidoostelijke richting en is bekend onder de namen Sorloeng, Patoktokan, Si Idjoek, Timboelon, Goene i lomboe, Maninggir, Bohapak en Kahoemboe.

Een tweede keten, die eveneens haar oorsprong vindt in den Hawoeapan, maakt de waterscheiding uit tusschen de Bila en de Pane. Eerst in oostelijke richting zich bewegende, neemt zij in het gebied van Rambe zulk eene groote uitgebreidheid aan, dat van eene afzonderlijke keten geen sprake meer is. Deze bergen zijn zeer zwaar begroeid, zoodat slechts zelden de verschillende bergreeksen kunnen worden waargenomen. Reeksen vormen zich zoowel naar het zuiden als naar het oosten, die zich herhaaldelijk splitsen en het ontstaan geven aan talrijke lengte- en dwarsdalen en even talrijke waterscheidingen.

De reeks, die zich in zuidelijke richting voortzet en dus bijna parallel loopt met de bovengenoemde keten, bevat de bergen Si Torban, Balatoek, Ingoel na godang, Robaïn, Maroekpak, Loentoek, Hamindjon, Botoeng, Poki, Tabola, Panabasan en Batoe Toewa, waar zij plotseling eindigt en de grens vormt met de vlakte van Padang Bolak. Met uitzondering van laatstgenoemden berg, die van de vlakte uit zich als een tafelberg voordoet, in waarheid echter twee piekvormige toppen draagt, zijn zij allen zwaar begroeid. De Batoe Toewa daarentegen is met gras bedekt: slechts hier en daar zijn ook boschjes van kleine afmetingen ontstaan. De uit zandsteen bestaande toppen dragen niets dan *game game* (Baeckeae ericoïdes, Schlecht.) struiken, die zoo weinig passen bij een tropische natuur.

Van den Maroekpak uit strekken zich vertakkingen uit naar het oosten en naar het noorden. Naar het oosten komen zij voor onder de namen Tangga Omas, Timbaho, Si Garang Garang, Si Oenggal en Salak, om daarna over te gaan in een lagen enkelvoudigen berg — eigenlijk meer een heuvelketen, die de namen voert van Sombaön, Djanggaraboet, Tangga Omas en Marombien en scherpe grenzen maakt tusschen de dorre Padang Bolakvlakte en de vruchtbare alluviale vlakte van Sumatra's Oostkust.

De vertakking, die zich naar het noorden wendt, draagt de namen Si Djamboelan, Gonting Hasini, Patjalongan en Dolok si Laga.

Al deze bergen zijn zwaar begroeid. Zij bereiken in den Dolok Maroekpak de grootste hoogte.

De tweeds reeks van de tweede keten is die, welke zich bijna zuiver oostwaarts wendt, bekend onder de namen Manindjoe, Djorbing. Tartangisan en Gonting Tolang. Zij is kort en hangt samen met de vorige. Deze bergen zijn moeilijk te bestijgen. Aan de westzijde vertoonen zij steile kalkwanden, aan welke in de schoonste kleurschakeeringen watervallen zichtbaar zijn. Dit verschijnsel heeft wellicht den inlander doen besluiten aan een deel van die keten den naam Tartongisan — die weenende is – te geven.

Eene derde keten, die in den Dolok gevonden wordt, vangt aan op de grenzen van Si Lantom nabij den Dolok Soewanon en heeft een oostelijke richting onder de namen Toen Galíng en Batoe Horíng, beide kalkbergen, waaraan laatstgenoemde ook zijn naam ontleent. Van hier gaan vertakkingen naar het oosten en zuidoosten onder de namen Batoe Olang, Mardalihen en Marnambor.

Een ander bergstelsel vertoont ons het bergland bij uitnemendheid — Tano Hoeroeng. Hier is het niet meer ééne enkele keten, die zich als hoofdketen van de andere onderscheidt. Hooge bergen met ontzagwekkend diepe kloven rijzen telkenmale omhoog, bij welke men niet weet, aan wien men den voorrang zal moeten geven. Hunne hoogte, die nergens minder dan 1500 meter boven de oppervlakte van de zee bedraagt, komt te meer uit, wijl die bergen in hun steile muren scherpe grenzen bezitten, die honderde meter diep zijn en met uitzondering van enkele smalle terrassen loodrecht kunnen genoemd worden. Zoo onderscheiden zich twee reeksen, die evenwijdig met elkander loopen en daartusschenin bergen en bergdammen bevatten, welke waterscheidingen vormen van rivieren, die zich in denzelfden stroom ontlasten.

Beoosten deze bergen, bekend onder de namen Simorwoeasos, Tor na Gindjang, Oeloe Mamis en Pambok Ratjang wordt het gebergte lager. In den Dolok Hoeroeng bedraagt de hoogte toch nog tusschen de 3200 en 3500 voet 1). Deze berg heeft een stompen top. Zijne ribben zijn divergent en richten zich naar het hooge dal van de Aek Bila. Enkele meer dan de andere uitkomende vormen dezer ribben heeten Si Baoe langit en Ramba toesam. Dit Hoeroeng-bergland wordt ten noorden van het hoogplateau van Oeloe Bila of Garoga begrensd door de Batang Garoet, die in den Simorwoeasos ontstaat 2). Westelijk van dezen

1) Volgens Junghuhn in zijn „Battaländer auf Sumatra."

2) Het is niet onbelangrijk omtrent dit Hoeroenggebergte Junghuhn's Battaländer op te slaan Hij geeft ons daarin eene aangrijpende voorstelling van het Hoeroengland en is in zijne beschrijving getrouw geweest.

berg treedt weder de hoofdketenvorm te voorschijn in den uitgebluschten vulkaan Dolok Hadjoran, een afgeknotten kegelberg, die alleen door zijn vorm zijn vroeger vulkanisch karakter vertoont.

Bij eene oppervlakkige beschouwing vindt deze berg zijn verlengde in den Dolok Toesam, Tambak Kowalo, Dolok na toetoeng en Poerba toewa, die het plateau van Garoga ten westen omringen en even als de Dolok Hadjoran eerst eene noordwestelijke, daarna echter eene noordelijke richting hebben. Bij aandachtiger beschouwing vindt men dat deze gewezen vulkaan geheel op zich zelf staat en noch tot het bergstelsel van Tano Hoeroeng kan behooren, noch moet gerekend worden eene keten te vormen of in voormalige tijden te hebben gevormd met de noordelijk gelegen bergen. Bezoeken wij destreek, dan komt het ons zelfs voor dat de Dolok Hadjoran er later moet zijn ingeschoven, wijl zoowel bezuidwesten als bewesten en benoorden dezen berg zich eene hoogvlakte uitbreidt, die in alles gelijk is, zoowel wat de geaardheid van den bodem en den plantengroei als wat de bodemverheffing betreft. Wij worden te meer in dit gevoelen versterkt, wanneer wij de Aek Hingoel zien ontspringen in een gebergte, dat met den Dolok Toesam een samenhangend geheel vormt. De ruwe doorbraak van de Aek Hingoel met hare steile oeverwanden, die langs den noordelijken voet van den Dolok Hadjoran stroomt, bevestigt mij nog meer in het vermoeden, dat niet de berg, maar de stroom het eerst heeft bestaan.

Het ligt niet op mijnen weg, dit geologisch vraagstuk op te lossen. Er wordt daarop slechts gewezen, om een verklaring te kunnen vinden voor het feit, waarom de Aek Kingoel de eenige rivier is, die inbreuk maakt op den in dit stroomgebied geldenden regel, dat de hoofdbronnen van de Pane en de Bila zich bevinden in eene keten, die overal duidelijk is te voorschijn getreden, in configuratie zich tamelijk gelijk is gebleven en die de oostelijk van haar gelegen bergen steeds, als met haar in vorming overeenkomende, heeft doen kennen.

Nog rest mij melding te maken van een keten, die zich van de andere onderscheidt, doordat zij niet samenhangt met het andere bergstelsel van dit gebied. Junghuhn noemde haar de Bila-keten en zoekt het verband tusschen die beide in de aanzienlijke opheffing van den dalbodem tot de gemiddelde hoogte van den Barisan. Bevindt men zich echter op het plateau, dan ziet men deze Bila-keten zich noordoostwaarts verlengen, eene waterscheiding vormende tusschen de Aek Hoewaloe en Aek Asahan, zooals zij ook in dit gebied de waterscheiding vormt tusschen gene rivier en de Bila. Hoe dit ook zij — zij doet zich alseen afzonderlijke bergketen voor, die zich zuidoostwaarts uitstrekt om nabij haar uiteinde een bijna

zuid-zuidoostelijke richting aan te nemen. Deze keten, in haar geheel wel eens Gompoelon geheeten, draagt overigens evenveel namen als er afzonderlijke verheffingen in voorkomen, onder welke bekend zijn: Si Haboe haboe, Pinggol ni hodil, Kalabasan, Si Mondom, Tor na tolbak, Tor Si Oelamboe, Sopo Onggang, enz. Zij is aan haar noordelijkste punt, den Si Haboe Haboe, ongeveer 1500 meter hoog. Haar oostelijk uiteinde nabij Goenoeng Tinggi zal waarschijnlijk nog 600 meter boven de oppervlakte van de zee verheven zijn. Zij heeft over hare geheele lengte eene gelijke bolvormige gedaante. Slechts door de vele dwarsribben met zuid-zuidoostelijke en zuidelijke richting krijgt zij verscheidene andere vormen, die haar een meer woest uiterlijk verleenen. Zoo steekt de Si Haboe Haboe met prismatische vormen hoog boven de andere bergen uit. Als een gletscher verheft zich de rotsachtige spits Si Ping gol ni bodil, die onder 3° N. t/W. van Si Pirok wordt gezien. Hierin wordt de oorsprong van de Aek Hoewaloe gevonden. Als een muur verheft zich de Gompoelon nabij zijn uiteinde. Aan de noordzijde moeten groote zijtakken lange schoone valleien vormen, die tot het Hoewaloe-stroomgebied behooren. Voor zooverre die zijtakken rivieren insluiten, welke tot dit gebied behooren, zijn zij smalle lange bergwrongen met scherpe kammen, die zich slechts weinige minuten naar het oosten uitstrekken en daarna overgaan in heuvellanden.

Nog bevindt er zich eene reeks van bergen, nl. bezuiden de Bilarivier en beoosten de binnenvallei van die rivier, welke tot geen stelsel zouden te brengen zijn, indien wij niet aannemen, dat het hooge dal van de Bila in vroegere tijden een meer is geweest, zoodat dit gebergte niets anders is dan het verlengde van de Bilaketen. De nauwe kloof, waarin de Bila zich beweegt; het scherp afgebroken zijn der bergen aan beide oevers, waardoor de kloof gevormd wordt; de richting der vertakkingen, overeenkomende met die, welke benoorden de rivier zijn gelegen; het gemis aan samenhang met de bergketenen van het zuidergebied, en, oppervlakkig gezien, ook de geologische gesteldheid geven aan deze veronderstelling eene voldoende mate van zekerheid, waarom ik dan ook niet geschroomd heb ze uit te spreken. Aan de Bilarivier liggen de Gordang en de Ponggoeng en ten zuiden daarvan de Si Ta ondap. Hier splitst de bergketen zich in tweeën: een met zuidelijke en een met oostelijke richting. Die naar het zuiden levert een aantal moeilijk te begane bergen op, die overal zwaar begroeid zijn en onder welke er zijn, die de namen Si Barang, Pandoeloean en Hoesip dragen. De reeks van bergen, die zich naar het oosten wendt, geeft woeste bergen te aanschouwen, zooals Goepok, Darapati, Tika, Pintoe

Aroes en Batoe Gondit. Hier houdt het hoog gebergte plotseling op. Meer oost- en noordwaarts zijn het slechts heuvelreeksen, die den overgang vormen tot de alluviale vlakte in het benedenstroomgebied. Deze keten maakt als het ware de grensscheiding uit in het noorden van Tano Rambe. Herhaaldelijk heeft zij zich echter verdeeld in bijna alle naar het zuidoosten loopende zijtakken, die liefelijke valleien van geringe breedte vormen, zooals die van Aek Soehat en Aek Parmeraän. Zij kan gedeeltelijk een waterscheidend gebergte geheeten worden, en wel van de Bila en de Soengei Kanan. Dit gebergte vertoont echter weinig de regelmatigheid, waardoor de Bilaketen zich onderscheidt. Kegels, pieken, ruwe klompen, breede ruggen, grillige toppen, steile bergmuren zijn er schering en inslag. Darapati, Loempatan, Dolok na toetoe zijn bergen met cylindervormige toppen, van welke de wanden zóó steil zijn, dat zij slechts met allerlei hulpmiddelen kunnen beklommen worden; Dolok Tika en Batoe Gondit laten zelfs hunne wanden aan eene zijde overhellen; anderen laten door hun scherpgetande kammen bevroeden, dat eene bestijging van den rand onmogelijk is; een verwarden hoop vormen Si Taondap, Dolok ni begoe en Si Gordang, zich voordoende als kleine kegels, als miniatuurtorens en als ruwe rotsklompen. Toch hebben de meeste dier ontoegankelijke bergspitsen tot berg- en schuilplaatsen gediend, en niet zelden tot sterkten voor de bevolking in den tijd, toen men nog van roof en plundering leefde. Thans zijn zij allen verlaten. Slechts arenden bouwen daar hunne nesten, om, even als hunne beroemde voorgangers, slechts dan naar beneden te dalen, wanneer de lust naar buit hen aangrijpt.

Het bergstelsel van het stroomgebied, in 't kort samengevat, bestaat uit een bergketen, die, wijl zij de bronnen bevat van rivieren, die zich naar tegenovergestelde kanten bewegen, nl. naar de Oost- en de Westkust van Sumatra, als een deel van Sumatra's middengebergte moet worden beschouwd. Deze keten zendt verscheidene vertakkingen naar het oosten uit, die soms wegens hun uitgebreidheid als afzonderlijke ketenen te beschouwen zijn. Buitendien bevat het stroomgebied nog een reeks van bergen, die oogenschijnlijk met het centraalgebergte samenhangt, doch wellicht beter tot een ander bergstelsel kan gerekend worden, dat mede parallel loopt met de lengteas van het eiland en dus met het bovenbedoelde centraalgebergte een lengtedal vormt, dat wegens de aanmerkelijke opheffing van den dalbodem een hoog plateau mag genoemd worden, ingenomen door het landschap Liptong. In navolging van Junghuhn heb ik deze bergketen de Bilaketen genoemd. Hoewel de bergen de meest verschillende vormen vertoonen, wanneer zij elk afzonderlijk worden

beschouwd, de totaal-indruk blijft die van eenvormigheid. Zij bezitten tamelijk wel hetzelfde type, met uitzondering alleen van den Dolok Hadjoran, die reeds door zijn uiterlijk den vuurberg, schoon ook den uitgebluschten, doet herkennen. Zij doen zich voor als lang uitgerekte bergwrongen, die alle naar dezelfde richting (zuidoostelijke) zijn gekeerd en van elkander gescheiden zijn door diepe kanaalvormige kloven, in welke de rivieren zich voortbewegen. Van dezen vorm wordt het meest afgeweken daar, waar de kalkformatie te voorschijn treedt. In dat geval verbreken grillige bergmassa's de eenvormigheid.

Behalve bergen worden er ook heuvels aangetroffen: in het Bilagebied bewesten de Aek Koendoer, in het Panegebied bewesten de Aek Nahoela en Soengei Kanan. In het westen worden de grenzen duidelijk aangewezen door de scherpe afscheiding van het hooggebergte, dat in den regel met hooge steile wanden eindigt. Hierdoor zou de vlakte van Padang Bolak ook onder de heuvellanden behooren. Feitelijk is zij ook een heuvelland, daar zij nergens vlak is, maar steeds eene golvende gedaante heeft, terwijl enkele gedeelten als Tor Panjaboengan, Pipisan, Solotan Batoe, Pasaran en anderen aanmerkelijk boven het omringende land zijn omhooggeheven. Het gezicht in zijn geheel vertoont echter eene vlakte, en daar Padang Bolak bijna geene hoogere opheffing heeft dan 100 à 200 meter boven de oppervlakte der zee, en de uitstekende gedeelten zich bijna nimmer meer dan een 50tal meters boven het schijnbare niveau verheffen, zoo is het ook het beste, dit land als eene vlakte te behandelen.

Dalen. Ik sprak hierboven steeds van dalen en valleien, door de bergen gevormd. Zij zijn talrijk, doch meest slechts van geringe uitgebreidheid. Ik zal bij de opsomming van het zuiden aanvangen. Eigenaardiger ware het misschien ze op te geven in het volgende hoofdstuk, waarin de rivieren zullen worden beschreven, die toch in den regel aan de dalen en valleien hunne vruchtbaarheid en daardoor ook de meest kenmerkende eigenschappen verleenen. Doch behalve dat de rivieren eene uitvoerige behandeling zullen noodig maken, staat nog daartegenover, dat men dan dikwijls in herhalingen zou moeten vervallen om de vorming der dalen door de bergen nader aan te duiden.

Het is duidelijk dat de zuidelijke bergen, die Oeloe Baroemoen ten zuiden en ten westen begrenzen, geene dalen leveren kunnen. Daar echter, waar de Barisan zijne vertakking uitzendt om in de Balangavorming over te gaan, en deze zich naar het zuidoosten wendt, doet zij het smalle dal van de Oeloe Ajar ontstaan, dat eene lengte van ongeveer 12 kilometer zal hebben.

Uitgebreider is de vallei van Batang Onang, op ongeveer 200 meter boven de oppervlakte van de zee gelegen. Bekoorlijk ligt dit vruchtbare dal, omkranst door zachtglooiende bergen, die zich 300 à 400 meter boven de vallei verheffen. Donkergroene bosschen en lichtgroene grasvelden van Angkola's grensbergen omringen het dal ten zuiden en ten westen. Ten oosten zijn het kale heuvels en bergen, welke de grens vormen die op de kruinen en in de kloven boomgroei vertoonen. Zwarte gesteenten worden zichtbaar op de wanden dier bergen. Ten noorden scheidt het Si Pal-pal-gebergte, welke naam reeds kaalheid uitdrukt, de vallei van de Padang Bolakvlakte, en nog weer ten westen bedekken bosschen den voet van het hoogere plateau, dat als het ware deel uitmaakt van den Barisan en onder den naam Padang Sontjangan bekend is. Van eene hoogte op deze streek neêrziende, geraakt men onder den invloed van het schoone panorama. Men aanschouwt den blanken Si Apasvloed, kronkelende door boschjes, weilanden en rijstakkers, zijn weg naar lager gelegen streken zoekende.

Aan de oevers van deze rivier ontdekt men spoedig kampongs van verschillenden bouw, hier een rij huizen vormend, daar met verward door een liggende woningen; hier op een onbeschaduwde plaats, ginds verscholen onder de welvende kronen van klapperboomen. Vreedzaam grazen de koeien op het weideveld en vergasten karbouwen zich in het koele bad, dat hun door de rivier wordt aangeboden. Rustig bewegen mannen en vrouwen zich op de rijstvelden, deze zuiverend van het welig opschietende gras of wel met vergenoegd gelaat de rijpe aren van den geheelen halm afknippend. Een arcadisch tooneel, zoo geheel in harmonie met de vallei en hare omgeving!

Hooger den vloed op zijn nog twee kleine valleien, die van Si Tada Tada en van Tamboesira. Beide doen voor Batang Onang onder in uitgebreidheid, vruchtbaarheid en bekoorlijk aanzien.

Aan de andere zijde van het gebergte, dat het linker oevergebied van de Si Apas begrenst, stroomt de Siroemambe, die mede valleien geeft, van welke die aan de grenzen der afdeeling Padang Lawas de uitgebreidste is. Minder liefelijk is zij dan de vallei van Batang Onang, maar wanneer de tot bouwlanden vervormde vlakke oevers van de Siroemambe tusschen Pintoe bosi en Batoe gāna beplant zijn met jonge padi, dan maakt dit jonge groen een bekoorlijk effect op de hooge grauwe wanden van de heuvelketenen, tusschen welke de rivier kronkelt. Op de hellingen dier heuvels staan de kampongs, ook met hare groene tuinen de kaalheid der omgeving verlevendigende. Alleen blikt de kampong Pintoe bosi met hare zwarte

idjoekdaken donker op het zoo vruchtbare land. Nog weinige jaren geleden was zij eene belangrijke plaats, maar sedert aan Padang Lawas door onze vestiging vrede geschonken werd, verliep de bevolking, die haar niet eigen was en vroeger in Padang Lawas te huis behoorde, om in eigen land en bij eigen verwanten arbeid te zoeken voor voeding en kleeding.

Het gebergte van Hadjoran levert mede valleien. Zij zijn van geen groote beteekenis, doch bezitten dit belang, dat alleen daar gelegenheid tot het bewerken van sawah's bestaat. De voornaamste zijn: het komvormige dal van Si Alang, aan den noordelijken voet van den Dolok Moendoem; de vallei van de Batang Oman, in welke Pagaran Salak ligt, op de grenzen van Si Pirok; de vallei van Batoe Soendoeng en van Hadjoran, beide gelegen aan den voet van het lage voorgebergte van den Si Lajang lajang aan de vereeniging van de Batang Ombal en Aek Hiloeng; de vallei van Soenge Doerijan aan de Panerivier nabij de monding van de Batang Ombal en doorstroomd door de Aek Soenge Doerijan; het komvormige dal van Oedjoeng Bosi en Oeta imbaroe, beide aan den rechteroever van de Pane en eindelijk nog de smalle vallei van Aek Lihem insgelijks aan den Pane-oever.

De Pane-bergketen bevat mede vele valleien, maar zij zijn zoo smal, dat zij meer als dalkloven moeten beschouwd worden. De weinige, die eenigszins den naam van vallei kunnen dragen, zijn die van Si Idjoek, Si Hoda hoda en van Tano Hoedon. Deze laatste geeft den beschouwer een geweldigen indruk. Bruisend stroomt de Panevloed over groote granietblokken, hier en daar tot golven zich krullend, wanneer die gesteenten de gelijkmatige afvloeiing belemmeren. Snijdend schuurt het snelvlietende water langs den voet van den bijna 40 meter hoogen steilen rechter oeverwand, aan den rand van welken de kampong Mandalasena is gebouwd. Aan den linkeroever is de bedding der rivier, welke anders slechts tusschen twee steile wanden in ligt, over eene geringe lengte komvormig verwijd. En aan den linkeroever wordt ook de vallei van Tano Hoedon gevormd, zoo genoemd naar de kampong, die aan den rand van den hoogen oever ligt.

Plaatst men zich op eenig hoog gelegen punt, zóó, dat de valleien en de beide genoemde kampongs, Mandalasena en Tano Hoedon, zichtbaar zijn, dan ontrolt zich het schoonste tafereel. In het noorden een bergland, ongelijk van tooi en juist daarom zoo schoon; duidelijk strekken zich de bergen tot in het verre noorden uit, begrensd door de Bilaketen, die zich slechts als een schoonen blauwen achtergrond voordoet. In het zuiden en oos-

ten een ander berggezicht, dat beperkt wordt door de verheffing van hooge berggevaarten, die den Panevloed in zijne bedding houden; donker begroeid met zware bosschen, zouden zij, van het westen gezien, een schoonen achtergrond leveren voor het schijnbaar onbegrensde bergland van Si Idjoek en Hawoeapan. Als een zee met hooge golven stijgt dit bergland, met varens en grassen bedekt, tegen den horizon op, slechts eenmaal afgebroken door den op zijn kruin met bosch bedekten Dolok Sorloeng. In tegenstelling met de haar omgevende trotsche natuur vertoont de vallei dus des te meer haar liefelijk karakter, wanneer het schoonste groen van het padigewas luid den vrede verkondigt. De donkere spitse daken van verschillende kampongs komen geheimzinnig uit tusschen tuinen van dichte schaduwgevende koffieboomen zelve beschaduwd, door sierlijk wuivende klapperkronen, hoog opgeschotene en elkaar verdringende pisangstruiken en andere vruchtboomen. Als verleenden zij bescherming, spreiden wolboomen hunne bijkans bladerlooze takken over het lagere gewas uit: zij, die veelmeer het beeld der hulpeloosheid voorstellen. Te midden van dit tooneel des vredes dondert het in de lager gelegen gedeelten. Een streep van schuim toont de woedende werking van den Panestroom, wanneer hij zich door de rotsblokken heenwerkt, met vernietiging dreigende, maar toch onmachtig om zijn baan effen te maken. En over dezen stroom heeft de altijd vindingrijke mensch een brug van boomwortels en ranken geslagen, die de oevers aan elkaar verbindt, zóó stevig, dat bij een overgang de blik rustig kan vertoeven op den strijd, die daar beneden gevoerd wordt.

De tweede bergketen in het Dolokgebied levert de schoone dwarsdalen van de Aek Asaän, Aek Hiloeng en Aek Goelangan, verder de smalle valleien van Sandean, zooals van de Aek Halonggouan en Aek Siboeng, en ook nog het komvormige dal van Si Penggeng. Vooral de eerstgenoemde drie dalen zijn schoon en vruchtbaar. Zij zouden één dal vormen, lagen er geene hooge heuvelruggen tusschen elks gebied, die echter in hoogte verre beneden de het geheel begrenzende bergen staan.

Benoorden deze keten, in het gebied van Tano Kambe djoeloe en Tapoes, vindt men de liefelijkste valleien van geringe uitgebreidheid. Zij worden gevonden daar, waar de beken bergstroomen worden. De voornaamste zijn die van Si Djorang, Baringin en Tapoes.

Aan den voet van het Hoeroeng gebergte breidt zich een hoog dal naar het oosten uit, waarin de bodem echter verre van vlak is. Afzonderlijke, kleine, smalle dalen zouden hierin dus kunnen worden aangewezen, zooals die van Si Pange, Si Golang, Si Dari en Tolang.

De Bilaketen met hare vele evenwijdigloopende armen, tusschen welke

rivieren stroomen, zoude rijk aan dalen kunnen heeten. Maar nergens hebben deze groote breedte. Noemenswaardig zijn alleen die van Hadataran of Mondop, Si Oelamboe en Loboe Tojas of Lampining. Aan de noordelijke zijde van deze keten moeten de vertakkingen daarentegen het aanzijn geven aan lange uitgestrekte valleien, in welke de bevolking van die streken hare kampongs heeft gebouwd en zekere welvaart geniet. Voor zoover zij tot dit gebied behooren, zijn te noemen: de vallei van Na Pompar, gevormd wordt door de Aek Katejak, die van de Aek Si Gatal, de Aek Badingin en van Pinarik.

De voortzetting van deze keten bezuiden den Bilavloed bevat slechts twee lange en smalle valleien, die van de Aek Soehat en de Aek Parmeraän.

Vlakten. Ongeveer de helft van het stroomgebied wordt ingenomen door vlakten en laag heuvelland, dat bijna als vlak land kan beschouwd worden. De uitgebreidste vlakte, die al de andere te samen overtreft, is het alluviale gebied, dat door de geheele afdeeling Laboean Batoe en een deel van Baroemoen Tonga wordt ingenomen. Zij is geheel met de weelderigste bosschen bedekt, slechts hier en daar afgebroken door de bouwvelden der bevolking en door alang alang-velden, die de plekken aanwijst, waar de verwoestende hand des menschen zich deed gevoelen, en voorts nog door de kampongs, die bijna alle aan de oevers der groote rivieren zijn gelegen.

De vlakte, die misschien 1/4 van de uitgestrektheid der vorige beslaat, is de zoogenaamde vlakte Padang Bolak. Kenmerkend is het onderscheid tusschen deze twee vlakten, die, hoewel aan elkander grenzende, de meest uiteenloopende karaktertrekken bezitten. Ginds alles bedekt met den weelderigsten plantengroei, hier de kale wasdom van grassen; ginds de grootste vruchtbaarheid van een tropenlandschap, hier een dorheid van bodem als in een woestijn. Niets, waarin zij overeenkomen; overal en in alles verschil!

Reeds werd opgemerkt dat Padang Bolak geenszins als een wezenlijke vlakte kan beschouwd worden. Haar uiterlijk in 't algemeen gelijkt meer op de oppervlakte van een zwaar deinende zee. Het terrein is golvend, doorsneden door talrijke inzakkingen, uitspoelings- en ook wel splijtingsdalen, maar op de ruggen soms gelijke en vlakke terreinen dragende. Zulke vlakke terreinen die een eenigszins grootere uitgebreidheid bezitten, zijn de vlakten, gelegen tusschen de kampongs Batoe gana en Padang Boedjoer langs de Aek Siroemambe; tusschen de Aek Habaoran en de Batang Pane; tusschen de Aek Tandihat en Aek Nanggoelon in Baroemoen Tonga; tusschen de Aek Baroemoen en de Aek Ela of wel tusschen de kampongs Aek Boewaton en Gonting; tusschen de Aek Bongbongan

en Langkimat mede in Baroemoen Tonga; om en nabij de kampong Oedjoeng Batoe aan de grens van Kota Pinang; tusschen de Aek Si Apas en de Aek Baroemoen, of beter: tusschen Gading en Si Pagaboe.

De insnijdingen, door de rivieren in de vlakte gemaakt, zijn dikwijls, vooral in het westelijk gedeelte, 20 en meer meters diep. Hoe verder naar het oosten, hoe ondieper die inzakkingen zijn. Geheel verdwijnen zij nooit.

De vlakte heeft slechts eene geringe helling naar het oosten. Haar hoogste punt, nabij Batoe gana gelegen, zal niet meer dan 200 meter boven de oppervlakte der zee gelegen zijn. In het midden (nabij Portibi) is zij nog geen 100 meter hoog.

Aan de zuidwestelijke en de westelijke zijde van de bergketen, die wij als Pintoe Marbela en Adijan ni Ogoengan hebben leeren kennen, ligt een vlak land, dat langzaam hooger stijgt, totdat het zich duidelijk doet kennen als een der ribben van den Si Boewal boewali. Het is bekend onder den naam Padang Sontjangan. Door eene kanaalvormige kloof van gemiddeld 40 meter diepte, — bij Si Tada Tada bedraagt zij niet minder dan het dubbele van dat cijfer, — doorsnijdt de Si Apas deze vlakte. Dit land is hoogst onvruchtbaar. Slechts een paar kampongs worden er aangetroffen.

Ten zuiden van Padang Bolak ligt de vlakte van Oeloe Baroemoen, van eerstgenoemde gescheiden door de Balangaketen. Schoon van dezelfde bodemgesteldheid als gene, heeft Oeloe Baroemoen voor een groot deel een hooge mate van vruchtbaarheid erlangd door de vele rivieren, die haar doorstroomen. Die vruchtbaarheid is echter niet overal gelijk. In het oosten heerscht dezelfde dorheid als in Padang Bolak, maar in dat gedeelte bewegen de rivieren zich dan ook weder in kanaalvormige kloven, wat in het westen niet het geval is, zoodat de oppervlakte van den bodem slechts van tijd tot tijd bevochtiging erlangt door dauw of regen. Onvergelijkelijk schoon is het gezicht op Oeloe Baroemoen, van een hoogte af gezien. De vele bouwvelden, de massa's kampongs en tuinen wijzen aan dat er welvaart heerscht en in waarheid mag Oeloe Baroemoen een rijk land heeten.

Eene hoogvlakte bij uitnemendheid van 1000 tot 1200 meter hoogte met eene oppervlakte van ongeveer 10 □ g. mijlen is die van Garoga, gelegen buiten het Gouvernementsgebied. Als grens zou de Aek Hingoel genoemd kunnen worden. Herhaaldelijk doorsneden door groote rivieren, die hare beddingen 80 tot 100 meter diep onder den dalbodem hebben, munt deze vlakte dus niet uit door gelijkmatigheid van terrein. De landstrooken, tusschen de rivieren gelegen, zijn echter geheel vlak en hebben slechts eene geringe verheffing naar het noorden. Ook hier is de hooge

verheffing van den dalbodem boven het waterniveau der rivieren, waardoor deze weinig vocht erlangt, een der oorzaken van de onvruchtbaarheid der vlakte. De temperatuur, wegens hare hooge ligging somtijds zeer laag, gevoegd bij het dorre uiterlijk dier vlakte en de aanwezigheid van dennenbosschen geven haar een noordsch karakter.

De lage heuvellanden van Si Langge, Goenoeng Tinggi, Si Moendol, Si Roendi en Bandar zijn minder als vlakten te beschouwen. Zij bevatten soms heuvels, die 100 à 200 meter boven de algemeene verheffing uitsteken. Vlakke terreinen worden er nochtans op aangetroffen, zooals tusschen Tor Panjaboengan en Si Moendol, tusschen Si Borangan en Si Langge.

Rivieren, meren en moerassen.

Het lag niet in den geest van mijn werkje: „Schets der afdeeling Laboean Batoe" om iets meer te geven dan eene korte opsomming der rivieren in het benedenstroomgebied, noch om meerdere gegevens te verstrekken omtrent de twee rivieren, die onder de grootste van Sumatra moeten worden gerekend. Met een enkel woord werd daar slechts gewag gemaakt van hare bevaarbaarheid, zonder eenige verdere mededeeling, of door mij eenig onderzoek dienaangaande was ingesteld. Toen was het ook niet noodig in meerdere détails te treden. Nu ik mij echter met deze studiën ten taak gesteld heb om de meest mogelijke gegevens te verstrekken tot vermeerdering der kennis van land en volk, mogen de resultaten van het door mij gehouden onderzoek — al mogen zij ten opzichte der afdeeling Laboean Batoe verouderd zijn en in enkele gevallen ook niet meer met de tegenwoordige toestanden overeenkomen — niet achterwege blijven. Die onderzoekingen hadden zich voor de Pane uitgestrekt tot aan Kota Pinang, voor de Bila tot aan de monding der rivier Marbo. Voor zoover noodig, waren zij in de laatste jaren voortgezet geworden in het bovenstroomgebied. Het toeval, dat mij in dit gebied heeft gebracht, heeft mij ook de bronnen doen kennen, waaraan die twee groote stroomen hun grootheid en hun grootschheid te danken hebben.

Het is moeilijk te beslissen, welke de hoofdbron van de Pane is. Gaat men af op de lengte van de Pane vóór hare vereeniging met de Baroemoen in de vlakte van Padang Bolak, dan zoude zij als de hoofdrivier met de Baroemoen als zijtak beschouwd moeten worden. De Baroemoen daarentegen wint het in kracht van stroom, breedte van bedding en grooter aanvoer van water. Aan deze omstandigheden is het zeker toe te schrijven, dat de bevolking in de bovenlan-

den de Pane slechts kent tot daar, waar de vereeniging met de Baroemoen plaats heeft, zoodat zij gene slechts als zijtak van deze beschouwt. Zonderling is het evenwel dat in het benedenland aan dezelfde rivier wederom de naam van Pane is gegeven. Van het punt, waar de invloed van de zee bij springtij ophoudt, ongeveer 30′ hemelsbreedte van de monding verwijderd, kent men geen Baroemoenrivier meer. Daaraan is het ongetwijfeld toe te schrijven dat de geheele rivier in de buitenwereld slechts als Pane bekend staat. Dit niet onbelangrijke feit zal wellicht uit de geschiedenis van het land kunnen verklaard worden.

Mijns inziens wordt echter ten onrechte bij het kiezen van een naam aan de Baroemoen de voorkeur gegeven. De Pane verdient gewis ook na hare vereeniging haren naam te behouden, wijl zij door haar bovenstroomgebied het bewijs levert eerder ontstaan te zijn dan de Baroemoen. Daarmede beweer ik echter geenszins dat de hoofdbron der rivier de Pane is. Noch make men uit het feit, dat ik de Baroemoen het eerst in behandeling neem, op, dat ik haar als hoofdrivier beschouw. Haar gebied is echter het zuidelijkste en omvat dus de zuidelijke en de zuidoostelijke grenzen van het geheele stroomgebied.

Vooraf zij nog aangeteekend, dat geene der bestaande kaarten aan de Baroemoen recht laat wedervaren. Men vindt haar slechts als eene kleinen zijtak geteekend, en zulks zeker in navolging van Junghuhn, die het Baroemoengebied bezuiden Portibi nimmer bezocht heeft. Waar aan de rivier, die op zijne algemeene kaart van Midden-Sumatra in den Maleja ontspringt, de naam Baroemoen, — en zulks te recht — is gegeven, is dit weder niet de rivier, door hem in zijn werk en op zijne andere kaarten bedoeld. Volgens zijne bedoeling zoude deze de Si Apas moeten zijn, een zijtak van de Baroemoen. De Si Apas is trouwens ook geheel verkeerd geteekend. Een en ander zal duidelijk zijn, wanneer men den loop van die rivier op mijne kaart nagaat.

De Baroemoen heeft haar brongebied in het Malejagebergte. Zij stort in groote watervallen over rotsblokken naar beneden, in haren gang door het gebergte eene richting aannemende, die bijna evenwijdig loopt met de lengteas van het eiland Sumatra. De kloofbedding, waarin zij stroomt, is zeer nauw en zwaar begroeid. Als zij uit het gebergte treedt, wendt zij zich plotseling met een groot verval naar het oosten en behoudt die richting tot aan de kampong Oeta Nopan.

Als zij in de vlakte van Oeloe Baroemoen treedt, vereenigt zij zich het eerst met de van het noordnoordwesten stroomende Oeloe Ajar, die uit de vereeniging van verschillende grootere en kleinere bergstroomen

bestaat. Verder neemt de Baroemoen tot aan Oeta Nopan geen meldenswaardige zijrivieren aan den linkeroever op. Daarentegen is het rechtergebied doorsneden door een groot aantal riviertjes, die in den Malejabergwand ontstaan en nog hooger dan Oeta Nopan in de Baroemoen uitwateren. De voornaamste zijn: Aek Batang Taris en Aek Galanggang, welke rivieren zich vereenigen, alvorens zich te ontlasten. De Aek Galanggang doet haren oorsprong kennen door een ongeveer 30 meter hoogen waterval, die van de vlakte uit zichtbaar is en den naam voert van Sampoeran of Pantjoeran Sanijasa. Verscheidene beken worden door de Aek Galanggang opgenomen. Deze beken ontspringen op de vlakte aan den rechteroever van genoemde rivier. Noemenswaardig is de Aek Siboewan (Aek Siboehoean), die bronnen bezit, welke nimmer opdrogen, wat met die der andere beken wel het geval is. Ik heb die bronnen opgezocht. Zij zijn drie in getal, van welke de zuidelijkst gelegene de rijkste is. Het water borrelt bijkans onzichtbaar uit verschillende plaatsen van de bedding op. Helder en koud, en zelfs in den regentijd nimmer troebel of bijzonder in stand stijgende, bezit het eigenschappen, die men elders te vergeefs in de wateren van het geheele stroomgebied vindt. Slechts ééne kampong, Siboewan, maakt van dat water gebruik. Thans worden alle gouvernements-etablissementen langs dat water gebouwd.

Genoemde rivieren doorstroomen de schoone en vruchtbare steppe van Oeloe Baroemoen. Slechts de bevolking ontbreekt om die vruchtbare streek te herscheppen in één sawah, één rijstveld, dat aan duizenden voeding zou kunnen verstrekken.

Een weinig beneden Oeta Nopan neemt de Baroemoen eene noordoostelijke richting aan, om langs den voet van het Balanga-gebergte te stroomen en daarna noordwaarts te gaan om zich met de Pane te vereenigen. Alvorens hare noordoostelijke richting te verliezen, neemt zij aan den rechteroever de Aek Sangkilon op, die bij haar bron den naam Batang Boeloe draagt. Deze rivier ontspringt in hetzelfde gebergte, waar de Sosarivier hare bronnen heeft. Eene merkwaardigheid van deze rivier is, dat zij voor een gedeelte eene onderaardsche bedding bezit, welke alleen bij langdurig drogen moesson te ontdekken is.

In haren verderen loop erlangt de Baroemoen veel water van riviertjes, die in de zware bosschen, tusschen de Baroemoen en de Sosa gelegen, ontstaan. In den regentijd hebben zij echter een verbazenden toevoer van water. Aan den linkeroever neemt de Baroemoen twee rivieren van eenige beteekenis op. De eene is de Aek Manggo, die in den Balanga ontspringt en in den regentijd veel water aanvoert. De andere is de Si Apas

Deze rivier wordt gevormd door drie beken, welke hare bronnen in het Si Boewalboewali-gebergte hebben. Zij zijn de Aek Hambiri, Aek Si Toemba en Aek Miha. Na de vereeniging heet zij Batang Toera; op de grenzen van de afdeeling Padang Lawas draagt zij den naam van Aek na Godang, en heet verder Si Apas. Groote wateren neemt deze rivier niet op. De voornaamste zijn: Aek Panoempoean, Batang Onang en Aek Naboendoeng, de twee eerstgenoemde aan den rechter en de laatstgenoemde aan den linkeroever. Toch bezit de Si Apas groote beteekenis, zoowel wegens hare betrekkelijk groote breedte, begrensd als ze is door hooge wanden, die zich als muren verheffen, als wegens den snellen stroom. In de vallei van Batang Onang verliest zij de hooge oeverwanden. De stroom is aldaar wegens het geringere verval veel minder sterk. In genoemde vallei stroomt de snelvlietende stroom Batang Onang, die in het grensgebergte van Angkola ontspringt. Beoosten deze rivier ontspringen twee riviertjes uit dezelfde bron. Zij heeten de Aek Baroewas en de Aek Hajoeara. Nabij de uitwatering van de Aek Manggo stort ook de Si Apas zich in de Baroemoen. Het feit dat ook aan den tegenovergestelden oever in de nabijheid dezer monden een derde rivier, de Aek Boewaton, zich ontlast, heeft aan het terrein, daar omheen gelegen, den naam Binanga na toloe of de drie uitwateringen doen geven.

Bewesten Oenteroedang vereenigt de Baroemoen zich met de Pane. Tot hiertoe heeft zij steeds het karakter van een bergstroom behouden. Met krachtigen stroom is zij in de vlakte van Oeloe Baroemoen getreden, rolsteenen medevoerende, die zij tot ver benoorden Aek na bara verspreidt. De kracht van den stroom is zóó sterk, de oevers zijn zóó vlak, dat zij niet alleen vaak daar buiten treedt, maar ook herhaaldelijk hare bedding verwisselt. Dit geschiedt niet ten voordeele van het land. Want moge zij op enkele plaatsen, hare bedding verlatende, het aanzijn geven aan vruchtbare akkers, nabij Oeta Nopan, waar de verplaatsing of liever verschuiving van hare bedding het meest plaats vindt, laat zij de sporen daarvan in rolsteen-woestijnen achter, en jaarlijks nemen dus de schoone bouwvelden van deze kampong af.

Als zij in de vlakte haren loop voortzet, is zij slechts 7 meter breed. Spoedig vermeerdert deze breedte en bij Oeta Nopan bedraagt zij reeds het dubbele. Daar waar de rivier den voet van de Balanga-keten bespoelt, is zij reeds geklommen tot 24 meter, om dan met geringe wijziging voorloopig dezelfde breedte te behouden. Aan de Binanga na toloe bereikt zij hare grootste breedte: zij is daar 35 meter. Het waterverval tusschen het gebergte en het vereenigingspunt is het grootst bewesten Si Pagaboe,

welke kampong weinig meer dan 150 meter boven de oppervlakte van de zee is gelegen. Het vereenigingspunt met de Pane ligt natuurlijk lager dan Portibi, dus beneden de 71 meter. De Baroemoen maakt van Si Pagaboe af groote krommingen en keert niet zelden een eindweegs terug. De lengte van haar loop wordt daardoor stellig meer dan verdrievoudigd. Indien zij rechtstreeks haren loop volbracht, zou deze ongeveer 25 Eng. mijlen lang zijn. Haar verval blijft niettemin voor eene vlakte aanmerkelijk.

Tot Si Pagaboe blijft zij bij lagen waterstand gemakkelijk doorwaadbaar. Te Aek na bara is zij reeds veel dieper, alsook bij de Binanga na toloe, waar zij in de stroomgeul reeds meer dan een vadem diep is. Deze diepte vermindert, naarmate zij het vereenigingspunt met de Pane nadert, zoodat de rivier daar in den drogen tijd weder doorwaadbaar is en er zelfs zandbanken in voorkomen. De bedding is er anders bedekt met fijn korrelig zand, vermengd met rolsteenen, die door den stroom zijn meêgevoerd. In Oeloe Baroemoen zijn de oevers overal laag en dikwijls nog geen 1/2 meter boven het waterniveau bij laagsten waterstand. Benoorden Si Pagaboe heeft de rechteroever een aanmerkelijke verheffing boven den linkeroever, en kan het verschil somtijds meer dan 10 meter bedragen, zooals onder anderen bij Pagaran Tonga en Aek Nabara. Nabij het vereenigingspunt zijn de oevers bijna even hoog.

Kunnen de meeste rivieren op de vlakte bogen op rijke beschaduwing, de Baroemoen is vrij wel ontbloot van oeverboschjes. Slechts hier en daar, en bijna hoofdzakelijk alleen dáár, waar zij langs den voet der bergen stroomt, worden boschjes van geringe afmeting aangetroffen.

Met uitzondering van Tandihat, Oeta Nopan, Dolok en Aek na bara djoeloe zijn alle kampongs aan de Baroemoen aan den rechteroever gelegen. De linkeroever is benoorden Aek na bara zeer drabbig, en er worden dikwijls uitgestrekte moerassen gevonden, die in den drogen tijd droog liggen.

De rivier is slechts voor een klein gedeelte bevaarbaar, en dan nog voor zeer kleine vaartuigen, waarin twee, hoogstens drie personen kunnen plaats nemen. Zij wordt dan ook weinig of niet als waterweg gebruikt, omdat die bevaarbaarheid niet voldoende is voor het verkeer, noch eenig ander voordeel kan opleveren. Daarbij wordt de vaart zeer belemmerd door den sterken stroom en daarenboven nog door zeer ondiepe stroomversnellingen. Dit zijn de redenen, waarom voor den afvoer van verschillende producten en gros, zooals tabak, was, damar, rijst en getah, ook nimmer van bamboevlotten wordt gebruik gemaakt. Van enkele draaikolken, die er zouden bestaan, heb ik wel hooren spreken, maar zelf heb ik ze nooit gezien.

Mogen zij bestaan, zoo zijn zij gebleken voor de menschen niet gevaarlijk te wezen, wijl nimmer een ongeluk daaraan te wijten is geweest.

Heb ik meer in 't bijzonder gewezen op de fout, in de teekening van de Aek Baroemoen op de verschillende kaarten van dit land aanwezig, nog minder juist is de bovenloop van de Pane voorgesteld, zooals bij vergelijking met de hierbij gevoegde kaart valt waar te nemen.

Ongeveer 1° benoorden den oorsprong van de Batang Boeloe, den zuidelijksten arm van de Baroemoen, ontspringt de Pane in den Hawoeapan. In dit gebergte ontspringen talrijke beken, die echter hun meeste water naar de Batang Toroe voeren. De waterrijkdom van dit gebergte is grooter aan de west- dan aan de oostzijde. Als een onbelangrijk water doet de Pane zich in het brongebied kennen. Haar loop is eerst oostwaarts. Hoe meer zij echter het scheidingsgebergte met de Bila nadert, hoe meer zij zich naar het zuiden ombuigt. Dan erlangt zij ook meer het karakter van een bergstroom. Verschillende wateren ontlasten zich nu in de Pane. Zij ontspringen alle in het meer oostelijk van den Hawoeapan gelegen gebergte. Door deze en de van de noordelijk gelegen bergen komende bergstroomen krijgt de Pane haar kracht, zoodat zij met recht den naam van een bergstroom kan voeren. Na vereeniging met de Aek Hajoeara, ook Saroeaja genoemd, en de Aek Pijala heeft zij eene breedte bereikt, die zij ten naastenbij behoudt tot aan den noordwestelijken voet van den Batoe Toewa en welke gemiddeld 10 meter bedraagt. Steeds beweegt zij zich in eene nauwe kloof, welker wanden de bergen zijn, hierboven reeds als Paneketen behandeld, en de reeks van de tweede bergketen in het Dolokgebied, die zich naar het zuiden uitstrekt. Vlakke oevers heeft zij bijna nimmer. De korte en smalle valleien van Tano Hoedon en Aek Lihem moeten dan ook meer beschouwd worden als verbreedingen van haar vloedbed. Voortdurend behoudt de rivier in het gebergte haar bergkarakter. Suizend en bruisend, het bed vullend met schuim, stroomt zij nu eens oost- dan weder westwaarts, zonder echter de algemeene richting naar het zuiden te verliezen. Eerst nabij Napa Gadoeng Laoet is de bedding meer ontbloot van groote rotsblokken. Kalmer stroomt de Pane voorbij deze kampong, de eerste, die weder aan haren oever ligt, sedert zij Mandalasena is voorbijgestroomd. Zij is bij Napa Gadoeng Laoet nog geen 7 meter breed en slechts een paar voet diep. Een weinig meer benedenstrooms verwijdt zij zich plotseling tot 15 meter en heeft er 4 à 5 voet diepte. Wordt zij daardoor reeds moeilijk doorwaadbaar, nog meer wordt de overgang bemoeilijkt door de sterke strooming, die er minstens 1 me-

ter per seconde bedraagt. Daarna wordt het verval geringer, en hoewel zij een belangrijken toevoer van water van de van het westen toestroomende Aek Lihem ontvangt, vermeerdert hare stroomsterkte geenszins. Bij Oeta Imbaroe is deze zelfs zeer gering, geringer dan ver benedenstrooms. Zij is daar ook veel ondieper en heeft bij lagen waterstand slechts 2 voet water. Ook hare breedte is minder geworden en bedraagt nauwelijks 10 meter meer. Bezuiden Oeta Imbaroe stroomt zij om den voet van den Batoe Toewa, die haar hooge en steile oeverwanden geeft. Hare bedding geraakt hier opgevuld met groote kalk- en zandsteenbrokken benevens granietgesteenten. Hare stroomsterkte blijft nochtans gering.

Nabij Poerba si Nomba treedt zij in de vlakte en heeft tot aan Portibi eene breedte van gemiddeld 28 meter. Dan vernauwt zij zich weder tot aan hare vereeniging met de Baroemoen.

Enkele stroomversnellingen uitgezonderd, zooals bezuiden Saba, te Tambak Rantjang en aan de uitwatering van de Aek Bijara, is de stroomsterkte in deze rivier bij laagsten waterstand gemiddeld een voet per seconde. Hare diepte is eveneens gering. Tot Portibi is zij overal doorwaadbaar. Van deze plaats af wordt zij dieper en bereikt 4 tot 6 voet diepte. In den drogen tijd kunnen dan ook prauwen van een à twee voet diepgang Portibi bereiken, mits zij over de stroomversnellingen gesleept worden. Even als in de Baroemoen, zijn de stroomversnellingen slechts zichtbaar door de meerdere kabbeling van het water, die op ondiepte wijst. Gevaarlijk, of zelfs moeilijk om er over heen te varen zijn geene dier stroomversnellingen.

Kolken worden op verscheidene plaatsen aangetroffen. Zij zijn klein en licht te vermijden. Ook hier hebben zij nimmer aanleiding tot ongelukken gegeven. Sedert de Pane de vlakte bereikt heeft, worden in hare bedding geen groote steenbrokken meer gevonden. Daarentegen bestaat hare bedding dikwijls uit verharde mergel en klei, zoodat men niet zelden op een rotsachtigen bodem meent neer te zien. Het water is in den drogen tijd helder genoeg om steeds den bodem te doen zien. Reeds bij Aloban bestaat de bedding voor het grootste gedeelte uit zand en klei. Rolsteenen vindt men slechts hier en daar bij groote ophoopingen.

In den regentijd krijgt het water eene gele, soms ook een bruinachtig gele kleur door de massa kleideelen, die het van de oevers opneemt. De stroom, die aanmerkelijk sterker is geworden — 5 voet per seconde — schuurt langs de kleiachtige oeverwanden, waardoor de losse deelen loslaten en zich met het water vermengen, om, naar gelang van hun

specifieke zwaarte, elders weder te worden afgezet. Na vereeniging met de Baroemoen deelt zij aan het uit deze rivier toestroomende, slechts bij hoogen waterstand troebele water dezelfde kleur mede.

De voornaamste zijtakken zijn behalve de Aek Saroeaja en Aek Pijala in Oeloe Batang Pane, de Aek si Ombal en de Aek Siroemambe. De Aek si Ombal ontspringt in den Batoe Bide, een berg op de grens tusschen Padang Lawas en Si Pirok. Zij doorsnijdt het landschap Hadjoran van noordwest naar oost en neemt vele rivieren op. De voornaamste is de Batang Oman, die in het Si Piroksche gebergte ontspringt en bewesten Pagaran Salak in Padang Lawas treedt. Na opname van deze rivier stroomt de Aek Si Ombal langs de kampong Hadjoran en vormt daar een lange smalle vallei. Iets beneden deze kampong vereenigt zij zich met de Aek Hiloeng, eene rivier, die in geen enkel opzicht voor haar onderdoet. De Aek Hiloeng erlangt haar water van twee groote bergen, den Dolok Sordang en Dolok Paspasan in het gebied van Si Pirok. Ten westen van Si Alang treedt de rivier in het gebied van Padang Lawas en vervolgt haren loop in bijna zuiver oostelijke richting de Aek Si Ombal te gemoet, met welke zij zich ten oosten van Hadjoran vereenigt. De vereenigde rivier wordt de Aek Si Ombal geheeten, die zich verder naar de Pane spoedt om zich tegenover de kampong Soenge Doerijan daarin te ontlasten.

De Siroemambe of Soeroemambe 1) ontspringt mede in den Dolok Sordang. Na het opnemen van verscheidene kleine beken treedt zij beoosten Pintoe basi in de Padang Lawas en is daar ongeveer 8 meter breed. Door de vlakte stroomende, krijgt zij toevoer van water van verscheidene stepperivieren en ontlast zich dan tusschen Portibi djoeloe en Portibi djaï in de Pane. Onder stepperivieren worden verstaan die rivieren, welke slechts bij zware regens verbazend zwellen en stroomen worden, doch in den drogen tijd òf droog zijn òf slechts eene geringe hoeveelheid water bevatten. En daar zij hunne bronnen slechts in het lage gebergte, dat de vlakte omsluit, bezitten en zich overigens in de vlakte bewegen, meestal ook geheel daarin ontstaan, zoo acht ik deze benaming niet geheel oneigenaardig. Dat zij bij zware regens zoo spoedig met water opgevuld raken, is wel het gevolg van de glooiende oppervlakte van het omringende land, waarin alle inzakkingen naar de rivierzijde hellen, terwijl door de kleiachtige hoedanigheid van den bodem slechts een zeer gering gedeelte van het vocht wordt opgenomen.

1) Het is niet zeker, welke van de twee schrijfwijzen te verkiezen is. De eerste zou te verklaren zijn door eene afleiding van *rambe* met het infix *oem*.

De voornaamste dezer stepperivieren zijn: de Aek Si Poepoes, die in den Pintoe Marbela ontspringt en zich nabij de kampong van denzelfden naam in de Siroemambe ontlast; voorts de Aek Panantanan, de Aek Si Gama, de Aek Soehat en de Aek Habaoran, — de volgorde van deze rivieren is genomen naar hunne grootte: de Aek Panantanan is de grootste en de Aek Habaoran de kleinste rivier — eindelijk nog de Aek Si Sangkap, die ééne monding heeft met de Siroemambe.

Talrijk zijn verder de stepperivieren, die zich rechtstreeks in de Pane en ook in de Baroemoen ontlasten, zooals zulks op de kaart duidelijk te zien is.

Het water dezer rivieren mist de helderheid der bergstroomen. Meestal is het lauw en ook minder aangenaam van smaak. Het is tevens een niet ongewoon verschijnsel, dat het water de huid aantast en eene ziekte doet ontstaan, die veel heeft van uitslag als bij ringworm. Ook de Pane bezit deze eigenschap in zekere mate, wanneer vele stepperivieren zich daarin ontlast hebben. Ik schrijf dit daaraan toe, dat de meeste stepperivieren aan hunne oeverwanden vele planten bezitten, waaronder vele Urticeën of netelplanten, die zich daar beter ontwikkelen dan bij groote stroomen, omdat zij ook bij de minste regenbui opnieuw worden bevochtigd en ook telkens weder aan lucht en licht worden blootgesteld. Aan meer bevoegden laat ik het over te beslissen, in hoever mijne meening gegrond is. Soms echter, of bijna meestal, ontstaan deze rivieren door moerassen of uit moerasachtige gronden. Die slechte eigenschap van het water zoude ook daaruit misschien verklaard kunnen worden.

Ten westen van Oenteroedang vereenigt de Pane zich met de Baroemoen. De vereenigde rivier draagt den naam van Baroemoen en doorsnijdt het gebied van Baroemoen Tonga. Bij het vereenigingspunt zijn beide rivieren smaller dan in hunne hooger gelegen gedeelten. Spoedig echter verbreedt zij zich weer aanmerkelijk. Zij heeft bij Bangkoedoe, Binanga en Aek Toendjang eene breedte van bijna 40 meter.

Al de rivieren, die in Baroemoen Tonga in de Baroemoen uitwateren, waaronder zeer groote, als Aek Nanggoelon, Aek Bongbongan, Aek Langkimat en Aek Si Otang aan den linkeroever, Aek Ela en Aek Si Onggotan aan den rechteroever, ontstaan in de vlakke landen: de eerstgenoemde op de kale vlakte, de andere in de groote bosschen, die tusschen de Baroemoen en de Sosa rivieren gelegen zijn.

De Aek Langkimat is zeker wel de grootste onder deze. Zonderling genoeg, ontspringt zij op nog geen 3 mijlen afstands van de Pane, nabij de hoofdplaats van Padang Lawas, Goenoeng Toewa, om eerst ver be-

neden deze plaats zich in de Baroemoen te ontlasten. Geen bijzonder hoog land verheft zich tusschen den oorsprong van de Langkimat en de Pane, terwijl zich daartusschenin zelfs nog eene andere rivier, de Aek Garoenggoeng, naar de Pane spoedt en zich benoorden Saba ontlast.

Voor kleine prauwen is de Baroemoen in Baroemoen Tonga steeds bevaarbaar. Prauwen van 2 en 3 voet diepgang ondervinden moeilijkheden op enkele punten, daar, waar groote steenen onder het watervlak de diepte onzeker maken, terwijl in de werkelijke stroomgeul, die steeds minstens 4 voet diep is, de vaart onzeker wordt gemaakt door boomstammen met hunne takken en ophoopingen van andere vaste bestanddeelen, die door het hooge water werden meegevoerd en daar gezonken zijn, of wel bij hun afdrijven door het lage water zijn overvallen en daardoor verhinderd werden zich verder te verplaatsen. Tot Oedjong Batoe kunnen echter ten allen tijde vaartuigen van 4 voet diepgang komen, mits met omzichtigheid bestuurd. Alleen bij langdurige droogte reikt de bevaarbaarheid slechts tot Razo.

De Baroemoen wordt in Kota Pinang of Baroemoen djaï weder smaller. Hare breedte bedraagt soms nog geen 30 meter, zooals bij de Soengei Ranggogan en benoorden de Kampong Si Somoet, waar zij smaller is dan de Pane, die langs Portibi djoeloe stroomt. Voor zij de kampong Kota Pinang bereikt, vereenigt zij zich met de Soengei Kanan. Deze rivier is om de uitgestrektheid van haar gebied, den grooten toevoer van water en wegens hare bevaarheid niet onbelangrijk. Bij opsporing van hare hoofdbron zou men ook hier in twijfel staan, aan welke rivier de voorrang moet worden gegeven. De Soengei Kanan is namelijk gevormd door een aantal rivieren, die in grootte en waterrijkdom weinig voor elkander onderdoen.

Vier rivieren, de Aek Parmeraän, de Aek Asaän, de Aek Hiloeng en de Aek Goelangan, komen bij een kleine kreek, de Aek Si Paoewang, samen, waarom het vereenigingspunt nabij de kampong Aek Gambir, Binanga Si Paoewang wordt genoemd. De Aek Asaän en de Aek Goelangan zijn twee snelvlietende stroomen, die hun oorsprong hebben in het wilde gebergte van de tweede keten van het Dolokgebied. Zij stroomen met veel kracht door het gebied van Tano Rambe en Goelangan en vormen daar twee schoone valleien. De Aek Hiloeng, die tusschen de beide rivieren stroomt, ontspringt in den Gontiñg Hasini, heeft een tragen loop, maar is dieper dan de vroeger genoemde en is in den regentijd een niet onbelangrijke rivier. De Aek Parmeraän, in de Darapati bergvorming ontspringende, doorstroomt de lange smalle vallei, aan welke zij haren naam gegeven heeft, is smal en heeft een sterken stroom.

Van deze vier rivieren heeft alleen de Aek Asaän groote zijtakken, als de Aek Horas, die zich nabij de kampong Loeboek Godang ontlâst en de Aek Soehat, die in den Goepok ontspringt en tegenover de kampong Si Pijongot in de Aek Asaän haar monding heeft.

Zooals gezegd is, komen deze rivieren als het ware in één punt samen, van welk punt de vereenigde rivier den naam van Soengei Kanan voert. Dit punt is tevens een grenspunt tusschen de afdeelingen Padang Lawas en Laboean Batoe.

Het is een eigenaardig gezicht om van eene hoogte af, zooals bij de kampong Aek Gambir, het land te overzien, dat door die rivieren doorstroomd wordt. De kloven en valleien, in welke zij zich bewegen, strekken zich als spaken van een wiel, in alle richtingen van die kampong als middelpunt uit. De tusschenliggende bergen, eerst smal, breiden zich langzamerhand uit, totdat zij in het hooge ketengebergte eene breede basis vormen. Donkere schaduwen leveren die bergen met hunne zware bosschen. Fantastisch steken enkele bergspitsen omhoog, ontbloot van boschgroei, maar bedekt met laag struikgewas en grassen, waarboven enkele bamboestoelen hunne sierlijke halmen buigen, als een bewijs dat die toppen in vroegere tijden tot onneembare vestingen gediend hebben. Zij waren de kasteelen der roofridders van het Dolokgebied, of het toevluchtsoord van de bevolking, wanneer de fakkel van den oorlog in het omliggende land was ontbrand. Verder ziet men neer op het lagere gebergte, dat telkens verschillende kleurschakeeringen te aanschouwen geeft, al naarmate het land bebouwd, kort of lang geleden door de cultuur verlaten werd, of nog in maagdelijke woestheid nederligt. Daartusschen in weer alang alangvelden, het toonbeeld der wraak van de tropische natuur, wanneer hare orde wordt verbroken. Door de zon verlicht, blinkend als gepolijst staal, kronkelen de rivieren zich tusschen dat verschillende groen, eerst ver uit elkander, elkander hoe langer hoe meer naderende, om eindelijk ééne lijn te vormen — de Soengei Kanan — die, glinsterend als zilver, in eene nauwe kloof aan den voet van de Aek Gambir verdwijnt.

De Soengei Kanan wendt zich oostwaarts door het gebied van dien naam. Aan haren linkeroever neemt zij eerst de Aek Nail op, die met hare vele vertakkingen door het gebied van Si Langge stroomt. De Aek Nahoela is eene andere rivier, die aan de Soengei Kanan een belangrijken toevoer van water verschaft. Voor een groot gedeelte loopt zij met de Aek Batoe, een harer zijtakken, langs de grens van Padang Lawas en Laboean Batoe.

Aan haren rechteroever neemt de Soengei Kanan alsdan de Batang

Galoga op. Deze rivier ontspringt in den Dolok Maroekpak en draagt eerst den naam van Aek Siboeng, welken naam zij behoudt, zoolang zij zich in het gebergte bevindt. Een paar voorname zijtakken van deze rivier zijn de Aek Mapor en de Aek Lihem, die in grootte en kracht van stroom weinig voor de Aek Siboeng onderdoen. Tegenover de kampong Hamboeloe, nabij de monding van de Aek Si Penggeng, eene andere zijrivier, erlangt de Aek Siboeng den naam van Batang Galoga. Aan den voet van het grensgebergte der vlakte van Padang Bolak vereenigt zij zich te Si Gala Gala met de Aek Halonggonan en kronkelt zich dan om dat gebergte heen om de Soengei Kanan te bereiken, een weinig bewesten de kampong Pidjorkoling. De Aek Halonggonan doorstroomt eerst het gebied Sandean, welks kampongs bijna alle aan deze rivier liggen, en loopt dan langs den voet van het grensgebergte van Padang Bolak in het landschap Halonggonan, totdat zij zich met de Batang Galoga vereenigt. Zij heeft een zeer kalmen stroom en is in het gebergte begrensd door twee bijna onafgebroken bergketenen, die slechts een smalle dalkloof overlaten. Die ketenen, welke daarbij vrij steil zijn, benemen tevens de gelegenheid tot vorming van riviertjes, zoodat de Aek Halonggonan slechts weinig vertakkingen bezit.

Door die vereeniging van groote wateren is de Soengei Kanan eene belangrijke rivier geworden. Zij is dan ook tot Oeta Godang bevaarbaar voor prauwen van 2 à 2½ voet diepgang. Vooral Chineezen maken van deze bevaarbaarheid gebruik om hunne handelsartikelen op en af te voeren, die zij aan de bevolking van Dolok slijten en van deze opkoopen.

Na het opnemen van de Soengei Kanan stroomt de Baroemoen verder in de noordelijke richting, die zij reeds bij Sorik op de grens van Laboean Batoe en Padang Lawas heeft aangenomen, in tallooze bochten naar de straat van Malaka. Hare zijrivieren gedurende dien loop zijn van weinig beteekenis. Alleen zou eenigen naam kunnen verdienen de Soengei Tolan Tolan, die voor zeer kleine vaartuigen tot Garijang bevaarbaar is, dus ongeveer een uur of zes varens. Garijang nu is een plaats, waar uitmuntende cultuurgronden gelegen zijn. Zij bevat eigenlijk de eenige goede hooger gelegen gronden van eenige uitgebreidheid te midden der laaglanden van het stroomgebied.

Ik verlaat de Baroemoen of de Pane, zooals zij in het benedenland weer geheeten wordt, om later nog een woord te wijden aan haar benedenloop. Eerst zal ik nu ook den loop van de Bila en hare zijtakken in hun geheel beschrijven. Vooraf zij nog opgemerkt dat, hoewel het geheele stroomgebied van de Bila door mij bereisd werd met uitzondering van het

land, gelegen aan de Balamingke en de Marbo, een streek, die nog onafhankelijk gebied is en waarvan het bezoek mij niet toegestaan werd — ik toch de Bilarivier niet aan zulk een onderzoek heb onderworpen als de Pane.

Volgens de kaart van Junghuhn zou de Bila op ongeveer 2° 20′ N. B. ontspringen. Is de breedtebepaling van den Dolok Hadjoran juist, 1) dan geloof ik dat het cijfer dier breedte weinig met de waarheid overeenkomt, en moet de oorsprong minstens 5′ zuidelijker gezocht worden. Ook laat Junghuhn de rivier terstond eene oostelijke richting aannemen wat verkeerd is.

De Bila ontspringt in den Dolok Marija of den Dolok Gaoeng op de grenzen van het onafhankelijke Liptong en van de onderafdeeling Toba. Zij stroomt in zuidoostelijke richting naar het hoogdal van Tano Hoeroeng en verder naar Goenoeng Tinggi. De rivier beweegt zich over dit geheele traject in een nauwe dalkloof met zeer steil begroeide wanden. Hare bedding bestaat eigenlijk als het ware uit een reusachtigen koker met loodrechte wanden. Die bedding verwijdt zich eerst, nadat alle zijrivieren, die in den Dolok ontspringen en de Bila toegevoerd worden, daarin zijn opgenomen. Dit heeft plaats iets bewesten Goenoeng Tinggi. Onder die zijrivieren zijn de voornaamste: de Aek Tandjong, de Aek Tangga, de Aek Pangoriën, de Aek Hingoel, de Batang Garoet, de Aek Si Pange, de Aek Balimbing en de Aek Pandjamaän, alle aan den rechteroever van de Bila: voorts de veel minder aanzienlijke aan den linkeroever als de Aek Toekoep, de Aek Hadataran, de Aek Si Oelamboe, de Aek Si Rare en de Aek Lampining.

De Aek Tandjong en de Aek Tangga ontspringen in den Dolok na toetoeng. Zij vereenigen zich, alvorens zich in de Bila te ontlasten.

De Aek Pangoriën heeft haren oorsprong in den Dolok Toesam op de grenzen van het landschap Pangariboean (onderafdeeling Si Lindoeng) en vereenigt zich met de Aek Hingoel, die van Pangariboean komende, zich om den voet van den Dolok Hadjoran kronkelt of liever, zich daar doorheen heeft gebroken.

De Aek Batang Garoet, die in den Dolok Simorwoeasos hare bronnen heeft en bij haren oorsprong Aek na bara heet, stroomt langs den voet van het Hoeroenggebergte, voor zoover het noordelijk gedeelte betreft.

De Aek Si Pange ontspringt in het grensgebergte van Si Lantom (onderafdeeling Si Pirok) en vormt een scheiding tusschen het gebergte van den Batoe Horing en de Hoeroeng bergen.

De Aek Balimbing en de Aek Pandjamaän komen van het waterschei-

1) Volgens Junghuhn in „Die Battaländer": 2° 1′ 25″.

dend gebergte van de Bila en de Pane en doorstroomen in hunnen bovenloop het vruchtbare dal van Tano Rambe djoeloe en Tapoes.

De Aek Toekoep heeft haren oorsprong in hetzelfde gebergte waar de Aek Hoewaloe, bij ons meer bekend als Kowalorivier, hare bronnen heeft. Deze berg is de Pinggol ni bodil ten noorden van Garoga.

De Aek Hadataran, de Aek Si Oelamboe, de Aek Si Rare en de Aek Lampining ontspringen uit het waterscheidend gebergte van Kowalo en, Bila. Met uitzondering van de derde leveren zij schoone, maar kleine valleien, de eenigen, die in Oeloe Bila te vinden zijn.

Al deze rivieren stroomen in diepe kanaalvormige kloven met scherp afgesneden wanden, die overal zwaar begroeid zijn, waardoor het reizen zeer bemoeilijkt wordt. De bezwaren worden nog grooter, wanneer de rivieren, zooals de Bila, hunne beddingen hebben in de hierboven bedoelde reusachtige kokers, zoodat overgang slechts kan plaats hebben door middel van bruggen, zooals bij de Aek Bila, de Aek Tandjong, de Aek Tangga, de Aek Pangoriën, de Aek Hingoel en de Aek Toekoep. Bij gemis van bruggen zijn die rivieren niet te passeeren. Hoe primitief ook, zij worden er gevonden. Zij zijn soms van rotan gemaakt, maar dewijl elke misstap een gewissen dood zou medebrengen — hulp toch bij een val, zoo die nog vereischt mocht worden, is onmogelijk te verleenen — zoo vindt men ook steviger overbruggingen, bestaande uit een of twee boomstammen, waaraan veiligheidshalve nog rotan leuningen zijn aangebracht. De bruggen, waarover ik ging, hadden van 8 tot 12 meter lengte. De verschillende hoogten tusschen den overgang en het waterniveau — gemiddelden waterstand — bedroegen: bij de Bila tusschen Garoga en Parsosoran 14½ meter; bij dezelfde rivier tusschen de Batang Garoet en Si Pange, op de zoogenaamde *ite liboeng* (niboengbrug) 20, een hoogte, die ongeveer overeen kwam met die van de brug aan de monding van Batang Garoet op den weg van Tolang naar Oeta Tonga, welke 19 meter boven het watervlak verheven is; verder van de Aek Tandjong 10, van de Aek Tangga 14, van de Aek Pangoriën 12½ en van de Aek Toekoep 10 meter. De breedte van deze rivier was het grootst en bedroeg 12 meter. De metingen aangaande de hoogte der brug over de Aek Hingoel konden niet verricht worden. Eens slechts ging ik over die rivier en het was toen juist hoog water, zóó hoog, dat het water 2 voet boven de brug stond en ik slechts met levensgevaar er overheen ben gekomen. Ware meting toen al mogelijk geweest, wat betrof de breedte van de rivier, het gevaar dat ik te doorstaan had, deed er mij in het geheel niet aan denken.

Met een bang gevoel betreedt men die overgangen, wanneer men wel

het brullen en donderen van den stroom hoort, maar wegens de steilte van den oevermuur het water nauwelijks te zien krijgt. IJzingwekkend is het gezicht op dat woelige water, wanneer men midden op de brug naar beneden ziet. Maar ook majestueus is het schouwspel, wanneer men aan zin voor natuurschoon den moed paart om te zien naar den strijd van een der machtigste elementen: — hoe het zich wringt in de nauwe besloten bedding, zóó, dat het tot schuim spat; hoe die witte massa steeds krullende en draaiende met groote snelheid verplaatst wordt; hoe scherp die hevige woede afsteekt bij de kalmte der onverstoorbaar koude donkere rotsmuren, die, zich niet verwikkend, den stroom dwingen dien weg en geen anderen te volgen; hoe niet alleen in de diepte de strijd wordt gevoerd, maar ook het van boven komende water der kleine beken zich met breede stralen van de wanden stort; hoe een zwaar bosch zich over dit tooneel henenwelft, als wilde het den stroom helpen zijn nederlaag voor het licht te verbergen. Aanschouwt men dit alles met bewondering, dan kan men zich voorstellen, welk een machtige indruk op het gemoed wordt teweeggebracht, wanneer in de stilte en de schemering van het woud het suizen en bruisen, het bulderen en donderen van den in de onderaardsche diepte voortsnellenden stroom gehoord worden.

Rijk is dit stroomgebied aan machtige natuurtafereelen. Ontrolt het hoogplateau van Garoga een tafereel, dat doet denken aan het ruwe noorden met zijn schralen plantengroei en zijne dennenboomen, diep daar beneden heerscht het rijk der tropen met al zijne heerlijkheden, met al zijne pracht, maar ook met al zijne geheimen. Hier werkt een stroom zich door een nauwe buis; daar stort hij over rotsblokken naar beneden; ginds weêr verkorten hooge watervallen de te doorloopen baan; elders sist het water over rotsbeddingen of vervolgt het ongezien zijn tocht in de onderaardsche bedding, om later met onveranderd uiterlijk daaruit te voorschijn te treden.

Dit alles wordt omgeven door den weelderigsten plantengroei, die de steile kloofwanden bedekt. Maar diepe stilte heerscht rondom, slechts van tijd tot tijd afgebroken door een op het ratelen van den donder gelijkend geluid, teweeggebracht door het water.

Nog een laatsten strijd heeft de Bila te voeren, wanneer zij door het randgebergte nabij Goenoeng Tinggi moet heenbreken.... daarna stroomt zij door meer open terrein.

Het gebergte heeft op die plaats een breedte van ongeveer 5'. Junghuhn noemde de doorbraak, door de Bila aldaar gevormd: „*Porta Tobae.*" Weinig dacht hij zoo nabij den waren naam te zijn. Met de gedachte

aan een poort ware het natuurlijker geweest aan de Bila te denken dan aan Toba. Junghuhn liet echter zijn blik verder gaan, nl. over het geheel, dat hij gezien had. En dan dacht hij den gemakkelijksten weg naar Toba door of langs die poort gevonden te hebben. Had hij die streken echter werkelijk bereisd, hoe spoedig zoude hij die meening niet opgegeven hebben! Niet Porta Tobae, maar *Pintoe Bila* (Bila poort), wordt het gebergte aldaar aan den linkeroever genoemd.

Aan den oostelijken voet van het randgebergte, aan den rechteroever der Bila ligt, 24 meter boven de rivier, de kampong Goenoeng Tinggi.

Het water heeft aldaar eene breedte van 43 meter, vormt iets lager een eilandje en vernauwt zich daarna tot 30 meter. In oostnoordoostelijke richting stroomt de rivier tot aan de kampong Saroematinggi, 1) van waar zij zich meer noordwaarts wendt om Bandar in die richting te bereiken. In dat gedeelte van haren loop neemt zij slechts weinige rivieren op, die bovendien nog van weinig belang zijn, zooals de Aek Malino, de Aek Si Garpa en deBatang Garoet. Te Saroematinggi heeft zij een breedte van 36 meter, welke breedte zij met weinig verschil behoudt tot aan de kampong Si Bargot. Ten noorden van deze kampong bevinden zich twee stroomversnellingen, die de vaart belemmeren. De noordelijkste, Sampoeran Si Langge genaamd, daalt plotseling ¾ meter. Bestonden deze stroomversnellingen niet, dan zoude de rivier voor prauwen van 2 voet diepgang tot nabij Goenoeng Tinggi bevaarbaar wezen. Ondiepten beoosten Goenoeng Tinggi zouden die vaartuigen niet beletten deze plaats te bereiken, want hier is het water weder 4 voet diep. Zij zouden echter een hevigen wederstand te overwinnen hebben, wijl de snelheid waarmede het water uit de kloof treedt, 1½ meter per seconde is. Kleine prauwen doen de vaart van Bandar naar Saroematinggi. Zij worden over de stroomversnellingen getrokken.

Is de rivier voorbij Bandar gekomen, dan gaat zij eerst noordwaarts, daarna oost- en dan weder noordwaarts naar de Pane, met welke rivier zij zich bij Tandjong Kopiah vereenigt. De voornaamste harer zijrivieren beoosten Bandar zijn: de Aek Katejak, de Aek Balamingke en de Aek Marbo aan den linkeroever, en aan den rechteroever slechts de Aek Koendoer.

De Aek Katejak ontspringt in de Bilaketen ten noorden van de Pin-

---

1) Deze naam is geschreven overeenkomstig de uitspraak. Aan de Si Apas vindt men Siroematinggi, eveneens geschreven zooals het uitgesproken wordt. Ongetwijfeld zal bij het geven dezer namen dezelfde gedachte hebben voorgezeten, nl. om de kampong een naam te geven, zonder aan eenige afleiding te denken.

toe Bila en neemt een groot aantal rivieren en riviertjes op, die eveneens in die keten en hare vertakkingen ontspringen. Onder deze dienen slechts vermeld te worden: de Aek Si Gatal, de Aek Badingin en de Aek Pinarik. In haren bovenloop stroomt zij door het onafhankelijke gebied Na Pompar. De Aek Badingin en de Aek Pinarik behooren nog tot Padang Lawas. 1)

De Aek Katejak is tot Kowala Pinarik voor kleine vaartuigen bevaarbaar. Zij stort zich even benoorden Bandar in de Bila.

Noch de Aek Balamingke, noch de Aek Marbo zijn mij door eigen aanschouwing bekend. Zij ontspringen eveneens in de Bilaketen en dragen in den bovenloop respectievelijk de namen Aek Batoe Djongdjong, naar een grooten steen in de rivier, en Aek Oeta Batoe. In hunnen bovenloop stroomen zij even als de Aek Katejak door onafhankelijk gebied. De eerstgenoemde rivier is een halven dag, de Aek Marbo twee dagen stroomopwaarts te bevaren.

De Aek Koendoer, gevormd door verschillende rivieren, onder welke alleen de Aek Kanan verdient genoemd te worden, wijl zij als grensrivier der afdeelingen Laboean Batoe en Padang Lawas te beschouwen is, heeft een groot stroomgebied. Haar watertoevoer is echter in verhouding tot hare lengte zeer gering. Ook is zij weinig, en dan nog slechts voor een klein gedeelte, bevaarbaar. —

Na hiermede dus den loop der rivieren, die dit gebied vormen, te hebben beschreven en dienaangaande eenige bijzonderheden te hebben medegedeeld, zal ik mij thans bepalen tot het onderzoek, dat ik van medio 1876 tot aan het begin van 1878 naar de bevaarbaarheid van de Pane en de Bila heb ingesteld. Zooals ik evenwel reeds boven opmerkte, geldt dit van eerstgenoemde rivier tot aan de kampong Kota Pinang, van de Bila tot aan de monding van de Aek Marbo.

Begon mijn onderzoek bij de monding dier beide rivieren in de Straat van Malaka, dewijl dit noodig was voor de bebakening, ten einde aan de stoomschepen, die om de veertien dagen Laboean Bilik 2) moesten

1) Het gebied van de Aek Badingin wordt althans *gerekend* tot Padang Lawas te behooren. Door het onafhankelijke rijk Na Pompar worden aanspraken op de Aek Badingin gemaakt. De zaak is nog niet onderzocht. Het is echter aan geen twijfel onderhevig, of deze streek behoort aan den stam Dadi Moente, tot welken stam de hoofden van Na Pompar behooren.

De Aek Pinarik behoort slechts tot aan de Binanga Tolang tot het gebied van Padang Lawas; aldaar begint de grens van de afdeeling Laboean Batoe.

2) Juister de op een paal benoorden daarvan gelegen Tandjong Loemba Loemba, alwaar een ontvanger der in- en uitvoerrechten en accijnsen was gestationeerd.

aandoen, een veiligen weg te verschaffen, ook thans zal ik daarmede aanvangen. En dit te eer, omdat verschillende verschijnselen in die monding gevolgen zijn van toestanden in den bovenloop der rivieren. Ongezocht vinden wij aanleiding om op die toestanden te kunnen wijzen. De behandeling wordt daardoor tevens korter, en de resultaten van mijn onderzoek zullen gemakkelijker te overzien zijn.

De meeste rivieren van de oostelijke helft van Sumatra hebben hunne mondingen in baaivormige inhammen. Daardoor schijnen deze mondingen grooter dan zij in werkelijkheid zijn. Daarom doet men goed, sprekende van de uitwateringen dier rivieren, onderscheid te maken tusschen eene buiten- of zeemonding en eene binnen- of kustmonding. Ik weet niet of de benamingen juist gekozen zijn, doch ik versta onder zeemonding dat gedeelte van de kust bij de uitwatering van de rivier, dat aan de werking van rivier en zee onderworpen is en daaraan direct of indirect zijn ontstaan te danken heeft. Onder kustmonding wordt verstaan het werkelijke einde der rivier ten opzichte van het land of het punt, van waar de oevers zich merkbaar van elkander verwijderen, om in de kustlijn over te gaan. De buitenmonding van de Pane, zich uitstrekkende van Tandjong Bangsi loewar tot aan den hoek, die haar van de monding van de Kowalo-rivier scheidt, en, meen ik, Tandjong Kowalo wordt geheeten; is ongeveer 20 kilometer breed 1). De breedte van de binnenmonding, of de lijn, getrokken van Tandjong Bangsi naar Tandjong Sirongit, is 2.100 kilometer, welke tot op 3 Eng. mijlen binnenwaarts dezelfde is.

Ten naastenbij 10 Eng. mijlen van Tandjong Bangsi dalam heeft de vereeniging van Bila en Pane plaats gehad. Het vereenigde water is daar zeer breed, vooral als men de breedte neemt volgens de lijn van de monding van de Soengei Noraka langs Tandjong Kopiah naar den linkeroever van de Bila. De vereenigde rivier van Tandjong Loemba loemba tot een punt een weinig benoorden de Tandjong Barambang-toenggal is ruim 1300 meter breed. Deze breedte houdt zij $^1/_2$ van hare lengte. Daarna wordt zij breeder en heeft op 3 Eng. mijlen afstands van de kustmonding eene breedte van 2100 meter, die zij tot aan die monding behoudt.

De vereeniging heeft niet volkomen plaats. Tusschen Tandjong Loemba loemba en Tandjong Barambang toenggal is een bank, die dichter aan den Bila-oever is gelegen en slechts een kleine smalle geul overlaat van 4 tot 6 à 7 voet diepte gedurende den laagsten waterstand. Deze bank van zand en modder strekt zich zeer ver uit tot aan Soengei Palembang,

1) De breedte-berekeningen zijn geschied volgens driehoeksmeting.

waar zij den Pane-oever nadert en eindigt. Tusschen dat punt en Tandjong Loemba loemba peilde ik de volgende diepten: 11 en 9 voet voor Tandjong Loemba loemba, meer noordwaarts 10, 12, 10, 8 (monding van de Soengei Palas ketjil), 7, 8, 9 (monding van de Soengei Palas besar), 9 (monding van de Soengei Serdang), 10, 13, 18, 21, 23 (monding van de Soengei Loemoet besar), 18, 13, 17, 16 (monding van de Soengei Loemoet ketjil), 15, 12 en 8 voet (monding van de Soengei Palembang). Van af dit punt noordwaarts langs denzelfden (Pane-)oever waren de peilingen 11, 12 (monding van de Soengei Barambang), 10, 9 (monding van de Soengei Sakat), 10 (monding van de Soengei Bahroe), 9, 8 (monding van de Soengei Sialang), 9, 8, 9 (monding van de Soengei Pantei Pandjalaän) 10, 9, 8 voet (Tandjong Bangsi dalam). De geul, die van dit punt in noodoostelijke richting naar zee gaat, is tusschen de 10 en 12 voet gemiddeld. Afwijkende van deze baan worden op zich zelf staande geulen nabij Tandjong Bangsi loewar aangetroffen, die evenwijdig loopen met de kustlijn. Zij zijn dieper dan de bebakende, hierboven opgegeven. Doch geen van deze is voor de scheepvaart geschikt wegens de vele modderafsluitingen, boven welke slechts 5 à 6 voet water staat. Zonder gevaarlijk te zijn, zijn zij voor eene geregelde vaart onbruikbaar.

Tegenover de Soengei Barambang heeft zich eene andere bank gevormd, die zich uitstrekt tot aan de monding van de Soengei Pantei Pandjalaän. De geul, die met den Bila-oever wordt gevormd, is 5 tot 10 voet diep, is echter bij het noordelijke einde van die bank zóó ondiep, dat vaartuigen van 4 voet diepgang bij laag water vastzitten.

Tusschen de Tandjong Bangsi dalam en Sirongit bestaat eene andere bank. De vorm van deze is zeer onregelmatig, terwijl zij zoo hoog is, dat zij met elke eb droog ligt. De geul tusschen deze bank en de voorgaande is 4 en 5 voet diep. Dieper is de geul tusschen deze bank en den Bila-oever, die zich noordwaarts naar zee wendt. Hare diepte is 7, 8 tot 10 voet. Op de breedte van Tandjong Bangsi loewar buigt deze geul zich noordnoordwestwaarts naar zee. Zij wordt dikwijls door Chineesche tongkang- en wangkangvaarders voor tochten naar of van Poeloe Pinang gebezigd. En in den tijd der oostenwinden nemen ook prauwen en groote vaartuigen, voor Singapore en Malaka bestemd, dien weg. Groote voorzichtigheid en goede kennis van het vaarwater zijn noodig om dien koers te nemen, wijl de geul zeer smal en onregelmatig is. Zij is bovendien gevaarlijk, omdat de begrenzende banken, niet als de oostelijke geul, van modder, maar van zand en modder, en soms bijna uitsluitend van zand zijn. Nog heerscht er dikwijls branding in dat gedeelte der monding.

Buiten deze geulen zou de monding slechts voor kleine prauwen bevaarbaar zijn.

De bodem van de monding bestaat aan de westzijde uit zand en modder, aan de oostzijde tusschen Tandjong Bangsi loewar en dalam uitsluitend uit modder. De banken in de rivier zijn van zand en modder, nu eens met meer zand-, dan weêr met meer modderdeelen. In het algemeen is de Bilakant meer zandhoudend dan de Panekant. De gedane peilingen in de geul aan den rechteroever der vereenigde rivier hebben mede geleid tot de wetenschap dat van Tandjong Loemba loemba tot aan Soengei Loemoet en van Soengei Sakat tot Tandjong Bangsi de bodem uit modder en anders uit zand en modder bestaat.

Sedert onze vestiging te Tandjong Kopiah in 1840 moet er eene geheele verandering in deze rivier hebben plaats gevonden. Toen moet de linkeroever van de vereenigde rivier vrij en zonder gevaren geweest zijn. En ook veel later, nog tijdens onze vestiging in 1864, was die geul in druk gebruik. Zelfs was het mogelijk dat een gewapende kruisboot aldaar schipbreuk leed en zonk, zonder dat er iets van teruggevonden werd. Het jaar, waarin dit geschied is, is mij ontschoten. Dit bewijst dat het water toen nog zóó diep was en de geul zóó breed, dat het gezonken vaartuig in ondiepte geen beletsel voor afdrijving naar zee gevonden heeft. Van waar deze wijziging in het vaarwater?

Zeker is het niet gemakkelijk eene afdoende verklaring te vinden voor het feit, hoewel het meermalen is opgemerkt, dat de meeste rivieren van de oostelijke helft van Sumatra in hare mondingen verzanden. Meer in 't bijzonder is mij dat bekend van de Tamiang, de Deli, de Serdang, de Asahan, de Pane, de Indragiri en de Manda. Het opmerkelijkst is de verzanding van de oostelijke of zuidelijke monding der Deli-rivier en der Kowala Panaga of de noordelijkste monding van de delta vormende Tamiang-rivier. Kon twintig jaar geleden een oorlogstoomer met den vloed in de zuidelijke monding van de Deli binnenkomen, thans ligt zij bijna geheel verlaten, slechts bezocht door visscherspranwen, en dat wel wegens de ondiepte. Met springtij, wanneer de eb ten volle is ingetreden, ziet men die monding bijna gelijk één modderpoel, slechts hier en daar doorsneden door het langzaam uitstroomende water der Deli-rivier. De Kowala Panaga was nog niet lang geleden zóó diep, dat groote tongkangs van 4 tot 6 voet bij het opkomen van den vloed gemakkelijk konden binnenkomen. In 1878 was de monding reeds zoodanig verzand, dat een stoombarkas van $4^1/_2$ voet diepgang slechts met springtij daarbinnen kon varen.

Het is van algemeene bekendheid hoe rhizophoren bosschen het groot-

ste aandeel hebben in de vorming van nieuw land, en het is niet twijfelachtig dat een gedeëlte, zoo niet het grootste gedeelte van Sumatra's Oostkust, een gedurende eeuwen aangroeiende slijklaag is. Steeds gaat die landvorming voort. Jaarlijks schuiven de rhizophoren meer vooruit. Het aangevoerde slib blijft echter niet alleen aan de luchtwortels dier boomen hangen — het vormt ook een zoom van slib langs die bosschen, die, naarmate hij uit enkelvoudig dan wel uit samengesteld slib (modder, door de zee aangespoelde zanddeelen en andere substantiën) bestaat, zich breeder of smaller ontwikkelt. Bestaat de kustzoom uit niets dan modder, dan heeft hij kans op een blijvend bestaan. Het water, dat hem bespoelt, dringt ras in de modder en de fijne samenhang, tusschen de modderdeelen bestaande, alsmede hun specifiek gewicht doen de golven daarover heenglijden zonder dien samenhang aanmerkelijk te verstoren. De vele stoppels en andere aangevoerde vaste bestanddeelen geven aan dien zoom langzamerhand meer vastheid. Daarentegen, waar veel zand zich met de modder vermengd heeft, is die samenhang veel losser. De nieuw gevormde zoom is niet altijd bestand tegen den golfslag en afbrokkeling vindt plaats. Daardoor komt het dan ook dat de oostelijke kustzoom van de Panerivier, die geheel uit modder bestaat, veel breeder is dan de westelijke van zand en modder; dat die zoom constanter is en de daarlangs loopende geul veel regelmatiger dan die aan den Bilakant.

Ook een ander gevolg brengen die afbrokkelingen teweeg.

De zand- en modderdeelen verplaatsen zich naar elders. Zij doen banken ontstaan, die niet aan eene geregelde vorming onderworpen zijn geweest, zoodat zij zich herhaaldelijk wijzigen. Vullen zij de mondingen aan, dan zijn zij niet alleen blootgesteld aan den invloed van de zee, maar ook aan de strooming der rivieren, zoodat die banken, heden opgebouwd, dra weder verdwenen kunnen zijn. Bestaan er echter banken voor de monding tegen den tijd dat de rivieren in den regentijd merkelijk wassen, zoodat zij een sterkeren stroom erlangen, dan zullen zij, zoo geene storingen plaats grijpen, spoedig meer stabiliteit verkrijgen, daar toch groote hoeveelheden slib door de rivieren worden medegevoerd, die in de meer beneden gelegen lagen een beletsel vinden om geheel naar zee te stroomen. Dat dit slib zich niet ophoopt aan den kustzoom, zooals dit anders geregeld plaats heeft, is duidelijk, wijl bij sterkere strooming het water zich niet dadelijk verspreidt, maar lang in dezelfde richting blijft doorloopen, waarin het de monding verlaat. Men merkt dit duidelijk op, wanneer men zich buiten de riviermonding bevindt, en het eerste geel- en bruingekleurde banjirwater er uit stroomt. Men ziet het rivierwater zich te

nauwernood met het zeewater vermengen, terwijl een scherpe afscheiding tusschen de kleuren van het verschillende water wordt waargenomen. Gedurende de eb is de tegenstand, dien het rivierwater te overwinnen heeft, te luttel om zijn stroom van richting te doen veranderen.

Hoe meer kracht de stroom bezit, hoe meer slib hij met zich voert, hoe sneller ook de banken in uitgebreidheid en vastheid toenemen. Vermeerdert men die stroomsnelheid kunstmatig, dat wil zeggen, graaft men kanalen of pintasans in de rivier om haren loop te verkorten, dan werkt men er toe mede om de monding onbruikbaarder te maken voor de groote vaart. Sedert het graven der twee pintasans in de Pane, één bezuiden en één benoorden de plaats Laboean Batoe, respectievelijk in 1868 (?) en 1870, is de monding der Pane dan ook aanmerkelijk in diepte verminderd. De banken zijn er ook aanmerkelijk vermeerderd. 1)

Om alle misvatting te voorkomen, wil ik hier terstond bijvoegen dat ook te langzame strooming eene dergelijke werking te weeg kan brengen. Wanneer de rivier, b.v. door veelvuldige ontwouding, in haar gebied minder toevoer van water erlangt en zich daardoor niet voldoende kan doen gelden, zal door de aanspoelende werking van de zee en de steeds voortgaande slibformatie de kustzoom zich tot in de monding uitbreiden en haar langzamerhand sluiten, slechts een kleine geul van geringe diepte voor den afvoer van het water overlatende. Dit heeft nl. in Deli plaats bij de Deli-rivier. De westelijke monding van deze rivier zoude denzelfden weg zijn opgegaan als de oostelijke, ware het niet dat in de zoogenaamde Balawan (genoemde monding) ook de rivier van Hamperan Perak haar water ontlast.

Nog eene andere oorzaak leidt tot de sluiting der monden, nl. wanneer zij te zeer blootgesteld zijn aan de voortdurende werking van golven en deining, zoodat de rivier steeds belemmering ondervindt in hare gelijkmatige afstrooming, zooals dit plaats heeft in de mondingen van de Tamiang. Ik keer echter terug tot de Pane. Als ik bij dit onderwerp lang heb stilgestaan, dan is het, wijl de rivier een der belangrijkste factoren is tot ontwikkeling van dit stroomgebied, en daarop ten zeerste de aandacht dient gevestigd te worden, wil men zich niet mettertijd teleurstellingen baren. Zijn de banken gevolgen der hydrodynamische krachten, die in de monding der rivier werken, deze zijn weder ontstaan of hebben zich ontwikkeld ten gevolge van werkingen, die in het bovenstroomgebied hebben plaats gevonden, zooals ik bij het spreken over slibafvoer

1) Dit volgens mededeeling van Inlandsche en Chineesche zeelieden.

en bij het noemen van pintasans reeds met een enkel woord aanduidde.

Elke rivier vormt in haar loop tallooze kronkelingen, de eene meer, de andere minder, al naar gelang het terrein, waardoor zij stroomt, van harde of minder harde substantie is, want bij voldoend verval en onafgebroken toevoer is het natuurlijk dat het water den kortsten weg zoekt om de zee te bereiken. Hebben rotsachtige oevers de macht om de werking van den stroom te weerstaan en de rivier te dwingen dezelfde richting te behouden, dit is niet het geval met zandige oevers of die, welke uit kleigrond of andere licht te verwoesten grondsoorten bestaan. Herhaaldelijk schuren van den stroom in de bochten doet die oevers afbrokkelen en instorten. Bevat de stroom voldoende kracht om die afgebrokkelde deelen lang genoeg op te houden en ze naar de monding te voeren, wat van de specifieke zwaarte dier deelen afhankelijk is, dan vormen zij daar banken of dragen het hunne bij om de reeds bestaande te vergrooten. Deze werking kan men bij hoogen waterstand bijna dagelijks in de Pane-rivier waarnemen. Zoo heeft o. a. de rechteroever voor de woning van den controleur van Laboean Batoe in den tijd van zes jaren (1878—1884) eene afbrokkeling ondergaan van niet minder dan 40 meter. Bij Binanga in het gebied van Baroemoen Tonga is in één jaar tijds de grond 15 meter afgebrokkeld. Bij elke afbrokkeling verplaatst de stroom zich dieper in de bocht en deze werking zou bij geringen tegenstand verschillende natuurlijke kanalen doen ontstaan, die de rivier na verloop van tijd een bijna kronkelloozen loop zouden geven, waren er geene andere werkingen, die dit beletten. Het valt echter niet te betwijfelen, dat, wanneer de twee hierboven door mij bedoelde pintasans niet wàren gemaakt, die landengten door de werking der rivier te eeniger tijd zouden zijn doorgebroken. Doch de doorbraak zou zeer waarschijnlijk anders plaats gehad hebben dan zij nu tot stand is gekomen. Zij zoude gewis ook niet die nadeelen hebben opgeleverd, welke de doorgraving thans in de monding heeft veroorzaakt.

Als een natuurlijk kanaal is te beschouwen de Baroemoen aan haar vereenigingspunt met de Pane. Zij heeft hier echter niet den kortsten weg gekozen om de zee te bereiken. Wel heeft zij een bocht doen verdwijnen, waardoor zij zich eerder met de Pane heeft kunnen vereenigen. Hierin moet tevens de oorzaak van het feit gezocht worden, dat zij bij haar vereenigingspunt zooveel smaller is dan onmiddellijk daarboven, en dat het verschil zoo groot is met de breedte, die zij na de vereeniging nabij Oenteroedang erlangt. De oude monding liep slechts weinige

schreden bewesten de kampong Oenteroedang, waarvan de sporen nog duidelijk in een stilstaand water worden gevonden.

Het ontstaan van eilanden in de rivier moet mede aan deze werking van den stroom worden toegeschreven.

Eene verklaring is dus ten deele gevonden voor het bestaan der zandbanken in de vereenigde lange monding van de Bila en Pane, waarop ik straks nog nader zal terugkomen.

Een deel der afgebrokkelde gronden in de bochten slibt op de tegenoverstaande hoeken weder aan en tracht de rivier daardoor steeds dezelfde breedte te doen behouden. Aan deze omstandigheid is het tevens toe te schrijven, dat de rivier de kronkelende richting nimmer verliest. De aanslibbingen op die hoeken (*oedjoeng-tandjong*) 1) strekken zich dikwijls tot midden in de rivier uit en belemmeren de vaart voor prauwen dermate, dat men met de meeste omzichtigheid zulk een tandjong moet trachten voorbij te komen. Te dicht langs deze hoeken te varen zoude stranding veroorzaken, en er te ver af blijvende loopt men gevaar bij het opwaarts varen door den stroom te worden medegesleept. Vooral bij hoog water is het moeilijk in de stroomgeul voort te werken. Bij laag water moet men haar ook vermijden wegens de vele boomstammen, die daarin gezonken en niet altijd zichtbaar zijn. Die tandjong zijn in den bovenloop menigvuldiger dan in den benedenloop, waar bij meerdere diepte ook de uitstekende banken minder hoog liggen. In de Bila worden zij meer gevonden dan in de Pane. De Bila is daarbij veel smaller en heeft een veel sterkeren stroom dan de Pane, zoodat zij ook voor de vaart veel meer moeilijkheden oplevert.

Het verval van de Pane is zeer gering. De Loeboek Raja, die volgens Junghuhn op 1° 24′ 50″ N. B. ligt, verschilt in breedte weinig van Portibi. Tandjong Bangsi ligt volgens denzelfden opnemer op 2° 43′ N.B., zoodat het verschil in breedte bedraagt 1° 18′ 10″ of ruim 78 minuten. Volgens de opname van L. Horner (zie regeeringsalmanak) is Portibi 71 meter boven de oppervlakte van de zee gelegen, zoodat ongeveer 1 meter gemiddeld op de minuut te berekenen valt. Neemt men echter aan dat de rivier door hare kronkelingen minstens driemaal zoo lang is of bijna 60 geogr. mijlen, dan wordt het gemiddelde verval per mijl ongeveer 1.2 meter, wat werkelijk gering is te noemen. Het verval is echter niet gelijkmatig verdeeld. In Baroemoen Tonga is het het grootst. Zeker komt aan de rivier van Kota Pinang af geen grooter verval toe

1) De bochten worden *rantou* of *telok* genoemd.

dan gemiddeld 0.8 per geogr. mijl, wanneer nl. de onderstelling juist is dat genoemde plaats ± 34 geogr. mijlen van de monding is gelegen. Maar ook in dit gedeelte is de verdeeling nog verré van gelijkmatig, zooals blijken zal bij de bespreking van den vloed.

De breedte van de rivier bij Kota Pinang is bij eene diepte van 15 voet zeer gering in vergelijking met den bovenloop. Eerst nabij Topamain, tot welke plaats, ongeveer 22 geogr. mijlen van de monding verwijderd, de vloed zich bij springtij doet gevoelen, krijgt zij hare voormalige breedte terug, terwijl hare diepte tot aan Laboean Batoe tusschen de 10 en 20 voet bedraagt. Te Laboean Batoe heeft de rivier weder eene breedte van 60 meter bij eene diepte van 12 voet. Die breedte wordt geringer, totdat men de noordelijke pintasan in het gebied van Pane voorbij is. Deze pintasan was, toen ik haar het eerst in 1876 peilde, slechts 4 en 5 voet diep bij een breedte van slechts 14 meter 1). De laatste peiling in het begin van 1878 bedroeg 12 tot 16 voet diepte; toen was zij reeds een rivier van 20 meter breedte geworden.

Bij Bagan Bila verbreedt de rivier zich aanmerkelijk, welke verbreeding meer en meer toeneemt, totdat zij bij Laboean Bilih hare grootste breedte heeft, welke niet minder dan een Eng. mijl bedraagt. Zij heeft daar meer den vorm van een baai, in welker midden een eilandje Poeloe Kantan is gelegen 2). De grootste diepte is bezuiden Soengei Noraka en bedraagt 18 voet.

De Bila daarentegen bezit meer verval. De stroom is er krachtiger,

---

1) Naar men ons mededeelde, zou het kanaal slechts ter breedte van 2 vadem gegraven zijn.

2) Poeloe Kantan is volgens de legende door een vloek ontstaan.

Kantan is de naam van een man, uit zeer behoeftige ouders geboren. Als man was hij, door ondernemingszucht gedreven, de wijde wereld ingegaan en was rijk geworden. Eindelijk naar zijn geboorteland (Pane) teruggekeerd, werd hij op zijn zwaar bevracht vaartuig bezocht door zijne moeder, die in zeer armoedige omstandigheden verkeerde. Zoo groot als de vreugde der moeder was, toen zij haren zoon weder mocht ontmoeten, even groot was de minachting waarmede Kantan haar behandelde. Hij erkende haar ook niet als zijne moeder. Deze bezwoer hem dat zij waarheid sprak, en smeekte hem haar toch niet aan haar lot over te laten. Doch Kantan schold haar uit, noemde haar een bedriegster en mishandelde haar, omdat zij het gewaagd had hem haar zoon te noemen. Kantan's moeder stierf ten gevolge der mishandelingen, maar haar laatste ademtocht hield eene vervloeking in tegen den onnatuurlijken zoon. Schip en bemanning veranderden eensklaps in het eiland, dat zijn naam aan den vervloekte ontleent.

In Tamiang bestaat een dergelijk verhaal ten opzichte van een rots, Batoe Badoelang.

maar hare breedte is verreweg minder dan die van de Pane. Hare grootste breedte heeft zij aan haar vereenigingspunt. Zij heeft deze als het ware plotseling gekregen. Bij de eerste bocht, van af Tandjong Kopiah gerekend, is de breedte ongeveer de helft geworden. Eerst bij Medan Bahroe heeft zij eene constante breedte van 70 meter, die men bij de Aek Marbo terugvindt, ongeveer 10 geogr. mijlen van Tandjong Kopiah verwijderd. Verder naar boven heeft de rivier een onaanzienlijke breedte, welke op sommige plaatsen nauwelijks 20 meter bedraagt. Dit is echter alleen het geval tot aan Bandar, daar, zooals wij gezien hebben, de rivier bij het verlaten van de kloof van Bila nabij Goenoeng Tinggi aanmerkelijk breeder is. De geringste diepte tusschen de Aek Marbo en kampong Rantou Parapat is 5 voet, dus steeds voldoende voor groote vaartuigen. De vaart in deze rivier is wegens de scherpe bochten en den krachtigen stroom niet van gevaar ontbloot. Massa's boomstammen zijn in de stroomgeul gezonken, zoodat men bij het varen genoodzaakt is buiten deze geul te blijven. Het roeien of pagaaien behoort in deze rivier tot de onmogelijkheden; althans met inlandsche roeiers. Alle prauwen worden geboomd. Eene reis van Tandjong Kopiah naar Bandar, die ik even ver acht als van Tandjong Kopiah naar Kota Pinang aan de Pane of Baroemoen, vereischt minstens 6 dagen, terwijl voor de laatste hoogstens 4 dagen benoodigd zijn.

De snelheid der strooming van de Bila is in het nauwe gedeelte 1 meter in de seconde. Bij Djoeroebenang is die grooter.

De Bila heeft in het algemeen tamelijk hooge oevergronden, die nimmer onder water staan. Bij zeer hoog water staat het binnenland onderwater. Door haren krachtigen stroom moet de Bila na hare vereeniging met de Pane in vroegere tijden de diepste geul hebben bezeten, d. w. z. in de vereenigde rivier moet het dieper aan den Bila- dan aan den Panekant geweest zijn. Junghuhn noemt ook de westelijke geul vrij en zonder gevaren. De richting van den stroom der Bila nabij Tandjong Kopiah is noord noordoost, die van dien der Pane op hetzelfde punt west ten noorden. Waren beide stroomen gelijk in kracht, dan zou de vereenigde rivier de richting aannemen ongeveer van oost ten noorden, dus vrij wel langs den Bilaoever stroomen. De kracht, zich langs dien oever concentreerende, zou het andere gedeelte van de rivier tot een stiller water maken, 't welk zich met ondiepten zou vullen. De kracht der strooming van de Bila is echter veel sterker, zoodat in plaats van oost ten noorden de richting van den stroom ten naastenbij dezelfde zal blijven als toen hij uit de Bila kwam. De stroomgeul zal derhalve meer in het midden loopen. De zachtere

strooming, die niettemin aan den Paneoever blijft bestaan, zal ondiepten blijven vormen, wijl zij, alle door haar meegevoerde stoffen trager verplaatsende, deze nog vóór hare uitwatering doet bezinken. Deze ondiepten geven aan den stroom eene meer noordelijke richting, zoodat de Bilaoever daardoor werkelijk de meest bevaarbare wordt. Toen door het maken van pintasans de stroom van de Pane sterker en de Bilastroom meer naar het westen teruggeworpen werd, moesten de ondiepten zich eveneens in de richting van het westen uitstrekken. Dit vormde voor de Pane een beletsel om zich zoo snel als te voren met de Bila te vereenigen, waarom zij haar eigen weg ging en zich een doorbraak door de ondiepten aan den rechteroever verschafte. De richting van den Bilastroom bleef eveneens door de inmiddels gevormde bank dezelfde. Aldus moet het ontstaan van de Pane-geul en de bijkans voortdurende scheiding van beide rivieren in dezelfde bedding te verklaren zijn. Dat voorts de Pane-geul die van de Bila verdrongen heeft is voorzeker slechts één gevolg van de werking der banken, en wel voornamelijk van den hoek van Barambang toenggal, die de aanslibbingen, door de Bila medegevoerd, heeft opgevangen en daardoor het punt van samenkomst der beide rivieren naar den Pane-oever heeft verplaatst. Een groot gedeelte der kracht van den Bilastroom lost zich in die van de Pane op, zoodat de beide stroomen in de vereenigde rivier ongeveer met gelijke kracht naar zee werken.

Vroeger merkte ik op dat door het geringe verval van de Pane de vloed zich nog tot Tapamaïn deed gevoelen. Dit is alleen waar bij laag water en springtij. Dan verkeert het water daar in een toestand van stilstand (*tenang*). Anders is de grens van den vloed in de rivier iets bezuiden de zuidelijke pintasan. Hoe dit ook zij, deze afstand is voldoende om het buitengewoon geringe verval te constateeren. De vloed verheft zich te Tandjong Loemba loemba ± 16 voet.

In de Bila heb ik het einde van den vloed nimmer waargenomen, maar ik meen dat deze zich tot aan de monding van de Aek Marbo doet gevoelen. In geen geval levert de vloed in de Bila zulke merkwaardige verschijnselen op als in de Pane. Hier stroomt hij bij lagen waterstand langzaam en gestadig de rivier op met eene gemiddelde snelheid van 2 mijlen in het uur. Even langzaam vult hij de bedding van de rivier tot 4 en 6 voet hoogte boven het laagste niveau. Te Laboean Bilih en verder benedenwaarts gelegen punten stijgt de vloed van 12 tot 16 voet.

Wanneer de rivier in den regentijd sterk gezwollen is, laat de vloed door *tenang* en opheffing van het niveau zich slechts tot Laboean Batoe

bespeuren. Dan treedt in den regel in het benedenland de rivier buiten hare oevers, wijl het rivierbed de hem toevloeiende watermassa's niet opnemen en afvoeren kan. Dergelijke overstroomingen hebben in het Bila-gebied zelden plaats. De stroom heeft er grootere kracht en bij zeer hoog banjirwater is de vloed niet eens meer te Negari lama te bespeuren.

Overstroomingen hebben overigens slechts bij hooge banjirs plaats. Zoo wordt Laboean Batoe wel eens overstroomd, niet ten gevolge van lage oevers, maar als gevolg van de natuurlijke gesteldheid van het land, dat slechts aan de oevers hooge gronden bezit, terwijl het water door de talrijke kreekjes, die in de rivier monden, toegang tot het lagere binnenland verkrijgt.

Een nog onverklaarbaar verschijnsel is de vloedgolf of *bena*, de *benô* der inlanders. Met schrikbarend geweld treedt de vloed binnen de rivier en vervolgt in een enkelen golf met een 5 à 6 mijls vaart zijn weg tot Laboean Batoe. Reeds van verre hoort men de *bena* komen aanrollen, die de rivier terstond een paar voet doet rijzen. De kracht van dezen vloed is zóó groot, dat zij vastgemeerde prauwen losrukt en afvarende prauwen omverwerpt. De geheele bedding, door die golf beroerd, gelijkt geruimen tijd een deinende zee. Het is het best, wanneer men zich dan op de rivier bevindt, zich in gelijke richting te bewegen. Vele reizigers maken van die golf gebruik om zonder veel moeite hunne reis de rivier op te bekorten.

Zij begint bij Laboean Bilih haren sterken golfslag te vertoonen. Vooral bij springtij is de kracht dier golf geweldig.

Gedeeltelijk zou dit verschijnsel te verklaren zijn uit het geringe verval van de rivier. De vloed, die opkomt en niet door grootere hoogte van de rivierbedding, noch door de kracht van den stroom belemmerd wordt, bevindt zich daar plotseling tusschen voor hem nauwe wanden en perst den langzaam afdrijvenden stroom met geweld naar boven. Daaraan is de golfslag te wijten. Maar dit kan de eenige oorzaak niet zijn, want dan zouden ook vele andere rivieren dezelfde verschijnselen moeten vertoonen. Zoover mij bekend is, zijn echter alleen de Tanah Poetih of Rokan- en Kampar-rivieren daardoor berucht. In andere rivieren kent men die *bena* niet. Zouden wellicht de vele banken in de monding en in de vereenigde rivier dit verschijnsel veroorzaken?

Ik heb de rivieren zoo uitvoerig besproken, dewijl het te voorzien is, dat deze landen, althans de lager gelegene of de alluviale gronden van Sumatra's Oostkust, spoedig door industriëelen zullen ontgonnen worden. Het is dus niet van belang ontbloot om zich op de hoogte te stellen

der eigenaardigheden van het eenige communicatiemiddel, dat er thans bestaat, nl. den waterweg.

Ontwouding zal plaats vinden. Van waar zullen de stroomen komen, die een tegenwicht zullen vormen tegenover de krachten, die van zee komen? Reeds thans is het een noodzakelijk werk jaarlijks de bebakening te keuren: hoe veel te meer niet, wanneer branding en hooge golfslag telkens afbreken wat pas is opgebouwd! Er zal niet als bij de Deli eene verzanding ontstaan, die het verkeer met die monding als het ware buitensluit, maar wel zullen voor het vervolg groote schepen buiten moeten blijven ankeren, daar zij niet altijd zeker zullen zijn van eene onbelemmerde doorvaart. Ernstig moet dus gedacht worden aan een communicatiemiddel voor de toekomst.

Hoe de vele meren en moerassen in den benedenloop ontstaan zijn, is begrijpelijk: deels door verplaatsing der rivierbedding (in dat geval zijn zij eigenlijk verlaten rivierbeddingen), deels door onvoldoende afwatering van het regenwater en door overstrooming, wanneer het water geen uitweg vindt.

In mijne schets der afdeeling Laboean Batoe deelde ik reeds mede dat het gebied van den benedenloop rijk is aan meren en moerassen. Doch ook in dat van den bovenloop worden veelvuldig moerassen gevonden. Zij zijn er onder de namen *ombiek* en *paja*, ook onder dien van *rawang* bekend. Meren zijn minder veelvuldig. De voornaamste zijnz eker wel het meer op den top van den Dolok Sordang en dat van Batang Onang. Het eerstgenoemde meer moet zeer uitgestrekt zijn en van goed water voorzien. Zelf heb ik het niet gezien, wijl mij de gelegenheid ontbrak dien berg te bestijgen. Is het waar dat de Aek Hiloeng daaruit ontstaat, dan moet het water werkelijk goed, helder en smakeloos zijn. De berg zal ongeveer 1000 meter hoog wezen.

Het meer van Batang Onang ligt op ongeveer 200 meter boven de oppervlakte van de zee. Veel meldenswaardigs bezit het niet. Het water ziet er donker uit en het heet er zeer ongezond. De inlanders meenen dat er spoken ronddwalen.

Andere meren zijn Dano na toemala, gelegen op de vlakte nabij den oorsprong van de Aek Habaoran, en een meertje nabij Hadjoran, Do Si Tonggi.

Kampongs.

Het is niet noodig hier eene opsomming te geven van de kampongs, die met uitzondering van slechts enkele op de kaart te vinden zijn.

Te wijzen valt slechts op het verschil, dat er bestaat tusschen de kampongs van het boven- en die van het benedenstroomgebied. De eerste geven bijna in alle opzichten de Batahsche kampongs terug, schoon ook daarin langzamerhand verandering komt. In rijen gebouwd, nemen zij eene betrekkelijk kleine ruimte in en zijn dikwijls nog omgeven door eene omheining van levende bamboe, die ze het uiterlijk van versterkte plaatsen doet behouden. Op de Bila hoogvlakte of het plateau van Garoga zijn de kampongs nog wel degelijk versterkingen, omgeven met palissadeeringen van een paar meters dikte, en waar dit noodig is, ook grachten, terwijl zij door hunne ligging op bergtoppen, zooals Hadataran en Boeloe Pajoeng, of aan de randen van ravijnen, zooals Garoga en Parsosoran, reeds natuurlijke vestingen zijn. Daar waar het gouvernement gevestigd is, zijn zulke versterkte plaatsen verlaten, zooals Botoeng, Si Minaboen, Batoe Gondit, Hoeroeng, enz. of zij zijn van hunne borstweringen beroofd, zooals Si Mandiangin, Dolok Saï, Tambiski, Mandalasena, Tapoes, Goenoeng Tinggi, Loboe Tajas, Aek Gambir, Hoeraba, enz. Op de vlakte ziet men hier en daar nog volledige bamboe-omheiningen, zooals te Poerba Si Nomba, Batang Baroehar, Portibi djaï, Goenoeng Toewa, doch langzamerhand verdwijnen ook deze getuigen van voormalige onveiligheid.

De kampongs in het beneden-stroomgebied verschillen geheel van deze. Zij zijn meer open. De huizen liggen meer verspreid, dikwijls zonder eenige regelmaat, zoo zelfs, dat ze met uitzondering van enkele nauwelijks als kampongs kunnen beschouwd worden. Dikwijls toch liggen uitgestrekte tuinen tusschen de huizen in, ja ook geheele ladangs, die elken voor een kampong onmisbaren samenhang verbreken. Hierin munten de zoogenaamde kampongs aan de Pane-rivier uit. Men zou dus ook eigenlijk slechts van ladangs moeten spreken. De inlanders bestempelen die nederzettingen dan ook met dien naam.

Terwijl in het boven-stroomgebied de ligging der kampongs afhankelijk wordt gesteld van de nabijheid van drinkwater, vindt men in het benedengebied de kampongs uitsluitend gelegen aan de groote stroomen, die aldaar ook het eenige communicatiemiddel vormen.

De voornaamste kampong van het geheele gebied is zeker wel Soengei Djawi djawi aan den linkeroever der Bila nabij hare vereeniging met de Pane. Deze kampong bestaat gedeeltelijk uit een lange dubbele rij van huizen langs de rivier. Benedenstrooms wonen de Chineezen, die zich daar gevestigd hebben om handel te drijven of zich met de vischvangst onledig houden.

Hun aantal bedroeg in 1877 niet meer dan 94 zielen. Sedert moet dat

aantal vermeerderd zijn. In datzelfde jaar had de kampong eene inlandsche bevolking van ongeveer 250 huisgezinnen. Onder deze zijn gerekend de vreemdelingen, afkomstig van het schiereiland Malaka, van Menangkrbbouw en van de Batahlanden en Rau. Weinig bijzonders is in deze kampong op te merken. De radja van Bila tracht daaraan wel een meer aanzienlijk voorkomen te geven, doch de grondsgesteldheid laat niet toe om er zindelijkheid aan te brengen. Er heerscht eenig vertier door de vele handelaren, die er hunne winkels (*kadei's*) hebben opgericht.

De tweede kampong van het gebied is Laboean Bilih, de hoofdplaats van het landschap Pane, gelegen aan den rechteroever van de Pane tegenover het eiland Poeloe Kantan. Door de vele klapperboomen is van deze kampong weinig meer te bespeuren dan het Chineesche kamp, dat langs de rivier is gebouwd. Laboean Bilih heeft eene bevolking van 188 inlandsche huisgezinnen en 328 Chineezen [1]). Veel handel wordt door de Chineezen alhier gedreven. Anders beteekent de plaats weinig. De radja van Pane houdt hier verblijf in een van planken gebouwd paleis, dat den vorm heeft van een mesigit. In den regentijd is het zonder in de modder te baggeren niet mogelijk deze vorstelijke woning te bereiken.

De andere kampongs in dit stroomgebied zijn van weinig beteekenis. Noemenswaardig zijn alleen, wijl zij als hoofdplaatsen worden aangemerkt, in de afdeeling Laboean Batoe:

Laboean Batoe	aan	de	Pane	met	83	zielen.	
Kampong Bahroe	„	„	Baroemoen	„	18	huisgezinnen.	
Kala Pane	„	„	„	„	13	„	
Kota Pinang	„	„	„	„	84	„	
Negari-lama	„	„	Bila	„	28	„	
Rantou Parapat	„	„	„	„	39	„	
Si Ringoe-ringoe	„	„	„	„	29	„	
Djandji Maoli	„	„	„	„	27	„	
Bandar	„	„	„	„	58	„	
Oeta Godang	„	„	Soengei Kanan	„	23	„	[1])

In de afdeeling Padang Lawas worden de navolgende hoofdkampongs aangetroffen, als in het Baroemoen- en Pane-gebied:

Oedjoeng Batoe	aan	de	Baroemoen	met	15	huisgezinnen.
Si Mangambat djai	„	„	„	„	32	„
„ djoeloe	„	„	„	„	24	„
Hoeristak	„	„	„	„	36	„

[1]) Ook deze opgaven dateeren van 1877.

Oente-roedang	aan	de	Baroemoen	met	15	huisgezinnen.
Binanga	„	„	„	„	18	„
Aek na bara	„	„	„	„	14	„
Gading	„	„	„	„	20	„
Si Pagaboe	„	„	„	„	38	„
Oeta Nopan	„	„	„	„	28	„
Hasahatan	„	„	„	„	23	„
Djandji Lobi	„	„	Aek Torop	„	35	„
Batang Onang	„	„	Bg. Onang	„	12	„
Goenoeng Toewa	„	„	Si Apas	„	18	„
Batoe Gana	„	„	Siroemambe	„	23	„
Pamoentaran	„	„	Aek Pamoentaran	„	20	„
Si Oenggam	„	„	„ Panantanan	„	8	„
Portibi djai	„	„	Pane	„	25	„
„ djoeloe	„	„	„	„	23	„
Goenoeng Toewa	„	„	„	„	25	„
Poerba di Nomba	„	„	„	„	40	„
Hadjoran	„	„	Aek di Ombal	„	35	„
Napa Gadoeng Laoet	„	„	Pane	„	36	„
Tambiski	„	„	„	„	13	„
Mandalasena	„	„	„	„	13	„
Sandean	„	„	Aek Halonggonan	„	12	„
Oedjoeng Padang	„	„	„	„	18	„ [1])
Soenge Datar	„	„	Soenge Datar	„	30	„
Si Bajo				„	18	„
Si Pijongot	„	„	Aek Asaän	„	20	„
Bahap	„	„	„ Bahap	„	20	„
in het Bila-gebied:						
Baringin	„	„	Aek Badoewar	„	30	„
Tapoes	„	„	„ Sidadaha	„	35	„
Tolang	„	„	„ Tolang	„	25	„
Si Oelamboe	„	„	„ Si Oelamboe	„	38	„
Loboe Tajas	„	„	„ Lampining	„	50	„
Goenoeng Tinggi	„	„	Bila	„	60	„ [2])
Pinarik	„	„	Aek Pinarik	„	70	„

[1]) Hieronder wordt begrepen Si Gala Gala, welker bevolking te Oedjoeng Padang tehuis behoort.

[2] Het grootste deel der bevolking houdt verblijf op de ladangs,

Si Moendoel	aan de	Aek Si Moendoel	met 52	huisgezinnen.

en in het onafhankelijke gebied:

Garoga	aan de	Aek Tandjong	„ 40	„
Parsosoran			„ 75	„
Na Pompar	„ „	„ Katejak	„ 23	„

De kampongs in dit stroomgebied, die onder Si Pirok ressorteeren, zijn over het algemeen sterker bevolkt. Ik ben niet in het bezit geraakt van gegevens omtrent de talrijkheid der bevolking in dat deel. De voornaamste kampongs zijn aldaar Pangariboewan, Lijang, Gadoe, Tapoes, Ampoloe, en meer westwaarts Praoe Soerat. De kampongs in het Angkolasche gedeelte zijn even weinig beteekenend als in Padang Lawas.

Communicatiemiddelen.

Een enkel woord over de communicatiemiddelen is hier niet misplaatst. In het beneden stroomgebied wordt de communicatie onderhouden door middel der bevaarbare rivieren. De kampongs en bouwvelden toch liggen alle langs de rivieren. De waarde van den tijd kent de inlander niet en het handelsverkeer is niet van dien aard, dat groote behoefte aan kortere wegen wordt gevoeld. Trouwens het maken van landwegen zou groote bezwaren opleveren. Vele moerassen, kreken en meren doorsnijden het benedenland. Daarbij zijn de bosschen, die behalve op de bouwvelden het geheele benedenland bedekken, werkelijke oer-wouden, zoodat zij bijna ontoegankelijk zijn. En toch hebben indertijd voetpaden bestaan van Kala Pane naar Si Langsi Oetan, beide plaatsen aan de Baroemoen gelegen, en van Laboean Batoe naar Negari lama aan de Bila. Deze paden zijn in de laatste 15 jaren nimmer meer gebezigd geworden. In 1875 werd ten behoeve van den handel een groote weg aangelegd van het Chineesche kamp Laboean Bilih naar Tandjong Loemba-loemba, de plaats waar de in- en uitgaande prauwen worden gevisiteerd. Daar de weg onder inlandsch toezicht bleef, is hij vervallen en verlaten. In 1877 werd in Bila een aanvang gemaakt met het aanleggen van een grooten weg van Soengei Djawi-djawi naar de bovenstreken. Ik geloof dat de weg toen ter lengte van een halve paal gelegd is geworden. Sedert heeft men het werk laten rusten.

In het bovenstroomgebied wordt de rivier als middel van vervoer gebezigd in Baroemoen Tonga, en de Pane-rivier op tot Portibi djoeloe. Overigens maakt men gebruik van voetpaden, die overal en in menigte

worden aangetroffen, soms op de ontoegankelijkste terreinen. Steeds werd meer gelet op de kortheid van den weg dan op gemak, zoodat in het bergland vele paden over de toppen der bergen zijn aangelegd. Hierdoor wordt een herhaaldelijk klimmen en dalen uitgespaard. Op de padang. (grasvlakte) zijn die paden steeds herkenbaar, schoon ze soms erg verborgen zijn onder het hoog opschietende gras. Nog bestaan er tallooze karbouwen paden, die op droge gronden slechts door iemand, die er dikwijls gereisd heeft, te herkennen zijn. In het bergland kost het soms groote moeite om de paden te vinden. Zelden zal echter de ervaren bergbewoner zijn weg missen.

Sedert het Gouvernement zich in Padang Lawas vestigde, is men begonnen wegen aan te leggen, voorloopig slechts dienende om te paard te kunnen reizen. Toch heeft men ook reeds aangevangen voor de toekomst te zorgen, nl. groote wegen aan te leggen om aan de handelsartikelen een goed transport te verzekeren, in het algemeen om het verkeer te vergemakkelijken. Die wegen zijn nog in eersten aanleg.

Het wegennet is vastgesteld en bestaat uit de volgende wegen.

1. Een weg, die Padang Sidempoean met Goenoeng Toewa moet verbinden. Deze weg moet loopen via Pargaroetan, langs Panoempoean, over den Adijan ni Ogoengan, via Pamoentaran, langs Si Oenggam naar Goenoeng Toewa, de hoofdplaats van Padang Lawas.

2. Een weg, die Goenoeng Toewa verbindt met het bergland.

Deze loopt via Oeta imbaroe langs Hamboeloe en Ite Oerat over den Adijan Salak, via Soenge Datar naar Si Pijongot.

3. Een weg tot verbinding van noordelijk en zuidelijk Padang Lawas.

Deze loopt van Goenong Toewa via Binanga en Oenteroedang, langs Aek na bara, via Si Pagaboe naar Siboewan en Batang Boeloe.

4. Eene verbinding van Oost- en West-Sumatra, van uit Binanga via Hoeristak en Oedjoeng Batoe naar Kota Pinang.

Het hiermede aansluitende net van wegen, voldoende voor transporten met paarden, is het volgende.

1. Van Goenoeng Toewa via Hadjoran, Si Mandiangin, Pagaran Salak naar Lijang (Si Pirok).

2. Van Pagaran Salak naar Si Alang, Batoe Gana en Pamoentaran.

3. Van Si Mandiangin via Oeta imbaroe naar Napa Gadoeng Laoet.

4. Van Goenoeng Toewa via Portibi en Gading naar Si Pagaboe.

5. Van Oeta imbaroe via Si Paho, Oedjoeng Padang, Si Hopoek naar Oedjoeng Batoe.

6. Van Oedjoeng Padang naar Adijan Salak.

7. Van Hamboeloe of Ite Oerat naar Sandean.

8. Van Si Pijongot via Si Bajo, Rokkare naar Tambiski.

9 Van Si Pijongot via Goenoeng Tinggi naar Si Moendol of wel direct naar Si Moendol.

10. Van Si Pijongot naar Tapoes èn Tolang.

11. Van Si Pijongot naar Bahap en Si Langge.

12. Van Tapoes via Parsangaran naar Si Oelamboe.

13. Van Parsangaran via Loboe Tajas naar Goenoeng Tinggi, Saroematinggi en Si Moendol.

14. Van Saroematinggi naar Pinarik.

15. Van Siboewan via Djandji Lobi, Hasahatan, Paringgonan, Sosopan, Siroematinggi naar den grooten weg tusschen den Adijan ni Ogoengan en Panoempoean.

Geologische gesteldheid.

Het geheele stroomgebied is nimmer aan een geognostisch onderzoek onderworpen. Het eenige wat wij tot nu toe op het gebied der aardkunde er van weten, is ons door Junghuhn medegedeeld. Doch hetgeen door hem behandeld werd, heeft slechts betrekking op een gering deel van dit gebied, zoodat wij ons volstrekt geen beeld van het geheel kunnen vormen. Verre van te meenen het ontbrekende te kunnen aanvullen, verklaar ik veeleer geen voldoende kennis te bezitten om zelfs te trachten een oppervlakkig, maar toch juist beeld te geven van wat de aardkorst bevat, hoe de vorming der verschillende grondlagen heeft plaats gevonden, welke bestanddeelen overal aanwezig zijn — in één woord van alles wat heeft bijgedragen tot het ontstaan en de uiterlijke gedaante van dit gebied. Als ik het waag mij op dit veld te bewegen, is het hoofdzakelijk om anderen, met meerdere kennis toegerust, op te wekken tot onderzoek van een terrein, dat blijken zal de moeite van het onderzoek te beloonen. Want zooveel is zeker, dat het stroomgebied schatten in den schoot der aarde verbergt, die later bronnen van welvaart zullen openen. Hier en daar toch wordt een tip van den dichten en dikken mantel, die de rijkdommen der aarde bedekt, opgeheven. Die ontblootingen zijn, zelfs voor den leek, als het ware openbaringen eener betere toekomst voor deze streken, wanneer nl. een nijver en ondernemend volk niet alleen de blikken daarop zal slaan, maar ook de geheimen der aarde zal trachten te ontsluieren, ten einde er tot eigen voordeel nieuwe bronnen van inkomsten te openen. In afwachting daarvan wend ik mijne zwakke krachten aan

om te trachten ten minste eenig denkbeeld te geven van de geologische gesteldheid dezer landen.

Wij behoeven slechts het kustland aan te zien om ons eene voorstelling te maken van de vorming van het land, dat thans door zwaar bosch wordt ingenomen en de afdeeling Laboean Batoe uitmaakt, doch in vroegere eeuwen door de zee bespoeld werd. Mangrove-bosschen bedekken den kustzoom. Wie de werking dezer bosschen heeft leeren kennen, hoe zij met hun labyrintisch net van wortelen al het afvloeiende en aanspoelende van het water opvangen en tot grond vervormen, twijfelt geen oogenblik, of al deze lage landen, die slechts geringe verheffing bezitten, zijn op dezelfde wijze tot stand gekomen. Zelf kan ik constateeren hoe in nog geen twee jaren tijds de Tandjong Bangsi minstens 25 meter is vooruitgeschoven. Wel had het nieuw gevormde land nog niet die vastheid erlangd, dat het begaanbaar was geworden, maar, terwijl het vroeger niet mogelijk was om in dien modderbodem tot op een vadem diepte vasten grond te krijgen, kon men er later visschers in zien baggeren om de door de ingevallen eb in de modder achtergeblevenen spartelende visschen te vangen. Machtig is die slibvorming, welke tot diep in het land zichtbaar is en te langer zichtbaar blijft, naarmate het land aan herhaalde overstroomingen blootgesteld is. De modderige kleilaag is wit en grijswit, in de onderlagen donkerder gekleurd, barst spoedig bij grootte hitte en neemt in groote mate vocht op, terwijl de bovenlaag eene glibberige massa wordt. Meer stroomopwaarts, dus in het reeds vast geworden land, zijn die kleilagen met een min of meer dikke humuslaag bedekt, en ontstaat er ook teelaarde. Daar nemen de hooge bosschen een aanvang. Hoe hooger men komt, hoe donkerder de benedenkleilaag wordt, die in Laboean Batoe roodbruin is gekleurd.

In het Bilasche heeft die overgang veel sneller plaats gevonden. Het hoogere land ligt ook meer nabij de monding. Daarentegen is deze snellere vorming niet gelijkmatig. Men vindt zelfs een weinig meer stroomopwaarts weder een reeks van moerasgronden, die doen veronderstellen, dat het noordelijk deel van het Bilaland van vroegere vorming is dan het onmiddellijk daaraan grenzende zuidelijke deel; dat dus dit deel een eiland moet zijn geweest, dat later aan den vasten wal is verbonden. Alles duidt aan dat het Bila stroomgebied van oudere vorming is dan dat van de Pane. Onmogelijk is het ook niet, dat vóór het bestaan van de Pane, zooals zij zich nu vertoont, de Bila zich rechtstreeks in zee gestort heeft. Het land van Tandjong Bangsi af tot aan de noordelijke pintasan zou toen nog niet bestaan hebben, of misschien bestond er toen nog maar een eiland,

dat zich langzamerhand heeft uitgebreid, zoodat alleen zijn kustland of datgene, wat langs den rechteroever van de Pane en langs de zeekust ten noorden en ten oosten ligt, van de laatste vorming is. Deze onderstelling is niet uit de lucht gegrepen. Men meent althans dat tusschen de Pane en de kust een hooger land gelegen is, dat evenwel door de vele zich daarom heen bevindende moerassen moeilijk te bereiken is. Hoe dit ook wezen moge, zeker is het dat de grondvorming in de Bila reeds nabij de kampong Negari lama geheel voltooid kan heeten, in de Pane eerst nabij de kampong Tandjong Barolak.

Overigens leveren de alluviale gronden der afdeeling Laboean Batoe tal van verschillen op. Gele, roode, witte, blauwachtige klei is de algemeene grondlaag, waarop zich een dikke humuslaag, soms van 3 tot 4 voet, gemiddeld echter slechts van een paar voet dikte, gevormd heeft. Zand vertoont zich eerst daar, waar de vloed geen invloed meer op de rivier uitoefent. Steen is in het Pane-gebied niet of anders zeer weinig te vinden. In den Bila-stroom worden bij Rantou Parapat rolsteenen gevonden; overigens zijn ook in het benedenstroomgebied van de Bila steenen en gesteenten schaarsch. Sommige rivierhoeken zijn bedekt met grint; meestal vindt men er fijn zand, vermengd met kwartsdeelen. Een harde mergelsoort, verschillend gekleurd, zet zich op sommige hooge oevers in lagen af, zooals bij Djoeroebenang. Nabij Si Ringoe ringoe doen zich kleilei, leiaarde en leiporfier voor. Men zegt er tinertsen gevonden te hebben. Daar waar de klei een okerroode kleur heeft, mogen zwavelzuur ijzer en ijzeroxyde verwacht worden. Hooger de Bilarivier op liggen kalk en zandsteenlagen. De grond heeft er een schraler voorkomen, en is soms een harde mergelbodem. Niet het minst verdient vermelding dat in het Bila stroomgebied ook goud werd gevonden. Voorheen bestonden te Bandar goudwasscherijen. [1])

Padang Bolak doet zich als eene vlakte voor en staat ook als zoodanig bekend. Het is echter verre van vlak: eerder zeer oneffen en dikwijls zeer bultig. Zelden steken echter de ruggen of schedels dier oneffenheden verre boven elkander uit, zoodat het geheel, hoe ook doorsneden door tallooze kloven en inzakkingen, vooral van eene hoogte gezien, zich als een glooiend vlak aan het oog vertoont. Deze kloven hebben in den regel steile kloofwanden, vooral wanneer zij door steppe-

[1]) Hieraan is het eigenlijk toe te schrijven dat te midden van een Batahsch land het Rausche Balimbing gevonden wordt. Deze plaats was vroeger bewoond door Rauenaars, die bekend staan als uitstekende goudwasschers.

rivieren doorstroomd worden. Aan de breukranden komen de verschillende lagen te voorschijn. Het samenstel van de meer benedenwaarts gelegen lagen is daardoor te onderkennen. Deze zijn afwisselend van klei, mergel, zandsteen of kalk, nu eens horizontaal, dan weder sterk hellend. De kleur is verschillend. Wit, geel, oranje en bruin komen het menigvuldigst voor. De bovenste aardkorst toont afwisselend dezelfde grondsoorten en vormt ook soms de afgebroken koppen dier lagen. Kwartszand vindt men in den westelijken en den noordwestelijken hoek der vlakte. Rolsteenen vullen de beddingen der rivieren.

Oeloe Baroemoen verschilt weinig van Padang Bolak. Alleen is de humuslaag daar rijker. Verscheidene heuvels bevatten *tanobange*, de zoogenaamde eetbare klei, op Java *tanah ampoh* geheeten. Deze kleisoort wordt met zout gemengd en is voor den inboorling een soort van versnapering. Andere heuvels bevatten veel aan ijzeroxyde rijke klei. Groote gesteenten treft men in de vlakte niet aan. Doch er ligt, geheel afgezonderd te midden van een kaal grasveld in het gebied van de Si Apas, een groote steen, bestaande uit hard verweerde zandsteen, die om zijn vorm *batoe mardjoelang* geheeten wordt. In vroegere tijden was deze steen de woonplaats van den geest Poetari roedang.

Verscheidene heuvelachtige opheffingen zijn bedekt met grint en rolsteenen, terwijl al het omliggende land en zelfs de flanken en de voet daarvan geheel verstoken zijn. Hoe zijn die steenen daar gekomen?

Wanneer men dat vlakke land aanschouwt met zijne glooiende vlakten, zijne golfvormige verheffingen, te eener zijde omringd door steile bergen, die zich zonder eenigen overgang verheffen en de vlakte scherp begrenzen, en men stelt zich niet tevreden met de kennis van wat is, maar tracht door te dringen tot het eeuwenlang verleden, dan komt men terstond op het denkbeeld dat eens de zee die bergwanden met hare golven heeft gebeukt, en dat slechts aanmerkelijke opheffing van het land dat element heeft doen terugwijken naar het oosten, alwaar het door latere werkingen beperkt is geworden tot een straat.

't Is zeker dat de bergen nog in hun meest oorspronkelijken staat verkeeren. Doch ook hier is een min of meer dikke humuslaag met klei, zand, kalk, enz. de algemeene bedekking. In vele dalkloven is de humuslaag zeer aanzienlijk, een natuurlijk gevolg van de omgeving. Alles opnemende wat de hellingen door erosie loslaten, erlangt de humuslaag dikwijls eene grootere dikte dan in de alluviale boschgronden. Die dalen zijn het voornamelijk, welke de bevolking tot bouwvelden uitkiest. De hellingen der bergen behouden nogtans voldoende humus tot het voortbren-

gen en dragen van een weelderigen plantengroei. Niet overal is die vruchtbare laag gelijkelijk verdeeld. Soms zelfs doet totaal gemis daarvan de kern van het gebergte te voorschijn treden als ruwe zandsteen of geelwit kalkgesteente. Andere bergen bevatten veel kwartszand, waarop het plantenleven zich weinig ontwikkelt. Andere weder toonen roode wanden van aan ijzeroxyde rijke klei, terwijl nog andere witte of blauwe klei inhouden, die alle plantengroei onmogelijk maakt.

Niet alle dalbodems bezitten eene vruchtbare laag als algemeene bedekking. Beschouwen wij onder anderen het hoogdal van Garoga, dat wellicht den bodem van een voormalig, later leeggeloopen meer voorstelt. Lagen van witten plastischen thon bedekken dien bodem in horizontale lagen, waarop een schrale groei van grassen en struiken gevonden wordt.

Het tegenovergestelde treft men in de vallei van Batang Onang aan, die eveneens een meerbekken moet geweest zijn, waaruit het water na eene hevige doorbraak door het randgebergte, hetwelk de Balanga en de Si Pal pal vormen, is weggeloopen. De grond is daar zeer vruchtbaar. Een blik op de vallei van Batang Onang is voldoende om het onderscheid met het hoogdal van Garoga op te merken.

De bodem van het dal van Hoeroeng vertoont hier en daar eene bergpuin-ophooping. Het zand is kwartshoudend, doch niettemin vruchtbaar. Alle andere dalen in dit stroomgebied moeten verder beschouwd worden als de meest vruchtbare streken, waar de landbouw de schoonste toekomst te gemoet gaat.

De bergen toonen groote verscheidenheid van vorming aan.

Het Maleja-gebergte is een granietgebergte. Over groote graniet- en kwartsbrokken spoedt de Baroemoen zich naar de vlakte. In de bedding van deze rivier worden granitische rolsteenen gevonden. De wanden der voorbergen zijn gevormd uit verweerde rotssoorten, in kleiaarde en leem overgegaan. Aan den voet van dit gebergte is de boven grondlaag vruchtbare teelaarde.

De Balanga vertoont in zijn torenvormige spits eene zandsteenvorming. Hij gelijkt een reusachtige zuil met koepelvormigen schedel uit zandsteen gebeiteld. Dit gebergte levert even als de Malejaketen goud in den vorm van stofgoud in het zand der rivieren.

In het noordelijke gebergte hebben kalk- en zandsteenformatiën de overhand. Een zuiver zandsteengebergte is o. a. de Pintoe Marbela op de grenzen van Angkola en Padang Lawas. De voet van dit gebergte, of liever de aan den bovenloop der Si Apas gelegen bergen, van welke

de Pintoe Marbela het verlengde is, is echter weder eene kalksteenformatie. Eigenaardig en opvallend vertoonen zich hier die kalkbergen. In den regel kenmerken zij zich door een gele en helderbruine kleur. Maar elders, zoo o. a. in het pas genoemde gebergte, kan men uitgestrekte kalklagen in de grilligste opeenhoopingen aanschouwen met helderwitte kleur en sterke afscheidingen van andere lagen met het zachtste rood gekleurd. Het is vrij zeker dat deze schoone roode lagen uit kalk bestaan en niet uit klei met ijzeroxyde vermengd, zooals de kleur allicht zou doen vermoeden.

In het oostelijk grensgebergte van Batang Onang zijn de hellingen opgevuld met zwart verweerde kalksteenbrokken, door den inlander „*batoe poesoek*" geheeten. De grijs- en geelkleurige bodemsoort, die op deze bergen de bovenlaag vormt, is weinig vruchtbaar. Hetzelfde vertoont de bodem van het voorgebergte van den Si Lajang lajang. Deze berg is evenzeer in de noordelijke helft een kalksteengebergte. De zuidelijkste hoek nabij de kampong Si Mandiangin bevat wederom veel zandsteen. De hellingen van dezen berg zijn aan de oost-, noord- en westzijde zwaar begroeid met bosch. De zuidzijde is onvruchtbaar en het geheele voorgebergte met uitzondering van enkele kloven behoort tot de onvruchtbaarste streken van Hadjoran. De bodemlaag is kleiachtig en wordt bij droogte zeer hard.

Deze eigenschappen heeft de streek gemeen met het geheele noorder grensgebergte van de vlakte van Padang Bolak. Bovendien wordt deze grijskleurige kleilaag dikwijls afgewisseld met donkerroode lagen van ijzeroxyde houdende klei.

Meer dan door zijne onvruchtbaarheid is dit voorgebergte bekend door zijn rijkdom aan tinertsen, die nabij Oedjoeng Bosi worden gevonden. Nabij die plaats bestaan ook bruinkolenlagen, die zichtbaar zijn aan den breukrand der dalgroeve van de Batang Pane.

Aan de Aek Loepoet, die zich in de Aek Si Ombal ontlast, moeten lagen van vette steenkolen bestaan. Gaarne had ik mij daarvan willen overtuigen, maar telkens werd ik daarin verhinderd. Is het bestaan daarvan zeker en zijn de lagen van groote uitgestrektheid, dan zoude eene ontginning met weinig bezwaren voor den afvoer te kampen hebben. Want reeds op eenige palen (± 5) van daar zouden de kolen per raket naar het meer bevaarbare gedeelte van de Pane-rivier kunnen worden vervoerd.

De kalkformatie strekt zich in eene bijna onafgebroken lijn uit tot aan den Batoe Horing, het kalkgebergte bij uitnemendheid. Deze berg,

bewesten Tapoes gelegen, sluit zich verder aan het zandsteengebergte van Hoeroeng. De kalksteen is vast, maar bevat even als het kalkgebergte van de Bila keten vele gaten en holen, die nergers groote afmetingen bezitten. In deze holen wonen een massa dieren, als slangen, hagedissen, vleermuizen, nachtvogels, enz., wier uitwerpselen een sterke amoniakhoudende lucht in die beperkte ruimte doen ontstaan.

De bergen van midden-Dolok zijn voor het grootste gedeelte zandsteenvormingen. De rivieren zijn meestal goudhoudend. Het goud komt er ook in fijn gedegen toestand voor. Ook moeten er veel tinhoudende gronden zijn. Zelfs beweert men dat in de Bilaketen een soort van kopererts voorkomt.

Het Hoeroenggebergte is eene rijke zandsteenformatie, rustende op trachytischen bodem. De Dolok Hadjoran, die aan dit gebergte sluit, is een trachytberg. Door zijne voormalige werking bevatten de noordelijk van dezen berg stroomende rivieren in hare beddingen eene menigte rolsteenen, waaronder ook vuursteen, tusschen wanden van groote donkergrijze en donkerbruine trachytblokken. De beddingen hebben ook donkere mergellagen met kalksteenen of daarmede vermengd tot eene harde korst.

De hellingen der bergen van Hoeroeng zijn zandsteen, misschien hier en daar doorbroken door vulcanische gesteenten.

Het vulcanische gesteente komt ook te voorschijn aan de wanden van de Si Apas-rivier, waar naast verweerde kalklagen verspreide trachytblokken voorkomen. Zij zijn sterk verweerd en overtrokken met een geelachtige korst. Dezen blokken liggen tamelijk hoog boven de bedding van de rivier, welke zich over een lossen kleibodem voortbeweegt. Zonderling is daarbij de aanwezigheid van glinsterende kwartskorrels, ofschoon graniet, waarvan de kwarts een verweringsproduct is, aldaar niet gezien wordt.

Klimaat en weêrsgesteldheid.

Bij zulk eene groote uitgestrektheid, bij zooveel verscheidenheid van terrein kan natuurlijk geen sprake zijn van een gelijkvormig klimaat. Het verschil is aanmerkelijk tusschen dat van de vlakke landen en dat der bergen, dat van de boschrijke en dat der boomlooze streken, dat der kusten en dat van het binnenland.

Het is mij niet mogelijk geweest het verschil eenigermate te bepalen. Slechts hier en daar werden van tijd tot tijd temperatuurverschillen

waargenomen, doch zij alleen bepalen het klimaat niet. De vochtigheidstoestand van den dampkring, zijn ozongehalte, de hoeveelheid van den gevallen regen in zeker tijdsbestek, de dampkringsspanning, zijne electriciteitsontlading konden wegens gemis aan instrumenten in het geheel niet onderzocht worden.

Geregeld werden echter de thermometerstanden te Portibi (ongeveer het midden der vlakte van Padang Bolak) gedurende een tijdvak van twee jaren opgeteekend. Daaruit kan dit resultaat worden opgemaakt, dat de gemiddelde temperatuur aldaar in den drogen tijd 28° à 29° R. bedraagt; en dit wel ongeveer op den middag. 's Nachts is de thermometer nimmer beneden de 24° R. gedaald, als men ten minste aanneemt, dat het maximum der afname van de temperatuur bij zonsopgang of wel even daarvoor plaats heeft. In den regentijd was de gemiddelde temperatuur over dag 25° à 26° R. en 's nachts 18°. Toch daalde in dien tijd de thermometer ook herhaaldelijk tot 16° en 15°. [1]) Grootere afkoeling heeft derhalve in den regentijd plaats; in den drogen tijd is de vermindering van warmte nauwelijks merkbaar.

Een belangrijker verschil van temperatuur ondervindt men in de overgangstijdperken. In dat van den regen- naar den drogen tijd is de warmte des daags dragelijk en stijgt nooit boven de 28°, terwijl de thermometer des morgens bij zonsopgang niet zelden beneden 15° daalt. De gemiddelde temperatuur in dit tijdperk kan niet nauwkeurig bepaald, evenmin als de grenzen juist afgebakend kunnen worden. Zij zal gesteld kunnen worden niet ver van 20° à 21° af te liggen. In dit tijdperk van overgang is de vlakte bedekt met een dichten dauw, die lang na zonsopgang nog als een zware nevellaag boven de vochtige plaatsen blijft hangen. Deze nevel trekt slechts langzaam op, en eerst tegen 10 en 11 uur des voormiddags heeft zij zich geheel in den dampkring opgelost om zich daarna als cumuli aan den hemel te vertoonen. Spoedt de droge tijd daarentegen ten einde, dan wordt de warmte ondragelijk. De thermometer stijgt tusschen 1 en 3 uur des namiddags tot 29°, 30° en niet zelden tot 31° R. (ruim 101° F. of bijna 39° C.) en geen verkoelende wind tempert de hitte. Plaatst men dan den thermometer op den sterk verhitten grasbodem en wordt hij vrij door den wind aangeraakt, dan stijgt de kwikzuil nog meer en bereikt een bijna nog één graad groo-

1) Willer noemt het klimaat niet ongezond maar uiterst ruw. Verder zegt hij dat hij na den middag niet zelden eene warmte van 27° tot 29° en 's nachts van 14° tot 15° R. aantrof.

tere hoogte. Die wind is over de overal sterk verwarmde oppervlakte gestreken en is warm. Zulk eene hitte werkt afmattend op mensch en dier, op lichaam en geest. Geen leven wordt bespeurd. Alles verbergt zich in de donkere schaduwen der kleine bosschen om eenige verkoeling te vinden. Geen ander geluid wordt vernomen dan het suizen en gieren van den wind. Men ziet de dieren hijgen; de vogels, met open snavel verademing zoekende, laten de vleugels slap afhangen; de karbouwen, onophoudelijk hunne lichamen met water besproeiende, zoo de een of andere beek hun tot ligplaats dient, zijn niet meer vergezeld door de hen anders steeds volgende witte reigers. De hitte dringt in de huizen door en doet het houtwerk splijten. Deze warmte houdt ook des nachts aan en ondergaat slechts weinig vermindering, wanneer tegen het einde van dit tijdperk ook de wind is gaan liggen en de lucht bedekt is met donkere wolken, die, niet meer uiteengedreven worden en zich ook niet oplossen in weldadigen regen.

Hoewel Oeloe Baroemoen, voor zoover de vlakte betreft, hetzelfde physiognomische karakter heeft als Padang Bolak, is het klimaat er veel gunstiger. Nooit stijgt er de warmte tot een hoogte, die niet aan de meeste tropenlanden eigen is. 's Nachts ondergaat de temperatuur er eene aanmerkelijke afkoeling. Toch blijft de warmte, daar de streek boomloos is, zeer gevoelig. In den drogen tijd was de hoogste hier door mij waargenomen temperatuur slechts $28^1/_2{}^0$ R. en de grootste afkoeling gedurende dat tijdperk bedroeg 6°. Maar ook in den regentijd was 28° warmte niets ongewoons; daarentegen had er grootere afkoeling plaats. Lager dan 18° heb ik den thermometer echter nimmer zien staan.

Het gunstige klimaat heeft Oeloe Baroemoen hoofdzakelijk te danken aan de hooge, overvloedig met bosch begroeide bergen, die het vlakke land aan drie zijden omgeven en de bronnen in zich bevatten van de vele snelvlietende stroomen, die de vlakte doorsnijden. Voorts is de vlakte in de onmiddellijke nabijheid van of wordt zij als het ware begrensd door de zware bosschen van het Sosa-gebied.

Weinig verschil levert het klimaat van Oeloe Baroemoen met dat van het benedengebied. Ook daar kunnen de nachten koel zijn. Dan is het bosch geheel overspannen met een wolkennet, dat spoedig na zonsopgang wegtrekt. De hoogste temperatuur te Laboean Batoe (het waarnemen geschiedde echter zeer ongeregeld) was in 1877 95° F. (28° R.) De zeekust zal in dit opzicht weinig verschillen van het boschrijke binnenland, ofschoon men mag aannemen dat de verkoeling, door den landwind 's nachts teweeggebracht, niet zoo groot is als op de plaats

van zijn ontstaan. De lucht is er doorgaans vochtiger en een drukkende hitte, op sommige tijden voorkomende, is er veelvuldiger en ondragelijker.

De gelegenheid ontbrak mij om in het bergland temperatuurwaarnemingen te doen, waaruit eenige bepaalde conclusie zoude kunnen worden getrokken. Terwijl echter op de vlakte van Padang Bolak doorgaans eene temperatuur van 29° werd waargenomen, steeg in dat tijdperk in den Dolok de thermometer nimmer boven $27\frac{1}{2}$°. Er zijn in de bergstreken zooveel omstandigheden, die op de temperatuur werken, dat eene tijdelijke opname van zeer geringe waarde is.

Op de hoogvlakte van Garoga in het bovenstroomgebied van de Bila heerscht bij wijlen een zacht klimaat. Men beweert echter dat het er doorgaans zeer guur is. Gedurende mijn verblijf in die streek had ik niet over warmte te klagen. Alleen het eigenaardige gevoel, dat men op groote hoogten ondervindt, alsof de zon steekt, deed aan de toen heerschende warmte eenen hoogeren graad toekennen, dan zij in werkelijkheid had. De warmte bedroeg toen te nauwernood 26° R. Bij zonsopgang noteerde ik aldaar (ruim 1000 meter boven de oppervlakte van de zee) de volgende cijfers: 16° — $14\frac{1}{2}$° — 15° — 16° — 14° — $15\frac{1}{2}$° — 15° — 16° — 14° — 14° R., dus gemiddeld gedurende 10 achtereenvolgende dagen, die ik daar doorbracht, 15° R. Dit was in de laatste dagen van October en de eerste dagen van November 1883, toen de regentijd nog niet was aangebroken, maar elk oogenblik kon worden verwacht. Gedurende dien tijd was het weder droog, maar vóór dien tijd waren reeds regens gevallen, die de rivieren een weinig hadden doen wassen. Ware de hoogvlakte in plaats van met grassen met bosch bedekt, men zou voorzeker eene nog aanmerkelijker daling hebben waargenomen. Zoo stond te Si Oelamboe, een paar honderd meter lager dan Garoga gelegen, de thermometer op twee ochtenden op 14° R. Si Oelamboe is gelegen in eene smalle vallei, waardoor de rivier van dien naam stroomt. De vallei is geheel door bosch omgeven. In het dal van Hoeroeng was de laagste temperatuur, in het begin van den regentijd waargenomen, 16°.

Het zachtste klimaat, aan minder verschillen blootgesteld, bezit ongetwijfeld het benedenstroomgebied. De hitte is er zelden langen tijd ondragelijk, de koude 's nachts niet zoo gevoelig, dat zij nadeelig kan werken. Zelfs in het moerassige kustland oefenen de miasmen door de gelijkvormigheid van temperatuur niet die nadeelige werking uit, welke elders plaats heeft.

In de bergen kan het zeer guur zijn. Dewijl lengte-, dwars- en tus-

schendalen ze doorsnijden, zoeken de luchtstroomen in dien doolhof van gangen een geleidelijken uitweg, welken zij niet altijd terstond vinden Ook geraken zij herhaaldelijk met elkander in botsing. Dan heerschen vaak stormen en orkanen.

Hoe gezond Oeloe Baroemoen ook wezen moge, valwinden, die van het Maleja-gebergte komen, bereiken den bewoner dier vlakte herhaaldelijk. In den regentijd heeft de vlakte de meest gelijkmatige temperatuur. Op zoogenaamde triestige dagen stijgt de thermometer niet boven de 25° en daalt hij niet beneden 20°. Het aangenaamste is het er in de droge dagen, wanneer des middags de hi·te wordt getemperd door frissche regenbuien.

Schoon niet ongezond, bezit de eigenlijke vlakte van Padang Bolak het minst aangename klimaat. Terwijl het er ondragelijk heet is in den drogen tijd, wordt men er nog bovendien geplaagd door een in die perioden steeds aanhoudenden westenwind, die de hitte maar vermeerdert. In den regentijd daarentegen zijn het de stormen uit het oosten, die de vlakte teisteren en het daar guur maken. De regens vallen er dan in zware stortbuien neder. In de overgangstijdperken maakt het verschil van temperatuur bij dag en bij nacht het leven er dikwijls zeer onaangenaam.

Voortdurend heb ik doen uitkomen dat hier een droge en een natte tijd bestaat. Die tijdperken zouden moessons kunnen genoemd worden. Daaraan zou men dan echter niet die beteekenis moeten hechten, welke het woord moesson in den regel heeft, nl. van den tijd, in welken de oostpassaat de heerschende wind is en droogte medebrengt, en dien, in welken een westen- en noordwestenwind steeds zware regenbuien voor zich uitdrijft en dagelijks doet nederstorten. Dit is althans niet van toepassing op de vlakte. Wellicht dat er in de hoogere luchtstreken zulke winden heerschen: men bespeurt ze evenwel niet. Ik zal derhalve voortgaan het woord moesson te vermijden. Het zal ook verder blijken dat van constante winden, zoo als hierboven gezegd werd, met hnnne als regel aangenomen uitwerkselen geen sprake is.

Was voor het benedenstroomgebied met eenige juistheid op tegeven 1), in welken tijd de meeste regens vallen, dewijl daarvan door de besturende ambtenaren sedert 1864 aanteekening is gehouden, voor het onder de Westkust van Sumatra ressorteerende gebied kan ik alleen afgaan op de laatste jaren en op hetgeen bij monde van de bevolking tot

1) Zie mijne „Schets van Laboean Batoe."

mij is gekomen. Elke bepaling van tijd is den inlander echter vreemd. Daaraan is dus weinig waarde te hechten.

In mijne schets van Laboean Batoe deelde ik mede dat in die afdeeling de maanden Februari, Maart, half April, Juni en Juli gekenmerkt worden door droogte; dat de tweede helft van April, en de maand Mei enkele buien geven; dat in Augustus een overgangstijdperk moet worden gevonden tot de regenmaanden September—Januari, terwijl zich in de maanden Augustus—November herhaaldelijk hevige onweders ontlasten. Op genoemde tijdperken valt echter niet altijd staat te maken. Ik constateerde ook alleen de feiten naar aanleiding der gedurende 14 jaren zeer onvolledig gehouden aanteekeningen.

Sprak ik hierboven van juistheid, dan is daaraan de beteekenis te hechten, dat voor de afdeeling Laboean Batoe gedurende een vrij lange tijdruimte gegevens bestaan, waaruit eenige conclusie te trekken is. Want bepaalde grenzen voor de verschillende perioden bestaan niet. Evenmin kunnen tusschen den drogen en den natten tijd in het bovenstroomgebied grenzen getrokken worden.

Het gebied is buitendien zoo uitgestrekt, dat in de verschillende onderdeelen onderling groote verschillen gevonden worden. Oogenschijnlijk is het vreemd dat het verschil tusschen den Dolok en de Padang Bolak-vlakte geringer is dan dat tusschen deze en de daaraansluitende vlakte van Oeloe Baroemoen. De regentijd in Padang Bolak is echter voor een deel afhankelijk van dien van den Dolok, terwijl het klimatologische gebied van Oeloe Baroemoen in geen direct verband staat met de vlakte van Padang Bolak — integendeel geheel andère omstandigheden oefenen daar invloed uit op de veranderingen van het weder.

Door den gang van het weder gedurende drie jaren in de verschillende deelen na te gaan en onderling te vergelijken ben ik tot die slotsom geraakt.

Op Padang Bolak kenmerken windstilte en schemerlicht wegens onvolkomen verdamping den overgang van den natten tot den drogen tijd. Geleidelijk is die overgang niet. Is het droge seizoen nabij, dan steken plotseling onweêrsbuien op en de regen valt in hevige stroomen neder. Die buien duren slechts kort en worden spoedig door den hen vergezellenden oostenwind weggedreven. Gedurende korteren of langeren tijd herhaalt zich dit dagelijks. Als dan een westenwind op de vlakte waait, ontstaan er wervelwinden, die soms op hoozen gelijken. Langzamerhand wordt het uitspansel helderder; de regenbuien verminderen in hevigheid, en eerst met lange tusschenpoozen keeren zij weder. De dagen worden heeter en de nachten koel. De aarde wordt met zwaren dauw bevochtigd.

Deze periode, die voor den groei van het plantenleven het gunstigst is, in welke ook de mensch zich het behaaglijkst gevoelt, duurt slechts kort: soms eene maand, hoogstens twee maanden. Westenwinden komen opzetten en wanneer deze in volle kracht over de vlakte waaien, dan is ook de droge tijd ingetreden met zijne hitte, met zijne droogte en verschroeiing. Deze wind blijft dan dag aan dag en dag en nacht op de vlakte heerschen; alleen in den nanacht vermindert hij in hevigheid. De warmte van den dag wordt door dien wind vermeerderd, want de luchtstroom is over het kale land, dat tusschen den Loeboek Raja en de vlakte ligt, en dat uitermate verhit is, gestreken vóórdat hij deze bereikt. De toestand wordt ondragelijker, wanneer die westen- en noordwestenwinden een maximum van kracht erlangen, orkanen gelijken en in de hechtste woningen hun invloed doen gevoelen. Dan is het een voortdurend loeien en gieren en bulderen en brullen, en de grasoppervlakte wordt op en neer bewogen gelijk een woelige zee. Alle plassen drogen uit. De stepperivieren stroomen niet meer wegens gebrek aan water. Vele daarvan liggen droog Het plantenleven slaapt een tijdelijken doodslaap. Boomen en grassen, struiken en heesters, alles verkrijgt een verschroeid en dor aanzien. De grond barst en bij het doorkruisen van de vlakte vindt men overal sporen van den vernielenden invloed van dien periodiek terugkeerenden wind.

Als Willer over dezen wind schrijft, zegt hij: „De *gending*, die over „*Probolinggo* (Java's Oosthoek) waait, kan maar een flauw denkbeeld „geven van den storm, die het grootste gedeelte des jaars, dag aan dag, „uit het westen over *Padang Lawas* loeit. Gelijk de mistral heeft deze „wind eene alles verdroogende kracht, splijt zelfs den grond en neemt „in weinige minuten alle sporen van slijk en regen weg."

Dit laatste evenwel is overdrachtelijk gesproken, want in den drogen tijd valt gedurende een vijf à zestal maanden geen droppel regen, en vóórdat die sterke wind werkelijk heerscht, zijn reeds alle moerassen en plassen opgedroogd.

Hoe meer deze tijd zijn einde nadert, hoe warmer de temperatuur wordt. Lichte wolken dagen aan den oostelijken horizon op. Zij breiden zich uit en bedekken het uitspansel, zoodat de uitstralende warmte naar den aardbodem wordt teruggevoerd. Te gelijkertijd vermindert de westenwind in kracht. Nog enkele winden brengen stormen te weeg. Het ratelen van den donder wordt vernomen. Maar steeds breiden de wolken zich verder uit. Zij worden dichter, totdat hevige ontladingen van electriciteit, zich openbarend in donder en bliksem, die wolkentent losscheuren en den langgewenschten regen doen stroomen.

Niet terstond geniet de vlakte van deze weêrsverandering. Want de regen aanbrengende wind, die uit het oosten komt, voert de wolken naar de bergen, alwaar zij zich het eerst ontlasten. En eerst nadat de dampkring het evenwicht in vochtigheid, dat door den drogen tijd is verbroken geworden, heeft herkregen, treedt de regentijd op de vlakte in — somwijlen fel, soms lauw, alsof hij nog den overgang zoekt tot eene andere weêrperiode. Dan geven alleen korte doch hevige regenbuien getuigenis van verandering van weêr. Daarom meen ik verband tusschen Dolok en Padang Bolak te zien.

Het is er echter ver vandaan dat op de vlakte een regentijd bestaat, zooals in andere streken. Zelden dat het dagen achtereen regent. Alleen winden van het oosten en noorden, ook, maar slechts bij buien, van het westen en zuiden, jagen de wolken gedurig over de vlakte. Dan doorklieven oogverblindende bliksemstralen dit sombere wolkenfloers en dof ratelt de donder. Dagelijks herhaalt zich dit verschijnsel. Het schijnt dat de warmte. uitstraling van de vlakte groot genoeg is om de wolken te beletten zich in regens op te lossen. Hoe langer die toestand aanhoudt, hoe zwaarder het onweder wordt. De electrische en magnetische spanning wordt te sterk en hevige uitbarstingen, die de luchtlagen in reusachtige golvingen brengen, laten zich hooren. Bliksemflitsen teekenen zich zigzagsgewijze op den donkeren hemel. Zij worden ras gevolgd door oorverdoovende donderslagen met lang aanhoudende ratelingen, die de aarde doen beven van den druk. Dan storten ook de lang opgehouden regens bij zware buien neêr. Zij vullen de onaanzienlijke stepperivieren en maken haar tot stroomen, die zich met krachtige vaart spoeden naar de groote rivieren om zich van den overvloed te bevrijden, of zij spreiden dien uit over het vlakke land langs de oevers. Er heerscht overstrooming. Wanneer de aandrang van het water in de riveren zóó sterk is, dat al het omliggende land onder water staat, dat de oevers door den krachtigen stroom worden afgebrokkeld, dat boomen worden ontworteld en meêgesleept, dat kampongs met vernietiging worden bedreigd, dan zal men de bevolking dat onheil zien wijten aan een watermonster, bekend onder den naam van *oelok naga*, dat de grootte van een karbouw bezit en zich in het water beweegt. En een ieder, die een geweer bezit, zal dat dier trachten te dooden (*manga-njoepkon oelok naga*), want is het dood, dan zal het water ook spoedig binnen zijne oevers terugtreden.

Machtig is de indruk van deze natuurtooneelen, die de werkingen weergeven van de verschillende natuurelementen — lucht, vuur, water en wind. Steeds loeit de wind door en zwiept de regenvlagen met onmeê-

doogenlooze kracht door de lucht. En wanneer niet alleen de oostenwind, maar tegelijkertijd ook andere winden zich in dien strijd mengen, zooals dit dikwijls het geval is, zoodat alweder wervelwinden ontstaan, dan ziet men den regen als in kolken de aarde bereiken

Ik heb mij lang opgehouden bij de beschrijving van de weersperioden op de vlakte. Ik was bijna altijd getuige van deze natuurverschijnselen en te levendig blijft mij de door hen teweeggebrachte indruk bij, zoo afwijkend van dien, in andere streken ondervonden. Zij alleen zouden voldoende zijn om Padang Bolak een kenmerkend verschil te geven met andere streken in onzen Archipel.

Reeds het naastbijliggende land Oeloe Baroemoen levert andere verschijnselen op. Hier kent men die aanhoudende droogte zelden of in het geheel niet. Eene maandlange droogte zelfs komt heel weinig voor. Zij het ook een geringe, een enkele regenbui schenkt nog eens afwisseling en verademing aan plant en dier. Na langdurige droogte pakken de wolken zich spoedig samen en voeren inden vorm van regen hun vocht de aarde toe, soms in zachte buien, maar soms ook vergezeld van donder en bliksem. Hier echter heerscht ook in den drogen tijd een permanente wind uit het westen en zuidwesten. Anders dan in Padang Bolak, is hij hier slechts een gevolg van de wisselwerking met de luchtlagen van het begrenzende Malejagebergte, waarom hij alleen op enkele tijdstippen hevig woedt. Is de oorzaak door den koelen nacht weggenomen, dan legt hij zich ook rustig neder. De sterk verhitte luchtlagen boven de vlakte van Oeloe Baroemoen zetten uit en stijgen omhoog. Zij geven aan de zwaardere koele luchtlagen van de bergen gelegenheid om die leeggeworden ruimte aan te vullen, wat dus den westen- en zuidwestenwind teweegbrengt. Als deze weder verhit zijn, verkoelen zij in de hoogere lagen en worden door een luchtstroom uit het oosten (de oostpassaat ?) naar het westen, dus weder naar de bergen teruggevoerd, of wel de verdunning van de lagen boven de bergen vereischt dezen toevoer van de reeds koel geworden lucht boven de vlakte. Die wind bezit bij herstel van evenwicht, wanneer de luchtlagen boven de bergen en boven de vlakte bijna gelijkmatig verdund zijn, wat wegens de onmiddellijke nabijheid zeer spoedig plaats vindt, weinig kracht meer en wordt langzamerhand onmerkbaar. Er is geen wind meer. De verkoeling van de luchtlagen boven de vlakte heeft door de nabijheid der boschrijke bergen ook spoediger plaats, zoodat de westenwind, tenzij andere invloeden daarop werken, zelden 's nachts blijft doorwaaien.

De westen- en noordwestenwinden van Padang Bolak vinden hunnen oorsprong in dezelfde oorzaken. Hier zijn het echter de. vergelegen

bergen van Angkola en Si Pirok en wel voornamelijk van den Loeboek Raja en Si Boewal-boewali. Het evenwicht wordt behoudens andere werkingen niet spoedig of in het geheel niet hersteld, wegens den grooten afstand van die bergen van de vlakte, alwaar de grootste luchtverdunning plaats grijpt.

Daardoor komt het ook dat in Oeloe Baroemoen de regenwolken, door den oostenwind medegevoerd, door niets voortdurend gestuit of door geene andere kracht weggedreven, zich daar eerder en vaker ontlasten, wat tevens een reden is van de meerdere vruchtbaarheid dezer vlakte. Bovendien is de hitte in Oeloe Baroemoen nimmer zoo groot als in Padang Bolak, zoowel wegens de onmiddellijke nabijheid van het boschrijke woudgebergte en de Sosabosschen als door de groote hoeveelheid water, die met snelheid door de vlakte stroomt. Gelijkmatiger geschieden de overgangen der verschillende tijdperken in het boschrijke benedengebied. Dikwijls smelt het eene, wat slechts door herhaalde onweders merkbaar is, met het andere tijdperk samen. Aan de kust alleen merkt men aan de stormen, die woeden, aan de branding, die de kusten teistert, aan de troebele kleur van het water, zoowel in de zee als op de rivier, dat verandering van seizoen te wachten is. Is de regentijd hier ingevallen, dan valt er ook bijna dagelijks regen, soms den geheelen dag door en dagen achtereen, meestal echter van den middag tot in den nacht. 's Morgens is door de groote vochtigheid de omgeving in een dikken mist gehuld, die zelden geheel wegtrekt dan na heldere en droge dagen.

Geen streek in het benedengebied levert, wat de seizoen-veranderingen betreft, prachtiger effecten op dan het vereenigingspunt der Pane en Bila-rivieren. Men ziet hier niet alleen de kracht der elementen in de lucht, maar ook het water van de breede rivieren deelen in den algemeenen strijd. Men aanschouwt stormen in een binnenwater, dat meer als een zeearm te beschouwen is. Stroomen werken tegen stroomen op. Onder de loeiende en brullende windvlagen krult het water tot schuimende golven, die tegen elkander botsend in schuim uiteenspatten. Hoog werpen zij hunne waterdeelen omhoog en besproeien het oeverland.

Zoo levert elk gedeelte andere verschijnselen op.

In den Dolok wordt de wolkenvorming vermeerderd door de voor Padang Bolak bestemde regenwolken, die door den wind derwaarts worden gevoerd. Slechts winden toonen aan dat de regentijd aanbreekt. Zijn de bergen door herhaalde regens zoodanig bevochtigd en bekoeld, dat de met waterdamp verzadigde luchtlagen de wetten der zwaartekracht volgen, dan eerst dalen de wolken naar de vlakte.

In het noordelijk gedeelte van den Dolok wordt de regentijd gezegd eerder te beginnen dan op de vlakte. De regen is er niet aanhoudend. Hoewel men er ook maandenlange droogte kent, komt zij minder veelvuldig voor dan in het zuiden van dit gebied. Van periodieke winden vindt men in den ganschen Dolok geen spoor. De onweders zijn er heviger en doen zich schrikwekkend hooren door de terugkaatsing van zoovele bergvlakken.

Zoowel het droge als het regenseizoen zijn niet aan vaste tijden gebonden. Ik kan van de vlakte alleen eenige mededeeling doen hoe die verschillende tijdperken zich verhouden hebben in de jaren 1880—1884. In het jaar 1880 duurde de droge tijd van Mei tot November; in 1881 van Juni tot November; in 1882 van Mei tot Januari; in 1883 van Juli tot December; en in 1884 begon de droge tijd eerst in het begin van Juli en eindigde reeds in het begin van December.

Het jaar 1882 is voor de bevolking een plaag geweest. Men herinnerde zich niet ooit zulk een langdurige droogte gehad te hebben. De droogte was algemeen. De boomen lieten de bladeren vallen; grasvelden waren verschroeid; zelfs de taaie alang alang verviel tot stof. Alle aanplantingen van rijst en djagong, van gadoeng en peulvruchten mislukten; klappers bloeiden niet meer; arenboomen leverden den zoo geliefkoosden palmwijn niet meer op. Het water in de groote rivieren was tot een minimum gedaald; de stepperivieren waren uitgedroogd — slechts een enkele, die nog water bevatte. De anders vaste klei was overal gebarsten en gebroken; de ijzerhoudende aardlagen waren tot blokken gespleten. Bosschen in de bergen en op de vlakte brandden af. En als ware dit alles nog geen voldoende plaag voor het land en de bevolking, heerschten er in dienzelfden tijd nog hongersnood en cholera.

De invloed van die droogte heeft zich nog lang daarna doen gevoelen. In 1883 was de klapper schaarsch geworden, wijl de boomen geen voldoende vruchten opleverden. Ook de vruchten van de anders rijk beladen doerijanboomen waren in dat jaar niet verkrijgbaar; andere vruchtboomen leverden slechts een mislukt product. De rijstteelt, te laat aangevangen, mislukte ten deele uit gebrek aan water. Een booze tijd was 1882 voor de vlakte, maar ook voor het geheele stroomgebied.

Wil men de seizoenen binnen niet al te nauwkeurige grenzen bepalen, dan zouden de maanden Februari, Maart, April als de regentijd en Juli tot en met November als de droge tijd kunnen worden aangemerkt. De daartusschen inliggende maanden moeten als overgangstijdperken worden beschouwd.

In de bergen is de regentijd van langeren duur. Daarentegen is de droge tijd korter, zoodat de overgangsmaanden worden verschoven.

In 1884 was de regentijd overal vroeg ingetreden. In langen tijd was in het geheele gebied niet zooveel regen gevallen De rivieren, en voornamelijk zij die in het noorden ontspringen, traden herhaaldelijk buiten hunne oevers; de stroomen vernielden alle bruggen, die over de kleine rivieren gelegd waren. De toevoer van water op de vlakte was zóó sterk, dat zelfs de ravijnen, die in den regel weinig water inhouden, gevuld waren en er als rivieren uitzagen.

Plantenrijk.

Wie ooit dit gebied bereizen zal, hij moet getroffen worden niet alleen door den rijkdom van het plantenleven, dat eene tropische natuur eigen is, maar evenzeer door de groote verscheidenheid van gezichten, die dit plantenleven oplevert. Gering is het aantal reizigers, die ook slechts een gedeelte van dit gebied hebben bezocht: nog minder dat van hen, die zich met natuuronderzoek onledig hebben gehouden. Toch zoude de natuur hier zoo alleszins de moeite beloonen van hen, die hare geheimen zoudien willen ontsluieren.

Thans verkeert zij nog in een staat van woestheid, die zeker het ruimste veld geeft tot vruchtbaar natuuronderzoek eu tot vermeerdering van onze kennis van het organisch leven in Midden-Sumatra. Die woestheid zal niet blijvend zijn. De mensch is nu eenmaal een verwoester van de natuur, en hoe meer wij ons voor vast in deze landen zullen gevestigd hebben, des te meer zal de behoefte aan gronden worden gevoeld; des te meer zal ook de bevolking in aantal toenemen met het natuurlijke gevolg, dat woeste grasvelden en maagdelijke bosschen in bouwlanden zullen worden herschapen. Het plantenrijk zal vele zijner schoonste en zeldzaamste exemplaren verliezen, zoodra bijl en kapmes zonder verschooning zullen worden gehanteerd, ten einde den aardbodem ten behoeve van den landbouw of om eenige andere nijverheid uit te oefenen van zijn sierlijk natuurlijk kleed te berooven.

Ik ben niet vermetel genoeg geweest te meenen dat ik in staat zou zijn een gedeelte van die taak, het natuuronderzoek, op mij te nemen. Daarvoor ontbreekt mij de noodige kennis. Als ik aan het plantenrijk een afzonderlijk hoofdstuk wijd, is het ook niet om eene wetenschappelijke beschrijving daarvan te geven, maar om het land, van hetwelk ik eene studie gemaakt heb, ook ten deele in zijn plantenleven te doen kennen.

Bij de groote uitgebreidheid en de groote verscheidenheid dezer streken is het niet wel mogelijk een algemeen overzicht daarvan te geven. Ik verdeel het land derhalve in vijf verschillende plantengebieden, die onderling in physiognomisch karakter verschillen. Ze zijn:

I. de zware bosschen, die zich uitstrekken van de zeekust tot aan het lage heuvelland en den voet der bergen;
II. de vlakte van Padang Bolak;
III. de vruchtbare steppe van Oeloe Baroemoen;
IV. de bergstreken, en
V. de hoogvlakte van Garoga (Oeloe Bila).

De eerste afdeeling zal den botanist het minst bevredigen, daar zij noch overeenkomstig de natuur der planten is, noch een goed overzicht kan geven ven de vele plantenvormen, die aan meerdere onderdeelen van dit gebied een bepaald en karakteristiek voorkomen geven. Immers geheel anders is de flora der kustlanden, dan die van de binnenlanden, welke laatste weder in zoo menig opzicht verschilt van die van het laagland, dat zich uitbreidt tusschen het kust- en het hoogere binnenland. Voor den oppervlakkigen beschouwer echter is de totaalindruk dezelfde. Wel ziet hij de groote verscheidenheid van boomgroepen, die ieder afzonderlijk aan deze of gene streek hun eigenaardig voorkomen verleenen, maar wijl hij die natuur niet aan een nauwgezet onderzoek onderwerpt, merkt hij in die bosschen hoofdzakelijk en bijna uitsluitend den rijkdom van eene tropische natuur op, begroet hij met vreugde, zoo hij ze tegenkomt, de hem bekende individuen, en tracht hij in het wezen door te dringen van diegene, welke zich kenmerken door eigenaardigen groei, zeldzaam voorkomen en schoon uiterlijk; voorts door het karakteristieke, dat zij aan een landschap verleenen, of — wat niet vergeten moet worden — door hun nut.

Wanneer men de tropische natuur in honderde loftiederen heeft hooren prijzen en men wordt plotseling overgeplaatst in de straat van Malaka, een paar mijlen van de oostkust van Sumatra verwijderd, dan zal men zijne teleurstelling niet kunnen verbergen, en de vraag zal allicht op de lippen komen: „Stelt deze kust eene tropische natuur voor?"

Waarlijk de kust van Sumatra heeft in de oostelijke helft van het eiland in het algemeen, doch meer bijzonder tusschen Batoe Bara en Bengkalis weinig aantrekkelijks. Een vlakke streep van eentonig groen, door niets afgewisseld, vertoont zich aan het oog. Geen heuvel noch verhooging van terrein laat zich bespeuren. Niets breekt de lijn, die door

de toppen der boomen gevormd wordt. Ook wanneer men, van het westen komende, den laatsten berg bereikt heeft en den blik richt op dat vlakke land, zelfs dan nog wordt het oog niet verkwikt door het gezicht van het blauwgroene tapijt, dat de aarde bedekt. En evenmin is dit het geval, wanneer men de kalmvlietende, breede en diepe rivieren opvaart, waar de oevers door de bolvormige begrenzing van rhizophoren een eentonig uiterlijk vertoonen.

Bij teleurstelling is men geneigd onbillijk te zijn, en des te meer naarmate de verwachtingen hoog gespannen zijn geweest. Want is men doorgedrongen tot die natuur, dan erlangen ook die bolle vormen der *bako* boomkronen aantrekkelijkheid; dan zal men spoedig in het effen tapijt, den indruk van het gevoel aan het oog mededeelend, eene grootschheid der natuur erkennen; dan zal die onafgebroken lijn van dezelfde tint eerbied afdwingen voor eene plantenfamilie, die, steeds voortwoekerende, de zee voortdurend een deel van haar gebied ontrooft. Ziet men dit alles met onbevooroordeeld oog, dan zal men ook spoedig erkennen, dat bij de beschrijving der tropische natuur dikwijls overdrijving heerscht, maar ook dat die natuur zelve aanleiding geeft om het geheel te toetsen aan enkele bijzonderheden en schoonheden, die, herhaaldelijk voorkomende, als het ware alles beheerschen. En ongetwijfeld leert ook het vlakke land van Sumatra's Oostkust den rijkdom der tropen kennen. Ook hier zijn hooge boomen, die met uitgebreide looftenten anderen beschaduwen, welke van hunnen kant de tak- en bladerlooze stammen der patriarchen aanvullen en voor het oog bedekken. Kleinere boomen zoeken weder onder deze een bestaan. Klim- en slingerplanten, altijd het licht zoekende, werken zich omhoog en omgorden, als zij, zich vast hechtende en slingerende, tot het licht geraakt zijn, de kruinen der boomen met een net van ontelbare draden. Zij omgeven reusachtige stammen met een groen gordijn van nimmer verwelkend loof. Sierlijke bloemen wisselen van tijd tot tijd het zich in vele nuances vertoonend groen van dat levende kleed af. Met de steeds vermeerderende struiken, die de onderste ruimte aanvullen, vereenigen zich lianen en rotansoorten ten einde het doordringen tot het woud te eenenmale te beletten.

Niet alleen de pracht van den plantengroei verwekt bewondering. Het is ook de grootschheid van de natuur, die ons treft, wanneer de mensch met zijne vernielende hand den samenhang daarvan nog niet verbroken heeft. Somber is het licht in die wouden — somber genoeg om zich de meest fantastische voorstellingen te maken van een groei, die buiten de tropen slechts schaars gevonden wordt.

Wel is waar is deze schildering niet van toepassing op het bosch, dat de kust bedekt, maar ook hierin verdringt de eene plant de andere. Alles werkt zich omhoog, ten einde het loofdak dichter te maken en de geheimzinnige schemering daaronder te vermeerderen. Wordt de doortocht er al niet belemmerd door tallooze slinger- en klimplanten en een menigte van struiken en heesters toch, zijn die bosschen niet minder ontoegankelijk — de bodem is er door zijn weinig vasten aard bijna onbegaanbaar. En waar kreken den eenigen weg aanwijzen om door die bosschen heen te dringen, daar zijn het de luchtwortels der kustboomsoorten met hunne duizende vertakkingen, die belemmering veroorzaken en elk vaartuig, hoe klein ook, den doortocht verhinderen. De eenige wijze om door deze bosschen te reizen is zich zijn weg te zoeken over die natuurlijke gladde boomstelten, bij elken stap voorzichtig steun te zoeken om zich overeind te houden en voortdurend te bukken voor de laag overhangende takken.

Deze rhizophoren zijn bekend onder den inlandschen naam *bako*. Hun eigenaardige groei, de groote invloed, dien zij op de landvorming uitoefenen, het harde hout, dat zij leveren, en het vele nut, dat men daarvan hebben kan, zijn oorzaak, dat men onder de plantenvormen van de kustflora aan deze bakoboomen de meeste aandacht schenkt.

De modderbodem van den oostelijken oever der Pane-monding en van de oostzijde van Tandjong Bangsi, die door vele zand- en modderbanken tegen den sterken golfslag van de zee beschut is, wordt bij elken vloed overstroomd. Hier komen de rhizophoren het meest voor en zijn zij de heerschende plantenvorm. Hoe eentonig zij zich van uit zee voordoen, zij geven toch aan de oevers een bekoorlijk aanzien. Hunne bolvormige loofkronen veroorzaken, wanneer zij door het licht worden beschenen, schoone kleur- en schaduweffecten.

Een klein gedeelte van den westelijken oever is bijna geheel ontbloot van deze boomsoort. Bij Tandjong Sirongit bedekt zij weder den geheelen kustzoom. Gelukt het ons in zulk een rhizophorenbosch door te dringen, dan staan wij niet alleen versteld over dezen eigenaardigen groei, maar ook over de wijze van bloeien dier boomen. Zij zijn van verschillende grootte, bereiken echter zelden meer dan 30 voet hoogte. De boomen, die onder denzelfden naam *bako* bekend zijn en niet zelden 50 voet hoog worden, behooren zeer waarschijnlijk tot eene andere familie. Zij leven op kleigronden of op in klei overgaande slibgronden en verschillen in groei- en bloeiwijze van de hierboven bedoelde. Deze hebben een stam, die nimmer in den modderbodem doordringt, maar ongeveer op

2 voet hoogte straalsgewijs verdeeld is in luchtwortels, die op hunne beurt zich weder vorksgewijs verdeelen. Duidelijk is het dat die boomen door hun steunsels de kracht erlangen om den machtigen invloed van golfslag en stroom, van zee en rivier te weêrstaan. Met hoogen vloed toch stijgt het water zoo hoog, dat van de wortels niets te bespeuren is en het loof zelfs in het water hangt. Is de eb ingetreden, zoodat de modderbodem vrij is van water en een gladde, glibberige oppervlakte zichtbaar wordt, dan ontwaart men ook de tallooze sterke luchtwortels, die zóó dooreengegroeid zijn en zulk een dicht netwerk vormen, dat men zich mijlen ver daarop kan voortbewegen zonder ook maar een enkele maal te moeten vreezen zijn weg te zien afbreken. Slechts groote rivieren maken scheiding in dat bosch. Die wortels zijn geheel met slib bedekt en bij zulk eene wandeling staat men telkens bloot aan het gevaar van uit te glijden en te vallen in een modderbodem van 2, 3 en ook meer voet diepte.

Door dat wortelnet oefenen deze rhizophoren den grootsten invloed uit op de landvorming. Alle vaste bestanddeelen, die de rivieren doen afdrijven en die de zee aanvoert, raken in dat netwerk verward en hoopen zich langzamerhand op. De vruchten der *bako*-boomen laten hunne zaden, die in de lucht reeds ontkiemd zijn, los, en groeien op tot boomen, die met hunne wortels spoedig al die nog losse stoffen samenhouden, om ze later tot land te doen worden. Zoodra die stoffen zoodanig opgehoogd zijn dat zij niet meer te allen tijde bij vloed worden overstroomd, en zoodra zij door de werking van lucht, licht en warmte — die machtige hefboomen voor alle organisch leven — tot vasten grond zijn vervormd, verlaten de rhizophoren dit gebied. Zij sterven langzamerhand af en maken plaats voor andere plantensoorten.

Hoewel de bakoboomen er heerschappij voeren, worden aan de kust toch nog andere plantensoorten gevonden, die zoowel door fraaiheid van loof als door hun bruikbaarheid uitmunten. Zoo o. a. de *kajoe api*, die aan de visschers het hout leveren voor hunne groote fuiken in de monding der rivier. Tot dat doel wordt ook bakohout gebezigd. Verder is dit hout uitstekend geschikt voor bakens, daar het hard is en jaren lang bestand tegen de vernielende werking der zeedieren.

Stichten de rhizophoren dus hun nut, van den anderen kant werken zij zoo schadelijk op het organisme van den mensch, dat men niet ongestraft in hunne nabijheid kan wonen. Niet alleen maken rottende stoffen, de lijken van verschillende visschen, door de eb achtergelaten, de uitwaseming van een massa weekdieren, die op en om de wortels

worden gevonden, het groote verdampingsproces, dat gedurende langeren of korteren tijd in die bosschen plaats grijpt, de streek ongezond, door de vele miasmen welke ontstaan — het schijnt ook dat die boomen zelve eene ontleding ondergaan, welke het water bruinachtig kleurt en stank veroorzaakt. Wel is waar worden die invloeden ten deele geneutraliseerd door den hoogen vloed, maar niettemin worden die streken vermeden en slechts tijdelijk door visschers bewoond, die hunne hutten op palen boven het vrije water bouwen. Een lang verblijf brengt zware koortsen te weeg.

Iets meer de rivier op worden de rhizophoren afgewisseld door op dwergachtige palmen gelijkende pandanen. Als palmen steken *nipa* (Nipa fruticans, Wurmb.) hunne kronen met gevederde blaren van 15 tot 20 voet lengte omhoog. Zij verheffen zich met zeer korten stam boven den modderbodem. Soms zijn die stammen geheel bedolven onder de modder en meent men uit de verte klapperkronen te ontwaren. Zij groeien het meest daar, waar het zoete water sterk met zoutdeelen vermengd is. Zij komen in het wild voor, maar het nut, dat van de bladeren getrokken wordt, maakt dat zij veel aangekweekt worden. Waar zij voorkomen, vormen zij boschjes, in welke geene andere plantensoorten worden aangetroffen. Aan den rechteroever van de Pane bestaan die boschjes niet meer. Aan den linkeroever daarentegen nabij Tandjong Sirongit en verder meer stroomopwaarts worden zij aangekweekt. Vroeger had men zonder aan de toekomst te denken de nipa successievelijk uitgeroeid. Later is er weder werk van gemaakt, zoodat men ze thans ook in de Bila-rivier bij Tandjong Kopiah en Soengei Djawi-djawi aantreft 1).

Van de bladeren wordt bedekkings- en omwandingsmateriaal — *atap* en *samir* — voor huizen en voor vaartuigen vervaardigd. In den groothandel dient de samir ook voor verpakkingsmiddel, bij wijze van matwerk.

Op meer drogen grond, wanneer nog slechts een enkele rhizophoor

---

1) In de Soengei Kowalo vindt men de oevers bedekt met nipabosschen. Het inzamelen der bladeren en de verwerking tot atap en samir maakt een tak van industrie voor de bevolking van die streek uit De atap werd daar voor ƒ 8 tot ƒ 10 de 1000 en de samir voor ƒ 6 tot ƒ 8 de 100 stuks verkocht. Deze prijzen zijn die van 1878. Sedert zijn zij, meen ik, door de vele navraag naar die materialen door de tabaksplanters op Sumatra's Oostkust gestegen. In de afdeeling Laboean Batoe kostte in 1877 de atap ƒ 1 en de samir ƒ 8 de 100 stuks. Ook hier zullen zij wel meer in waarde zijn gestegen. Evenwel zal het de vraag zijn of men daar nog nipabosaantreft. Zeker weinig meer, wanneer men sedert 1877 niet met aankweeken is voortgegaan.

hier en daar voorkomt, wuiven ontelbare palmboomen boven al het andere loofwerk uit. Men meent in de nabijheid van een kampong te zijn. Dichter bijgekomen is geene vergissing meer mogelijk. Kleiner zijn de kroonen, kleiner de bladeren, geringer in dikte de stammen, minder sierlijk hangen de bladeren, zonder de vele varieteiten van groen, die de klapperboomen vertoonen. Men mist ook die groote schoone noten, die zoo verleidelijk bij deze onder de kronen hangen. In plaats daarvan aanschouwt men de slanke stammen van den *niboeng* (Areca niboeng, Mart.), een der nuttigste boomen van het benedengebied. Zij vervullen hier de plaats van de bamboe op Java. Door het vele gebruik, dat men er van maakt, worden de bosschen van niboeng hoe langer hoe schaarscher. De sporen van gewezen uitgestrekte bosschen zijn er nogtans zichtbaar, en wil men de bevolking gelooven, zoo zoude de rechter Pane-oever van af de kampong Laboean Bilik tot aan Soengei Palembang in nog niet lang verloopen tijden met niboengpalmbosschen, slechts nu en dan afgebroken, bedekt zijn geweest. Stijlen, vloerlatten voor huizen, dekken voor prauwen, daksparren en omheiningen worden in de benedenlanden van niboeng vervaardigd. Daarvoor worden oude boomen gezocht, die zeer duurzaam zijn. Stijlen van woningen houden het, in den grond gegraven, minstens tien jaren uit. Ook voor brugstijlen voldoen zij uitstekend, wijl zij lang bestand zijn tegen het invreten van het zeewater.

Leven de niboeng gezellig samen, zij dulden ook andere planten in hunne bosschen. Door de doornachtige uitsteeksels van de stammen zijn die bosschen moeilijk binnen te dringen. Onder de andere planten, welke in die bosschen voorkomen, maar trouwens ook overal elders in de nabijheid der kust worden aangetroffen, behoort de *kajoe gaboes* (Alstonia scholaris, Rob. Br.), een van de weinige houtsoorten, die zoo licht zijn, dat ze voor kurk zouden kunnen worden aangezien. Het hout is zeer zacht, poreus en wit van kleur. Voorts vindt men er de *njirei* en *njirei batoe*, *damar* en *damar laoet*, die geroemd worden, de eerstgenoemden om het prachtige vlammende hout, de laatsten om het harde, waarom zij voor alle doeleinden kunnen worden gebruikt. De ruimten in de niboengbosschen worden verder aangevuld door heesters en struiken (Compositeae en Verbenaceae), die met hunne gele en roode bloemen het eeuwige groen afwisselen.

Deze boomsoorten worden het meest aan den rechteroever der Pane gevonden. De linkeroever levert een geheel ander gezicht op. Zakt men aan dien rechteroever herhaaldelijk in den moerasachtigen bodem, soms voeten diep, en wordt er slechts aan de oevers der kleine kreken meer vaste grond aangetroffen, de linkeroever daarentegen bevat hoogere en drogere gronden, die sedert jaren door de bevolking voor den landbouw

zijn bemest geworden. De oorspronkelijke natuur is er ook totaal verdwenen.

Ik zeide boven reeds, dat de rhizophorenbosschen, die op de oostkust van Sumatra een slechts door de groote rivieren afgebroken lijn vormen, aan dien oever voor een gedeelte ontbreken. De niboeng komt er ook zelden voor. Daarentegen is een deel van dien oever met nipabosschen bedekt. Hooge boomen worden eerst diep landwaarts in aangetroffen. De geheele oever bestaat uit rijstvelden, tuinen, kreupelhout en bosch. Daarin vindt men *poelei*, een boom die veel overeenkomt met *kajoe gaboes*. Eentonig zijn deze boschjes: niets dat werkelijk aantrekt dan wellicht de schoon lichtroode bloemen van den *barambang*.

Op het meer binnenwaarts gelegen land, dat zelden of nooit overstroomd wordt, erlangen de bosschen een geheel ander aanzien. Langs de Pane-rivier is die grenslijn nabij de noordelijke pintasan te trekken, langs de Bila reeds veel dichter bij de kust, ongeveer in de nabijheid der kampong Negari lama. Daar houdt ook het gebied der nipabosschen in beide rivieren op. In de Pane waren zij reeds zeldzaam, zoodra men zuidelijker kwam dan Laboean Bilih. Men vond in 1878 nog nipa tot Gala Kowalo en Bagan Bila. Ook de niboeng worden zeldzamer en zijn bij de pintasan bijna geheel verdwenen.

Van hier verheffen zich woudboomen met hooge, op zuilen gelijkende stammen, aan de toppen uitgebreide loofkronen dragende. Zeventig tot honderd voet rijzen de stammen omhoog zonder takken uit te schieten. Statig verheft zich de *marbo* (fam. Papilionaceae) met zijn breeden niet door twee, soms niet door vier menschen te omspannen stam en daarnaast de *maranti* (fam. Dipterocarpeae), die in hoogte niet voor den anderen onderdoet, hem echter door het zuilvormige van den stam overtreft. Iets verder vertoont de *medang* (fam. Laurineae) zijn krachtigen geribden stam en als een mast verheft zich de *bintangor* naast den *garoenggoeng*. Zoowel voor den huis- als voor den scheepsbouw leveren deze boomen uitstekende houtsoorten. Zelden ziet men deze woudreuzen, wier aantal niet te schatten is, in hunne volle grootheid. Kleinere boomen groeien naast de groote op en wachten geduldig den val hunner naburen af om zich ook in de hoogte te ontwikkelen. Of zij vergenoegen zich met den meer nederigen staat, hun door de natuur toegedacht. Onder het loof der hooge boomen ontwikkelen zij zich — zoo niet met evenveel luister, althans met evenveel kracht. Met hunne 40 en 50 voet hooge stammen zwaaien zij den schepter over het lagere geboomte, dat in de nog opengebleven ruimten een ruim bestaan vindt. Aan de

oevers der rivieren en moerassen vindt men *bira bira* (fam. Verbenaceae) die zich in horizontale richting vertakken en groote grove bladeren bezitten; voorts *si markaloewang* met wilgachtig voorkomen en *djioer* (Cassia Florida, Vahl.) met de zoo schoon gevinde bladeren en hooggele bloemen, die zoo helder afsteken bij het omringende donkergroen van het woud. Meer landwaarts in zijn het *amborlang*, *babi koeroes* en *hopinis*, bekend als ijzerharde houtsoorten, *hatopoel* (Soccus silvestris), *kolat*, *raoe*, *hatapang*, *sona*, *djilok*, *hijo hijo*, *toemboes*, *antirbok*, *oenggoris*, *mahang*, *hanti*, *djaroedjoe* en andere, die steeds door elkander die bosschen vullen. Elke soort is er menigvuldig vertegenwoordigd, maar soms zoo ver onderling verspreid, dat men er te vergeefs naar zoeken moet.

Nabij de kreken, moerassen en meren leven *boengoer*, *obar*, *obar paja*, *poelei*, *simpei*, enz, welke beide laatste onbruikbaar hout leveren. Anders bezitten de meeste der genoemde boomsoorten deugdzaam hout en kunnen tot verschillende doeleinden benuttigd worden. Van vele kan de buitenschors gebezigd worden om als materiaal voor de wanden der huizen te dienen. Ook maakt men er rijstschuren van. Men vindt ze ook, doch zelden, gebezigd tot bedekking van den vloer der woningen. In de bovenstreken maakt men er zelfs prauwen van voor het vervoer van padi van de velden naar de kampongs. Een andere houtsoort, ook in deze bosschen gevonden en *aloban* genoemd, bezigt men uitsluitend voor rijstblokken. Te midden van deze reuzen van het woud heerschen pandanen en palmen, zooals *pandan bangkoewang*, *roembija*. Bambuseën vindt men in de bosschen van het benedengebied betrekkelijk zeer weinig. Ook zijn zij niet deugdzaam, waarom zij tot geen ander doeleinde dan tot het vervaardigen van raketten gebezigd worden.

Zelden komt ook de *sordang* voor. Deze hooge palmboom, die in omvang van den stam en ook in hoogte den klapper overtreft, zag ik in de lagere landen alleen in het Bilagebied tusschen Si Ringoe-ringoe en de bergen, en in het Panegebied nabij Laboean Bilih. De stam is bijna te hard om gespleten te kunnen worden. Een kleine palmsoort, eveneens in deze bosschen gevonden, is de *hompa*, die alle schoonheid mist, welke anders de palmboomen bezitten en waarom zij zoo vaak geroemd worden. Deze boom heeft een dunnen stam met zeer vele geledingen, groeit niet hoog en telt 6 tot 10 bladeren van 8 tot 10 voet lengte. De vruchten hebben den vorm van kleine betelnoten, en kunnen gegeten worden. Bij gebrek aan pinang bij de siri behelpt men zich wel eens met deze vruchten.

Rotanpalmen zijn wel het meest van de palmsoorten in dit gebied

vertegenwoordigd. Zij staan dikwijls het doordringen in het woud het meest in den weg.

Onder het loof van al deze boomen komen van tijd tot tijd de groote grove bladeren van een artocarpussoort uit. Roode vruchten hangen aan den stam, die rijk bezet is met parasieten en mossoorten. Vruchten en bladeren toonen terstond den *tarop* (Artocarpus elastica, Reinw.) aan.

Nog zijn wij niet aan het einde van dit rijk. Alsof er nog niet voldoende plantengroei op gering bestek aanwezig ware, worden de onderste lagen der bosschen ingenomen door verschillende heesters en struiken van Apocyneae, Rubiaceae en Rhamneae. Elke overgebleven ruimte wordt betwist door Compositeae, Convolvulaceae, Ranunculaceae, Passifloreae enz., die omhoog slingeren of klimmen langs hooge boomen en een waar doolhof in deze plantenwereld vormen. Sommige plekken van den bodem zijn met donkergroene grassoorten bedekt; andere zijn ontbloot en laten eene donkere breiachtige massa zien van dikke lagen afgevallen bladeren, takken en stammen, die rottende de belangrijke humuslaag der bosschen vormen. En waar meren en moerassen bestaan, wordt zelfs de oppervlakte der wateren betwist door tal van waterplanten, waaronder *sane sane*, die met de menigvuldige witte en violette bloemen op kleine donkergroene bladeren het keurigst tapijt vormen, waartusschen de lotosbloem met hare schoone lichtroode kleur schittert — dit alles omgeven met eene omlijsting van groene grassoorten.

De rijkdom aan plantenvarieteiten ontbreekt in de onmiddellijke nabijheid van de vijgenboomen. Niets boeit in de bosschen ons oog meer dan de zoogenaamde Indische vijgenboom. Reeds op breede basis rustende en spoedig door vertakkingen zijne kracht verdeelende, zendt hij van deze takken uit herhaaldelijk luchtwortels naar de aarde, die op hunne beurt wortels schieten en zich tot stammen vormen. Dit geschiedt uit bijna alle takken, zoodat de hoofdstam omringd is met zuilengangen, door de op stammen gelijkende luchtwortels gevormd. Over deze zuilen welft in het heerlijkste donkergroen de bladkroon van den hoofdstam, terwijl de takken de bladeren laag laten overhangen. In die natuurlijke gewelven heerscht door de dichtheid van het loof eene geheimzinnige duisternis.

Schilderachtig vertoonen zich op de buitenzijde de licht- en donkerrood gekleurde kleine ronde vruchten, aan welke honderde vogels zich vergasten, onder vroolijk getjilp en gesjirp als om het beeld van vrede te volmaken. We kunnen ons voorstellen hoe een nog kinderlijk natuurvolk zulk een boom voor eene heilige plaats aanziet en daar in aanbidding neêrknielt voor de onbekende machten, die zijn lot in handen heb-

ben, de wereld beheerschen en voorzeker de meest grootsche woning in de natuur tot woonplaats hebben gekozen. Ook zonder geloof aan die machten maakt zich een ernstig gevoel van ons meester, wanneer wij die zuilengangen doorwandelen, wier bodem onregelmatig en bevloerd is met groote als slangen gekromde worteltakken, die met een oneindig aantal vertakkingen bijna den geheelen bodem bedekken. Met een gevoel van eerbied aanschouwen wij dit kunstgewrocht der natuur; wij bewonderen de almacht, die dit grootsche werk heeft tot stand gebracht. De mensch gevoelt zich daarbij klein — hij, die heerscht over al het geschapene!

Zeldzaam zijn deze schoone boschtempels, waaraan de wetenschap zoo juist den naam van Urostigma religiosum, Miq heeft gegeven. Niet alle ficussoorten vertoonen hetzelfde schouwspel als de *baringin*, zooals deze boom geheeten wordt. Maar wel trekken zij aller aandacht door hun trotschen wasdom en de ver zich uitbreidende worteltakken, die alle verdere zaadontkieming weren. Ook anderen schieten luchtwortels, die met den hoofdstam vergroeien of zuilen doen ontstaan, maar zij nemen geringere afmetingen aan. En zoo zijn er ook, die als parasieten ontstaan en in hunnen groei den moederboom omklemmen en verstikken, nadat zij zich een eigen voetstuk in den bodem hebben gevormd. Daaruit ontspringen nieuwe loten, die grooter worden en hoog opschieten, zich echter met den eigenlijken stam vereenigen, of, zooveel krachtiger opgegroeid dan deze, hem met plat houten schild omklemmen. Eerst hoog daarboven komt de ronde takvorming weder te voorschijn. De stam gelijkt alsdan een niet te ontwarren net van slangen, dat groote gaten en openingen bezit. Elders weder zijn deze boomen klimplanten, die ontelbare draden naar den bodem zenden om met elkander vergroeid zich als stammen voor te doen. De meeste zijn harsgevend, maar geen die hierin den *hajoe ara gitan* (Urostigma elasticum of Ficus elastica, Miq.) evenaart.

De inlandsche familienaam is *hajoe ara*. Hoe zelden ook de nomenclatuur der familiën, door den inlander gegeven, overeenkomt met de onze, voornamelijk het brengen van verschillende species onder dezelfde familie of tot een zelfde orde, mogen wij het toch er voor houden, dat, met wat hij onder *hajoe ara* verstaat, een vijgenboom is bedoeld. De navolgende soorten zijn het meest bekend, als: *baringin*, *mabar*, *goti*, *sangkak*, *motoeng*, *alim*, *sidaboelan*, *toerak*, *somak*, *lomboe*, *djabi djabi* (*djawi djawi*), *mangindjam* en de bovengenoemde *hajoe ara gitan*.

Zoo ben ik aan het einde gekomen der beschrijving van dit gebied, van die groote wouden, welke het geheele benedenland bedekken en slechts een klein deel uitmaken van het boschland, dat meer dan de

helft van Sumatra omvat. Tot besluit koos ik den boom, die den schepter voert over het geheele plantenrijk, zoowel door zijne uitgebreidheid als door zijne hoogte; den boom, die meer dan elk andere de scheppende kracht van een tropisch land vertoont. Eeuwen staat hij ongedeerd: hetzij er stormen over hem heenwaaien of dat er watervloeden komen, die aan zijn bestaan een einde trachten te maken. Fier steekt hij zijn kruin omhoog en breeder spreidt hij zijne vleugels uit, gesteund door de hechtste levende zuilen. En mogen de noordsche eiken hem in grootschheid nabij komen — nimmer zullen zij hem evenaren.

Hier heerscht geen winter, die den boom in tijdelijken slaap houdt; geen rijp bedekt ooit zijne takken; nimmer zijn die takken ontbladerd door herfstwind of vorst — nooit verliest hij zijn frisch en jeugdig voorkomen, ook al telt hij eeuwen ouderdom. 1) Zoo vertoonen de tropen zich in hun krachtigsten vorm, maar ook elders in de bosschen is de lente eeuwig. Elk tijdstip geeft nieuw leven naast den dood, bloemvorming naast kwijning, vruchtzetting naast verdorring. Het geheel blijft zich steeds gelijk. Eeuwig is het groen, dat die bosschen kleurt — eeuwig slingeren planten hare ranken om hooge stammen — eeuwig verdringt de eene plant de andere — eeuwig nestelen woekerplanten zich op de machtige stammen en doen de boomen kwijnen en vergaan — eeuwig is de strijd in de natuur, ook in het plantenleven.

Geheel anders doet zich de vlakte van Padang Bolak voor.

Verlaat men den grooten transportweg van Angkola naar Si Pirok, die gedeeltelijk de grens van dit gebied en tevens die van dit floragebied aangeeft, en wendt men zich naar Padang Bolak, dan ziet men lang vóórdat de grens van de vlakte bereikt is, een leeg vak, trechtervormig door bergen omsloten. Men waant nabij de zeekust te zijn. Naderbij gekomen, ziet men dat vak ingenomen door land, dat zich als eene vlakte voordoet, waarop geen enkele boom te bespeuren is. Hoe meer men die vlakte echter nadert, hoe meer zij zich doet kennen als een uitgestrekt grasveld, waarop donkergroene lijnen als slinger- en kruispaden loopen — een bewijs van boomgroei. Men bespeurt ook dat behalve die lijnen, welke den loop der rivieren en beken aanduiden, kleine vakken donker geteekend zijn — boschjes van geringen omvang — en dat daarbuiten op verschillende afstanden enkele boomen groeien, oogenschijnlijk zoo regelmatig verspreid, alsof zij door menschenhanden in

---

1) Een prachtige, gemakkelijk te naderen *baringin* vindt men aan den linkeroever van de Sosa nabij Oeta Radja lama.

een uitgestrekt park waren aangeplant. Zij trekken te meer de aandacht, omdat de geheele omgeving bijna dezelfde lichtgroene of grijze kleur draagt, en door de middagzon beschenen, het licht als van een gladden spiegel weêrkaatst. Ook ziet men enkele lichtbollen als het ware in de lucht zweven. Te vergeefs tracht men dit raadsel op te lossen. Juister dan elke beschrijving wijst de naam van die vlakte aan, hoe *Padang Bolak* zich in het algemeen vertoont als eene uitgestrekte vlakte, waarop slechts grassen de overhand hebben.

Vergelijkt men dit leven met dat van het benedenstroomgebied, dan besluit men tot plantenarmoede. Want doodsch vertoont zich die vlakte — leeg schijnt het vak tusschen de grijsblauwe wanden van het gebergte.

Toch is niets minder waar, zij het ook dat levendigheid daaraan ontbreekt, dat weelderigheid in het plantenleven zich te nauwernood laat bespeuren. Padang Bolak heeft zijn eigenaardigen plantengroei, en in het gebied, waarover deze zich bijna uitsluitend uitstrekt, bestaat een groote rijkdom van vormen en zijn duizenden verschillende soorten van gewassen te onderscheiden, die elkander meer dan in de vruchtbare streken elken duim gronds betwisten, zoodat tal van plantensoorten aan de opmerkzaamheid ontsnappen, wijl zij, verborgen tusschen of onder andere, leven. Dat dit land zulk een physiognomisch karakter draagt, is wel hoofdzakelijk te wijten aan den drogen harden klei- en mergelbodem.

In vroegere tijden hebben hier wellicht schoone wouden hun bestaan gevonden. De door elk in wilden of verwilderden staat levend volk gepleegden roofbouw, en zeker niet het minst de vroeger voor den uitgebreiden veestapel gepleegde boschbranden hebben de vlakte van dien sier beroofd. Doch de natuur heeft zich gewroken. Gering zijn de regens, die dien bodem bevochtigen. Kort slechts duurt de regentijd en dan nog is de toevloed van water zelden groot. Een geheelen dag regen toch is iets buitengewoons. Als soms nog eens een zware stortbui het water bij stroomen van den hemel doet nederdalen, dan duurt die watertoevloed slechts kort, en wordt door den wind voortgezweept naar andere streken. Anders is het droog, en gedurende den drogen tijd bevochtigt zelfs geen dauw den dorren bodem. Zoo is dan het aanzien der vlakte zeer treurig. De vegetatie heeft een armoedig voorkomen; boomen en struiken zien er verschrompeld uit. Slechts aan de oevers der gedurende die periode meestal uitgedroogde rivieren en langs de groote stroomen duiden boomen en struiken aan, dat, althans uit de diepte der aarde, nog vocht te putten is. Aan de oppervlakte verhindert de sterk alkalische bodem elke verscheidenheid van leven, behalve die der grassen.

Ook deze zien er dor en verschroeid uit, en een weemoedig gevoel overmeestert den beschouwer, wanneer groote uitgestrektheden door de vele prairiebranden zwart en donkerbruin gekleurd zijn.

Valt er regen, dan herleeft de vlakte. Eén onweêr, met regenvlagen gepaard, is voldoende om haar weder van frisch groen te voorzien. Is de regentijd ingevallen, dan ontkiemen ontelbare plantensoorten opnieuw en leeren den rijkdom der vlakte kennen. De grasscheuten schieten omhoog met lange en dunne halmen, die de zaad- en vruchtdragers moeten steunen, welke door de winden in alle richtingen over den bodem worden gestrooid en ver weggevoerd, om elders weêr nieuw leven te wekken.

De familie der gramineën overheerscht de geheele plantenwereld dezer streek en geeft daaraan een eigenaardig uiterlijk. Groote uitgestrektheden zijn bedekt met het welbekende *alang alang*, *ilalang*, in het Bataktsch *ri* (Imperata arundinacea, Cyril.). Bijna onuitroeibaar door de diep in den grond stekende wortels en de vele vertakkingen van deze, woekert het steeds voort, en tracht andere plantensoorten met egoïstische eigenzinnigheid te verdringen. Het liefst tierende op een alkalischen bodem, wordt zijn groei door de menigvuldige branden te meer bevorderd. Bovendien, wanneer na zulk een brand de wortels weder uitschieten en de groene blaadjes de hoogte van een voet bereikt hebben, dan dragen de boven uitstekende halmen aan de toppen wollige pluimpjes, die de zaden bevatten en door de beweegkracht der winden verspreid worden om den groeikring van het ilalang uit te breiden. Daarna groeit het hooger. Op de vlakte verheft het zich niet meer dan ± 3 voet; op de benedenhellingen der heuvels en in de inzakkingen van den bodem bereikt het zulk eene hoogte, dat wandelaars er mede overdekt worden. Aangenamer is het dus zich te bewegen daar waar *hoedoe hoedoe* groeit, dat na ilalang het meest verspreid is. Dit korte gras schijnt eveneens eene groote verbreidingskracht te bezitten. Immers daar, waar het ilalang door het vee langen tijd kort wordt gehouden, zoodat het niet tot bloei geraakt, neemt hoedoe hoedoe zijn plaats in en bedekt het voormalige ilalangveld. Wederkeerig treedt ilalang in de plaats van hoedoe hoedoe, wanneer nieuw zaad gelegenheid erlangt om daartusschen te ontkiemen. *Doehoet* is de algemeene Batahsche naam voor kort gras, welks soorten vele zijn. Waar de harde mergelgrond enkele malen van zijne bedekking wordt beroofd, treedt een korte grassoort te voorschijn, die door het gemakkelijk loslaten der spitse aren den wandelaar veel last veroorzaakt. Zij hechten zich aan zijne kleeren en laten moeilijk los. Met borstelen steken zij zich nog dieper in het weefsel; geduldig moet men

ze een voor een uitpluizen. Deze *salohot* (Andropogon accicularis, Rtz.) is nog niet zoo lastig als *djang goet Soleman*, dat in den bloeitijd zijn op paardenhaar gelijkende bloeistengels bij aanraking loslaat, die in de kleeren dringen en tot de huid voortkruipen, alwaar zij bij elke beweging als het ware door speldenprikken hun aanwezigheid bewijzen. Andere bekende grassoorten zijn: *padang*, *ipoe padang*, *kalijon*, *sambo*, *galoema*, door het vee zeer gezocht, *haroemoedoe*, *atal*, *oesar*, *hatindi*, de geurige *hapijas* (Andropogon muricatus, Retz.) *singgala*, *boewe*, *padidit*, *sipon*, *roenggoek*, *singkoroe*, soms als groente genuttigd, *ampipira*, *sila*, *oma* (Panicum prostratum, Lam.), zeer door paarden gewild, *ampoespoes*, *banggoewa*, *si tomoe dalan*, *mardalan dalan*, *rija rija* (Zoysia pungens, Willd.?), *piempieng* (Andropogon tropicus), *bornoeng*, een breedbladerige grassoort, voor olifanten eene lekkernij en slechts groeiende op vochtige plaatsen, en eindelijk nog *soeri soeri*. Er bestaat bij de bevolking zulk eene verwarring omtrent vele van deze namen, dat aan verschillende varieteiten ook wel dezelfde namen worden gegeven en omgekeerd ook verschillende namen aan dezelfde varieteit.

Tot de langere grassoorten met rietvormige stengels, die meest op de vochtige plaatsen van de vlakte groeien, behooren: *galoga* (Saccharum spontaneum L.), *sanggar* (Anthistiria mutica, Hassk.) in verschillende varieteiten, *panggoe*, *paroepoek*, *hadoedoe*, *tolong* en *aroeng*.

Galoga, van 10 tot 18 voet lang bij een dikte van 3 à 4 duim, bedekt vele lage oevers, voornamelijk daar, waar deze een hoek vormen. Nimmer komt deze grassoort op de hooge gronden der vlakte voor en slechts zelden in de terreininzakkingen of gleuven van het golfvormige terrein. Daarin worden meer de andere rietsoorten aangetroffen, die overal op vochtige gronden welig tieren. Zij worden veel gevonden en vormen bijna altijd bosschen van 6 tot 8 voet hoogte. Dikwijls veroorzaken zij veel last bij het doorkruisen van de vlakte, zoowel door de hoogte, die zij bereiken als door de dichte opeenhooping der rietstengels. De bevolking is gewoon deze bosschen te verbranden om zich bij het reizen een doortocht te banen. Daardoor wordt het kwaad niet verholpen, wijl de stengels door het groote gehalte aan kiezelaarde, dat zij bevatten, niet over de geheele lengte vuur vatten en hun opwaartschen groei behouden. De doortocht wordt daardoor zelfs nog meer veronaangenaamd wegens het koolzwart, waarmede men noodzakelijk in aanraking komt. Het eenige nut van die branden is, dat die ondoorzichtige bosschen de bladeren verliezen en men gevrijwaard is tegen onverhoedsche aanvallen van tijgers of onverwachte ontmoetingen met olifanten en wilde varkens.

Door branden kunnen deze rietbosschen niet worden uitgeroeid. Zij verliezen alleen de bladeren en blijven als onoogelijke spietsen staan. Het eenige middel tot verdelging is ze niet tot bloei te doen komen, door ze nl. kort te houden, opdat de bodem blootgesteld worde aan de werking van het zonnelicht en de zonnewarmte. Korte grassoorten als *hoedoe hoedoe* erlangen gelegenheid tot ontkieming en verdere ontwikkeling. Op deze wijze alleen is uitroeiing mogelijk. Het kortsnijden van het riet behoeft slechts een paar malen te geschieden, want spoedig komen de grasscheuten te voorschijn. Zij verdringen de rietgrassen.

Bij den aanleg van wegen op de vlakte heeft men op vochtige gronden veel met dit riet te kampen. Bij omwerking van den grond om het ilalang gras zooveel mogelijk te verwijderen, komen *panggoe* en *paroepoek* in de plaats. Worden de wegen niet voldoende onderhouden, dan is niet alleen voor niet gewerkt, maar de begaanbaarheid van den weg wordt op verschillende plaatsen zelfs verminderd, en, daar die rietbosschen goede schuilplaatsen leveren voor de vele tijgers, wordt ook het gevaar vermeerderd.

Als voornaamste der grassen treedt voorzeker het *bamboe*, Bat. *boeloe* op. Allerwege wordt deze grassoort op de vlakte aangetroffen. Zacht en bevallig buigen zich de hooge dunne halmen langs de oevers der rivieren en vormen natuurlijke gewelven van het fijnste loofwerk. Trotsch en statig verheffen de stoelen zich op hoogere gronden en roepen schoone donker- en lichtgroene piramiden in het leven. Dicht en ontoegankelijk zijn zij rondom de kampongs opgegroeid. Zij strekken dezen tot het deugdelijkste bolwerk en maken ze tot vestingen.

Wanneer een zacht koeltje de atmosfeer in beweging brengt en van andere boomen slechts een suizen en ritselen wordt vernomen, klinken in de bamboeplanten tallooze aeolische harpen, wier liefelijke klanken door de wiegelende halmen worden teweeggebracht. Niet zoodra wordt het koeltje tot wind of tot storm, of als geknars en gekraak klinken de toonen van die natuurlijke speeltuigen.

Van de bamboes wordt hier betrekkelijk weinig gebruik gemaakt, en zeker niet zooveel als op Java: wellicht wel om hunne mindere deugdelijkheid. In vroegeren tijd, toen het land door binnenlandsche oorlogen werd geteisterd, gebruikte men het hoofdzakelijk voor het maken van versterkingen, waarvoor meestal *boeloe* of *aor doeri* (Schizostachyum duri, Rup.) werd gebezigd. De stoelen, die niet minder dan 3 meter diameter verkrijgen, vormen een ondoordringbaren muur, te meer daar deze soort voorzien is van scherpe doornen. Ook zelfs met een kapmes gewapend,

baant men er zich moeilijk een weg doorheen; en zelfs een kanonskogel vermag er geen bres in te schieten. De halmen zijn met de vele vertakkingen en de taaie bladstelen zoodanig verward, dat zij ook na het vellen of beschieten hunne rechtstandige houding bewaren. Het wegruimen van bamboestoelen vereischt steeds een zwaren arbeid.

Padang Bolak is niet alleen het rijk der grassen. Ook tal van andere monocotyledonen verleenen deze vlakte een kenmerkend karakter en schoon de gramineeën wegens de groote ruimten die zij beslaan, dit rijk als het ware beheerschen, zou het met recht, althans voor het westelijk deel er van, den meer omvattenden naam van het rijk der monocotyledonen kunnen dragen. Zoowel in het licht als in de schaduw op hooge gronden en in lage gleuven en diepere ravijnen, op de droge vlakte en langs de natte oevers heerschen palmen, pandanen, zingiberaceeën en aroïdeeën.

Ik wil niet eens spreken van den kokos, den pinang, den aren en van andere cultuurgewassen, die door de bevolking in de kampongs en op de bouwvelden worden geteeld en verbouwd: tal van andere éénzaadlobbige planten en boomvormen verleenen aan de vlakte een eigenaardig schoon.

De in de benedenlanden zoo veelvuldig groeiende *niboeng*, Bat. *liboeng* is hier waarschijnlijk in eene andere varieteit vertegenwoordigd. De stam is minder deugdelijk, bereikt ook zelden een grootere hoogte dan 40 à 42 voet. Doch waar een boschje op meerder vocht wijst, is hij aan zijn soortgenoot in de benedenlanden gelijk, want dan zwaait hij zijne gevederde kroon boven het loofdak dier boschjes naast de even sierlijke, doch fijnere kroon van den rotanpalm. In deze natuur zijn zij het echter niet die ons het meeste genot verschaffen. Ook kenmerken zij niet uitsluitend de vlakte. Ook elders worden niboengpalmen aangetroffen met meerdere pracht en grootere rijzigheid.

De palmen geven steeds stof tot de meest poëtische beschouwingen aangaande eene tropische natuur. Hoe veel te meer dan niet, wanneer te midden van een graswoestijn, die meer het beeld des doods dan dat van het leven te zien geeft, hier en daar schoone, fraaie en majestueuse palmen verrijzen, die het gemoed tot eene mildere beschouwing van dien tropischen winter opwekken! Eindelijk nog, als die verschillende palmen het beeld van de lente, den zomer, den herfst en den winter in hunne verschillende stadiën van groei en leven teruggeven!

Wanneer wij het benedenstroomgebied van de Aek Siroemambe doorkruisen, dan wordt onze opmerkzaamheid getrokken door eene boomsoort, die zich nu eens als een dwergpalm met reusachtige bladeren en lange

bladstelen voordoet, dan als een schoone boom zijne kogelronde kruin omhoog steekt; dan weder slechts een stam met piramidaal gevormde bloemkroon gelijkt, eindelijk voorkomt als een stam, beroofd van zijn kroon, den top slap langs een der zijden latende afhangen. We twijfelen niet of we hebben dezelfde boomsoort voor ons. Inderdaad: al die standen toonen de verschillende tijdperken van den *iboes*-palm — zijne jeugd zijne ontwikkeling, zijne bloeiwijze en zijn dood.

De *iboes* is een waaierpalm, zoowel om zijn habitus als om zijn nut opmerkenswaardig. Hij groeit op vochtige plaatsen, in de ravijnen of op de hellingen van heuvels of ook langs de vele beken en rivieren. Hij leeft gezellig met soortgenooten en andere boomsoorten, maar komt ook zeer dikwijls eenzaam voor, slechts omgeven door grassen. Jong draagt hij bladstelen van niet zelden 20 voet lengte, aan welke lang uitgerekte bladeren gehecht zijn, die, uitgespreid, een volkomen natuurlijken waaier vormen. De jonge bladeren zijn van diepe insnijdingen voorzien. Zij zijn lenig en als die van bijna alle palmen groengeel gekleurd. De bevolking zamelt deze bladeren in, die, gespleten, uitstekend vlechtmateriaal opleveren. Naarmate de boom zich meer ontwikkelt, worden bladsteel en blad korter en kleiner, totdat dit laatste bij volkomen wasdom van den boom eene lengte van nauwelijks 6 voet heeft. Ook de insnijdingen zijn minder diep geworden, zoodat het tevens meer lederachtig geworden blad geen beletsel ondervindt om zich geheel uit te spreiden. Dan vertoont het zich volkomen als een waaier met een steel van 4 à 6 voet lengte. De kruin van zulk een palm, die 12 tot 20 van die bladeren draagt, erlangt den vorm van een kogel met afgeplatte basis. Soms ook is de kogelvorm volkomen, wanneer de onderste bladeren naar beneden afhangen. Is de boom tot volle ontwikkeling gekomen, dan heeft hij eene lengte van 50 à 60 voet. De stam heeft aan de basis een diameter van ongeveer 2 voet, en neemt als een zuil in dikte af, totdat deze bij de kruin tot op de helft verminderd is. Deze stam verdient ook verder de aandacht. Soms is hij aan zijn voet omringd door uitsteeksels, de achtergelaten stelen van afgevallen bladeren. Daaraan hechten zich in de oksels mos-, nepenthes-, loranthussoorten, die aan den stam een vreemdsoortig aanzien geven. Uit dit weinig omvangrijk boschje, dat meestal niet hooger dan 10 voet reikt, verheft — wanneer overigens de bladafval volkomen is geschied — zich de grijsgekleurde stam gelijkvormig en glad. De door den bladafval ontstane geledingen, de plaatsen der vroegere aanhechtingen, zijn zwart gekleurd en daar deze beurtelings aan alle zijden van den stam hebben plaats gehad, is het alsof zich een slang in gelijkmatige kronkelingen

van den voet tot aan den top om den boom heeft gewonden. De ouderdom, dien deze palm bereiken kan is niet bekend Hij wordt door mij, naar de ringen te oordeelen, op ongeveer 30 jaar geschat. In zijn hoogsten ouderdom bloeit hij, laat zijne bladkroon vallen, draagt eenmaal vrucht en sterft daarna. Heeft de boom door verlies van zijne kroon zijne sierlijkheid verloren, en zijn ook de kogelronde vruchten, die alleen door de boschduif worden gegeten, nadat zij rijp waren geworden, met de vruchtdragers gevallen, dan blijft nog geruimen tijd niets dan een lange onoogelijke staak over. Dergelijke ontkroonde iboespalmen worden na den regentijd veel aangetroffen. Behalve het nut, dat van de bladeren verkregen wordt, levert deze palm nog een aangenamen palmwijn, waarvan ook suiker gemaakt kan worden.

In meer beperkten kring, eveneens in het benedenstroomgebied van de Siroemambe, leeft de *otal*, een lontarpalmsoort. Oppervlakkig beschouwd, heeft hij hetzelfde voorkomen als de iboes. Eene nadere beschouwing doet het onderscheid dra inzien. Statiger dan de iboes stijgt de stam rechtstandig omhoog, en hoezeer van even veel geledingen voorzien, heeft de otal een gladder voorkomen. De grootste door mij gemetene hoogte bedroeg 96 voet. Hij leeft zoowel op droge als op vochtige gronden, nu eens gezellig met soortgenooten, dan weder eenzaam, maar nimmer tusschen andere boomsoorten in, of het zoude Emblica officinalis moeten zijn. Hierin verschilt hij derhalve ook van den iboes. Donkergrijs tot zwart toe is de kleur van den stam, waardoor de sporen der afgevallen bladstelen geene duidelijke teekening geven. De kroon is kleiner en ronder dan die van den iboes. De bladeren zijn minder diep ingesneden, hetgeen aan de randen een eenigszins gekarteld uiterlijk verleent. De vrucht onderscheidt zich geheel en al van die van den vorigen palm. Bloei en vruchtzetting hebben jaarlijks plaats. De vrucht heeft den vorm van een kalabas ter grootte van een klein kinderhoofd. De buitenschors daarvan is donker paars of violet en omhult een oranje-geel vezelachtig vleesch van zuur zoeten smaak en sterk terpentijnachtigen geur, evenals de Mangifera kemanga. Dit vruchtvleesch wordt wel eens genuttigd. Het omsluit eene pit, die steenhard is en een platten ellipsvorm heeft van de grootte van een kindervuist. Een witte oliehoudende kern maakt den inhoud uit, die een flauwen smaak bezit.

Zooals gezegd is, de kring, waarin de otal groeit is zeer beperkt. In groepen worden deze palmen slechts gevonden aan den voet van den Adijan ni ogoengan en van den Si Palpal, in de gleuven en op de hellingen van het Si Praoe-gebergte en nabij de kampong Naga Sariboe, zoo

ongeveer de droogste plaatsen van het gebied. De groepen zelve zijn weinig uitgebreid en bevatten hoogstens een paar honderd boomen.

Nog een waaierpalm siert de vlakte, doch komt er zeldzaam voor. De *biroe*, zooals hij geheeten wordt, is in habitus gelijk aan den *iboes*, onderscheidt zich van dezen door geringere hoogte, meerdere volheid van het loofwerk, jaarlijkschen bloei en door groote, eetbare, violet gekleurde vruchten. De boom zal eene hoogte van ongeveer 40 voet hebben. De bladeren houden hunne lange bladstelen, die aan de scheede scherpe doornachtige randen hebben. Hij behoort waarschijnlijk niet op de vlakte te huis, want overal wordt hij slechts in de schaduw der rivierboschjes aangetroffen.

Deze waaierpalmen zouden om het vele nut, dat zij kunnen aanbrengen, gewaardeerd moeten worden. Zij zijn, helaas, overal veronachtzaamd en komen niet dan verspreid voor. Slechts van den iboes worden, zooals gezegd is, de jonge bladeren gebruikt tot het fabriceeren van vlechtwerk. En staan deze boomen dicht bij woningen, dan snijdt men van de volwassenen de jonge bladstelen af om den zoo geliefkoosden palmwijn te tappen, die smakelijker is dan van den Arenga saccharifera.

Bevindt men zich op de vlakte als de zon hare scherpe lichtstralen daarover uitspreidt, dan ziet men een wit glinsterend veld voor zich, waarboven nu en dan schitterende lichtbollen als het ware heenzweven. Zoo sterk wordt het licht door die palmkronen weêrkaatst, dat zij electrisch verlichte bollen schijnen. Is men onbekend met de oorzaak, dan raadt men vergeefs naar den oorsprong van dit verschijnsel. Want die scherpe weêrkaatsing doet de donkere stijlen dier lichtkronen nauw ontwaren. Begeeft men zich in de otalboschjes, dan is men getroffen door den regelmatigen groei dier boomen. Ernstig staan de donkere zuilen, die nog donkerder gekleurde bollen dragen, omgeven door een veld van verblindend licht. Drukkend is de atmosfeer, wanneer de zon in het zenith staat en de kronen slechts kleine schaduwcirkels op den bodem teekenen. Zij zijn niet voldoende om verademing te schenken aan den door hitte afgematten wandelaar. Van alle kanten voelt hij den druk der opstijgende verwarmde lagen; van alle zijden komen hem verhitte luchtstroomen te gemoet; verraderlijk ruischt en klettert het daarboven, maar geen verkoelende wind brengt die geluiden te weeg. Het minste zuchtje, zelfs de opstijgende damp alleen doet die groote bladeren, zich op dunne spil bewegend, ritselen. Gelukkig dat deze palmen niet de eenige schaduwgevende boomen op de anders kale vlakte zijn.

Op verschillende punten, zelden gegroepeerd, groeien schoone *tambosoe*,

tamosoe of *tamoesoe*-boomen. Zij wekken de belangstelling van den reiziger op. Door hun eenzamen groei, door hun dicht, uitgebreid en schoon loofwerk, door de zoo volle schaduw, die zij werpen, werken zij er toe mede om aan de vlakte een typisch voorkomen te geven. Verder dan de vlakte is hun gordel niet verbreid.

In vroegere tijden, toen overal nog openbare volksvergaderingen werden gehouden, die om verschillende redenen niet in de kampongs konden worden belegd, waren deze boomen zeer gezocht. Onder hunne schaduw vereenigden zich hoofden en bevolking te midden van de vrije natuur, onder een helderen hemel, omringd door een schitterend veld en namen er de gewichtigste raadsbesluiten. Thans staan deze boomen veronachtzaamd op de vlakte en herkent men ze bijna niet meer onder de namen, hun vroeger wegens hunne diensten gegeven en in den regel aan hun uiterlijk ontleend, zooals de rechte (*na tigor*), de witte (*na bontar*), de negenstammige (*na sambilan*) enz. Slechts hier en daar, waar gebrek aan hout zich sterk doet gevoelen, wordt de tamoesoe geveld. Het hout is ijzerhard en uitnemend geschikt voor stijlen van woningen. Genoemde eigenschap maakt ook dat het boven al het overige hout op de vlakte te verkiezen is voor stijlen van bruggenhoofden. Doch slechts noode maakt de inlander van dit hout gebruik. De verwerking kost hem dikwijls te veel moeite. De boom wordt 30 à 35 voet hoog, heeft zelden een rechten stam en verdeelt zich vaak reeds van den bodem af in twee, drie en meer stammen. De stam is geribd; dicht en donkergroen is het loof en helder rood zijn de in trossen groeiende besvruchten, zoodat dit contrast eene aangename afwisseling oplevert aan het oog, dat door de schittering op de vlakte ontwend is aan scherpe onderscheiding. Het loof is aan de westelijke zijde meestal afgeplat en overhangend naar de andere zijde, een natuurlijk gevolg van de westenwinden, die de vlakte in den drogen tijd teisteren. Schrijven wij dit dus aan eene werking van de natuur toe — niet alzoo de inlander, die aan dien stand verschillende legenden heeft vastgeknoopt 1). Dit verschijnsel doet zich in mindere mate ook bij andere boomen op de vlakte voor. Alleen de palmen behouden wegens de elasticiteit hunner stammen den rechten stand. Bosschen vormen de tamoesoe nergens. In andere bosschen worden zij te vergeefs gezocht. Wel groeien zij soms in groepen van 100

1) Eene der legenden haalt Willer aan bij zijne beschrijving der geschiedenis van den stam Nasoetion in Mandheling. Eene andere is door mij medegedeeld in mijne schets der afdeeling Laboean Batoe. Misschien zal ik later nog gelegenheid vinden eene derde legende daarvan te vermelden.

tot 200 boomen, 'doch zoo wijd uit elkander (minstens 20 meter), dat zij geen waar bosch vormen. Zulke groepen worden o. a. gevonden nabij Batang Baroehar en Oeta imbaroe.

Levert de tamoesoe eene type van Padang Bolak, niet minder de *malaka* (Emblica officinalis, Gärtn.). Ook deze verbreidt zich niet buiten den kring van de grasvlakte, die een aanvang neemt op de hooge ribben van den Si Boewal boewali. Hieruit kan men terstond besluiten, dat hij zoowel op 700 als op 70 meter hoogte en lager voorkomt. Het schoonst groeien deze boomen echter op de vlakte, waar zij gezellig met soortgenooten leven, zonder nogtans bosschen te vormen. Het meest staan zij eenzaam. Komen zij in groepen voor, dan staan zij op onderlinge afstanden van gemiddeld 10 tot 15 meter. Die groepvorming vindt men o. a. aan den linkeroever van de Siroemambe tegenover Loboe Portibi. De boom wordt 20 voet hoog, heeft een zeer knoestigen, kromgroeienden, weinig vuurvattenden stam, die zich beneden manshoogte reeds in takken verdeelt en hierdoor aan de bladkroon den bolvorm zou verleenen, ware het niet dat ook de malaka den hevigen invloed van de westenwinden gevoelen, waardoor zij naar het oosten hellen. De takken dragen fijn gevinde lichtgroene bladeren en zitten meestal vol lichtgroene kogelronde vruchten, die nu eens enkel, dan weer bij trossen aan de twijgjes hangen. Zij smaken zuur en wrang. Toch voldoen zij den dorstige bij gemis aan water. Geconfijt leveren zij eene aangename versnapering.

Een schilderachtig gezicht geeft de malaka met zijn ongelijk geteekenden stam, het fijne en doorzichtige loof en de bij het groen van het loof scherp afstekende vruchten. Maar schilderachtiger nog is de *game game* (Baeckeae ericoïdes, Schlecht.) Op den onvruchtbaarsten bodem der vlakte groeit eene boomsoort, die beter dan eenig ander gewas past bij het algemeene uiterlijk van Padang Bolak, want daar, waar de game game groeit, is het beeld der dorheid als volmaakt. In kleine boschjes vereenigd, zijn deze boomen, uit de verte gezien, niet veel meer dan een hoop staken. De stam is knoestig en gebogen; de takken staan met scherpe hoeken op den stam. Zij zijn naar boven gericht, maar de fijne uiteinden zijn niet krachtig genoeg om de nog fijnere naalden, welke de bladeren dezer boomen uitmaken, te dragen. Als gebroken hangen deze einden omlaag of zij zijn werkelijk door den last gebroken en verdord. Ziet men ze nu uit de verte, dan is het fijne loof niet zichtbaar, de donkergrijze stam en takken steken daardoor des te meer uit en men zou meenen een wintergezicht uit het ruwe noorden te aanschouwen, als niet de grasvlakte en de andere omgeving een te sterk contrast opleverden. Doch ziet men den boom af-

zonderlijk, wanneer hij in bloei staat en in de oksels der bladstelen schoone zuiverwitte bloesems draagt, dan gelijken deze op ijzel, gelegen op een in winterslaap verkeerenden boom. De game game wordt op de vlakte hoogstens 12 voet hoog, de stam niet dikker dan de pols van een flink gebouwd man. Alleen nabij Si Pagaboe komen zij in de rivierboschjes voor van 20 tot 30 voet hoogte. In Hadjoran en op den Batoe Toea en zijne hellingen bereiken zij ruim 20 voet. De stammen zijn daarbij ook dikker. Doch het meest worden zij als kleine lage struiken aangetroffen. Daar waar zandsteen hoofdbestanddeel van den bodem uitmaakt, schijnen zij het liefst te groeien. Zoo worden zij veel gevonden op de zandsteenheuvels Panjaboengan en Solotan batoe, bewesten en beoosten Portibi, alsmede op den kruin van den Batoe Toea, waar zij den geheelen top bedekken.

Toen ik eens, op den top van dezen berg gezeten, de ongeveer 600 meter lager gelegen vlakte aanschouwde, die van die hoogte af weinig meer van de afwisseling vertoont, welke er werkelijk op bestaat en slechts de schaduwen der voorbij drijvende wolken de hoofdschakeeringen daarop maalden, maakte een weemoedig gevoel zich van mij meester. En toen een dunne nevel de vlakte aan mijn oog onttrok, den berg met een grijswitten sluier omhulde, de wind zacht door de naalden der game game suisde en de neerhangende bijna bladerlooze takken deed wiegelen, toen maakte het gevoel van weemoed plaats voor een niet te beschrijven gevoel van verlatenheid, door weinig meer dan door die boomen teweeggebracht.

Thans hebben zij geen nut meer. Vroeger werden de stammen tot kool verbrand, welke dan met het door de bevolking zelve gefabriceerde salpeter tot het maken van kruit vermengd werd.

Nog eene boomsoort, die blijkbaar een vreemdeling op de vlakte is, verleent aan sommige plaatsen een karakteristiek uiterlijk. Ik bedoel den pandanboom (*pandan na tonoe* of *na toenoe*). Deze boom komt slechts zelden voor. Vreemd is het dat, terwijl de pandansoorten het best op vochtigen bodem wassen, deze pandan juist in drooge gedeelten van de vlakte wordt gevonden. Hij wordt ongeveer 20 voet hoog, rust op krachtige luchtwortels en heeft een vorksgewijs vertakten stam, die zich eerst aan den top verdeelt. De bladeren ontspringen aan de uiteinden dier takken, zijn ongesteeld, ongeveer 4 voet lang en evenveel duim breed en hangen naar alle zijden af. Zij kunnen tot vlechtwerk dienen.

Ik heb mij lang beziggehouden met de oppervlakkige beschrijving dezer boomen, maar bijna niets karakteriseert die groote graswoestijn zoozeer als juist zij, die soms met verwonderlijke regelmaat daarover verspreid zijn. De rijkdom aan plantensoorten is hiermede evenwel nog

lang niet uitgeput. Het ligt buiten het bestek van dit werk daarvan anders dan in het kort melding te maken.

Houdt men op zijne reizen over de vlakte in de overgangstijdperken den blik een wijl op den bodem gevestigd, dan wordt men aangenaam verrast door het groote aantal bloemen, die zich gewoonlijk tusschen het hoog opschietende gras verbergen. Balseminen, Melastomaceën, nietige Euphorbiaceën en Papilionnaceën, Mimoseën, Anonaceën, Bromeliën en Caesalpineën laten zich ontdekken. Boschjes *haramonting* met harde lederachtige bladeren, violette bloempjes en paarse eetbare bessen verbreken telkens de eentonigheid van het grasveld. Verspreid liggen *sandoedoek*-heesters en in hunne nabijheid groeien *sampe loeloet* met prachtige donkerroode bloemen tusschen fluweelachtige donkergroene bladeren. Zij zijn eene van de liefste verschijningen tusschen het lichtgroene gras. *Marpining* en *mortajom tajom* bedekken soms groote gedeelten der vlakte. Zij dragen gele en violette bloemkelken. *Si herpoet* of het „kruidje roer me niet" laat ook niet na hier zijne gevoeligheid te toonen. *Podom podom* of de nachtsluitster toont hare hoedanigheid aan door haren naam. In schitterend oranjegeel vertoonen zich de bloemtrossen van *galinggang* (Cassia alata, L.). Ginds zijn het weer planten, die met hare vruchten prijken, als *tamtambohi* met vleeschroode samengestelde vruchten van ananasvorm. Zij houden een drinkbaar vocht in. Voorts *ringan ringan* met fijne ronde blaadjes, die gedroogd goed vulsel leveren voor kussens en bultzakken. Kleine korte peultjes zijn onder die blaadjes verborgen. Verder de stekelachtige *lantojoeng* (Solanum saponaceum Duval) met zuiver witte bloemen en kalabasvormige vruchten. Doch niet het minst zijn *arsom* of varens op de vlakte verbreid. Waar deze voorkomen, overheerschen zij bijna het gras. Op de uitwerpselen van karbouwen, zoo menigvuldig op de vlakte verspreid, groeien *dan* of paddestoelen (Ascobolus furfuraceus Pers.). Zij allen werken mede om afwisseling te brengen op het eentonige grastapijt.

Langs rivieren en moerassen ontwikkelen zich boschjes van geringe afmeting. Zij maken scheidingen op dat bijna gelijk getinte veld. Laagstammige boomen van de familie der Papilionaceae, Dipterocarpeae, Laurineae, Mimoseae, Artocarpeae en andere geven met de menigvuldige klim- en slingerplanten en de vele struiken, heesters en kruiden van Aroideae, Zingiberaceae, Pandaneae en Verbenaceae de tropische bosschen in miniatuur terug. *Antonoes*, *haramanija*, *handis* laten verleidelijk hunne gele en zure vruchten tusschen kleine donkergroene bladeren hangen. *Djioer* (Cassia florida. Vahl.) wisselen het groen met hunne sterkgele bloemen af. *Modang* verheffen zich boven het andere geboomte. *Djoring* en

rampa prijken met fijn gebladerte. *Katimahar*, *bagoeri* wringen hunne bochtige stammen tusschen het andere geboomte. En soms vindt men ook den *ipoe*-boom in het dichtste dier bosschen. Al deze boomen onderscheiden zich van hunne soortgenooten in de groote wouden door meerdere hardheid. Vermag deze eigenschap hun meerdere waarde te verleenen, door den bochtigen vorm hunner stammen en de verwringing der vezels zijn zij echter bijna tot geen ander doeleinde te bezigen dan tot het maken van rijstblokken, stampers, kleine gereedschappen en kort huismateriaal. Slecht hout leveren de bovengenoemde *katimahar* en *bagoeri*, alsmede *ahomboe*, te herkennen aan zijne groote, schoone, violetkleurige bloemtros, terwijl de bast van dezen boom wel eens bij wijze van gambir wordt genuttigd. Voorts heeft men nog *andilo*, *haloempang*, *aloban*, die echter ook veel met *hopo hopo* en den *goti*, die den populier gelijkt, op de moerassen voorkomen. Onder het lagere gewas zijn te noemen *sijala goendi* (Vitex trifoliata, L.), een struik, bekend om zijn heerlijken geur; *antoerboeng* (Amorphophallus sp.), onder welke ook de stinkende bloemkolf dragende (A. variabilis, Bl.); *sijala*, die eetbare vruchten met zuur zoeten smaak leveren; *soehat* (Colocasia sp.) met groote hartvormige bladeren; de venijnig stekende *altjaltjal* (Urtica ovalifolia, Bl.) en *poeloes* (Urtica stimulans, L. fils), enz., terwijl de bodem overvloedig met grassoorten bedekt is.

Aan den rand dier boschjes spreiden ook *hajoe ara*-boomen hun schoone tenten uit. Wel toonen zij hier niet tehuis te behooren, daar zij nimmer de hoogte en de uitgebreidheid erlangen van die in de groote wouden. Toch blijven zij hier door hunne meerdere pracht en grootte de koningen van deze plantenwereld.

Ik neem afscheid van de vlakte van Padang Bolak, die oppervlakkig gezien dorheid te aanschouwen geeft en daarom zoo weinig naar waarde geschat wordt.

Als ik aan de vlakte van Oeloe Baramoen eene afzonderlijke beschrijving wijd, geschiedt dit niet, omdat deze vlakte zoozeer van de vorige verschilt, maar wel, omdat zij in een staat van vervorming verkeert, die spoedig alle sporen van voormalige gelijkheid zal uitwisschen.

'tIs nog zoo heel lang niet geleden en velen herinneren het zich nog, dat de vlakte van Oeloe Baroemoen even kaal was als die van Padang Bolak. En thans nog is op het grootste gedeelte dier vlakte dezelfde schraalheid van boomgroei te bespeuren. Doch aan den westelijken kant vindt men integendeel òf boschjes òf schoone weilanden en bouwvelden, bekoorlijk aan elkaar geregen door lijnen van met zilverglans overtogen beken

en rivieren. Vergeefs echter zoeken wij er de waaierpalmen van Padang Bolak, maar *tamoesoe* en *malaka* zijn ook hier de trouwe begeleiders van het gras. Het gebied, waarop zij groeien, strekt zich uit tot aan de bosschen tusschen Baroemoen en Sosa. De bosschen, die op de vlakte gevonden worden, hebben nog niet dien rijkdom van groote boomen als die der benedenlanden, maar de *hajoe ara*-boomen ontbreken toch evenmin. Evenzoo komen *djioer* er menigvuldig voor met rechten en hoogen stam, waardoor zij zich onderscheiden van hunne soortgenooten in Padang Bolak en in het beneden-stroomgebied, alwaar zij meer krom dan recht zijn. *Dapdap* (Erythrina indica, L.) en de doornachtige *dapdap* of *dapdap doeri* (E. secundiflora, Brot.) verlevendigen die bosschen meermalen met schoone donkerroode bloemen. Lief teekent zich op het blauwe luchtgewelf het fijne loof af van een hoogen mimosa — *rampa* — geheeten. Rijk beladen met parasieten verheft zich de zuilvormige stam van den *ipoe* (Antiaris toxicaria, Lesch). *Banghoedoe* (Morinda citrifolia, L.), op populieren gelijkende *songsong onong*, boomachtige pandanen, bevallig neigende bamboestoelen en tal van andere plantensoorten vormen die bosschen, welke nog in eene soort van ontwikkeling verkeeren.

Bijna onmerkbaar is de overgang van dit gebied tot dat der bergen, in het noordwesten daarvan gelegen. Geleidelijk verheft zich het land en geleidelijk krijgen de bosschen een zuiver voorkomen. Meerdere begroeidheid, waarmede meerdere ondoordringbaarheid samengaat, toont reeds aan, dat ze nimmer ontgonnen zijn geweest, of, zoo dit hier en daar al plaats had, dat dit in reeds lang verloopen tijden geschiedde.

Verschillende grondsoorten dragen een onderscheiden plantenkleed. De rijke humusgronden van het benedenstroomgebied leveren meer voedingsstoffen voor een weelderig leven dan de bergen; daarentegen schenken deze meer afwisseling en meerdere verscheidenheid van planten-individuen. De lage bergen bevatten nog de planten van het benedengebied; op de hooge bergen komen planten voor, die in het laagland niet te vinden zijn. Onderling verschilt de plantengroei op de bergen. Hier zijn zij bedekt door altijd groene wouden, zooals de Malejaketen, het Barisan-gedeelte tusschen Si Pirok en den Hawoeapan, het scheidingsgebergte van de Pane en de bronnen van de Soengei Kanan. Bijna nimmer worden deze bosschen door menschen betreden, tenzij men was en harsboomen tracht te ontdekken. Andere streken zijn, zoover het oog reikt, bedekt met varens, zooals het gebergte tusschen Tambiski en den Hawoeapan. Aanschouwt men de Bila-keten, dan zijn die golvende bergruggen door bosch en ilalang verschillend groen gekleurd. Treffender is de algemeene

aanblik van het plantenleven in de bergen dan op het laagland. Erkennen wij hier de grootschheid der natuur in de menigte en het voorkomen der planten-individuen zelve, in het bergland, waar evenmin die grootschheid en verscheidenheid ontbreken, wordt onze aandacht meer geboeid door bepaalde plantensoorten, die over zekere uitgestrektheid de heerschende vormen zijn en daaraan een bijzonder physiognomisch karakter verleenen. Zoo kenmerkt zich het gebergte bewesten Tambiski door varens; het randgebergte van Padang Bolak tusschen Hadjoran en Si Penggeng en Hamboeloe door *game game*; de Zuid-Dolok, waaronder de Tabola begrepen is, door eikensoorten, zooals *gèè hoting*, *barangan*, *balanga*, *andihit*, *toeri toeri* en andere. Het gebergte van Sandean bevat bosschen, zoo rijk aan wilde *gambir*boomen, dat zij eene rijke bron van inkomsten konden uitmaken en vroeger ook werkelijk uitgemaakt hebben. Deze plant groeit in het wild en slingert zich om de hoogste boomen. Het gebergte van Tano Rambe en Goelangan is rijk aan Laurineën, zooals verschillende *modang*-soorten, waaronder *toempoe*, *sangkotam*, *modang tandoek*, *modang katanohan* en *singkoroe*. Daar waar *martoloe* en *daomas* groeien en als het ware afzonderlijke bosschen vormen, kan men zeker zijn een onvruchtbaren harden kleibodem te vinden. *Kamindjon* of benzoëboomen vormen bosschen in Noord Tano Rambe. In de Balangavorming komen bosschen voor van *holim* of kaneel (Cinnamonium aromaticum), die wellicht afkomstig zijn van eene vroeger aldaar gedreven cultuur.

Diep in het Maleja-gebergte zijn het *ingoel*-boomen (Cedrella febrifuga), die zich hier het meest vertoonen. Deze boomsoort is een van de weinige, die bij bijzonder voordeeligen en snellen groei een vast, sterk en uitmuntend hout leveren. In de Bila-keten zijn de bosschen opgevuld met *antoer mangan*, eene casuarine, waarop wij straks zullen terugkomen; voorts met *badoe para* en *hajoe dolok*. Overal verspreid komen voor *maranti* en inlandsche soorten van deze, als: *maranti homboeng*, *m. boenga* en *m. mangarawan*; voorts nog *ajoen dolok*, *bintangor*, *pentè*, *kolat*, *losa*, *longat*, enz.

Het sieraad van het plantenrijk, nl. de *hajoe ara*, wordt overal gevonden, de een met nog schooner pracht en meer kunstigen groei dan de andere. Schetsten we hierboven dezen boom in zijnen bewonderingwekkenden groei, in zijne eerbiedwekkende grootheid, zijne onovertroffen schoonheid en zijn kolossalen omvang, in de bergen leert men het kunstig samenstel kennen van zijn wortelnet, dat soms geheele rotsen omkneld houdt en de vocht zoekende wortelen tot diep in het gesteente,

door kloven, gleuven of spleten heen tracht te doen dringen om tot het hart van den berg te geraken. Plat hecht de stam zich aan den bergwand om, als hij daarboven uitgekomen is, zich te verdeelen in reusachtige takken, die de luchtwortels doen afdalen, welke, geen grond rakende, zich in de lucht tot harige boschjes ontwikkelen, waarop guirlandes van woekerplanten zich nestelen. Of, de luchtwortels bereiken het onderliggend geboomte en omklemmen dit. Ware het niet dat er onderscheid van bladeren te bespeuren viel, men zou meenen dat die boomen tot de luchtwortels behoorden.

Als in alle tropische wouden, zijn ook hier klimmende en slingerende planten veelvuldig. Piperaceën spannen met hunne houtachtige stengels een net rondom groote steenblokken en slingeren zich daarna om de naastbijstaande hooge boomen. Doch de meest nuttige onder deze planten is ongetwijfeld de *hotang* (Calamus, sp.). Tal van soorten bestaan daarvan, zoowel die een stam van slechts 10 meter lengte bezitten, als die 300 m. lang, 1 decimeter in doorsnede en meer dan een arm dik zijn. De grootste de *badoewar* (Calamus maximus, Reinw.?), met een kronkelenden en door de dikte stijven en houtachtigen stam. In groeiwijze verschilt deze rotansoort niet van de andere soorten. Men kent ze onder anderen onder de namen van *singgorar*, *salimbatoek*, *pangkat*, *samamboe*, *saboet*, enz. *Badjoe-badjoe*, *sampe ratoes*, *sintan sintan*, *djanggaleman*, *taloboeng*, *bagal*, *oepar*, *ahar*, *balijang*, *djoeloeng djoeloeng*, *andor*, *morlonggoek*, *mordjāla djala* en *saga* zijn nog slechts weinige namen, die het getal van klim- en slingerplanten aanduiden. Zij vullen de bladerentent, door de hooge loofboomen gevormd, aan en omspannen de kronen met nimmer verwelkend groen. De *saga* alleen schijnen die rol in de benedenlagen te vervullen, waar zij met hare fijne, zachtgroene, gevinde blaadjes, opgesmukt met roode erwtenronde vruchtjes, die allen zwarte kopjes dragen, het bekoorlijkst gezicht opleveren. Meer om haar nut verdienen eenige cissussooten vermelding. Wanneer op de hooge bergen het water ontbreekt, en de dorstige zich om zijnen dorst te lesschen in de diepe kloofbeddingen van de rivieren zou moeten begeven, wordt deze vermoeiende tocht hem somtijds bespaard, wanneer hij uit de menigte slingerplanten de *andor horbo*, de *orasigoeng* of de *andor koda* weet te herkennen. Knoestig en onoogelijk van vorm en kleur zijn de ranken dezer planten. Zij verbinden met stevigen band het omringende geboomte. Die ranken be- vatten een vocht, dat zoeter is dan water en ook niet minder koel dan bronwater. Om dit water te verkrijgen behoeft men slechts een gedeelte van den stengel af te snijden. Eerst langzaam en daarna

sneller droppelt dit water er uit en voldoet uitstekend ter stilling van den dorst.

Een stuk, ter lengte van een vadem afgesneden, geeft dikwijls meer dan een flesch water. De landbouwers maken er gebruik van bij de ontginning van boschgronden, wanneer deze planten er voorkomen.

De volheid van plantengroei, zoo aanmerkelijk vermeerderd door de klim- en slingerplanten, belet niet de schoone orchideeën te onderkennen, die de bloemen schuchter achter guirlandes van donkergroen verbergen. Zij bedekken de stammen van groote boomen met een onvergelijkelijk schoon gordijn van onvergankelijk leven.

Schilderachtiger dan de palmen van de kustwouden en het hoogere laagland zijn de minder forsche palmen — over de rotanpalmen sprak ik vroeger — van het bergland, schoon ook onder deze soorten voorkomen, die in forschheid niet onderdoen voor den niboengpalm en dezen niet zelden overtreffen in dikte, hoewel niet in hoogte van den stam. *Baroehoer* is een forsche palm, in habitus bijna gelijk aan den klapper; evenzoo de *sordang*, die echter zeldzaam voorkomt. Andere palmsoorten, kleiner dan de vroeger genoemde, zijn: *barabona*, *andoedoer*, *pasolam*, *baïs*, enz. Pandanen maken mede een bestanddeel uit der bergbosschen, zooals *bangkoewang*, *laboeo* en *pandan na tonoe*.

Varens, dikwijls in schoonheid de palmen overtreffend, groeien in dit gebied tot boomen op. Zoowel op effen humusbodem als op hellingen en op steenrotsen spreiden deze gewassen hunne schermvormige bladerkronen uit, schitterende met bijna alle kleuren van den regenboog. Tal van Polypodiumsoorten vinden op de stammen een rijk bestaan en met deze vereenigen zich het zich als varens voordoend slangenmos en de wolfsklauw. *Tandijang* is de schoonste boomvaren. 1) De stam wordt ongeveer 10 voet hoog, is donker gekleurd, van regelmatige oogen, litteekens van afgevallen bladstelen, voorzien, en onverbrandbaar, zoodat hij wel eens voor stijlen van ladangwoningen wordt gebezigd. Schoon spreidt de *tandijang* haar waaiervormig loof van fijne bladeren uit, die uit den top van den boom ontspruiten en zich straalvormig uitbreiden. Van boven groen en purpergroen, hebben deze bladeren aan den onderkant eene witte kleur. Sommigen dragen goudgele pluimen, die als bloedstelpend middel dienst kunnen doen. Nimmer zag ik een boomvaren zonder aanhangsels opgroeien. Behalve het genoemde Polypodium en Lycopodium worden ook Nepenthes daarop aangetroffen.

---

1) *Tandijang* is ook de algemeene naam voor boomvarens.

Andere varensoorten zijn: *hare*, *arsom*, *balandir*, enz., alle welke den algemeenen naam *pahoe* dragen.

Langs de beken en op vochtige plaatsen groeien talrijke soorten van Zingiberaceën tegelijk met de aan deze familie zoo nauw verwante familie der Cannaceën, als *hoenik*, *sobe*, *saroela*, *pandak*, *djoengkang*, *ordang*, *sijala*; nog meer Aroïdeën als: *si langge*, *lamboek*, *garege*, *poeloet*, *bira*, *soehat*; ook de *autoerboeng* (Amorphophallus variabilis, Bl.) en voorts *bijo bijo* (Convolvulus sp.) met oneetbare knollen. 1)

Houden wij het oog nog scherper op den bodem gericht, dan zien wij een levendig tapijt van allerlei grassen, als: *rija rija*, *bagori*; ook eetbare en oneetbare paddestoelen als: *sibit*, *soesoe*, *doerame*, ook wel onder den algemeenen naam *dan* of *dawan* bekend; verder nog bekerplanten, als: *tahoel tahoel* met kleine, en *hare hare mombang boroe* met groote waterhoudende kannen. Deze Nepenthessoorten trekken vooral de aandacht door de massa bekers, die zelfs zeer kleine plantjes dragen. Soms zijn die bekers gesloten, soms zijn zij met water gevuld, soms houden zij slechts op den bodem water. Men zegt dat het water drinkbaar is, doch nimmer zag ik er gebruik van maken.

Waar verlaten bouwgronden weer in eene woestenij verkeeren, worden *mok mok*, *si ami*, *bijo bijo*, enz. gevonden.

De oogenschijnlijk naakte wanden der kalkgebergten zijn dikwijls bezet met een wereld van mossoorten, waardoor zij een grijswitte kleur aannemen.

De hoogvlakte van Garoga met hare zuidwestelijke en westelijke grensgebergten wordt als een afzonderlijk onderdeel beschouwd, wijl zij in haar physiognomie zoozeer van het overige gedeelte van het gebergte verschilt. Men vindt hier geene bosschen meer, die zich onderscheiden door dichtheid en ontoegankelijkheid. Eene kale vlakte, met grassen begroeid, schijnt zich uit te strekken van het gebergte af, waaruit de Bila ontspringt, tot aan de oevers van de Aek Pangorién. Doch het is slechts schijn, want herhaaldelijk wordt het doorsneden door diepe kanaalkloven, welker wanden met bosschen bedekt zijn. Niets echter doet dit, als men de vlakte in haar geheel overziet, vermoeden. Eene kaalheid, gelijk aan die van Padang Bolak, vertoont het hoogdal van Opper-Bila.

Behalve de boomgroei in de kloven zijn in enkele inzinkingen nog kleine bosschages, die niets opmerkelijks zouden opleveren, werd daar niet eene plantensoort vertegenwoordigd, die men zelden in grooten getale

---

2) Van het blad van de *bijo bijo* maakt men na droging het dekblad voor de inlandsche cigarettes.

bij elkander vindt. Ik bedoel den *antoer mangan*, die veel overeenkomst heeft met onze sparren. Junghuhn ontdekte dien en gaf hem den naam Casuarina Sumatrana. Zools hij zegt, wordt deze boom tot 30 voet hoog, met een stam van een voet diameter, die zich in een groot aantal kronkelende takken verdeelt, welke de dragers zijn van eene schermvormige, bijna pijnboomachtige loofkroon. Doch Junghuhn vergist zich, als hij beweert, dat de *antoer mangan* niet op berghellingen, maar slechts op vlakten voorkomt. Men behoeft de zuidelijke hellingen van de Bilketen slechts te bereizen om van het tegendeel overtuigd te worden.

Op de westelijke en zuidwestelijke grensgebergten van dit plateau wordt nog eene andere boomsoort aangetroffen, die wellicht alleen aan deze streken eigen is en levendige herinneringen aan het noorden opwekt. Staat men in de tropische bosschen verbaasd over de groote verscheidenheid van varieteiten en soorten van boomen, die zoo onbegrensd is, dat men te nauwernood of liever nimmer twee van dezelfde soort naast elkander aantreft — hier komt een in den boomgroei der tropen geheel ongewone toestand voor, nl. pijnboomen, die, als in 't hooge noorden, afzonderlijke bosschen vormen, waartusschen slechts weinige lage struiken en heesters groeien, welke het gemis van takken aan het benedendeel der stammen dier pijnboomen aanvullen. Hier zijn bergen bedekt met naaldboomen, wier zuilvormige stammen, die zich hooger op in gekromde vertakkingen verdeelen, piramidaalvormige kronen dragen. Zoowel deze boschgroei als de aanwezigheid van pijnboomen op een afstand van nauwelijks 2° van den evenaar, maken dit gedeelte van het stroomgebied merkwaardig met het oog op de plantengeographie. Aan Junghuhn komt weder de eer toe deze boomen het eerst ontdekt te hebben. Hij zag den *hajoe toesam*, zooals de inlandsche naam luidt, het eerst in Si Lantom. De wetenschappelijke naam, door hem daaraan gegeven, is Pinus Sumatrana. Later is deze naam door de Vriese veranderd in Pinus Merkusii.

Het verbreidingsgebied is begrensd door het Hoeroeng-gebergte ten zuiden en de Bila-keten ten noorden. Werkelijke bosschen worden gevonden op den Batoe Horing, Dolok Hoeroeng, Ramba toesam, Dolok Hadjoran, Dolok toesam en Tambak Kowaloe. Zij dalen niet af tot de vlakke landen en schijnen niet lager dan 1000 meter boven de oppervlakte der zee voor te komen. De boomen bereiken eene hoogte van ongeveer 60 voet en hebben een stam van 2 à 3 voet dikte. Het hout heeft eene witte kleur, is harsachtig en bezit een reuk van terpentijn. Het wordt door de bevolking in spaanders gespleten en als verlichtings-

materiaal gebezigd. Waar de toesam groeit, is het damarlicht niet in gebruik.

De geheele natuur, — de geringe hoogte, die de bergen wegens de groote verheffing van den dalbodem schijnen te hebben, zoodat zij eerder heuvels gelijken; de duidelijke afscheiding der dennenbosschen op het schrale land; de vinnige koude, die er heerschen kan — dit alles doet levendig aan eene groote heide in Midden-Europa denken. Bevindt men zich onder de boomgroepen, waarbij Antoer mangan het meest voorkomt, dan verlustigt men zich in het prachtige zachte en volle groen der naalden, dat geen plant zoo schoon vertoont. Het is als spreekt daaruit het liefelijkst beeld der lente.

In de toesambosschen hoort men de winden ruischen door minder schoone naalden; men ziet het uiteinde der takken afgeknot en de doode bladeren wiegelen; men voelt de gladheid van den bodem, welks bovenlaag wellicht reeds sedert eeuwen gevormd werd door den afval van die pijnboomen; men gevoelt de scherpe doordringende koude van de keerkringen op meer dan 1200 meter hoogte — waarlijk het plateau van Garoga heeft een noordsch karakter!

Na het doorkruisen van het geheele stroomgebied, waarvan men den rijkdom van zijne natuur heeft leeren waardeeren, maakt Opper-Bila nogtans een weldadigen indruk. Men voelt dat hier de grens ligt van den weelderigen plantengroei. Dor is het uiterlijk van die hoogvlakte. Slechts als oasen in de woestijn treden de antoer mangan-boschjes op, en als smalle scheidingszoomen vertoonen zich de bosschen in de kloven.

Wanneer men, met den blik naar het westen gewend, waar de bergen met pijnboomen zijn begroeid, eene temperatuur van 14° R. gevoelt, die als een zachte en verkwikkende winteradem over de hoogvlakte gaat, dan vergeet men voor eene poos dat men leeft onder de verzengende stralen eener tropische zon, in een land, waar lente en zomer en groen eeuwig duren.

Dierenrijk.

Overziet men de zoo even beschreven natuur met oppervlakkigen blik, dan mist men bij al dien rijkdom dat bewegelijke leven, zonder hetwelk zelfs de schoonste natuur eentonig is. Toch bevat deze woeste streek een rijkdom van dieren, zooals meer bevolkte en meer ontgonnen streken zeker niet kunnen bezitten. Hoe meer de menschen zich door vermenigvuldiging verspreiden; hoe meer gebrek aan de eerste levensbehoeften of zucht naar winst hen noodzaakt om woestijnen in lachende

akkers te herscheppen, des te meer ziet men de dieren zich terugtrekken naar andere wildernissen of bij gemis aan deze uitsterven. Niet zelden ook worden zij door de hoogste orde onder hen — den mensch — uit zucht tot zelfbehoud uitgeroeid.

Wanneer wij thans nog het stroomgebied doorkruisen en onze aandacht aan het dierenrijk wijden, kunnen wij haast bij elken voetstap exemplaren daarvan aantreffen, die — waren zij steeds te vangen — de rijkste verzameling konden vormen. Doch wat wij zonder bepaald onderzoek te zien zouden krijgen, is bitter weinig.

De beschrijving van wat dit gebied aan dieren kan opleveren zou al zeer kort kunnen zijn. Varen wij de rivieren op, dan zien wij aan de kust zeearenden — *lang* of *alang* — òf in kringen zwevende, òf geduldig op visschersbakens rustende en loerende op een onvoorzichtigen visch. Langs de oevers ontwaren wij talrijke steltloopers — *bango* — wit en grijs gevederd. Als uit steen gehouwen, wachten zij zonder zich merkbaar te bewegen de komst van hunne prooi af. En niet ver achter hen loert een krokodil — *boewaja* — bijna geheel in het slik begraven. Het verschrikkelijke monster kruipt ongemerkt voort. Niets kan zijne nadering verraden: zoo gemakkelijk beweegt hij zich in de modder. Verder voortvarende zien wij groote kwallen — *oeboer oeboer* — in het water, dat echter niet helder genoeg is om ons andere visschen te doen opmerken. Steeds in de buurt van het vaartuig blijvende, duikelen dolfijnen — *ikan loemba loemba*. — De prauwvoerder vestigt er bijzonder zijne aandacht op. Hij is dankbaar dat hij spoedig geheel in de rivier zal zijn, want de aanwezigheid dezer dieren beduidt naderenden storm. 1) Onze opmerkzaamheid wordt van die miniatuur-walvisschen afgeleid door het knorren van apen — *beroek* of *loetong* (Semnopitheci) — die zich aan den oever vermaken en ons nastaren.

Schoone ijsvogels — *boeroeng oedoeng* — schieten ijlings van de takken der boomen, waarop zij rusten, naar het water om een vischje machtig te worden.

Doch verder varende, zouden wij weinig meer van de dierenwereld te zien krijgen, dan de zich telkens op nieuw vertoonende monsterachtige krokodillen, nu en dan eens een vogel of een springenden visch en misschien

1) De dolfijnen zijn aan de Pane-monding zeer menigvuldig, waarom dan ook aan een der hoeken van de rivier de naam Tandjong Loemba Loemba gegeven is. Het volksgeloof wil dat zij de voorboden zijn van storm, wanneer zij nl. bij troepen voorkomen en bijna onophoudelijk onder den waterspiegel duikelen.

ook een hert, dat zijn dorst aan de rivier komt lesschen. Want het leven der dieren laat zich het minst bespeuren aan de oevers van groote rivieren, en vooral niet daar, waar de kampongs dicht bij elkander gelegen zijn.

Het rijk der dieren is het ontoegankelijke woud, waarin beurtelings rhinoceros, olifant en tijger heerschappij voeren. Men beweert ook dat de *orang oetan* of mensch-aap daar tehuis behoort. In de benedenlanden is hij nooit gezien; daarentegen wel in de bovenlanden, waar hij *mawas* genoemd wordt. Het zal tien jaren geleden zijn, dat de bevolking van Hadjoran verschrikt werd door het bericht dat zich op haar sawah een mensch bevond met een leelijk uiterlijk en met een geheel behaard lichaam. Met knuppels en geweren gewapend, gingen de mannen naar de sawah en zagen daar werkelijk het dier. Op het gezicht van zoovele menschen vluchtte het naar het aangrenzende kreupelbosch, waar het doodgeschoten werd.

De beschrijving, zoowel van zijn lichaamsbouw als van de door hem betoonde krachtsontwikkeling gegeven, — het had nl. met steenen gegooid, takken afgebroken en ook daarmede geworpen — doet geen twijfel meer bestaan, of deze mawas was een orang oetan. Zelden of nooit had men zulk een dier gezien, en vele menschen kwamen op het bericht van de vangst van heinde en verre om het te aanschouwen. Weinigen die in hem den mawas zagen; de meesten geloofden eerder dat het een boschmensch was, zooals men meent dat de Loeboe er vroeger uitgezien hebben. Naar de mij geworden berichten te oordeelen moet het dier, overeindstaande, niet minder dan 3 voet hoog zijn geweest. De armen hingen tot over de knieschijven. Zijne haren waren lang, zijdeachtig en bruinachtig rood. Hoewel ik veel moeite heb aangewend om een mawas machtig te worden, of er zelfs maar eens een in de bosschen te ontmoeten, waarvoor ik niet geaarzeld heb weinig bezochte plaatsen in de wildernissen te doorkruisen, zijn mijne pogingen steeds vruchteloos gebleven. Ook de menschen, die hunne bouwvelden op verafgelegen en eenzame plaatsen hebben aangelegd en aanleggen en zij, die zich bijna voortdurend in de bosschen tot het inzamelen van boschproducten ophouden, verklaren nimmer een mawas gezien te hebben. Zou die mawas wellicht verdwaald zijn en in deze streken niet tehuis behoord hebben?

Het niet vinden van dit dier is trouwens nog geen bewijs dat het hier niet voorkomt. De orang oetan is volgens de meeste beschrijvingen een schuw dier. Daar het steeds de menschen tracht te ontwijken, is het niet vreemd, dat het ook nu hunne nabijheid niet opzocht. Bij hunne nadering verschuilt het zich dadelijk of vlucht ijlings weg. Zijne

vlucht wordt misschien wel gehoord, maar in het dichte bosch niet gezien. Nogtans zoude er wel eens een verrast kunnen worden, doch zeker zelden, want vooreerst zullen er hier wel niet vele van deze dieren bestaan en verder zou het kunnen zijn, dat zij slechts de hoogste en ontoegankelijkste bergen bewoonden, hoewel dit laatste ook niet licht aan te nemen is of slechts als uitzondering moet worden beschouwd, wijl de orang oetan gevoelig is voor koude.

Eene apensoort, in het geheele gebied voorkomende, is die der Hylobates of langarmigen. Nabij groote bosschen zal men in den morgenstond deze apen een blafkoor hooren aanheffen, dat niet geheel en al van welluidendheid ontbloot is. Zij bevinden zich steeds in hooge boomen, waar zij, nu eens in hangende dan weder in zittende houding, rust nemen. Zij leven steeds in troepen. Wanneer er ook al eens een alleenhangende wordt aangetroffen, kan men zeker zijn met een afgedwaald dier te doen te hebben. Zij zijn zeer schuw en vreesachtig en ontwijken de menschen. Worden zij verrast, dan vluchten zij zoo spoedig mogelijk onder het uitstooten van volklinkende keeltonen. Zijn zij in gevaar, dan houdt hun blaffen op, maar spoeden zij zich te sneller weg. In het nauw gebracht, erlangen zij een dollen moed en weten zich hardnekkig te verdedigen. Zij wijken niet, maar gaan dan steeds aanvallenderwijze te werk. Men kent ze hier onder de namen: *imbo*, *siamang*, en *saroedoeng*. *Imbo* of *siamang* zijn vrij wel synoniem. Men verstaat daaronder Hylobates syndactilus. De *saroedoeng* — Hylobates variegatus — is door zijne kleinheid en zijne kleur van de bovengenoemde apen onderscheiden. Even als de saroedoeng heeft de imbo een kaal, koolzwart aangezicht met een rand van witte of grijze haren. Het lichaam van den imbo is bedekt met schoone, glanzend zwarte haren, die soms langer zijn dan een mannenduim. Van den saroedoeng kent men drie varieteiten: den witten, den grijszwarten en den bruinen of roodbruinen. De witte is zeer zeldzaam en moet,geheelafwijkende van de andere Hylobates, slechts gepaard leven. De langarmige apen hechten zich spoedig aan bepaalde personen. Toch schijnt de imbo niet lang in gevangenschap te kunnen leven. Hij treurt, en na korteren of langeren tijd, meestal reeds binnen het jaar, sterft hij.

Semnopithecus-soorten met slanke ledematen en lange staarten, die het lichaam in lengte overtreffen, en die zij, op takken zittende, als degens laten hangen, vindt men zoowel in de groote als in de kleine bosschen van de vlakte van Padang Bolak en Oeloe Baroemoen. Zij zijn grijszwart, soms zwart gekleurd; soms ook helt de kleur naar het bruine en het grauwe over. De jongen hebben bij hunne geboorte oranjeroode haren, die

ater uitvallen om dan eene der bovengenoemde kleuren aan te nemen. Aan de borsten blijven de haren lichter gekleurd en zijn zij soms ook wel bruin. Deze dieren leven gezellig. Zij zijn de schrik der landbouwende bevolking, daar zij brutaal zijn en op bewaakte velden zich, in weerwil der wachters, te goed doen aan djagong en andere vruchten, die binnen hun bereik vallen. In de benedenlanden kent men den *loetoeng* en *beroek*; in de bovenlanden zijn *boeran* en *kèrèk* bekend, terwijl bovendien nog in de bosschen gevonden worden: *holihap*, *baloeng* en *leso*.

De zoogenaamde lamponger of klapperaap — *bodat* (Cercopithecus cynomolgus en Inuus nemestrinus) is nog brutaler dan de vorigen, en wordt daarom ook gemakkelijker gevangen. Deze apen leven in troepen. Zij zijn roodbruin gekleurd en dragen korte staarten. Bij Inuus nemestrinus is de staart nauwelijks als zoodanig te erkennen en soms maar 5 à 6 duim lang. Zij zijn zeer tam te maken en vatbaar om iets te leeren. In den regel dresseert men ze om klappers te plukken.

Onder de halfapen vinden wij den *hoehang* — Stenops tardigradus. — Dezen luiaard ziet men zelden. Overdag houden zij zich op in de diepste schuilhoeken en slapen. Slechts bij toeval wordt men deze dieren machtig. Het dier heeft voor den inlander groote waarde, wijl men gelooft dat het haar bij wonden en verzweringen eene heelende kracht bezit. Als bloedstelpend middel doet het mede dienst. Wanneer de luiaard zijne oogen opent en de voorpooten van het gezicht wegneemt om met bedachtzame schreden zijne nachtwandelingen aan te vangen, laten ook de *haloewang* of vliegende honden — Pteropus edulis — zich van de boomen los, aan welker takken zij gedurende den dag gehangen hebben. Ook zij vangen dan hunne rooftochten aan, evenals zwermen van vleermuizen, n.l.: *ringkabor*, *arip arip*, *ringgaroeng* en *iran iran*, die onhoorbaar heen en weder zweven om de ook eerst in den avond ontwakende insecten te vangen.

Dan ook sluipen tijgers en panters rond om hun honger met de eene of andere prooi te stillen. Voor mensch en vee gevaarlijk is voornamelijk de koningstijger, die onderscheiden wordt in *balemoen* of den grooten, en *babijat* of *arimo na godang* of den kleinen koningstijger. In het bovenstroomgebied zijn deze dieren zeer lastig, daar zij zich niet ontzien om zelfs bij daglicht hun rooftochten te ondernemen.

Arimo na menek is de voor vee bijna even gevaarlijke zwarte tijger, die iets kleiner is dan de koningstijger. De panter — *arimo na torop* of zwartgevlekte tijger — doet in sluwheid niet voor de anderen onder, is daarbij een uitstekende boomspringer, zoodat hij niet alleen een vijand

is van het vee, maar ook van de dieren in het woud, die zich 's nachts in stille rust boven in de boomen bevinden. Noch de panter, noch de zwarte tijger is voor den mensch gevaarlijk, tenzij zij worden aangevallen. Nimmer heeft zich een voorbeeld voorgedaan, dat zij de menschen onverhoeds te lijf zijn gegaan.

De *tampoelak* of tijgerkat is ongetwijfeld het schoonste lid van het geslacht Felis. In kleur gelijk aan den koningstijger, is hij kleiner en slanker gebouwd. Voor menschen is dit dier nimmer gevaarlijk, tenzij in gevangenschap. Het is nooit tam te maken. Voor het kleine gedierte daarentegen is het een waar roofdier, vooral voor het pluimvee. Evenzoo de *angoriman* (Civetkat?), die 's nachts de kampongs en erven binnensluipt, de woningen bekruipt en de hoenders rooft.

Andere roofdieren zijn *sorigala*, *antoe asoe*, *asoe*, *hoering babijat*, allen verschillende jakhalssoorten. Zij bewonen uitsluitend de bosschen.

Op de vlakte van Padang Bolak en ook overal elders, schoon in mindere mate, komen *moesang* of *misang* — Paradoaurus musanga — voor. Zij maken den schrik uit van het gevogelte, dat in de padang nesten gebouwd heeft. Want de moesang is tevens een eierendief, en daar hij ook een goede boomklimmer is, zijn de in boomen nestelende vogels evenmin voor roof gevrijwaard.

Martersoorten zijn *soegi* of de langharige en *hosoek* of de kortharige wezel, voorts *soelambak* en *soenggari*. Verder vindt men in dit gebied otters onder de namen *silo silo* en *margom*.

Het geslacht ursus wordt vertegenwoordigd door *baroewang* — Ursus malayanus — en *gompoel* of honigbeer. Deze dieren kunnen, wat zelfs de apen niet vermogen, de hoogste en dikste boomen beklimmen en wel door middel hunner groote, sterke en gekromde nagels, die zij diep in de boomschorsen slaan en waarmede zij zich omhoog werken. Zoo bereiken zij de bijennesten, die meestal hoog in de boomen aan de takken hangen.

Eene even groote schade, zoo niet eene nog grootere, berokkenen aan de arme bevolking, wijl zij deze hare voornaamste levensbehoeften ontstelen, de knaagdieren. Vooral de verschillende soorten van ratten en muizen, als *tihoe*, *monsi* (Mus rattus), *badjigit*, *hihi*, *ampodi* of bamboerat, *hoebak*, *santoewato* of veldmuis, *tobing* en *amporogoeng* of witte rat, veroorzaken herhaaldelijk verwoestingen in tuinen of op velden, terwijl zij ook in huizen en rijstschuren dringen om zich aan den daarin geborgen voorraad djagong en padi te goed te doen. Ook de eekhoorns, waarvan vier soorten bekend zijn, als *antalas* (de bruine), *hotok* (de

zwarte), *pitoedar* (de grijsgevlekte) en *hoeboeng* (de vliegende), richten veel schade aan de vruchtboomen aan. Vooral in de klappernoot vinden deze dieren eene harde substantie, waaraan zij hun knaaglust kunnen botvieren. Zij boren een gat in de harde schaal en eten alsdan het vruchtvleesch op.

Het stekelvarken is een bewoner van de bosschen en van de bergen, waarin het holen tot verblijfplaats zoekt. *Goendjo*, *andoerijan* en *oermi* zijn de soorten, die hier voorkomen, en die — als ik het niet mis heb — slechts aan de verschillende grootte hunne namen te danken hebben.

Het Sumatraansche konijn — *gansil* — leeft veel op de vlakte van Padang Bolak, voornamelijk in de nabijheid van het gebergte. Meer komt het in de zware bosschen van het benedenland voor. De miereneter — *tanggiling* — wordt hier aangetroffen, maar wordt zelden gezien. Het dier moet geschubd zijn.

Doch het beest, dat in dit gebied het meest van zich doet spreken, is zeker wel de buffel — *horbo.* — Waarschijnlijk was de buffel reeds eeuwen lang een bewoner van Padang Bolak, zoodat hij als inheemsch te beschouwen is. Padang Bolak heeft in den omtrek steeds bekend gestaan als rijk in deze dieren. In de legenden en verhalen van vroegeren tijd speelt dit dier eene voorname rol. De karbouwen van dit gebied zijn van een goed en sterk ras en zijn wegens hunne grootte zeer gezocht. Zij leven zoowel in tammen als in verwilderden staat. Die verwildering is een gevolg van de gemakzucht der bevolking. Ook meent zij dat die dieren zich in verwilderden staat sterker vermenigvuldigen. Op den buffel, zoowel als op de koe, het paard en ander tam vee kom ik later afzonderlijk terug.

In groote kudden bewegen zich soms herten op de vlakte van Padang Bolak en Oeloe Baroemoen; op de met gras begroeide heuvels en bergen, alsmede in de bosschen, gaan zij meestal gepaard. In vroegere tijden werden groote herten-jachten georganiseerd, en heden nog versieren talrijke hertengeweien als tropeeën de woningen en raadshuizen (*sopo*) in de kampongs, ten bewijze dat nog menig hert het offer wordt van den jachtlust der bevolking. Men onderscheidt twee soorten van herten, *oersâ* en *sigara gara*, die beiden wel Cervus equinus zullen wezen. Het verschil bestaat alleen in de grootte en kleur der dieren. Het groote hert, dat voornamelijk de vlakke landen bewoont, is roodachtig bruin van kleur, welke kleur niet constant en bij wijlen grijs is. Het slechts weinig kleinere hert is donkerder gekleurd en bewoont meer de bergachtige streken,

Het verschil is zoo gering, dat men het eerst kan opmerken, wanneer men beide dieren te gelijk te zien krijgt.

De *hidje* is het kleine damhert (Cervus muntjac), dat zoowel in de boven- als in de benedenlanden voorkomt. Nog bestaan er antilopensoorten, die op de steilste bergen van dit gebied leven, als *bedoe* of steenbok en *bandoek* of reebok. Beiden verspreiden een onaangenamen geur. Hunne verblijfplaats is het onherbergzame gebergte op de grenzen van Hadjoran en Si Pirok, het scheidingsgebergte der bronnen van de Soengei Kanan en de Pane en verder het steile kalkgebergte tusschen Si Lantom en Tapoes.

Nog moet melding gemaakt worden van het overal verspreide dwerghertje — *landoek* — met fijne en dunne maar krachtige pootjes.

In groote troepen van 20–25 stuks, zooals ik ze eens op de vlakte van Padang Bolak gezien heb, zwerven olifanten — *gadja* — in dit gebied rond. Hunne zwerftochten strekken zij uit van den voet van het hooge gebergte tot aan de grenzen van het reeds vast geworden alluviale land. Overal worden hunne sporen op de kale vlakte gezien, en in den regentijd en het begin van het droge seizoen zoeken zij de bewoonde streken op om tuinen en bouwvelden te vernielen. Herhaaldelijk wordt er jacht op gemaakt, maar in den laatsten tijd oneindig minder dan vroeger. Toen was de uitvoer van ivoor zeer aanzienlijk. Sedert ongeveer twintig jaar is die sterk verminderd, omdat er weinig oude mannetjes olifanten — *gadja toenggala* — meer gevonden worden en de jongere op verre na niet de waarde bezitten, die evenredig is aan het gevaar, de moeite en de vermoeienissen, aan eene olifantenjacht verbonden. Onze geleerden beweren in den Indischen Archipel slechts een soort van olifanten — Elephas indicus — te kunnen onderscheiden. De Batahsche olifantenjagers vergissen zich echter niet, wanneer zij moeten uitmaken, of zij een *gadja gomboet*, den grooten, dan wel of zij een *gadja hotang*, of den kleinen olifant, hebben neêrgeveld. Ja, zij onderscheiden nog eene derde soort met name *gadja botoeng*. Reeds noemde ik het verschil tusschen de eerstgenoemden; ook moet de *gadja gomboet* intelligenter zijn dan de andere. Hij is moeilijk onder schot te krijgen, daar hij spoedig begrijpt dat hij vervolgd wordt. Het onderscheid ligt verder in de snijtanden. Is de *gadja gomboet* grooter van lichaam — ook zijne snijtanden zijn grooter en helder wit van kleur. De snijtanden van den *gadja hotang* zijn rosegekleurd. De *gadja botoeng* onderscheidt zich van den *gadja gomboet* alleen door de bijna kaarsrechte en lange tanden. Deze zijn anders meestal sikkelvormig. Ook moet er onderscheid bestaan in de

ooren. Slechts eenmaal zag ik een olifant dood voor mij liggen, door een jager van Oenteroedang geschoten, zoodat ik niet heb kunnen begrijpen, waarin het onderscheid van de ooren gelegen is. Het lijk was van een *gaaja hotang* en verschilde in uiterlijk niet van andere mij bekende olifanten.

Men tracht het meest jacht te maken op alleenloopende mannetjes olifanten — *gadja toenggala mosa* — die waarschijnlijk tengevolge van hun ouderdom door een jonger en sterker geslacht zijn onttroond geworden. Want, als bij vele dieren, die in troepen leven, een is er machtiger dan de anderen, die dan als koning over de laatsten heerscht. Bij de olifanten is zulk een koning slechts omringd door wijfjes en jonge mannetjes. Hij duldt er geene volwassenen van het mannelijk geslacht bij. Van daar herhaalde gevechten en uitstootingen, maar van daar ook de alleen loopende olifanten. Iemand, die op zijn jacht zulk een gevecht had bijgewoond, verklaarde dat het een verschrikkelijk gezicht was, die twee kolossen onder hartdoordringend geschreeuw elkander met zooveel kracht tegen de boomen te zien drukken, dat deze kraakten en braken; wederkeerig hunne snuiten in elkaâr te zien strengelen, ten einde elkander te verstikken; zich met hunne snijtanden in hals en buik te zien steken — zóó, dat zelfs hij, de ervaren en onverschrokken jager, die in zijn leven reeds 52 olifanten had neergelegd, zijn arm voelde verlammen en hij geen moed bezat om te schieten, ofschoon hij daardoor eene schoone kans tot het verkrijgen van een kostbaren buit verloren liet gaan. Want, niet zoodra had de zwakste partij, een oud dier, zich kunnen losmaken, of hij ontvluchtte den anderen, die hem echter vervolgde. Doch stellig niet langer dan om er zeker van te kunnen zijn, dat de vluchtende niet terug zou keeren. De harem van den vluchtende was reeds lang weggegaan, en zeker zou hij, die zich als nieuwe heerscher opgeworpen had, zich haasten de wijfjes te bereiken. Men kan zich dus de woede van een gadja toenggala mosa voorstellen, wanneer hij, beroofd van zijne kudde, alleen moet rondzwerven. Daarom zijn die jachten zoo gevaarlijk. Zij leveren echter het voordeel op van in den regel een vrij schot te hebben, terwijl in eene kudde de mannetjes zich door de wijfjes laten omringen. Elk misschot kan niet alleen voor den jager gevaarlijk worden, maar ook oorzaak zijn, dat hij de vervolging van soms maanden herwaarts te vergeefs heeft verricht. Soms keert de kudde zich tegen den vermetelen sehutter en vindt zij hem, dan is zijn dood zeker. Anders vlucht zij en dan is er geen paard, dat haar bijhoudt, zij het ook op open terrein. Zulke vluchtende olifanten vertoonen zich in geen jaren

weder in de buurt. Dikwijls worden ook kudden aangetroffen, geheel bestaande uit wijfjes met hare jongen. De mannetjes olifanten schijnen zich alleen in den paartijd bij de kudden te voegen. Groote kudden houden zich op in de bosschen tusschen de Baroemoen en de Sosa.

In aantal overtreffen zij de kudden, die zich ophouden in Kota Pinang, Bila, Si Moendol en Si Langge. Zij komen echter dikwijls op de vlakte van Padang Bolak en Oeloe Baroemoen om eene zekere grassoort — *bornoeng* — te zoeken, waarvan zij veel houden. Zij zijn bovendien erg verzot op suikerriet en palmiet, die zij zeker zijn daar te vinden. In het hoogere gedeelte van het gebergte komt de olifant thans niet meer voor. Toch dateert zijne verwijdering van daar nog niet van langen tijd her.

Zoowel op de vlakke landen als op de hoogste en ontoegankelijkste gebergten weet de rhinoceros — *badak* — zijn weg te banen. Men kent den eenhoornigen en den dubbelhoornigen rhinoceros. Ook op deze dieren werd jacht gemaakt om den neushoorn (*soemboe badak*) te verkrijgen. Was de uitvoer van dit artikel in vroeger tijd nog al belangrijk, thans is deze handelsbron tamelijk wel opgedroogd, vooreerst omdat het neushoorndier weinig meer wordt aangetroffen, verder omdat de bevolking zich weinig meer met jagen ophoudt.

Aan wilde varkens — *babi* — en zwijnen — *aïli* — ontbreekt het niet. Toen de Batahs zich meenden te moeten schamen voor het geloof hunner vaderen en zich aangetrokken gevoelden tot den naam „malajoe", was hun eerste werk de varkens, die zij onderhielden, de bosschen in te jagen. Deze zijn de stamhouders geworden van de duizende varkens, die zich in dit stroomgebied bevinden. Zij zouden verwilderde varkens moeten genoemd worden, maar hun uiterlijk is reeds zoo veranderd, dat zij nog slechts in algemeene trekken op de huisvarkens gelijken. Zij zijn ruwer behaard geworden; de rug heeft een scherpen kam, voorzien met lange haren, die bijna als manen afhangen. De snijtanden zijn meer ontwikkeld, zeker een gevolg van den staat van verwildering, waarin zij verkeeren.

Is het gebied rijk aan zoogdieren, niet minder is het dit aan vogels. Doch niet als bij genen kan ik bij dezen een wegwijzer zijn in het vinden van exemplaren. De Batah, anders zoo nauwkeurig in het onderscheiden van planten en van de kleine verschillen in de natuurwereld, hetgeen uit de vele namen die hij voor de verschillende plantenvormen bezigt, kan blijken, verwart zeer dikwijls de namen van dieren, vooral wanneer hij deze slechts zelden ziet. Met de grootere dieren is dit minder het geval, schoon ook hierin wel eens verwarring heerscht, die echter nooit zoo ver

gaat als bij de nomenclatuur der vogels. Niet zelden worden aan twee en meer exemplaren van geheel verschillend karakter dezelfde namen gegeven. Bij de vogels is dit reeds zeer opmerkelijk, maar meer nog bij de visschen en insecten. Wordt bij de vogels nog wel eens een algemeene naam ter aanduiding van overeenkomstige soorten gegeven, bij de visschen en lager bewerktuigde dieren kent men er geenen.

Zoo kent men de roofvogels onder den algemeenen naam van *halihi*, en onderscheidt men ze in: *halihi si lali*, *h. bangar*, *h. haphap*, *h. si lopak*, *h. taboera hoeti*, waaronder men den visscharend, den hoenderdief, den sperwer en den uil verstaat. De hoenderdief heet ook *olang* in het Maleisch *alang* of *lang* (Haliaetus indus). De uil draagt ook den naam van *boroe ni boelan* en *boroe borngin*, terwijl andere soorten van uilen voorkomen onder de namen *palinge* en *loengkoepa*. *Oempamal* is nog een naam voor den sperwer.

Spechten zijn bekend als *toek toek korot* en *atoeldik*, zooals op de vlakte van Padang Bolak veel gevonden worden. Ook de bovengenoemde halihi zijn daar rijkelijk vertegenwoordigd.

Tot de lichtsnaveligen (Levirostres) behooren *hatoehoe hodi*, *si tasijoel* (Caprimulg) en de neushoornvogels. Van deze laatsten zijn mij 4 soorten bekend geworden. Twee daarvan komen in de benedenlanden voor, terwijl alle 4 soorten in de bovenlanden gevonden worden. De eerste soort is de welbekende *onggang*, die door het geheele gebied zwerft. Deze dieren bewonen het liefst boschrijke streken. Zij leven in paren en zelden bij troepen van meer dan 2 paar. Zij zijn aan hun gekras duidelijk herkenbaar, en uiten de klanken die hun inlandsche naam aanwijst. Op den langen eenigszins gebogen snavel dragen zij een hoornachtig uitwas, dat ongeveer de helft daarvan beslaat. Deze hoorn is oranje en oranjerood gekleurd, bij sommigen geheel hol, bij anderen slechts gedeeltelijk gevuld. Hunne vlucht is door het kraken steeds hoorbaar.

Eene tweede soort is *ngèk-ngèk*, zeer op de bovengenoemde gelijkend, aan den staart en de vleugels échter meer wit gekleurd, terwijl het hoornachtige uitwas even als het geheele dier kleiner is. Dit uitwas is lichtgeel gekleurd en slechts zeer dun. Ook hun naam is aan het door hen teweeggebracht geluid ontleend. Zij leven insgelijks in paren, maar meestal in troepen van 8 à 12 stuks. Zij worden mede in de benedenlanden aangetroffen. De beide andere soorten *langkisa* en *halo halo toehoek*, die uitsluitend in de bovenlanden voorkomen, bezitten geen snavel met een hoorn. Men treft ze gepaard aan, ook in troepen van 6 tot

10 stuks. Hun geluid is bijna dat van den *ngèk-ngèk*. Hunne vlucht is even hoorbaar als die van de andere soorten.

Tot de Passerinae behooren in de eerste plaats de menigte soorten van rijstdiefjes, bekend onder den algemeenen naam van *amporik*. Buiten dezen voeren zij ook wel den Maleischen naam *piempiet*. Zij zijn nog nader te onderscheiden, onder anderen in: *amporik si lopak* (witkoppige), *a. si lomlom* (zwartkoppige), *a. si roema roema* (grijskleurige), *a. si irra irra* (groengevederde) en *a. si isa isa* (grijs gespikkelde). Zij zijn zoo klein en zoo licht, dat zelfs een grashalm onder het gewicht van zulk een musch niet doorbuigt. Nog kleiner zijn *talaktak* en *mémé* of *tiptip*, welke laatstgenoemde den kolibrie in kleinheid nabijkomt. Deze beide muschsoorten worden alleen in de bovenstreken aangetroffen.

Een vogel, die verder algemeen bekend is, is de *antarijas* of parkiet — Psittacus galgulus — en een ander de *rijo* — Psittacus vernalis — die beiden met een schoon groen gevederte prijken. Nog bekender is de *hijong* of béo — Eulabes indica, — de eenige vogel in dit gebied, dien men kan leeren praten.

Tapoewak of *poewa* — Fringgilla planceus — is de vogel, die zulke kunstige nesten weet te bouwen. Deze peervormige nesten, soms grooter dan een groot menschenhoofd, hangen dikwijls bij tientallen aan de takken der boomen, die daardoor in het oog van den inlander geluk heeten aan te brengen. Doch ook aan de stengels van rietgrassen, zooals bij Anthistiria mutica, worden zij dikwijls gevonden.

Wanneer de aarde na lange hitte door eene regenbui verkwikt wordt, ontwaken krekels en kevers en springen dan lustig rond. De zwaluwen, naar hunne zwevende beweging *si lajang lajang* genoemd, vliegen naar de plekken, waar die diertjes het meest te vinden zijn en pikken ze gretig op. Men bewondert daarbij hunne onvermoeidheid, hunne vaardigheid om in snelle vaart hun voedsel te grijpen. Eerst wanneer zij verzadigd zijn, ziet men ze rust nemen. Zij maken in kalkhoudende openingen hun nesten, die wel is waar niet de vermaarde zwaluwnestjes zijn, maar toch in vroegeren tijd door Chineezen werden opgekocht, daar zij zeer bruikbaar waren om ze bij Chineesche medicijnen te voegen.

Kraaien — *gak* en *pidong tombak* — vindt men overal; ook *sonom — sonom* en *ingal ingal* (kwikstaarten), *birik birik* (merops), *bigo* (Oriolus sinensis), *ampodoe*, *pitjalak* en *onsop gaol* (vinkensoorten), *raba raba*, *enz*.

De vlakte van Padang Bolak en Oeloe Baroemoen doorreizende, zullen wij telkens worden opgeschrikt door vogels, die vlak in onze nabijheid uit het dichte gras opvliegen om zich iets verder weder neêr te laten en

te verschuilen. Zij worden *lèto* genaamd en komen overeen met den staartloozen Hemimodius. Wij zullen verder van tijd tot tijd uit de kleine bosschen het gekraai van wilde hanen — *manoek rimbo* — hooren, die weinig kleiner zijn dan onze hanen. Bevinden wij ons nabij den rand van groote bosschen, dan vernemen wij het schor gekraai van *koewo*, *pamijoel* of *poelpoela*, allen boschhoenders, en den krijschenden gil van den *oewo* of argus faisant. Doch slechts zelden zullen wij deze zien, en nog zeldzamer komt het voor dat zij gevangen worden.

Talrijke steltenloopers bewegen zich in de bosschen en op de kale vlakten. Snipsoorten als *rande*, *soerik soerik*, *oendan*, *tiroek*, hoe smakelijk zij ook zijn, bewegen zich onbezorgd in de nabijheid der menschen. Zij vreezen ze niet, overtuigd als zij zijn, dat de mensch hun geen leed zal veroorzaken. Zij bouwen hunne nesten op den vlakken grond en daarom doet de bevolking hun geen leed. Zij worden nooit door haar gegeten 1). *Horkor* en *baroeng* zijn de ooievaars van dit gebied. *tasik*, *baroe tasik*, de reigers, die zoowel aan de kusten als in de binnenlanden leven. Zij vergezellen dikwijls de karbouwen in groote troepen om ze van de insecten te bevrijden. Andere steltenloopers zijn nog *roewak roewak*, *si tindoe oelok* en *binsak binsak*, die uitsluitend in de bovenlanden worden gevonden.

Het meest vertegenwoordigd is waarschijnlijk de familie der duiven. Men kent de *balam* of wilde duif, den meest geliefkoosden vogel van het volk, dat hem vertroetelt en plaagt, het eerste als uitdrukking van zorg en liefde, het tweede om hem strijdlustig te maken. Deze vogels houdt men er dikwijls op na om ze te laten vechten. Dan wordt aan den poot een sikkelvormig mesje (*tadji*) gebonden, dat zij onder het vechten moeten weten te hanteeren. Men laat ze ook wel zonder die sporen vechten. Groote weddenschappen worden daarbij aangegaan 2). Een goede vechtersbaas is zeer duur en moeilijk te koopen. Andere soorten van duiven zijn *titi*, *hati tiran* of *hatoe toejan* (de wilde tortel), die bij verkoop groote sommen opbrengen. Een goede strijdbalam krijgt men niet beneden de *f* 25. Pas gevangen kan men ze daarentegen van *f* 0.50 tot *f* 1 krijgen. Toonen zij aanleg of kirren zij goed, dan stijgt aanstonds de prijs. De wilde tortels zijn geliefd om hun welluidend gekir, en ik zag zulk een dier ook wel eens voor *f* 25 verkoopen.

Amborkam is de ringelduif, die de grootte van een klein hoen kan verkrijgen. Deze duif is het schoonste exemplaar van het duivengeslacht. Het geluid, dat zij geeft, is echter vervelend, treurig en klagend. In

1) Waaraan dit verbod is ontleend, is onbekend.

2) Deze gevechten geschieden in het geheim, daar zij verboden zijn.

gevangenschap treuren zij. Hoewel zij alles eten, zijn zij moeilijk in het leven te houden.

Poene zijn wilde boschduiven, die in den bloeitijd van den baringin zich bij groote scharen met veel getjilp aan de vruchten van deze te goed doen. Nog kent men de volgende duiven, als: *hoerlang*, *ambaroba*, *bahoewe*, *andoehoer* en *si aras*. Deze vogel is een voorwerp van bijgeloof. Men zegt, dat hij slechts twee maal 's jaars zijn gezang laat hooren: eenmaal om de menschen aan den zaaitijd van de padi, en eenmaal om hen aan den oogsttijd te herinneren.

Onder de zwemvogels moeten genoemd worden: *si toergisik*, *honongbosi*, *maliwis* (wilde eenden), *saro iken*, *antoe aloe*, *pakendot* en andere. Vooral *meliwis* — Nettapus coromandelianus — kan men dagelijks bij moerassen en waterhoudende aardverzakkingen ontmoeten.

Bij de visschen kan ik mij slechts bepalen tot eene opsomming van inlandsche namen, die het nut kunnen leveren, dat zij een eventueel onderzoek vergemakkelijken. De voornaamste visschen zijn:
tapa, *omas*, *boental*, *lampoeng*, *mera*, *lampom*, *tambăra*, *garing*, *gampoewal*, *hoerare insor*, *soehoen*, *limbat*, *inang-inang*, *gaman*, *itok*, *onsing-onsing*, *habaro*, *haroeting*, *goerdeng*, *sape*, *haporas*, *boedjoek*, *pisang*, *soeroehan*, *salining*, *lapik*, *soeloen*, *poentoeng*, *bajoeng-bajoeng*, *lellal*, *poejoe-poejoe*, *halo* (goerame) enz.

Palingsoorten zijn: *djamoeming*, *boloet*, *mirik* en *lindi*.

Onder de kruipende dieren vindt men schildpadsoorten, als: *toentoeng*, *labi*, *harabang*, *bolang*, *hoera hoera*, *baning* en *garap*; verder krokodillen-*boewaja*; hagedissen als: *boraspati*, de vergiftige *oeroek*, *mindoran* of kameleon, *ilik* of grashagedis, *paoedongan* of staartlooze met rood gestipt lichaam, *tjitji bola* of vliegende hagedis en gekko gustatus; verder nog leguanen als *binjawak*, *gobar*, *banggik*; slangen als *oelok antalmang*, *o. saba*, *o. sipoek*, *o. arilogo*, *hoewas hoewas*, *o. darie oepar*, *toeloeng api*, *o. raga raga*, *o. sa*, *si rata rata*, *o. na toemajamkon boelan*, 1) die steeds vergezeld wordt door *o. sintomoni*, *o. aek*, *o. sokam*, *o. ri*, enz; kikvorschen als: *ngot ngot*, *pang pang*, *padoek*, *rèk rèk* of *rik rik*, *tohoek* en *bagoer*; padden als *saring goepan* en *pamij-alang*.

Uit de insectenwereld worden genoemd kevers, als: *irnga*, *si goemang*, *eor eor*, *ipos* (kakkerlak), 2) *ramboe*, *antingana*, *tamponok* en de zwarte

---

1) Men zegt dat deze boomslang, die zeer groot moet zijn, het vermogen heeft om een geluid te doen hooren, waardoor vogels zich laten verlokken in de nabijheid te komen, waardoor zij dan gemakkelijk eene prooi worden.

2) In Oeloe Bila, voornamelijk te Garoga, is de kakkerlak eene ware plaag.

bij aanraking zich oprollende tor — *soensoen* —, en *soensoen tè* of stronttor; bijen als *ranggiting*, *dal dal* (Melipona minuta), *bonbon*, 1) *ajo ajo*, *hapit apit*, *songsongoltop*, *daboesajak*, *harimoewan*; wespen als *altong*, *poetoeng*, *binsoesoer*, *olol olol*, *badoe borngin*, *si pijongot*, *bosik horbo*; mieren als *laga*, *goebo*, *porkis*, *tande tande*, *semet*, *tahoeroe*, *gatal*, *porkis api*, *hararongga*, *salimbada* en *hati nong nong*; vlinders als *saba saba*, *sarimborbor*, *siri siri*; motten als *ngot ngot*; rupsen als *hoeridap*, *sandalhop*, *antaïrir*, *tanggompoel*, *ansatodoe*, *ramoek*, *petong*; vliegen als *bari bari*, *lanak* en de glimvliegen of zoogenaamde glimwormen — *salimpot pot* — die als dwalende sterren de duisternis van den nacht breken; muggen als *gomboel*, *agas*, *rongit*; termiten als de witte mier *ane ane* (Termes fatalis); krekels als *sijapor*, *hirik*, *hoenik*, *sira*, *tangis tangis*, *bangkoeroeng*, *tiri*, *haboe*; luizen als *tampiras* of varkensluis, *sangkilik* of hondenluis, *tanga* of wandluis, *toengir* of kippenluis; duizendpooten als *antisibang*, *lipan*, *hatihoran*, *harpe*, *horpoet*; spinnen als *babi babi*, *hala* en schorpioenen als *sonit*.

De lagere dieren worden o. a. vertegenwoordigd door kreeften als *oedang*, *goereja* en garnalen als *oedang*, *gala*, *ramboe*; wormen als *toengo*, *habang*, *holta*, *hoedi*, *ane ane*, *gaol*, *goja*, *goelok goelok*; slakken als *se*, *poet* en *langkitang*; bloedzuigers als *linta* en *limatok* (Hirudo Zeylanica). 2)

---

1) *Dal dal* geeft goede was en heerlijken zoeten honig, *bonbon* levert alleen smakelijken honig en eene soort zwart was (*poeli*.) Deze dieren bouwen hunne nesten of honigraten aan de takken van boomen en struiken — ook in de reten van de woningen. Dal dal maken in den regel raten in boomholten en in de spleten van gesteenten. Beiden zijn zonder angel.

2) Deze bloedzuigers komen overal op vochtige plaatsen voor. Zij zijn zeer lastig, daar zij elk levend wezen, dat in hunne nabijheid komt, bespringen om hem het bloed uit te zuigen.

DE ZEEKLEILANDEN VAN NEDERLAND.

I. De vorming in 't algemeen.

Het vorige jaar was het mij vergund in dit Tijdschrift een opstel te plaatsen over den eigenaardigen toestand van die helft van ons land, welke wij het polderland kunnen noemen. Ik heb toen hoofdzakelijk een blik geworpen op het land der veenpolders, voornamelijk op het westelijk deel van Utrecht en op Zuid- en Noord-Holland ten Noorden der groote rivieren, voorzeker het meest typische gedeelte. Geen ander deel van het polderland toch ligt in het algemeen zóó laag. Tevens vindt men daar de diepe droogmakerijen; dáár zijn hoogteverschillen tusschen het terrein en de gemiddelde standen, zelfs van de aangrenzende groote rivieren en de zee, die zouden doen ijzen, als wij niet wisten, welke sterke kolossale waterkeeringen die wateren beletten zich met vreeselijk geweld in die lage, ja diepliggende streken te storten. Dáár vinden wij overal het kunstmatig opbrengen van het overtollige water, dat, grootendeels als atmosferische neerslag, die aaneenschakeling van diepe en ondiepe kommen heeft bezwaard; dáár zijn natuurlijk geene rivieren.

Ik deed toen dezen greep — als ik dit zoo zeggen mag — uit het polderland, omdat dit deel het meest karakteristieke is, en omdat men, deze wonderlijke streken goed begrijpende, de andere deelen, wat vele zaken betreft, ook met juister blik kan beschouwen. Maar dit wil niet zeggen, dat er voor die andere deelen, op geheel andere wijze ontstaan, niet vele kenmerkende eigenschappen bestaan, die hen juist van het behandelde gedeelte onderscheiden.

Ik wil nu eens een en ander mededeelen over die gronden, welke als zoogenaamde op- en aanwassen uit de zee zijn ontstaan; die in den loop der eeuwen bezinken uit de kleideeltjes en de fijnste zanddeeltjes, welke het zeewater langs de kusten bevat en ons land met honderdduizenden hektaren van zijne meest vruchtbare landen hebben vergroot.

Ik wensch daarbij echter weer ééne zaak op den voorgrond te stellen. Terwijl menigeen zijn kennis der aarde tracht te vergrooten door het lezen der belangwekkende mededeelingen omtrent landen, die tot nog toe weinig of niet bekend waren; terwijl men dus gewoon is *nieuws* te hooren, den uitslag te vernemen van oorspronkelijke onderzoekingen en direct uit de bronnen put, —zal men in de volgende regelen in 't geheel geen „nieuws" vinden. Ik deel slechts mede wat hier en daar in werken — van trouwens zeer uiteenloopenden aard en met verschillend doel geschreven — te vinden is, of datgene wat sommigen wel bekend is, doch nooit op papier werd gesteld. Ik heb dus slechts stof verzameld en verwerkt op zulk een wijze, als naar mijn bescheiden oordeel aan de kennis van ons eenig land kan bevorderlijk zijn.

Gelijk wij weten, bestaan groote deelen van ons land uit zeeklei, nl. die, welke aan de zee of de groote zeeboezems grenzen.

Men zegt gewoonlijk, die gronden zijn door de zee aangeslibd, m. a. w. uit het zeewater bezonken. Dit is in hoofdzaak ook wel juist, maar voor iemand, die zich wijze, plaats en tijdstip van ontstaan, hoogteligging, afwatering, enz. wil verklaren, valt na die zeer algemeene uitdrukking van aanslibben of bezinken nog veel te vragen.

Een vraag, die zich wel het allereerst voordoet, is deze: Hoe komt het, dat niet overal, waar de kusten door de zee worden bespoeld, zeekleilanden aanwassen, of dat deze vroeger ontstonden, waar thans geen aanwinst meer ontstaat, ja zelfs verlies plaats heeft, en omgekeerd?

Langs de Zuidhollandsche en de Zeeuwsche zeeboezems vinden wij aanwas, maar niet overal; langs de Noordzeekusten geen spoor van zeekleibezinking en zelfs afnemen van de kust; langs Frieslands westkust geen aanwinst, langs de noord- en de noordoostzijde wel; de Noordzee-eilanden langs de Zuiderzee- en de Wadzijde zijn thans of weleer toenemende.

Welke omstandigheden bevorderen alzoo aanwinst van land door zeekleibezinking; *welke doen verliezen ontstaan*, *voor zoover dit niet kunstmatig belet wordt?*

Een eerste voorwaarde voor het bezinken van fijnere klei- en zanddeeltjes — het „zich afzetten" van stoffen op den bodem — is *stilstand*, of althans *geringe snelheid* van het water, waarin zij zweefden of dat hen over den bodem voortstuwde. De grovere deelen, welker grootere massa tot verplaatsing een grootere snelheid behoeft, zinken natuurlijk reeds spoediger dan de fijnere. Uit waarnemingen, op de rivieren gedaan, heeft men nagegaan, bij welke snelheden van het water achtereenvolgens

grove kiezel, fijnere kiezel, grint, grof zand, fijn zand, enz. blijven liggen. Op de benedeneinden der rivieren vinden wij dus geen grint of kiezel op den bodem, enz. Dergelijke opgaven kan men in vele aardrijkskundige werken of geschriften, die op de rivieren betrekking hebben, aantreffen. 1)

De beweging der zee op de kusten nu wordt in 't algemeen veroorzaakt door zeestroomingen, door de werking der getijen en door den wind.

En al naarmate nu deze oorzaken er al of niet toe meewerken om aan den oever min of meer rust te doen ontstaan; of, omgekeerd, deze tegenwerken, heeft er eene grootere of geringer bezinking van fijne deeltjes plaats.

Ik herinner hier evenwel reeds dadelijk aan den verschillenden aard der bewegingen, die de getijen kunnen te weeg brengen. Het zich zoogenaamd voortbewegen van de vloedgolf, dat is: het zich voortgaande verhoogen van de zee langs de kust op verschillende plaatsen, staat bij groote opene zeeën in onmiddellijk verband met den tijd van maansdoorgang. Maar bij binnenzeeën, zeeboezems, benedenrivieren, enz. is de beweging van het water, door de getijen veroorzaakt, eene geheel andere: daar werkt de betrekkelijke stand der 3 hemellichamen niet direct maar indirect; daar *stroomt* werkelijk zeewater naar binnen, zoodra de zee bij vloed buiten de gaten of monden een hoogeren stand bereikt, en, omgekeerd, *stroomt* het bij eb er weer uit. Van een rechtstreeks opheffen van het watervlak door zon of maan is hier geen sprake.

Een sprekend voorbeeld hiervan vinden wij o. a. in de voortbeweging van den vloed*stroom* langs de oostkust van Noord-Holland. De plaatsen van den Helder tot Amsterdam liggen nagenoeg op dezelfde lengte, hebben dus ongeveer gelijken tijd van maansdoorgang en nu valt:

	Hoog Water		Laag Water	
te Helder	het „ „ te	5 u.—20 m.,	het „ „ te	1 u.—24 m.
„ Nieuwediep	„ „ „ „	7 u.—19 m.,	„ „ „ „	1 u.—19 m.
„ Wieringen	„ „ „ „	8 u.—38 m.,	„ „ „ „	2 u.— 40 m.
„ Medemblik	„ „ „ „	9 u.—54 m.,	„ „ „ „	3 u.—6 m.
„ Marken	„ „ „ „	12 u.—47 m.,	„ „ „ „	6 u.—47 m.
„ Amsterdam (weleer)	„ „ „ „	2 u.—4 m.,	„ „ „ „	7 u.—49 m.

Dus was er een verschil tusschen Helder en Amsterdam van 8 u.—44 m. in tijden van H. W. en van 6 u.—25 m. in die van L. W. — de tijden

1) *Hann*, *v. Hochstetter* en *Pokorny*. Allgemeine Erdkunde. Theil II (v. Hochstetter). *G. Venema*. Nieuwe en eenvoudige verklaring van de veranderingen, die de kusten van ons land langs de zee, enz. ondergaan. Gron. 1849. (Uit Kaiser, Handbuch der Mechanik).

die het water dus behoeft om toe- en af te stroomen. Aan de overzijde te Kraggenburg (mond Zwolsche Diep) is de tijd van H. W. en L. W. juist dezelfde als te Marken. Bekend is het bovendien, dat het verschil tusschen gemiddelden vloed- en ebbestand, dat bij Nieuwediep 1.07, bij Medemblik nog 0.63 M. bedraagt, tot 0.30 M. te Muiden verloopt, tot 0.24 M. te Elburg, ja tot 0.06 M. te Blokzijl. Het door de zeegaten *ingestroomde* water breidt zich dus over de geheele oppervlakte der Zuiderzeekom uit en verliest dientengevolge aan hoogte.

Derhalve: in onze zeeboezems en tijrivieren van Zeeland en Zuid-Holland, in de Zuiderzee, in de Wadden, in de Lauwerzee en den Dollard is er werkelijk sprake van een vloed*stroom*, die er binnendringt van een ebbe*stroom*, die er uitgaat.

Met betrekking tot den neerslag van vaste stoffen uit het water geldt nu in de eerste plaats de vraag: met welke snelheid bereikt het vloedwater de kust enmet welke snelheid trekt het ebwater af? De *hoeveelheid* en de *aard* der nederploffende stoffen hangen immers daarvan af.

Want wel is er overal een kort tijdperk van betrekkelijke rust, nl. omstreeks den tijd der kentering, maar de snelheid, waarmede het water vóór dien tijd toevloeide en daarna weer wegzakte, is natuurlijk van grooten invloed op den neerslag.

Een oppervlakkige beschouwing zou tot de meening kunnen leiden, dat dus gedurende, en vooral even na de kentering, overal fijne deeltjes moeten bezinken, doch de feiten weerspreken dit. Overigens moet ik er nu reeds *uitdrukkelijk* op wijzen, dat de voorwaarde van rust wel in elk geval aanwezig moet zijn, maar dat zij volstrekt de eenige niet is, waarvan de vorming van bezinkingen afhangt.

Intusschen blijkt uit het bovenstaande, dat de meeste bezinking van *fijne* deeltjes zal kunnen plaats hebben in zeeboezems, die vrij diep landwaarts indringen, met betrekkelijk nauwe openingen, waardoor de vloed binnendringt en welker bodem niet diep ligt: alle omstandigheden, die de snelheid van het water verminderen. Gaat de zeeboezem echter zeer diep landwaarts in en zijn de openingen betrekkelijk zeer nauw, dan komt er te weinig getijverschil, en bijgevolg worden er te weinig vaste stoffen aangevoerd om een belangrijken neerslag te doen ontstaan.

De zeekleilanden van Groningen bijv., die aan de Wadden en de Eems grenzen, welke eenige eeuwen geleden ontstaan zijn, bestaan grootendeels uit klei. De gaten tusschen de Noordzee-eilanden waren toen nog zoo ruim niet als thans — er zijn na dien tijd zelfs eilandjes verdwenen — de bezinking geschiedde op grooteren afstand van die openingen, het

vloedwater bereikte dus met minder snelheid dan thans de noordelijke kust en daar de andere omstandigheden gunstig waren, bezonk er *klei*. Maar *nu* komt het aan de kust, terwijl het nog sterk in beweging is; de zwaardere stoffen, nl. het zand, worden nog medegevoerd: eerst aan de kust vallen deze op den bodem, terwijl door de weinige rust betrekkelijk minder klei dan weleer bezinkt. Van daar nu in het noorden van Groningen slechts aanwas van zoogenaamde *zavel*gronden, een soort van kleigronden met een betrekkelijk zeer groot zandgehalte, terwijl na eenigen tijd in hoofdzaak slechts zand zal neervallen.

Maar in den Dollard komt de vloedstroom uit het N. O., van de Eems naar binnen. Het water der Noordzee is eerst dezen breeden mond opgetrokken en loopt dan van hieruit over de Dollardgronden, die zoo ondiep liggen, dat zij bij ebbe op enkele geulen na droogvallen. Eindelijk bereikt het de zuidelijke oevers van de golf, maar dan rustig, met weinig snelheid en doet dan bij de kentering en bij het begin der ebbe zijn klei bezinken.

Het zand toch is reeds vroeger neergevallen, daar nl., waar het water te veel aan snelheid verloor om het langer te kunnen vasthouden. De grens, waar de zandneerslag ophoudt, is zelfs op sommige kaarten aangegeven 1).

Bovendien is er in den Dollard een groote aanvoer van stoffen. Binnenkomend door eene breede opening, bijna zoo breed als de inham zelf, verspreidt het water zich dus betrekkelijk weinig; de aanvoer kan als het ware gelijken tred houden met hetgeen de kleine kom ter vulling noodig heeft; deze vult zich even hoog als het water daar buiten staat, en aan de Zuidkust gaat dus een vloedhoogte, overeenkomende met die buiten den Dollard.

Men bedenke, dat, zooals ik boven reeds deed opmerken, de klei *alleen* bij de kentering en het begin der ebbe bezinkt; de vloedstroom, wiens taak het is aan te voeren, bezit op de zeekusten te veel snelheid om klei los te laten.

Maar welke zijn nu die oorzaken, die zelfs bij denzelfden toevoer van vaste zelfstandigheden en in denzelfden zeeboezem, op punten, die de vloed gelijktijdig en even snel bereikt, hier afslag, ginds aanwinst veroorzaken?

---

1) *G. A. H. Stratingh* en *G. A. Venema*. De Dollard. Groningen, 1855.
W. C. Staring, Kaart behoorende bij de Natuurkunde en Volksvlijt v. Nederland. Amsterdam 1870.

Eene theorie hieromtrent, die duidelijk alle voorkomende verschijnselen verklaart, is gegeven door den ijverigen en nauwkeurigen onderzoeker G. A. Venema. Een hypothese, zegt deze schrijver in zijn daarover handelend werkje 1), maar 't is een hypothese, welker juistheid door tientallen van bewijzen kan worden gestaafd. Telkens als men weer berichten verneemt omtrent aanwas van gronden, en men dan Venema's theorie aan de werkelijkheid toetst, geeft zij, zonder dat men eenigszins behoeft te wringen of te schipperen, een verklaring van het feit. Tot mijne verwondering schijnt zij, hoewel reeds voor vele jaren opgesteld, zeer weinig bekend te zijn en bekendheid verdient zij toch wel, zij, die ons leert hoe het komt dat ons land honderdduizenden bunders van zijne beste gronden verkreeg en hoe deze nog dagelijks ontstaan. Zij verdient dit wellicht meer dan zoovele andere uiterst vage hypothesen, die dikwijls op aardrijkskundig gebied gesteld worden.

Door die theorie met enkele woorden mede te deelen hoop ik niet alleen de kennis omtrent de zeekleivormingen te bevorderen, maar ook velen, vooral onze aardrijkskundigen, op te wekken om de hoogst belangrijke werkjes van Venema ter hand te nemen 2).

Gaan wij aanwas en afslag aan onze kusten na, dan vinden wij: Langs de Noordzee en de Noordzee-eilanden — afname aan het N.W., aanwas aan het Z.O.; langs de Wadden en in de zeeboezems van Zeeland enz. — afname aan het Z.W, aanwas aan het N.O.

Door de verklaring van dit verschijnsel alleen in de richting van het opkomen van den vloed en het afstroomen van de ebbe te zoeken komen wij op allerlei tegenstrijdigheden. Een andere oorzaak echter, die het water in beweging brengt, is de *wind*, en nu is er een opmerkelijk verband tusschen de meest heerschende windrichtingen en de strekking der kust, waar aanwas of afslag plaats heeft.

Er komen in ons land nl. meer N.W. dan Z.O. winden voor, en nu vinden wij afslag aan de N.W. zijde of daaromtrent, aanwas aan de Z.O. kusten: dus *afslag* aan de kust, waarop de meeste winden inwaaien, *aanwas* aan de zijde, waarvan de meeste *af*waaien.

Een nog grooter verschil bestaat er tusschen het aantal Z.W. en N.O. winden, waarvan het eerste het laatste aanzienlijk overtreft, en nu vinden wij weer steeds aanwas aan de N.O. kusten, dus *van* waar de meeste

1) Nieuwe en eenvoudige verklaring van de veranderingen, die de kusten van ons land langs de zee, de Wadden, enz. ondergaan. — Gron. 1849.

2) Zie ook: Over het dalen van de noordelijke kuststreken van ons land. — Gron. 1854. De bodem van het Oldambt en Westerwolde. 1e en 2e Ged. — 1865.

winden *afwaaien*, afname aan de Z.W. zijde, waarop de zooveel voorkomende Z.W. winden en stormen gericht zijn.

Hoe dit nu evenwel te verklaren? Indien het eenvoudig de golfslag ware, die kusten, waarop de wind staat, afsloeg, dan zou ons dit nog volstrekt niet duidelijk maken, waarom bij aflandige winden aanwas ontstaat.

De zaak is deze. Veronderstel een volkomen stilstaand water, dan zal de wind alleen op de bovenste lagen werken en deze voortbewegen; maar opdat het evenwicht niet verbroken worde, moet dan in de onderste lagen een *tegenstrooming* ontstaan, in eene richting dus, tegenovergesteld aan die van den wind, en wel aanhoudend, omdat de wind ook onafgebroken zijn werking doet gevoelen.

Stellen wij nu eens, dat de vloed juist loodrecht op de kust opkomt en dat de wind juist tegenovergesteld aan die richting is, dan houdt deze de bovenste lagen min of meer in hun toestroomen tegen, d. i. van de kust af, en daardoor wordt het toestroomen van de onderste lagen, *die de meeste vaste stoffen bevatten*, bevorderd, en deze laten bij afname van snelheid het *zand* los. Treedt daarna de ebbe in, dan werkt de wind mede om de bovenste lagen sneller van de kust weg te voeren; de onderste worden door de tegenstrooming in hun afvloeien belemmerd, zij krijgen gedurende langeren tijd minder snelheid, de neerslag van *slib* wordt daardoor bevorderd.

Staat daarentegen de wind op de kust, dan is nu natuurlijk gemakkelijk de verklaring van het tegenovergesteld resultaat te geven.

Wij zien het bovenstaande o. a. bevestigd door het bij de bewoners onzer Noorzeekust algemeen bekende feit, dat na hevigen *oostenwind*, dus wind van de kust *af*, een groote menigte schelpen op het strand worden geworpen.

Van daar nu ook dat de gronden van den Dollard, aan de Z. W. zijde vooral, zoo sterk aanwassen, daar de vloed van het N.O. opkomt, dus de ebstroom en de meest heerschende wind in richting samenvallen; aanwas ook aan het Z.W. en W. der Lauwerzee, waarin de vloedstroom van het N.O., nl. uit het Friesche Gat, binnendringt. Aanwas aan de oostkust van Texel, aan de oostzijde van Noordholland ten Noorden van Wieringen, waar de vloed uit het N.O. van het Amsteldiep komt. Maar aan de noordwestzijde slaan de Noordzee-eilanden af; Wieringen heeft aan de Z.O. zijde aanwas.

Venema deelt mede, dat na een Z.W. *storm* een dikke laag zoogenaamde blets, waaruit de vaste deeltjes nog compacter moeten neerslaan, de bij eb droogvallende Dollardgronden bedekt.

Men noemt de laatste zomer- en de herfstmaanden ook wel *slijkmaanden*, omdat de slikken langs de kusten der Wadden en zeeboezems dan veel sterker worden opgehoogd dan in de eerste helft des jaars. Dit komt alweer juist met de theorie overeen, daar in die eerste helft ongeveer evenveel Z.W. als N.O., in de laatste helft echter meer dan tweemaal zooveel Z.W. als N.O. winden waaien.

Wij veronderstelden tot nu toe, dat de windrichting juist met den vloedstroom of ebbestroom samenviel. Maken die richtingen evenwel een hoek, dan worden de verschijnselen min of meer in 't voordeel van aanwas of afslag gewijzigd. In dit geval hebben wij met de resultante van beide krachten te doen.

Zoo wordt de richting van den vloedstroom op de Wadden bepaald door de ligging der gaten, waardoor hij binnenkomt, en de geulen in de wadgronden zelf. Zoo krijgt de noordkust van Groningen den vloed grootendeels van het N.O., omdat deze in hoofdzaak van den Eemsmond komt; in het westen echter gewijzigd door een westelijken stroom uit het Friesche Gat. Maar over de Friesche Wadden komt een vloedstroom van het W. uit het Vlie en het Pinkegat, welke een anderen, van het O. uit het Friesche Gat komende, ten Z. van Ameland ontmoet. Vandaar, dat de aanwinst in het N.W. en N. van Friesland zeer verminderd is of opgehouden heeft, doch wel in het N.O. bestaat.

Eilanden, die aan alle windrichtingen bloot staan, zouden bij stilstaand water aanwas in het Z.O. en N.O. moeten hebben, in het algemeen dus aan de oostzijde; de vloedstroom kan dit echter eenigszins wijzigen. Zoo nemen de Noordzee-eilanden wel wat naar O. en Z.O., doch *niet* naar N.O. toe, omdat de vloedrichting (N.W.) hier *niet* met de N.O. windrichting samenvalt, maar deze rechthoekig snijdt. Wel geeft de Z.W. windeen *weinig* aanwas, maar de afname is sterker, daar de N.W. wind met de *vloed*richting samenvalt.

De Zeeuwsche eilanden winnen in 't algemeen aan de oostzijde, maar nemen aan de zuidzijde af (Zuidbeveland, Schouwen), terwijl zij ook aan N. en N.O. zijde aanwas hebben. 1) Dit is zeer goed te verklaren: de zeeboezems strekken zich uit van het N.W. naar het Z.O. Hier vallen dus wel de N.W. en Z.O. windrichtingen met vloed- en ebstroom samen, maar beide gaan *langs* de kust heen en trachten dus de vaste stoffen langzamerhand naar den mond toe te verplaatsen. Maar de Z.W. winden brengen nu de stoffen tegen de N.O. zijde dier eilanden aan en van

---

1) *J. ab Utrecht Dresselhuis.* De Provincie Zeeland, bl. 25.

de Z.W. zijde af — geheel volgens de theorie en hier is niet, zooals bij de Noordzee-eilanden, eene andere kracht die dit belet — (de N.W. wind nl., die hier de stoffen *niet* van het land af, maar er langs voert).

Ziedaar ongeveer de bedoelde theorie.

Ik wil hieraan toevoegen, dat in nauwe wateren met betrekkelijk geringe oppervlakte de invloed van wind en richting der getijstroomen gering, althans niet zoo overwegend is: dáár hebben wij er in hoofdzaak slechts op te letten, of veel vaste stoffen worden aangevoerd en of het aan- en afloopen van het water zoo kalm geschiedt, dat neerslag kan ontstaan. Rust, weinig snelheid althans, is hoofdzaak: van daar bij rivieren aanwas, zoowel langs de noordelijke als langs de zuidelijke oevers, indien door bijzondere omstandigheden, b.v. achter kribben, aan de binnenzijde van bochten, enz. betrekkelijk rust in het water ontstaat.

Ik heb steeds gesproken van het *bezinken* van slib en fijne zanddeeltjes uit het vloedwater, maar men moet dit woord bezinken slechts in algemeene beteekenis nemen. Men zou verkeerd doen zich voor te stellen, dat uit de bij vloed aangevoerde stoffen eenvoudig telkens een dun vliesje bezinkt en dat dus de geheele aanwas uit een aantal zeer dunne laagjes bestaat.

Venema zegt althans, dat op den Dollard bij eb een zekere dunne brij terugblijft — door hem b l e t s genoemd — die soms wel 10 cM. en meer dikte heeft, en waaruit dan de zwaarste deelen bezinken en zich met den onderliggenden vasten bodem vereenigen. Voor zoover deze vereeniging niet geschied is, kan de dunne massa echter soms door een volgend getij hooger op de kust geworpen worden, of wel de eb kan haar geheel wegvoeren.

Ik zeide reeds: hoe verder van de kust, hoe zwaarder de stoffen, die neervallen. Naarmate dus de aanwas zeewaarts voortgaat, zal, ten minste in betrekkelijk stille boezems, enz. eindelijk klei bezinken, waar vroeger slechts zand neerplofte; dit verklaart ook hetgeen men in de meeste zeekleilanden waarneemt: hoe dieper men in den bodem dringt, hoe grooter het zandgehalte.

De aanwassen van *klei* hellen steeds van de lijn, tot welke het gemiddeld hoogwater (H.W.) klimt, naar de zeezijde af. Dit is duidelijk, want bij het begin der kentering, dus onmiddellijk buiten de hoogwaterlijn, bezinken — als zijnde dit het tijdperk van de meeste rust — de meeste stoffen. Boven de hoogwaterlijn echter tot aan den dijk kunnen de gronden slechts worden doorloopen door die vloeden, welke hooger zijn dan de gemiddelde, en daar er *minder zeer hooge* vloeden, die tot bij den dijk stijgen, voorkomen, dan gemiddelde, die slechts weinig boven de

gewone oploopen, zoo bedraagt de ophooging aan de dijkzijde minder dan bij de hoogwaterlijn: de helling van dit hoogste gedeelte wordt dus flauwer.

De zoogenaamde zavelgronden echter, grootendeels uit zand gevormd, zooals de Wadpolders, hellen juist tegenovergesteld, dus naar de landzijde. Ter hoogte van de H. W. lijn nl. woelt de vloed gewoonlijk een walletje op, in Groningen *schor-* of *schoorwal* geheeten (vergelijk: schor, schaardijk, het Eng. *shore*). De vloeden, die zoo hoog stijgen, dat zij daarover komen, laten nu hunne grovere stoffen het dichtst achter dat walletje vallen, de fijnere meer naar de zijde van den dijk en dus wordt de buitenzijde aan den schoorwal hooger dan de binnenzijde aan den dijk. Hetzelfde verschijnsel zonder vorming van dat walletje nemen wij o. a. waar op de uiterwaarden, waar de rand langs de rivier altijd hooger is dan de grond bij den dijk, soms zelfs wel 1 à 2 M. Ook bij kleine riviertjes is dit op kleine schaal op te merken.

Dikwijls bevordert men de verhooging der aanwassen kunstmatig.

Niet overal geschiedt dit op dezelfde wijze, en het zou mij hier te ver voeren daaromtrent in bijzonderheden te treden. Graaft men, zooals op enkele plaatsen geschiedt, daartoe alleen slooten, dan wordt hierin wel wat meer slib afgezet dan op de zoogenaamde akkers tusschen de slooten, en als deze gevuld zijn, kan men ze uitgraven en er de akkers mede ophoogen, maar op deze wijze wint men niet veel meer slib en de bewerking is betrekkelijk kostbaar. Het denkbeeld moet zijn, het vloedwater al zijn stoffen te doen aanvoeren, maar door het schenken van meerdere rust aan het water dan zonder kunstmiddelen, en verder door het tegenhouden der stoffen uit de ebbe meer slib te doen neerslaan, terwijl toch het *ebwater geheel* moet kunnen afloopen.

Meestal, zooals in den Dollard, wordt dit door een stelsel slooten (zwetten, dwarsgruppen, meetslooten, enz.) en kleine dijkjes (lanen), verkregen. De slooten en greppels dienen dan om slib op te nemen, zelfs als de vloed niet op den aanwas komt; van die slib maakt men de dijkjes, en als nu bij eb het water daar beneden is gedaald, kan het verder slechts zeer langzaam door de slooten afloopen: de rust van het water wordt dus sterk bevorderd en daarmede de slibafzet. In Zeeland gebruikt men om de slibbe tegen te houden ook wel zoogenaamde *slikvangers*, d. z. lage kaden, rechthoekig op den oever, langs hun uiteinden door een *plasberm* vereenigd, zijnde een rijslaag, die bij eb het water doorlaat, maar de vaste stoffen terughoudt.

Ik heb tot nog toe voor de aangewonnen gronden steeds gebezigd de

uitdrukking: aanwassen. Ik deed dit in de algemeene beteekenis van „iets dat aangewassen is buitendijks" (accressen, alluviones) en als zoodanig is dit, geloof ik, de beste uitdrukking, die men voor alle gewesten en voor alle stadiën, waarin de aanwassen verkeeren, kan gebruiken. In oude charters enz. vindt men ook wel „aenboerden" 1), „uitdijken", „uiterdijken", „uitlanden."

Andere verschillende benamingen, welke men aan gronden, op deze wijze ontstaan, geeft, maar die òf slechts gewestelijk zijn, òf verschil van beteekenis hebben, worden nog al eens verward. Het volgende moge ter opheldering strekken.

Men onderscheidt in 't algemeen 3 stadiën in de vorming der aangewassen gronden: 1°. de gronden, die alleen bij ebbe droogvallen, tot iets beneden de lijn van gewoon volzee (gemiddeld hoogwater in den zomer); deze noemt men in *Groningen* slijk- of zandgronden, al naar hun aard; in Zeeland en Zuid-Holland veelal slikken.

2°. de gronden van iets beneden tot iets — 0,3 M. ongeveer — boven de lijn van gewoon volzee, d. i. van de lijn, waar de plantengroei aanvangt, tot daar, waar het zoogenaamde kweldergras begint; deze strook noemt men in *Groningen* meer bijzonder aanwassen.

3°. de landen, die bij gewone of iets hoogere vloeden niet meer onder komen, en die dus slechts nu en dan door het vloedwater worden bedekt. Deze gronden, en deze alleen zijn het, welke men in *Groningen* kwelders of kwelderlanden noemt. In Zeeland heeten zij gorzen of schorren (in oude charters ook „uitgorzen" 2). Kwelderlanden is een naam, dien men nog al algemeen kent, maar ik geloof, dat men in Groningen al zeer vreemd zou opzien, als men daar b.v. van gorzen sprak.

Deze laatstgenoemde gronden zijn in 't algemeen begroeid met verschillende grassoorten, beneden een halven meter boven volzee meestal met het zoogenaamde kweldergras. In Zeeland leveren zij ook wel de zeekraal, die als geneesmiddel en ook als gewoon voedsel gebezigd wordt. In 't algemeen worden deze hoogere gronden reeds gebruikt: in Groningen soms reeds

---

1) *Keure van Zeeland* van 1290, o. a. in het groot Charterboek van F. v. Mieris.

2) Ik heb ten minste geen onderscheid in de beteekenis van „schorren" of „gorzen" kunnen ontdekken, in welk opzicht ook. In verband met art. 10 der Wet van 6 Juni 1840 zou men misschien kunnen aannemen dat gorzen reeds hooger dan schorren zijn aangegroeid; dus gorzen in Zeeland = kwelderlanden in Groningen. In oude charters worden zoowel „gorzen" als „schorren" ter bedijking uitgegeven. In Holland schijnt men alleen van gorzen te spreken. Weet iemand er meer van, dan zal hij mij met eenige mededeeling zeer verplichten.

als bouwland, in Zeeland tot beweiding. Hier, op die eentonige vlakten, leeft 's zomers de schaapherder met zijn kudden; een stal en een schamele hut op eene verhooging van kleizoden enz., stelle genaamd, dient hem 's nachts tot toevluchtsoord. Naar deze stellen, die men o. a. op de Topographische Kaart van het Ministerie v. Oorlog vindt aangeduid, worden deze gorzen ook wel stellanden genaamd; van daar ook de Stellepolder in den Braakman enz. — Gorzen en stellanden waren ten tijde der Republiek aangeslagen in de verponding (belasting) 1).

En wanneer worden nu de gorzen of kwelders voor goed van de zee afgesloten, als deze ten minste niet een enkele maal de afsluiting, het werk van 's menschen handen, verbreekt?

Het tijdstip daartoe wordt voornamelijk beheerscht door de eischen die men stelt voor de *afwatering*.

Daartoe moet men in de eerste plaats rekening houden met de onvermijdelijke *inklinking*, ontstaande, nadat de gronden aan de zee zijn ontnomen. Doordat men nl de bovenste laag aanhoudend droog moet houden, d. i. boven het grondwater, of boven het peil, waar de grond met water is verzadigd, krimpt dus die laag; men moet dan het grondwater weer wat lager brengen, enz. en zoodoende zakt de oppervlakte vrij aanzienlijk. Voor een klein gedeelte zijn hiervan ook oorzaak: de bebouwing zonder bemesting, waardoor stoffen aan den grond worden onttrokken, die er niet weer aan worden toegevoegd, en het overgaan van de organische overblijfselen in de klei in gasvormigen toestand.

Is nu eenmaal de grond beklonken, dan moet hij nog voldoende hoogte hebben om *bij gemiddelde ebbe* „natuurlijk", d. i. zonder kunstmatig omhoog brengen van het water, te kunnen loozen, d. w. z.: niet alleen de oppervlakte van het land moet boven de gemiddelde ebbestanden blijven, maar het grondwater, d. i. *het water in de slooten*, die het land doorsnijden, moet er op kunnen afvloeien. Daar nu deze gronden meestal tot bouwland worden gebezigd en de landbouw voor de gewone vruchten 0.8 à 1 M. boven het grondwater vereischt, kan men hieruit dus nagaan hoe hoog de gronden, die aan de zee onttrokken moeten worden, ongeveer moeten zijn, als men daartoe wil overgaan. De zoogenaamde klink b.v. eens op 0,4 M. rekenende, zou men voor een ideale indijking van gorzen moeten vaststellen, dat de grond *minstens* 1,2 à 1,5 M. boven de aangrenzende ebbe verheven zij.

Dikwijls is dit werkelijk het geval, maar het valt bij eenig nadenken

1) *Verheije van Citters en Schorer*. Adstructieve Memorie over het recht van eigendom op alle aangewassen schorren enz., bl. 15 en 16.

in 't oog dat aan dien eisch hier en daar nauw te voldoen is. Immers de schor- of kweldergronden kunnen nooit meer aangroeien dan tot de hoogte der *hoogste* vloeden, maar deze hoogte wordt nooit bereikt, doordien die vloeden te weinig voorkomen: 0,5 à 1 M. boven gemiddeld H.W. is reeds veel. Dit hangt trouwens van plaatselijke omstandigheden af. Nu gaat bij het noorden van Noordholland een verschil van eb en vloed van slechts 0,6 à 0,9 M.; op de Overijselsche en de zuidelijke Friesche kusten van 0,1 à 0,4 M., en de aanwassen moeten dus hier onder veel gunstiger omstandigheden plaats hebben dan in Zeeland, waar de gewone vloed 3 à 4,5 M. boven de gemiddelde ebbe oploopt. Van daar dan ook dat in Zeeland de gorzen, die op de hoogte van gewoon H.W. liggen reeds volkomen tot indijking geschikt zijn; van daar in dit gewest — op enkele gedeelten na, die gezakt zijn door een andere oorzaak dan inklinking — *natuurlijke* afwatering op de laag afvloeiende ebben.

Op de afwatering kom ik later nog terug; ik wil nu nog slechts doen opmerken, dat men de afsluiting der gronden dikwijls onderneemt in minder gunstige gevallen, zelfs reeds als de schorgronden nog niet de hoogte van vloed, ja nauw die van laag water hebben bereikt, zooals o. a. geschied is bij den Anna-Paulowna polder en den Waard- en Groetpolder in Noordholland. In zulke gevallen moet men natuurlijk voor de afwatering zijn toevlucht nemen tot kunstmiddelen, tegenwoordig meestal de stoombemaling. Veel, zoo niet alles, hangt hierbij natuurlijk af van de kosten, die men wil besteden, in verband met het productievermogen der gronden.

Als nu de schorren r ij p, d. i. geschikt zijn om van de zee te worden afgesloten en bebouwd, dan worden zij b e d ij k t of i n g e d ij k t. Men sluit dan nl. de schorgronden door een zwaren dijk van de zee af, die natuurlijk aan beide einden tegen den ouden zeedijk moet aansluiten. Dit geschiedt door bij eb in allerijl 2 kaden op te werpen, door een dwarskade verbonden, de zoogenaamde binnen- en buiten*verschkade*, en op zoodanigen afstand van elkaar, dat daartusschen de nieuwe zeedijk kan komen en bovendien de grond uit die tusschenruimte kan gegraven worden, waaruit men den dijk moet opwerpen. Zoodoende werkt men altijd in het droge. Dit bedijken van gronden heet in Zeeland ook wel be*verschen* (verg. *versch*kade; versch = zoet).

Het gedeelte van den ouden zeedijk, dat nu niet meer door de zee kan worden bespoeld, dat d r o o g geworden is, noemt men d r o g e n d ij k of m i d d e l d ij k. Het op deze wijze op de zee veroverde stuk gronds

noemt men eene bedijking 1). Er is nu een stuk lands ontstaan, aan alle zijden ingesloten door een dijk, welke dus niet alleen het water der zee buitensluit, maar ook dat van de aanliggende bedijkingen of andere aangrenzende landen, zoodat men het water er binnen volkomen in zijne macht heeft: *er is dus een polder ontstaan.* Van daar dat men aan de bedijkingen ook wel eens den naam van zeepolders geeft.

Ik heb tot nog toe altijd van *aan*wassen gesproken, maar op ongeveer dezelfde wijze ontstaan de zoogenaamde opwassen of opslikkingen. Deze laatste — het woord verklaart het reeds — zijn niet *tegen* andere landen aangegroeid, maar op zichzelf midden in het water ontstaan, opgekomen door kleiaanslibbing op platen, die bij gewone vloeden geheel van de bedijkte gronden zijn gescheiden ; 't zijn dus eilandjes. Zeer vele bedijkingen in Zeeland en het tegenwoordige Zuidholland zijn op die wijze ontstaan en daarna langzamerhand door andere bedijkingen aan nabijgelegen eilanden of aan het vasteland gehecht. Naarmate aan de zeeboezems door indijkingen al meer en meer van hunne uitgebreidheid wordt ontnomen, worden de opwassen minder in aantal. Voorbeelden van deze kan men tegenwoordig o. a. vinden in de Angelina- en Kl. Stellepolders, in den Braakman als eilandje gelegen; in de Sebastiaan de Lange- en Calandpolders, samen één eilandje vormend vóór den in 1874 ingedijkten Schengenpolder, welke laatste de overblijfselen der buitengeulen van het Schengen en de Piet deed verdwijnen (tusschen Zuidbeveland en Wolfaartsdijk).

Aan de Wadden vindt men geen opwassen, tot indijken geschikt, daar de platen hier binnen het gebied van den *zand*neerslag liggen.

De geulen of kreeken, die de schorren doorsnijden, en welker ontstaan ook zeer goed te verklaren is, worden bij de bedijking natuurlijk afgesneden door den nieuwen dijk. Van daar dat in de meeste bedijkingen van die waters voorkomen; vooral in Zeeuwsch Vlaanderen zijn vele, met soms zeer breede en vrij diepe kreken doorsneden.

Op de beschreven wijze is in de opvolgende eeuwen een aaneenschakeling van vóór en naast elkaar gelegen bedijkingen ontstaan, en hunne hooge dijken vormen een waar netwerk. Als men dan ook een kaart bezit, waarop de ringdijken der bedijkingen zijn aangegeven, zooals b.v. de Top. Kaart van het Min. v. Oorlog of de Waterstaatskaart, dan kan men, als men nl. bij eilanden slechts weet, van welke der bedijkingen, van welke *kernen* om zoo te zeggen, de achtereenvolgende indijkingen zijn uitgegaan,

1) Men spreekt ook wel van „bedijken" van meren of plassen, als deze met een dijk worden omringd en drooggemaakt; daarom noemt men eene droogmakerij ook wel eens *bedijking*. Deze met gene dus niet te verwarren.

reeds een vrij goed overzicht verkrijgen, welke deelen vroeger, en welke later zijn ontstaan.

Bij sommige eilanden evenwel, b.v. bij Schouwen, Zuidbeveland, Walcheren, zal men een of meer gedeelten vinden, welker grootte, vooral in betrekking tot de aan de buitenzijde aangegroeide bedijkingen, reeds bij den eersten oogopslag bewijst, dat zij *niet in eens* als eerste kern kunnen ingedijkt zijn geworden. Dit is dan ook niet geschied.

Ook die deelen zijn langzamerhand gevormd door achtereenvolgende indijking van opwassen en aanwassen ; sommige bestonden uit verscheidene afzonderlijk bedijkte eilanden, tusschen welke de scheidende wateren zijn toegeslikt en die dus naar elkaar toegegroeid zijn. De vorming is voor de meeste nog min of meer na te gaan.

Dat men deze echter niet meer zoo gemakkelijk kan volgen door eenvoudig op de ligging der dijken te letten, ligt in de omstandigheid, dat men in oude tijden de oude drooggeworden of middeldijken niet liet liggen, maar ze weggroef en hun ouden grondslag tot bouwland maakte. In Zeeuwsch Vlaanderen, waar de dijken niet, zooals in Zeeland en Holland, aan de Ambachtsheeren behoorden, hadden bedijkers van een drooggeworden polder zelfs *recht* op den drooggeworden dijk, ja in zeer oude tijden nam men de specie van deze en vervoerde die zeewaarts om daaruit den nieuwen dijk op te werken. Uit deze gewoonte ontstond het zoogenaamde recht van d ij k v e l l i n g of dijkslechting, dat, toen het niet meer effectief mocht worden toegepast, overging òf in het gebruik van den dijk tot beweiding (etting) als anderszins, òf door achterliggende polders voor zekere som werd afgekocht.

Door het bezigen van andere kenmerken kan men ook die oudere wordingen wel voor een groot deel nagaan, o. a. in de grenzen der vroegere ambachten, deelen des lands, door schout en schepenen bestuurd en in Zeeland bijna alle als leengoederen onder den naam van vrije (hooge) heerlijkheden en ambachtsheerlijkheden aan „ambachtsheeren uitgegeven." Als nu een *opwas* bedijkt werd, ontstond een nieuw ambacht en daarom kunnen de grenzen van dit laatste soms de vorming verklaren. Meestal zijn die grenzen opmerkelijk kronkelend, maar aan de opwassen werden aanwassen gedijkt, die dan mede tot het ambacht behoorden, en zoo sloten deze eindelijk aaneen volgens het beloop van de laatste geul of kreek, die tusschen hen was overgebleven. Die geulen of kreken zijn nog ten deele als grenzen der oude ambachten aanwezig, dikwijls onder den naam van vliet of wetering tot vaart tusschen eenige plaatsen dienend, zooals er in de bedoelde *onder*deelen van Walcheren enz. nog zoovele bestaan.

Door het opruimen der oude dijken kwamen alzoo verschillende bedijkingen binnen een gemeenschappelijken dijkring te liggen en dergelijke vereenigingen van oorspronkelijk afgescheiden polders, welke vereeniging ook meestal administratief bestond en nog bestaat tot onderhoud der dijken, heetten w a t e r r i n g e n (van water en ring, dus met dubbele r). Dezen naam dragen zij gedeeltelijk nog, o. a. de Breede Waterring op Zuidbeveland (bewesten IJerseke) of Westwaterring, in tegenoverstelling van die beoosten IJerseke of de Oostwaterring, die later bijna geheel verdronk; verder de Waterring van Borsele en die van Ellewoutsdijk. Zoo vinden wij nog in Zeeuwsch Vlaanderen den Waterring van Cadzand en dien bewesten en beoosten Eede. Ook zulke waterringen groeiden dan weer tot grootere samen, zooals o. a. de Breede Waterring op Zuidbeveland, die Wemeldinge in het N., Nisse in het Z.W. in zich opnam. Dit is ook het geval met de groote oude kern van Walcheren, die vroeger uit 4 waterringen bestond: die der Vijf Ambachten, de Oost-, Zuid- en Westwaterringen, oorspronkelijk evenveel eilanden vormend en welker namen nog lang, tot Dec. 1811, als onderdeelen van het Dijksbestuur zijn blijven voortbestaan.

In elk geval zijn dus die groote deelen, welke wij in de zeekleilanden binnen een algemeenen dijkring omsloten vinden, de oudste deelen — hoewel niet altijd de eenige van die oudere — waartegen de polders, die wij nog geheel met dijken omringd zien, later zijn aangedijkt. Hoewel wel reeds vóór dien tijd enkele oude dijken waren blijven liggen, was het eerst den 11en Juni 1452, dat Philips van Bourgondië op aandrang van verscheidene zijden zijn belangrijk handvest gaf, waarbij verboden werd voortaan oude dijken meer weg te nemen, maar bevolen deze tot *slapers* te laten liggen. Onder „slapers" en „slaperdijken" verstaat men die dijken, welke bij eventueelen doorbraak van een voorliggenden dijk — daarom ook wel *wakenden* dijk genoemd — het overstroomingswater moeten keeren. Soms worden zij zelfs opzettelijk tot dat doel gelegd, zooals de Slaperdijk achter een deel der zeewering van Delfland, zooals die in het Z.W. van Friesland van het Workumer-Nieuwland over Koudum naar Gaasterland, enz. Terecht hecht men aan het blijven liggen dier oude dijken groote waarde, vooral dáár, waar de buitenste dijken door de zee fel worden bestookt. Daarom zeide het genoemde handvest: „Philips bij der gratie Godts, enz. . . . . alsoo . . . . sommige singuliere personen om haer eijgen baten, gewoonlijck zijn bij ons te comen ende middel te vinden, van ons te crijgen die oude dijcken, die sij doen slechten, breecken ende bouwen, gelijk ander landen, 't welcke grootelicx comt ten swaren laste,

anxste en vreese van de nieuwe dijcken ende inlagen, ende desgelijcxs van onse gemeenen landen, overmits die voorsz. oude dijcken schuldich ende oirbaerlijck zijn te blijven liggen, als slapers voor die nieuwe dijcken, om daer te breecken die wateren ende die vloeden, bij onweer comende uijt de zee, tegen die voorsz. nieuwe dijcken, die sacht ende weeck zijn, ende niet haestelick vast genoech gesloten zijn, om te wederstaen grote last van water en onweder.... Soo ist... dat wij voortan niet meer eenige oude dijcken binnen denselven onsen landen wech geven noch vervreemden sullen, noch die later noch gehengen te slechten noch te breecken, noch bouwen in eeniger wijs, bij wie dat zij... enz." 1)

Er zijn dan ook eilanden, welke, van jongere wording zijnde, die groote kernen, waarin de eerste bedijkingen niet meer te onderscheiden zijn, missen, en waarin alle dijken, die ooit gelegd werden, nog aanwezig zijn, voor zooverre zij nl. bij *her*dijking na inbraak niet verlegd werden. Voorbeelden hiervan zijn o. a. Overflakkee (zonder Goeree), Beierland, het eiland van Dordrecht.

Vooral de wording van het eiland Overflakkee geeft ons een goeden blik op het ontstaan van deze landen. In het begin der 15e eeuw heerschte daar, waar wij nu die vruchtbare landerijen vinden, waar welvaart en rijkdom hun zetel hebben, de grillige onstuimige zee. Slechts eenige platen waren zoo hoog midden in 't water opgewassen, dat zij bij gewone vloeden nog iets er boven uitstaken: het waren Dirksland, Herkinge, Grijsoord (landen om Oude Tonge), Middelharnis met Sommelsdijk en St. Adolfsand (Ooltgensplaat). Alleen Dirksland was reeds in 1284 bedijkt geweest, maar later weer ingevloeid, en lag nu nog „voor eb en vloed" of „rijdende (rijende)", zooals men dat noemt. Eerst in de 15e eeuw werden ingedijkt de *opwassen* Dirksland (1415), Herkingen (1420), Oude Tonge (1420), Sommelsdijk en Middelharnis (1465) en Ooltgensplaat (1482). De kreken tusschen deze opwassen zijn nog gedeeltelijk weer te vinden. Dit waren de beginselen van dit eiland, welks N.W. deel Zuid-Voorn heette, als behoorende tot Voorne. Sommelsdijk behoorde aan Zeeland, terwijl het Z.O. deel „Putten over *'t Vlack-ee*" heette. De Flakkee was het tegenwoordige Haringvliet, dat dus zijn naam aan het geheele eiland gaf.

Langzamerhand kwamen om die kernen heen de andere bedijkingen als Battenoord (1415), Melissant (1480), den Bommel (1511), Stad (1527), enz. Zij sloten eindelijk aaneen.

Tot aan 1751 bleef echter Overflakkee geheel van Goeree gescheiden.

---

1) Mr. S. van Leeuwen, Handv. en Priv. v. d. Lande v. Rijnland. Rott. 1667. bl. 114.

Dit laatste is nl. gedeeltelijk zeer oud. Dit deel is als het ware het overblijfsel van de oude duinen met de daarachter liggende hooge streek, eenmaal door geweldige zeevloeden van de duinlanden van Schouwen ter eene en die van Voorne ter andere zijde gescheiden. Het heette in de middeneeuwen West-Voorn, ter onderscheiding van Oost-Voorn, zooals het tegenwoordige Voorne genoemd werd. Met enkele bedijkingen was dat eiland West-Voorn aangegroeid, maar in 1751 nog door een zeer breede strook slikken en water, de Hals en de Scharrezee genoemd, van Overflakkee gescheiden, en waardoor een kreek liep, langs welke men bij vloed van de Grevelingen in het Haringvliet kon komen.

In 1751 werden echter beide eilanden verbonden door den „Statendijk," gelegd op last der Staten van Holland; daartegen kwamen aan de N.O. zijde de Adrianapolder (1769) en de Eendrachtpolder (1780), waartegen nog in 1803 de Hals- en Scharrezeepolders kwamen; deze bedijkingen maakten Goeree en Overflakkee tot één enkel eiland. De verbinding vormt het smalle gedeelte, dat wij thans nog op de kaart waarnemen en waarop het dorp Stellendam ligt (in den Eendrachtpolder). 1)

Vóórdat wij nu van de vorming dezer landen afstappen, om de tegenwoordige gesteldheid nog eens meer in 't bijzonder na te gaan, is het misschien gepast de vraag te beantwoorden: Maar wie bedijkte al die landen; wien behoorden de kwelders en de gorzen toe, de opwassen zoowel als de aanwassen; en mocht de eigenaar die indijken, wanneer hij wilde?

In een aardrijkskundig tijdschrift schijnt deze quaestie misschien minder op haar plaats, en zeker zal ik haar dan ook niet in bijzonderheden behandelen. Trouwens voor enkele gewesten is de ware toestand in vroeger tijden nog zoo gemakkelijk niet na te sporen. Maar een enkel woord aangaande het oudere en het hedendaagsche recht omtrent dit punt, kan, dunkt mij, welkom zijn.

In de gewesten van ons land, waar van aanwas langs de zee of de rivieren sprake kan zijn, behalve in Holland en Zeeland, gold evenals elders in den regel het Oud-Romeinsche recht. Dit bepaalde nl. dat, voor zooverre landen tot vaste grenzen niet waren uitgegeven, de aanwassen aan de aangrenzende landen kwamen, waartegen zij waren aangegroeid. Werd dus b.v. een stuk lands door den Landsheer ter leen uitgegeven,

---

1) O. a. *Alkemade en v. d. Schelling*, Beschrijving v. d. stad Brielle en den Lande v. Voorn. Rott. 1729.

Keuren en Privilegiën van Voorne enz. Rott. 1717.

B. Boers, Beschr. v. h. eiland Goedereede en Overflakkee — Sommelsdijk 1843.

hetzij bij gift of verkoop of hoe dan ook, en werd daarbij bepaald, dat het zich uitstrekte „tot den stroom" of „tot de zee", dan was die grens een veranderlijke, en daarom was het recht van aanwas dus in de uitgifte begrepen 1).

Maar in Holland en Zeeland was de kwestie eene andere. De Hollandsche graven nl. hieven op de groote rivieren tollen, gaven vrijgeleide op die stroomen, enz., en daardoor schijnt, hetzij dan te recht of ten onrechte, de meening ontstaan te zijn, dat de groote stroomen, zeeboezems, enz. den Landsheer toekwamen, dus tot 's Graven domeinen behoorden. Dit beginsel is althans toegepast, voor zoover men kan nagaan: de Rentmeesters enz. der Graven hadden die wateren mede onder hun beheer. Hieruit volgde, dat, wanneer daarin *opwassen* ontstonden, deze eveneens tot 's Graven domeinen gerekend werden.

In zeer oude tijden nu schijnen die opkomende gronden soms door den Landsheer zelven bedijkt te zijn geworden en daarna verkocht, hoewel zij als het een of ander soort van leen onder zijne opperleenheerschappij bleven. Maar weldra, o.a. zeker reeds in de 13e eeuw, geschiedde dit in den regel anders.

De Graaf gaf nl. de opwassen aan anderen uit om ze te bedijken: dikwijls geschiedde dit bij verkoop, soms ook als gift ter belooning, enz. Maar in elk geval werden de landen uitgegeven als leengoed, al was het dan ook van verschillenden aard, en als leenen moesten zij voor de Rentmeesters in Zeeland (Bewester en Beooster Schelde) of voor de Leenkamer van Holland, jaarlijks of bij overgang na overlijden, enz. met de gebruikelijke formaliteiten jegens den Leenheeren met betaling van onkosten worden „verheven".

Het was natuurlijk in het belang van den Graaf om dit bedijken aan te moedigen; daarom schonk hij dan ook verschillende voorrechten, waartegenover hij voor zich evenwel meestal ook nog *directe* voordeelen bedong.

Onder die voorrechten behoorden meestal vrijdom voor een „heventijd" (7 jaar) van bede, schot (lasten), heervaert en andere diensten, te rekenen van het tijdstip „dattet koern draecht." Maar ook nog andere voordeelen werden geschonken, niet alleen van profitabelen maar ook van honorabelen aard.

Hem, die het leen ontving, werd dit nl. geschonken als eene *heerlijkheid.* Hij mocht dan de ambachten van schout en schepenen vergeven, die als eischer en rechters middelbare en lage jurisdictie uitoefenden; bovendien ook nog geringere ambten, en in Zeeland o. a. ook bijna altijd

1) Over de zoogenaamde „agri limitati" en „agri arcifinii", zie o. a. van Diggelen, Verh. over het recht op schorren en anderen aanwas v. gronden. 1861.

de gewichtige betrekkingen van Dijkgraaf en Gezworenen, die in dijkzaken gezag uitoefenden. Heeren, die het genoemde recht van aanstelling hadden en niet meer, waren verlijd met ambachtsheerlijkheid. De *vrije* (*hooge*) Heerlijkheid had bovendien de Hooge Jurisdictie, d. i. die over crimineele zaken, waarvan de Graaf er echter sommige voor zijn aanzien en voordeel — want de straffen bestonden meestal in hoofdzaak uit boeten — aan zich behield; de Heer mocht dan een „baljuw" aanstellen.

Dit alles was ambachtsrecht en daaraan waren verbonden de zoogenaamde ambachtsgevolgen, als tienden, excijzen, veeren, recht op den wind (maalderij), vogelrije, visscherije, binnenlandsche aanwas, nl. van binnengedijkte poelen en kreken, die later bruikbaar land werden, dijken, enz. en, last not least, in Zeeland de aanwassen of uitdijken, enz. waarop ik zoo straks nog terugkom. Sommige dezer ambachtsgevolgen behield de Leenheer echter soms aan zich.

Op deze wijze ontstond uit de bedijking van een opwas een ambacht, een deel lands dus onder een Heer, met afzonderlijke rechtspraak, enz.

Doch van deze voordeelen behield de Graaf er ook dikwijls eenige aan zich, meestal de hooge jurisdictie, en van de ambachtsgevolgen dikwijls de tienden (de 10e scoof en 't 11e lam), de veeren, enz.

Ook in Gelderland behoorden de *op*wassen aan den Landsheer, tenzij deze door werken van oevereigenaars waren ontstaan.

Ik sprak tot nu toe slechts van het bedijken der *op*wassen. Maar wie waren nu in deze gewesten de rechthebbenden op de *aan*wassen? Hierover is men het niet altijd eens geweest. In Holland trouwens was dit recht niet geheel zeker, naar de meening zelfs van den grooten rechtsgeleerde Hugo de Groot; waren daar echter landen „tot den stroom" uit gegeven, dan volgde het recht van aanwas van zelf.

Maar in Zeeland schijnt dit recht, hoewel niet oorspronkelijk, toch reeds na de 13e eeuw als *ambachtsgevolg* aan de ambachtsheeren te zijn gekomen. Wel wordt in de uitgiftbrieven (investigings- of verlijbrieven) der opwassen het recht op uitdijken dikwijls bepaald vermeld; en wellicht is langzamerhand uit de *coutume* in dezen, zooals dikwijls in die tijden, een *recht* geboren geworden. Ten tijde der Republiek hebben de Staten en Hooge Gerechtshoven dit recht althans *in Zeeland* boven allen twijfel verheven geacht. Tegenover den Rentmeester Beooster Schelde werd o. a. door het Prov. Hof van Holland en Zeeland gedecideerd: „dat alle aanwassen aan gezegde bedijkers (der opwassen) toekwamen." 1)

---

1) *Verheye van Citters en Schorer*, Adstr. Memorie van het recht van eigendom op

De Groot is ook van deze meening, „schoon sulx niet in de verlijbrieven staat uitgedrukt"; 1) voor Holland echter moest dit bepaald het geval zijn, wat dan ook meestal plaats had voor de ambachten langs de groote rivieren.

De verlijbrieven, door de Graven of enkele hunner aanzienlijke leenmannen uitgegeven, welke wij o. a. in het bekende oorkondenboek van Van Mieris vinden, hebben dan ook *alle* betrekking op: 1o. *opwassen*, of wel 2o. *aanwassen* van graaflijke of andere *domaniale* landen, die dus niet in leen waren gegeven. Zoo was o. a. het Land van Voorne in 1370 of 1371 aan Graaf Albrecht van Beieren gekomen, en deze noch zijn opvolgers gaven het weer in leen uit. Op de aanwassen van dat land had dus de Graaflijkheid zelve natuurlijk recht, en als zoodanig gaf hij ze dan ook ter bedijking uit. Daarom hielden de Graven van *die* landen steeds alle heerlijkheid aan zich, als zij die ter bedijking uitgaven 2).

Omdat *aanwassen* tot de ambachten behoorden, *opwassen* daarentegen aan de Graaflijkheid, werd er bijzonder op gelet dat de laatste niet door aandijking tot aanwassen *gemaakt* werden. Dikwijls is hierover getwist. Blijkens Staten Notulen van 1750 werd o. a. den Rentmeesters van Zeeland aangeschreven: „Exact regard te nemen, dat geen opwassen, door het leggen van dammen en andere praktijquen tot *aanwas* worden gemaakt, en zulks geschiedende, immediaat daarvan aan HH. Gecommitteerde Raden kennis te geven, ten einde in tijds daartegen te konnen worden voorzien" 3). Zeer natuurlijk dat de Graven, en later de Staten, zeer naijverig waren op hun recht op de opwassen, daar de verkoop van deze aan de Domeinen niet onaanzienlijke inkomsten gaf.

In eene Memorie, in 1725 door ambachtsheeren van Zeeland aan de Representanten van het volk van Zeeland tot handhaving hunner rechten ingediend, wordt de oorzaak van dezen exceptioneelen toestand voor Zeeland, nl. het recht van de heeren op aanwas, afgeleid uit den bijzonderen aard van het Zeeuwsche leenrecht, volgens hetwelk de *grondei-*

alle aangewassen en op alle voorheen bedijkte maar thans weder verdronken gronden, enz. Manuscript (1811).

1) Slechts één geval in Zeeland ken ik, waarbij de uitgifte *uitsluitend* binnendijks is geschied, nl. van Sir Jansland of Nieuw Dreischor in 1305. Maar dit behoorde eigenlijk niet tot Zeeland, doch sedert 1530, zoowel in 't lijfstraffelijke als zelfs in 't burgerlijke, onder 't gebied van den Hove van Holland.

2) Ik verschil daarom in dezen van gevoelen met den heer van Diggelen, die in zijn genoemd werkje al de bedoelde oorkonden uit van Mieris aanhaalt als voorbeeld van uitgifte van *aan*wassen in 't algemeen, waarvan er evenwel geen enkel te vinden is. Daardoor komt hij natuurlijk tot m. i. verkeerde conclusiën.

3) *Verh. v. C. en Sch.*, Mem. als bov., bl. 9.

gendom den Leenmannen toekwam, in weerwil dat het baatgevend gedeelte, de oppervlakte, de erve, verkocht kon wezen als allodiaal bezit, gedimembreerd van het leen 1).

Ik wil mij in het voormalig recht op de aanwassen niet verder verdiepen, daar het hier minder tehuis behoort. Nog een enkele opmerking tot recht verstand der zaak. Uit het gezegde zou allicht worden afgeleid, dat, in strijd met het oudere leenwezen, de opwassen en aanwassen op zoodanige wijze aan den ambachtsheer kwamen, dat deze eigenaar werd van *allen* grond in zijn ambacht, wel te verstaan in Holland dus alleen van de oppervlakte of het erve. Toch was dit in den regel *niet* het geval. Er waren ambachten, waar de Heer geen duimbreed van het erf of de superficie bezat; in andere kwamen hem slechts gedeelten toe. De oorzaak hiervan was, dat de heeren, welke de opgewassen gronden gekocht hadden, of wel door de natuur met aanwassen begiftigd waren, deze *niet zelf* bedijkten. In den graventijd toch waren de edelen dikwerf afwezig, of wel zij waren niet op de hoogte van het indijken, enz. Zij verkochten dus de bedoelde buitengronden of gaven ze tegen zekere voorwaarden aan anderen, die zelf voor de bedijking zorgden. Ook de landsheer zelf gaf op deze wijze wel gronden rechtstreeks aan de bedijkers uit (Zwijndrechtsche Waard 1331). De bedijkers verkochten de beverschte gronden tot dekking van hunne uitgaven dan weer bij kleinere gedeelten, welke zoodoende in allodiaal bezit van verschillende eigenaars kwamen. Tegenover den Graaf bleef de ambachtsheer echter leenman van het geheel, en in Zeeland was hij zelfs aansprakelijk voor de betaling van het schot (belasting) van het geheele ambacht. Dit laatste werd in de 16e eeuw (1572) veranderd.

Behalve andere voordeelen bedongen de ambachtsheeren, eventueel de Graven zelven, in de nieuwe landen dikwijls eene zekere oppervlakte gronds „vrij van alle oncosten", d. i. vrij van de opbrengst van lasten, meestal als betaling in plaats van koopprijs. Geld was toen schaarsch. Deze landen, bepaald op $^1/_8$, $^1/_6$, enz. noemde men v r o o n e n. Ook deze kon de ambachtsheer weer verkoopen, maar zij werden dan als „l e e n l a n d e n" voor de domeinkamers getransporteerd of verheven. — Ook landen, die om allerlei andere redenen vrij van dijkslasten waren, werden wel eens „vroonen" genoemd, in tegenoverstelling in 't algemeen van „schotbare" landen. Men moet echter deze algemeene beteekenis niet

1) *Canter de Munck c.s.* Ded. en Adstr. Memorie omtrent de rechten der Ambachtsheeren in Zeeland — 1795, eveneens de Memorie van Verh. van C. en Schorer.

met de bijzondere verwarren. Overigens doet dit hier minder ter zake.

Nu nog het recht op aanwassen: de kwelderquaestie, zooals men in Groningen zeide, na den tijd der Republiek.

De staatsregelingen van 1798 en 1805 lieten het oude recht onaangeroerd, gelijk o. a. blijkt uit de belastingen, ook verschuldigd van uiterwaarden, aanwassen en dijkettingen.

De Code Napoleon voor het Koninkrijk Holland van 1 Mei 1809 bepaalde dat aanwassen, aan een r i v i e r oever gelegen, aan eigenaars van aangrenzende landen kwamen. Omtrent die aan zeestranden, enz. werd niets bepaald.

Na de inlijving bij het Fransche Keizerrijk werd in de eerste maanden van 1811 de Fransche Code Civil ingevoerd, die in hoofdzaak vaststelde dat aanspoelingen aan rivieroevers aan de eigenaars kwamen, maar die „les lais et relais de la mer" voor staatseigendommen verklaarde. Dit was dus iets geheel nieuws.

Een keizerlijk decreet, dat voor ons land de bron van allerlei moeilijkheden is geworden, „contenant Règlement sur l'administration et l'entretien des Polders", bepaalde o. a. in zijn 1en Titel „des Schorres" — een vreemd klinkend woord in 't Fransch! — dat zij, die rechten meenden te hebben op „lais et relais de la mer", deze zouden verliezen, als zij hunne pretensiën binnen een jaar daarna niet hadden ingezonden.

Nu vroeg men ten eerste: Wat zijn „lais et relais de la mer?", en het antwoord daarop luidde: „les alluvions des fleuves, depuis leur embouchure jusqu'à l'endroit où la marée cesse de remonter." Dus gold het voorschrift voor alle wateren in Zeeland? Velen meenden dat bovenstaande wetsinterpretatie van den Franschen ambtenaar niet de juiste was.

En dan was de vraag: moest men de toen bestaande aanwassen alleen, of ook het recht op toekomstigen aanwas reclameeren? Ook hieromtrent is veel strijd gevoerd, en dit punt was toch van groot gewicht.

Na onze herstelling werd eerst in het Burgerlijk Wetboek (1830) bepaald, dat „aanwassen, gorzen en schorren, door de zee aan stranden en monden van rivieren, alwaar eb en vloed gaat, aangespoeld", tot de staatsdomeinen behoorden, dus overeenkomstig de Code Civil. Maar later, *bij de thans vigeerende wet* (na 1 Okt. 1838), zijn de opgenoemde gronden uit dat artikel geschrapt, en die aanwassen behooren dus *aan de aangrenzende grondeigenaars*. De oevers der groote bevaar- en vlotbare stroomen (dat is tot en met de uiterste grens van het *zomer*bed) behooren volgens ons B. W. aan den Staat, evenals onder de Fransche wetgeving en onder de Republiek in Holland en Westfriesland (*de*

Groot), maar als de Staat niet tevens *privaat*rechterlijk eigenaar is van het oever*land*, dan komt de aanwas hem *niet* toe, tenzij deze binnen genoemde grens door kribben, enz. ontstaat, op kosten van den *Staat* met medeweten des eigenaars aangelegd.

Maar toch moet, even als voorheen, verlof worden gevraagd tot bedijking van aanwassen, waarop men recht meent te hebben. Natuurlijk: want al zijn die rechten buiten twijfel, er zouden toch andere belangen door die bedijking kunnen geschaad worden. Het daartoe gegeven verlof, tijdens de Republiek *octrooi* genoemd, noemt men nu *concessie*. Bij deze laatste wordt dan tevens bepaald, dat de bedijking zal moeten plaats hebben volgens bestek en voorwaarden, door den Minister van Waterstaat vastgesteld.

Tot aanmoediging is voorts de Wet van 6 Juni 1840 (Staatsbl. No. 17) betreffende den vrijdom van lasten ter zake van landontginningen en landverbeteringen ook van toepassing gesteld op droogmakerijen, enz.

Weer ingevloeide en verdronken landen kwamen van oudsher behalve in Zeeland steeds toe aan de vorige *gelanden* (grondeigenaars), die ze herdijken mochten. In Zeeland vervielen zij, als zij binnen een jaar niet herdijkt waren, weer aan den Ambachtsheer, daar in deze provincie het *erve* slechts verkocht kon worden, doch de ondergrond leen bleef. Die ambachtsheer moest dan echter die verdronken gronden ook als leenen blijven verheffen. Deed hij dit niet, zooals dikwijls wegens de kosten gebeurde, dan vervielen zij aan de Domeinen en werden zij van wege den Landsheer, of later door de Staten, verkocht, zooals o. a. in 1571 met 12,700 gemeten in Zuidbeveland plaats had 1).

II. Een blik op de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand der onderdeelen.

Het kan niet in de bedoeling liggen, hier de verschillende onderdeelen onzer zeekleialluviën anders dan in 't breede te behandelen. 't Is mij slechts te doen om een indruk te geven van den aard der lotgevallen van die landen, en vooral van de tegenwoordige *hydrographische* gesteldheid.

Beginnen wij daartoe met Zeeuwsch Vlaanderen.

Als men alleen opsomde, voor zoover dit is na te gaan, de achtereen volgende indijkingen van op- en aanwassen, waaruit dit deel van het Zeeland onzer dagen is ontstaan, en vooral de rampen, welke die pol-

1) Uitvoerig behandeld in de Mem. van Verh. van Citters en Schorer van 1811, en in de Mem. der Ambachtsheeren, Canter de Munck c. s., 1795.

ders door herhaalde doorbraken troffen, en hen soms weer vele tientallen van jaren een spel der zoute golven lieten worden; voorts hunne herdijkingen, het afsluiten en binnendijken der kreken, die hen scheidden, enz. enz. — dan zou men alleen met dat bloote chronologisch overzicht bladzijden kunnen vullen. Want er is misschien geen land, dat gedurende eeuwen zóó door het water is geteisterd en zóó van gedaante is veranderd. Er was trouwens een tijd, dat daar meer water dan land was.

Ook het tegenwoordige Belgisch Vlaanderen is voor een groot gedeelte zee-alluvie. Zeker is het dat er nog sporen over zijn van een *noordelijken* zeedijk, loopende van beoosten Eede iets zuidelijker dan onze grenzen over Bouchaute en Assenede tot Sas van Gent, en van hier nog een klein eind noordoostwaarts. Hij heet ook nu nog de Oudelandsdijk of ook wel Graven Jansdijk en Dijk van Artois, en wel naar Jan van Namen en zijn gemalin, die in het laatst der 13e eeuw voor dien dijk groote indijkingen tot stand brachten. Daarbuiten was het gebied der zee met enkele eilanden, schorren enz. door min of meer diepe geulen gescheiden. Het eiland Cadzand, het eiland waarop Rodenburg (Aardenburg) lag, dat waarop Yzendijke en Oostburg lagen, het eiland van Biervliet en dat om Axel moeten tot de oudste bedijkte deelen gerekend worden. Eerst in de 12e en 13e eeuw werden groote deelen bedijkt. Die eilanden en slikken waren hoofdzakelijk van het vasteland gescheiden door een water, dat van uit de Schelde in het Oosten, ten N. van het reeds vroeg bedijkte Hulsterambacht om, ten Z. van Axel en ten N. van Sas van Gent, langs den Oudelandsdijk, tot in het Zwin bij Sluis liep, hetzij dit nu reeds volgens sommigen 1) als een bepaalde tak van de Schelde te beschouwen was, of niet. 2) Het droeg verschillende namen, als Dullaart in het O. (nog Dullaartpolder) en Sincfal, waarvan het latere Zwin een deel was, en had takken tusschen de eilanden door, welke diepe vaarwaters aanboden. Want wij lezen van scheepsstrijden, op die wateren geleverd door vloten van honderden schepen. Ook konden de zeeschepen varen tot de handelssteden Sluis, Aardenburg, Oostburg, Biervliet, Axel en Hulst — welke dus *zeesteden* waren. Zoo kwamen omtreeks 1200 de schepen vóór Sluis door het Zwin; voor Aardenburg door dat water en de Eede; voor Oostburg en IJzendijke door het Elmare; voor Biervliet door den Braakman, voor Sas van Gent door de Sout-ee, voor Axel door de Bly-ee en Oost-ee, voor Hulst door Dullaart en Hellegat, nog deels als

1) *J. ab Utrecht Dresselhuis*, De Provincie Zeeland.

2) *Acker Stratingh*, Aloude Staat des Vaderlands.

kreken en in benamingen aanwezig. — Brugge en Damme lagen in oude tijden aan de Budanvliet. Ten westen daarvan liep de Reigersvliet.

Onder de verschrikkelijke vloeden, die Zeeland geteisterd hebben, behooren vooral genoemd te worden die van 1377, waardoor alleen in Zeeuwsch Vlaanderen 20 dorpen en steden verdwenen; van 1404; van 1440, toen weer 6 dorpen ophielden te bestaan; voorts die van 1509, van 1530 en 1532, welke laatste groote deelen van Zeeland voor goed of voor langen tijd deed verdwijnen; de beruchte Allerheiligen vloed van 1570, enz. enz. Het was deze, die aan het oostelijk deel van Zeeuwsch-Vlaanderen een groot stuk ontnam, het land van Saaftingen, dat slechts voor een klein gedeelte in eenige polders herdijkt is. De kreken en scheidende wateren zijn thans nagenoeg geheel verdwenen: het Zwin veranderde met de laatste bedijkingen van den Zwinpolder (1864) en den Willem-Leopoldpolder (1872) geheel in land, het Hellegat is nog slechts in een kort smal water zichtbaar. Alleen de Braakman is nog van grootere uitgestrektheid, maar wordt al meer en meer door bedijkingen beperkt.

Steken wij nu de Westerschelde over, over de oude Hont-ee en Wieling-ee, zooals vroeger de meest naar zee gelegen helft der tegenwoordige Westerschelde genoemd werd (van daar nog het zeegat de Wielingen), dan komen wij aan de eilanden, tusschen Wester- en Oosterschelde gelegen, het oude „Zeelant Bewesterschelt".

Een van de oudste deelen van Zeeland is Walcheren. Het strekte zich vroeger, evenals onze geheele kust, verder westwaarts uit en bestond uit verscheidene eilanden, omstreeks het jaar 1200 zeven in getal, elk weer uit verschillende bedijkingen ontstaan. Die deelen waren door wateren en kreken gescheiden, welker namen bekend en welker overblijfselen nog in de vlieten op de grenzen der voormalige ambachten te vinden zijn. Later werden zij tot 4 zoogenaamde waterringen bijeengevoegd. Ook de scheidende wateren tusschen deze slikten toe en werden overdamd, zooals nog vele namen, op „damme" eindigend, aanduiden, als: Brigdamme, Poppendamme, Overdam, enz. Daardoor ontstond één geheel, d. i. het tegenwoordige eiland met uitzondering van eenige polders in het N., en behalve het Z.O. gedeelte, nl. de polders, ontstaan uit en om het voormalige St. Joostland. Alleen één breede stroom bleef nog lang bestaan: het water tusschen de Oost- en Zuidwaterringen, nl. de Arne, aan welks beide oevers vroeger de *zeestad* Middelburg lag en aan welks mond de koopstad Arnemuiden verrees.

Dat geheel, die oude kern, waarin de oude droge dijken reeds lang geheel verdwenen zijn, is tegenwoordig door het Kanaal van Walcheren

in 2 deelen gescheiden, waarvan het westelijke een enkelen, het oostelijke twee waterstaatkundige polders bevat.

In het noorden zijn eenige kleinere bedijkingen aangewonnen, waarvan de oudste, de Vrouwepolder, reeds van 1247 dagteekent.

Een belangrijke vergrooting heeft echter het eiland in het Z.O ondergaan. Daar kwam vroeger, nl. dáár, waar eens de grootste diepte was, het Arnemuider zand op, waarvan in 1631 het grootste deel onder den naam van St. Joostland bedijkt werd. In 1818 werd dit eiland door een dam met Walcheren verbonden, en eindelijk, in 1846 en 1860, werden de Schorer- en Mortierpolders in het Arnemuidensche Gat bedijkt en daarmede St. Joostland en Walcheren tot één eiland vereenigd.

Het Zuid-Beveland onzer dagen, zelfs vóór de aanhechting van Wolfaartsdijk in 1809, verschilt aanmerkelijk van het eiland van dien naam in de middeneeuwen. De oude kern bestaat uit dat, wat tegenwoordig en sedert vele eeuwen genoemd wordt de Breede Waterring bewesten Yerseke, waarbij reeds vroeg de eilanden Wemeldinge in het N. en Nisse in het Z.W. werden aangetrokken, terwijl aan de andere zijde van de kreek de Yerseke eenmaal de Oostwaterring gevonden werd. Ik zeg „eenmaal", want dit gedeelte verging door achtervolgende vloeden nagenoeg geheel in de eerste helft der 16e eeuw, voornamelijk door die van 1530, 1532, 1551 en 1555. In dit nooit herwonnen gedeelte lagen verscheidene plaatsen, o. a. de weleer zoo bloeiende koopstad Reimerswaal (Romerswaal, Remburswale), schuin tegenover den mond der Eendracht. Na den vloed van 1555 bleef de stad alleen nog over als een eilandje te midden der onstuimige wateren, die in 1557 hare groote gebouwen en kerken verwoestten en haar in 1561, en later op nieuw, zoo bestookten, dat zij in 1574 ontmanteld werd en op eigen verzoek uit de rij der „goede steden" van Zeeland (die zitting hadden in de Statenvergadering) verdween. In 1631 werd Reimerswaal geheel verlaten, waarop in 1634 de straatsteenen, enz. publiek verkocht werden 1) voor 90 Ponden Groot en 3 Schellingen Vlaamsch. Daar, waar eenmaal zooveel bedrijvigheid en welvaart in de trotsche stad heerschten, vindt men thans de grootste diepte der Schelde; waar in haar omtrek het koren golfde, daar is thans bij ebbe slechts een sombere slijkvlakte overig.

Ten Zuiden van de Oostwaterring, dus ook ten O. van de Yerseke, lagen de eilanden Kruiningen en het Land tusschen Honte en Hinke-

---

1) Smallegange, Cronijcke van Zeelandt. — Midd. 1696, bl. 70.
Teg. Staat van Zeeland. Amst. 1751. Dl. XX, bl. 269.

linge, welk laatste door de Hinkeling-ee van de Oostwaterring was gescheiden. De overblijfselen van dit water en van dat tusschen Kruiningen en de Oostwaterring zijn nog weer te vinden in de Krabbendijksche en Kruiningsche Vlieten. Deze zuidoostelijke hoek des eilands lag ook langen tijd voor eb en vloed, maar daar heeft men, vooral in de vorige en deze eeuw, veel door bedijking herwonnen.

Ten W. van de Breede Waterring lag het opwas Heinkenszand, door de Scheng-ee er van gescheiden; ten W. van die opwas stroomde de Loo-ijve, aan de westzijde door slikken begrensd, terwijl ten Z. van Heinkenszand het opwas Ovezande lag. Ten Z., langs Heinkenszand en de Breede Waterring, liep de breede stroom de Zwak-ee, welke die landen scheidde van de oude eilanden Baarland en Borselen (Bur-sale, Brinsila, sala = de zee), dat weer uit 2 deelen bestond. Van het tegenwoordige Zuid-Beveland zijn dus de Breede Waterring met Borselen en Baarland *de oude kernen*, hoewel Borselen in 1530 inbrak en daarna tot 1616 met de zee gemeen heeft gelegen. Neemt men nu een kaart van Zuid-Beveland vóór zich, dan ziet men dadelijk deze groote kern, waar alle droge dijken verdwenen zijn en duidelijk de voormalige Zwake opgevuld met een strook polders, die dus het eigenlijke Zuid-Beveland met Borselen en Baarland vereenigden.

Van Middelburg uit voer men weleer door de Arne en dan door de Scheng-ee, de Loo-ijve en de Zwake, en voorts langs de Honte, naar Antwerpen. Dit was de groote handelsweg. De Zwake werd aan zijn oostelijk uiteinde (bij 's Gravenpolder) reeds in 1480 afgesloten. Heinkeszand en Ovezande werden aan Breede Waterring en Borselen vastgedijkt. Ten W. daarvan werden van 1642—1700 de Steenisse schorren, enz. als de Kraaiertpolders ingedijkt, de Loo-ijve werd in 1612 door de bedijking van den Nieuwen Kraaiert geheel afgesloten. — Nog moet opgemerkt worden dat het eiland langs de zuidzijde zeer is afgenomen, nl. langs Borselen, Baarland en tusschen Honte en Hinkelinge: meer dan één dorp is daarbij verdwenen.

Wolfaartsdijk, vroeger een afzonderlijk eiland, werd meermalen zoodanig door de zee overstroomd, dat soms slechts weinige honderden gemeten over waren. Verscheidene plaatsen verdwenen, o. a. de voormalige stad de Piet op de westpunt. Telkens werd het weer bij gedeelten herdijkt.

In 1809 verbond eindelijk de bedijking van den grooten Wilhelminapolder het eiland met Zuid-Beveland. De Schenge, hierdoor aan het oosteinde afgesloten, slikte al meer aan en na eenige kleinere indijkingen werd ten laatste, in 1874, de dijk gelegd, die de geulen van de Schenge

en de Piet aan de westzijde geheel afsloot en den Schengepolder vormde.

Van de Zeeuwsche eilanden heeft misschien geen zooveel te lijden gehad als Noord-Beveland. Vroeger was het door de Wijtfliet in twee deelen gescheiden, die in de 12e en 13e eeuw vereenigd werden. Maar het leed verschrikkelijk. Het werd in 1530 en 1532 geheel verwoest. Van 1530—1598, dus gedurende 68 jaar verdween het van de kaart — der bewoonbare landen althans —; toen begon men het bij gedeelten te herdijken. In het N. en O. zijn een paar bedijkingen voorgoed verloren gegaan (Worigezant en de Last).

Aan de overzijde der Oosterschelde — weleer de Schelde — komen wij in het oude „Zeelandt Beoosterschelt."

Schouwen heeft evenals Walcheren en Zuid-Beveland een zeer oude kern, samengesteld uit bedijkingen, die volstrekt niet meer te herkennen zijn. Deze kern is de tegenwoordige waterstaatkundige polder Schouwen met de duinstreek, dus het eiland — vóór de verbinding met Duiveland —, op de N.O. en O. bedijkingen na. Toch weet men dat dat oude deel eenmaal uit 6 verschillende deelen bestond, als even zoo vele eilanden door wateren gescheiden. Zoo werd de westelijke duinstrook door de Scelvering-ee van het tweede deel geheel gescheiden, en dit weder van de overige door de Elcherzee, die van het N. naar het Z. liep en in 't N. in 1156 (bij Scharendijke), in 't Z. in 1275 werd afgedamd. Nog vindt men het dorpje Elkerzee en het water zelf is nog eenigszins weer te vinden in de lage moerassige landen ten O. van Serooskerke, nog „de Moeren" genoemd. Ten O. daarvan lagen 3 deelen, door wateren gescheiden, die nog ten deele als weteringen zijn weer te vinden. Het 6e deel eindelijk, het zoogenaamde Zuidland, lag ten Z. van de Elcherzee en ten W. van het Poortambacht (het deel waarop Zierikzee was gelegen), maar het ging langzamerhand nagenoeg geheel verloren met zijn verschillende dorpen als Rengerskerke, Symonskerke, enz. die men achtereenvolgens aan de golven moest prijs geven.

Ten O. grensde dat oude Schouwen aan een breeden stroom, de Golde of Gouwe, die het van Duiveland scheidde, waarop, zooals wij lezen, nog in 1304 het zeegevecht tot ontzet van Zierikzee tusschen de Vereenigde Fransche en Hollandsche vlooten en die der Vlamingen plaats had. In het laatst der 14e en het begin der 15e eeuw begon men evenwel langs de W. en O. oevers van dat water in te dijken; achtereenvolgens ontstonden Noordgouwe (1373 gedeeltelijk), Zonnemaire (1400), Bommenede (1412), Blois (1412), enz. en nog andere in de 17e eeuw. Maar het duurde nog tot 1607, eer de Gouwe aan het zuideinde geheel gesloten

werd, waardoor de Gouweveerpolder ontstond. — Dreischor was vroeger een afzonderlijk eiland, dat in 1288 door een geweldigen vloed in tweeën gescheiden werd. Het westelijk deel werd (in 1305) als Dreischor aan Schouwen en het O. deel als Sir Jansland of Nieuw-Dreischor aan Duiveland vastgedijkt (1305).

Dit eiland Duiveland, thans geen afzonderlijk eiland meer, doordat het smalle Dijkwater, dat het nog van Schouwen scheidde, in het Z. bij Zierikzee, in het N. aan den Dreischorpolder is afgesloten, heeft tot oudste kern de zoogenaamde Polder Vierbannen, oorspronkelijk uit 2 eilanden (het scheidende water de Steenen Zwaan is nog weer te vinden) bestaande. Behalve Sir Jansland aan de Noordzijde, werden aan den oostkant de groote polders Oosterland (1353) en Oost-Duiveland of de Bruinissepolder (1467) aangedijkt. In het Zuid-oosten ging Duivenvoorde met Oosterstein verloren.

Het begin van Tholen was het eiland Scherpenisse, dat met de opwassen Poortvliet en Westkerke aaneengedijkt werd, welke alle van zeer hoogen ouderdom zijn; voorts Maartensdijk, door de Pluimpot (= Plump-poit) van Scherpenisse gescheiden, en Stavenisse in den westhoek (verdronken 1304, herdijkt 1391; verdr. 1509, herd. 1599). In het Z. O. lag een oud eiland, misschien wel het oudste der genoemde 5 kernen, nl. Schakerloo, nu nog zoo geheeten, op welks N. O. hoek de stad Tholen lag. Langs de west- en noordzijde van dit eiland liep de oude rivier de Striene of Strijen, waarvan zooveel in onze oude geschiedenis gewaagd wordt; deze ging vervolgens N. Oostwaarts, ten O. van het tegenwoordige Nieuw Vossemeer en verder N. Oostwaarts naar Strijen op het tegenwoordige Beierland, vanwaar zij noordwaarts ging en zich bij Strijenmonde met de Maas vereenigde. De naam Striene of Strijen is, zooals wij weten, op Beierland nog in dien van verschillende polders, enz. overig; op Tholen insgelijks in de Oude- en Nieuwe Strijenpolders, die het Land van Schakerloo met dat van Poortvliet verbinden. Daar de Striene, die, naar sommigen beweren, oorspronkelijk de rivier de Schelde was, welke in de Maas uitliep, de grens tusschen Zeeland en Brabant uitmaakte, heeft het later aangedijkte Nieuw Vossemeer (1565) onder de Republiek altijd tot Zeeland behoord, hoewel aan de overzijde der Eendracht liggend, welke die gewesten nu scheidt. (Eendracht = Heentrecht; „Heene" is nog over in de „slikke van de Heene", de Heenepolder, het dorp Heene, enz.) Van daar dat ook Tholen weleer met Schakerloo tot Braband behoorde.

Langzamerhand werden nu genoemde deelen aaneengedijkt — de Pluimpot is in 1557 gedicht — en door verschillende bedijkingen, vooral naar

de N.zijde, uitgebreid: Oud Vossemeer (1410), St. Annaland (1475), enz.

Van Philipsland werd eerst in 1487 de tegenwoordige zoogenaamde Oude Polder aan de zuidzijde bedijkt; deze is meer dan eens ondergeloopen en heeft o. a. van 1532—1645 „gedreven." De aandijkingen aan de noordzijde, die het eiland meer dan verdubbeld hebben, dateeren van 1847.

De wording van de eilanden Goeree en Overflakkee heb ik reeds boven besproken, zoodat ons nu nog overblijft, voor zoover de eilanden betreft, iets van de Zuid-Hollandsche eilanden te zeggen.

Het eiland Voorne lag vroeger aan de uiterste grenzen van Zeeland, daar dit gewest in oude stukken altijd bepaald wordt „tusschen de Heidenzee (bij Sluis) en de Bornisse." Die Bornisse, dezelfde stroom als de Widele 1), is nog onder dien naam als een smal water aanwezig; zij is nu een binnengedijkte boezem, waaraan Heenvliet en Abbenbroek liggen. De landen tusschen dit water en de zee, door bedijkingen langzamerhand één eiland geworden, heette men weleer Oost-Voorn; Goedereede noemde men Westvoorn en het N. O. deel van Overflakkee Zuid-Voorn, als behoorende beide tot „den Lande van Voorn."

De oude kern des eilands ligt aan de noord-westzijde aan de duinstreek. Het is nl. de tegenwoordige polder Oost-Voorne met nog eenige zuidelijk daarvan liggende polders,. met het dorp Oostvoorne, waar de oude burcht stond, in het westen, en Brielle in het oosten. Ten O. hiervan liep weleer een breed water, de Goote, van Brielle aan de Maas zuidwaarts naar het Haringvliet; het werd in de 14e en 15e eeuw ingedijkt. Oude deelen zijn voorts de polders van Zwartewaal, Heenvliet en het oude land van Abbenbroek aan de Bornisse. Als opwassen — afzonderlijke eilanden — werden voorts in het midden der 14e eeuw bedijkt de Polders Nieuw-Hellevoet en Oudenhoorn, welke vervolgens door andere groote bedijkingen, meest reeds in de 15e eeuw, met de andere deelen vereenigd werden.

Het eiland Rozenburg is betrekkelijk zeer jong. Het Z. O. deel, de polders van Oud Blankenburg en Rozenburg, enz. werd het eerst in 1586 bedijkt. Dit deel was door het Staaldiep van het noordelijk gelegen Krabbe-eiland gescheiden, dat na 1806 als opwas (Krabbe- en Graspolders) werd bedijkt; in 1875 werden beide deelen door de bedijking van Nieuw Rozenburg aaneengehecht. Nog noordelijker zijn in de laatste jaren eenige polders bedijkt, waarvan de noordelijkste, de Noordbankpolder, door dammen vooreerst met de bedijking van Rozenburg en verder met den Scheurpolder op den afgesneden Hoek van Holland is verbonden.

1) *Acker Stratingh*, Aloude Staat des Vaderlands, I. bl. 26.

Aan de overzijde der Bernisse lag het Land van Putten, voor zoover het zich tot aan het Spui en de Oude Maas uitstrekte, grootendeels gevormd door het zoogenaamde „Land van Putten binnen den ringdijk." Dit bestaat uit verschillende bedijkingen: van Geervliet, Spijkenisse, enz. allen van hoogen ouderdom. Aan de oostzijde werden in de 16e en 17e eeuw nog eenige polders aangedijkt.

Wat wij tegenwoordig het eiland Yselmonde noemen, bestond weleer uit meer deelen. In het westen vormden de oude landen van Poortugaal, Hoogvliet en Pendrecht één bedijking (tegenwoordig „het Gemeeneland van Poortugaal.") Ten O. daarvan lagen als een eiland de zeer oude bedijkingen van Rhoon, het Binnenland (1199), het Buitenland, enz. Deze deelen behoorden onder Putten en werden daarom genoemd Putten over de Maze. Meer oostelijk lag de Riederwaard of Rijerwaard. Men beweert dat deze eenmaal de landen van Yselmonde, Barendrecht en zelfs Charlois 1) binnen een algemeenen dijkring omvatte; maar in 1373 ingebroken zijnde, werd hij bij gedeelten herdijkt. In de eerste helft der 15e eeuw geschiedde dit met de groote polders Oud- en Nieuw Riederwaard langs de Noord en vervolgens nog in die zelfde eeuw met de meeste andere bedijkingen, o. a. in 1460 met Charlois, zoo genaamd naar zijn bezitter en bedijker, Karel den Stoute. In de 16e en 17e eeuw volgden de bedijkingen ten Z. van Barendrecht en de kleinere in het westen. De Riederwaard was vroeger door de rivier de Waal gescheiden van den Zwijndrechtschen Waard, welke rivier later aan beide einden — door Oostdam en Heerjansdam — werd afgedamd en tot een binnenboezem gemaakt, die nog als een breed water aanwezig is. Die Zwijndrechtsche Waard is zeer oud, maar liep in het begin der 14e eeuw in, waarna hij echter weer vrij spoedig herdijkt werd (1331), nadat de Graaf aan de bedijkers groote voordeelen beloofd had. De deelen dragen nog meerendeels den naam naar de oorspronkelijke bedijkers, tevens eerste ambachtsheeren.

Thans resten ons nog Beierland en het Eiland van Dordrecht. Van het eerste was het oostelijk deel, evenals het tegenwoordige Eiland van Dordt, begrepen binnen den algemeenen omringdijk van den Grooten of Zuidhollandschen Waard, welke door den bekenden St. Elizabethsvloed van 1421 inbrak. Van Beierland lagen echter Godschalksoord, Heinenoord en het zoogenaamde Land van Moerkerken (Mijnsheerenland), ten N. van het *buiten*gedeelte der Oude Maas van Maasdam tot Westmaas, dat nu nog een binnenboezem vormt die buiten den

1) Tegenw. Staat van Holland. XVII, bl. 190.

omringdijk van den Grooten Waard gelegen is; ten Z. daarvan een deel van het Land van Strijen (Oudeland) en meer oostwaarts eenige Hollandsche ambachten daarbinnen. Bij de verschrikkelijke doorbraak, die misschien omstreeks Wieldrecht, d. i. ongeveer ter hoogte van het Hollandsche Diep bij den Moerdijk, plaats had, werd een groot deel van de landen van Zuidholland niet alleen overstroomd, maar, daar zij uit losse *veen*gronden bestonden, die hier en daar uitgegraven waren („uitgemoerd"), voor een groot gedeelte geheel *weggeslagen*. Er ontstond een groote plas ter plaatse van den tegenwoordigen Biesbosch; de stad Dordrecht bleef als een eilandje in het water liggen. Maar de meer westelijk gelegen gronden, de reeds genoemde deelen van het tegenwoordige Beierland, grootendeels uit *klei* bestaande, waren niet verdwenen en werden nog in de 15e eeuw herdijkt (Strijen 1436, Moerkerken 1438, enz.).

Het andere, dus het grootste westelijk deel van het tegenwoordige eiland buiten den westelijken ringdijk van den Grooten Waard, bestond echter vóór 1421 slechts uit ruigte, slikken en hier en daar opgewassen gorzen. Alleen aan den uitersten westhoek van het Spui was in 1439 Goudswaard of de Koorndijk als een eilandje bedijkt geworden. Doch al het overige is van jonge vorming en dagteekent eerst uit de 16e eeuw. Het Westmaas-Nieuwland, in 1439 tegen Heinenoord aangedijkt, werd in 1557 gevolgd door de groote bedijking van Beierland, aldus genaamd naar Sabina van Beieren, de vrouw van den bedijker, den Graaf van Egmond, naar welke bedijking het geheele eiland zijn naam ontving. Langzamerhand volgden nu in de 16e, 17e en 18e eeuw in het westen en het zuiden grootere bedijkingen, die Goudswaard en het reeds in 1524 aan het Spui bedijkte Piershil met het overige verbonden.

Dordrecht bleef tot 1603 een eilandje, toen de Dubbeldamsche Polder werd bedijkt; daarna volgden andere bedijkingen aan de zuidzijde, o. a. de groote Wieldrechtsche Polder in 1659.

In plaats van de lage veenen van minder waarde zijn hier alzoo langzamerhand vruchtbare kleilanden gekomen. Zoo ging het ook, doch later, met den Biesbosch. Deze was nog in het midden der 18e eeuw voor het grootste zuidelijke deel een plas. Nu echter zijn de slikken daarin reeds opgehoogd tot eilanden, meestendeels zoo hoog omkaad, dat zij bij de hoogste vloeden droog blijven en natuurlijk, d. i. zonder kunstmatige opmaling, hun overtollig water kunnen loozen. Ten O. door de dijken van het Nieuwland van Altena enz. begrensd, en ten N. en N.O. door den nieuwen grooten bandijk langs de Nieuwe Merwede, zullen deze vruchtbare landen ten Z. dier rivier voor goed zijn ingedijkt, als met de

verlegging van den Maasmond zeker ook langs de zuidzijde een zware doorloopende rivierdijk zal worden gemaakt.

Van den Donge af strekt zich langs de N. en W. zoomen van Noord-Brabant eene min of meer breede strook zeeklei uit, op dezelfde wijze ontstaan als bovengenoemde landen. Tot aan Zevenbergen waren deze landen vóór 1421 mede in den Grooten Waard gelegen. Na deze gebeurtenis ging de Oude Maas, die van Heusden in het O. tot Maasdam in het W. binnen den Waard was afgedamd, gedeeltelijk te loor; het overblijvende deel boven Geertruidenberg kwam open (het tegenwoordige Oude Maasje) tot aan de nieuwe bedijking, waarmede zich de Landen van Heusden en Altena omgaven (1465). Daarin gingen toen eb en vloed heen en weer, en deze vormden de buitendijksche aanwassen, die het zoo bekende Langstraatsche hooi opleveren. De andere verdronken deelen, Drimmelen, de beide Zwaluwen, enz., werden eerst bij gedeelten herdijkt, en eindelijk geheel van de zee afgesloten door een doorloopenden dijk van den Moerdijk tot Geertruidenberg, die in 1650 gelegd werd.

Ten W. van den Grooten Waard lagen reeds in oude tijden Fijnaart en Niërvaart (de Klundert), als eiland door de Roovaart — een tak van de Mark — van den Waard gescheiden. Ook zij kwamen onder in 1421, en de Polder van Niërvaart werd eerst in 1652 herdijkt, evenals die van Fijnaart. Aan deze laatste tot aan de Mark en 't Land van Zevenbergen volgden later nog meer bedijkingen. De Roovaart zelve en langsgelegen slikken, later Keene geheeten, werden, op een breede sloot na, langzamerhand geheel weggedijkt (Keene-polder, enz.)

Meer westwaarts liep de Mark tot in het midden der 16e eeuw nog tusschen gorzen en slikken door. Toen echter werden de landen, ten Z. daarvan tot aan de hooge gronden, van Oudenbosch tot Steenbergen bedijkt, o. a. de groote Prinselandsche Polder tusschen Dintel en Steenbergsche Vliet in 1605, waarvóór er in de 18e en 19e eeuw nog meer kwamen. Ten N. van de Mark kwam in 1564 de groote bedijking van Ruihil tot stand, waarop Prins Willem I in 1584 de stad Willemstad liet bouwen; zij werd door andere omgeven: zuidwaarts tot de Mark, oostwaarts tot die van Fijnaart en de Klundert.

In den N.W. hoek werden voorts in de 17e, in de 18e en in deze eeuw de thans daar liggende bedijkingen veroverd. (Heene 1600, Auvergnepolder 1693, enz.). Ten W. van Bergen-op-Zoom gingen in het laatst der 15e en in 't begin der 16e eeuw vele reeds bedijkte gronden van het Marquisaat verloren, die nog gedeeltelijk als slikken ten prooi der gol-

ven liggen. Ten Z. der stad werd de smalle strook polders bij Woensdrecht en Ossendrecht eerst na het midden der 17e, gedeeltelijk ook nog in deze eeuw, bedijkt. —

Ziedaar dus een overzicht van de geschiedenis der vorming van deze landen. 't Is ongeveer overal hetzelfde: een verovering op de woeste zilte golven, maar eene verovering voet voor voet. Wel ging dit niet altijd geleidelijk en was de vijand voor een wijle, soms weer vrij lang, de baas. Groote storende gebeurtenissen, die de vruchten van eeuwen inspanning omverwierpen, en òf voor goed deden verdwijnen, òf op geheel andere wijze en in anderen vorm terugwinnen, komen alleen voor in Zeeland, in Staatsvlaanderen en op de eilanden Bewesten en Beoosten Schelde, terwijl de inbraak van den Grooten Waard in 1421 wel veel voor goed vernielde, maar oorzaak was dat daarna landouwen werden geschapen, welker geheele wezen een ander was, die op hun vetten kleigrond het koren dragen, waar vroeger schraal veen slechts wat gras en turf opleverde en die ook hydrografisch in een geheel anderen toestand kwamen. Van Zeeland b.v. is het dus niet mogelijk een kaart te vervaardigen, tenzij men nauwkeurig het jaartal opgeve, waarin die voorstelling met de werkelijkheid overeenkomt. Maakt men b.v. een kaart van Zeeland in 't midden der 16e eeuw, dan mogen noch Noord-Beveland, noch Borselen, noch Stavenisse er op voorkomen, enz. enz.

Wenden wij ons nu nog eens in gedachten naar Tholen of naar Overflakkee of naar de jongere deelen van andere eilanden, dan bevinden wij ons als 't ware in een net van dijken. Men zou dat net het geraamte kunnen noemen, de stengels, waarom en waarin bij wijze van spreken de overige deelen der constructie hangen.

Om van de eene in de andere bedijking te komen moet men dan ook steeds over lange opritten de hooge tusschenliggende dijken overschrijden. De buitenste aan het water gelegen dijken (*natte* dijken) zijn, vooral in Zeeland, zeer hooge lichamen, daar hier, zooals wij weten, de vloeden hooger oploopen dan langs de meer noordelijk gelegen eilanden. Ik sprak van een verovering op de zee voet voor voet; maar er zijn oevers aan te wijzen, waar men evenzeer, hoewel steeds strijdende en na den uitersten tegenstand, voet voor voet voor de zee heeft moeten terugwijken. Wij weten reeds dat vooral de zuidzijde der Zeeuwsche eilanden steeds veel te lijden heeft gehad. In 't bijzonder was dit met Zuid-Beveland en Schouwen het geval; dáár heeft men dan ook veel prijs moeten geven.

Terwijl men nl. op vele plaatsen zoogenaamd v o o r l a n d langs den dijk

vindt, gorzen of slikken dus, bij eb of vloed droog vallende; of wel, terwijl de onderzeesche oever er *flauw* naar de diepte afhelt, worden sommige dijken onmiddellijk niet alleen door het water bespoeld (schaardijken), maar vindt men ook langs hun voet (teen) aan de buitenzijde onmiddellijk eene zeer groote diepte. Dergelijke dijken staan dan bloot aan ondermijning en verzinking, aan zoogenaamde vallen, die soms plaats hebben bij kalm weder en laag water. Door kunstmiddelen kan men wel den buitenvoet van zulke sterk aangetaste dijken „verdedigen", zooals men dat noemt, maar dikwijls zijn zij bezwaarlijk te houden.

Door het opvolgen van de heilrijke ordonnantie van Philips van Bourgondië, om de oude dijken te laten liggen, kan bij doorbraak slechts de bedijking onderloopen, in welker zeedijk de doorbraak valt. Maar vooral als deze groot is, kan dit op zich zelf een groote ramp zijn. Voorziet men nu, dat vroeg of laat een dijkvak ergens zal bezwijken, dan maakt men daarachter een zoogenaamde inlaag. Men legt dan op vrij korten afstand achter het gevaarlijke gedeelte op het droge een tweeden dijk aan, en maakt dezen zóó, dat, zoodra hij buitendijk wordt, hij daartoe geheel kan worden afgewerkt. Geschiedt dit, dan gaat natuurlijk het afgesneden stuk land verloren. Zulke inlagen vindt men o. a. aan den Hoofdplaatpolder in Zeeuwsch Vlaanderen, bij Hoedekenskerke aan de zuidzijde van Zuid-Beveland, bij Colijnsplant op Noord-Beveland, enz., maar vooral in grooten getale langs de zoo zwaar beproefde kust aan de zuidzijde van Schouwen. Natuurlijk gaat men slechts in den uitersten nood tot het leggen van dergelijke inlagen over; soms worden daarbij zelfs geheele dorpen afgesneden en hoogstwaarschijnlijk is zulk een voorzorgsmaatregel het begin van het einde!

De geschiedenis van het thans verdwenen deel aan de zuidzijde van Schouwen, het Zuidland, waarvan ik reeds sprak, geeft een voorbeeld van het voet voor voet wijken, van het leggen van inlaag op inlaag ten koste van tonnen gouds. Maar het mocht niet baten! Waar één inlaag verloren was gegaan, soms met meer dan één dorp, peilde men dikwijls kort daarna onmiddellijk langs den dijk een diepte van vele vademen. — Het spreekt wel van zelf, dat die polders, welke eenen betrekkelijk langen zeedijk te onderhouden hebben, nl. lang met betrekking tot hunne oppervlakte, dikwijls zwaar gebukt gaan onder de kosten van onderhoud en het herstel van zulke kunstwerken, vooral wanneer die dijken sterk worden aangetast.

Want die bedijkingen, welke aan het buitenwater grenzen, onderhouden zelf, d. i. *alleen*, het stuk zeedijk, dat tot hunnen dijkring behoort. De

achterliggende bedijkingen, die door andere geheel van het buitenwater werden verwijderd, betalen niets. Dit is in zooverre billijk, omdat hunne eigene, oude nu drooggeworden dijken die bedijkingen toch kunnen beschermen.

Sommige — en er zijn er in Zeeland vele — kunnen echter die dijklasten niet meer torsen. Zij kunnen dan op verzoek zoogenaamd calamiteus worden verklaard, d. i. zij moeten gedurende 5 jaar hun geheele onzuivere opbrengst afstaan en daarna jaarlijks de helft, maar kunnen ondersteund worden door aangrenzende polders naar verhouding van de lengten binnendijk, waarmede deze er tegen sluiten; het overige wordt dan voor $^1/_3$ door de Provincie en voor $^2/_3$ door het Rijk betaald. Reeds in vorige eeuwen bestond ondersteuning van calamiteuse waterschappen, maar genoemde regeling is van den laatsten tijd 1).

Wij zien dus hier een groot verschil met het onderhoud der groote dijken langs het buitenwater in Holland. Dáár dragen groote deelen, die bij doorbraak van den doorloopenden zee- of rivierdijk door het water kunnen beloopen worden, bij aan de Hoogheemraadschappen, of hoe die waterschappen heeten mogen, welke o. a. voor die dijken zorg dragen. Doch waar vóór dien grooten dijk bedijkingen aangewonnen werden, zooals o. a. vóór den Maasdijk van Rotterdam tot den Hoek, daar zorgen deze voor hun eigen dijken. — Eene uitzondering maken Voorne en Putten; deze toch bestaan wel uitsluitend uit bedijkingen, welker binnendijken nog alle bestaan, maar die polders contribueeren aan de Hoogheemraadschappen van die namen, tot onderhoud, van den zoogenaamden algemeenen ring, dat is ongeveer de aaneenschakeling der dijken van de buitenste polders.

De veenpolders en droogmakerijen toch van Holland, enz. — ik wijs hierop in 't bijzonder, daar meer dan eens begripsverwarring omtrent dit punt is op te merken — zijn wel met *kaden* omringd, maar deze, die slechts het eigen polderwater moeten afsluiten en dat van aangelegen polders buitenhouden, zijn zeer laag en zwak. Als men zich in zulk een polder bevindt, bemerkt men ze ter nauwernood; slechts in de droogmakerijen, die zeer diep liggen, zien wij tegen de hooge binnenglooiing. Sommige dier kaden bereiken nog niet eens A. P.; de hoogste liggen met hunne kruinen, die dikwijls nauw een halven à één meter breed zijn, slechts + 0.75 A. P. Geheel iets anders dus dan de oude hooge zeedijken om de bedijkingen!

1) Wet van 19 Juli 1870 (Staatsbl. 119) en Reglement op de calamiteuse waterschappen en polders in Zeeland.

De polderkaden in Holland bieden dus in 't algemeen geen bescherming tegen eventueele doorbraken van de dijken *langs de zee en de groote rivieren*. Slechts op zeer grooten afstand van het punt van doorbraak, waar de inundatie dus reeds zeer verloopen is, kunnen misschien polderkaden als keering dienst doen.

Het zou mij hier te ver voeren nog iets te zeggen omtrent de voormalige en de hedendaagsche wijze van dijkonderhoud, dijkbestuur, dijkplicht, enz.; van betrekkelijk kleine deelen des lands zou dienaangaande reeds zeer veel te zeggen zijn. Maar ik wil nog slechts dit opmerken. Hoe komt het dat wij in de geschiedenis van vorige eeuwen zoo dikwijls lezen van vreeselijke overstroomingen, die groote rampen teweeg brachten en in een uitgestrekt gebied onherstelbare verliezen berokkenden, terwijl wij tegenwoordig bij zeer geweldige stormvloeden hoogstens slechts van het inbreken van een paar bedijkingen hooren? Hoe komt het dat in deze gansche eeuw slechts ééne groote ramp van grooten omvang te vermelden valt, nl. die van 4 en 5 Februari 1825, toen allerlei ongunstige omstandigheden samenvielen?

Ongetwijfeld is dit toe te schrijven aan het betere dijkonderhoud. Niet alleen omdat de kunst meer volmaakt is, maar vooral ook, omdat door beter beheer en betere regeling van „dijkplichtigheid" de *wijze* van onderhoud zooveel beter is. Terwijl voorheen ieder dijkplichtige *voor* een bepaald aangewezen eindje dijks van soms eenige voeten of onderdeelen van voeten had te zorgen, en ieder dat deed naar eigen inzichten en wanneer 't hem gelegen kwam — al werd ook nu en dan de dijk door het bestuur „geschouwd" en de nalatige tot beter onderhoud gedwongen — worden thans de dijklasten over een groot aantal belanghebbenden omgeslagen, meestal in verhouding tot het grondbezit, en worden het onderhoud, de groote herstellingen en de verbeteringen door het Bestuur aanbesteed en *in eens* en onder *één* toezicht uitgevoerd. Deze zoo zegenrijke ommekeer in ons dijkwezen, de zoogenaamde gemeenmaking van het dijkonderhoud, is in Zeeland het vroegst, nl. reeds in de tweede helft der 16e eeuw begonnen of tot stand gekomen. In Noord-Holland begon die verandering eerst in 't midden der 17e eeuw, en later in Friesland in 't begin der 18e, enz.

En nu ten slotte nog iets aangaande de afwatering dezer landen. Zij is hier vooral van zoo groot belang, omdat de aard der gronden dezen hoofdzakelijk tot bouwland doet bezigen en dus het grondwater, derhalve ook het water in de slooten, welke de polders door-

snijden, minstens 0,75 à 1 M. beneden het terrein moet gehouden worden. Reeds zagen wij, dat men, zoo mogelijk, zóó lang met de indijking der aanwassen wacht, dat zij na de bedijking zonder kunstmiddelen hun overtollig water op het buitenwater kunnen laten afloopen. Daartoe behoeft men den polder aan 't einde van een of meer watergangen slechts te voorzien van een zoogenaamde uitwateringssluis in den dijk, dat is een sluis, die van zelf opengaat, zoodra de eb buiten lager afloopt dan het polderwater binnen, en die zich, omgekeerd, weer sluit voor den grooteren druk van het buitenwater, zoodra dit hooger komt dan het binnenwater. Daar, waar de ebben laag genoeg afloopen, kan deze „natuurlijke" afwatering plaats hebben. Dewijl bovendien de meeste bedijkingen òf onmiddelijk aan het buitenwater, òf niet ver er van verwijderd liggen, zal men hier — vooral, als geen kunstmatige loozing plaats heeft — ook *rechtstreeks* op het buitenwater kunnen loozen, en behoeft dit in den regel niet op zoogenaamde boezems plaats te hebben.

Het *algemeene* type voor deze landen is derhalve: *Natuurlijke* waterloozing, dus zonder wind- of stoombemaling; *rechtstreeksche* afwatering op het buitenwater, dus zonder tusschenkomst van boezems.

Ik herhaal hier dadelijk: het *algemeene* type, want voor groote deelen gaat het volstrekt niet door. Die deelen komen dan meer met het land der veenpolders overeen, waar *uitsluitend* kunstmatige loozing plaats heeft en waar voor verreweg het grootste deel op boezems geloosd wordt.

Uit het bovenstaande is reeds op te maken, dat het algemeene type het meest toepasselijk zal zijn op Zeeland, het minst op de noordelijke eilanden van Zuidholland. Maar het peil, waarop de ebben afloopen, heeft slechts een betrekkelijke waarde. Het is de vraag: hoe hoog ligt de polder daarboven? Het komt dus op de *hoogteligging* der deelen aan. Nu liggen de nieuwere bedijkingen wel hoog genoeg voor natuurlijke waterloozing, want zelfs het eiland Rozenburg b.v., waar de gemiddelde ebben slechts tot —0.5 AP. dalen, bezit geen wind- of stoombemaling. Maar *de oudere deelen liggen veel lager*: zij zijn, door welke oorzaak dan ook, ongetwijfeld gezakt, want het verband tusschen ouderdom en lage ligging is onmiskenbaar.

Wij weten b.v. dat het grootste deel van Walcheren een zeer oude kern is, waarvan de oorspronkelijke bedijkingen niet gemakkelijk meer zijn na te gaan. Dat deel ligt deels *beneden* AP. (— 0.5 à + 0.5) en heeft ZP. van —1.25 en —1.3 AP. Maar het nieuwere St. Joostland (1631) en de omliggende bedijkingen liggen 0.8 à 0.9 M. *boven* dat peil, ja de jongste, in onzen tijd gewonnene zelfs tot 1.75 en 1.9 M. daarboven.

Zoo liggen de oudere deelen van Zuid-Beveland veel lager dan de nieuwere; de Breede Watering heeft ZP. van 1.4 en 1.5 M. *beneden* AP.; de oude landen van Ovezande, Ellewoutsdijk, enz. tot 1.6 M. beneden AP. De jongere, b.v. die, welke aan het Sloe liggen en die, welke eerst in de 17e eeuw bedijkt werden, liggen 0.5 à 1.6 M. *boven* AP. Daar langs de kusten van deze beide eilanden de ebben echter 1.4 à 2 beneden dat peil afloopen, zoo blijft zelfs voor de lagere deelen *natuurlijke* uitwatering mogelijk. Alleen de Breede Watering met ZP. — 1.5 AP., terwijl aan het Goessche Sas de gemiddelde eb nog 10 cM. hooger blijft, zou nu en dan, als de ebben eens wat lang achtereen hoog blijven en er veel regens vallen, vooral in het voorjaar tegen den bouwtijd, last kunnen krijgen van water. Daarom heeft deze polder een *hulp*stoom gemaal, d. i. een zoodanig dat te zwak zou zijn, als de polder daarmede uitsluitend moest loozen, maar dat toch op sommige tijden hulp kan bieden. Men moet zich dus wel wachten dit in 't algemeen kunstmatige afwatering te noemen.

Noordbeveland, eerst in 1591 gedeeltelijk herdijkt, en voor het overige later, ligt natuurlijk hoog genoeg, nl. 0.6 à 1.7 boven AP., om zonder bemaling te loozen.

De oude kern van Schouwen, het oude Schouwen, ten W. van de Golde, een waterstaatkundigen polder vormend, ligt het laagst van alle Zeeuwsche eilanden: gemiddeld 0.75 beneden AP., en hier en daar zelfs ruim anderhalven meter. Het ZP. is —1.87 AP., en daar de gemiddelde ebbe te Zierikzee maar —1.41 AP. is, is er natuurlijk *kunstmatige* loozing noodig. Het heeft een sterk stoomgemaal, dat op een boezem uitslaat, welks inhoud door sluizen afgetapt wordt op de Schelde. — Ook het oude Dreischor heeft stoom.

De bedijkingen van het oude Duiveland hebben stoom tot hulp; maar de Bruinissepolder (1467), die het jongst is, watert natuurlijk af.

Tholen loost geheel door uitwateringssluizen: de ebben loopen —1.6 à —1.7 AP. af. Alleen het oude land van Maartensdijk, misschien het oudste des eilands, kon bemalen worden. Maar het jonge St. Philipsland, eerst na 1645 herdijkt en overigens eerst in deze eeuw ontstaan, ligt + 0.8 à + 2.4 AP. Er is dus hier geen sprake van kunstmatige loozing.

Wij onderzochten tot hiertoe niet, of de afwatering rechtstreeks op het buitenwater, dan wel op boezems geschiedde. Op de Zeeuwsche eilanden heeft uitsluitend rechtstreeksche loozing plaats, behalve voor eenige polders op Schouwen, die een binnengedijkt gedeelte van het Dijkwater tot boezem hebben. De geheel van het buitenwater afgesloten polders, zooals

er o. a. vele op Noord-Beveland en Tholen voorkomen, laten alle hun water eerst op de buitenste polders afvloeien.

Hebben wij gezien dat het genoemde type in 't algemeen voor de Zeeuwsche eilanden doorgaat, meer noordelijk komen wij aan eilanden, waar de uitzonderingen meer dan de regel gelden.

Reeds op Goeree en Overflakkee komen vele afwijkingen voor. Wel is Overflakkee vrij jong, maar de ebben loopen hier niet zoo laag af: langs de zuidzijde —1.15 à —0.8, langs de noordzijde —0.8 à —0.75 AP. Bovendien liggen de binnenste polders, als het eerst bedijkt zijnde, het diepst. Van daar gedeeltelijk kunstmatige loozing en boezems. De oude kernen van Dirksland met omliggende polders en Sommelsdijk met Middelharnis en nog eenige polders loozen op 2 boezems. Ook is dit het geval met eenige polders in het Z.O. De polder van Dirksland wordt bemalen met stoom. Het oude land van Tonge heeft met nog 4 bedijkingen een hulpstoomgemaal. — Goeree ligt langs de N. en W.-zijde zeer hoog. De Oudelandsche polder heeft echter deelen beneden AP.; hiervoor dient een boezem, de Haven van Goedereede.

Op Voorne liggen de oude polders langs de duinstreek hoog, de diepste ZP. zijn er —0.7 AP.; van daar dat deze zelfs nu en dan natuurlijk kunnen loozen. Maar de oude kernen van Voorne en Putten en de vrij oude aandijkingen liggen laag: de zomerpeilen zijn er —1 à —2 AP., terwijl de gemiddelde ebben slechts 0.3 en 0.5 beneden dat vlak afloopen. Van daar *uitsluitend kunstmatige* loozing, tegenwoordig meest door stoom. Voor een groot deel geschiedt dit op een zestal boezems, waarvan 2 zelfs met stoom hun inhoud op het buitenwater moeten uitslaan.

Ook IJselmonde en de Zwijndrechtsche Waard liggen laag: het grootste deel bestaat uit oude landen. De ZP. zijn gemiddeld —1.5 AP., ja tot — 2.2 AP. toe. Natuurlijk dat ook hier, waar de ebben van 15 cM. boven tot 30 cM. beneden AP. gaan, slechts van loozing na opmaling sprake is. Enkele deelen van IJselmonde slaan uit op een tweetal boezems. Ook de Zwijndrechtsche Waard behoort geheel (op één polder na) tot 2 boezemgebieden.

De oude landen van Beierland tusschen Strijen en Heinenoord liggen aanzienlijk lager dan de nieuwere westelijke: van daar aanzienlijk verschil in diepte van het polderwater. De afwatering geschiedt grootendeels kunstmatig, behalve voor de jongste polders in het zuiden, die hoog liggen (0,5 à 1,1 boven AP.), terwijl bovendien de ebben op het Haringvliet veel lager dan op de Oude Maas afloopen. In het oostelijk deel zijn 3 boezems.

Het Eiland van Dordrecht eindelijk loost rechtstreeks op het binnenwater, behalve de Binnenstad van Dordt. De Polders worden bemalen behalve de nieuwere ten Z. van den Wieldrechtschen Zeedijk, die hoog liggen.

Men zal wellicht vragen: „Hoe komt het, dat die oudere landen zooveel lager liggen dan de jongere?” Sommige schrijvers hebben zich van deze zaak afgemaakt door eenvoudig dat verschijnsel aan inklinking toe te schrijven; maar eene inklinking van 1 à 2 M., vooral van landen, niet uit veen doch uit klei bestaande, is wel wat kras. Al is ook een gedeelte der daling daaraan toe te schrijven, er blijft ons niets anders over dan aan te nemen dat het overige slechts een gevolg is van *een algemeen zakken van den bodem*, van een groot gedeelte althans. Hoe onaangenaam dit sommigen ook in de ooren klinke, het schijnt niettemin vrij zeker, dat ook streken van ons land deelen in de gevolgen van de afkoeling van de aardkern, waardoor de gestolde buitenkorst zich plooit en hier zakt, ginds rijst (o. a. in Zweden) 1). Andere feiten schijnen deze meening te bevestigen; ik wil daartoe alleen maar wijzen op de omstandigheid dat zoowel in Groningen als in Zeeland onder de klei en op het diluviaalzand eene min of meer dikke laag zoogenaamde darg (in Groningen) of derrie (in Zeeland) gevonden wordt, d. i. veen, overeenkomende met zekere laag in het *hoog*veen. Deze laag toont dus aan, dat eenmaal op het zand van het diluvium plantengroei heeft plaats gehad, en wel niet op den bodem van het water — want dan zoude het gevondene geen hoogveen zijn — maar terwijl dat zand aan de oppervlakte lag. Nog te meer wordt dit bevestigd door de vele overblijfselen van boomstammen, in den darg gevonden, zoowel in Zeeland als in Groningen, die nog *geworteld zijn in het onderliggende zand*: zij konden toch zeker niet op een diepte van 3 à 8 M. onder water groeien. Bovendien worden nu en dan enkele overblijfselen van menschelijke bewoning in de darglaag aangetroffen, als gereedschap, bewerkt hout, enz. De terpen of wierden, die, zooals wij weten, nog hier en daar in Zeeland worden gevonden, doch hier slechts geringe afmetingen hebben, maar die vooral veel in Friesland en Groningen voorkomen, waar gansche dorpen er op gebouwd zijn, zijn het werk der vroegere bewoners, die in hunne zwak of in 't geheel niet bedijkte landen daarop een toevlucht zochten 2). En nu is het merkwaardig, dat én

---

1) *G. A. Venema*. Over het dalen van de Noordelijke kuststreken van ons land. — Gron. 1854.

2) In Groningen noemt men deze ophoogingen, kleine en groote, *alle* wierden. In Friesland noemt men terpen de hoogten, waarop de dorpen liggen; hornlegers zijn

Venema van de Groningsche wierden, én ab Utrecht Dresselhuis van de Zeeuwsche verhaalt, dat zij met hunne lagen van klei, mist, enz. niet op de klei rusten, maar op het onderliggende zand, dus op een bodem, die weleer bewoond was. Doch deze zakte en werd bedekt door vruchtbaarder lagen, waarop nu geslachten leven, welvarender en beschaafder dan de oude diluviumbewoners zijn konden.

Het was deze derrie, welke men eertijds in Zeeland zooveel uitgroef om ze te doen *branden* of om er *zout van te maken*. Voor dit laatste doel werd zij verbrand, terwijl daarop haar asch, met zeewater vermengd, als zout dienst deed. Deze laatste industrie 1), het zoogenaamde „selbernen," waarvan Zierikzee de hoofdzetel was, en dat o. a. ook veel te Tholen en te Reimerswaal geschiedde, leverde toen bijna al het zout, dat hier te lande gebruikt werd. Maar zoowel het „moeren" of „darinc delven" om „barninghe" (brandstof) te winnen als om „sel of te bernen", was natuurlijk op den duur een ruïne voor het land. Lang hebben de Graven het toegestaan, zelfs in uitgiftbrieven van gorzen uitdrukkelijk veroorloofd, want het gaf hun groote inkomsten; maar eindelijk, in 1515, werd het bij de ampliatie-keur van Zeeland door Karel V voor goed verboden. Bij gebrek aan brandstof mocht men boomen langs dijken en wegen planten. Men zegt dat uit dien tijd de schoone beplantingen langs de wegen in Zeeland dagteekenen.

Wat betreft de zeeklei van Noordbrabant langs het Hollandsch Diep, de Volkerak, enz., zij watert in het algemeen op boezems af en verder op de rivieren de Mark, de Dintel en de Donge (de Roozendaalsche en Steenbergsche Vliet is in 2 boezems verdeeld); sommige bedijkingen o. a. de groote polders om Willemstad, loozen rechtstreeks op het buitenwater, Polder Ruigenhil (de oudste) met stoombemaling. De polderpeilen zijn in 't algemeen 0.5 tot 1 M. beneden AP.; enkele polders, die lager liggen, tusschen Geertruidenberg en Steenbergen — ook weer de oudste dus — worden bemalen. Langs de Eendracht en de Schelde wordt natuurlijk zonder kunstmiddelen op de lage ebben afgetapt.

Zeeuwsch Vlaanderen loost ook voor een groot gedeelte op boezems;

---

daar de eveneens bewoonde en bebouwde hoogten, oorspronkelijk voor het vee bestemd, wierden alleen de kleinere vluchtheuvels in de nabijheid der hoeven.

1) Men kan hieromtrent o. a. meer vinden in: *Smallegange*. Chr. v. Zeeland, bl. 310, 493 en 511.

Teg. Staat van Zeeland. Deel XIX, bl. 374, enz.

Mr. A. A. J. Meylink. Geschiedenis van het Hoogheemraadschap en de lagere waterbesturen van Delfland. — 's Hage 1848, bl. 180.

in het westen is daartoe een gedeeltelijk gegraven afwateringskanaal (in verband met de overgebleven Passageulekreek) bestemd. De polders ten O. van den Braakman, die op een paar boezems loozen, zijn uit een waterstaatkundig oogpunt eigenlijk geen polders, daar het water in hunne slooten met dat in den boezem gemeen ligt; het zijn dus boezemlanden, al zijn zij oorspronkelijk als afzonderlijke bedijkingen ontstaan. Enkele groote polders, langs de Schelde en meer binnenwaarts gelegen, loozen rechtstreeks op het buitenwater. Bemaling heeft hier in 't geheel niet plaats.

Laat ons nu nog een blik werpen op de klei der Noordelijke gewesten, in Noord-Holland, Friesland en Groningen. Na al hetgeen wij tot dusver aangaande Zeeland, enz. gezegd hebben, kan ik daarover korter zijn, hoewel hier toch groote deelen te vinden zijn, die, wat afwatering, bebouwing enz. betreft, veel van het typische Zeeland verschillen.

In Noordholland vinden wij eene landstreek met zeer oude klei aan de oppervlakte, nl. het oude Westfriesland. Dit wordt door de zee bespoeld gaande van Lutje-Schardam langs Hoorn, Enkhuizen en Medemblik tot aan den buitendijk van den Waard- en Groet-Polder onder Aertswoud; vervolgens loopt de grens langs den binnendijk van dezen laatsten polder en dien van den Wieringerwaard en de Zijpe; dan ongeveer langs het Noordhollandsche Kanaal tot Alkmaar, om van hier oostwaarts te gaan tusschen Heer-Hugowaard en Schermer door, ten N. van den Beemster om, en eindelijk aansluitende aan den Zeedijk bij Lutje-Schardam. Dit land was vroeger een eiland, want van de genoemde bedijkingen aan de N.W.-zijde, Zijpe, Wieringerwaard en Waard en Groet, bestond er voor het laatst der 16e eeuw nog geen enkele. Van Alkmaar liep weleer N.W.-waarts een open kreek, de Rekere, die echter in de 13e eeuw reeds toegedamd was (Krabbendam); ten Z. werd Westfriesland bespoeld door de wateren van de Schermer en de Beemster en hunne verbinding onderling en met de zee. Het was dus geheel omsloten door één grooten ringdijk, die er omheen ligt, doch nu alleen nog langs het oostelijk schiereiland de zee keert. Het droog geworden gedeelte dient tot slaperdijk. Het westelijk deel, Geestmerambacht, bevat langs de westzijde van den Heer-Hugowaard geest- en zandgronden, ook eenig veen bij Schar-woude, enz. Ook ligt er veen dicht onder de oppervlakte ten W. van Hoorn in Drechterland, d. i. het oostelijk deel van Westfriesland met Hoorn en Enkhuizen.

Hoe die oude zeeklei hier gekomen is, is vrij raadselachtig; vooral Drechterland en ten W. daarvan de Vier Noorderkoggen met hunne dikke kleilaag vereischen nog altijd verklaring. Als wij aannemen dat de geheele westkust met de eilanden vroeger een doorloopende duinstreek geweest is, die eerst later hier en daar is doorgebroken, dan zou men voor den tijd van vorming tot vóór dien der duinvorming langs onze kust moeten teruggaan. Wellicht is het ontstaan in een zeeboezem, die ten Z. van het tegenwoordige Texel zijn mond had.

Op welke wijze het tegen de wateren der zee werd beschermd, toen het nog samenhing met de ten N. en ten O. liggende, nu weggeslagen gronden van het oude Friesland („Friesland over de Zee"), is ook moeilijk na te gaan; te meer, daar er hier niet overal, o. a. niet in Drechterland, zooals in Friesland, Groningen en Zeeland, terpen gevonden worden, die op een vroege bewoning wijzen. Zeker is het evenwel dat de boven omschreven grenzen en dijken in het laatst der 13e eeuw bij de onderwerping der Westfriezen aan het Hollandsch gezag reeds bestonden; dat het toen nog een eiland was, hetwelk door den Reekerdam, tusschen zijn dijken en den ouden Schoorlschen zeedijk, met Kennemerland samenhing.

Uit een en ander blijkt het duidelijk, dat geen sporen van partieele indijkingen zijn aan te wijzen, en dat deze misschien ook nooit bestaan hebben. Wel vindt men verscheidene binnendijken in Westfriesland, slaperdijken, die onderhouden worden om bij doorbraak het water uit sommige gedeelten te keeren, zooals langs de westzijde van den Heer-Hugowaard, van de Berkmeer tot den zeedijk bij Aartswoud, op de grens van Drechterland en de Vier Noorderkoggen, enz.

De Westfriesche dijken hebben altijd veel te lijden gehad, waarbij dan nog de weerzin der Westfriezen kwam om zich aan voorschriften te onderwerpen of algemeene Besturen te dulden. Het recht eind buitendijk ten W. van Medemblik en een dergelijk doch korter stuk ten N. van Enkhuizen, wijzen op groote inlagen, die men daar heeft moeten maken.

Slechts op twee punten is de bedijking van Westfriesland door aantrekking van aanwas *uitgelegd*: 1o. door de bedijking van polder Burghorn in het N.W. in 1456, en 2o. door die van de Huigenkoog bij Wervershoof. De drooggeworden dijken liet men vervallen.

Daar vooreerst de vloeden hier niet hoog oploopen en het land verder zeer oud is, ligt Westfriesland zeer laag. In het westen, in Geestmerambacht, ligt het het hoogst, een halven à één meter beneden AP. Zelfs vindt men daar een hoogen rug geestgrond, waarop St. Pancras (weleer Vroonen) ligt. Maar Drechterland en de Vier Noorder-koggen zijn

de laagste deelen van ons geheele polderland: daar vindt men de polderpeilen gemiddeld 2 M. *beneden* AP., van —1,6 tot zelfs —2,65 en —3,28 AP., peilen, die zelfs in Delfland niet bereikt worden.

Geen net van oude dijken vinden wij dus hier, uit achtereenvolgende aanwinningen ontstaan, maar een eenvoudige verdeeling door lage polderkaden in verschillende waterstaatkundige polders, evenals in het overige deel van Noordholland, in Zuidholland en westelijk Utrecht, in het land der veenpolders: eene verdeeling, die meestal eerst in de 16e en 17e eeuw door de dorpen tot stand kwam. Daarbij hebben Drechterland en de Vier Noorder Koggen grootendeels de eigenaardigheid, dat zij rechtstreeks op het buitenwater uitslaan en, evenals Geestmerambacht, in eenige weinige zeer groote polders verdeeld zijn,

Dit laatste slaat met een deel der Vier Noorder Koggen op een grooten boezem uit, evenals de overige deelen van Westfriesland, de Schagerkogge en de Niedorperkogge, ieder op een afzonderlijken boezem loozen. De Beschotenpolder in het zuiden van Drechterland, op den Schermerboezem loozend, vermeld ik om zijn polderpeil van 3,28 M. *beneden* A. P., het diepste van alle polders (buiten de droogmakerijen) in geheel Nederland.

En niet alleen de reeds genoemde overeenkomst met het veenpolderland vinden wij hier, maar wij treffen er zelfs vele droogmakerijen aan. Natuurlijk zijn dit geen droogmakerijen van kunstmatig uitgeveende plassen: het zijn drooggelegde groote en kleine plassen, van ouds in de zeeklei bestaande, en van enkele door inbraak gevormde walen langs den zeedijk. De Heer-Hugowaard (1622) is de grootste, oudtijds ook „de Waard" genaamd; voorts zijn de voornaamste de Berkmeer, de Wogmeer, de Witsmeer, enz. Een zeer groot aantal kleinere droogmakerijen vindt men voorts in Geestmerambacht en de Schagerkogge. Hier vindt men de oudste droogmakerijen van ons land — de Kerkmeer van 1542 is de oudste. Dit is wel eenigszins te verklaren met het oog op de gebrekkige hulpmiddelen van dien tijd, daar zij klein en ondiep zijn. Uit den aard der zaak zijn deze droogmakerijen niet zoo diep als die, welke in het veen, door de natuur of door menschenhanden gevormd zijn; de diepste zomerpeilen, die er in voorkomen, zijn 3 à 4 M. beneden A. P., maar er zijn er zelfs van —2,25 M. De Heer-Hugowaard is wegens betrekkelijk groote hoogteverschillen van het terrein, evenals andere groote droogmakerijen in Noord-Holland, in een aantal polders met verschillende peilen afgedeeld.

Het ligt in den aard der zaak dat in dit gewest geen sprake is van natuurlijke waterloozing. De polders slaan alle uit op de boezems of op

de zee met stoomtuigen of windmolens. Zelfs de boezems worden op andere afgemalen.

Wat moet dat Westfriesland in oude tijden een waterland zijn geweest! Tallooze plassen en meren namen vóór het midden der 16e eeuw een groote oppervlakte in. En de lage landen, vooral in Drechterland en de Vier Noorderkoggen, konden vóór de uitvinding der windmolens alleen bij zeer lage ebben eens wat water loozen, maar waren overigens voor een deel, en 's winters zeker bijna geheel en al, er mede bedekt!

Wij hebben dus als *algemeen type voor Westfriesland*: Hoogteligging, bescherming tegen het buitenwater, verdeeling in polders, droogmakerijen, afwatering, enz., even als die van onze laagste veenlanden. De eenige overeenkomst met de zeekleilanden is de grondsoort, maar zelfs het gebruik, dat men er hier van maakt, is anders dan elders; want men vindt hier geen bouwland, maar in 't algemeen weiland, zelfs in de droogmakerijen. Daarvan zal vooral de lage ligging oorzaak zijn (warmoezerij in de Streek tusschen Hoorn en Enkhuizen).

Hollands Noorderkwartier eindigde dus vroeger in het Noorden aan den noordelijken zeedijk van Kennemerland (den Ouden Schoorlschen Zeedijk) en de noordelijke dijken van Westfriesland. Noordwaarts van Petten lagen de eilandjes „'t Ooghe" met Callinghe (Callantsoog) en Huisduinen, waarop het dorp van dien naam; op beide eilandjes vond men eenige duinen. Overigens vond men van Petten tot Huisduinen slechts een smalle strook vlakke stranden, waarover de Noordzee bij hoogere standen uit het westen heenstroomde. Oostwaarts van die strook strekte zich in het zuiden langs den Westfrieschen zeedijk in de richting ZW.—NO. de zeeboezem de Zijpe uit, in het ZW. bij Petten door een ondiepe geul en vlakke stranden met de Noordzee in verbinding staande; ten N. van de Zijpe lage kleine opwassen, zandplaten en slikken. Die Zijpe, juist op de stormstreek in het NW. gelegen, berokkende Westfriesland heel wat angst en zorg voor zijne dijken. Reeds Albrecht van Beieren deed in 1388 pogingen om hem te bedijken. Men begon een dijk te leggen aan den westkant, van Petten naar 't Ooghe, waaraan zelfs Rijnland, Delfland, Schieland, Amstelland, enz. medehielpen, maar het werk werd verbroken.

Ook latere pogingen in de 14e en 15e eeuw mislukten, of het bleef bij beloften en octrooien van wege den Landsheer, o. a. van Philips van Bourgondië in 1443, en aanvragen van den kant van bedijkers als van den Graaf van Egmond in 1483, enz. Eindelijk werd het werk in 1552 ondernomen, maar men had zooveel tegenspoeden, dat het octrooi in 1561

moest uitgebreid worden. In 1570 was de Zijpe bewoond en in cultuur. Maar daar kwam de Allerheiligenvloed! In 1572 op nieuw ondernomen, bezweek echter het te zwakke werk weer in 1573. Maar eindelijk mocht de laatste poging, na octrooi van 1596 gedaan, gelukken en in 1597 kwam het werk voor goed tot stand (6755 Hektaren). Velen waren er door geruïneerd, vooral daar de Zijpe bijna geheel uit *zand* bestaat, iets anders dus dan de vruchtbare Zeeuwsche gronden; maar die bedijking is een zegen geweest voor Noord-Holland, wat de bescherming tegen het buitenwater betreft.

Van 1608—1610 (octrooi 1597) werd daarop ten O. van de Zijpe en ten N. van den Westfrieschen zeedijk de Wieringerwaard (1859 H. A.) bedijkt, die, geheel uit klei bestaande, zeer voordeelig was. De groote lengte dijk, welke deze bedijking te onderhouden had, werd evenwel bijna geheel slaper gemaakt, toen de bedijking van den Waard- en- Groetpolder (1525 H. A.) aan de oostzijde in 1843, en van den Anna-Paulownapolder in het noorden (5180 H. A.) in 1845—47, den Wieringerwaard bijna geheel van de zee verwijderden. De Waard- en- Groetpolder bestaat geheel uit klei en de Anna-Paulownapolder alleen voor het oostelijk gedeelte.

Intusschen hadden de Staten, om het Noorderkwartier nog meer te beveiligen van de westzijde, in 1610, een zanddijk laten leggen van Callantsoog naar Huisduinen, die langzamerhand aan de westzijde aanstoof tot een duinenrij.

In verband met de werken voor het Noord-Hollandsch Kanaal werd echter eerst in 1828 de dijk gelegd, die aan de oostzijde het Koegras (3967 H. A.) deed ontstaan, nadat daartoe in vorige eeuwen te vergeefs door de Staten groote voordeelen en geldsommen waren uitgeloofd. Ook deze bedijking bestaat bijna geheel uit zand.

Van genoemde polders loost alleen de Wieringerwaard, die een ZP. van — 2,14 A. P. heeft, rechtstreeks op zee door tusschenkomst van een zoogenaamden voorboezem. De Waard- en Groet- loost op een afzonderlijken boezem, terwijl de drie overigen op den Schermerboezem loozen, den grooten boezem, dienende voor het grootste deel van Noord-Holland tusschen Westfriesland en het voormalige IJ. De Anna-Paulownapolder slaat ook rechtstreeks op zee uit en is in eenige polders verdeeld met verschillende ZP. tot — 2,5 A. P. toe. De Zijpe is eveneens om de ongelijke ligging in 21 deelen verdeeld, die bemalen worden en nog eenige, die natuurlijk hun overtollig water op den boezem laten afvloeien. Het Koegras ligt hooger, nl. 0,8 M. boven A. P. en is daarom de eenige dezer

bedijkingen, die alleen door uitwateringssluizen haar overtollig water doet afvloeien.

Het tegenwoordige Friesland was het oude Friesland tusschen het Vliet en de Lauwers. Het Vlie was een breede stroom, die het meer Flevo (later Almare) met de Noordzee verbond en nog als diepere geul in de Zuiderzee is weer te vinden; de Lauwers was vroeger van veel meer beteekenis dan thans: aan zijn wijden mond lag o. a. het belangrijke Esonstad. Dit deel van Friesland bestond uit de 3 „Zeelanden": Westergoo, tusschen het Vlie en de Middelzee of het Bornediep, een breeden zeeboezem, die diep landwaarts indrong en aan welks oostzijde Leeuwarden lag; Oostergoo, ten O. van de Middelzee en Zevenwolden ten Z. daarvan.

Door herhaalde vloeden kreeg dit deel van Friesland zijne tegenwoordige gedaante: langs de oostzijde van het Vlie ging veel verloren, de steden Harlingen, Workum en Stavoren zijn meer oostwaarts verplaatst en de zoogenaamde Friesche Wadden waren eenmaal aan het gebied der zee onttrokken en bewoonbaar.

De zeeklei van Friesland ligt buiten de lijn, die men trekken kan, van Stavoren noordwaarts gaande dicht langs Workum en Hindelopen heen, en dan oostwaarts langs Ylst, ten Z. van Sneek om, dan N. Oostwaarts ten O. van Leeuwarden om en dan weer naar het oosten ten Z. van Dokkum heen, van waar de kleigrens zich in 't algemeen tot iets ten Z. van de vaart van Dokkum over Stroobos naar Groningen uitstrekt. Die lijn scheidt in 't algemeen de klei van het laagveen, meer oostwaarts ook van moerasveen- en zandgronden. Voor het grootste deel is die klei zeer oud en waarschijnlijk in zijn geheel door de zee daar neergeworpen uit de stoffen, die zij langs de verschillende zeeboezems aanvoerde. In dat oude gedeelte zijn ten minste geen sporen van gedeeltelijke bedijking, wel terpen en wierden.

De aanwinst van gronden is alleen nog min of meer na te gaan in de landen, die aangeslikt zijn in de voormalige Middelzee, terwijl de bedijkingen der laatste drie eeuwen, langs de west- en noordkust aangewonnen, daar nog geheel liggen, zooals zij ontstonden. Langs de andere gronden vinden wij dus evenals in Drechterland, enz. een enkelen doorloopenden zeedijk, niet dus die aaneenschakeling van stukken buitendijk der afzonderlijke bedijkingen, zooals in Zeeland, enz.

De oude gedaante der Middelzee is nog zeer goed na te gaan, daar de oude dijken, langs hare boorden gelegen, die Oostergoo en Westergoo

tegen hare wateren beschermden, nog aanwezig zijn. Die dijken loopen van Dijkshoek, het punt, waar de zeedijk van het Oude Bildt aan de dijken van Westergoo aansluit, oostwaarts ten Z. van het Bildt om, en daarna zuidwaarts tot bij Lutkewierum; van hier naar het westen tot voorbij Bolsward, zoodat deze dijk Westergoo aan drie zijden beschermde. Van hier gaat de zoogenaamde Hemdijk eerst zuid- en dan weer oostwaarts langs Ylst en Sneek, en als Groenedijk verder naar Irnsum, om van hier over Rauwerd naar het noorden te gaan langs Oostergoo's westelijke grens, langs Leeuwarden tot Stiens ongeveer, waar hij in verbinding staat met den oostelijken Bildtdijk, enz. Bolsward lag dus aan de noordzijde, Sneek aan de zuidzijde van het zuidelijk deel der Middelzee, dat zich misschien, blijkens daar aanwezige dijken, eenmaal nog wel meer westelijk zal hebben uitgestrekt en wellicht wel met het Vlie in verbinding zal gestaan hebben, tot op het oogenblik dat dit zuidelijk deel geheel ging verlanden, daar dit anders zoo diep landwaarts indringend deel van den zeeboezem wel niet zonder schuring open water kon blijven.

Het aanslibben en indijken van dit gedeelte is het eerst geschied langs den zuidelijken rand. Er is nog een binnendijk onder verschillende namen aan te wijzen, gaande van bij Bolsward ongeveer evenwijdig aan en op korten afstand van den noordelijken rand oostwaarts tot Rauwerd. Hierdoor kreeg de grietenij Wijmbritseradeel een groote aanwinst, welk deel nog Wijmbritseradeel buitendijks (buiten den Hemdijk) genoemd wordt, en de grietenij Rauwerderhem (= hem van Rauwerd) ontstond over bijna hare geheele tegenwoordige grootte uit dit gedeelte der Middelzee. Deze ingedijkte gronden, waarschijnlijk bij gedeelten aangewonnen, bevatten vele dorpen en zijn dus zeker van hoogen ouderdom. De ten N. daarvan gelegen smalle strook werd ook bij gedeelten bedijkt, welke scheidingsdijken nog wel eenigszins zijn na te gaan. Eveneens was dit het geval met het overig deel des boezems noordwaarts op, de strook tusschen den oostelijken dijk van Westergoo en den westelijken van Oostergoo, waaraan Leeuwarden lag, dat zelf voor een klein deel uit de Middelzee is bedijkt. In deze strook zijn de afzonderlijke indijkingen beter na te gaan. Opmerkelijk is het, dat al deze aangewassen landen *Nieuwland* heeten en wel Rauwerder-Nieuwland, Wirdumer-Nieuwland, enz., naar de nabijgelegen plaatsen, en dat bovendien geen enkel dorp op deze strook voorkomt; wel liggen er vele aan de binnenzijde, langs de dijken, vooral in Westergoo. Ter afscheiding van den aanwas, die aan Westergoo kwam, van dien, welke aan Oostergoo behoorde, werd ongeveer over het midden een dijkje, zoogenaamde Zwette, opgeworpen, dat er nog ligt, en waarlangs

het grootste deel van de vaart van Sneek op Leeuwarden loopt. Reeds in het einde der 13e eeuw was dit smalle deel der Middelzee waarschijnlijk grootendeels aangeland, terwijl de bedijkingen aan den mond omtrent Stiens denkelijk tusschen 1350 en 1400 plaats hadden. Maar vóór dien mond en ten N. van Westergoo wiesen de slikken zoo sterk aan, dat een groote indijking aldaar Friesland een zijner belangrijkste aanwinsten deed behalen, nl. die van het Oud-Bildt. Hoewel reeds in 1400 aangeslibd, duurde het na eenige vergeefsche pogingen nog tot 1508, eer de derde Hertog uit het Saksische Huis, die over Friesland bewind voerde, het door Hollandsche edelen deed indijken. Na de indijking kwamen Hollanders uit de omstreken van Medemblik zich hier neerzetten: van dáár nog het onderscheid in taal en gewoonten tusschen de afstammelingen dezer bewoners en die der Friezen. St. Jacobi-Parochie, tegenwoordig een der hoofddorpen van het Bildt, heette vroeger „Dorp der wijngaarden," naar den geslachtsnaam van een der bedijkers. Het duurde nog verscheidene jaren, eer de nieuwe dijken tegen de zee bestand waren. 1)

In 1600 werd vóór het Oud-Bildt het Nieuw-Bildt bedijkt, en weer daarvoor in 1715 de Westelijke of Oude-Bildtpolder, in 1754 de Oostelijke of Nieuwe-Bildtpolder en het Noorderleeg. Daarbuiten is nog een strook thans nog onbedijkte landen aangewassen. Aan den N.O. hoek van Friesland werd in 1592 de Anjumer en Lioessenser Polder aangewonnen.

In de Lauwerzee werd in 1542 een groote verovering gemaakt door de bedijking van het Nieuw-Kruisland 2) (650 HA). In de 18e en deze eeuw werden daar nog meer bedijkingen aangewonnen.

Aan Frieslands westzijde vinden wij ééne enkele bedijking, nl. het Workumer Nieuwland, dat ter grootte van 625 HA. in 1624 bedijkt werd.

Op te merken is nog dat vóór 1729 het Dokkumerdiep geheel open was tot aan Dokkum, en dat dus ten N. en ten Z. van dat diep de zeedijken tot aan deze plaats doorliepen. In genoemd jaar werden aan de Lauwerzee deze dijken door een afsluitdijk vereenigd, terwijl in dezen, op het snijpunt met de eigenlijke geul van het Diep, de vermaarde Dokkumer Nieuwe Zijlen werden gebouwd, voor dien tijd een kunstgewrocht van waterbouwkunde. Deze dienen thans als voornaamste

1) Zie over de Middelzee enz. o.a.: *P. Brouwer en W. Eekhoff*. Nasporingen betreffende de geschiedenis der voormalige Middelzee. — Leeuwarden, 1834.

2) Zie hierover, o.a.: *Mr. A. J. Andreae*. Kollumerland en Nieuwe Kruisland. — Kollum, 1883.

uitwateringssluis van Friesland. Door die afsluiting werden mede eenige buitenlanden binnengedijkt.

Van de oude zeekleilanden ligt Westergoo van een halven Meter beneden tot evenveel boven A.P.; West-Dongeradeel zal gemiddeld + 0,8, Oost-Dongeradeel + 0,45 A.P. liggen. De uit de Middelzee ontstane gronden liggen in het zuiden langs den Hemdijk, tot ruim $^1/_2$ Meter beneden A.P.; het jongere Nieuwland verheft zich echter gemiddeld evenveel *boven* A.P., terwijl het Oud-Bildt + 1 à + 1,5, het Nieuw-Bildt + 0,8 à + 1,4 A.P. zal liggen. Wij zien dus ook hier weer: in 't algemeen liggen de oudere landen het laagst, de nieuwere het hoogst. — In de zeeklei vindt men voorts bij Stavoren de *droogmakerijen* de N. en Z Stavorensche meren (1613), die zeer ondiep zijn (gem. — 0,30 A.P.) en ook de voor eenige jaren drooggemaakte Makkumer-, Parregaster- en Workumermeren.

Van de zoogenaamde zeepolders, buiten tegen den ouden zeedijk gelegen, loozen de Oost- en West-Holwerder en de Ternaarder buitenpolders, de Anjumer en Lioessenser polder en de bedijkingen aan de Lauwerzee (behalve Nieuw-Kruisland) *op natuurlijke wijze*, dus door het opengaan van uitwateringssluizen *rechtstreeks* op zee. Daartoe liggen zij hoog genoeg, terwijl hier de ebben tot — 1,25 A.P. afloopen.

Maar de overige zeeklei van Friesland mist geheel en al dit type van de jongere bedijkingen. Het is met hare afwatering gesteld zooals met die van bijna geheel Friesland, op het Z.O. na. Men vindt er nl. een *zeer groot aantal* in 't algemeen *kleine polders*, stukjes land dus met lage kaden omringd, *niet overal aaneengesloten*, doch hier meer, daar minder verspreid tusschen het niet ingepolderde land, welks slooten met het boezemwater gemeen liggen en dat dus *boezemland* is. Hier is dus een kenmerkend verschil tusschen het Friesche en het Hollandsche polderland, welk laatste uit grootere aaneengeschakelde polders bestaat, *zonder tusschenruimten*. Vrij wel aaneengesloten vinden wij, in dit gedeelte van Friesland, de polders in het westelijk deel van Westergoo ten N. van den Hemdijk, maar langs de N. en O. zoomen van Westergoo en in het Nieuwland der Middelzee is meest alles boezemland. Ook het Oud- en Nieuw-Bildt liggen grootendeels oningepolderd, d. w. z. het water in hunne slooten staat in vrije gemeenschap met het boezemwater.

Oost-Dongeradeel (Z. P—1,05 A. P.) loost rechtstreeks zonder bemaling op de Lauwerzee: alleen eenige kleinere lagere deelen worden bemalen. West-Dongeradeel met Z. P. van —0.3 A. P., laat op Oost-Dongeradeel af en loost voorts natuurlijk en met een molen bij Dokkum op Frieslands boezem.

Friesland heeft nl. één zeer grooten boezem, den grootsten van ons land (27000 H.A.), gevormd door de vele meren, poelen en plassen, vooral in het Z. W., door de benedeneinden der rivieren Tjonger, Boorne en Lauwers en door de tallooze vaarten, die alle dorpen, ja zelfs vele hoeven, in geheel Friesland met elkander verbinden.

Die groote boezem loost *natuurlijk* op 12 punten, gelegen aan de Z., W. en O. kusten, op de zee. Daar de gemiddelde zomerstand — 0.35 A.P. is en de gemiddelde ebben langs de zuidkust nog *boven* A.P. blijven, eerst bij Stavoren eenige centimeters daar beneden dalen en bij Harlingen eerst een halven meter, is het duidelijk dat de zuidelijke sluizen de afwatering weinig kunnen bevorderen en ook de westelijke tot aan Harlingen daartoe niet veel bijdragen. De voornaamste sluis ligt natuurlijk in het N.O.: daar dalen de ebben het laagst; daarheen wordt het boezemwater met Z.W. wind opgejaagd, terwijl het buitenwater door dienzelfden wind daarvan wordt verwijderd. Over dien boezem, waaraan thans millioenen worden ten koste gelegd om hem beter voor opname en afvoer geschikt te maken, zal ik hier niet verder uitweiden. Alleen nog deze opmerking.

Uit het bovenstaande volgt, dat het Friesche polderland, waartoe dus ook de klei behoort, in menig opzicht van het Hollandsche moet verschillen. Dat toch de vele kleine polders niet aaneensluiten en veel boezemland overlaten, terwijl in het begin dezer eeuw nog veel minder land ingepolderd was, is reeds een bewijs dat deze Friesche landen betrekkelijk veel hooger liggen. Het water in de Hollandsche boezems staat zelfs bij de laagste standen nog wel 0,5 à 1 M. boven het terrein in de polders, en wilde men dus deze tot boezemland maken, dan zouden zij zoo hoog onder water komen. In Friesland echter komen vele boezemlanden wel 's winters onder water, daar de boezem wel tot 80 cM. boven het gewone zomerpeil kan stijgen, maar 's zomers zijn zij toch droog. Deze aanzienlijke oppervlakte, die 's winters onder water komt en dan mede tot waterberging dient, noemt men groene landen. De vele kleine poldertjes van Friesland worden meestal bemalen; velen hebben echter alleen *zomer*bemaling, d. i. men laat ze 's winters niet uitslaan; men onderscheidt daarom zomer- en winterpolders.

Men houde voorts in 't oog dat het grootste deel der zeeklei, nl. ten N. van de lijn Harlingen—Leeuwarden—Dokkum, *bouwland* is, en dat dit een veel dieperen stand van het grondwater vereischt dan weiland. Het Oud- en Nieuw-Bildt, enz. moeten dus wel hoog liggen, als zij toch boezemland zijn, minstens 0.75 boven A.P. Vandaar ook dat West- en Oost-Dongeradeel, die + 0,8 en + 0.45 A.P. liggen, polderpeilen van — 0,3

en — 1,05 A.P hebben. Landen, die zoo hoog liggen, komen in Holland niet voor, tenzij langs de duinen, maar dan zouden zij gewis niet ingepolderd zijn, maar tot de hoogste boezemlanden gerekend worden.

Eindelijk rest mij nog met een enkel woord te spreken over de zeeklei van Groningen.

Men kan deze naar de vorming onderscheiden in de volgende deelen:

1o. De oude kleigronden, waarin over 't algemeen geen sporen van partieele bedijking te vinden zijn.

2o. De bedijkingen langs het Reitdiep.

3o. De aangedijkte jongere zeepolders langs de noordkust.

4o. De kleigronden, uit den Dollard ontstaan.

Wat de oudere zeeklei betreft, in 't ruwe kan men stellen, dat haar zuidelijke grens is het Hoendiep en het Groote Scheepvaartkanaal of het zoogenaamd Eemskanaal van Groningen naar Delfzijl. In het Westerkwartier (ten W. van Groningen en ten Z. van het Reitdiep) komt de zeeklei hier en daar nog op eenigen afstand ten Z. van het Hoendiep.

Aan deze grens liggen in 't algemeen de laagste landen van Groningen, en dit is duidelijk. Want de hooge zand- en hoogveengronden van het Drentsche plateau dalen in het Westerkwartier tot die grens af, en ten Z. van het Eemskanaal is er, tot aan de oostelijke hoogere zandgronden van het Oldambt, een laagveen gevormd, wellicht in het daar weleer saamgeloopen water, welk laagveen het laagst van geheel Groningen ligt: —0,5 à —1,25 AP. Maar de zeeklei rijst natuurlijk, te beginnen bij die zuidelijke grens naar het noorden, geheel overeenkomstig het waargenomene in andere gewesten, want hoe noordelijker men komt, des te jonger is natuurlijk de kleivorming.

Westerkwartier rijst van de kleigrens van het Hoendiep van —0,5 AP. tot 0,5 à 1 M. boven AP. aan het Reitdiep; Hunsingoo ligt in het zuiden tot de breedte van Onderdendam, ongeveer een halven M. beneden AP., maar stijgt noordwaarts tot een halven à 1 M. daarboven, d. i. tot aan de bedijkingen langs het Wad, gelegen vóór den ouden zeedijk.

Deze dijk vormde nog in het laatst der vorige eeuw de noordelijke grens van Groningen en liep van de aansluiting aan de dijken van het Reitdiep (dat toen nog geheel open was) in het westen om Hunsingoo heen tot aan de Eemsdijken van de Fivelingoo en Vierburen.

Binnen dezen grooten dijk, genaamd de „Kapitale of Provinciale dijk langs het Wad," en „de Kapitale of middendijk langs het Wad," resp. ongeveer de westelijke en oostelijke helften vormende, is echter een strook lands, welker grenzen van aandijking nog duidelijk te herkennen zijn. Een oude zeedijk, zeer vervallen en hier en daar geheel verdwenen, is nl. van Dijksterhuis onder Eenrum in het W. nog onder den naam van Ouden Dijk, Dijksterweg, enz. (Zie o. a. de Topographische Kaart van het Ministerie van Oorlog) na te sporen, gaande langs de noordzijde van Warffum, Usquert, Uithuizermeden en dan Z. O. waarts, vervolgens weer oostwaarts langs Spijk naar den Eemsdijk ten N. van Bierum. De strook tusschen dezen ouden dijk en den Kapitalen Zeedijk is in het westen slechts 1/4 uur, in het oosten wel 1 1/2 uur breed en heet nog Uiterdijks, Buitendijks, enz. Op oude kaarten 1) staat deze strook nog aangegeven als „Nije angewassen landen."

Die genoemde Kapitale Zeedijk langs het Wad is echter thans bijna geheel van het Wad afgescheiden, dus *slaper* geworden, hoewel hij ook als zoodanig door aangrenzende waterschappen wordt onderhouden. Want vooral in het begin van deze eeuw, en evenzoo in de laatste jaren, zijn groote bedijkingen, de zoogenaamde Wadpolders, daarvóór gekomen. In het westen, dus aan de oostzijde der Lauwerzee, en iets oostelijker, waren in 1815 reeds een zevental bedijkingen tot stand gekomen. Voor de meest oostelijke van deze kwam in 1872 de Negenboerenpolder en in de laatste jaren ten W. van deze en vóór de andere bedijkingen de groote Westpolder. Van Westernieland tot aan de Eems in het oosten liggen drie zeer groote bedijkingen: de Noordpolder (2058 H. A.) van 1811, de Uithuizerpolder (924 H. A.) van 1827 en de Oostpolder (1140 H. A.) van 1841, terwijl vóór de beide laatste in de jongste jaren is aangedijkt de groote Eemspolder, die ongeveer 1000 H. A. groot zal zijn. Er is dus van den Kapitalen Zeedijk nog slechts een stuk van drie kwartier lengte bij Pieterburen — tusschen de Negenboeren- en Noordpolders-, dat „wakende" dijk is.

Deze bedijkingen liggen, zooals wij weten (zie bl. 142), aan de buitenzijde het hoogst, daar zij grootendeels uit zand bezonken (zavelgronden); zij liggen van 1/2 tot 2 Meter, en zelfs tot 2,75 M. (langs het Wad) boven A.P. Zou deze helling naar binnen wellicht oorzaak zijn, dat volgens de Topographische kaart van het Ministerie van Oorlog, zoowel in deze Wadpolders als in de daarachter gelegen Uiterdijks, het *weiland* hoofd-

1) Tegenw. Staat van Groningen, Dl. XX, 1793.

zakelijk aan de binnengrens, dus in de laagste deelen gevonden wordt, terwijl de bedijkingen overigens bijna geheel tot bouwland dienen?

De polders langs het Reitdiep zijn eveneens van jonge vorming. Het Reitdiep was nl. eertijds een open rivier, de voortzetting der Hunse, waarin dus eb en vloed tot aan de Spilsluizen binnen de stad Groningen op en neer gingen. In 1874 werd het echter, in verband met een algemeen plan tot verbetering der afwatering in Groningen, afgesloten door een grooten dam, loopende van bij Zoutkamp tot aan Nittershoek in Friesland en met een groote sluis in de eigenlijke geul van het Reitdiep. De dijken langs dit laatste waren dus vóór dien tijd zeedijken, buitendijken althans, en waren van Aduard tot de zee aan weerszijden er vrij ver van verwijderd. Die buitengronden nu werden langzamerhand in polders bedijkt bij Laaksum, Oldehove, Zuurdijk, enz., in 1794 o. a. de vrij groote Ruigewaardster- en Ruigezandster polders; samen zullen zij ruim 2100 H. A. groot zijn. Door de afdamming in 1874 werd de zoogenaamde Stadsplaat ter grootte van 430 H. A. ingedijkt.

Wat nu de afwatering van de genoemde landen betreft, beschouwen wij daartoe eerst het oude land (dus buiten de Wad- en Reitdieppolders), dan zien wij dit, in weerwil dat het grootendeels bouwland is en dus *diep* grondwater vereischt, grootendeels als boezemland liggen, d. i. al het water der slooten, „meren," diepen, enz., die deze landen doorsnijden, zijn deelen van het vier- of vijftal boezems, waarop die landen afwateren. Daartoe liggen zij hoog genoeg. Alleen de zuidelijke deelen van Westerkwartier en Hunsingoo, die, zooals wij weten, — 0,5 AP of iets hooger liggen, liggen in zoogenaamde molenpolders of molenkoloniën. Maar de meeste dier polders moet men zich niet voorstellen als die in Holland of Friesland: op enkele na missen zij geheel de omringende polderkaden. Waren deze in Holland noodig om het water uit de aangrenzende boezems, dat *hooger* ligt dan het land, of van eventueel onder water staande naastliggende polders buiten te houden, dit is hier geheel onnoodig, daar het land bijna overal boven de hoogste boezemstanden is verheven. Daarom bestaat de afscheiding dezer molenpolders slechts in de afdamming van het water in de slooten of van aangrenzende boezemlanden of polders, om het peil in die slooten in eigen macht te hebben door ze te kunnen bemalen. Slechts enkele van die bemalen landen zijn om hun lage ligging langs den boezem, enz. door kaden begrensd.

Vroeger, toen het Rietdiep nog open was, kwam niet alleen veel Gro-

ningsch water van de daarop loozende landen van Westerkwartier en Hunsingoo daarop, maar door de Hunse, het Winschoterdiep, dat veel water van het stadskanaal ontving, het Hoornsche diep, de Eelder- en Peizerdiepen, zich tot Koningsdiep vereenigend, de afwatering van het Leekstermeer, enz., ontving het veel water van de verveeningen in het Z. O. en het oosten van Drenthe, en bovendien nog van een *Drentsch* grondgebied van zeker 80.000 HA.

De gemiddelde eb op het Rietdiep liep te Groningen slechts — 0,69 AP. af; sommige boezems eischen echter een lageren stand, vooral daar enkele plotseling zoo sterk bezwaard konden worden met Drentsch water. Een algemeene verbetering was hiervan het gevolg: het Rietdiep werd, zooals wij zagen, aan den mond gesloten en bovendien afgesloten door een dam en een schutsluis bij Wetsinghe, zoodat het tusschenliggend deel een afgesloten boezem werd. Hierop loozen: 1º de Reitdieppolders; 2º de boezem van het waterschap Westerkwartier, die door Hoendiep, Leekstermeer, Aduarderdiep, enz. gevormd wordt en 3º het waterschap Hunsingoo. De boezem van het afgedamde Reitdiep wordt zoo laag mogelijk gehouden door aftapping door de sluis aan de Lauwerzee (gem. eb = — 1.23 AP.)

Maar al het andere water, dat door het Winschoterdiep, de Hunse, het Hoornsche diep, enz. bij Groningen kwam, gaat nu een anderen kant op, nl. door het Groot Scheepvaart- of Eemskanaal naar Delfzijl. Hierdoor werd men van een veel lageren ebbestand afhankelijk, daar deze aldaar op de Eems — 1.37 AP. is, dus veel lager dan weleer te Groningen. Evenwel moet men hiervan aftrekken het verhang (helling van den waterspiegel), dat op het kanaal noodig is om het water van Groningen naar Delfzijl te brengen. De Hunse loopt dus niet meer te Zoutkamp in zee, maar haar water komt.... te Delfzijl op de Eems. Bovendien werd voor landen, ten O. van Groningen aan het Winschoterdiep gelegen, een afzonderlijk afwateringskanaal gegraven, gaande van bij Slochteren door de Schild- en Meerhuizermeren naar de Eems te Farmsum.

De genoemde boezem van Hunsingoo loost ook nog rechtstreeks door eene sluis te Zoutkamp op de Lauwerzee.

Ten O. van Hunsingoo ligt het Waterschap Twelingoo, dat ook een afzonderlijken boezem heeft, voornamelijk gevormd door het Damsterdiep, hetwelk te Delfzijl op de Eems loost en het kleine Waterschap de Vierburen bij Bierum, welks boezem rechtstreeks op de Eems afwatert.

Van de Wadpolders brengen twee kleinere in het westen, waarvóór andere bedijkt zijn, hun water op Hunsingoo's boezem, doch alle andere

loozen *natuurlijk* en *rechtstreeks op zee*, dus door zijltjes, behalve de lager gelegen Hoornhuister- en Vierhuisterpolders, die hun water met een molen uitslaan. De Uiter- en Buitendijkspolders wateren ook rechtstreeks op zee af.

Bij Delfzijl en Termunten liggen voorts nog een drietal kleine bedijkingen, van welke één bij Termunten bemalen wordt.

Nu nog een woord over de Dollardgronden. Zooals wij weten, moeten wij de uitdrukking in de Vaderlandsche Geschiedenis achter het jaartal 1277: „De Dollard ontstaat" niet in letterlijken zin opvatten. Hoewel de gronden, eenmaal binnen het latere Dollardgebied gelegen, los samenhingen en daardoor werden weggeslagen, is dit eerst langzamerhand en door verschillende achtereenvolgende vloeden geschied. Ook is men het er niet over eens, of men als het jaartal van de eerste inbraak niet 1377 moet stellen.

De Eems liep voorheen met zijn diepe geul onmiddellijk langs de stad Emden. De rivier de Aa (de Westerwoldsche Aa) moet dus toen veel langer geweest zijn dan thans en liep in de Eems uit, iets ten O. van den tegenwoordigen oorstwaarts uitstekenden landtong Reide, door de Reiderzijl. Ten O. en ten W. van dien mond lagen de dorpen Ooster- en Westerreide. Eerst hier begon de Eems eenigszins de breedere gedaante van een zeeboezem te krijgen. De eerste dijkbreuken en landverliezen hadden langs de oostzijde der Aa plaats; in de 15e eeuw drong de zee dieper zuidwaarts in Westerwolde, ja bijna tot Wedde door. In het begin der 16e eeuw breidde de Dollardboezem zich vooral naar het westen in het Oldambt uit tot Noordbroek en Zuidbroek en gingen ook de overgebleven landen langs de Eems verloren tegelijk met de stad Torum, tegenover en iets boven Emden gelegen, de hoofdstad van Reiderland. Wel had men in het westen, om het Oldambt verder te beveiligen, in 1454 reeds een afsluitdijk gelegd, maar deze bezweek, en hoewel aan de oostzijde in Oostfriesland reeds eenige deelen aan den boezem waren ontnomen, zal deze toch omstreeks 1525 zijne grootste uitgebreidheid gehad hebben. Hij drong toen met twee armen diep landwaarts in: met de westelijke nl. in het Oldambt tot Noordbroek, Zuidbroek en Meeden, met de oostelijke in Reiderland en Westerwolde tot Blijham, Vriescheloo en Bellingewolde. Tusschen deze beide inhammen staken de hoogere diluviale grint- en leemgronden en het hoogveen van het Oldambt als een schiereiland vooruit, dat bij Winschoten begon en langs welks rand Beerta, Midwolde, Scheemda, enz. gelegen waren. Ik zeg langs den rand, want opmerkelijk is het

dat de dorpen, die langs genoemde grens lagen, zich alle naar de hoogere zijden terugtrokken. Zoo verdwenen de *oude* dorpen Noordbroek, Zuidbroek, Meeden, Scheemda, Midwolde, Oostwolde, Finsterwolde, Blijham, Vriescheloo en Bellingewolde, maar daarvoor kwamen nieuwe dorpen van dien naam, ¼ à ½ uur meer naar binnen gelegen, in de plaats. Overigens zijn door genoemde vloeden een 40 tal min of meer bloeiende plaatsen verloren gegaan.

Omstreeks dien tijd begon men echter met alle kracht het verlorene te herwinnen, daar, vooral in beide diepe inhammen de aanvoer van klei natuurlijk zeer sterk was. Op ons grondgebied dijkte men achtereenvolgens in de 16e en 17e eeuw groote stukken in, zoodat omstreeks 1700 de westelijke inham tot aan den achterdijk van den tegenwoordigen Oostwolderpolder, en omstreeks het midden der 17e eeuw reeds de oostelijke inham tot aan den achterdijk van den Kroonpolder geheel verdwenen waren. Van die herdijkte deelen, die nog verschillende namen dragen, als Oudland, Oud-Nieuwland, Nieuwland, enz. zijn de droge dijken niet meer aanwezig, hoewel hun vroegere ligging door Stratingh en Venema is nagegaan en op een kaart is aangegeven [1]). De jongere bedijkingen echter zijn nog aan hunne dijken te herkennen. Op ons gebied werden achtereenvolgens aangewonnen: in het W. en Z.W. de Oostwolder Polder (1769), de Finsterwolderpolder (1819), de Reiderwolderpolder 1e gedeelte (1862), voor elkaar gelegen, en de Johannes Kerkhovenpolder (1877). Meer oostelijk aan de Aa kwamen vóór elkaar de Kroonpolder (1696), de Stadspolder (1740) en de Reiderwolderpolder, 2e gedeelte (1874).

Maar welk een anderen bodem hebben wij terug gekregen voor de losse weggeslagen gronden! Zware vruchtbare klei strekt zich nu uit, juist zoover als eenmaal de Dollard landwaarts indrong. Als een voorbeeld van de productiviteit der Dollardklei kan dienen, dat de bedijking van den Stadspolder door de stad Groningen in 1740 kostte 66,538 Gld. 13 st. en dat de eerste oogst van koolzaad, na aftrek van alle onkosten, incluis de verzending nog 4842 Gld. 6 st. 2 d. meer opbracht dan de bedijkingskosten! Dat is het eerste jaar reeds 108 procent!

Deze bedijkingen werden wel weer eens overstroomd. De stormvloed van 1825, die te Delfzijl tot de ontzettende hoogte van 3.6 M. boven

---

1) *Stratingh en G. A. Venema*, De Dollard. Gron. 1885. J. Oomkens en Schierbeek. Dit belangrijke werk met 2 kaarten, enz. is thans voor slechts één gulden te verkrijgen.

hoog water steeg, brak den dijk van het Oldambt door en deed o. a. de landen onder Termunten, Nieuwolde en Scheemda overstroomen; de stormvloed van 1877 steeg nog hooger (in het Zuiden van den Dollard tot 4.12 M. boven hoog water); de dijk van den Reiderwolderpolder, 1e gedeelte, liep over, de Reiderwolderpolder, 2e gedeelte, overstroomde geheel; de Johannes Kerkhovenpolder insgelijks. Na herdijking is deze laatste in 1884 weer ingebroken 1).

Overeenkomstig hetgeen wij vroeger over het zakken van den bodem opmerkten, liggen van de uit den Dollard gewonnen gronden de binnenste, d. i. de oudste, het laagst. Deze liggen tot 1.6 beneden volzee (— 0.2 AP), hoewel op sommige punten nog dieper (Oud-Nieuwland). Zelfs in den Oostwolderpolder komen nog gedeelten voor beneden AP. en den Finsterwolderpolder = AP. De gronden worden in den regel bemalen behalve de Finsterwolder- en Reiderwolderpolders.

Deze beide polders vormen met den Oosterwolderpolder één waterschap: „de Vereeniging", dat een eigen boezem heeft, nl. een sloot met een kanaal als verlengde, loozend aan den NO. hoek van Groningen bij Fiemel.

De kleigronden van het Oldambt behooren tot het waterschap van dien naam, dat ook een eigen boezem heeft, bestaande uit het Termunterzijldiep, enz. dat bij Termunten loost. De oude kleigronden worden daarop afgemalen. De overige Dollardgronden worden in tweeën gescheiden door de Westerwoldsche Aa; de smalle strook binnen de dijken dezer rivier loost er op en behoort tot het Waterschap Westerwolde. De andere gronden evenwel behooren tot het Waterschap Reiderland, dat een eigen boezem heeft, bestaande in de Beerster- en Bellingewolderzijldiepen, enz., loozend door de Reiderlandersluis op de buitengeulen dier diepen in den Dollard. De landen ten Z. van de Westerwoldsche Aa brengen hun overtollig water met een stoomtuig hieronder door. Ook de overige bedijkingen loozen op dien boezem behalve de Stadspolder, die rechtstreeks op de Aa uitwatert.

Ik mag dit overzicht van de geschiedenis, enz. onzer kleigronden niet besluiten zonder nog iets gezegd te hebben omtrent de aanwinst van land, uit het IJ verkregen. Dit geschiedde eigenlijk niet door bedijking, maar op bijzondere wijze. Met het tot stand komen van het Noordzeekanaal ging gepaard de afsluiting van het IJ door den dam bij Schellingwoude.

1) Een goed kort overzicht van de geschiedenis van den Dollard vindt men in „Eigen Haard" Jaarg. 1881, blz. 352, enz.

De kleigronden in het IJ waren evenwel lang niet tot vloedhoogte, zelfs niet tot ebhoogte aangewassen; men kon ze dus niet, vóór het oogenblik van volkomen afsluiting van de zee, op deze laten droogloopen. Daar zij echter hier meer, daar minder diep *beneden* eb lagen, werden zij, na bij gedeelten met kaden omringd te zijn, met stoomtuigen leeggemalen. Die gedeelten zijn dus half bedijkingen, half droogmakerijen als men wil.

Het Noordzeekanaal zelf en zijne zijtakken, dienend voor scheepvaart en voor de afwatering van groote boezems in Zuidholland en Noordholland, de zoogenaamde kanalen A tot I, werden aan weerszijden met de genoemde kaden voorzien, hoog 1 M. boven AP., en deze bepaalden met de oude zeedijken langs het IJ en de polderkaden der voormalige buitenpolders van zelf de grenzen der polders die ontstonden. Zoo kwamen er een tiental. Die, welke in het W. uit het voormalige Wijkermeer ontstaan zijn, en voorts de N. en Z. Spaarndammerpolders liggen — 0.5, — 1 en 1.3 AP; naar het oosten worden de polders iets dieper, gem. 1.5 à 2 M. beneden AP.; het diepst ligt de Noordpolder tegenover Amsterdam: tot — 2.5 AP. De polderpeilen wisselen daarom af van — 2.4 tot — 3.4 AP. Deze polders worden door stoomtuigen bemalen; enkele laten daartoe hun polderwater eerst op nevenliggenden af.

De loozing geschiedt op den boezem van het Noordzeekanaal, die bij IJmuiden op de Noordzee en bij Schellingwoude op de Zuiderzee wordt afgetapt: op dit laatste punt met behulp van een groot stoomtuig, dat echter nauw voldoende schijnt om den boezem, die zooveel water van Rijnlandsboezem, Schermerboezem, enz. ontvangt, op het voorgeschreven peil van — 0.5 AP. te houden.

Door deze indijking en droogmaking zijn 5000 HA. uitstekende gronden aangewonnen.

En hoe kort zal het misschien nog duren, of de verovering van een groot gedeelte der Zuiderzee, op overeenkomstige wijze geschied, zal Nederland op eene verovering kunnen doen wijzen, zooals het nog nimmer maakte, een verovering, waarbij nieuwe lauweren zullen ingeoogst worden door het Nederlandsche volk, de annexeerlustige natie bij uitnemendheid!

Zutfen, April '85. A. A. BEEKMAN.

Onderzoekingen in Nederlandsch West-Indië.

TRASSPECIE OP S^T^. EUSTATIUS.

TOESTANDEN OP SABA.

DOOR

Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD.

De onderzoekingstocht der Leidsche hoogleeraaren W. F. R. Suringar en K. Martin in Nederlandsch West-Indië heeft die bezittingen weder meer ter sprake doen komen. Wat de eerste op botanisch, de tweede op geologisch gebied wenschte te onderzoeken, en welke de tegenwoordige stand onzer kennis in beide opzichten was, deelden die heeren mede in de voordrachten door hen gehouden in de openbare vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam, den 10den October 1884. Een beknopt 1) overzicht dier belangrijke mededeelingen wordt aangetroffen in 's Genootschaps Tijdschrift, 1884, afdeeling: „Verslagen en Aardrijkskundige Mededeelingen," No. 10, blz. 641. Het mag worden verwacht dat die onlangs in het vaderland teruggekeerde geleerden spoedig de uitkomsten hunner onderzoekingen zullen publiek maken 2), en dat zij be-

---

1) Te beknopt m. i., ook al ware die beknoptheid het gevolg van een overleg tusschen de sprekers en de redactie. Wij herhalen de opmerking gemaakt in de noot op p. 410 onzer Kol. Kroniek in De Economist van April jl., dat èn om het actualiteitsbelang èn ter opwekking van belangstelling in „Onze West" gaarne de opname dier voordrachten in extenso in 's Genootschaps Tijdschrift, afdeeling: „Meer uitgebreide artikelen," ware gezien. Ook al mag men verwachten die mededeelingen in de verslagen dier geleerden te zullen terugvinden, zoo ware eene publiceering daarvan in 's Genootschaps Tijdschrift onzes inziens toch gewenscht geweest en in overeenstemming met den regel omtrent onderzoekingstochten in Oost-Indië gevolgd.

2) De lezers van dit Tijdschrift weten dat Professor Martin dit reeds gedeeltelijk heeft gedaan.

langrijke bijdragen tot de kennis der door hen bezochte streken zullen leveren.

Maar ook elke nog zoo geringe bijdrage tot de kennis dier bezittingen moet, dunkt ons, welkom zijn.

Daarom wenschen wij openbaarheid te geven aan een tweetal oude, maar onzes inziens nog zeer de aandacht verdienende stukken, handelende over de eilanden St. Eustatius en Saba.

Alvorens over die stukken te spreken, zij nog het volgende opgemerkt.

Sprekende over het tegenwoordig standpunt onzer kennis van den geologischen toestand der West-Indische eilanden, toonde professor Martin aan dat wij nog geheel steunen op hetgeen door Kraijenhoff, Reinwardt en Stifft eene halve eeuw geleden is verricht. Zondert men het verzamelen van geologische specimina door den verdienstelijken pastoor van Koolwijk op Aruba, den lezers van 's Genootschaps Tijdschrift genoegzaam bekend, uit, dan hebben er geene nieuwe onderzoekingen plaats gehad.

Wat de vroegere onderzoekingen betreft, daaromtrent worden bijzonderheden aangetroffen in de „Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, afdeeling Natuurkunde," 10e deel, 3e stuk, blz. 307 1). Daar vindt men het in de vergadering van 25 Februari 1860 door den hoogleeraar Harting, mede namens de heeren J. van der Hoeven en Vrolik, uitgebracht verslag over de in hunne handen gestelde verhandelingen van wijlen den Oberbergrath C. B. R. Stifft. Uit dat verslag wordt het volgende overgenomen. In 1824 was voor het eerst openlijk sprake van het vinden van goud in gedegen staat op Aruba. Dit gaf aanleiding dat de luitenant-generaal Kraijenhoff belast werd met een onderzoek dienaangaande en tevens met het geographisch onderzoek, zoowel van dat eiland als van de naburige eilanden Curaçao en Bonaire. Kraijenhoff bracht over een en ander rapport uit. Korten tijd daarna besloot de Regeering eenen in de geognosie ervarenen en met het mijnwezen vertrouwden deskundige naar West-Indië te zenden. De Oberbergrath Stifft, reeds gunstig bekend door vroegere geognostische nasporingen, voldeed aan de daartoe tot hem gerichte uitnoodiging, vertrok in 1827 naar Suriname, bereisde de drie zooeven genoemde eilanden en diende nog in hetzelfde jaar, in drie afzonderlijke rapporten, zijne geognostische beschrijving dier eilanden in.

In den aanhef dier rapporten verwijst Stifft telkens naar Kraijenhoff's geographische beschrijvingen en kaarten. Dan geeft hij eene beschrijving

1) Zie ook het verslag van de vergadering dier Academie van 7 Jan. en 24 Nov. 1860.

der bodemoppervlakte met hare hoogten en dalen, en vermeldt de hoofd richtingen, waarin deze zich uitstrekken. Vervolgens deelt hij de uitkomsten mede van zijn stratigraphisch onderzoek aangaande de verschillende rotsgesteenten, die den bodem samenstellen, en beschrijft achtereenvolgens zeer uitvoerig en nauwkeurig elk dier gesteenten zelve.

Die rapporten, kennelijk het werk van een zeer bekwaam, nauwgezet man, bevatten hoogstbelangrijke bijdragen voor de kennis van de geologische gesteldheid der eilanden Aruba, Curaçao en Bonaire. Onbegrijpelijkerwijze bleven die stukken jaren lang in de archieven berusten, zonder dat iemand van de daarin opgezamelde wetenschap eenig voordeel trok. De Academie kreeg van het bestaan er van eerst kennis, toen de heer Ferguson, officier van gezondheid der 2e klasse te Paramaribo, haar in 1859 afschriften er van toezond. Die stukken werden aan de heeren Harting c. s. in handen gesteld met uitnoodiging te willen onderzoeken of Stifft's verhandelingen alsnog verdienden door den druk openbaar gemaakt te worden. De conclusie der commissie was dat, ook al zou de vooruitgang der geologische wetenschap sedert 1827 eenige bij- en omwerking raadzaam maken, dit hoogst wenschelijk was. Alvorens dit bepaald voor te stellen had de commissie echter nagegaan of sedert 1827 beschrijvingen dier eilanden het licht hadden gezien, die het drukken van Stifft's rapporten in hun geheel of gedeeltelijk overtollig zouden maken. Dit was niet het geval. Wel komt in het in 1827 verschenen 1e deel der „Nieuwe Verhandelingen der eerste klasse van het (voormalig) Koninklijk Instituut" een opstel voor van den hoogleeraar Reinwardt, getiteld: „Waarnemingen aangaande de gesteldheid van den grond van het eiland Aruba en het goud aldaar gevonden," waarvoor de bouwstoffen geleverd waren „door eene kleine verzameling van steenen, delfstoffen en rotssoorten door den majoor Van Raders, toen adjudant van den Gouverneur van Curaçao, verzameld, alsmede door de verdere berichten van dien heer en van elders ontvangen." Maar dit stuk van den verdienstelijken geleerde, die slechts eenige gesteenten van het eiland kon onderzoeken, staat in uitvoerigheid en nauwkeurigheid zooverre ten achter bij dat van Stifft, die twee maanden op Aruba doorbracht, dat de openbaarmaking van diens rapport nog alleszins gewenscht schijnt. Hetzelfde geldt van zijne rapporten omtrent Curaçao en Bonaire 1).

---

1) Wij wenschen even discreet te zijn als professor Martin, die in zijn voordracht geheel zweeg over zeker over Curaçao handelend stuk, waarover in professor Harting's rapport sprake was en dat nimmer publiek had mogen zijn gemaakt in den vorm waarin het het licht zag, en dat mitsdien als niet bestaande moet worden aangemerkt.

De commissie stelde dan ook de publiekmaking dier drie rapporten voor, voorafgegaan door eene inleiding, waarin de redenen, die de Academie tot die uitgave hebben doen besluiten, worden blootgelegd.

De Academie evenwel besloot het ter perse brengen van Stifft's verhandelingen aan te houden totdat op twee naar West-Indië te schrijven brieven de antwoorden zouden zijn ingekomen.

De zaak, die van 1827 tot 1860, dus 33 jaren lang gerust had, schijnt sedert ook weder in rustige rust te zijn gelaten. Het eenige gevolg dat het rapport-Harting had, schijnt geweest te zijn dat de Minister van Koloniën de oorspronkelijke verslagen van Stifft uit West-Indië ontbood en ze aan de Academie aanbood. Zij kwamen in de vergadering van 24 November 1860 ter tafel. Verder was er, vergissen wij ons niet, noch in noch buiten de Academie van die verhandelingen meer sprake, totdat professor Martin er eene kwart eeuw later in het Aardrijkskundig Genootschap weder de aandacht op vestigde.

Het mag worden verwacht dat hij er breedvoerig over zal spreken, evenals over Voltz's door hem vermelde geologische onderzoekingen in Suriname in 1853, in het verslag van zijn onderzoekingstocht in West-Indië. Maar het scheen niet onnut, ook tot opwekking van belangstelling in de onderzoekingstochten der heeren Martin en Suringar en eenigermate tot inleiding van de over een tweetal andere eilanden door ons te publiceeren stukken, aan de hand van een zoo uitstekend leidsman als professor Harting iets meer over Stifft's verhandelingen te zeggen dan geschiedde in de weinige regelen, in het verslag van 's Genootschaps vergadering van 18 October jl. aan Prof. Martin's voordracht gewijd.

Wij komen thans tot de door ons publiek te maken stukken.

Deze zijn uit West-Indië medegebracht en ons ter hand gesteld door den heer W. H. J. VAN IDSINGA, oud-Gouverneur van Suriname, thans te 's Gravenhage gevestigd. Deze, vroeger zee-officier, verliet den zeedienst na zijn huwelijk met de tweede dochter van den Gouverneur van Suriname en bekenden schrijver over West-Indische aangelegenheden, generaal-majoor baron van Raders; werd toen landdrost in Suriname, vervolgens gezaghebber van St. Eustatius, later van het Nederlandsch gedeelte van St. Martin, Gouverneur van de destijds nog tot de Nederlandsche bezittingen behoorende Kust van Guinea op Afrika's Westkust en eindelijk Gouverneur van Suriname.

Aan zijne loopbaan wordt herinnerd om te doen zien in hoevele gedeelten van Nederlandsch West-Indië de heer van Idsinga gelegenheid

had kennis van zaken op te doen Menigmaal, wanneer hij ons uit zijne herinneringen of aanteekeningen weder het een en ander had medegedeeld, hebben wij getracht onzen ouden vriend over te halen ook het publiek daarvan deelgenoot te maken, het publiek met de door hem opgedane kennis en wetenschap voor te lichten, onze kennis van land en volk in West-Indië en de kust van Guinea te vermeerderen door het boekstaven van bijzonderheden, welke zijne aandacht trokken en welke, elders niet aangeteekend, onze kennis zouden kunnen uitbreiden. 1) Steeds te vergeefs. Hij is immer bereid, het bleek onder anderen uit hetgeen Dr. Dornseiffen mededeelde omtrent de van hem ontvangen inlichtingen in zijn artikel: „Het eiland St. Martin, met eene kaart" in het „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap," 7e deel, (1883), blz. 127 en zal hieronder nader blijken, op bepaalde vragen antwoord te geven, of zich daarvoor moeite te getroosten. Maar hij kan er niet toe besluiten als schrijver op te treden. Wij maken van deze gelegenheid gebruik om, gelijk we het al meermalen bij monde deden, openlijk ons leedwezen daarover te betuigen in de hoop dat anderen wellicht gelukkiger zullen zijn dan wij, het waren en zich althans met vragen tot hem zullen wenden.

Dat zulke vragen bereidwillig, gelijk trouwens te verwachten was, naar vermogen zullen worden beantwoord, bleek ons op nieuw uit het volgende.

Na gehoord te hebben van den door de Hoogleeraren Suringar en Martin naar West-Indië te ondernemen onderzoekingstocht, gaf de heer van Idsinga ons inzage van enkele van daar medegebrachte stukken, o. a.

1) Ik herinner mij o. a. na het aanhooren zijner mededeelingen over de leefwijze van Europeanen en inlanders ter kust van Guinea getracht te hebben hem de belofte af te persen deze en andere opmerkingen op schrift te stellen en b. v. aan het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië of aan het Aardrijkskundig Genootschap aan te bieden. Het kwam mij voor dat, ook na hetgeen Gramberg in zijne „Schetsen van Afrika's Westkust" (Amst., 1861), Koopmans in zijn „Verslag eener reize naar de Westkust van Afrika" enz. (in „Swarts Verhandelingen en Berigten," 1863), de schrijver van: „Een woord over de vraag: Wat moet Nederland doen met zijne bezittingen ter Kuste van Guinea?" ('s Hage 1863) en anderen daarvan hebben medegedeeld, zoo iets nog wel aandacht zoude trekken, ook al heeft Nederland daar geene bezittingen meer. Het mocht niet baten. Mij dunkt, eene vergelijking van de toestanden destijds tot op ons heengaan van de Kust, met die tegenwoordig, zou tot belangwekkende beschouwingen aanleiding kunnen geven. Zou het Instituut of het Aardr. Genootschap den heer van Idsinga niet willen uitnoodigen daaraan zijne krachten te beproeven?

van een rapport van den toenmaligen kolonialen Secretaris van St. Eustatius A. H. Bisschop Grevelink, betreffende de op dat eiland aanwezige Trasspecie, dd. 14 Januari 1845, en van een particulier schrijven van den heer J. C. Gast, destijds R. K. Pastoor op Saba, over de toestanden op dat eiland, dd. 16 Maart 1857. Over den m. i. belangrijken inhoud dier stukken sprak ik eenige woorden in de algemeene vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap van 18 October jl., omdat mij bekend was dat, al lag het onderzoek van St. Eustatius en het nabij gelegen Saba niet bepaald in het plan der heeren Suringar en Martin, de eerste toch het voornemen had om, zoo de tijd het toeliet, ook die eilanden te bezoeken, gedurende den tijd door zijn ambtgenoot aan het onderzoek in Suriname te wijden. Den heer van Idsinga betuigde ik de wenschelijkheid, om die stukken, zoo hij ze zelf niet wilde uitgeven, mij ter publiekmaking af te staan. Tot het laatste was hij bereid, mits nog nader zou blijken dat tegen die publiekmaking geene bezwaren konden worden gemaakt. Het rapport van den heer Bisschop Grevelink namelijk was een officieel stuk, waarvan hij indertijd, als een voor de ontwikkeling van St. Eustatius belangrijk punt behandelde, den heer van Insinga een afschrift had ter hand gesteld. Ofschoon de inhoud van het stuk van zuiver wetenschappelijken en economischen aard is, achtte de heer van Idsinga, den voor een paar jaren te 's Gravenhage overleden steller niet kunnende vragen of hij tegen de publiekmaking bezwaren had, het, terecht, plichtmatig de vergunning van het Departement van Koloniën tot die publiceering aan te vragen. Die vergunning werd, gelijk te verwachten was, gereedelijk verleend.

Het stuk volgt dan ook in zijn geheel hieronder. Men zal er uit zien hoe de op St. Eustatius aanwezige Trasspecie wordt bereid, welke voordeelen ze bij bouwwerken en als handelsartikel aanbiedt, welke knoeijerijen soms bij de vervaardiging en den uitvoer werden aangewend, daar soms andere stoffen dan de echte tras werden uitgedolven enz. Moge het kennelijk met veel zorg bewerkte stuk, dat eigenlijk reeds veertig jaren geleden het licht had moeten zien, er iets toe bijdragen om weder eens de aandacht te vestigen op een der natuurproducten van een onzer te zeer verwaarloosde Westindische bezittingen.

Het andere stuk is van geheel verschillenden en particulieren aard. Tijdens de heer van Idsinga Gezaghebber was van St. Eustatius en het nabij gelegen Saba, verzocht hij onder de hand den heer J. C. Gast, die sedert eenige jaren als R. K. Pastoor op laatstgenoemd eiland werkzaam was, hem omtrent onderscheiden punten, dat eiland betreffende,

in te lichten. De heer Gast deed dit in zijn hieronder volgenden particulieren brief van 16 Maart 1857, waarin hij eene m. i. nog lezenswaardige voorstelling geeft van de toestanden op Saba, zoo als die zich een kwart eeuw geleden aan den opmerkzamen beschouwer voordeden. De publiekmaking kwam mij gewenscht voor, zoowel om te doen zien hoe het er een 25 of 30-tal jaren geleden op Saba uitzag als om hen, die den tegenwoordigen toestand kennen, de gelegenheid te geven vergelijkingen te maken tusschen het toen en het heden. Tegen die publiekmaking op zich zelve, die, gelijk blijken zal, niemand kon compromitteeren, had de heer van Idsinga geen bezwaar. Begrijpelijkerwijze wenschte hij zich echter vooraf te overtuigen of de geachte briefschrijver nog in leven was, en, zoo ja, of deze in de publiceering bewilligde. Hij vernam dat de heer J. C. Gast, die zijne laatste levensjaren als rustend geestelijke te Helden in Limburg had doorgebracht, aldaar den 1en October 1878 op 56-jarigen leeftijd was overleden. Daarop werd mij de brief ter publiceering afgestaan.

De beide stukken volgen hieronder bijna letterlijk, gelijk zij uit de pen der stellers vloeiden. Alleen heb ik mij, wanneer kennelijk aan een taal- of schrijffout moest worden gedacht of een woord was uitgevallen, eene kleine correctie veroorloofd.

Wie meer over St. Eustatius en Saba wenscht te vernemen dan in de hieronder te publiceeren stukken voorkomt, leze o. a. de over de Nederl. West-Indische bezittingen in het algemeen handelende werken, waarvan er eenige zijn vermeld aan het slot van Dr. Dornseiffen's hierboven aangehaald artikel over St. Martin en de jaarlijksche Koloniale Verslagen, die steeds tal van bijzonderheden bevatten.

En nu volgen de bedoelde stukken.

A.

St. Eustatius den 14 Januarij 1845.

Aan Zijn Hoog-Edel Gestrengen, Den Gezaghebber van St. Eustatius en Saba.

Bij Besluit van den 26 December ll., no. 169, heeft Uw Hoog-Edel Gestrenge mij de vleijende onderscheiding bewezen van het geven van zekere door Zijner Majesteits Ministers verlangde inlichtingen betreffende de Trasspecie van dit eiland aan mij op te dragen. Het is ter voldoening daaraan dat ik de eer heb het navolgende te doen strekken.

In de deswegens aan Uw Hoog-Edel Gestrenge toegezondene stukken van het Gouvernement Generaal der Nederlandsche W.-I. Bezittingen is voorgeschreven, bepaaldelijk te onderzoeken hoe de bedoelde Tras alhier wordt toebereid, en welke de Geologische beschouwingen zijn omtrent de herkomst van het product, er bij te voegen eene geschiedkundige opgave omtrent de daarmede zoo op het Eiland St. Eustatius als elders vervaardigde werken zoowel onder als boven water, en er bij te vermelden hoe lang die werken hebben stand gehouden, een en ander ten einde zoo mogelijk te kunnen beoordeelen waaraan het toe te schrijven is, dat de gemelde specie, indien dezelve alhier goed bevonden wordt, niet gelijke resultaten in Nederland oplevert.

Ik zal de beantwoording dier punten hier geven in de orde waarmede dezelve gesteld zijn.

Hoe wordt de bedoelde Tras hier toebereid?

Bij de toebereiding zoowel als in de keuze van de hoeveelheid der deelen tot het samenstellen van een goede mortel gaat men hier, hetzij uit achteloosheid of zuinigheid, zonder eenige de minste regelmaat te werk; met betrekking tot het laatste verschillen de opgaven zelfs zooveel als van een tot vijf deelen Tras tegen een tot drie deelen kalk. Volgens mijne bevinding heeft een deel Tras en twee deelen kalk, met bijvoeging van $^1/_4$ deel van het hier aanwezige ijzerzand, voor waterwerk een uitmuntende mortel opgeleverd. Van de bewerking of toebereiding wordt als de beste wijze genoemd, die van de kalk en Tras, met versch of zoetwater goed dooreen te mengen, in hoopen te leggen en na een of twee dagen, de mortel in een vijzel te stampen en opnieuw met water week te maken als wanneer dezelve tot metselen geschikt is. — Van dit herhaalde bewerken, hetwelk hier in vroeger jaren met zorg behartigd doch sinds lang verwaarloosd wordt, is de reden verloren gegaan. Mij komt het voor dat dezelve gelegen is in de moeijelijkheid die er bestaat om de Tras met water te verzadigen: — immers na de eerste toebereiding opdrogende, vertoont de mortel op de breuk een aantal holligheden, waarin de koolzure gasstof, welke de Tras in groote mate bevat, uit gebrek aan water is opgesloten gebleven, en die zoovele verhinderingen zijn tegen een vaste verbinding; — eenig metselwerk met dusdanige mortel vervaardigd, het zij nat of droog onder water zettende, ziet men de gas aan alle kanten ontsnappen, terwijl het water naar binnen dringende, de cement doet uitzetten en voor een gedeelte naar buiten drijft, en hoewel de achterblijvende mettertijd tot verharding overgaat, zoo verkrijgt het echter natuurlijkerwijs niet dien graad van vastheid en

sterkte welke men van goede cement verwacht. De tweede bewerking brengt hieraan veel verbetering teweeg, doch tenzij men de bijvoeging van een zeer geringe hoeveelheid ijzerzand of ander soortgelijk bestanddeel, bijvoorbeeld potaarde verkiest, behoorde de bewerking meermalen te worden herhaald om een mortel te verkrijgen, hetwelk zoo voor waterwerk als anderzins aan alle vereischten stellig volmaakt beantwoordt en, mag men zich op het hier heerschend gevoelen verlaten, voor geen ter wereld in deugd behoeft te wijken. In het vervolg van dit stuk zal ik gelegenheid hebben op dit onderwerp terug te komen en zal ik thans overgaan tot de behandeling van de tweede vraag:

Welke zijn de Geologische beschouwingen omtrent de herkomst van het product?

De nimmer genoeg te laken nalatigheid of gebrek aan kennis van het meerendeel der zoogenaamde reizigers, welke met het voornemen om hunne opmerkingen door den druk bekend te maken, vreemde landen bezoeken, kan aan geen met meer regt worden tegengeworpen, dan aan dezulken welke voor dit oogmerk de West-Indische Eilanden hebben bezocht en beschreven. — Van een vijftiental werken dezer, de eenigste van de soort mij in handen gekomen, schijnen de schrijvers met elkander te hebben gewedijverd om hunne lezers in het duister te houden omtrent alles wat tot de Geologische formatie en andere deelen der Natuurkunde betrekking heeft, zaken welke derzelver aandacht voorzeker niet minder nuttig zouden bezighouden dan de meestal beuzelachtige ontmoetingen van den verhaler. Ongetwijfeld zullen er ook werken bestaan waarin de bedoelde bijzonderheden dezer Eilanden te vinden zijn, doch gelijk aan de edeler metalen en gesteentens zijn de zoodanigen niet dan hoogst moeijelijk en voor velen gelijk mij zelven in het geheel niet te bekomen. Onder deze ongunstige omstandigheden en tevens verstoken zijnde van ook zelfs het geringste Geologisch werk, hoop ik dat Uw Hoog-Edel Gestrenge de navolgende beschouwing met toegevendheid zal beoordeelen.

Die keten van Eilanden, waaronder St. Eustatius behoort, welke van de kust van Guyana tot aan die van Florida reikende, op de kaart van Amerika zoo blijkbaar de overblijfsels vertoont van een eertijds aaneen verbonden streek lands, welke op onderscheidene plaatsen doorgebroken of weggezonken is, levert aan het oog van den navorscher, door de evenwijdige strekking der bergen, de aard en overeenkomst der grondsoorten, de gedaante der kusten, enz. zoovele bewijzen om vast te stellen: 1o. dat werkelijk een zoodanige verbinding (boven water namelijk) heeft bestaan, 2o. dat die landstreek het aanwezen verkreeg door de opwerking (élévatie)

van onderaardsch vuur, en 3o. dat in een dier ontzettende plotselinge veranderingen in de orde van het geschapene, waarvan onze aardbol de duidelijkste teekens oplevert, de Oceaan zich verhief, de laagste deelen overstroomde en met kracht voortgestuwd uit de rigting van het Oosten naar het Westen dezelven op een aantal plaatsen tegelijk verbrak.

Het ligt buiten het bestek van mijnen arbeid om over de eerste dezer stellingen uit te weiden, doch de tweede, de oorspronkelijke formatie dezer Eilanden betreffende, staat met die van de onderwerpelijke grondsoort in een te nauw verband om ten minste niet eenige bijzonderheden tot staving daarvan bij te brengen. Deze zijn, dat in alle de gemelde Eilanden, waar bergen worden aangetroffen, deze, met uitsluiting van later gevormde of zoogenaamde vlotbergen en van diluviale gronden eeniglijk bestaan uit rotssteensoorten, welke of onder de eerstgevormde (in het Engelsch primary, primitive, ook unstratified rock genoemd) zijn gerangschikt, gelijk Graniet, Trapp, Porphier, Glimmer, Veldspaath enz., of tot de vulcanische samensmeltingen (in het Fransch Conglomerats volcaniques) en alluviale voortbrengselen behooren, gelijk Puimsteen, molensteen, Lava, Puzzolana, Tufsteen, kalkaarde, ijzerzand enz. Warme bronnen, zwavel en aluin zijn eigen aan de meesten. Een meer van Bergpek (asphaltus) en vulcanische opwellingen van modder worden in Trinidad gevonden. In Grenada bewondert men het vulcanische meer van Antoine. St. Vincent, St. Lucie, Martinique en Guadeloupe hebben hunne steeds werkende souffrieres en bijkans alle de overige, met inbegrip van St. Eustatius en Saba, hebben hunne kratervormige bergen, wier werkeloosheid vermoedelijk dagteekent van dat tijdstip waarin, zooals van de afscheiding van Sicilië is gezegd:

„ — — — — hier aaneengelegen landen

„ — — — — door 't geweld des Waters vaneen gesprongen zijn, de zee de Landen scheidde. VIRGILIUS.

Dit zij genoeg voor het oogmerk. Wat nu betreft de bewering dat de Karibische Eilanden door water en niet door eenige andere oorzaak zijn vaneen gescheurd, zoo geloof ik mij om der ruimtes wille van het opsommen der bewijzen te mogen onthouden, en als voor de reden die deze verdeeling kan noodig maken, zal het voldoende zijn te wijzen op dien onmetelijken aardbolstroom, welke zich door de Indische Zee, om niet verder op te klimmen, langs de Kaap de Goede Hoop noord-westwaarts bewegende, met den Equatorstroom vereenigd, genoegzaam loodregt op deze Eilanden aandringt, met eene snelheid van niet zelden veertien Geographische mijlen in het etmaal, en die zooal niet een

vereischte tot het evenwigt van den aardbol dan toch stellig een gevolg harer dagelijksche omwenteling is.

Na dit algemeen overzigt, hetwelk ik hier noodig heb geacht, ten einde de bazis te doen kennen waarop mijne beschouwing van de bedoelde Trasspecie is gevestigd, zal ik thans overgaan om dat product, zooals hetzelve hier gevonden wordt, meer bijzonderlijk onder Uw Hoog-Edel Gestrenge's aandacht te brengen, voor welk oogmerk een korte topographische schets van een gedeelte van het Eiland niet ondienstig mag zijn, vooral daar, voor zooveel ik weet, deze bijzonderheden tegelijk met een aantal anderen hetzelve betreffende, nog steeds tot desiderata behooren.

Het Eiland St. Eustatius heeft een uitgebreidheid van 0.52 □ Geographische of 8.34 □ Engelsche mijlen, binnen een omtrek van 3.1778 Geographische of 12.7 Engelsche mijlen. — Deszelfs platte grond is eenigzins gelijkvormig aan de verticale doorsnede eens menschen voets, loodregt geplaatst op de streek van het Zuidwest, en voorwaarts wijzende naar het Noordoosten, zoodat derhalve de grootste breedte zich nabij het Zuidoost-einde bevindt. Genoegzaam in het midden van dit laatstgenoemde of Zuidoosterdeel des Eilands, verheft zich ter hoogte van ongeveer twee duizend voeten, een berg van kegelvormige gedaante, wiens wijde en diepe krater duidelijk genoeg aantoont dat dezelve eenmaal onder de vulcanen dezer streeken een aanzienlijke plaats bekleedde, en wiens regelmatig afloopende zijden, nagenoeg ter halve wege, de gemelde hoogte, zich naar alle rigtingen eenigzins vlakker uitbreidende, aan drie kanten van het Eiland plotselings eindigen in steil afgebrokkelde, aan den voet door de zee bespoelde, aardwanden (Engelsch „Cliffs," Fransch „Falaises") en alleen in de rigting van het Noordwest verlengd, voortloopt tot aan den voet van een aantal opeengedrongen heuvels, waaruit het noordelijk of smalste deel des Eilands is te samen gesteld. De grootste uitgebreidheid van het Eiland wordt dus ingenomen door hetgeen men geneigd is den grondslag te noemen van den vulcaan, doch welke inderdaad niets anders, dan een ophooping van de verschillende stoffen door denzelven uitgebraakt en die waarschijnlijk eens een groote oppervlakte besloeg, ook in de rigting van het Oosten en Zuiden, voordat de zee zich aan dien kant een doortogt baande en de Z.O.-zijde van den berg ter hoogte van ettelijke honderd voeten boven het water deed verdwijnen.

De gezegde opgehoogde grond nu, bevat een oneindig aantal lagen (Letten, Strata) van alluviale stoffen met gewone puimsteen (Pumex vulcani Linns) vermengd, waarin hier en daar ontzaggelijke granietblokken en meer in de diepte stukken van molensteen (pumex molaris) worden

aangetroffen, allen op en door elkaar liggende in de orde zooals dezelve bij elke uitbarsting zijn opgeworpen, of wel zooals zij zich door hunne meerdere of mindere zwaarte bij het nedervallen hebben gerangschikt. Van dezen is koper, puimsteen (pumex cupri) met gebroken porphier en breccia van allerlei grootte bij elke uitbarsting het laatste voortbrengsel geweest, alzoo een dezer lagen onmiddelijk onder de stuifaarde wordt gevonden.

Tusschen twee beddingen van deze soort komen onderscheidene anderen voor van vier verschillende geaardheid, onder dewelke de kalkaarde, bekend onder den naam van Spaathzand (Calx testudinea), meestal de grootste plaats inneemt. Van de overige drie zijn twee tot de gemengde kleijen (argilla) te betrekken, welke beiden, de een meer dan de andere, behalve met kalkaarde, ook nog met vuurbergasch (Pumex Cineraria) zijn vermengd. Deze zijn het ook welke, eenige uiterlijke gelijkenis met de hier bedoelde Tras bezittende, de gravers maar al te dikwijls in de gelegenheid hebben gesteld om door het afschepen daarvan hunne luiheid of belangzucht te gerieven. De vierde soort eindelijk, welke meest overal tusschen de beide laatstgemelden wordt gevonden, is de eigenlijke Tras, waarvan hier de rede is en die door geheel West-Indië wordt geroemd.

Kenbaar aan een groenachtig graauwe kleur, poeijerige bestanddeelen, vettigheid in het kneeden en geheel bevrijd te zijn van puimsteengruis, heeft dit product niets met de overige grondlagen gemeens, dan opborreling te weeg te brengen in water, op te bruischen met zuren en het vervatten van een groote hoeveelheid ijzerzand, hetwelk zich door wassching gemakkelijk laat afscheiden, en de magneet aanhangt. In den mond genomen, smelt dezelve gelijk de bolus of gezegelde aardens, daarin een eenigzins samentrekkenden smaak afgevende, waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat zij ook dezelfde bloedstelpende eigenschappen bezit en werkelijk wordt er door zwangere vrouwen dikwijls inwendig gebruik van gemaakt. Dit laatste heeft echter in vele landen ook met andere mergelsoorten plaats, en doet derhalve als onderscheidingsteeken weinig af. De zoutzure smaak doet aan het aanwezen van aluin denken, hetgeen niet onbestaanbaar is, en dat mineraal werkelijk er in vermengd zijnde, zoo zou de grondsoort, gemerkt de hoeveelheid ijzerdeelen er in vervat, onder de aluinachtige ijzerertsen kunnen gerangschikt worden en uit dien hoofde al nader komen aan de bekende Puzzolaan-aarde van den Vesuvius, de eenigste welke, zoo ik meen, tot hiertoe gehouden wordt met de Nederlandsche kunsttras naar den prijs te kunnen dingen.

Uit deze beschouwing, hoe onvolkomen ook, zal niettemin de mogelijkheid kunnen worden afgeleid dat de Tras van St. Eustatius in meerdere

of mindere mate althans, de eigenschappen van een goed cement bezit. Reeds voor ongeveer twee eeuwen heeft hij, die in de geleerde wereld gunstig bekend is, onder den naam van „Vader Labat" van de Eilanden Martinique en Guadeloupe verklaard dat zij een zeer goede Tras opleveren en de juistheid van deze verklaring wordt nog dagelijks bewezen door de groote hoeveelheid, welke men van die stof aldaar nog steeds uitgraaft. In 1784 werd in Engeland een grondsoort van het Eiland Jamaica geoordeeld te zijn: „A very good substitute to Dutch terras or Italian Puzzolana," doch tevens bevond men dat de kosten van vervoer te hoog liepen om er rekening mede te maken. (Zie Annual Register 1786, pag. 94—96). Te Saba, te St. Christophel, te Nevis, ja in genoegzaam elk Eiland van dezen archipel worden gelijksoortige kleijen gegraven, welke tot Tras worden gebezigd, en wanneer men nu overweegt dat sedert een lange reeks van jaren van heinde en verre schepen en vaartuigen zijn afgezonden geworden, om dit product bij voorkeur van St. Eustatius te halen, waarom men hier in het jaar 1804 dienstig oordeelde er een regt van uitvoer, namelijk ƒ 0.25 per vat, op vast te stellen, hetwelk van toen af aan de kolonie een niet onbeduidend voordeel heeft opgeleverd, door de ondersteuning, welke het armenfonds daarvan genoot, alsmede dat de uitgebreide vestingwerken, sedert 1826 te Curaçao aangelegd, na vooraf aangewend onderzoek, door de met die werken belaste officieren van het korps der Genie, met geen ander dan de Tras van St. Eustatius zijn opgebouwd, en eindelijk dat, terwijl ik dit verslag ter neder stel, men hier bezig is met tienduizend vaten dier specie af te schepen, ten dienste van het Gouvernement van het Eiland Puerto-Rico tot het bouwen van een droog dok, dan zal het moeten worden erkend dat de hiervoren gestelde mogelijkheden de zekerheid al meer en meer nabijkomt.

Ik ga over tot de behandeling van het derde der voorgestelde punten, het leveren namelijk van een geschiedkundige opgave omtrent de met de Tras van St. Eustatius vervaardigde werken, zoowel onder als boven water en er bij te vermelden hoe lang die werken hebben stand gehouden, alles ten einde zoo mogelijk te kunnen beoordeelen waaraan het toe te schrijven is, dat de gemelde specie, indien dezelve alhier goed bevonden wordt, niet gelijke resultaten in Nederland heeft opgeleverd.

Hieromtrent moet ik Uw Hoog-Edel Gestrenge herinneren dat daar er geen enkel document betreffende de geschiedenis der kolonie van ouder datum dan het jaar 1781 in het eiland te vinden is, zoo als mij door een tweejarige nasporing voldoende gebleken is, ik mij eeniglijk heb kunnen bepalen tot het maken van gevolgtrekkingen, afgeleid uit zekere

welgevestigde daadzaken, in verband met mondelinge overleveringen en verspreide berigten van hetgeen vóór dien tijd heeft plaats gehad.

Het Boven en Beneden Dorp, vooral het laatste, vertoonen een reeks van ontmantelde huizen van stellig niet minder dan zeventig en ligt mogelijk meer dan honderdvijftigjarigen ouderdom, allen zoo men hier eenparig beweert met St. Eustatius-tras gebouwd, en die hoezeer voor het meerendeel sedert vijftig jaren van balken en andere verbandwerk gesloopt, het knagen van den tijd en de verteerende invloed van de keerkringslucht, vereenigd met het geweld van aardbevingen en orkanen, hardnekkig wederstaan. De aardbeving van den 8 Februarij 1843 vermogt geen dezer te doen zwichten, evenmin als het Waaggebouw, hetwelk het jaartal 1772 in den gevel draagt.

De even oude Hervormde kerk in het Boven Dorp, het is waar, bekwam te dier gelegenheid ettelijke scheuren, doch de standplaats en de logge vorm van den toren in aanmerking nemende is het volstrekt onbegrijpelijk hoe de verkregen schade zoo gering heeft kunnen zijn; over het geheel echter kan het met volle regt gezegd worden dat oude gebouwen, muren, schoorsteenen hevige aardbevingen voorbeeldeloos goed doorstonden. Hetzelfde past op de hier te vinden waterwerken.

Het strand van het Beneden Dorp is langs de geheele uitgestrektheid omzoomd met muren almede, zoo men algemeen volmondig verzekert, met Tras van hier gebouwd, welke ver in zee uitsteken, even als de reeds gemelde uitgesloopte gebouwen lang voor het jaar 1781 waren daargesteld; hoeveel vroeger is niet te ontdekken, doch aannemende dat zij na den grooten orkaan van Augustus 1772 zijn opgerigt, schoon het berigt van de orkaans, te vinden in de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, 7e dl., 2e stuk, pag. 1177, alleen gewag maakt van het ter nederwerpen der gebouwen op het gebergte; dan heeft de zee gedurende een zeventigtal jaren vruchteloos zijne krachten verspild, om dezelve te verbreken, en dit zegt niet weinig, wanneer men met het geweld der branding te dier plaatse bekend is.

In tegenstelling echter van al deze onbetwistbaar sterke gewrochten, vordert de waarheid te erkennen dat verreweg de meeste werken en gebouwen van lateren tijd boven alle begrip zwak en gebrekkig zijn te samengesteld, tot bewijs waarvan ik Uw Hoog-Edel Gestrenge slechts behoef aan te halen: de kapel der Methodisten, gebouwd omstreeks het jaar 1820; de Officierswoning in het Fort Oranje, gebouwd in het jaar 1830 en een aantal anderen meer, alle welke zijn ingestort tijdens de aardbeving van 1843. — Waaraan is dit toe te schrijven? Dit te onder-

zoeken is voor de onderwerpelijke zaak van genoegzaam gewigt om er eenige regels aan toe te wijden.

Kan het zijn dat even als de stoepsteenen, klinkers, dakpannen, tigchels enz. vroeger van Nederland alhier werden aangebragt, zulks ook in weerwil van alle beweringen tot het tegendeel, met de kunsttras van daar heeft plaats gehad? Hetgeen Luitenant, later Schout bij Nacht, C. de Jong in zijne „Reize naar de Caribische Eilanden," betreffende den handel van St. Eustatius voor 1781 vermeldt, zou hieromtrent eenig vermoeden kunnen doen ontstaan, doch behalve dat die schrijver zich op dit punt niet bepaald uitlaat, heeft hij zich blijkbaar omtrent een aantal onderwerpen meer toegelegd om onderhoudend dan wel naauwkeurig te zijn, waarom ik dan ook niet aarzel deze veronderstelling als ongegrond te verwerpen tot tijd en wijle het tegendeel zal zijn bewezen. Dan het ontbreekt ook niet, zooals ik van goeder hand onderrigt ben, aan stellige en onomstootelijke bewijzen dat de Statiaansche Tras tot waterwerken voortreffelijke hoedanigheden bezit, waartoe men aanhaalt de werf van den Heer Vaucrossen, in het naburige Eiland St. Bartholomeus, welks kaaijen nu circa dertig jaren geleden en dus in het geheugen van een aantal personen met de gezegde specie, uit een diepte van ettelijke voeten onder water, in zee zijn opgetrokken en sinds dien tijd het woeden van onderscheidene orkanen met het beste gevolg hebben verduurd. Den invloed van de kunst-Tras dus ter zijde zettende, volgt het, daar er zich geen andere mededinger opdoet, dat de hechtheid der oude werken in dit Eiland geheel toekomt aan de Tras van St. Eustatius, en mitsdien dat de gebreken of weinige sterkte, welke gebouwen van lateren tijd te dezer plaatse getoond hebben te bezitten, zoowel als de ongunstige uitkomst, welke de onlangs in Nederland genomene proeven hebben geleverd, niet aan gebrek van de behoorlijke vereischten in het product, maar wel degelijk in andere oorzaken moet worden gezocht; en zie hier het resultaat mijner nasporingen.

In vroegere jaren wordt er, zooals bij de beschouwing der oude bouwvallen in het eiland dadelijk in het oog valt, zorg noch kosten gespaard om metselwerken hecht en sterk te maken; de juiste evenredigheid in bogen, poorten, gewelven, kolommen enz., welke bij honderden aanwezig zijn, bewijzen genoegzaam dat dezelve door goede bouwkundigen en met bekwame metselaars zijn te samengesteld, en derhalve laat het zich met grond veronderstellen dat dezelfde zorg zich over de bouwstoffen heeft uitgestrekt. — Dit is inderdaad het geval, daar behalve de reeds gemelde steenen en klinkers, ook de kalk van buitenslands en deze laatste wel

uitsluitend van Engeland wordt aangevoerd. — Dit hield aan zoolang het vermogen der ingezetenen hun toeliet een en ander te bekostigen, doch toen na 1795 het eiland door Fransche plunderzucht geheel ten ondergang raakte, verdween alle zorg en lust in dit opzigt tegelijk met de middelen om dezelve aan te kweeken; het meerendeel der bevolking was naar elders geweken en de overblijvenden, naakt en beroofd, konden voor lang geen Bristolkalk bekostigen; het gevolg was dat het oude middel weder werd bij de hand genomen van in het eiland zelve kalk te branden, uit koraalsteenen (madrepora), welke als sterk met zoutdeelen bezwangerd en bovendien bij mangel van zoetwater, dikwijls met zeewater gebluscht wordende, niet dan een zeer ongeschikt middel is tot het vormen van duurzaam Cement, en ten einde al meer en meer kosten uit te sparen, koos men eindelijk tegen een deel van deze schier onbruikbare kalk, vier en vijf deelen Tras. Wanneer men nu hierbij nog in aanmerking neemt, dat, hetzij uit onverschilligheid of zuinigheid, het herhaald verwerken van de mortel meestal wordt nagelaten, en dat een ieder bij het bouwen zijn eigen, hiertoe dikwijls geheel ongeschikte, handlangers bezigt, dan heeft men waarlijk reeds stof genoeg om het raadsel op te lossen. Doch er is een ander welligt nog gewigtiger oorzaak dan al de hier opgenoemde te samen genomen, en deze bestaat in de verregaande achteloosheid van de werklieden (een zeker getal personen, welke zich tot het graven van de Tras verhuren), waardoor men in het Eiland zelve zelden of ooit de eigenlijke grondsoort bekomt, ja zelfs volgens de onbewimpelde verklaring van een hunner dat er dikwijls geheele scheepsladingen met de hiervoren opgegeven kleisoorten onder den naam van Tras zijn afgescheept, waarin geen enkel deel te vinden was van de specie welke alhier ter onderscheiding met dien naam is bestempeld. — De reden is klaar: naardien elke andere grondsoort gemakkelijker uit te graven en ligter in het dragen is dan de Tras, en daar de werklieden zonder toezigt en verantwoordelijkheid zijn, zoo is het niet meer dan natuurlijk dat zij zich bevoordeelen en tegelijk hunne taak verligten.

De slotsom van dit alles is dan dat de weinige hechtheid der gebouwen van lateren tijd in het Eiland, moet worden toegeschreven aan:

1o. De slechte hoedanigheid van de koraalsteen-kalk, veroorzaakt voornamelijk door de steenen dadelijk uit zee opgehaald en dus sterk met zout doortrokken te doen uitbranden en daarna met brak of wel met zoutwater te blusschen;

2o. Ongenoegzame bewerking van de mortel, en

3o. Het bezigen van eene andere en ongeschikte grondsoort in plaats van de eigenlijke Tras.

Hetzij nu dat het sub 3 vermelde al of niet op de vroeger aangehaalde vestingwerken van Curaçao is toe te passen, dit althans is zeker dat dezelve met koraalsteenkalk zijn opgetrokken, en het is waarschijnlijk dat men daar ter plaatse niet bekend is geweest met het vereischte om de mortel meer dan eens te bewerken; reden genoeg om te besluiten dat die werken niet geschikt zijn om als bewijs te dienen van de deugd der Statiaansche Tras, en wat eindelijk betreft de in Nederland genomene proeven, indien ik mij op de verklaring van de meest daartoe bevoegde personen mag verlaten, en ik zie geen den minsten grond om zulks niet te doen, dan heeft de Tras van St. Eustatius geen enkel deel uitgemaakt, noch van de met Zijner Majesteits Fregat de Maas, noch van de met Zijner Majesteits Brik Mercuur verzondene grondsoort.

Hiermede reken ik dat mijne taak ten einde is gebragt; veel had ik er bij te voegen, veel te verbeteren, doch onverhoopte bezigheden en vrees van niet in tijds klaar te zijn bij de altijd plotselinge komst van een van Zr. Ms. oorlogschepen, hebben mij hiervan doen afzien. Evenwel geloof ik voldoende te hebben aangetoond dat de Statiaansche Tras goede eigenschappen bezit; in hoeverre dezelve in waarde beneden de Nederlandsche kunst-Tras staat, is een ander punt, en wel een hetwelk ik buiten staat ben te beoordeelen. — Overigens heb ik het gewaagd Uw Hoog-Edel Gestrenge's opmerkzaamheid te rigten op het nadeel hetwelk uit de afscheping van nietswaardige grondsoorten in stede van goede Tras noodwendig moet voortvloeijen, doch ik vergat dat zulks aan de scherpziende blik van Uw Hoog-Edel Gestrenge onmogelijk kon zijn verholen gebleven en wat meer is, dat indien er een middel ter verhindering van het kwaad binnen de grenzen van het mogelijke te vinden ware, hetzelve sinds lang zou zijn opgespoord en aangewend. — Intusschen is en blijft dit de oorzaak waarom het gezegde product wel nimmer naar behooren gekend en gewaardeerd zal worden, en dat is te meer te betreuren, daar het van de hoogst geringe resources, welke het Eiland bezit, diegene is welke het meest zou kunnen toebrengen om aan de kosten van het bestuur der Kolonie te gemoet te komen en het moederland eenigzins daarin te verligten; doch zoo als gezegd, Uw Hoog-Edel Gestrenge heeft voorzeker de zwarigheden om dit te bewerken sinds lang overwogen en derhalve is het noodeloos hier iets verder bij te voegen. Ik eindig met den wensch dat de door mij gegevene inlichtingen bevonden mogen worden voldoende te zijn.

De Koloniale Secretaris,
(Get.) A. H. BISSCHOP GREVELINK.

B.

Saba, 16 Maart 1857.

Hoog-Edel Gestrenge Heer!

Door sommige bezigheden aan mijn ambt verbonden, alsmede door een zoover mogelijk naauwkeurig onderzoek daar te stellen aangaande de verzochte inligtingen, wederhouden U. H. E. G. dezelve vroeger aan te bieden, vertrouw ik mijn trage beantwoording eenigzins excuus zal vinden.

Aangaande de hoeveelheid akkers land, die zich op dezen berg bevinden, is het onmogelijk daarvan een juiste opgaaf te doen, en zeer moeijelijk dezelve van nabij te bepalen, eerstens wijl dezelve zeer zonderling zijn ingedeeld, en ten anderen wijl meer dan de helft daarvan met steenen zoodanig bezaaid is, dat in de lagere gronden, tot bebouwing van maïs bestemd, men met schreper en handen tusschen de rotsen moet doorwerken om het zaad (hetgeen daar dikwijls de prooi der ratten wordt) in den grond te krijgen. Ik geloof, dat eene schatting van driehonderd à driehonderd vijftig bebouwbare akkers min of meer het bebouwde land alhier zal uitmaken.

Het voorname product alhier bestaat in den zoeten aardappel, die onmiddelijk na rijpheid aan bederf onderworpen, en ver bij dien van St. Eustatius ten achteren staande, echter met de cassave en de maïs bij een gewonen oogst voldoende voedsel voor de inwoners, die in 't algemeen aan geen ander gewoon zijn, opbrengt. De Americaansche aardappel en de kool worden meestal uitgevoerd.

Een weinig gezouten visch, die dikwijls half of geheel bedorven alhier van St. Thomas wordt aangevoerd, gevoegd bij den zoeten aardappel, maakt over het algemeen hun ontbijt, avond- en middagmaal uit. Weinige, die aan brood, en nog weiniger, die aan vleesch gewoon zijn; hunne geiten, varkens, kippen en eijeren worden naar St. Thomas vervoerd. Voor deze artikelen wordt terzelfder tijd, en menigmaal door denzelfden kapitein meel, kleedingstukken, gezouten visch en dergelijke zaken medegebragt. Anderen invoer, minstens in het algemeen, ken ik niet; alleenlijk dat soms de slechte oogst hen noodzaakt het maïsmeel van elders te ontbieden. In vroegere jaren was hun handel met de inwoners van St. Bartholomee, thans voornamelijk met die van St. Thomas. Van St. Eustatius wordt de zoo gezochte rum ontboden.

Alhoewel eenige particulieren terrein in overvloed hebben geschikt voor den landbouw en zelfs wenschen hetzelve uit te huren, is echter over het algemeen, dat wat beplantbaar is, bewerkt, of voor weiland voor hun vee bestemd. De toppen der bergen zijn ruimschoots met brandhout voorzien; timmerhout vindt men daarentegen niet, of zeer weinig en alleen voor booten geschikt. Hetzelve wordt hetzij voor de huizen hetzij voor de schepen van elders aangevoerd. De kalksteenen moeten van onder naar boven gebragt en daar gebrand worden. Het is in het gehucht Heilsgate dat men zich voornamentlijk op het kalkbranden toelegt.

Over het algemeen houden zich de vrouwen onledig met het maken van strooijen hoeden, hetgeen nog al een aardig stuivertje opbrengt. Dit is de eenige zoover ik weet algemeene tak van nijverheid, die hier wordt beoefend. Het mandenmaken en het breijen is niet algemeen.

Aangaande de rust van het eiland, deze laat veel te wenschen over. Gedurende den dag gebeurt het mij dikwijls dat ik mijne boeken moet ter zijde leggen uithoofde van het geraas door vechten, krakeelen of anderzins ontstaan; des nachts daarenboven moet overal elk artikel zorgvuldig geborgen worden om het tegen diefstal te bewaren. Zij, die aardappelen of andere levensbehoeften in het veld hebben, bewaren dezelve met geladen geweren gewapend.

Over het algemeen kan men niet zeggen, dat de welvaart afneemt. Immers gedurende mijn verblijf alhier zijn er verscheidene nieuwe huizen en schepen gebouwd. Echter de middelen om zich rijk te maken bestaan hier niet. De meeste huizen zijn en worden gebouwd uit de opbrengst van het loon, dat zij aan boord der vaartuigen ontvangen.

De zucht tot weelde in huisraad, maar bijzonder in kleeding, is groot. Het is daarvoor alleen dat zij hun geld schijnen disponibel te hebben.

Bij een gewonen oogst kan men niet over armoede klagen. De meesten zijn goed gekleed en zien er gezond en vrolijk uit. Desniettegenstaande hoort men niets dan klagten, en wanneer deze gegrond zijn is de liefdevolle ondersteuning der particulieren de eenige toevlucht tot uitkomst.

Bij het mislukken van den oogst geloof ik wel dat de armoede tot een toppunt reiken moet. Ik heb zulks slechts ten halve bijgewoond.

De heerschende ziekte onder deze bevolking is de lepra en de elephantesis, die zij met den naam van *de Roos* bestempelen, en van welke laatste zeer weinige familiën verschoond zijn. Bij bijzondere gevallen roepen zij de hulp in van een of andere hunner vrienden, die in de kennis van kruiden en eenige geneesmiddelen, die zij van St. Thomas ontbieden

meer dan de overigen bekend is. Ook bestaat er een man, die kan aderlaten, en dit is al de geneeskundige behandeling die hier gevonden wordt.

Onder elkander op straat en in huis leven zij als leden van één en hetzelfde huisgezin; daarenboven zijn zij bijna allen aan elkander verwant en eene menigte huwelijken zijn tusschen volle neef en nicht gesloten.

Alhoewel de blanke zeer op zijn kleur gesteld is, ziet men echter blank en zwart, meester en slaaf gezamentlijk het veld bewerken, onderhandelingen aanknoopen, enz.

Dat men over het algemeen aan rum gehecht is, valt niet te betwijfelen. Publieke dronkenschap echter, waaraan menigen zich in het geheim overgeven, is zoo algemeen niet dat zulks in het oog loopt. Maar eenmaal dronken zijnde, is een gevecht daarvan het gewoon gevolg. Vechtpartij is ook het gewone gevolg eener ondergane beleediging. Zulks geschiedt op de publieke straat. Van weerszijde komen de naaste nabestaanden aangeloopen, ten einde hetzij getuigen te zijn, hetzij hunne partij te kiezen; iets hetgeen soms vijftig à zestig man op de been brengt, zonder dat, zoover ik weet, er reglementen bestaan dit rumoer voor te komen. De hoofden der familiën, willen zij niet in dat gevecht betrokken worden, moeten zich ter zijde houden, daar het alleen in den kring van hun huishouden is, dat zij eenigen invloed uitoefenen.

Het vechten en de dronkenschap zijn de meest in het oog loopende misdaden.

Hierbij komt dat, wilde zelfs het gouvernement van dit eiland dit voorkomen, het gebrek aan respect voor 't wettig gezag zulks in den tegenwoordigen toestand des eilands zeer moeijelijk maken zou.

Het getal kleurlingen is gering in vergelijking van dat der zoogenaamde blanken. Het is uiterst zeldzaam, dat een blanke een negerin tot bijzit neemt. Het burgerlijk huwelijk is vrij algemeen onder de blanke bevolking.

Algemeene volksvermaken kent men hier niet. Alleenlijk ziet men nu en dan eene bijeenkomst van bloedverwanten en vrienden, alwaar op de viool gespeeld en gedanst wordt. Wanneer er eene zaak te behandelen valt, waarin een ieder is betrokken, zooals 't wacht houden, quarantaine, enz., heeft er eene meeting plaats in een der huizen der particulieren. Gewoonlijk loopen die meetings op krakeel en oneenigheid uit.

Bij gebrek aan goede regenbakken is er bij eene niet buitengewone lange droogte onmiddelijk gebrek aan goed drinkwater. Zij wier regen-

bakken in orde zijn, verkoopen het hunne en soms tegen enorme prijzen. Zij, die daartoe geen middelen bezitten, moeten hetzelve van onder de zeekant opbrengen, hetgeen met eene buitengewone moeite gepaard gaat. Daarbij komt, dat in de drie putten, die zich aan de zeekust bevinden, een ieder zijn kleederen wascht, iets hetgeen des te verfoeijelijker is, als men bedenkt, dat de meeste familiën aan elephantesis lijdende zijn.

Aangaande het onderwijs, publieke scholen bestaan hier niet. Sommige particulieren houden zich bezig hunne eigene kinderen of die hunner nabestaanden te onderwijzen. Alhoewel weinigen kunnen schrijven, is de kennis van lezen onder de blanken der Windwardside en Bottom zoo goed als algemeen.

De heer Toland, Episcopaal minister, vindt zijn bekrompen bestaan uit vrijwillige en bedongen bijdragen, en uit de opbrengst der collecten. Voor het onderhoud der uitoefening van den R. C. godsdienst wordt door Monseigneur Nuwindt gezorgd. De protestantsche kerk, waarin zich des Zondags tien of twaalf en soms vijf of zes personen bevinden, is opgebouwd uit bijdragen op naburige eilanden verzameld, en wordt uit vrijwillige bijdragen nu en dan hersteld.

Aangaande de politie, deze laat veel te wenschen over. Een ieder is zeer bezorgd over het zijne en kan dikwijls niet beletten dat hem zijne aardappelen, geiten enz. ontstolen worden. Alleenlijk bij moordslag of aanklagte is de politie werkzaam, en dewijl er noch schutterij noch eenig ander gewapend korps bestaat, is het alleen onder particulieren dat men geweren aantreft.

Wanneer er zich een gemeenschappelijk gevaar opdoet, wordt tot afwering eene meeting gehouden, waarop over de middelen beraadslaagd wordt, en ten einde in de onkosten te voorzien doet men eene vrijwillige inschrijving.

Bepaalde marktplaatsen of -dagen bestaan hier niet. De gewone prijs der zoete aardappelen is ƒ 0,15 de zes ponden, die der visch is ongereregeld. De gewone transportprijs naar St. Thomas is ƒ 2.50 per persoon en ƒ 0.25 het vat.

Aangaande de wegen, deze worden eens of tweemaal in het jaar schoongemaakt. Eene algemeene oproeping is daartoe het sein. Tot verbetering derzelve wordt echter niets ondernomen.

Vagabondage is minder bekend, maar bedelarij is algemeen. Of desaangaande wetten bestaan weet ik niet, want zoolang ik mij hier bevind heb ik van geene wetten hooren spreken. Alles is op een zoogenaamd voorvaderlijk gebruik gegrond.

De rechtbank houdt geene zitting tenzij er verschillen te verhandelen zijn:

zoo ik verneem gaat het daar op dezelfde wijze toe als op de meetings.

Er zijn verscheidene Sabianen uitgeweken naar St. Bartholomee en St. Thomas; sommigen om zich aldaar te vestigen, anderen om zich te verhuren, of om op eene andere wijze in hun onderhoud te voorzien. Vreemde familiën vestigen zich hier niet, en vreemdelingen, die het eiland bezoeken, wenschen gemeenlijk, na één of twee dagen hier geweest te zijn, zich huiswaarts te begeven.

Dat er iets gedaan wordt om de verspreiding der lepra tegen te gaan, zie ik niet. Integendeel, alles strekt om dezelve te bevorderen. Zij leven, en wonen, eten en drinken onder elkander alsof zij geene besmetting vreesden.

Dat er familiën bestaan welke men gefortuneerd noemen kan, dit valt mijns inziens niet te betwijfelen. Het gewone dagloon van een goed arbeider is *f* 0.50 à *f* 0.60; maar weinige grondbezitters, die met gehuurde arbeiders den landbouw beoefenen. Over het algemeen huurt men het land uit voor de helft of een derde der opbrengst. Aangaande het lot der slaven, dit is over het algemeen zoo beklagenswaardig niet als op andere eilanden. Lijfstraffen zijn zeldzaam, en de verhouding tusschen meester en slaaf alhier heeft veel overeenkomst met die van Piet en Jan, eens daglooners en landman in Holland. Dat de slaaf niet zeer over zijn lot ontevreden is, blijkt daaruit, dat alle nachten gelegenheid voor hen bestaat om te ontvlugten. Zelfs vond ik bij mijne laatste terugkomst van St. Eustatius drie slaven in een boot, die 's avonds ten zeven ure met mij naar boven gingen. Aangaande het onderwijs, zoowel godsdienstig als moreel, dit bestond voor hen tot dusverre niet. Alleen zij, die de R. C. godsdienst beleden, genoten zulks te gelijker tijd met de blanken.

Daar sints het laatste bezoek van UHEG. honderd en vijf slaven de R. C. godsdienst omhelsd hebben, ben ik deze week begonnen driemaal 's weeks persoonlijk onderwijs te houden voor de volwassen slaven, welke een getal van zestig uitmaken, terwijl ook een even groot getal slavenkinderen zich dagelijks ter school bevindt, welke, zoo ik vertrouw, door toedoen van Monseigneur Nuwindt, zich tot eene gewenschte hoogte zullen ontwikkelen. De slavenbevolking der Windwardside is nu bijna uitsluitend Roomsch-Catholiek; zoo doende zal de slaaf voortaan zijn onderwijs, waarvan hij tot dusverre verstoken was, ontvangen, en moge het Hollandsche gouvernement mij de hand bieden, dan vertrouw ik aan hetzelve over een jaar tijds eene beschaafde negerbevolking, in de plaats van verwilderde negers te kunnen aanbieden, en dezelfde vruchten te zien als door de R. C. geestelijkheid op Curaçao en elders onder de negers bewerkt is.

Aangaande hun lot na de emancipatie, dit was tot dusverre zeer bedenkelijk. Men zou hen gronden weigeren, het land ontzeggen, enz. Thans echter, nu de meeste eigenaars mij hunne slaven hebben aangeboden en daar deze getrouw ter kerk komen, hoop ik, dat de blanken, tot genoegen der slaven, hen onder zich behouden zullen.

Wat aangaat de geschiedenis van dit eiland, daarvan is weinig of niets bekend. Alleenlijk dit komt mij het waarschijnlijkst voor, dat de meeste hunner afstammen van drie of vier familiën van St. Kits en elders, om lepra of elephantesis uitgeweken, en in deze veronderstelling word ik versterkt, eerstens wijl bijna alle denzelfden familienaam dragen, en ten andere wijl de genoemde ziekten zoo algemeen onder hen verspreid zijn, en zoo zij zeggen dezelve van hunne voorouders geërfd te hebben.

Alle soort van geld is hier gangbaar, zelfs de Hollandsche cent in tweeën gesneden.

Alleenlijk bij oproeping van Gouvernementswege dragen zij een weinig bij tot bevordering der plaatselijke belangen.

Wat de belasting betreft, die is een doorn in hun oog. Zij wenschen, ten minsten velen hunner, verandering in het bestuur, m i t s g e e n e b e l a s t i n g. Het plotseling invoeren eener belasting zou niet zonder eene opschudding te verwekken kunnen geschieden. Mijns inziens zou voor het tegenwoordige het invoeren en den verkoop van rum het eenige zijn waarop thans belasting kan gelegd worden. Eene goede boete voor alle straatschenderij zou veel goeds uitwerken.

Door buitengewone bezigheden overladen, is het mij thans onmogelijk een kaartje van dezen berg af te trekken; hopende in de aanstaande week daartoe in staat te zijn, verblijf ik met alle hoogachting, HEA. Heer,

UEd. Dw. Dienaar,
J. C. GAST, pastoor.

HET RIJK GASSIP.

DOOR

J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE.

Omtrent de vroegere geschiedenis van het tegenwoordige Siak verkeert men, evenals dit bij zoovele rijken van den Indischen Archipel het geval is, in de grootste onzekerheid. Een geschreven verhaal (taroemba), waarin de loop der gebeurtenissen wordt vermeld, zoekt men hier te vergeefs, zoodat men geheel en al moet afgaan op mededeelingen van afstammelingen van personen die voorheen invloed bezaten, en die tot de oorspronkelijke hoofden der hedendaagsche bevolking kunnen gerekend worden. De overleveringen, die sedert eeuwen van vader op kind zijn overgegaan, zijn nog het best bewaard gebleven in het geheugen van die afstammelingen, welke thans nog hoofden van de bevolking zijn en door de traditie daartoe zijn aangewezen. Echter worden, om hen op een hoog standpunt onder de bevolking te handhaven, de daden hunner voorouders niet weinig vergroot, terwijl zij de herinnering aan die voorvaderen levendig houden door hunne grafplaatsen als heilig (kramat) te vereeren. Neemt men daarbij in aanmerking, dat de inlander steeds geneigd is om zijne geschiedverhalen op te smukken met allerlei verzinsels en bijzonderheden, die, met het verhaal dikwerf in geenerlei verband staande, slechts dienen om aan het geheel een fantastische tint te schenken, dan behoeft het nauwelijks betoog, dat aan die verhalen geen volledig vertrouwen mag worden geschonken. En toch mogen wij die overleveringen niet geheel en al wegcijferen: hier en daar treft men gegevens aan, die, vergeleken met den tegenwoordigen stand van zaken, wel degelijk licht verspreiden; gegevens, die op een zeker verband tusschen de verhaalde gebeurtenissen wijzen en die dikwijls het oordeel, dat men zich over deze of gene aangelegenheid heeft gevormd, wettigen.

Men verwachte hier van ons geen geregeld verhaal van de vroegere gebeurtenissen in Siak, en zelfs geen poging om die oude geschiedenis tot een geheel te maken; want de noodige gegevens ontbreken ons,

en de pogingen om die in Siak zelve te verkrijgen, zijn met geen voldoenden uitslag bekroond geworden. Evenwel is hetgeen wij hier en daar dienaangaande mochten vernemen, wellicht van genoegzaam belang, om het als inleiding te doen strekken tot de beschrijving van een bezoek, dat wij aan de overblijfselen van het Gassipsche rijk hebben gebracht.

Het lijdt geen twijfel of Siak, oudtijds Soengei Djantan geheeten, naar de groote rivier die door het land stroomt, is het eerst bevolkt geworden door nederzettingen van lieden, afkomstig uit Menangkabau. De Tapongs, die het dichtst bij Menangkabau wonen, zullen wel de eerste uitgewekenen zijn; de overlevering gewaagt van een zekeren Ama Pahlawan, afkomstig van de Westkust, die zich te Tandoen vestigde en die later verschillende zijner familieleden 1) op andere plaatsen aan de Tapong-Kanan en Tapong-Kiri gelegen als orang kaya's aanstelde. Uit een kontrakt 2) dat de O. I. Compagnie in 1676 met de orang kaya's van Kota Rana, Kebon en Gitty (?) afzonderlijk sloot, blijkt ons dat die orang kaya's zich onafhankelijk maakten van dien van Tandoen, welke bij het aangaan van dat kontrakt omtrent de levering van tin niet werd gekend, hetgeen echter niet wegneemt, dat de orang kaya of later bandahara van Tandoen toch de primus inter pares bleef en ook thans nog als zoodanig wordt beschouwd, ofschoon zijne bevoegdheid in zaken die van de andere bandahara's niet overschrijdt. Dat de hoofden in de Tapongs zich niet onttrokken aan den invloed van den Vorst van Gassip zullen wij aanstonds zien, en even zoo, dat zij na den ondergang van dat rijk onafhankelijk bleven, totdat zij weder, onder het gezag van Radja Ketjil, een deel van Siak gingen uitmaken.

Omtrent den oorsprong van de bevolking van het overige Siak verhaalt de overlevering het volgende: Een viertal personen, later bekend onder de namen Datoe Merpoesoen 3), Datoe Sai, Datoe Kelantan en Datoe Merbadak, uit Priang Padang Pandjang (Priaman) afkomstig,

---

1) Die hoofden in de Tapongs heeten thans *bandahara*.

2) Opgenomen in Bijl. VI van Netscher's „De Nederlanders in Djohor en Siak." Verhandelingen van het Bat. Gen., Deel XXXV.

3) Zoo geheeten naar de soengei Merpoesoen in Poelau Lawan, werwaarts hij zich, na een twist met Datoe Merbadak, had teruggetrokken en waar hij overleden is. Ik heb mij hier gehouden aan de gewone schrijfwijze *Poelau Lawan*, ofschoon *Pelalawan*, misschien de juistere schrijfwijze is. Zie J. Faes in Dl. XXVII van het Tijdschrift van het Bat. Gen., blz. 489.

trokken naar het tegenwoordige Siak, waar zij zich, de eerste aan de soengei Gassip, de tweede aan de soengei Sai in Senapalan (tegenwoordig Pakan Baroe), de derde aan de soengei Kelantan en de vierde aan de Soengei Merbadak met der woon nederzetten 1). Deze vier personen worden als de stamvaders van Siak's oorspronkelijke bevolking beschouwd en hunne begraafplaatsen, die in Poelau Lawan, Pakan Baroe, Mandau en Betoeng worden aangetroffen, zijn steeds door de bevolking als heilig (kramat) in eere gehouden. Men zou hen gevoegelijk de hoofden der soekoe's Gassip, Senapalan, Mandau en Betoeng kunnen noemen, naar de streken waar zij zich vestigden.

Deze soekoe's breidden zich langzamerhand uit, vooral de soekoe Gassip, die de voornaamste schijnt te zijn geweest; de ontwikkeling dezer streken, die daarvan het gevolg was, trok de aandacht van een vorstentelg uit Priang Padang Pandjang. Yam toean Belang, gelijk de overlevering dien anak-radja noemt, begaf zich naar de soengei Gassip, waar de soekoe Gassip verblijf hield en een versterking bezat, die Kota Merangei heette. Daar hij uit dezelfde negari als de vier soekoe's afkomstig was, bestond er tusschen beide een zekere band, en niet veel moeite kostte het Yam toean Belang, om weldra veel invloed en grooten aanhang te verkrijgen, waarvan het gevolg was dat de vier soekoehoofden hem tot hun vorst uitriepen. Hij werd alzoo Radja van Gassip en hield zijn verblijf in de Kota Merangei.

Het hoofd van de soekoe Gassip, die in de nabijheid van den vorst woonde, werd door dezen aangesteld tot hoofd van de zoogenaamde hambaradja 2), en verkreeg als zoodanig den titel (gelar) van Panghoeloe Bidoewanda (lijfwacht). Evenzoo werd het hoofd van de soekoe Senapalan door hem getiteld Batin Senapalan, terwijl de hoofden der soekoe's Mandau en Betoeng den titel van Panghoeloe kregen. De leden van de soekoe Gassip bleven dus bij den vorst nabij de Kota Merangei wonen, doch het duurde niet lang of zij (ten minste een groot gedeelte) moesten meer naar het binnenland verhuizen, daar waar de tegenwoordige talang Gassip ligt, terwijl hun hoofd den titel van Batin Gassip ontving. Als reden voor die verhuizing geeft de overlevering het volgende op.

Tegelijk met Yam toean Belang waren vier doebalangs, Radja Padjang, Lebé Pandjang (diens zoon), Nè 3) Dondong en Nè Katoelangan ge-

1) De soengei Kelantan is een zijtak van de Mandau-rivier; de soengei Merbadak een riviertje in het landschap Betoeng, uitloopende in de Siak-rivier.

2) Lieden, verbonden aan den dienst van den vorst.

3) Verkorting van Nènèk (grootvader).

naamd, naar Gassip gekomen. Aan beide laatstgenoemden werd met hunne volgelingen, bekend onder den naam van orang sakai 1), de tegenwoordige talang Gassip als woonplaats aangewezen 2). Deze orang sakai nu hadden, om de eene of andere reden, zich de ongenade van den vorst op den hals gehaald, zoodat zij genoodzaakt waren uit te wijken en naar de andere zijde van de Siak-rivier te vluchten. De door hen aldus verlaten grond werd toen weggegeven aan de soekoe Gassip, die door den vorst gelast werd om die streek te bewonen en te bebouwen. De orang sakai vestigden zich eensdeels in boven-Mandau en Koenta (Kota-Inten), anderdeels aan de soengei Prawang. Hoewel later weder door den vorst in genade aangenomen, durfden de orang sakai niet weder uit hunne schuilplaatsen terugkeeren en trokken zij zich meer en meer terug in het binnenland, waar zij tot op den huidigen dag in hunne bosschen een zwervend leven leiden. Diegenen evenwel, die naar de soengei Prawang, een zijtak van de Siak-rivier, waren getrokken, bleven daar onder een hoofd, dat den titel van Batin Prawang verkreeg 3).

De soekoe Gassip, die, zooals wij boven mededeelden, de voornaamste en ook de grootste was, breidde zich steeds meer en meer uit, zoodat weldra een aantal lieden uitweek met het voornemen om zich in de Tapongs te vestigen. Toen zij echter Senapalan voorbijtogen, werden zij daar door den Batin aangehouden, die hun een stuk grond tot verblijf aanwees en hun een hoofd gaf, dat hij Batin Sigalas 4) titelde. Uit de soekoe Gassip ontstond nog de soekoe Pandan, bestaande uit lieden die van buiten kwamen (dari laoet), dus vreemdelingen. Voorloopig werd hun een verblijf in een pandan-tuin 5) aangewezen en toen zij in voldoend aantal waren, stelde de Batin Gassip over hen een hoofd aan, dat den titel van Batin Pandan kreeg. Deze soekoe Pandan schijnt in korten tijd zeer in aantal leden te zijn toegenomen, zoodat een gedeelte naar

1) d. i. onderdaan, volgeling. Zie van de Wall, IIe deel, blz. 214.

2) Zie over de orang sakai, het aanhangsel.

3) De leden van de soekoe Prawang zijn dus orang sakai, en niet, gelijk wel wordt beweerd, orang akit. Onder deze laatsten moeten worden begrepen, lieden, afkomstig van Selat Moeroeng op Poelau Roepat. Hun hoofd. de Batin van Pingoelingan, is eerst in lateren tijd aangesteld.

4) Galas is een toestel van rotan of bamboe, dat met goederen op den rug wordt gedragen. De lieden, die passeerden droegen allen zulke galas, waarom hun hoofd Batin Sigalas werd geheeten.

5) Pandan (*Pandanus*) is de bekende heester, waarvan matten (pandan-matten) worden vervaardigd.

den overkant van de rivier, waaraan zij gevestigd was, moest verhuizen. De gemeenschap werd onderhouden door een gronggang-boom, die over de soengei was gelegd, en waarnaar de Batin Gronggang was genaamd, die door den Batin Pandan als hoofd over het afgescheiden deel der soekoe Pandan, werd aangesteld.

Hiervoren zagen wij hoe, volgens de overlevering, het rijk Gassip is ontstaan; maar wij moeten er nog een oogenblik bij vertoeven. Inderdaad wekt het bevreemding, dat in de geschiedenis, die wijlen de heer Netscher in zijn „de Nederlanders in Djohor en Siak," 1) ons geeft, in het geheel geen sprake van een rijk Gassip is, ja zelfs dat die naam daarin volstrekt niet wordt genoemd. Wij maken hieruit op, dat noch in geschriften van legendarischen, noch in die van geschiedkundigen aard, over dat tijdvak handelende, iets over het rijk Gassip voorkomt. De Nederlanders die in het begin van de 17e eeuw, dus in den tijd, dat, zooals wij later zullen zien, Gassip nog moet bestaan hebben, Djohor bezochten, maken in hun rapporten met geen enkel woord van Gassip gewag, en spreken slechts van een koning van Siak, waarmede niet anders dan de onechte zoon van Sultan Abd'oel-Djalil wordt bedoeld. En toch wijzen alle verhalen, betrekking hebbende op de vroegere gebeurtenissen in Siak, zoowel die uit den mond van den minderen man als van hoofden opgeteekend, op het bestaan van een rijk Gassip, waarvan ons het ontstaan en, zooals wij later zullen zien, de ondergang in alle kleuren en geuren wordt medegedeeld. Dat het rijk Gassip zijn invloed zeer ver, tot aan den Boekit Seligi uitstrekte, blijkt ons hieruit, dat de bandahara's van Tandoen en Batoe Gadjah, in de Tapongs, thans nog het kostbaar heft van een kris en een schild vertoonen, die hunne voorvaderen indertijd als geschenken van den vorst van Gassip ontvingen, en die thans nog als teekenen hunner waardigheid (kabesaran) worden bewaard 2). Volgens de overlevering zou de bandahara van Tandoen een prauw met geschenken voor den vorst van Gassip hebben gezonden; het vaartuig sloeg echter aan de monding van de soengei Gassip om, doch de vorst nam den wil voor de daad en gaf den bandahara een schild (perisai) ten geschenke, als dankbetoon voor de hulde hem gebracht.

Yam toean Belang, de stichter van het rijk Gassip, aanvaardde het

1) Verhandelingen van het Bat. Gen., Deel XXXV.

2) Die kabesaran behooren tot de harta poesaka en worden als zoodanig bewaard in de woning van de oudste zuster van den bandahara, waaruit men weder de menangkabausche adat kan herkennen.

bestuur over de vier soekoe's (Gassip, Senapalan, Mandau en Betoeng), die elk reeds een zekere mate van welvaart hadden verkregen; de samenvoeging van die vier deelen tot één geheel kon dus in waarheid een bloeiend en vrij machtig rijk vormen. De vorst behoefde hier dus niet een onbevolkt of verloopen land tot grootheid te brengen, en daaruit is het dan ook te verklaren, dat plotseling sprake kan zijn van een krachtig rijk als het Gassipsche, zonder dat ons van belangrijke daden of veroveringen wordt verhaald, en ofschoon, gelijk wij zullen zien, slechts één vorst de regeering in handen heeft gehad.

Wij zullen ons niet verdiepen in het al of niet waarschijnlijke van het verhaal omtrent het ontstaan van Gassip, en meenen slechts te mogen besluiten, dat werkelijk een rijk Gassip heeft bestaan en dat het is voortgesproten uit menangkabausche nederzettingen. Te meer nemen wij dit laatste aan, omdat wij in al die streken, waarover het gezag van den vorst van Gassip zich uitstrekte, de zoo kenmerkende „adat kamanakan" aantreffen, welke bijna onveranderd voortleeft onder de talang-bevolking en de orang sakai, die zich na den ondergang van Gassip meer en meer in hunne ondoordringbare bosschen hebben teruggetrokken.

Met zekerheid kan omtrent het tijdstip waarop de hiervoren beschreven gebeurtenissen plaats vonden, niets worden gezegd, doch de verdere loop van zaken in het Gassipsche rijk, in verband gebracht met historisch bekende feiten, kan ons wellicht een gissing doen wagen. De overlevering leert dat Yam toean Belang, die meestentijds te Kota Merangei, maar ook wel te Kota Benai (zie beneden) verblijf hield, na eenige jaren geregeerd te hebben door Atjehers werd aangevallen. De aanleiding daartoe was, dat de vorst van Atjeh de dochter van Gassip's vorst, die buitengewoon schoon was, tot vrouw begeerde. Yam toean Belang weigerde echter zijn dochter af te staan, en het gevolg was dat de vorst van Atjeh een expeditie uitrustte om haar met geweld te halen. Aan Tandjong Belid in de monding der Gassip-rivier gekomen, werden de Atjehers afgeslagen, zoodat zij zonder succes den terugtocht moesten aannemen. Een tweede expeditie van de Atjehers liep gelukkiger voor deze laatsten af; wat niet door geweld kon worden verkregen, geschiedde door verraad. De soekoe Gronggang, wier grond (oetan tanah) aan de tegenwoordige soengei Boewattan gelegen was, werd door de Atjehers overgehaald om den vorst van Gassip te verraden, door hun een anderen weg te wijzen waarlangs zij de Kota Merangei, de verblijfplaats van den vorst, konden bereiken. Die weg leidde langs een soengei, die soengei Boewattan werd geheeten, omdat die voor de Atjehers werd

bevaarbaar(?) gemaakt 1). Werkelijk bereikten de Atjehers de Kota Merangei en de prinses, bekend onder den naam van permaisoeri 2), werd medegevoerd en naar Atjeh overgebracht. De soekoe Gronggang vluchtte naar Mandau, waar zij niet meer vandaan gekomen is, en geen der orang Gronggang zal het sedert dien tijd wagen, de soengei Boewattan of de soengei Gassip in te varen; want onverbiddelijk zou hun lot zijn in de soengei te verdrinken.

Intusschen was Yam toean Belang uitermate bedroefd over deze gewelddadige wegvoering van zijne dochter, de permaisoeri, en ging hij te rade met zijn vier doebalangs om middelen te beramen, haar weder terug te brengen. Zonder aarzelen boden zich de vier doebalangs aan (vooral de houding van Radja Pandjang en zijn zoon 3) wordt hier geroemd), om de prinses in Atjeh te gaan terughalen, en reisden zij met hunne vaartuigen daarheen af. Na eenigen tijd in Atjeh te zijn verbleven, wisten zij het verblijf van de prinses te weten te komen, en besloten zij op zekeren nacht dat verblijf binnen te treden en de prinses mede te voeren. Hun toeleg gelukte volkomen, en zonder dat iemand er iets van bemerkte, brachten zij de ijzeren kist, waarin de prinses steeds werd bewaard, naar hunne vaartuigen. Zij hadden de kist onder hun armen genomen en schijnen daarmeê nog al ruw te werk te zijn gegaan, ten minste de kist was ingedeukt en daardoor de prinses natuurlijk gekneusd. Toen zij dan ook de kist openden, vonden zij slechts haar lijk.

Begrijpelijk is de smart van Yam toean Belang, toen zijn dochter dood bij hem werd teruggebracht. Hij liet voor haar een steenen kist maken, met diamanten versierd. Zij werd in de Kota Merangei begraven, doch haar grafplaats bleef niet ongemoeid, daar eenige jaren later de Atjehers de diamanten, waarmede de kist was versierd, roofden en daarvoor steenen in de plaats stelden.

Verder wordt ons nog uit de geschiedenis van Gassip verhaald, dat Yam toean Belang, ten zeerste bedroefd over het lot dat zijn dochter had getroffen, achtereenvolgens al zijn rijkssieraden, wapens, huisraad, keukengereedschappen enz., kortom alles deed wegwerpen in de soengei Gassip, en dat hij ten laatste van hartzeer overleed, waarna hij in de

---

1) *Boewattan* beteekent *maaksel*, iets dat voor een bepaald doel *gemaakt* of *ingericht* is.

2) Eigenlijk een titel van de Godin Doerga, de *Opperheerscheres*, en vandaar dikwijls gebruikt om voorname vorstinnen aan te duiden.

3) Zij zouden zich voor den strijd geoefend hebben door met tijgers, olifanten en andere wilde dieren te vechten.

gedaante van een slang verblijf hield en nog verblijf houdt in een Kayoe-aroe boom, die thans nog op een 40 vadem afstand van de Kota Merangei wordt aangewezen.

Met den dood van Yam toean Belang, die geen kinderen naliet, had het rijk Gassip opgehouden te bestaan: de bevolking trok zich terug in de uitgestrekte wouden (talang), met de herinnering eenmaal deel te hebben uitgemaakt van een groot rijk, en vol eerbied voor de nagedachtenis van hun vorst en van diens dochter, de permaisoeri, wier graf in de Kota Merangei nog altijd wordt vereerd.

Wij laten het verhaal van die geroofde prinses voor hetgeen het is, en vestigen eerder de aandacht op een feit dat de overlevering o. i. duidelijk doet uitkomen, n.l. de vermeestering en vernietiging van het rijk Gassip door de Atjehers. Het behoeft ons volstrekt niet te bevreemden, dat de Atjehers de Siak-rivier zijn opgevaren; daartoe was immers aanleiding genoeg. Niet alleen de lust tot rooven en plunderen, die de Atjehers, als zeeroovers, kenmerkte, maar ook de omstandigheid dat Djohor aan de mondingen der groote rivieren (Rokan, Siak en Kampar) nederzettingen had, was aanleiding dat de Atjehers, na de inneming van Djohor in 1613, ook die nederzettingen bezochten. Van die invallen van Atjehers, zijn in Siak geen sporen aanwezig, maar aan de Rokan-rivier worden nog plaatsen aangewezen, waar Atjehers versterkingen hebben opgericht (o. a. te Si-arang-arang, ongeveer 6 dagen de rivier op), terwijl even voorbij Tanah-Poetih nog een grafplaats is van een der bevelvoerende Atjehers. De nederzettingen van Djohoreezen aan de mondingen der bovengenoemde rivieren zijn zeker reeds van oude dagteekening; vooral die aan de Siak-rivier, waarlangs de handel met Sumatra's Westkust plaats vond. Het ligt dus voor de hand, dat Djohor zich van de monding dier rivier meester maakte (d. w. z. daar de rechten hief). Het schijnt dat eerst onder Sultan Abd'oel-Djalil inkomsten van de Siak-rivier door Djohor werden getrokken, en dat die inkomsten (de in- en uitvoerrechten) door dezen werden afgestaan aan zijn onechten zoon, Radja Hassan genaamd 1). Het is ook zeer wel mogelijk, dat Radja Hassan zelf naar Seba Aoe, de plaats aan de Siak-rivier waar de tollen werden geheven, is gegaan om die belasting te innen, maar wij betwijfelen zeer of hij daar kwam als koning van Siak, gelijk het heet in een rapport van Matelief 2). Immers hoort men in Siak nimmer ge-

1) Netscher, de Nederlanders, enz., bl. 5.

2) Idem, bl. 14.

wagen van een uit Djohor afkomstigen radja van Siak in dien tijd, erwijl men wel degelijk bekend is met een Djohorschen Sahbandar, die te Seba Aoe verblijf hield. Daarbij is het nu nog een gewoon verschijnsel, dat sommige soengei's als apanage aan vorstentelgen (anak-radja) worden weggeschonken, en zoo zal ook de Sultan van Djohor ten opzichte van de soengei's Rokan, Siak en Kampar hebben gehandeld. Te meer meenen wij de aanstelling van een vorst van Siak door Djohor te mogen betwijfelen, omdat daarmede moeilijk te rijmen valt het bestaan van het Gassipsche rijk, terwijl daarentegen de aanwezigheid van een Sahbandar te Seba Aoe en het gelijktijdig bestaan van een onafhankelijk rijk (Gassip) in de bovenlanden een toestand vormt, volkomen overeenkomende met dien aan de Rokan-rivier, aan welks monding ook een Djohorsche Sahbandar was en waar in de bovenlanden ook onafhankelijke staatjes bestonden. Die rijkjes konden ook zeer goed onafhankelijk blijven; want zij hadden slechts met Djohor te maken, als houder van den sleutel der rivieren waarlangs de handel plaats had.

Gelijk wij reeds opmerkten waren de nederzettingen van Djohor aan de monding der Siak-rivier van ouden datum. Radja Hassan kreeg die rivier in apanage in het begin der 17e eeuw, ten minste in het reisverhaal van Matelief komt een zekere Radja Siak ter sprake 1), waarmede niemand anders dan Radja Hassan kon worden bedoeld. Na dien tijd vernemen wij nog eens dat Radja Hassan, die in dien tijd toch wel in Djohor verblijf zal hebben gehouden, de bemiddelaar was bij het sluiten van den vrede tusschen Djohor en de Portugeezen, in 1610 2), en hierna lezen wij, dat in 1662 Siak geen afzonderlijk vorst, maar een Sahbandar had 3).

Na ons deze korte beschouwing over de nederzettingen van Djohor aan de Siak-rivier te hebben veroorloofd, keeren wij terug tot den tijd, waarin Gassip door de Atjehers werd vermeesterd. Wanneer dit plaats had, kunnen wij uit de overlevering niet nagaan; slechts luidt het verhaal dat toen Gassip door Atjehers werd verwoest, te Seba Aoe een Djohorsche Sahbandar was gevestigd. Dit zou dus geweest zijn, — aangenomen dat in 1662 de eerste Sahbandar te Seba Aoe werd aangesteld, — na 1662 dus nadat Djohor in 1613 was ingenomen door Atjehers, die na dien tijd nog drie malen strooptochten langs de kust ondernamen. Het onge-

1) Netscher, de Nederlanders, enz., bl. 14.
2) Idem, bl. 29.
3) Idem, bl. 33.

rijmde van deze onderstelling springt dadelijk in het oog, en nemen wij daarbij in aanmerking wat wij boven omtrent de positie van Radja Hassan mededeelden, komt het ons vrij wat waarschijnlijker voor, dat de Atjehers kort na de inneming van Djohor in Siak zijn gevallen. De Siak-rivier opvarende, stuitten zij op het rijk Gassip, dat echter te machtig was om in eens te worden overrompeld. De Atjehers zijn toen met grooter macht teruggekomen en daarna geslaagd, volgens de overlevering door verraad, doch vrij zeker door overmacht. Deze laatste gebeurtenis zou dan voorgevallen moeten zijn omstreeks 1615, daar Steven van der Hagen in een brief gewag maakt van een groote Atjehsche vloot, die destijds ook in Djohor is geweest 1).

Wij laten den derden Atjehschen tocht, waarvan de overlevering gewaagt als geschied zijnde met het doel om de edelgesteenten, waarmede de kist (of het graf) van de permaisoeri was versierd, te rooven, buiten bespreking; deze viel wellicht samen met den Atjehschen rooftocht, waarvan in 1635 sprake was 2), zoodat dan ook de dood van Yam toean Belang en de ondergang van Gassip omstreeks dezen tijd moet hebben plaats gehad.

Door de overlevering in verband te brengen met de ons uit de historie bekende feiten, zijn wij dus tot het resultaat gekomen, dat het rijk van Gassip in het eind van de 16e eeuw moet zijn gesticht, terwijl de ondergang in het begin der 17e eeuw moet hebben plaats gehad. De overblijfselen van dat rijk, en meer bijzonder van de Kota Merangei, liggen nog aan den linker-oever van de Gassip-rivier, doch alvorens wij daarvan een beschrijving geven, zullen wij nog kortelings nagaan hoe de toestand van Siak was bij de komst van Radja Ketjil.

Voor zoover ons dit uit de geschiedenis bekend is, hebben de Atjehers wel in Siak hun rooftochten gehouden, maar hebben zij zich daar nooit gevestigd. Geen Atjehsch vorst nam dan ook het gezag in Gassip in handen, en de bevolking van dat rijk verspreidde zich in het binnenland, waar zij tot op heden de zoogen. orang petalangan uitmaakt. Was Gassip alzoo uit den strijd met de Atjehers niet meer levend te voorschijn getreden, anders was het met Djohor, dat zich spoedig herstelde en zijne rechten op de rivier-mondingen behield. Zoo ook op de monding der Siak-rivier, waar steeds, tot op de komst van Radja Ketjil, een Sahbandar te Seba Aoe bleef aangesteld.

---

1) Netscher, de Nederlanders enz., bl. 30.

2) Idem, bl. 32.

Het ligt in den aard der zaak, dat Djohor, meester van de monding der Siak-rivier, ook invloed ging uitoefenen op de bovenstreken, waar alle onderlinge banden door den val van Gassip waren verbroken. Hoedanig die invloed van Djohor is geweest, en tot hoever die invloed zich uitstrekte, zijn vragen die niet volledig beantwoord kunnen worden. Veilig kan men aannemen, dat die invloed slechts ten doel had voordeelen uit den handel met bovenlanders te verkrijgen, door zich den alleenhandel te verzekeren. Evenzeer strekte zich Djohor's invloed slechts uit tot de oevers van de groote rivieren (daaronder de Mandau-rivier), aangezien in het binnenland de bevolking onder haar eigen hoofden, hare ladangs (droge rijstvelden) bebouwde en daardoor genoegzaam in haar levensonderhoud voorzien kon, zoodat zij geen behoefte had met de buitenwereld in aanraking te komen. Uit de kontrakten 1) die de Oost-Indische Compagnie met Djohor sloot, kan men nagaan, dat de Djohorezen maar noode van hun monopolie op de Siak- en Mandau-rivieren afstand deden. Zoo mocht toch de Compagnie geen loodsen opslaan, ja zelfs niet eens in de rivier ankeren. Hooger de rivier op wilde men de Compagnie wel met den handel vrijlaten, daar waarschijnlijk de Djohoreezen, uit vrees voor conflicten, liever niet met de Manicabos (Menangkabauers) in aanraking kwamen. Uit de acte van 3 April 1685 2), tusschen Djohor en de O. I. Compagnie gepasseerd, blijkt dat Djohor's invloed zich stroomopwaarts uitstrekte tot Pasir Sala 3), dat is ongeveer een uur roeiens voorbij het tegenwoordige Pakan Baroe. De Tapongs waren dus van Djohor onafhankelijk, hetgeen ook blijkt uit de omstandigheid, dat de hoofden daar, buiten bemoeienis van Djohor, met de O. I. Compagnie kontrakten sloten omtrent den handel in lijnwaden en de levering van tin 4). Boven Pasir Sala waren dus der O. I. Compagnie minder de handen gebonden, zoodat zij daar zelfs te Petapahan een loge bouwde, om gemakkelijker handel met de Westkust te kunnen drijven.

Zoo was dan de toestand in Siak, en deze bleef tot de komst van Radja Ketjil nagenoeg onveranderd. In de benedenstreken was een Djohorsche Sahbandar te Seba Aoe gevestigd en wij zagen hoe Djohor's

1) Zie Netscher, de Nederlanders enz. Bijl. III, IV en V.

2) Netscher, de Nederlanders enz. Bijl. IV.

3) Iedere rivierbocht (*tandjong*, *rantau* of *pasir*) draagt een eigen naam. In deze streek spreekt men bij het opgeven van afstanden langs de rivier van *tandjong*, in Palembang van *rantau*, in de Rokan en bovenstreken van Siak van *pasir*.

4) Netscher, de Nederlanders enz. Bijl. VI.

invloed zich uitstrekte langs de oevers der Siak- en Mandau-rivieren en stroomopwaarts tot aan de Tapongs. De Tapongs werden bestuurd door orang kaya's (later bandahara's), die zich tot een confederatie aaneengesloten, en in de binnenlanden had men de talang-bevolking, bestuurd door hare eigen hoofden.

En hiermede laten wij de gebeurtenissen in Siak rusten en verwijzen de belangstellenden in de verdere lotgevallen van dat rijk naar de beschrijving die wijlen de heer Netscher daarvan geeft in zijn „De Nederlanders in Djohor en Siak." 1)

- - -

Na den lezer in het voorgaande eenigszins bekend te hebben gemaakt met de lotgevallen van het rijk Gassip, gaan wij thans over tot de beschrijving van een uitstapje, dat wij naar de overblijfselen van dat rijk hebben gemaakt.

Om 7 uur des morgens met een stoombarkas van Siak vertrokken, kwamen wij ongeveer te 10 uren aan de monding der Gassip-rivier, die zich links in de Siak-rivier stort. Tegenover de Koeala (rivier-monding) liggen twee vlotten (rakit), waarop de gemachtigde van den Tongkoe Mangkoe Boemi, rijksbestierder van Siak, zout en ijzerwaren aan de talang-lieden verkoopt, en tevens de aan den Mangkoe Boemi, zij 't dan ook ten onrechte, opgebrachte tapak lawang (10% van het padigewas) en pantjong alas 2) (10% van de boschprodukten) worden geïnd. Daar het reeds te laat was om nog denzelfden dag de soengei Gassip in te varen, bleven wij bij die vlotten liggen, en waren wij in de gelegenheid een en ander omtrent het buitengewone van deze soengei te vernemen van den Baginda, den neef (kamanakan) van den Batin Gassip, die ons op den tocht naar Kota Merangei zou vergezellen, aangezien de Batin zelf door ziekte verhinderd was.

De reden dat wij ons deden vergezellen door dien Baginda, was, dat men over 't algemeen genomen zeer bevreesd is om de soengei Gassip in te varen, omdat men bang is voor de vele booze geesten (hantoes) die zich daar ophouden. Talang-lieden, en in de eerste plaats de afstammelingen van vroeger onder Gassip ressorteerende hoofden, loopen minder

1) Verhand. Bat. Gen., Deel XXXV.

2) De tapak lawang en pantjong alas komen toe aan den eigenaar van den grond (oetan tanah), in casu den Batin Gassip. De rijksbestierder eigende zich dus wederrechtelijk die inkomsten toe. Dergelijke aanmatigingen zijn niet zeldzaam in een inlandschen staat.

gevaar en zijn beter bekend met alles, wat men bij het bevaren der soengei in acht moet nemen, dan andere Maleiers, die dikwerf, zooals men zegt, een bezoek aan de soengei met den dood moesten bekoopen, omdat zij zich schuldig hadden gemaakt aan het schenden van hetgeen hier verboden (pantang) is.

In het gezelschap van den Baginda konden wij dus volkomen gerust zijn, waarom vooral onze inlandsche reisgenooten zeer er op gesteld waren dat hij den tocht medemaakte. Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat de soengei Gassip hare heiligheid ontleent aan de omstandigheid, dat daar voorheen het rijk Gassip zijn hoofdzetel had. Sommige plaatsen in de soengei en ook aan den oever zijn, zooals wij straks zullen zien, meer in het bijzonder heilig (kramat). Boomen aan den kant mogen hier niet worden geveld en evenmin mag er vuilnis in de soengei geworpen worden; want groote onheilen zouden daaruit voortspruiten. Algemeen was dan ook het denkbeeld bij de talangbewoners, toen zij het gedonder van de uitbarsting van Krakatau hoorden, dat dit een gevolg was van het omkappen van boomen en het werpen van vuilnis door lieden van den Tongkoe Mangkoe Boemi, waardoor de hantoes zeer verstoord waren geworden.

In de monding der rivier, waar deze door een buitengewone kronkeling een landtong vormt, heeft men de Tandjong Belid, de plaats waar vroeger de tolboom (pabéan) van het Gassipsche rijk was. Op deze plaats gaan lieden offeren die de vervulling van een of anderen wensch verlangen (bernijat), en men ziet daar een aantal stokjes met lapjes wit katoen, pepandji genaamd, in den grond gestoken. Geheele families gaan daar dikwijls heen om te „bernijat", en daar wordt dan gegeten (kendoeri) en gebeden. Wij brachten ook aan die plaats een bezoek; de Baginda ging dadelijk op de hurken zitten en riep eenige malen Tabé Datoe" (voorouders, zijt gegroet!). Ook de Maleiers die ons vergezelden, zetten zich op de hurken neder en dorsten geen mond open te doen. De plaats zelve leverde, behalve die stokjes, niets bijzonders of merkwaardigs op.

Den volgenden morgen zouden wij, door den Baginda en nog een zestal talanglieden vergezeld, de Kota Merangei en de z.g.n. maqam, de begraafplaats van de permaisoeri, bezoeken. Niet iedereen mag daarheen gaan, en alleen de Batin van Gassip en de Baginda mogen door den hoofdingang de Kota binnentreden 1). Talanglieden mogen de Kota slechts van een anderen kant naderen.

1) Vroeger ook Radja Hadji Amat, die een afstammeling was van den doebalang

Om half zes vertrokken wij met twee kleine sampans (djaloer) en kwamen wij het eerst Tandjong Belid voorbij, waar de Baginda uitriep: „Tabé Datoe, ini toewan Kontroleur Siak, maoe tengok sahadja, dengan soeka hati; djangan di tegoer" 1), om aan de afgestorvenen kennis van onze komst te geven.

Dit gezegde werd iets verder nog eens herhaald, en wij bereikten toen een plaats in de rivier „Loeboek Kawah" 2) genaamd, omdat daar Yam toean Belang een groote braadpan, waarin vleermuizen (*keloeang* 3) werden gebraden, in de soengei wierp. Wij merken hier op, dat het bevaren van de soengei Gassip allerlei bezwaren oplevert; de soengei is zeer nauw en daarbij vol boomstammen, terwijl aan de kanten het rasau (een soort van riet) hoog opschiet. Men kan dan ook slechts kleine platboomde vaartuigen gebruiken, die trouwens ook beter tegen den snellen stroom kunnen opwerken.

Verder opvarende, kwamen wij aan de z.g.n. Loeboek mariam 4), de plaats waar de vorst van Gassip twee kanonnen, tot zijn rijkssieraden (kabesaran) behoorende, in de rivier deed zinken. Radja Hadji Amat zou die kanonnen op de oppervlakte van de rivier hebben zien drijven; bij gelegenheid van een bezoek dat hij aan de „maqam" bracht. De volgende belangrijke plaats die wij passeerden, was de rantau si ara api, waar een zeer sterke stroom gaat en waar vele vaartuigen zijn omgeslagen en de opvarenden verdronken. Daarna kwamen wij aan de tampang-ayam Si Djimbam, waar Si Djimbam, een van Gassips rijksgrooten (orang besar-besar), een kip aan een stokje, dat later een groote boom werd, had vastgebonden. Iets verder op heeft men, op eenigen afstand van den linker rivieroever, in het bosch de overblijfselen van de Kota Benai, waar zich de vorst van Gassip ook wel ophield, en die diende als een voorpost tegen aanvallen van buiten. Hooger opvarende komt men aan de Loeboek ikan tomman Kapala batoe, of de plaats waar vroeger veel ikan tomman (een vischsoort), ten gebruike van den vorst, werd ge-

---

Radja Pandjang. Een dochter van Radja Amat is thans nog in leven en gehuwd met zekeren Tongkoe Bait.

1) d. i. „Gegroet! dit is de Kontroleur van Siak, die eens voor zijn genoegen komt kijken, (tegen ons) ge moet niet vragen (naar 't een of het ander)." De Baginda had ons gezegd dat wij niet te veel op onzen tocht mochten spreken.

2) *Loeboek*, diepe, hier ook breede plaats in de rivier. *Kawah* is een groote braadpan.

3) Het Javaansche *kalong*, onder welken naam de *Pteropus edulis*, wier vleesch veel gegeten wordt, meer algemeen bekend is.

4) *Mariam*, beteekent: *kanon*.

vangen, en verder aan een eilandje, Dapoer si Djimbam, hetgeen gevormd werd, doordat Si Djimbam hier een dapoer (haardstede) met toebehooren in de rivier had geworpen. Rechts komt men vervolgens de Pangkalan 1) roempoet voorbij, waar talanglieden, die overland naar de talang Tebing Tinggi willen gaan, aan wal stappen.

Om negen uur bereikten wij de Pangkalan Klakap pasisir 2), aan den linkeroever van de rivier gelegen, van waar wij verder over land naar de overblijfselen van de Kota Merangei zouden gaan. Hooger de soengei opvarende heeft men nog de soengei Doesoen, waar de soengei Gassip zich splitst; talanglieden, die naar de talang Gassip willen gaan, varen die soengei een eind op, en men kan ook zoo de Kota Merangei bereiken.

De Batin Gassip had echter den Baginda bevolen om te Pangkalan Klakap pasisir aan wal te gaan; daar hij evenwel dien weg niet goed kende, ging hij eerst vooruit om dien te verkennen, en tevens om aan de geesten van onze komst kennis te geven en wat wierook (kamenjan) aan den ingang van de Kota Merangei te ontbranden.

Op de plaats waar wij stil hielden, was de soengei niet zeer breed meer; nu eens moest de sampan over een boomstam worden heengetrokken, dan weer geraakten wij verward in de scherpe doornen van de rottan, die hier aan den soengei-kant welig tiert. Was dit laatste het geval, dan moesten wij voorzichtig ons van de doornen losmaken, daar het verboden is de rottan door middel van een mes te kappen, zoodat wij niet zonder kleerscheuren en schrammen op de Pangkalan aankwamen.

Om elf uren kwam de Baginda terug en verzocht hij ons hem te willen volgen. Vooraf had hij te kennen gegeven, dat wanneer wij aan de pematang (hoogeren grond), meer op het terrein van den eigenlijken bestuurszetel van het oude Gassip, zouden gekomen zijn, niemand meer mocht praten; hij zou ons de merkwaardigheden wel aanwijzen.

Ruim een half uur moesten wij door een moerassigen grond, dikwijls tot aan de heupen in de modder, voortloopen, hetgeen zeer vermoeiend was; de vele wortels van boomstammen maakten den tocht niet gemakkelijker, en het was een ware verademing toen wij op droog terrein kwamen, waar de Baginda ons voorging en wij zwijgend volgden.

De weg, of liever het pad, waarop hier en daar door den Baginda eenige takken, die den doortocht versperden, werden weggekapt, loopt door een bijna ondoordringbaar bosch. Ofschoon daaraan niets bijzonders

1) *Pangkalan* is de plaats, waar een overlandweg aanvangt. *Roempoet* is gras. De Pangkalan roempoet is zoo geheeten omdat daar veel gras groeit.

2) Zoo geheeten naar een Klakapboom, die daar vroeger stond.

was op te merken, passeerden wij de plaats waar weleer orang sakai woonden, die daar de wacht hielden als voorhoede tegen buitenlandsche aanvallers. Iets verder wordt men een tweetal heuveltjes gewaar, die, door een gracht omgeven, de overblijfselen van bentengs moeten zijn, doch die thans met hoog geboomte zijn begroeid. Voortgaande komt men aan een ongeveer 2 1/2 meter breede gracht (parit), die de Kota Merangei met omgelegen terrein omgeeft. Ook hier is alles wat het oog ontwaart, ondoordringbaar bosch, dat zich door niets bijzonders onderscheidt, behalve door de aanwezigheid van een groote hoeveelheid sikei-struiken (gebruikt voor dakbedekking). Hier en daar wees de Baginda ons de plaats waar vroeger een kampong had gestaan, o. a. daar, waar nu een groote struik van dahoen Bengkoewang wordt aangetroffen.

Na ongeveer een uur loopens, kwamen wij aan de Kota Merangei, die door een ± 3 meter hoogen aarden wal is omgeven, doch overigens met zwaar geboomte is begroeid. Na hun kleeren in orde te hebben geschikt, traden de Baginda en zijn gezelschap door een opening in den wal de Kota binnen, en waren wij dadelijk voor de maqam of de begraafplaats van de permaisoeri.

De Kota is grooter dan de Kota Tinggi in Siak en van langwerpigen vorm; niets is hier wat aan een vroegere verblijfplaats van een vorst herinnert. Binnen de Kota is alles hoog geboomte; alleen treft men in de nabijheid van de plaats waar de woning van den vorst moet gestaan hebben, eenige vruchtboomen, als manggistan en doerian, aan. Van steenen overblijfselen geen sprake; ja het is zelfs te betwijfelen of opgravingen nog eenig resultaat zouden hebben, daar het wel waarschijnlijk is dat alles wat van waarde was, is meegenomen, 't zij door de Atjehers, 't zij door de overgebleven hoofden. Er valt echter niet aan te denken om daar met de spade aan 't werk te gaan, want een dergelijke ontheiliging zou groot ongeluk over het land brengen. Toen ik den Baginda vroeg waar de bezittingen, zooals sieraden, huisraad enz., van den vorst van Gassip waren gebleven, was het antwoord, dat alles in de soengei was geworpen en dat die voorwerpen van tijd tot tijd aan de oppervlakte drijven. De voorganger van den tegenwoordigen Batin Gassip moet dit gezien hebben, en heeft ook bij een bezoek, dat hij aan de Kota Merangei bracht, des nachts duidelijk stemmen gehoord en geluiden van allerlei dieren vernomen, die vroeger aan den vorst van Gassip hadden behoord.

Voor de maqam gekomen, verzocht de Baginda ons te gaan zitten, waarop alle aanwezigen een sembah maakten. Daarna sprak de Baginda: „Tabé tabé banjaq; patek sembahkan kapada Doeli spatoe, ini toewan

kontroleur Siak datang mata sahdja, lain tida, dengan soeka hati" 1). Een oogenblik hadden wij gezeten en waren wij tevens uitgerust van onze vermoeiende wandeling, toen de Baginda naar het graf ging, een sembah maakte en eenige onverstaanbare woorden prevelde. Daarna zeide hij, dat wij een wimpel (pepandji) op het graf wilden plaatsen en stak hij een langen stok, met een stuk wit katoen, dat wij hadden medegenomen, in den grond. Verlangend om de grafplaats eens van naderbij te bezien, verbrak ik het stilzwijgen en vroeg den Baginda of dit geoorloofd was. Een kort „tida boleh" 2) was het antwoord, waarmede van zelf genoegen moest worden genomen. Evenwel waren wij toch dichtbij genoeg om de maqam eens te kunnen opnemen.

De grafplaats is een open plek in het bosch en ongeveer 10 meter in het vierkant; de grond is bedekt met dorre bladeren, en in het midden duiden alleen twee steenen gebeeldhouwde paaltjes aan, dat hier een graf is. Deze paaltjes hebben den vorm van een klaverblad en waren reeds groen van ouderdom geworden; behalve de paaltjes zagen wij nog een langwerpigen steen, ter grootte van twee bij één decimeter, welke steen een der vele was, die de Atjehers in de plaats van de edelgesteenten hadden gesteld. Na weder een sembah te hebben gemaakt en wat pisang op het graf te hebben nedergelegd, verliet de Baginda en ook wij, de maqam, en maakten wij nog een wandeling om de Kota, waarbij wij nog opmerkzaam werden gemaakt op den bijna verganen kayoe-aroe-boom, die zich op ± 40 meter van den aarden wal bevindt, en waarin de geest van Yam toean Belang in de gedaante van een slang voortleeft. Wij mochten dien boomstam niet naderen, daar eenigen tijd geleden de Batin Gassip een droom had gehad waarin hem was geopenbaard, dat die boom niet meer mocht worden bezocht. Wij keerden langs den weg dien wij gegaan waren, naar onze vaartuigen terug. Waren wij ook al teleurgesteld in onze verwachtingen omtrent hetgeen de overblijfselen van Gassip ons zouden te aanschouwen geven, toch hebben wij hier de sporen gevonden van een oude vorstenverblijfplaats, waarvan de overlevering gewag maakt. Buiten twijfel is de Kota Merangei, met haar kolossale aarden omwalling, zooals wij die nog hebben aangetroffen, een deugdelijke versterking geweest, en heeft ook al de tijd alles her-

1) D. i. „Vele groeten; ik geef aan uwe doorluchtigheid kennis, dat de kontroleur van Siak zijn opwachting komt maken en maar eens voor zijn pleizier komt kijken! anders niet."

2) D. i.: het mag niet.

schapen in een ondoordringbaar woud, men kan toch niet ontkennen, dat hier de bewijzen van menschelijken arbeid aanwezig zijn.

Om half twee waren wij weder ingescheept en, voortgestuwd door een sterken stroom, die de passage langs de vele boomstammen en ondiepten nog al gevaarlijk maakte, bereikten wij tegen vier uren de Siak-rivier, terwijl wij nog dienzelfden dag naar Siak terugkeerden.

AANHANGSEL.

De Orang Sakai treft men thans nog aan in boven-Mandau en Kota Inten (Koenta). Het laatste is een rijkje aan de boven-Rokan-rivier; de soengei Mandau, die haren naam aan het land langs hare oevers mededeelt, is de voornaamste rechter-zijtak van de Siak-rivier. Tot dicht bij haren oorsprong kan men met een stoombarkas komen en houdt men steeds 4 à 5 vadem water. Zij ontstaat uit de Tasik Peringgong (een meer) en wordt gevoed door de soengei's Bringin en Panassa rechts en de soengei's Bekalla, Beloetoe en Sangsam links. De soengei's Bringin, Panassa, Bekalla en Sangsam kan men ongeveer twee uur ver met een kleine stoombarkas binnenvaren. Eigenaardig is het dat die verschillende riviertjes hun loop hebben door zoogenaamde tasiks of meren, die de namen van de soengei's dragen. De tasik Bringin is wel het grootste; men stelle zich hier echter geen meer voor in den eigenlijken zin des woords, maar liever een groot moeras, waarin dikwijls 3 à 4 vier vadem water staat. Het water is stilstaand en het voor 't meerendeel ontbladerde struikgewas, dat in het meer wordt aangetroffen, geeft daaraan een buitengewoon doodsch aanzien. Ook zij hier nog vermeld, dat langs de Mandau-rivier de uitstekendste rottan-soorten welig tieren en dat in de omliggende wouden deugdzame houtsoorten in overvloed aanwezig zijn.

De orang sakai van boven-Mandau zijn verdeeld in vijf soekoe's, nl. de soekoe's Bringin, Panassa en Tingginan, die hun grond (oetan tanah) aan den rechteroever, en de soekoe's Beloetoe en Bramban, die hun grond aan den linkeroever van de Mandau-rivier hebben. De orang sakai van Kota Inten zijn verdeeld in 8 soekoe's, die ieder hun eigen hoofd hebben, dat den titel van Batin draagt en zijne aanstelling ontvangt van den vorst van Kota Inten. Collectief heeten die batins „de Batin De-

lapan" 1), in onderscheiding van „de Batin Lima," zooals de hoofden der orang sakai in boven-Mandau heeten en die hun aanstelling van den Sultan van Siak ontvangen.

Laatstgemelde batins zijn allen gelijk in rang en hebben allen dezelfde bevoegdheid, wat het afdoen van kleine zaken betreft; zij leggen boeten op, ieder voor zoover zijn eigen soekoe betreft, tot 80 realen (48 gulden), terwijl grootere zaken door zekeren Nakoda Ma Saleh, die door den Sultan is aangewezen om in zijnen naam toezicht te houden, voor den Karapatan te Siak worden gebracht. Bij overlijden wordt de batin opgevolgd door zijn kamanakan (oudsten neef van zusters kant) en dit is ook de regel van opvolging bij de mindere hoofden, Anten-Anten en Manti, die men bij elke soekoe aantreft en die resp. tot 20 en tot 10 realen boeten mogen opleggen. Zaken van eenig aanbelang komen echter onder deze boschmenschen, wier eerlijkheid en goede trouw boven allen twijfel verheven zijn, niet voor. Iedere soekoe heeft haar eigen grond, waarop de anak boewah hun ladangs aanleggen 2) en boschprodukten inzamelen. Als bezitter van de oetan tanah heeft de batin het recht op de tapak lawang en pantjong alas 3), die echter maar zelden worden opgebracht. Ook de sialangs (bijenwasboomen) komen den batin toe, maar de vinder krijgt het recht om bijv. gedurende een jaar honig en was te verzamelen, of wel hij houdt den boom voor zich en geeft den batin een deel van den honig en de was, die hij inzamelt. Buiten de genoemde inkomsten hebben de hoofden het recht kleine diensten van hunne onderhoorigen te vorderen, o. a. het bebouwen van hun rijstvelden enz., doch nooit meer dan 4 dagen arbeid per jaar en per huisgezin.

In aanmerking genomen hoe volgens de overlevering (zie bl. 221) de orang sakai in Mandau gekomen zijn, spreekt het van zelf dat de hoofden vroeger ondergeschikt waren aan- en ook hun titel (gelar) ontvingen van den panghoeloe Mandau. In lateren tijd is echter in die verhouding verandering gekomen en thans staan zij met dezen in rang gelijk.

De onderhoorigen (anak boewah) van de batins van Bringin, Panassa en Tingginan zullen ongeveer 200 in aantal zijn, en die van de batins van Beloetoe en Bramban omstreeks 290.

De Batin delapan, wier gebied, gelijk wij boven mededeelden, in Kota

---

1) *Delapan* beteekent *acht* en *lima* beteekent *vijf*.

2) Zij mogen ook ladangs aanleggen op den grond van andere soekoe's met vergunning van den betrokken batin.

3) Zie noot 2 op blz. 229.

Inten gelegen is, zouden ± 320 huisgezinnen (klamin) of ± 1600 onderhoorigen hebben, zoodat men, hierbij gevoegd het aantal anak boewah van den batin Prawang (zie boven bl. 221), dat op ± 50 wordt geschat, tot een gezamenlijk getal van 200 + 240 + 1600 + 50 = 2090 orang Sakai komt.

De verplichtingen van de orang sakai der Batin lima tegenover den Sultan van Siak bestaan in het opbrengen der „barang larangan," waaronder zekere zeldzame voortbrengselen, als gading (ivoor) 1), goeliga (bezoar), tjoela (het schaamdeel van sommige dieren, vooral van den eekhoorn), toemboe badah (hoorn van den rhinoceros) enz. worden verstaan. Om olifanten te vangen leggen de orang sakai op een plaats suikerriet neer, dat uitgehold en met toeba (plantaardig vergif) is gevuld. Wanneer zij zien dat het riet is opgegeten, volgen zij het spoor van den olifant, die door het vergif bedwelmd, of somtijds gedood, van zijn tanden wordt beroofd. De Batan delapan hebben dezelfde verplichtingen tegenover den vorst van Karang Inten. Goeliga (bezoarsteen), wordt alleen in 't gebied van de batins van Beloetoe en Bramban en der Batin VIII, in de ingewanden van den oemei, een soort van stekelvarken, aangetroffen. Een viertal personen, die vooraf eenige voorzorgen moeten nemen en bijv. niet in het huis waar iemand bevallen of pas gestorven is, mogen komen, daar in dat geval de steen bij het aanvatten dadelijk zou verdwijnen, begeven zich in het bosch om de zoo kostbare goeliga te zoeken. Zien zij nu een plaats, gewoonlijk in den grond onder de wortels van boomen, waar een oemei zich ophoudt, dan wordt voor de opening van het gat een net gespannen en een kleine hond in het hol gejaagd. De oemei komt dan naar buiten en wordt onmiddellijk gedood; zelden treft men dan in de ingewanden de goeliga aan (één keer op de honderd), maar men beloont zich voor de moeite door het beest op te eten, hetgeen echter niet plaats heeft als een bezoar gevonden is, daar het vleesch dan bitter smaakt.

Alhoewel de waarde van die bezoarsteenen van *f* 50 tot *f* 1000 varieert, ontvangen de vinders slechts een paar dollars, een baadje, een broek en een stuk wit goed van den Sultan, zoodat de lust om goeliga te gaan zoeken niet bijzonder groot is en het dan ook aan toeval moet worden toegeschreven, als er eens een wordt gevonden.

Behalve de levering van de barang larangan, zijn de orang sakai verplicht om den Sultan om niet hout te leveren; doch de Sultan kan hen niet

1) Slechts van één der tanden van den olifant verkregen.

naar Siak oproepen, zooals b. v. wel het geval is met de talang-bevolking. Daarbij zijn de orang sakai verplicht zout en ijzerwaren tegen een bepaalden prijs van den Sultan te koopen. De verkoop van die artikelen is verpacht aan een chinees, die aan de Mandau-rivier, over de monding van de soengei Oelak 1), verblijf houdt.

De orang sakai wonen diep het binnenland in, waar zij rijst en oebi aanplanten voor hun levensonderhoud; in den laatsten tijd komen zij meer in aanraking met de Maleiers van de benedenstreken, waardoor zij meer geciviliseerd (?), althans minder schuw zijn geworden. Dit laatste is echter alleen het geval met de anak boewa der Batin V; die van de Batin VIII komen niet uit hunne bosschen te voorschijn. Zij zijn slecht gehuisvest en leiden een zwervend leven; hebben zij een paar jaar ergens ladangs aangelegd, dan verhuizen zij naar een andere plaats. Naast hunne woningen planten zij suikerriet, pisang, oebi, sirih (want ook zij kauwen het betelblad) enz. aan, en mislukt de rijstoogst geheel of gedeeltelijk, dan voeden zij zich uitsluitend met oebi. Door meerdere aanraking met Maleiers hebben zij langzamerhand hun kleeding, bestaande uit een stuk boomschors om de lenden gebonden en tusschen de beenen doorgehaald (tjawat), verwisseld met broek en baadje. De wapenen die zij gebruiken maken zij zelf; de voornaamste zijn de kris en de koedjoer, een lans met een breed, spits toeloopend ijzer aan de punt. Zij zijn liefhebbers van tabak, sirih en varkensvleesch, terwijl zij zich somtijds ook wel eens een hond laten smaken. De vrouwen dragen armbanden van koper of zilver (gelang), en schijfjes in de ooren (soewang), terwijl zoowel mannen als vrouwen hun tanden vijlen. Als een bijzonderheid moet worden opgemerkt, dat de vrouwen hier op lateren leeftijd nog armbanden dragen (tot vijf toe), hetgeen bij oude vrouwen onder de Maleiers niet voorkomt.

Onder de ziekten waaraan zij onderhevig zijn, is de pokziekte de voornaamste; zij ontvluchten den zieke, en laten hem over aan de behandeling (?) van hen, die reeds zijn aangetast geweest. In het huwelijk volgen de kinderen de soekoe van de moeder en de verdeeling van erfenissen heeft plaats volgens de menangkabausche adat, die hier in bijna alle opzichten wordt gevolgd. Dit is trouwens niet te verwonderen, wanneer men bedenkt dat de sakai's van de Westkust afkomstig zijn.

Een godsdienst hebben de orang sakai niet; althans het Mohamme-

1) De eerste rechterzijtak van de Mandau-rivier; haar opvarende komt men aan de tapioca-onderneming van zekeren Said Yoenis, een arabier te Singapore.

danisme heeft zich nog niet onder hen verspreid. Het schijnt echter dat, zooals bij de meeste onbeschaafde volken nog het geval is, de afgestorvenen een bijzonder voorwerp van vereering zijn. Alvorens de dooden worden begraven, slaan de familieleden zich met een mes boven op het hoofd (overdwars), zoodat het bloed er uitvloeit 1). Dat bloed laten zij dan op het aangezicht van den overledene druppen. Bij de sakai's van Kota-Inten komt nog het gebruik voor, dat gedurende 7 nachten door de bloedverwanten bij het lijk van den afgestorvene wordt gewaakt, nadat dit reeds is begraven. Lang zal het echter wel niet duren of deze heidenen zullen tot den Islam worden bekeerd, en daartoe zal vooral veel bijdragen hun omgang met maleische handelaren, die tegenwoordig meer hun koopwaren naar de bovenstreken brengen en daardoor een koopzuchtigen boschbewoner dikwerf in het ongeluk storten. Want kan de kooper na den bepaalden termijn zijn schuld niet betalen, dan schiet er niet anders voor hem over dan pandeling te worden van den schuldeischer, wiens speculatie op de koopzucht en de weinige achterdochtigheid van den sakai dan volkomen is gelukt.

1) Bij sommige sakai's moet door die marteling bijna al het hoofdhaar zijn verdwenen.

Siak,
21 April 1884.

NEDERLANDS BEVOLKING.

DOOR

J. KUYPER.

De kracht van het land bestaat grootendeels in het bevolkingcijfer, want wat baten groote uitgestrektheden vruchtbaar land, als er geen handen beschikbaar zijn om er de vruchten van te oogsten. Dit heeft echter ook een grens; er zou overbevolking kunnen worden geboren, doch tot heden kan men, in Europa althans, nog geen land aanwijzen, dat teruggaat, omdat het aan overbevolking zou lijden. Wellicht dat enkele deelen van China in dat geval verkeeren, maar wij zouden er meer van moeten weten, alvorens het vonnis in hoogst ressort uit te spreken. Zeker is het dat ons land nog niet door die kwaal getroffen wordt, al staan wij op eene der hoogste sporten wat de dichtheid der bevolking aangaat. Men zie slechts rondom ons, en de uitgestrekte woeste heigronden, onbebouwde veenen, braakliggende landerijen, op droogmaking wachtende veenplassen bieden nog veel beschikbare ruimte aan, terwijl de werkelijk bebouwde gronden, met volkomen beleid en overleg bewerkt, nog vrij wat meer zouden kunnen opleveren, dan thans het geval is.

De laatste tienjarige volkstelling leerde ons dat op elke 1000 hektaren 1216 bewoners voorkwamen, doch tevens dat de dichtheid niet overal dezelfde was: op datzelfde hektarental telde men in Zuid-Holland 2659, in Noord-Holland 2456, in Utrecht 1385, in Groningen 1102, in Limburg 1086, in Zeeland 1057, in Friesland 993, in Gelderland 919, in Noord-Brabant 910, in Overijsel 817 en in Drente slechts 446 bewoners. En dan hebben wij de verscheidenheid nog slechts ten halve geschetst. Geven wij ons de moeite tal van cijfers te bewerken en op het voetspoor van de heeren Drn. Wagner en Behm, de gevonden uitkomsten in kaart te brengen, dan zien wij nog veel duidelijker hoe het bevolkingcijfer in verschillende streken uiteenloopt.

Op bijgaand karton der groote kaart leveren wij eene proeve van hetgeen Nederland ons bij zulk eene bewerking te zien geeft. Zoo bevat

Zuid-Holland dichtbevolkte streken, met meer dan 100 inwoners op elke honderd hektaren, vooral langs Rijn en Maas, Lek en Merwede. Nergens is het land schaarscher bevolkt dan met ruim 75 zielen per 100 hektaren, tenzij aan duinzoom en in den Biesbosch, voor zoover die tot dit gewest behooren. — Noord-Holland geeft reeds heel wat anders te zien: Amstel, Spaarne en Zaan lokken de meeste bewoners tot zich, ruim 100 per 100 hektaren. Evenzoo deelt het Gooiland en het noordoostelijkst deel van West-Friesland en Drechterland in die gunst; maar terwijl ten noorden van Alkmaar en langs den oostelijken kustzoom dit cijfer tot ruim 75 daalt, telt men in een deel van het centrum van dit gewest, meestal aan veeteelt gewijd, slechts ruim 50 inwoners op dezelfde oppervlakte, en op de meeste eilanden en langs den duinkant een minimum van minder dan vijftig. — Utrecht levert ook zeer groote verscheidenheid op; het midden is zeer dicht bevolkt, het westen ook nog vrij sterk, maar het oosten is in dit opzicht minder begunstigd; wij bespeuren daar duidelijk dat wij de vette kleigronden en de grasrijke veengronden verlaten hebben. — Groningen is behalve in de weinig ontgonnen zuidoostelijke deelen en op de kweldergronden langs de Wadden vrij gelijkmatig dicht bevolkt; de veenkoloniën bereiken het maximum, en het Westerkwartier daalt daarentegen tot 50 à 75 inwoners per 100 hektaren. — In Limburg, dat Groningen op den voet volgt, is het verschil veel meer in 't oog springend; het zuiden is bijzonder goed bevolkt, op den vruchtbare löss-bodem leven meer dan 100 zielen per 100 hektaren; noordelijker vermindert dit cijfer, maar blijft langs de Maas nog doorgaande veel hooger dan op de heiden en moerassen langs de Noord-Brabantsche en Pruisische grenzen, alwaar het minimum heerscht. — Daarentegen is de bevolking in Zeeland bijna overal gelijkmatig verdeeld: behalve in de duinstreken vindt men allerwege ruim 75 inwoners op de 100 hektaren; op Tolen, in zuidwestelijk Walcheren en in het oosten en westen van Zeeuwsch-Vlaanderen zelfs ruim 100. — Friesland is in het zuidwesten het schraalst bevolkt: dit is het meerrijkste gedeelte; het grooter deel van het gewest telt meer dan 50 inwoners op de 100 hektaren, in het noordoosten stijgende tot ruim 75 en in het noordwesten zelfs tot meer dan 100. — Gelderland biedt eene verbazende afwisseling aan: tusschen Maas, Waal en Rijn en langs den IJsel bereikt menig streek het maximum; de overige kleigronden nabij die stroomen, in het zuiden van de Graafschap en langs de Zuiderzee tellen ook nog vrij dichtbevolkte streken, namelijk boven de 75 inwoners; dan volgen minder goed bevolkte oorden, terwijl de hooge Veluwe en een groot deel van de Graafschap het minimum

aantoonen, met uitzondering van de oase Apeldoorn. — In Noord-Brabant bepaalt het maximum zich tot enkele oorden: de Langstraat, de omstreken van Breda, Tilburg en Eindhoven, en een deel van het Maasland; goed bevolkt is een vrij aanzienlijk gedeelte van het westen en noorden; ruim 50 inwoners per 100 hektaren telt voorts het grooter deel der provincie, alwaar alleen het minimum wordt aangetroffen op een breeden zoom langs de Limburgsche en Belgische grenzen, dus in het Peel- en heidekwartier. Natuurlijk deelt de Biesbosch ook in die ongunst. — Overijsel is ook zeer verschillend bevolkt: langs den IJsel en in het noorden treffen wij dichtbevolkte streken aan, ook Almelo en Enschede vormen volkrijke oasen met hare onmiddellijke omstreken; matig bevolkt is Twente voor het grootst gedeelte en de noordwestelijke helft van Salland; het minimum vindt men in een deel van Twente, het overige Salland (dus juist het midden van het gewest met zijne heuvelachtige heidevelden) en een waterrijk gedeelte van het land van Vollenhove. — Drente eindelijk is over het algemeen schraal bevolkt: geen 50 inwoners op de 100 hektaren. Zeer gunstige uitzonderingen, waar het maximum bereikt wordt, treft men aan in de omstreken van Meppel, te Hoogeveen en langs de Smildervaart, terwijl de krachtige ontginning van eenige veenen in het noordoosten ook nog streken kan aanwijzen met ruim 75 inwoners op de 100 hektaren. — Bovenstaande cijfers hebben betrekking op de geheele bevolking, onverschillig of die gevestigd is in steden, aanzienlijke vlekken of dorpen, maar uitsluitend ten plattenlande is de verhouding weder anders, want de dichtheid op elk honderdtal hektaren is daar als volgt: Zuid-Holland 111, Limburg 86, Friesland 84, Noord-Holland 81, Zeeland 80, Groningen 76, Gelderland 72, Utrecht 71, Noordbrabant 70, Overijsel 58 en Drente 40; in het Rijk gemiddeld 75.

Zeer opmerkelijk is de bewegelijkheid der bevolking in de verschillende gewesten. Het spreekt van zelf dat er uit de landelijke provinciën meer personen naar de steden stroomen dan omgekeerd. Wij komen daarop later uitvoerig terug, doch wenschen hier eenige belangwekkende getallen mee te deelen omtrent de menigvuldigheid der verplaatsing van personen en gezinnen. In 1882 b. v. vertrokken 164,989 lieden uit de gemeente hunner woning naar eene andere binnen de provincie, 85,491 naar eene andere provincie, 15,582 naar den vreemde: dus verhuisde één van elke 16 ingezetenen naar een ander oord, en derhalve is een groot gedeelte der bevolking van de verschillende gewesten niet in de provincie zelve geboren; dit loopt echter zeer uiteen, want in Friesland is kwalijk $^1/_{23}$, in Drente ongeveer $^1/_5$ der bevolking buiten de provincie geboren.

In vergelijking hiermede is het deel der bevolking dat uit andere landen herkomstig is, zeer gematigd; volgens de laatste volkstelling waren hier gevestigd ruim 42,000 Duitschers, ongeveer 19,000 Belgen, ruim 1600 Britten en 5320 uit andere vreemde landen, te zamen nog geen zestigste gedeelte van de geheele bevolking uitmakende. Evenzoo is het aantal landverhuizers doorgaans zeer beperkt, in 1884 slechts 3729 bedragende, waarvan de meerderheid uit Friesland en Zeeland afkomstig is; het cijfer was in de laatste daaraan voorafgaande jaren wel grooter geweest, maar bereikte hier toch nimmer een onrustbarende hoogte.

Het is ons doel volstrekt niet om het bevolkingcijfer van ruim 4 millioen zielen zoo veelzijdig mogelijk te ontleden, want dat behoort uitsluitend te huis op het gebied der statistiek, maar toch willen wij den lezers van dit Tijdschrift, die zich in deze studie niet verdiepen, doch eenigermate bekend willen wezen met den loop en den toestand der bevolking van Nederland, eenige verhoudingen meedeelen, die uit een strikt aardrijkskundig oogpunt stellig belang zullen inboezemen, al bepalen wij ons grootendeels tot globale opgaven, welke gemakkelijk in het geheugen kunnen bewaard blijven.

Zoo blijkt het dat de mannelijke bevolking door de vrouwelijke met 1 à 2 pct. wordt overtroffen. Vooral in de groote steden is deze vrouwelijke overmaat aanzienlijk, op het platte land is het verschil doorgaans kleiner; zelfs is in Gelderland, Noord-Brabant, Overijsel, Limburg en met name in Drente de verhouding gunstiger voor de mannen. Waaraan dit is toe te schrijven werd ons nog niet opgehelderd; men kan toch dit verschil in de onderscheidene gewesten niet verklaren door den toevloed van vrouwelijk dienstpersoneel naar de steden. Het is trouwens een bekend feit, dat in bijna alle Europeesche landen die overmaat van vrouwen wordt waargenomen, niettegenstaande er meer jongens dan meisjes worden geboren, maar reeds vóór het 5de jaar is de verhouding ten gunste der laatste gekeerd. Dit is een afdoend bewijs dat de onderstelling van vroegere jaren ongegrond is, toen men het aan de menigvuldige oorlogen toeschreef, dat het aantal mannelijke bewoners zooveel geringer is. Bij de laatste volkstelling telde men 1,972,744 mannen en 2,009,143 vrouwen, en volgens de bevolkingsregisters op 1 Januari 1884 2,090,850 mannen en 2,134,215 vrouwen.

Merkwaardig is ook het verschil in de geboorten en sterfgevallen in de onderscheidene gewesten, want, terwijl de geboorten in Zuid-Holland en Zeeland 4,43 en 4,27 % der bevolking bedragen, dalen die in Gelderland en Limburg tot 3,48 en 3,43 %. Dit berust op eene becijfering over

een tiental jaren, die tevens aantoont dat de sterfgevallen afwisselden van 3,07 % in Zuid-Holland tot slechts 2,27 en 2,21 % in Drente en Friesland. Het grootste geboortecijfer wordt dus in Zuid-Holland opgewogen door het grootst aantal sterfgevallen, maar in de overige gewesten loopen die verhoudingscijfers uiteen, zoodat men die getallen volstrekt niet als basis eener berekening van de toeneming der bevolking kan aanwenden: daartoe zijn de verhuizingen van de eene provincie naar de andere van te grooten invloed.

Van deze groote verscheidenheid in de verhouding der geboorten en sterfgevallen is waarschijnlijk het gevolg dat de krachtige leeftijd van 30 tot 50 jaren niet overal even ruim is vertegenwoordigd; hij is zoowel wat mannen als vrouwen betreft het best vertegenwoordigd in Noord-Holland en Noord-Brabant, het minst in Groningen en Friesland. Jammer genoeg dat weinig meer dan de helft van de bevolking den krachtvollen leeftijd van 23 jaar bereikt, zoodat zij zich voor de verschillende leeftijden aldus laat verdeelen:

	Beneden het jaar	1–5 jaar	6-12 jaar	13-18 jaar	18-30 jaar	30–50 jaar	Boven 50 jaar
Mannen	3.—	11.6	15.7	11.9	20.2	23.4	14.2 pCt.
Vrouwen	2.9	11.2	13.7	11.6	19.8	24.4	16.4 „

Van de geheele bevolking zijn toch ruim 32 % gehuwd, en die verhouding is zeer gunstig in Zuid- en Noord-Holland, het ongunstigst daarentegen in Noord-Brabant; die uitersten wisselden in zeker jaar af van 35 tot 28 % in verschillende provinciën; over een vijfentwintigtal jaren bleek het nog duidelijker waar in verhouding der bevolking de meeste huwelijken werden gesloten; dit bleek te zijn in Noord-Holland (1 op de 117 bewoners), Zeeland en Groningen (1 : 122) en Zuid-Holland (1 : 123); de minste in Limburg (1 : 152) en Noord-Brabant (1 : 154); doorgaans is het getal huwelijken betrekkelijk grooter in volkrijke gemeenten dan in kleine gemeenten.

Van de huwelijken valt voorts nog menige bijzonderheid te vermelden, doch wij beperken ons tot de volgende meedeelingen: van de jongmans huwden 95 % met jonge dochters, van de jonge dochters 90 % met jongmans. Verreweg het grootst gedeelte, ongeveer 75 %, huwden op den leeftijd van tusschen 21 en 30 jaar, terwijl bij weinig minder dan 90 % der huwelijken de man de vrouw in leeftijd overtrof. In de laatste 15 jaar greep één huwelijk plaats op de 128 bewoners; die verhouding is telkens minder gunstig, want in 1870 was die nog 1 : 125, in 1884 slechts 1 : 139; in laatstgenoemd jaar werden 30,528 huwelijken gesloten.

De juistheid der hierboven meegedeelde statistieke cijfers is aan geen twijfel hoegenaamd onderhevig, doch nu wij die uitkomsten kennen, doet zich de vraag voor, of de ijverige en grondige beoefenaars der statistieke en aardrijkskundige wetenschappen wel mogen rusten vóór dat zij hebben trachten op te helderen, waaraan de telkens en telkens weder voorkomende afwisselingen in de verhoudingen der verschillende gewesten moeten worden toegeschreven; een feit waarop wij enkele malen wezen en dat ons soms zou doen denken, dat men met geheel uiteenloopende volkeren rekening had te houden.

De huisgezinnen bestaan in geheel Nederland uit ongeveer 5 personen; toch merkt men hier weder op dat in Gelderland, Overijsel en Drente de gezinnen over 't algemeen iets talrijker zijn dan in de overige provinciën, ook is in de gemeenten ten plattenlande het gezin gemiddeld iets grooter dan in de steden en groote gemeenten. Dooréèngenomen wonen 6 gezinnen in vijf huizen (of schepen); het spreekt van zelf dat deze verhouding veel gunstiger is op 't land dan in de steden, alwaar de beperkte ruimte hoe langer zoo meer de toevlucht doet nemen tot splitsing der huizen in meer dan ééne woning. Tijdens de laatste volkstelling telde men 9402 tot woning strekkende schepen, bewoond door ruim 50,000 zielen; het talrijkst in Friesland, Zuid-Holland, Groningen en Noord-Holland.

De bevolking kan men naar de kerkgenootschappen (in groote groepen) indeelen als volgt in percenten der geheele bevolking:

in	Protestanten.	R.-Katholieken. (incl. Oud-Roomschen)	Israëlieten.	Alle overige.
1829	59.11	38.99	1.78	0.12
1839	59.58	38.47	1.83	0.12
1849	59.69	38.34	1.92	0.05
1859	60.65	37.30	1.93	0.12
1869	61.27	36.68	1.90	0.15
1879	61.55	36.02	2.04	0.39

zoodat er toen aanwezig waren 2.469.814 Protestanten, 1.445.388 Roomsch-Katholieken, 81.693 Israëlieten en 15.700 tot een ander of tot geen kerkgenootschap (12.253) behoorende; opmerkelijk is de toenemig der Protestanten in tegenoverstelling van de R.-Katholieken, maar vooral de verbazende toeneming in het laatste tiental jaren van hen die tot geen kerkgenootschap behooren.

Omtrent de middelen van bestaan zijn in de laatste jaren enkele uitvoerige statistieken uitgegeven, meestal uitsluitend geput uit de registers

der patentplichtigen, derhalve zeer nauwkeurig maar toch zeer onvolledig, omdat landbouw, vrije kunsten, onderwijs en nog vele andere belangrijke takken van bedrijf aan het patentrecht ontsnappen; wij bepalen ons dus tot eene globale indeeling der mannelijke bevolking van boven de 16 jaar: 20 % zijn landbouwers, 26 % vinden bezigheid in de nijverheid; bijna 12 % in den handel; 18 % oefenden ambachten uit; 2% wijden zich aan eeredienst, onderwijs en wetenschap; 1/2 % zijn geneeskundigen en apothekers; bijna 2 % ambtenaren; 2 1/2 % militairen; tot den huisdienst behooren ongeveer 3 %; renteniers en gepensioneerden samen bepalen zich tot 0.7 %, terwijl 14 % verklaren geen beroep te hebben, hiertoe behoort de breede reeks van daglooners, sjouwerlieden enz.

Nu wij zonder al te veel cijfers aan te halen, eenigermate kennis gemaakt hebben met de bevolking, willen wij ons wat uitvoeriger bezig houden met een hoogstgewichtig moment, en de toe- of afneming dier bevolking nagaan.

Wij leven immers in een tijd van rustelooze navorsching, en een der onderwerpen die terecht veler aandacht trekken, is ongetwijfeld de loop der bevolking in de laatste jaren in de verschillende landen van Europa. De geregeld wederkeerende officieele volkstellingen leveren eene kostelijke gelegenheid tot vergelijking en bijna zonder uitzondering ontwaart men toeneming, en wel eene toeneming die in de onderscheidene landen eene regelmaat te aanschouwen geeft, welke verwondering baart, vooral omdat de stijging lang niet overal dezelfde is, en men soms, ja dikwijls, in verlegenheid is om de vraag te beantwoorden, waarom hier de jaarlijksche toeneming 1 pct. bedraagt, elders 1/2 pct., weder elders 1 1/2 pct.; en toch vindt dit onafgebroken plaats en blijven de verhoudingen onafgebroken dezelfde. Prachtige „essays", doorwrochte artikelen vindt men over dit hoogstbelangrijke onderwerp in menig solied tijdschrift of „revue", en het ligt niet in ons doel daarnaar een onderzoek in te stellen; wij wenschen ons te beperken tot eene beantwoording der vraag: hoe en wáár de bevolking van ons land toeneemt, of werkelijk de groote steden eigenlijk de eenige plaatsen zijn waar die toename aanzienlijk is, en of deze zich dus werkelijk geheel ten koste van het platteland ontwikkelen?

Wij kunnen het toch uitvoerig geboekstaafd zien, dat elders — met name in Frankrijk — de bevolking op het land afneemt en alleen in de groote steden vermeerdering is te vinden; een hoogst ongunstige gang van zaken, zoowel uit een moreel als uit een oeconomisch gezichtspunt.

Is dit nu werkelijk het geval, vindt dit ook in Nederland plaats?

Men begrijpe ons wèl. Het lijdt geen twijfel dat de groote steden aan

trekkingspunten zijn en blijven; allerlei nuttige inrichtingen zetelen dáár, ontwikkeling van den geest wordt dáár het meest bevorderd, monumenten en grootsche werken worden dáár gebouwd, de amusementen lokken renteniers en anderen, de kans van onopgemerkt een slag te slaan doet er den vagebond heentrekken, de hoop er ook een stuk brood te vinden rijpt het besluit van den handwerker dáár eens zijn geluk te beproeven; tal van redenen zijn dus aanwezig om veel plattelanders naar de groote centra van verkeer te lokken, en het blijft dus alleen de vraag of de toestrooming zóó belangrijk is dat het platteland er onder lijdt en zich de noodige werkkrachten ziet onttrekken.

Onder alle landen van ons werelddeel is wellicht Nederland het meest geschikt om in die richting een onderzoek in te stellen; immers de uitgestrektheid is niet te groot, het aantal gemeenten niet te talrijk om een overzicht mogelijk te maken; het bezit vrij wat bloeiende groote steden en de landbouw wordt er niet overvleugeld door de nijverheid, het ligt te midden van het beschaafd westelijk Europa, verkeert in normalen toestand, en derhalve wat dáár voorkomt zal ook in meerdere of mindere mate op andere normale landstreken van toepassing zijn.

Die overtuiging schonk ons den moed en den lust om de duizende getallen bijeen te brengen en de kaart te vervaardigen, waaruit wij onze besluiten trekken en waardoor wij ze voor de lezers en beschouwers hopen te verduidelijken.

Onze arbeid loopt over een tijdvak van 20 jaren en de cijfers hebben derhalve betrekking tot de officiëele volkstellingen van 1860 en 1880; dat wij ons tot die officiëele cijfers bepalen zal ieder billijken die zuivere opgaven op prijs stelt.

In die 20 jaren nam de bevolking in Nederland toe met bijna 22 pct., maar in de onderscheidene provinciën niet in dezelfde verhouding:

1.	Noord-Brabant.....	(verkort N.-B.)......	bijna	15	pct.
2.	Gelderland.........	G......		16	„
3.	Zuid-Holland......	Z.-H......	bijna	30	„
4.	Noord-Holland.....	N.-H......	ruim	30	„
5.	Zeeland...........	Z. ...	bijna	13	„
6.	Utrecht....	U......	bijna	20	„
7.	Friesland..........	F......	bijna	21	„
8.	Overijsel..........	O......		17	„
9.	Groningen.........	G......		23½	„
10.	Drente............	D......		25	„
11.	Limburg..........	L......	bijna	12	„

Dat in ons land de toestrooming naar de groote steden niet onmerkbaar is, zien wij reeds onmiddellijk uit de cijfers der beide gewesten Z.- en N.-Holland, doch het mag ook niet ontgaan dat Drente deze op den voet volgt.

Wij onderscheiden de grootere steden van ongeveer 10000 en daarboven, en de kleinere van 5—10000 inwoners, daar deze laatste natuurlijk minder aantrekkingskracht uitoefenen; alle overige gemeenten kan men tot het platteland rekenen.

Ons overzicht is voorts gebaseerd op de volgende indeeling:

Toeneming van 2 tot beneden 10 pCt. Toeneming van 10 tot beneden 25 pCt. Toeneming van meer dan 25 pCt. 1) Meer dan verdubbeld.	Stationair, geen 2 pCt. vermeerdering of vermindering.	Teruggang van 2 tot beneden 10 pCt. 1) Teruggang van meer dan 10 pCt.

I. Grootere steden.

			In 1860.	In 1880.
a. Meer dan verdubbeld......	1.	Delftshaven ... 2)	4200	11400
b. Met meer dan 25 pCt. toegenomen..................	17.	Tilburg.........	15900	28400
		Arnhem.........	24900	41000
		's Gravenhage....	78400	148100
		Rotterdam / Kralingen	110500	162100
		Delft...........	19800	25400
		Schiedam.......	16600	23000
		Vlaardingen.....	7500	9500
		Haarlem........	27500	37000
		Amsterdam.... / Nieuwer-Amstel.	247500	331700
		Helder..........	15300	19700
Transporteere...	17.		563900	825900

(Hierbij zijn nog 3 plattelandsgemeenten getrokken, dus totaal 20, daar Nieuwer-Amstel in dit opzicht als onderdeel van Amsterdam, en Kralingen als onderdeel van Rotterdam kan gelden.

N.-Amstel: 6200—14600,
Kralingen: 4600—11400;

terwijl het meest bevolkte deel van Lonneker bij Enschede is gevoegd en dit alleen den buitengewonen groei dier stad opheldert, die sedert 1860 van 4300 tot 13200 inwoners klom.)

1) Afzonderlijk te vermelden exceptiën.

2) Ofschoon ter verduidelijking der voorstelling al deze cijfers in ronde getallen zijn medegedeeld, berusten de berekeningen op het juiste zielental.

Per transport...	17.		563900	825900
		Alkmaar........	10400	13300
		Utrecht	53000	67600
		Kampen	13800	17400
		Enschede / Lonneker	12900	18300
		Groningen.......	35500	46000
		Roermond......	8100	10500
		Venlo	7300	9100
Totaal...(17 en 3)			1,045,300	1,364,100

c. Met toename van 10 tot 25 pCt.	12.	Breda	14900	17100
		Bergen op Zoom.	8900	10400
		Nijmegen........	21600	25000
		Leiden..........	36700	40800
		Dordrecht.......	23000	27300
		Gouda..........	16300	18100
		Hoorn..........	9200	10200
		Leeuwarden	25400	29000
		Harlingen	9800	10700
		Sneek	8500	10500
		Zwolle..........	19200	22800
		Deventer........	16300	19200
Totaal...12.			209,800	241,100

d. Met toename van 2 tot 10 pCt.	6.	's-Hertogenbosch .	23300	24700
		Zutfen..........	13700	14800
		Gorinchem.......	9100	9700
		Zaandam........	11800	13200
		Amersfoort	12700	13700
		Maastricht.......	27100	28600
Totaal... 6.			97,700	104,700

e. Stationair (van + 2 tot — 2 pCt.)	1.	Middelburg......	16000	16000
f. Teruggegaan met 2 tot 10 pCt.	1.	Vlissingen.......	10800	10100

Recapitulatie der 38 (en 3). Grootere steden.

a. Meer dan verdubbeld..........	1	4200	11400
b. Met meer dan 25 pCt. toegenomen	17 (en 3)	706900	970800
c. Met toename van 10 tot 25 pCt.	12	209800	241100
d. „ „ „ 2 tot 10 pCt.	6	97700	104700
e. Stationair (van + 2 tot — 2 pCt.)	1	16000	16000
f. Teruggegaan met 2 tot 10 pCt.	1	10800	10100
Totaal...	38 (en 3)	1,045,400	1,354,100

II. Kleinere steden.

a. Meer dan verdubbeld	1.	Almelo............	3700	7800
b. Met meer dan 25 pCt. toegenomen..................	7.	Rozendaal........	7000	8800
		Helmond.........	5800	7400
		Tiel.............	7000	8900
		Maassluis....... ...	3600	4800
		Bolsward.........	4400	5600
		Winschoten.......	5000	6600
		Assen............	5300	7900
Totaal...	7.		38,100	50,000
c. Met toename van 10 tot 25 pCt.	11.	Zevenbergen	5200	6600
		Wageningen......	5300	6300
		Enkhuizen	5200	5800
		Edam..	4800	5600
		Purmerend.......	4300	5000
		Goes.............	5700	6400
		Franeker.........	5900	7200
		Steenwijk	4100	4900
		Delfzijl...........	4900	5900
		Meppel...........	6800	8200
		Sittard...........	4800	5100
Totaal...	11.		57,000	67,000
d. Met toename van 2 tot 10 pCt.	3.	Harderwijk.......	6500	6800
		Nijkerk...	7400	7600
		Weerd...........	6800	7500
Totaal...	3.		20,700	21,900
f. Teruggegaan met 2 tot 10 pCt.	1.	Zieriksee.........	7300	7100

Recapitulatie der 23 Kleinere steden.

a. Meer dan verdubbeld..........	1	3700	7800
b. Met meer dan 25 pCt. toegenomen	7	38100	50000
c. Met toename van 10 tot 25 pCt.	11	57000	67000
d. „ „ „ 2 „ 10 „	3	20700	21900
e. Stationair (van + 2 tot — 2 pCt.	—	—	—
f. Teruggegaan met 2 tot 10 pCt.	1	7300	7100
Totaal...	23	126,800	153,800

Derhalve is de bevolking der grootere steden toegenomen met 29½ pCt., die der kleinere met slechts ruim 21 pCt., terwijl wij reeds meedeelden dat de toeneming over het geheele Rijk bijna 22 pCt. bedraagt; die groote centra trekken dus ongetwijfeld vrij wat inwoners naar zich toe, en dat de grootste steden hierin het grootste aandeel hebben, blijkt uit het feit dat de zes aanzienlijkste gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage, Utrecht, Groningen en Arnhem) haar bevolkingscijfer zagen vermeerderen met 36 pCt., en die groei duurt nog onafgebroken voort. Opmerkelijk is het dat juist de drie belangrijkste steden van Zeeland stilstand of teruggang aantoonen; zij vormen alleen eene uitzondering op den algemeenen regel en leveren derhalve het bewijs, dat de geïsoleerde ligging dezer schoone en vruchtbare provincie haar invloed uitoefent: Goes maakt eene gunstige uitzondering.

Benadeelt die in 't oog springende groei der groote steden het platteland, lijden zij daaronder? ziedaar eene vraag die vele staathuishoudkundigen bezig houdt, door de meeste toestemmend wordt beantwoord, in menig land dan ook werkelijk tot gegronde vrees aanleiding geeft, maar gelukkig in Nederland geen bekommering behoeft te wekken, gelijk uit het onderstaande naar ons oordeel duidelijk zal blijken. Dit wettigt de hoop dat ook in andere landen, waar een even grondig onderzoek wordt ingesteld, het schrikbeeld, *de draineering van het platteland ten koste der centra*, meer op den achtergrond zal geraken.

Van al de overige gemeenten van het Rijk, het zoogenaamde platteland, deelen wij mede, dat:

I. Meer dan verdubbeld van bevolking zijn, behalve de reeds genoemde gemeenten Nieuwer-Amstel en Kralingen, voorsteden van Amsterdam en Rotterdam:

In Noord-Holland:	Velzen....	van 2300 op 5800		Een gevolg van het nieuwe Noordzeekanaal en de aanzienlijke inpoldering.
„ „	Haarlemmerliede c. a.	„ 1200 „ 2500		
„ „	Sloten.. .	„ 2500 „ 5200		
In Zeeland:	Ierzeke.........	„ 900 „ 2000		In verband met de oester-kultuur.
In Drente:	Emmen........	„ 3800 „ 10400		Tengevolge krachtige ontginning der hooge veenen.
„ „	Odoorn........	„ 2700 „ 5800		
Totaal... 6		van 13400 op 31700, dus vermeerdering 136 pCt.		

II. Vermeerderd zijn met ruim 25 pCt. in de onderscheiden provinciën:

N.-B.	25 gemeenten	van de 184,	dus 13,6 pCt.	Te zamen 240 gemeenten, vermeerderd van 506,500 tot 689,000 inwoners, derhalve met 36 pCt.
G.	14 „	„ „ 116	„ 12,1 „	
Z.-H.	53 „	„ „ 192	„ 27,6 „	
N.-H.	49 „	„ „ 134	„ 36,6 „	
Z.	24 „	„ „ 109	„ 22, „	
U.	17 „	„ „ 72	„ 23,6 „	
F.	12 „	„ „ 43	„ 28, „	
O.	9 „	„ „ 61	„ 14,7 „	
Gr.	17 „	„ „ 57	„ 29,8 „	
D.	5 „	„ „ 34	„ 14,7 „	
L.	15 „	„ „ 124	„ 12, „	

III. Daarentegen bleven stationair (geen 2 pCt. vermeerdering of vermindering), in:

N.-B.	23 gemeenten	Te zamen 81 gemeenten met 133,500 inwoners; hieronder slechts éene grootere stad (Middelburg). Blijft dus voor het platteland: 80 gemeenten met 117,500 inwoners.
G.	8 „	
Z.-H.	6 „	
N.-H.	5 „	
Z.	4 „	
U.	3 „	
F.	1 „	
O.	6 „	
Gr.	— „	
D.	1 „	
L.	24 „	

IV. Terwijl teruggingen van 2 tot beneden 10 pCt.

N-.B.	33	gemeenten
G.	8	„
Z.-H.	4	„
N.-H.	6	„
Z.	5	„
U.	4	„
F.	1	„
O.	5	„
Gr.	—	„
D.	1	„
L.	15	„

Te zamen 82 gemeenten, verminderd van 147,000 tot 136,000 inwoners, w. o. slechts twee steden van eenig belang (Vlissingen en Zierikzee). Blijft dus voor het platteland: 80 gemeenten met 128,900 en 118,800 inwoners, derhalve vermindering ruim 7 pCt.

V. Eindelijk gingen meer dan 10 pCt. in bevolking terug, de gemeenten:

Grave.......	in	N.-B.,	van	3000	tot	2800 inw.
Huiseling c. a.	„	„	„	700	„	600 „
Dorenweerd..	„	G.	„	400	„	300 „
Breskens.....	„	Z.	„	1700	„	1500 „
Norg........	„	Dr.	„	5800	„	3600 „
Schimmert...	„	L.	„	1500	„	1300 „

Dus in 6 gemeenten teruggang van 13,100 tot 10,100, derhalve ongeveer 23 pCt.; alleen Norg valt hierbij in 't oog, door de réorganisatie der koloniën te Veenhuizen.

Het grootste deel der landelijke gemeenten (650 van de 1126) werd niet onder de bovengenoemde rubrieken vermeld; het is de groep, welke eenen matigen wasdom aanwijst van 2 tot 10 of van 10 tot 25 pCt., gemiddeld $11\frac{1}{3}$ pCt. Men vindt de beide onderafdeelingen dier groep op de kaart aangeduid met licht en donker rosé, en ontwaart bij eene opmerkzame beschouwing al zeer spoedig dat die toeneming vrij algemeen is en zich niet schijnt te storen aan den aard der gronden, want op veen, heide of klei, allerwege nam de bevolking toe en vindt men dus die tinten verspreid; evenmin is die toeneming geheel afhankelijk van spoorwegen of andere verkeersaderen, gelijk op de kaart duidelijk is te zien.

Het blijkt dat de Nederlandsche bevolking jaarlijks gemiddeld met 1,1 pCt. toeneemt, dat die toeneming vooral in de groote steden het aanzienlijkst is, in de zuidelijke en zuidoostelijke gewesten het geringst, om in het noorden en westen, met name in Holland tot 1,5 pCt. te stijgen.

Algemeene recapitulatie.

	Aantal.	In 1860.	In 1880.
1. Grootere steden....................	38 (en 3)	1045400	1354100
2. Kleinere steden.....................	23	126800	153800
3. Platteland, met verdubbeling der bevolking.	6	13400	31700
4. „ „ meer dan 25 % toename.	240	506500	689000
5. „ „ 2 % tot 25 % „	650	1342000	1537700
6. „ stationair gebleven..........	80	117500	117500
7. „ verminderd met 2 % tot 10 %.	80	128900	118800
8. „ „ „ meer dan 10 %.	6	13100	10100
Totaal van het Rijk...	1126	3,293,600	4,012,700

NIEUWE SCHETSEN

UIT

HET GROOTHERTOGDOM LUXEMBURG

DOOR

M. A. PERK.

Vervolg 1).

I.

De drie Linsters.

Hoe langer men in het Groothertogdom vertoeft of hoe drukker men er zijne bezoeken herhaalt, des te grooter wordt de aanspraak, die het op uwe belangstelling krijgt. 't Is of bij het verruimen van uw gezichtskring de schat der merkwaardigheden op velerlei gebied, welke het bezit, gestadig aangroeit. En hoe aantrekkelijk is de verscheidenheid van natuurschoon, die gij opmerkt! Van geheel anderen aard dan de vroeger bezochte, doch niet minder bekoorlijk, ook om de geschiedkundige herinneringen die er voortleven, is elk nieuw landschap, waarmeê gij kennis maakt. En onwillekeurig vraagt ge u af, als gij bij zijne aanschouwing in bewondering u ontstoken gevoelt, hoe het mogelijk is, dat zoolang de heerlijkheden, welke zich voor uw blik onthullen, u een verborgenheid gebleven zijn en dit kunnen blijven voor zoo menigen landgenoot, die voor een wijle zijn tenten in het, zoo rijk door den Schepper bedeelde gewest opsloeg. Zoo ging het mij ten minste dikwijls, wanneer ik mijn schreden

---

1) Zie tijdschrift, deel VII, p. 227 en Tweede Serie, deel I. Afd. Meer uitgebreide stukken, No. 1.

richtte naar streken, waarop men mijn aandacht vestigde, en welke, naar het mij voorkwam, wat hun verhevenheid of liefelijkheid betreft, veilig den toets der vergelijking konden doorstaan met die, wier namen op de lippen zijn van elken toerist, wien zijn reisplan naar het Groothertogdom voert.

Dit was ook het geval met een strook lands, die voor mij lang gesloten bleef, en waarheen ik in den afgeloopen zomer een kleinen ontdekkingstocht aanvaardde.

Ik bedoel de dreven, welke zich tusschen de beide rivieren Erens, de Witte en de Zwarte, uitstrekken.

Deze stroompjes, ontspringende op het beroemde Grünwald, spoeden zich bijna evenwijdig, in noordelijke richting voort naar de Sûre, met wier wateren zij zich, het eene tusschen Wallendorf en Reisdorf, het andere bij Grundhoff vereenigen. Het noordelijke gedeelte dier streek, waarin Beaufort, La Rochette, Christnach, het Müllerthal, de Hallerbach en andere heerlijke oorden liggen, die een zeer gezocht doel van de uit Diekirch ondernomen uitstapjes zijn, beschreef ik in mijne Schetsen uit Luxemburg (tweede druk, 1884), en kennen mijne lezers ook eenigszins uit de bladzijden, die ik er aan wijdde in dit tijdschrift (deel VII, no. 5).

Het zuidelijke, waarin men de drie Linsters aantreft, Burglinster, Altlinster en Junglinster, ieder door zijn geheel eigenaardige merkwaardigheden tot een bezoek uitlokkende, was mij langen tijd onbekend.

In den afgeloopen zomer mocht ik het bezoeken. Wat ik er van hoorde, wekte mij daartoe onwederstaanbaar op. En ik heb geen oogenblik berouw er over, den pelgrimsstaf te hebben opgenomen om ook aan deze dreven de schatting mijner hulde te brengen. Mijn wandelplan was spoedig opgemaakt. Ik zou van La Rochette uit, in zuidelijke richting den tocht te voet aanvaarden, met de genoemde plaatsen en het niet ver vandaar gelegen Fischbach kennis maken, en dan over den straatweg van Luxemburg naar Echternach, midden door het Grünewald naar de hoofdstad mij begeven.

Twee dagen waren daartoe voldoende Juist in de tegenovergestelde richting deed ik het uitstapje en in stede van te voet, per as, en dientengevolge ook kon ik met één dag volstaan. Een mijner Luxemburgsche vrienden, de heer J. Brasseur, stelde mij voor, mij en mijn echtgenoote en dochter met een rijtuig te komen afhalen te Dommeldange, het voorlaatste station der lijn Luxemburg, aldaar het Grünewald te betreden en na een bezoek aan de Linsters, te La Rochette te gaan middagmalen. Hij zou ons van daar over Meysemburg en Angelsberg naar Mersch brengen en

aldaar mij en de mijnen afzetten om mij gelegenheid te geven per spoortrein naar Diekirch terug te keeren. Hij zelf zou dan langs den straatweg, in de vallei der Alzette aangelegd, zijn woonplaats weder bereiken. Een alleruitlokkelijkste voorslag, dien ik mij haastte met groote ingenomenheid aan te nemen. De dag werd bepaald. In het vooruitzicht vergastte ik mij reeds op het vele genot, dat hij zou opleveren.

Mijne verwachting werd niet teleurgesteld. In de volgende bladzijden wensch ik dien recht aangenamen dag, die door heerlijk weder begunstigd werd, te schetsen. Jk vertrouw dat mijn lezers mijne mededeelingen met dezelfde belangstelling zullen ontvangen, als zij wel de vriendelijkheid gehad hebben vroeger aan soortgelijke te wijden.

II.

Met den eersten trein vertrokken wij uit Diekirch om over Ettelbrück, door de vallei der Alzette, te 8½ uur ongeveer te Dommeldange af te stappen, waar onze vriend, onze gids en gastheer te gader op dien dag, ons reeds stond te wachten. Wij bestegen zijn met twee flinke, sterke paarden, — want het was een moeielijke tocht, — bespannen open drosky. En daar ging het, na het dorp doorgereden te zijn, terstond de hoogte op, voorbij eenige vriendelijke landhuizen en de fabriek der heeren Metz & C°. Spoedig bereikten wij den straatweg naar Echternach, die over een lengte van 10 kilometers midden door het Grünwald of Grünewald is aangelegd. Dit woud, dat in de oude charters voorkomt onder den naam van Andethan-wald, heeft een oppervlakte van 2523 hectaren, waarvan er 673 aan Luxemburg behooren, en is een der grootste bosschen van Midden-Europa.

Het werd door Koning Willem II voor ruim een half millioen gulden aangekocht en is het geliefkoosd verblijf van wilde zwijnen, herten en ander wild. Jammer maar, dat de voetpaden, die naar de toppen van het gebergte voeren, nog al steil zijn, en vooral in het najaar, na het vallen van veel regen, dikwijls zoo morsig, dat aan hun bestijging niet te denken valt. Met den breeden, flinken straatweg is dit niet het geval. Die loopt, langzaam rijzende, steeds voort over een uitgestrektheid van een paar uren gaans, tusschen zwaar, prachtig hout, dat hem aan beide zijden bezoomt. Heerlijke kijkjes, rijk aan verrukkelijke tegenstellingen tusschen licht en schaduw, heeft men hier en daar, waar een voetpad ter zijde diep in het bosch uitwijkt.

De krachtvolle plantengroei en allerlei wilde partijen trokken onzen blik. Hoe ruw scheen die bodem, dien de ploeg nog nimmer had aangeraakt. Hoe vrij en krachtig verhieven zich de oude eiken, die nooit schenen gesnoeid te zijn of in hun natuurlijken wasdom belemmerd.

Als onder Gods oog, naar eigen keus opgegroeid, hadden velen een eerbiedwaardige hoogte bereikt en spreidden hun takken uit, over de naburige, door esp en hazelaar, door ahorn of olm afgewisselde beuken en platanen, en over de mossen, palmen en varens, welke den bodem bedekten en de schoonste schakeering van groen te aanschouwen gaven. Ook de verscheidenheid dier planten, die aan hun voet tusschen het malsche gras welig tierden, trof mij. Tot over onze hoofden strekten de door den wilden wijngaard of klimop omstrengelde reuzen van het woud hun knoestige met getande bladeren getooide armen, beschermend tegen de brandende zonnestralen uit. Een heerlijk gevoel van frischheid doortintelde ons hier in dit door de natuur zelve gevormd gewelf.

Een groot uur had onze rit, doch steeds stijgende en derhalve stapvoets rijdende, geduurd, toen wij de hoogvlakte bereikten. Daar verlieten wij voor een oogenblik het rijtuig om een voetpad aan onze linkerhand in te slaan, en binnen weinige minuten een open plek midden in het bosch te bereiken, waar eene boomkweekerij was gevestigd. Hier had men een groote uitgestrektheid gronds beplant met jongere en oudere stekken, die moesten opgroeien tot jeugdige boomen, geschikt tot aanplanting, en bestemd om de plaatsen in te nemen, opengevallen door den dood van de stammen, door menschenhanden met opzet geveld, of door den bliksem of orkaan ontworteld.

Van de opzichters vernamen wij dat op deze plek ook eenigen tijd geleden, verscheidene herten, door Z. M. den koning, wien het woud toebehoort, gezonden, in vrijheid waren losgelaten om met hun soort het bosch te bevolken.

Men had echter later geen spoor meer van hen ontdekt, waarschijnlijk omdat zij of naar Duitschland uitgeweken waren of wel in het dichtste van het hout zich bleven schuil houden, zoodat geen jager nog gelegenheid had gehad ze onder schot te krijgen.

Wij reden nog een kwartier voort, toen wij weder onze plaatsen in den wagen hadden ingenomen.

Op een geringen afstand van het op de hoogvlakte, iets meer rechtsaf gelegen dorp Gonderingen, sloegen wij den linksaf uitwijkenden, langzaam dalenden buurtweg in, die ons in een 20tal minuten naar Burglinster bracht. Hier ontmoetten wij het eerst de Witte of Hooge Erens, die in

het woud bij het kleine dorp Eisenborn, uit de bron van Schetzelon ontspringt. Aan dien naam van Schetzelon knoopt zich de heugenis vast van een vromen kluizenaar, die hier ruim zeven eeuwen geleden woonde.

Die man, uit een aanzienlijk en vermogend gezin gesproten, deed afstand van al zijne bezittingen ten behoeve der armen en leefde van ontberingen en zelfkastijding, vijftien jaren lang. Hij doorkruiste het woud, zooals de geschiedschrijver Berthold zegt, „zonder andere beschutting dan de hemel, zonder andere kleeding dan de lucht, zonder ander voedsel dan dat der dieren." De heilige Bernardus van Clairvaux zond hem een kleed en schoenen. Hij weigerde ze, omdat hij ze iets geheel overtolligs vond. Eindelijk bezweek hij in 1136 als slachtoffer van zijn aan waanzin grenzende boete. Zijn heilig leven, zoo vol zelfverloochening heeft hem de eer der heiligverklaring doen ten deel vallen.

Het dorp Burglinster, waarheen wij langs een vrij steilen weg afdaalden, heette oorspronkelijk slechts Linster. Dit woord, dat van Keltischen oorsprong is, beteekent moeras. Ter onderscheiding der beide andere Linsters, is het Burglinster gedoopt naar het slot, welks overschot er nog thans wordt aangetroffen; terwijl die twee andere eveneens ter onderscheiding Altlinster en Junglinster genoemd zijn.

Het vormt met die beide gemeenten een driehoek.

In het voorbijgaan willen wij nog even het bestaan vermelden van een vierde Linster, een onbeteekenend uitwas, Graulinster geheeten, dat uit de eerste dagen der Fransche overheersching dagteekenend, veel jonger en volkomen onbeduidend is.

Op het linkeruiteinde van een soort gelijkbeenigen driehoek ligt dan Burglinster, evenals La Rochette of Fels, in een rotsachtige, welig begroeide vallei. Maar de rotsen naderen hier zoo dicht tot elkander, dat het dal een soort van kom of vijver schijnt, en voedsel geeft aan de meening, berustende op den naam, dat hier oudtijds een moeras zich bevond.

Geheel op den voorgrond van het dorp verheffen zich op lage heuvels een aantal niet zeer hooge steenklompen, die echter geschikt leken om tot grondslagen te dienen voor een sterken burcht. Afgezonderd van dezen en geheel op zich zelf, stonden er nog eenige andere granietblokken overeind, die tot het aanleggen van verdedigingswerken konden gebezigd worden. Zulk een punt moest in de dagen van het leenstelsel niet onopgemerkt kunnen blijven.

Dat was dan ook het geval niet. Te dier plaats verrees in het begin

der 15de eeuw, een schoon, sterk slot, dat eeuwen lang allen stormen. die er over losbarstten, weêrstand bood, tot het in 1684 door den Franschen maarschalk de Boufflers werd gebombardeerd en bezweek. Op de puinhoopen van den verwoesten burcht verrees in de 17de eeuw een nieuw slot tusschen de overblijfselen, welke men nog aanschouwt en die uit twee oude torens en brokken ringmuur en steenklompen bestaan, waarachter de lijfeigenen en eigenhoorigen oudtijds de wacht hielden. Dit is alles wat er van een luisterrijk verleden over is, de eenige sporen van den alouden burcht, die achtereenvolgens den beiden, thans uitgestorven geslachten Orley's en Metzenhausen's tot residentie strekte, sinds de laatste afstammeling van het oudadellijke huis van Linster, dat reeds in een charter van 526 onder den naam van Licèren of Linciren wordt vermeld, tot zijn vaderen werd verzameld. In 1270 vinden wij van het kasteel gewag gemaakt. Het huis, dat daar zijne residentie had gevestigd, was vermaagschapt aan de aanzienlijkste geslachten van het land.

In de veertiende eeuw verdwijnt echter de naam van Linster als familienaam om samen te smelten met dien van Orley, de naam van den edelman, die de laatste erfgename van de Linsters huwde. Door huwelijk verviel de heerlijkheid later aan het geslacht der Metzenhausen's, dat in de 18de eeuw uitstierf. Sinds werd het domein verbrokkeld. Het kasteel kwam aan den baron van Arnould en Soleuvre, wiens kleinzoon Pierre George het in 1836 aan twee ingezetenen van Luxemburg verkocht. Wel verhaalt de overlevering, dat het tegenwoordig Burglinster niet de eigenlijke plaats is geweest, waar het beroemde huis Linster zich het eerst vestigde. Deze zou moeten gezocht worden in een soort van moeras bij Altlinster, waar men bij langdurige droogte den omtrek van het oude kasteel meent te onderscheiden. Ook zegt men dat er twee adellijke woonhuizen bestaan hebben, die door de Linsters versterkt en met verdedigingswerken omgeven werden. Een dezer zou dan Burglinster geweest zijn.

Het tegenwoordige kasteel, dat bewoond wordt door den eigenaar, is samengesteld uit verschillende gebouwen. Moeilijk valt het aan te nemen, dat zij van den aanvang af tegelijk opgetrokken zijn.

Waarschijnlijk werden zij allengs aangelapt. Ten gevolge daarvan maakt het geheel den indruk van een onregelmatig samenvoegsel, en men kan volstrekt niet zeggen, dat het een schoone huizing is. Doch de overgebleven torens en de herstelde muren van een gedeelte van den voormaligen burcht, maken haar belangwekkend, en daarenboven is het oord romantisch genoeg om een bezoek daaraan ruimschoots loonend te maken. De ophaalbrug verdween. In haar plaats heeft men een op twee bogen

rustende, steenen brug aangelegd en aan beide kanten van de groote poort verheffen zich hooge, ronde, van eenige weinige schietgaten voorziene torens, met achthoekige spitse daken.

Een derde, zwaardere en hoogere toren, die het eerste, op het slotplein verrijzende nevengebouw bekroont, sluit zich bij hen aan. Geheel op den achtergrond van het slotplein staat het heerenhuis, waarheen men aan weêrskanten van den voorgevel langs een hoog bordes opstijgt. Het kasteel bestrijkt het hooge dorp, dat tegen den berg amphiteatersgewijze zich uitstrekt. Midden daaruit teekent het torentje eener kapel zich tegen den grijzen achtergrond schilderachtig af. Verschillende goede en fraaie bijzondere woningen merkt men er op. Daalt men langs den, naar het dal leidenden weg aan den anderen kant van het kasteel naar beneden, dan merkt men nevens de tot tuin aangelegde helling van den heuvel, nog overblijfselen van den ringmuur, en geheel achter het slot een op zich zelf staanden, sterken, half ingevallen toren. Hier opent zich het dal en heeft men een schoon uitzicht op heuvels en velden.

Treffend, tevens bij uitstek geschikt om ons een denkbeeld te geven van den achteruitgang en den ondergang van sommige, vroeger zoo aanzienlijke huizen in het Groothertogdom, is het verhaal van de wijze, waarop de laatste afstammeling van het geslacht Metzenhausen, hetwelk verschillende vorsten aan het Keurvorstendom Trier leverde, een deel van zijn voorvaderlijke bezittingen vervreemdde, en het sein gaf tot verbrokkeling van de eertijds zoo schoone heerlijkheid.

Het oorlogsgeweld, dat in de 17de eeuw vooral, een zee van jammeren en ellende over het hertogdom Luxemburg, hetwelk tot de Zuidelijke Nederlanden behoorde en in het lot dier gewesten deelde, uitstortte, had ook den vrijheer van Linster, Christophe Philippe, baron van Metzenhausen verarmd.

Vroeger een der rijkste ridders in het Luxemburgsche land, bewoonde hij nog wel zijn oud, sterk slot, bezat hij ook wouden en akkers en waren de bewoners van Burglinster, Junglinster, Gonderingen, zelfs Berchem en Rözer verplicht hem allerlei heerendiensten te bewijzen, en prijkte in zijn kleêrkasten menig prachtig kleedingstuk, dat getuigen kon van den ouden glans en rijkdom zijns geslachts. Maar geld was er sinds lang niet meer in kas. De rentmeester had niets meer te doen en trok ook geen bezoldiging. Doch deze was ook een slecht administrateur, want hij en zijn heer hadden beiden gelijk schuld aan het groote jaarlijks terugkeerende tekort en den ontzaggelijken schuldenlast, waarmede het domein was bezwaard. Dit was het begin der ellende.

Bij gelegenheid der belegering van Luxemburg, drongen de Franschen tot Burglinster door, en het slot werd op een vreeselijke wijze beschoten en voor het grootste gedeelte verwoest.

Doch de vijand trok weldra af, en de tot heerendiensten verplichte bewoners der omliggende gemeenten werden opgeroepen om de beschadigde muren te herbouwen. Nauwelijks was men met dien arbeid gereed of een vijandelijke troepenmacht onder generaal Mélac overviel in 1684 den vrijheer Philippe Christophe op zijn slot, en hem en al zijn onderhoorigen werd gelast onverwijld hun woningen te verlaten. Wie aan dit bevel weigerde te voldoen, zou nabij Junglinster op de gewone gerechtsplaats aan de galg bengelen. Dus luidde het vonnis, zonder onderscheid voor burchtheer of lijfeigenen. Toen na het einde van den oorlog de vluchtelingen terugkeerden, vonden zij de woningen in puin, hun bezittingen geplunderd. Tot overmaat van ramp ontving de burchtheer het verpletterend bericht dat een zijner beide zoons, die als hopman bij de verdediging van het belegerde Luxemburg dienst deed, was gesneuveld. Waar zou nu Philippe Christophe en zijn kinderen troost en heul in hun lijden, in de rampen die hem slag op slag troffen, zoeken dan in den heiligen Godsdienst hunner vaderen!

Twee zijner dochters traden voor goed uit deze booze wereld met al haar pracht en verleidelijke geneugten maar ook met al hare beproevingen, en namen den sluier aan. Met moeite bracht de vader het uitzet bijeen, dat zijne dochters overeenkomstig hun stand en het aanzien van zijn huis moesten medebrengen.

Een betamelijke bruidsgift om ze aan een anderen dan hun goddelijken Bruidegom uit te huwelijken, zou de ongelukkige, verarmde burchtheer van Linster voor zijn beide jongste kinderen onmogelijk hebben kunnen verstrekken. En de geldnood en de armoede, welke den baron van Metzenhausen, vrijheer van Linster drukten, werden ook niet weinig gevoeld door zijn onderdanen. Allen waren door de buitengewone oorlogsbelastingen, die jaren lang waren geheven, van alle hulpbronnen verstoken, en moesten tot dekking van onvermijdelijke uitgaven gemeenschappelijk schulden aangaan. Inmiddels kwam Heer Christophe Philippe te sterven. Zijn voorzaten hadden hun kinderen gewoonlijk een rijken schat aan goud en zilver, en allerlei kostbaarheden nagelaten.

Hij was vrijgesteld van de moeite een spitsvondig testament te maken waardoor al zijne verwanten zich tevreden gesteld zouden zien, en niemand benadeeld worden.

Want wie de roerende en onroerende goederen van de heerlijkheid

Linster aanvaardde, moest ook de vele schuldbekentenissen, waarmede zij bezwaard was, overnemen. En dat was een halsbrekende speculatie. Zoo werd het laatste oogenblik van den stervenden burchtheer minder kommervol, want hij had zich alleen met de zorgen voor zijn ziel bezig te houden. De regeling zijner aardsche aangelegenheden moest hij zijn opvolger overlaten. Met den besten wil kon hij zelf de finantieele belangen van zijn huis niet behartigen.

Met God en zijn biechtvader rekende hij des te nauwgezetter zijn zondenschuld af, en in dit opzicht ten volle van al zijn verplichtingen ontheven, voer zijn ziel tot haren Schepper op.

Zijn eerstgeborene, Johan Philippe, was zijn opvolger en de erfgenaam van de vervallen heerlijkheid. Niemand had lust diens rechten te betwisten. Wel was de jonge baron een rijk grondeigenaar, maar geld bezat hij weinig; zooveel te meer schulden, die van dag tot dag aangroeiden. En zoo drukten eerlang de oude van den vader en de nieuwe van den zoon, geheel alleen op de schouders van dezen laatsten en berokkenden hem menig bang oogenblik.

Het was omstreeks St. Michaël (20 Sept.) in 1748.

Daar kwam op zekeren dag een onbekende bode uit de stad en bracht een brief aan den vrijheer van Linster. Deze opende hem, en scheen een oogenblik ontsteld, frommelde daarop het papier ineen en gaf den overbrenger te verstaan, dat hij zich kon verwijderen. Toen deze vertrokken was en de baron zich alleen bevond, streek hij vol bekommering de hand eenige malen over zijn voorhoofd, en sprak binnensmonds: „O, „vuige woekeraar! gemeene jood! Mij, den baron van Linster met het „gerecht te dreigen, indien ik niet, vóór overmorgen, 200 rijksdaalders „in je handen kom storten!.... Schurk van een schacheraar!.... dank „den God van je vaderen, dat slechts onedel, smerig jodenbloed door je „aderen loopt, anders zou je me dezen smaad en je afzetterijen duur „moeten betalen!"

De Jood Levi had namelijk voor jaar en dag den baron 170 rijksdaalders geleend. Daarna zou deze een schuldbekentenis van 190 rijksdaalders moeten teekenen.

En nu eischte hij de teruggave met 10 rijksdaalders daarenboven voor renten, en dreigde met het gerecht en inbeslagneming, indien voor St. Michaël die zaak niet geheel was afgeloopen. Wat zou de aan geld zoo arme baron doen? Betalen moest hij, als hij niet bij gerechtelijk vonnis daartoe veroordeeld zou willen worden. Onmogelijk dit te ontgaan. Eigenhandig had hij den wissel geteekend. Maar hoe aan het geld te

komen, en de eer en den goeden naam van zijn geslacht niet op het spel te zetten? Hij ging aan zijn schrijftafel, in gepeins verzonken, zitten, het hoofd rustende op de hand. Op eens kreeg hij een inval. „Ik ben er," riep hij, „ja!" „Zoo moet ik doen", ging hij voor en liep daarop met driftigen stap de kamer eenige malen op en neder. „Johann „Heinrich, de pachter van Blumenthal, geeft mij de 200 rijksdaalders, en „ik draag hem in erfelijk bezit de Blumenthaler pachthoeve over tegen „het verstrekken van eenige heerendiensten en een jaarlijksche rente."

Johann werd op staanden voet ontboden. Zijn heele leven lang had hij nog nooit zulk een goede zaak gedaan!!

Op hetzelfde oogenblik werd de overeenkomst opgesteld en geteekend. Johann Heinrich, de pachter, bracht het geld. Want de baron wilde aanstonds de geheele geschiedenis afdoen. Waarom? dat wist de Blumenthaler niet, en daarnaar vroeg hij ook niet.

Maar wat ons betreft, die anderhalve eeuw later dit „begin van het einde" der heerlijkheid Linster vernemen, hoe zouden wij niet den beklagenswaardigen baron een weemoedige gedachte wijden. En is het niet of daarbij het „sic transit gloria mundi" onwillekeurig over onze lippen komt!

In het dorp was geen herberg, waar wij ons konden verfrisschen. Maar den burgemeester, tevens lid der kamer van afgevaardigden, den heer Pütz, kende onze vriendelijke geleider van nabij. En naar Luxemburgsch gebruik voelde hij zich volkomen bevoegd ons naar diens gastvrije woning te brengen. Daar werd het: „les amis de nos amis sont nos amis" op een wijze in beoefening gebracht, boven onzen lof verheven en hoog gewaardeerd. Wij behouden een dankbare herinnering aan de voorkomende en heusche ontvangst, ons door den burgervader en diens echtgenoote bereid.

III.

Na het dorp verlaten te hebben, voerde ons reisplan ons thans in de eerste plaats naar Altlinster, op ongeveer een half uur van Burglinster gelegen. De tusschen korenvelden aangelegde weg liep door de breede vallei, die aan de andere zijde bezoomd was door met weelderig groen getooide heuvels. Van dit tweede Linster zelf valt niets te zeggen. Het is op ende op eene landelijke gemeente of liever een gehucht, door landbouwers bewoond. Het prijkt echter met een modern kasteel, dat bij de eenvoudige boerenstulpen sterk afsteekt. In de nabijheid van dit kasteel,

op vijf minuten afstands, een minuut of vier gaans van den straatweg, links af, voorbij een molen, die door een beekje wordt in beweging gebracht, aanschouwt men een heuvelrij, beplant met zwaar geboomte, waaruit verschillende hooge rotsblokken, van een zeer zonderlinge formatie komen doorgluren. Het zijn geweldige steenen reuzen, waaronder er een door zijne ligging en omvang boven de anderen uitmunt. Doch het is noch zijn dikte, noch zijn omvang, noch zijne gedaante, die tot op heden vele duizenden bewogen heeft hem een bijzondere belangstelling te wijden, en die ons ook tot een bezoek opwekte. Veel meer doen het de grauwe, verweerde beelden, die, in een nisachtige holte aan den voorkant uitgehouwen, nauwelijks meer herkenbaar zijn. Dat rotsblok is de zoogenaamde Herthes-lei (lei = rots), en de beeldgroep een gedenkteeken uit het Keltische tijdvak. Het zal waarschijnlijk wel het eenige zijn, dat er van dien aard in het land nog bestaat. Zulke overblijfselen uit den grijzen voortijd zijn hoogst zeldzaam.

De zandsteenrots is zes meters hoog en vijf meters breed.

Halverwege aan de voorzijde ziet men een van boven afgeronde holte die aan een nis doet denken, en waarin twee figuren, een van een man en de andere van een vrouw, plomp en ruw zijn uitgebeiteld.

Beiden hebben sterk den invloed ondergaan van den tand des tijds, want het gelaat is bijna onherkenbaar geworden. Doch hun kleeding verraadt hun Keltischen oorsprong. De mannelijke figuur heeft een lengte van 2 M. 29 cM. en is gehuld in een tot den grond nederhangende tuniek met een gordel om de lendenen, en schijnt eerbiedig de bevelen te ontvangen van de vrouwelijke figuur, die 2 M. 50 cM. lang, in gebiedende, vorstelijke houding is afgebeeld. Het hoofd der vrouw is bedekt met een naar achteren, over haar schouder en rug, bijna even laag als haar kleed nedervallenden sluier.

Ter plaatse, waar de nis van boven rond toeloopt, is een gat, dat zich tot den rotstop uitstrekt. Het voetstuk schijnt een altaar geweest te zijn, waar de Kelten hun godheden hun offers brachten. Van achteren kan de rots, die daar door een ophooging van den bodem lager is dan aan den voorkant, beklommen worden.

Men houdt het er algemeen voor, dat in de dagen, toen het land nog door de Kelten bewoond werd, deze een heilig woud in die streek gehad hebben, en dat de plek, waar zich het hierboven beschreven gedenkteeken bevindt, hun vergaderplaats is geweest.

Niet onwaarschijnlijk is het, dat wanneer Kelten hier een volksvergadering hielden en een feest aanrichtten, waarbij den goden offers moesten

gebracht worden, zij de rots, waarin hun altaar zich bevond, door de trap beklommen, welke zij van achteren hadden aangebracht.

Het gat boven in de altaarnis zal wel geen andere bestemming gehad hebben dan om daardoor het bloed der gedoode offerstieren op het altaar te laten afvloeien. Waren er brandoffers op dit altaar ontstoken, dan had het gat zoowel als de nis door den opstijgenden rook donker gekleurd moeten worden. En geen spoor is daarvan te ontdekken, zooals wij konden getuigen, toen wij met inspanning ons door het kreupelhout en struikgewas een weg daarheen gebaand hadden. Het is echter geraden in het dorp een jongen te nemen als gids naar dit oord. Heel wat moeite kostte het ons het rotsblok te vinden. En misschien zouden wij onverrichterzake en teleurgesteld teruggegaan zijn, hadden wij niet gelukkig een houthakker ontmoet, die ons den weg wees.

In die streek noemt men den beeldgroep: „de booze vrouw", en men beschuldigt deze haar man te hebben doen onthoofden. Trouwens, niet onnatuurlijk is die opvatting. Want van het hoofd van den man is niets dan de omtrek over. De tijd heeft het beeldwerk geheel doen vergaan. De rots is bekend onder den naam van: „rots der heidenen," maar meer algemeen nog onder dien van „*Haertgeslé*" „*Hertheslei*," rots van Hertha, een naam, die ook nog gebezigd wordt ten opzichte van een oude rots, in de nabijheid der eerste, en „*Hàertgeskirch*," „*Hertheskirch*" Hertha's tempel, geheeten.

Gelijk men weet, was Hertha een der oudste Keltische godheden. En wanneer men nu in het oog houdt, dat het beeld dier godin, op een met een gewijd kleed overdekten wagen geplaatst, bewaard werd in een heilig woud, terwijl een enkele priester het voorrecht bezat, haar te naderen, te dienen, haar bevelen over te brengen, en aan het volk te verkondigen, wanneer het haar behaagde een tochtje te maken; en wanneer men dan voorts acht geeft op de gesteldheid der plaats, de nabijheid der zoogenaamde Hertheskirch, de meerdere lengte en de trotsche gebiedende houding van het vrouwelijke beeld, en de ootmoedige onderworpenheid, welke het mannelijke verraadt, dan krijgt de verklaring, welke men van die voorstelling in de rots geeft, een vrij aannemelijken grond. Zoo kunnen eenvoudige steenblokken den belangstellenden bezoeker met zijn gedachten eeuwen terugvoeren en welsprekende getuigenissen worden voor de geschiedenis van een grijs verleden.

IV.

Ten gevolge der opeenhooping van de bevolking van Burglinster of om een andere reden, werd Junglinster gesticht. Gelijk de naam getuigt, is dit het jongste dorp der drie, doch hoewel het slechts een 900tal zielen telt, is het het aanzienlijkst. Het groeide zijn ouderen broederen over het hoofd. Het bezit ook de parochiekerk. En juist die kerk lokt tot een bezoek niet minder uit, dan het kasteel u noopt om naar Burglinster en de Hertha'slei om naar Altlinster uwe schreden te richten.

Slechts langs een zandpad door de weide, voor voetgangers aangelegd, kan men het uit Altlinster in een kwartier bereiken. Per as moet men over Burglinster terug en dan bij Gonderingen den grooten straatweg naar Echternach, waaraan het ligt, verder volgen.

Op eene verhevenheid, te midden eener vlakte, door de zwarte Erens besproeid, strekt het zich op gelijken afstand van de beide andere Linsters uit.

Zijne ligging is door het vergezicht, dat men er naar alle kanten heeft, zeer schoon, en in het dorp heerscht blijkbaar veel welvaart. Doch zijne aantrekkelijkheid voor den toerist bestaat in zijn schoone, ruime kerk, die een bezoek ten volle verdient. Het is een waarlijk prachtig gebouw, waarin zoovele schatten van beeldhouwkunst en grafteekenen zijn vereenigd, dat men zich in een kleinen Dom verplaatst waant. Dit moet trouwens geen verwondering baren, wanneer men in aanmerking neemt, dat Junglister, als behoorende tot de heerlijkheid van Burglinster, deze tot kerspel diende en de baronnen, in de dagen van hun macht en rijkdom, in staat waren veel tot versiering van het heiligdom te doen. De kerk is lang, breed en hoog en bezit drie altaren, waaronder het aan den Heiligen Petrus en Clemens gewijde hoogaltaar, dat om zijne kunstrijke bewerking voor een meesterstuk wordt gehouden. Bernhard van Metzenhausen, heer van Linster, begiftigde in 1634 de kerk met dit prachtig, op twee corinthische zuilen rustend kunstgewrocht. In denzelfden stijl als dit altaar, zijn ook de kansel, de communiebank en de vier biechtstoelen uitgevoerd, insgelijks de galerij voor het koor, waarop het orgel is geplaatst en die versierd is met de beelden van den koninklijken zanger David, de door een engelenschaar omgeven H. Caecilia en rijk bloemwerk. Langs de wanden prijken grafteekens, wapens, schilden met opschriften en groepen levensgroote steenen beelden, die geharnaste ridders en edelvrouwen voorstellen, in lang of hangend gewaad en met

breede halskragen, de eene in staande, de andere in geknielde houding, altemaal leden der familiën Orley en Metzenhausen.

Links bij den ingang bevindt zich zulk een uitnemend gebeeldhouwde groep, gevormd door drie levensgroote neërgeknielde figuren, voorstellende Hendrik van Metzenhausen en diens beide gemalinnen Eva van Bavenheim en Jeanne d'Autel of von Elter. Ook achter het hoogaltaar ziet men nog meer grafsteenen en oude beeldhouwwerken, waaronder de herculische gestalte van een krijgsman uit de elfde eeuw zeer sterk in het oog springt. De steenen ridder is omringd door de wapenschilden der Orleys en Autels, die het jaartal 1097 dragen. Een monniksgestalte staat naast den ridder. Men vindt daar ook de uitgehouwen geslachtslijst der Heeren van Linster.

Dat ook de Romeinen in dit oord geruimen tijd vertoefd hebben, blijkt uit de overblijfselen van romeinschen bouwtrant en uit romeinsche munten en wapens, welke men er heeft aangetroffen.

Ten zuiden van het dorp en op den linkeroever van de Erens vond men op een veld, Brachloch geheeten, in 1841 de sporen van een romeinsche villa, welke wellicht het verblijf is geweest van den een of anderen romeinschen generaal, die het bevel voerde over het leger, dat het niet ver van daar gelegen kamp te Alttrier betrokken had. Het is aan geen twijfel onderhevig of de Romeinen evenals te Dalheim en op den Tittelberg hadden ook te Alttrier een versterkt legerkamp 1).

Wat de villa betreft, heeft de Heer Engling in de: „Publications de la „Société pour la recherche et la conservation des monuments historiques, année 1874", aan haar een hoogst uitvoerig en belangrijk artikel gewijd.

Het zou ons echter te ver afleiden, wanneer wij hieromtrent in allerlei bijzonderheden, vooral van bouwkunstigen aard traden. Alleen willen wij vermelden, dat in het Brachloch de overblijfselen van een onderaardsche gang zijn aangetroffen, die 127 centimeters hoogte op 65 centimeter breedte heeft, waarvan de muren een dikte hebben van 90 centimeter, en het gewelf is saamgesteld uit platte steenen, die 50 centimeter dik zijn. Hierover is een laag metselwerk aangebracht. Deze galerij is van het westen naar het oosten in de richting van het dal der Erens, die er slechts 150 meters van af ligt en wier helling zij volgt, aangelegd. Op een afstand van 33 meters van de opening, is de gang versperd door een verzakking, die waarschijnlijk niet de eenige is.

Waartoe heeft die gang gediend? Was zij een waterleiding, zooals die,

1) Zie Tijdschrift. Tweede serie, Deel I. bladz. 168, 186.

welke van de hoogten van Trier tot in de buurt van Keulen liep? Men zou het aan de afmetingen zeggen. Maar waartoe een waterleiding, wanneer men zoo dicht in de nabijheid twee rivieren, de beide Erensen, op 600 en 800 meters afstands heeft? Hoogstwaarschijnlijk was het dus een riool. Doch hoe dit zij, de volksverbeelding heeft die gang tot de woonplaats verheven van de zoogenaamde dwergen, kaboutermannetjes, elfen of natuurgeesten, omtrent wie in de geheele Ardennen, zoowel de Belgische als de Luxemburgsche, allerlei legenden in omloop zijn. Die bovennatuurlijke wezens treden in de volkssagen op als weldadige geniussen, die in den schoot der aarde, in rotsen of andere aardsche gewelven wonen, niemand dan boozen alleen leed doen, doch integendeel de schatten, die zij bezitten, besteden tot verlichting van den druk der lijdende menschheid en inzonderheid kinderen met weldaden overladen, en wier behendigheid en vlijt spreekwoordelijk zijn. Zij worden evenwel voorgesteld als zoo beschroomd van aard, dat zij slechts zelden in nauwe aanraking komen met het menschelijk geslacht. Vele dier verhalen, welke de levendige phantasie en de zucht naar het wonderbare, waardoor het Luxemburgsche volk zich kenmerkt, in het leven riepen, hebben een diep poëtische beteekenis.

Niet zeer poëtisch, eer grappig en naïef is de sage, welke zich aan die plek vastknoopt, en welke wij willen trachten zoo kiesch mogelijk mede te deelen.

Daar, in dit onderaardsche gewelf, woonde eens een dwerg, Arnuald geheeten, die een model van een dwerg mocht worden genoemd; zijn uiterlijk, al was zijn hoofd iets grooter dan het geheele lijf, had niets terugstootends of onaangenaams. Hij bezat een frissche kleur; groote zachtheid sprak uit zijn groote, uitpuilende oogen, en zijn mond, die vier duim breed was, prijkte met twee rijen witte tandjes, die veel op paarlen geleken. Zijn lokken waren goed gekamd, zijne handen altoos schoon en zijne kleeding was net, altemaal verschijnselen, die zelden bij de dwergen werden waargenomen. Hij was in één woord geen gewone dwerg. En het zal dus wel geen verwondering baren, dat hij het hart van het mooiste meisje van Linster had weten te veroveren.

Antoinette, dus heette zij, hoewel een eenvoudige herderin, mocht den palm der schoonheid, bevalligheid en lieftalligheid betwisten aan de aanzienlijke dames der familie Orley, zooals zij dien van verstand en braafheid betwisten kon aan al de meisjes van de streek. Doch haar achttienjarig hartje was niet ongevoelig gebleven voor de oplettendheden van den jongen Arnuald. De innemende manier, de teedere taal van den dwerg hadden haar bekoord, en zij had niet geaarzeld zijne hulde te

aanvaarden. Arnuald was dus de gelukkigste van alle genomen. Maar hij was bescheiden en wel verre van te pochen op zijn zegepraal, hield hij die verborgen. Slechts in het geheim bezocht hij zijn herderin. Meestal koos hij het oogenblik dat zij alleen in den stal was en haar schapen molk, om haar het hof te maken.

Ongelukkigerwijze was er toen te Junglinster een pastoor, die buitengewoon gestreng was op het stuk van geheime liefdesverbintenissen.

Op zekeren dag wist hij in de biecht, Antoinette haar geheim te ontfutselen. Een heftige uitbarsting van toorn volgde op de bekentenis, en het stellige bevel aan het meisje om de betrekking van stonde aan te verbreken, op straffe van verdoemenis in deze en de toekomstige wereld.

Antoinette, die nooit eenig vermoeden had gehad van den zoogenaamden duivelschen aard van haar minnaar en van de zonden, waartoe haar onervarenheid haar had verleid, beloofde aan het bevel te voldoen.

Maar het was gemakkelijker Arnuald de bons te geven, dan hem die te doen aannemen. De dwergen zijn evenmin bang voor het helsche vuur als voor de bedreigingen van een pastoor. Hij weigerde dus gehoor te geven aan de smeekbeden zijner geliefde, die hem wilde bewegen afstand te doen van zijne liefde en zijne bezoeken te staken. Integendeel, hij ging voort Antoinette zijne hartstochtelijke liefdesbetuigingen te doen, overal waar hij haar alleen ontmoette, zoodat het meisje ten einde raad, den pastoor kwam verzoeken haar te helpen en haar te verlossen van den overlast, dien haar vervolger haar aandeed.

De pastoor was niet minder met de zaak verlegen dan het meisje en gelastte haar des anderen daags terug te komen. Hij moest zich bedenken. Te dier tijde woonde er in het dorp Breitweiler een oude herder, die duizenderlei wonderbare geheime middelen kende tegen alle mogelijke gewone en bovennatuurlijke kwalen, welke de menschheid kwellen. Met goeden uitslag oefende hij de geneeskunst uit bij menschen en dieren. Daarenboven was hij in de natuurkunde ervaren, en had derhalve een grooten naam in den geheelen omtrek. In alle netelige omstandigheden kwam men hem raadplegen.

De pastoor van Linster ontbood dien geleerden herder en deelde hem het geval mede.

De herder krabde zich achter het oor.

— „Ziet u, heeroom, als er kaboutermannetjes in het spel zijn, wordt „de zaak lastig. Die wezentjes zijn niet, zooals u weet, helsche geesten. „Hun gemengde natuur maakt dat zij buiten het bereik van alle duivel„banningen en bezweringen zijn.

„Aan den anderen kant, halen zij uit hun schatten, waarmee zij niet „gierig zijn, onwederstaanbare overredingsgronden te voorschijn, om het „hoofd van een jong meisje op hol te brengen. En wanneer het hartje „van een deerntje heeft gesproken, wat zal ik u zeggen? Ik zou liever „belast zijn met het weiden van honderd schapen, dicht bij een korenveld."

— „„Toegestemd, herdertjelief! maar het meisje waarvan hier sprake „is, verlangt niets liever dan dat wij haar bevrijden van haar minnaar. „Wij zouden haar misschien kunnen wegzenden naar het klooster der „H. Clara te Echternach. Daar ten minste zal de gevloekte kabouter „haar niet meer vervolgen."

— „„Och, kom! heeroom! Weet u dan niet dat de dwergen, gelijk de „sylphiden, even gemakkelijk en even snel reizen als de gedachte, en „door het gat van een naald zouden kunnen kruipen?" "

— „Maar wat dan te doen? Wat te doen, beste Chrysostomus?" dus heette de herder.

— „„Ja, wat te doen, beste heerom? Dat is juist de vraag. Maar ik „weet wat. Ik zie misschien wel kans het vraagstuk op te lossen. Laat mij „brood, water, zout en zwavel met een flesch van uw ouden Bourgogne „brengen. Niets werkt beter op onze vindingskracht dan een glas van „dien goeden Franschen wijn."

Men bracht den herder het verlangde. Hij nam een vingergreep zout, liet dat in water oplossen onder het uitspreken van eenige geheimzinnige woorden, doopte daarop het brood in dat water, strooide er flink wat zwavel over en liet het in den oven drogen. Onder deze lange bewerking ledigde hij rustig de flesch tot op den laatsten druppel, en sprak daarna op deftigen toon als iemand, die geheel zeker is van zijn zaak:

— „„Heeroom, u moet weten, dat er niets ter wereld zoo kiesch en „schaamachtig is als een dwerg. Welnu, laat het meisje dit stuk brood „nemen en het opeten; vervolgens als haar minnaar verschijnt, moet zij „haar best doen om een beetje te drukken, - ik sta voor het overige in."

Den volgenden dag bij het invallen der schemering begaf Antoinette, na als boete het stuk gezwaveld brood te hebben opgeknabbeld, zich naar den stal. Daar wachtte zij hem, dien zij niet opgehouden had te beminnen, in spijt van het offer, dat zij ter wille van de rust van haar geweten, bereid was te brengen.

Toen zij haar dierbaren Arnuald zag naderen, spande zij zich in om letterlijk het ontvangen voorschrift op te volgen, zonder de gevolgen daarvan in het minst te voorzien. Toen ontsnapte haar een kleine onhebbelijkheid, welke de oolijke herder had verwacht.

Arnuald stond als door den donder getroffen, bij het hooren van dat geluid. Op het ontvangen van zulk eene beleediging, verwijderde hij zich ijlings, zonder een woord te uiten. Maar door een welsprekend gebaar drukte hij zijn afschuw en verontwaardiging uit.

Sinds heeft hij zich niet meer vertoond.

Te Junglinster vertelt men eene soortgelijke geschiedenis, waarvan een vrouwelijke dwerg en een jonge dorpeling de helden waren.

V.

Van Junglinster kan men over het straks genoemde dorp Beydweiler, en verder over Reuland en Heffingen of over Godbringen en laatstgenoemde plaats, langs den straatweg zich naar Fels of La Rochette begeven. Een schoone rit van een uur maakt men daarheen, die veel afwisseling aanbiedt, nu eens langs akkers met golvend graan beladen, dan weder tusschen bosschen, straks bij het rijzen van den weg voorbij schrale boekweitvelden, of midden door de genoemde gemeenten, die niets bijzonders aanbieden. Veel belangwekkender is echter de weg, wanneer men van Altlinster, het dal der Witte Erens volgt en van de gelegenheid gebruik maakt om het, op eenigen afstand van den linkeroever dier rivier gelegen Fischbach, te bezoeken, dat met de gemeenten Angelsberg, Ködingen, Weyer en Schoos en verschillende ijzerhutten of hoogovens, een bevolking van ruim 900 zielen heeft.

Amphitheatersgewijs ligt het tegen de oostelijke helling van een hoogen heuvel, in een krans van zware en schoone wouden. Op den top van den heuvel verheft zich het fraaie, moderne slot met zijn midden, uit het dak oprijzend torentje. Het behoort aan onzen Koning Willem III, die het tot voor niet langen tijd door een opperhoutvester liet bewonen. Heerlijke, door muren afgesloten lusthoven strekken zich om het slot uit, en op geringen afstand daarachter staat het dorpskerkje met zijn gothisch portaal en spitsen toren. De achtergrond van kasteel en kerk vormt een naburig somber woud. De hooge heuvel bestrijkt een lachend, schoon dal met zijn vruchtbare weiden, in wier midden zich een fabriek van bordpapier bevindt. De beek, naar welke het dorp heet, doorsnijdt de vallei en stort zich niet ver van de Fischbacher hoogovens in de Erens.

Op dezelfde plaats waar het huidige kasteel zich verheft, stond eeuwen lang de oude burcht der Heeren van Fischbach. Of het riddergeslacht, dat hier eens zijne residentie had, zich onderscheiden heeft door deel te nemen aan de grootsche bedrijven der Luxemburgsche ridder-

schap, valt te betwijfelen, want in dit opzicht wordt het slechts zelden in 's lands geschiedbladen vermeld. Intusschen bestond de heerlijkheid reeds in de twaalfde eeuw. In 1117 toch treedt een ridder, Udo, als heer van Fischbach op en sinds 1276 voerden daar achtereenvolgen de heeren Arnold, Theodoor, Becklin en Dietrich de heerschappij. In de 14de eeuw worden onder de nazaten van dezen vermeld de ridders George en Robin, welke laatste vermaagschapt was aan Ridder Johan van der Fels of Jean de la Rochette. Zooals tal van andere adellijke heeren in die dagen, wier geldbuidel niet altoos goed gespekt was, en die derhalve moesten overgaan tot het opnemen van gereede penningen, schijnt ook deze Robin in geldnood te hebben verkeerd.

Toch huwde zijn dochter met Godart, baron van Brandenburg, wel een bewijs dat het geslacht Fischbach in aanzien was. In het midden der 15de eeuw stierf het echter uit. Toen kwam de heerlijkheid aan verschillende huizen. Tegen het einde dier eeuw behoorde het aan Paulus van Bolandt, baron van Mersch.

Die Bolandts vinden wij tot 1522 nog in Fischbach, toen George van Bolandt ook eigenaar werd der heerlijkheid Esch. Deze overleed in 1530, twee zonen nalatende, van wie Bernard, de oudste, zijn vader als heer van Fischbach en Esch opvolgde, terwijl de jongste, Johann, zich met eenige hem als vaderlijk erfdeel geschonken landgoederen moest tevreden stellen.

Bernard huwde met de dochter van Gothard van der Fels, Elisabeth, en werd tevens medeëigenaar van de baronnie van La Rochette.

Een zestigtal jaren later, bij den dood van Paulus van Bolandt kwam een groot deel der heerlijkheid Fischbach aan diens neef en erfgenaam Bernard van Orley, burchtheer van Linster.

In de ongeluksjaren, tusschen 1624 en 1642, trof Fischbach het droevig lot van geheel te worden overheerd door den zegevierenden vijand, terwijl de plaats daarenboven geheel door de pest ontvolkt en door brand werd vernield. Een nieuw slot, het thans nog bestaande, verrees op de puinhoopen van den verwoesten ridderburcht, en de vrijheerlijke familie de Cassal bewoonde het. Doch in de eerste jaren van deze eeuw verkochten de Cassals hun heerlijkheid aan de familie Collard en trokken zich op het kasteel Meysemburg terug.

Van toen af verwisselde het slot in een kort tijdsbestek herhaaldelijk van bewoners. Nadat het van den vader op den zoon was overgegaan, kwam het in 1836 in het bezit van den heer Auguste Gavier, die het korten tijd daarna met de daaraan behoorende ijzerfabrieken, die echter thans geheel stilstaan, aan een Belgische maatschappij afstond.

Hierna werd het een privaatdomein van Z. M. den Koning der Nederlanden.

Langs een voetpad door het veld kan men van Fischbach in een drie kwartier het slot en het dorp Meysemburg bereiken 1).

Veel verrukkelijker is de weg, die door het dal der Erens en de Manzenbacher vallei over het dorp Ernzen leidt.

Indrukwekkende rotspartijen, hier en daar bewassen met rijkgeschakeerd groen, worden afgewisseld door naakte steenklompen, alleen met eenig mos bedekt.

Het riviertje slingert zich aan uw rechterhand over granietbrokken heen, en bruischend en schuimend baant het zich een weg naar La Rochette 2), dat het met zijne vruchtbaarmakende wateren besproeit en waar het aan meer dan één fabriek de benoodigde werkkracht levert.

Wij kwamen aldaar te drie uur ongeveer aan en vonden in het hôtel des Ardennes, op last van onzen vriend een voortreffelijk maal gereed, waaraan de burgemeester der plaats en volksvertegenwoordiger, de heer Knappf, met wien ook onze gastheer zeer bekend was, deelnam. Ten huize van den burgervader gebruikten wij onze koffie met wat daarbij behoort. Wij brachten met hem en zijne gade, ten zijnent een aangenaam uurtje door, doch moesten om zes uren, zeer tot onzen spijt, opbreken. Onze geleider, die naar Luxemburg over Mersch huiswaarts ging, had een rit van drie uren te doen. Wij moesten om acht uren te Mersch zijn ten einde met den laatsten trein naar ons hoofdverblijf, Diekirch, terug te keeren.

VI.

Door de reeds genoemde Manzenbacher vallei en over Meysemburg en het op één kilometer afstands van daar gelegen Angelsberg, dat alleen merkwaardig is om de herinnering aan de romeinsche heirbaan, die van Mersch naar Alttrier leidde en waarvan de sporen nog zijn te ontdekken, reden wij naar Mersch.

Bij de vele afwisseling, die onze tocht in de ochtenduren ons had aangeboden, misschien ook wel ten gevolge van onze vermoeidheid,.... zou ik ook hier niet moeten bijvoegen de ontspanning, door het gebruiken van een goeden, overvloedigen maaltijd en een stevig glas wijn veroor-

1) Over Meysemburg en het heerlijk Manzenbacher-dal. Zie mijne Schetsen uit Luxemburg, blz. 106, enz.

2) Zie: Schetsen uit Luxemburg, blz. 100.

zaakt, vond ik dezen namiddagrit, toen wij eenmaal Meysemburg's slot achter den rug hadden, weinig belangwekkend. Trouwens niets merkwaardigs, noch uit een historisch oogpunt, noch uit dat van natuurschoon, leverde hij op. Ik onthoud mij dan ook van een beschrijving, tevens om niet te veel plaatsruimte voor mijn schets te moeten vragen. Over Mersch en zijn verrukkelijke omstreken schreef ik in mijn Schetsen 1).

Ten besluite moge nog hier dus een geschiedkundige mededeeling volgen, waaraan ik werd herinnerd bij het voorbijrijden der plaats, welke het tooneel er van was en waar de doodvonnissen oudtijds werden voltrokken. De oudste baronnen in Luxemburg immers, en daaronder de heeren van Fels en van Meysemburg waren niet alleen bekleed met wat men noemt de *Moyenne justice* — het middelbaar rechtsgebied, — dat wil zeggen, de bevoegdheid om in alle burgerlijke zaken recht te spreken, maar ook met de *Haute justice* in alle crimineele, en dus lijfstraffelijke gevallen. — Ik neem hier deze mededeeling op 2), omdat zij een bijdrage levert tot de kennis van een tijd, die nog zoo heel lang niet achter ons ligt, en toch, bij een vergelijking met de zeden en gebruiken onzer dagen, ons in het grijs verleden schijnt te verplaatsen.

Het was in de maand Juli 1773. Te La Rochette maakte men aanstalten voor de kermis, op den St. Donatus gewijden feestdag.

Inmiddels had zich allerlei gespuis in de buurt genesteld, dat de bewoners met hun onbescheiden gebedel lastig viel. Die landloopers bleven met hun ezels en magere paarden, die moesten dienen om hun met haveloos doek overdekte wagens en karren voort te trekken, buiten het gebied der gemeente. Nabij den ingang van het dal der Manzenbach lagen op een hoogte drie, in vuile lompen gehulde, terugstootende gedaanten, wel in staat den eenzamen wandelaar, dien zij tegen kwamen, schrik aan te jagen. Het waren twee beerenleiders, op wier afzichtelijke, koperkleurige troniën, woestheid te lezen was. Een zware, ongekamde baard omgaf hun gelaat en van onder hun breedgerande en gedeukte hoeden viel het verwarde haar op hun rug af. Een grijs, gescheurd wambuis, van voren open, gaf de bloote, door geen hemd bedekte borst te zien. De korte, onder de knie opgebonden broekspijpen lieten de beenen der bandieten ontbloot; hun voeten waren bekleed met sandalen. Een even afzichtelijk, leelijk, schier nog armoediger uitgedost wijf, de gezellin dier ruwe gasten, zat nevens hen en had een trom naast zich liggen.

1) Zie: blz. 203 enz.

2) In zijn belangrijk geschrift. „Das Romantische Ernzthal oder Fels und seine Umgebung" verhaalt de heer H. A. Reuland dit feit.

Twee magere beeren, met kettingen aan een boom gebonden, lagen niet ver van dat eerzaam drietal, in het gras te slapen. — In datzelfde dal had zich een gezelschap gelegerd, dat er niet minder verdacht uitzag: een uit vijftien koppen bestaande Zigeunerbende. Een hond bewaakte den onder een overhangende rots geschoven wagen, en terwijl de uitgespannen, hongerige muildieren zich te goed deden aan het malsche gras in de weide, zaten verscheiden der woestgebaarde gezellen voor een knappend vuur brandewijn te drinken en te rooken. De Zigeuner-moeder, een zestigjarig vrouwspersoon, die er als een heks uitzag, maakte den maaltijd gereed in een op een drievoet staanden ketel en dampte om strijd met de mannen uit het eindje pijp, dat zij in den mond hield. De Zigeuners hadden reeds ettelijke dagen hun leger in het dal opgeslagen en bij beurten, gingen zij paarsgewijze naar de omliggende dorpen en vlekken, de eene steeg in en de andere uit, nu eens hier, dan daar een winkel binnentredende om tabak te koopen of brandewijn. Als zij weggingen, wierpen zij een of ander muntstuk, naar willekeur uitgekozen op de toonbank, zonder zich er over te bekommeren of het al dan niet voldoende was om het gekochte te betalen. Dat hun inkoopen slechts tot voorwendsel dienden om zonder stoornis alles nauwkeurig op te nemen en als zij daartoe gelegenheid zagen hun slag te slaan en iets weg te kapen, bleek al ras. Die knapen met hun „lange vingers" schenen het onderscheid tusschen het mijn en dijn niet te kennen.

Deed de oude Zigeunerin met haar groote sleutelmand een tochtje door het dorp, dan was zij meestal vergezeld van een achttienjarig, aardig meisje, dat een blikken kan in de handen droeg. Op listige wijze wist de oude door haar waarzeggingen, den huismoeders brood, spek of melk te onttroggelen. In menig huis, waar men haar niets wilde geven, stelde zij zich zoo onbeschoft aan, dat men haar het verlangde eindelijk schonk om het gemeene wijf maar kwijt te raken.

Op zekeren dag, toen zij een slagerswinkel was binnengetreden, zag zij door het raampje, dat de slagersvrouw zat te slapen. De man zelf was afwezig. Fluks opende zij de winkellade, kaapte al het geld, dat er in lag, weg en wist onopgemerkt zich uit de voeten te maken.

Eerst den volgenden dag werd de diefstal bemerkt. Naar aanleiding der mededeeling van de buren, die de vrouw hadden zien binnentreden, viel de verdenking op deze. Maar er was geen bewijs voorhanden. En de slager was bang, dat, als hij een aanklacht indiende, de wraak der landloopers hem bereiken zou. Hij zag reeds in zijne verbeelding den rooden haan op zijn dak zitten! Een andere maal gelukte het echter niet

aan de vrouw, die al stoutmoediger en stoutmoediger werd, zoo onbemerkt te ontkomen. Zij was een molen binnengeloopen en wilde zich juist wegpakken met haar roof, toen de vrouw des huizes haar ontdekte en om hulp riep. De molenaar en zijn zonen renden de diefegge na, haalden haar in, en gaven haar zulk een pak slaag, dat zij het wel niet zou wagen terug te keeren. Zij kon zich nauwelijks op de been houden, en met moeite sleepte zij zich voort. Doch duur was de wraak, die zij nemen zou. Uitgeput kwam zij in het kamp terug en viel zonder een woord te spreken, schier bewusteloos op een kist in den wagen neer. Maar de mannen wisten haar te bewegen het gebeurde te vertellen. Ziedende van toorn over den smaad, der oudste van den stam aangedaan, zwoeren zij dien duur betaald te zetten.

De kermisdag brak aan, het feest van den H. Donatus, den patroon der gemeente. Met een schoone processie werd het ingeleid, waaraan de bewoners der omliggende dorpen, die met kruisen en banieren een bedevaart naar Fels hadden ondernomen, zich aansloten.

Nauwelijks was de middagsvesper afgeloopen of in verschillende herbergen liet de dansmuziek zich hooren. Het kostte moeite zich door de stegen, waarin de menschen zich verdrongen, een weg te banen.

Want overal was iets te zien waarin het volk vermaak kon scheppen; hier een beschilderd bord, waarop een moordgeschiedenis was afgebeeld, door een straatzanger onder begeleiding van zijn orgel toegelicht. Ginds bevonden zich de beerenleiders en het vuile wijf, dat met een heidensch leven op haar trom, het dansen der dieren begeleidde.

Hooger op zag men het volk naar de phantastisch gekleede Zigeuners toestroomen. Men wist niet waarover zich meer te verwonderen, over de zeldzame, stoute en wilde dansen of de nog nooit gehoorde muziek der bende.

Bazuinen, doedelzakken, castagnetten, tamboerijnen, werkten te zamen tot een woest, verward geheel, als men nog nooit had vernomen. Aller oogen waren gericht op het hubsche Zigeunermeisje, wier ravenzwart, glanzend haar in lange vlechten op haar rug afhing.

Haar hoofd prijkte met een diadeem van valsche paarlen en soortgelijke armbanden omsloten hare polsen.

Over haar bloote beenen waren zwarte en roode linten gekruist, die de sandalen, waarmede zij geschoeid was, vasthielden. Met groote behendigheid speelde zij tegelijk op de castagnetten en de tamboerijn. Ook voerde zij sierlijke dansen uit. Het volk werd niet moede naar haar te kijken. En menig geldstukje viel in het bakje, waarmee zij rondging.

De Zigeunermoeder en een der oudsten van de bende liepen op de

kermisdagen de kroegen af, de eerste om de lieden uit de lijnen der hand de toekomst te voorspellen, de andere om allerlei goocheltoeren en kleine kunstjes te vertoonen. Elken avond waren beiden smoordronken.

Eindelijk spoedde de kermis ten einde. De derde dag was aangebroken. Den volgenden nacht, dien men onder dol gejubel en uitgelaten dartelheid doorbracht, werd het feest met een lustig dansje in de kroegen besloten.

Het was ruim middernacht, toen een jonge knaap, slechts half gekleed, met ontstelden blik en alle teekenen van schrik, de danskamer van de kroeg binnenstormde en met luider stemme een der dansers toeriep: „Peter, als je wist, wat ik wist, zou de lust om te dansen je vergaan. „Kom dadelijk mee. Er is thuis iets vreeselijks voorgevallen."

De aldus geroepene was de zoon van den molenaar. Met één sprong vloog hij op zijn jongeren broeder toe, wien hij vroeg wat er gaande was. „De Zigeuners zijn er," gilde de knaap vol ontzetting. „Zij zijn bij „ons ingebroken, hebben vader en moeder in hun bed verrast en hen met „de zusters aan de ledikanten vastgebonden en zullen hen waarschijnlijk „willen vermoorden. Ik ben op het angstgeschrei van onze ouders ge„vlucht uit mijn dakkamertje en heb een aantal Zigeuners het huis „zien binnendringen. Bij het schijnsel van hun dievenlantaarn herkende ik hen."

Peter trilde van woede en rende naar huis, gevolgd door zijn makkers. Allen hadden zich gewapend met het eerste het beste voorwerp, dat zij vonden. Maar men kwam te laat. De booswichten waren reeds gevloden op de nadering der vervolgers. De schrikkelijk mishandelde, maar juist bij tijds bevrijde molenaarsfamilie wees de richting aan, waarin de troep was gevlucht. De omtrek werd doorzocht. Ook het geheele Manzenbacherdal werd afgeloopen. Te vergeefs. Waarschijnlijk was reeds een deel der bende den vorigen dag met den wagen vertrokken.

Het heidenpak had tijd gehad zich in veiligheid te stellen.

Acht dagen later verbreidde zich echter het gerucht, dat het aan het Meysemburger-gerecht gelukt was een deel der bende in handen te krijgen, en gevankelijk naar het dorp te voeren. Het waren vier mannen, de oude heks en het jonge meisje.

Zij werden in den sterken toren van het kasteel opgesloten. De gevluchte en uiteengespatte bende had zich weder op het gebied der baronnie van Meysemburg hereenigd, om zich in verschillende troepjes te splitsen, en de vlekken en dorpen dezer heerlijkheid af te loopen.

Het bleek spoedig, dat zij zich aan allerlei vergrijpen schuldig maakten, waaronder belangrijke diefstallen, zelfs kinderroof. Wat zij met het kind

uitgevoerd hadden, was niet uitgelekt. Doch de tegen de misdadigers ondernomen vervolging slaagde. Juist, toen zij op het punt waren het gebied der heerlijkheid te verlaten, werd het zestal gegrepen. De overigen hadden reeds een goed heenkomen gevonden.

Theodor Franz von Curtine, graaf van Wiltz en heer van Meysemburg had het gebeurde nauwelijks vernomen, of in zijn hoedanigheid van landsheer, die met het hoog gerecht bekleed was, besloot hij de misdadigers ten strengste te straffen. Hun zaak werd onderzocht. Zij werden schuldig bevonden aan tal van euveldaden. De strop wachtte hen. Een poging om te ontvluchten mislukte. De oude vrouw had een vijltje in haar grijs haar verborgen, waarmee de traliën voor een deel reeds waren doorgevijld, toen de toeleg werd ontdekt. Allen werden fluks in boeien geklonken en strenger bewaakt. Vele inwoners hadden medelijden met het jonge meisje, dat zij niet zoo diep verdorven achtten en wier blanke gelaatskleur er aan deed twijfelen of zij wel tot de bende behoorde.

Zes nieuwe galgen waren spoedig op de plaats van het Hooggerecht opgericht.

Den 17den Augustus 1773 zou de voltrekking der doodstraf geschieden. Door een openbare afkondiging had men dit allerwege in de heerlijkheid bekend gemaakt en allen onderhoorigen gelast het verschrikkelijk schouwspel bij te wonen, en desgevorderd, hulp te verleenen. Uit alle oorden kwam men toeijlen. Velen hadden een langen weg af te leggen.

Het bepaalde uur sloeg. De gevangenispoort werd geopend, en onder geleide van eenige gewapenden kwamen de veroordeelden twee aan twee geboeid, doch altoos vol van den ouden trots, te voorschijn. Een geestelijke, de pastoor van Nommern, die reeds herhaaldelijk hen bezocht en te vergeefs beproefd had hen over te halen oprecht te bekennen en berouw over hun misdrijf te gevoelen, vergezelde hen naar de strafplaats.

Terwijl hij hen nogmaals als in het aangezicht des doods vermaande met berouw tot God te naderen en niet in zonden tot Hem te gaan, schreden de gewapende eigenhoorigen zonder te spreken, aan beide zijden van den levendigen lijkstoet voort.

Eindelijk kwam men op de hoogte aan, waar de gerechtsplaats zich bevond. Zij lag vlak tegenover het slot. Voor de galgen hield de stoet stil. De geestelijke, de Heeren van 't Gerecht, wekten de veroordeelden nog eens op tot berouw. Maar deze bleven onboetvaardig en volhardden bij de loochening van alle schuld.

Slechts het van vrees sidderende meisje scheen in dit beslissend oogenblik tot zichzelve in te keeren en stond op het punt den rechters

onthullingen te doen. Reeds had zij hun gemeld op welke wijze de bende zich weder had hereenigd, nadat zij uiteengegaan was: den weg, dien door het afgetrokken gedeelte ingeslagen was, had men het zoekende gedeelte door allerlei teekens, waarop anders niemand lette, kenbaar gemaakt, bijv. door de eigenaardige ligging van kleine steentjes, door het doorbreken van takjes en struiken op het veld of in het woud. Toen evenwel een allervenijnigste blik der bruine mannen de verraderes trof en haar tevens eenige scherpe woorden in het Hongaarsch waren toegevoegd, verstomde het meisje, en het gelukte niet haar tot verdere mededeelingen te bewegen.

Toen trad de beul met zijn helpers op de veroordeelden toe; zij vatten hen aan, wierpen hen op den grond en bonden hun beenen samen. Daarop werd de strop om hun hals gedaan, en terwijl een trommelslager de trom begon te roeren, bengelden alle zes in één oogenblik aan de naast elkander geplaatste galgen. Op grooten afstand kon men hen zien hangen.

Verder vertelt men, dat de voltrekking van het vonnis juist afgeloopen was, toen een door den hoogen Gerechtsheer, die niet tegenwoordig was, afgezonden bode te paard kwam aanrennen, met een vlaggetje zwaaiende. Hij verkondigde dat door den heer van Meysemburg aan het meisje gratie was geschonken. Doch, helaas! het was te laat. Ook zij had reeds het tijdelijke met het eeuwige verwisseld.

De lijken der gehangenen moesten een onbepaalden tijd aan de galgen blijven tentoongesteld.

Daar zij echter reeds eenige dagen later zulk een vreeselijken verpestenden stank verspreidden, welke door den brandenden zonnegloed nog toenam, kwamen er des nachts onbekenden, die op de gerechtsplaats een diepen kuil groeven en de lijken der onverlaten gezamenlijk daarin wierpen en met zand bedekten.

Hier rust nog altoos het gebeente der Zigeuners, ver van hun vaderland. Hadden zij schuld? Of heeft de molenaarsjongen zich iets ingebeeld en waren andere personen de aanranders zijner familie? Wie, die dit zeggen kan?

Niemand in den omtrek twijfelde er aan of zij hadden hun straf dubbel en dwars verdiend. Maar ons komt het voor, dat men in die tijden vrij lichtvaardig met een menschenleven omging, en weinig omslag maakte met personen, tegen wie bij het onwetend volk een zwaar vooroordeel heerschte.

Gelukkig dat wij in andere tijden leven!

5' 10' 15'

kidjang

Kanan

Kolla

B

Pantai Zi

TIJDS

Kaart N° 4.

doelan

ıring.

Wegen
Rivieren en Kanalen
Droge beddingen
Plaats
Versterkte plaats
Heuvel
Ruïne
Brakwater
Drinkwater

31°

6

7

Toelichting.

Tijdvak 1860–1880.

Inwonerstal meer dan verdubbeld

" vermeerderd met meer dan 25 %

" " " 10-ben: 25 %

" " " 2 - " 10 %

" stationair (van + 2 tot - 2 %)

" verminderd met 2 - ben: 10 %

" " " meer dan 10 %

Maatstaf 1: 600 000.

